

Հարգելի՛ ընթերցող.

ԵՊՀ հրատարակչությունը, չհետապնդելով որևէ եկամուտ, ԵՊՀ հայագիտական հետազոտությունների ինստիտուտի համացանցային կայքերում ներկայացնում է իր հայագիտական հրատարակությունները: Գիրքը այլ համացանցային կայքերում տեղադրելու համար պետք է ստանալ հրատարակչության համապատասխան թույլտվությունը և նշել անհրաժեշտ տվյալները:

ՀԱՅՈՒՅԻՆ
ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ԱՌՋԵՒ

Գրեց
Վ. Վարդան Վ. Հայունի
Արեւելահայերէնի վերածեց
Յօղիկ Պուլուզեանը

Թեհրան
2009

ԵՐԿՈՒ ԽՕՄՔ

«Հայուհին պատմութեան առջեւ» գիրքը տպւած առաջին անգամ Վենետիկում 1936 թւին, հեղինակութեամբ Հայր Վարդան Հացունիի, իր ճոխ բովանդակութեամբ Հայ կնոջ նւիրած ամենաշահեկան, լուրջ եւ պատմական տւեալներով ու սկզբնաղբիւրներով վկայութեամբ հարուստ մի հրատարակութիւն է:

Անձնապէս բազմիցս կարդացած ու օգտագործած ենք այն եւ միշտ փափագ ունեցած այն ներկայացնել մեր հասարակութեանը:

Երեք տարիներ առաջ երբ Թեհրանի Հայ Կանանց Բարեգործական Ընկերութիւնը ուզում էր իր հիմնադրութեան հարիւրամեակը տօնել եւ այդ առիթով մտածում էր որոշ հրատարակութիւններով ամեակը առաւել եւս ճոխացնել, իրենց ուշադրութեան յանձնեցինք «Հայուհին պատմութեան առջեւ» պատմական արժէքաւոր գործը, յանձնարարելով դրա վերահրատարակութիւնը, յետ արեւելահայերէնի վերածման: Գաղափարը ընդունեց: Տիկին Յօղիկ Պուլուզեանն էլ՝ մեր գաղութի վաստակաւոր դաստիարակ եւ հայերէն լեզւի ուսուցիչ, սիրով յանձն առաւ այն վերածել արեւելահայերէնի եւ ահա այդպէս տեղի ունեցաւ ծնունդը «Հայուհին պատմութեան առջեւ» գրքի արեւելահայերէն հրատարակութեան:

«Հայուհին պատմութեան առջեւ» գիրքը գեղեցիկ յուշարձան է Հայ իգական սեռին՝ կանգնեցած Հայ պատմագրութեան անդաստանում, որտեղ ճառագայթում է Հայ կնոջ, Հայ մօր, Հայ օրիորդի դէմքը իր առաքելութեամբ, քաջութեամբ, հաւատարմութեամբ, անձնուրացութեամբ, պարկեշտութեամբ, հայրենասիրութեամբ, նւիրածութեամբ, ընտանեւորութեամբ, քրիստոնէական հաւատքով, ծնողական գուրգուրանքով, գրական ստեղծագործութեամբ եւ մտքի ու հոգու արեգակնային պայծառութեամբ ու հարազատութեամբ:

Գրքի հեղինակը չէ մոռցած նաեւ պատմութեան դասաստանի առաջ հանելու այն կանանց, ովքեր նշանաւոր են եղած չարութեան եւ կեանքի մոլորութիւնների մէջ, սա պատմութեան արդար եւ ուղիղ դատողութիւնն է:

Մահւան ձորի միջից անցած եւ սակայն չմահացած մեր ժողովրդի պատմութեան ամբողջական իմացման տեսակէտից մի շատ կարեւոր աղբիւր է ներկայ հրատարակութիւնը, որով այն հայելու նման մեր առջեւ բաց է անում մեր պատմութեան լուսաւոր դէպքերն ու դէմքերը, որոնք իբրեւ փոքրիկ աստղեր լուսաւորել ու լուսաւորելու են մեր այսօրւայ կեանքը:

«Տիկնայք փափկասունք Հայոց աշխարհին, որ գրգեալք եւ գգուեալք էին յիրաքանչիւր բաստեռունս եւ ի գահաւորակս, մոռացան զկանացի տկարութիւն, եւ եղեն արուք առաքինիք ի հոգեւոր պատերազմին»: - Եղիշէ:

Հայ մայրը դարերով եղել է՝, է եւ վստահաբար մնալու է՝ սիւնը հայ ընտանիքի, առանցքը հայ տան ու ներշնչման եւ զօրացման աղբիւրը նոր սերունդի եւ ինչու չէ նաեւ յենարանը իր ամուսնու։ Հայ մայրը խորհրդանշը եղել է գերագոյն զոհողութեան ու նւիրումի։ Ծնորհիւ հայ մօր օրհնքերի հայոց մեսրոպաստեղծ լեզուն ու առաքելական դաստիարակութիւնները մասին է վկայում *«Հայուհին պատմութեան առջեւ»* գիրքը։

Այլազան ու բազմազան իր բովանդակութեամբ գիրքը հայ ընթերցողին է ներկայացնում հայ կինը, հայ մայրը, քաղաքական, ընկերային, գրական, արւեստի եւ կեանքի բոլոր բնագաւառներում, աւելին՝ պալատական տիկիներէից մինչեւ խոնարհ դասակարգի կանանց կեանքի բոլոր երեսները գեղեցկօրէն բնութագրող գիրք է *«Հայուհին պատմութեան առջեւ»* գիրքը, այլ խօսքով հայոց աշխարհի «փափկասուն տիկիներ»-ի վկայագրութիւնն է սա, որի վերահրատարակութիւնը կարծում ենք բարերար ազդեցութիւն է ունենալու նոր սերնդի հոգեւոր եւ բարոյական դաստիարակութեան վրայ։

Մեծապէս գնահատում ենք Հայ կանանց Բարեգործական Ընկերութեան վարչութիւնը իր այս նախաձեռնութեան համար եւ աղօթում, որ ամենաբարին Աստուած առաւել ուժ եւ կարողութիւն տայ ընկերութեան բոլոր անդամներին որպէսզի կարողանան շարունակել իրենց բարեգործական-ընկերային եւ մշակութային օրհնաբոյր գործը ի վայելումն Թեհրանի թեմի մեր ժողովրդի զաւակներին։

Վերջում ուզում ենք մեր գնահատանքը յայտնել նաեւ պրն. Գէորգ Աբուլեանին, որ երկու անգամ եւ ուշի ուշով կատարեց վերջին սրբագրութիւնները։

**ՍԵՊՈՒՀ ԱՐՔ. ՍԱՐԳՍԵԱՆ
ԱՌԱՋՆՈՐԴ ԹԵՀՐԱՆԻ ՀԱՅՈՑ ԹԵՄԻ**

1 նոյեմբեր 2007

Թեհրան

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆ

Հին հայ կնոջ այս կենդանագիրը ընծայում եմ նոր հայուհուն, որպէսզի իմանայ թէ ո՞ւմ զարմն ու յաջորդն է ինքը եւ ո՞ւմն է ներկայացնում իբր ամուսին, մայր եւ անդամ հայախօսիկ ընկերութեանը՝ մեր ազգի ու քաղաքակիրթ մարդկութեան առջեւ։

Ընտանիքը կազմւում է տղամարդու ու կնոջ գործակցութեամբ։ Ազգն էլ, որ մեծ մի ընտանիք է, նոյնպէս կնոջ նպաստին է կարօտում, որը նրա լրացուցիչ ու յաւերժացնող մասն է։ Հետեւաբար չկայ ճշմարիտ քաղաքակրթութիւն այն ժողովուրդների մէջ, որտեղ արարչագործութիւնից տղամարդուն «օգնական» նշանակած կինը չի գրաւել իր արժանաւոր դիրքը, չի բերել իր փափուկ ձեռքերի օժանդակութիւնն առնական կորովի բազկին եւ չի դրոշմել իր կրթիչ, ամօթիչ ու ազնւացուցիչ ազդեցութիւնը թէ առտնի եւ թէ ընկերային կենցաղի վրայ։ Եւ ոչ էլ մենք առանց քաջ տեղեկանալու հայ կնոջ ունեցած դերն ազգի անցեալի մէջ, կարող ենք ճանաչել եւ ցոյց տալ օտարներին, մեր հինաւուրց քաղաքակրթութեան չափը, որով պարծենում ենք։

Հարկ էր ուրեմն ու մեր պարտականութիւնն էր հարցնել պատմութեանն. հայուհին, ասիացի եւ անդամ ասիաբնակ մի ցեղի, ապրել է նախ հեթանոս, ապա քրիստոնեայ կրկնակ քաղաքակրթութիւնների ազդեցութեան ներքոյ, նախքան այլակրօն տիրապետութիւնների այլասերող լծի տակ մտնելն, ի՞նչ զարգացում, ի՞նչ նկարագիր ու ձիրքեր, ի՞նչ դիրք կամ գործունէութիւն ունեցաւ իր յարկի եւ ընկերութեան մէջ։ Ի՞նչ տարբերութիւն կար իր եւ միւս ասիացի սեռակիցների մէջ, որոնք ընդհանրապէս ոչ գործակից կամ ընկեր, այլ ստրուկ կամ ստացւածք էին համարւած այր մարդու ձեռքին եւ լցնում էին հզօրների կանանոցները անասունների պէս, առանց կամքով ու ցանկութեամբ եւ առանց ինքնութեան, առանց յիշատակելու իրենց անունը պատմութեան։ Ոչ որպէս մարդիկ, այլ աներեւոյթ ստերներ, որ եկան ու գնացին եւ ոչ ոք ճանաչեց կամ յիշեց նրանց։

Եթէ ուզէինք համեմատենք հին հայ կնոջը վերջին գաւառացի հայուհու հետ, - նկատի չենք առնելու ներկայ քաղաշրջման շրջանը,- որի բարիքների մէջ խտացած է

օտար բազմադարեան բռնութեան պարտադրած անձուկ եւ նկուն կեանքը, գրեթէ իրրեւ ամուսնու աղախին եւ ընկերութիւնից անջատ, երբեմն էլ ընտանեկան սեղանից, եւ կամ եւրոպարնակ հայ կնոջ հետ, որ ընդօրինակեց արեւմտեան բարքը, եւ այն՝ իր ըմբռնած ձեւով ու չափով, մեծապէս սխաւելու էինք մեր տեսութիւններէ մէջ: Հարկ է իսկապէս հայուհուն որոնել պատմութեան մէջ եւ այնտեղ միայն:

Մեր հին մատենագիրներն, որոնք այնչափ խօսեցին ու գրեցին մեր ներսէսներէ, վարդանների եւ Աշոտների մասին, բնաւ կամ հազիւ նշմարեցին նրանց, որոնք կերտեցին այդ մեծերի մարմինն ու հոգին՝ իրենց մայրենի լուիկ, համբերատար ու ծանր պարտականութեան մէջ: Եղան նաեւ նորերը, որ մօտեցան նրանց, բայց իրենց ակնարկն Եղիշէի «փափկասուն տիկիներէից» աւելի առաջ չգնաց, առանց անգամ կատարելապէս ըմբռնելու նրանց: Արդէն Աւարայրի երգչի էջերը չափազանց նեղ էին, հին եւ իր իսկ հայուհուն ամբողջապէս ամփոփելու համար, ուստի գրեթէ անծանօթ մնաց նա: Ես, որ յանձն եմ առել հայկական վաղեմի քաղաքակրթութեան լուսաբանութիւնը, ինձ վիճակեց վերացնել անհրաժեշտ թերին, մխրճելով հայ եւ օտար մատենագրութիւնների անտեսած խորշերում, կորցելով այնտեղից հին հայուհու նկարագիրն եւ ազգայինների ձեռքը տալով մի պատմագրութիւն, որ բովանդակութեամբ բոլորովին տարբեր է ծանօթ պատմագիրներից եւ որի մէջ մտնում են նաեւ պատմութեան ծանօթ անձերը, բայց տարբեր հանգամանքներով:

Այս աշխատութեան մէջ դեռ չթեւակոխած, կարող եմ բաց ճակատով յայտարարել թէ իսկապէս ուշագրաւ ու պատկառելի է հին հայ կնոջ պատկերը, շատ աւելի քան կարելի է երեւակայել մեր մինչ այժմ ունեցած անկատար ծանօթութիւններով, կամ բնաւ երեւակայւած չէ: Մեծ եղաւ նրա մասնակցութիւնը թէ՛ ընտանեկան յարկի եւ թէ՛ ընկերային, առաքինութեան, բարեգործական ու քաղաքական բոլոր ասպարէզների մէջ եւ իր հմայքը նրան տարաւ հայրենի սահմաններից դուրս եւս: Նրա այդ բարձրութիւնն եթէ մասամբ պարտական ենք մեր տոհմային հնագոյն քաղաքակրթութեանն, առաւելագոյն չափով արդիւնքն եղաւ - փաստերն յետոյ խօսելու են - Աւետարանի լոյսին, որ մանաւանդ թարգմանութիւննից յետոյ՝ Ե դարում մաքրեց հեթանոսութեան աղէտներից ու արատներից հայ արքունիքը, հայ իշխանների ու ժողովրդի յարկերը, մեր ազգային ընդհանուր կենցաղը եւ միանգամայն ազնւացրեց, բարձրացրեց հայուհուն: Մահմեդականութիւնն էլ ճակատեց հեթանոսութեան դէմ, բայց այդ կրօնին հետեւող արաբուհին, պարսկուհին, մոնղոլուհին ու թրքուհին բաց այդ կրօնին հետեւող արաբուհին, պարսկուհին, մոնղոլուհին ու թրքուհին չունեցան իրենց պատուոյ էջը պատմութեան մէջ, իրենց ազգաշէն եւ աշխարհաշէն գործունէութիւնը, որով քրիստոնեայ հայուհին դրանով կարող է նրանց նախանձը

չարժել եւ ըմբերանել նրանց տգիտութիւնն, որ ուրանում են Աւետարանի փրկարար դերը մեր անցեալում եւ որի արդիւնքն են իրենք՝ ժխտողներն իսկ, յետոյ աղաւաղած՝ ի դժբախտութիւն իրենց:

Մեր այս նկարագրութեան մէջ մեծ է, անշուշտ, ազնւական քան ուսմիկ դասի բաժինը, շնորհիւ իր առաւելագոյն զարգացմանը, պատւին, հարստութեանն ու գործունէութեանն, որ ուսմիկուհին չէր կարող մրցել ազատ սեռակցի հետ: Այսպէս է եղել բոլոր ազգերի մէջ: Մենք փորձելու ենք երեւան հանել երկու դասակարգն էլ, ըստ իւրաքանչիւրի պայմանին ու չափին: Իսկ հայ կնոջ մեծութեան բուն շրջանն եղաւ Դ - ԺԴ դարերի միջեւ: Դրանից յետոյ հայ ազնւականութիւնը կամ կոտորւելով եւ կամ փախչելով դէպի օտարութիւն բարբարոսների բռնութիւնից, մեր ազգը զրկւած մնաց այդ բարգաւաճ, շինարար եւ առաջնորդող դասակարգից եւ ազգի հետ նւազեց հայ կնոջ փայլն էլ:

Եւ արդի հայուհին, որ կարդալու է իր նախամայրերի այս նկարագիրը, տեսնելու է իր ցեղի ու սեռի բարձրութիւնը եւ հպարտանալու նրանով, միանգամայն պարտաւոր է լինելու հմտանալու եւ փարելու նախանձով իր տոհմային առաքինութիւններին, որ իր դասի պարծանքն են կազմում եւ դրանից մեր ազգը ցիրուցան իր սեւ ճակատագրի բերումով, եւ կանգնած խամրող խորշակների հանդէպ, որ սպառնում են իր գոյութեանը, պէտք է կարողանայ պահպանել իր թարմութիւնն ու սեփական նկարագիրը եւ աւանդել այն հետագայ սերունդներին:

Բարդ է մեր քննութեան նիւթը, ինչպէս եղաւ հայուհու կեանքն էլ: Հետեւաբար ես ստիպւած եմ այն բաժանելու այլ եւ այլ խնդիրների ու գլուխների եւ դրանց մէջ ցրելու պատմական անձերի կենսագրական տեղեկութիւնները, որովհետեւ նպատակն է նկարագրել՝ ոչ ծանօթ հայուհիների անհատական վարքերն, այլ հայ կնոջ ամբողջ կենցաղն իսկ: Ովքեր որ ցանկանում են վերակազմել մէկ կամ միւս յայտնի հայուհու պատկերը, բաւական է որ դիմեն այս գրքի յատուկ անւանացանկին եւ ամփոփեն նոյն անձի ծանօթութիւնները: Անւանացանկին պէտք է դիմել նաեւ տեղեկութիւնների լրացման կամ լուսաբանութիւնների համար: Իսկ այն կանանց անունները, ցրւած յիշատակարաններում եւ արձանագրութիւններում, որոնց մասին կենսագրական կարեւոր տեղեկութիւնները պակասում էին եւ հնարաւոր չէր իբր օրինակ ծառայէին, - եւ նրանք թւով անհամար են,- դուրս մնացին այս աշխատութիւնից, որ յատուկ անունների բառարան չէ, այլ պատմութիւն եւ նկարագրութիւն:

Այսքանը թող բաւական համարւի իբր յառաջաբան:

ԳԼՈՒԽ Ա

Մնունդ եւ դաստիարակութիւն

Մօտենանք նկատելու համար հայ դաստիարակին, որ նոր է ոտք դրել կեանքի սեմին եւ սկսել է ընդունել նախ նիւթական սնունդն, որին պիտի յաջորդի նաեւ բարոյականն էլ: Քաղաքակրթութեան առաջին պահանջն ու լաւ ապրելու արւեստն է դաստիարակութիւնն, որը պարտականութիւն ունի սերնդէ սերունդ փոխանցել ընկերային ու տոհմային գեղեցիկ ավանդութիւնները, բարոյականը, զարգացումը եւ ուսումն, որոնցով անհատները զարգացած՝ պէտք է շարունակեն պահել ցեղն իր բարձրութեան վրայ: Երկու սեռերն էլ կարօտ են այդ պատրաստութեան, սակայն պատանին, որ կոչւած է իր ուսերին բառնալու ընտանեկան ու մանաւանդ հանրային կեանքի ծանրութեան մեծագոյն բաժինը, բոլոր ազգերի ու մեր մէջ եւս, առաւելագոյն խնամքով է պատրաստել: Առանձին մի հատոր եմ ներել հայ պատանու դաստիարակութեան պատմութեան¹: Իսկ այստեղ մեր գործը միայն հայ աղջկայ հետ է:

1. - Ասացինք, որ նիւթական սնունդը կանխում էր, ինչպէս բնական է, քան բարոյականը: Մեր տիկնայք սովորութիւն չունէին անձամբ դիեցնելու իրենց զաւակներին, այլ նրանց յանձնում էին ստնտուներին: Նորածին հայ դաստիակն, եթէ ծնւում էր տոհմիկ յարկի ներքոյ, առաջին անգամ փարւում էր մի լանջի, որ իր մօրը չէր, այլ օտար մի կնոջ՝ ռամիկ դասից: Այս մասին ակելի ընդարձակօրէն խօսելու ենք յետոյ²: Իսկ դայեակի փոխանորդաբար կատարած այդ մայրական պաշտօնը նրա եւ սանի միջեւ բնական սերտ կապ էր ստեղծում, որը օրիորդի ամբողջ կեանքի ընթացքում անխզելի էր մնում:

Ձանազան են դրա օրինակները: Ռչտունեաց Համազասպուհի տիկինը, Դ դարում, որը Մամիկոնեան Համազասպի քոյրն էր, իր «դայեակն» ունէր «մի կին»³, որ նրա եղբրական մահաւան ժամանակ մօտենալու է սանին ու գթութեան մի գործ կատարի⁴: Եղիշէն ակնարկում է իր նկարագրած տիկնանց «բնականսնունդ դայեակներին», որոնք նրանց լիութեան ժամանակ նրանց շրջապատել եւ կարօտութեան շրջանին, թողել ու հեռացել էին⁵: Դայեակների այս դրութիւնը միշտ մնում է, եւ ԺԳ

դարի առաջին քառորդին, մի կին Ամշէթա անունով, որ միաբանում էր Դսեղի եկեղեցուն, չի մոռանում պարծենալու, թէ «դայեակն է եղել Պորիշահի դստեր՝ Մարծպանի¹», որի մականունը «Համազասպեանց ազգից Մամիկոնեան էր²»: Բայց ռամիկ դուստրը դայեակ չունէր, չունէր նաեւ նման կապեր. նրա մայրը իր համար ամէն ինչ էր:

Դիեցմանը յաջորդում էր հաստատուն սննդեան շրջանը: Ազնւական օրիորդները սնունդը լի էր կերակուրների նրբութեամբ, որոնք յետոյ վարդանանց պատմիչին որակել էր տալիս «փափկասուն» բառով³: Նրանց ուտեստի գլխաւոր նիւթը կազմում էին ընտանի անասունների ուղեղները, եւ ախորժելի պատրաստած խորտիկները. վայրի կենդանիներից, որ իրենց հայրերն ու եղբայրները առատօրէն որսում ու բերում էին: «Եղիշէն իր տիկնանց համար ասում է, որ իրենց մանկութիւնից սնւում էին զւարակների ուղեղներով եւ երէնների ամիճներով⁴»: Միւս ուտեստներն էլ սրանց համեմատ էին, որոնց մասին ընդարձակօրէն այլ տեղում խօսել եմ⁵:

2.- Անշուշտ կարեւորագոյն էր բարոյական եւ մտաւոր սնունդը, որը յաջորդում էր մարմնական սննդին: Հայ պատանու կրթութիւնը ինչպէս ուրիշ ազգերի, նաեւ մեզ մօտ կատարւել է, երբ հնարաւոր էր՝ պետական օժանդակութեամբ բացւած հասարակաց դպրոցներում, որոնցից ունեցանք Լուսաւորչի, Ներսէսի եւ Սահակի օրերում⁶: Սակայն հայ աղջիկը այդ ուսումնարանների մէջ մուտք չունէր. մի խտրութիւն, որին իմաստից մայր Ելլադայի մէջ անգամ հանդիպում ենք: Մեծ Աթէնքը զուրկ էր իգական վարժարաններից, եւ Տէոսի նման քաղաքները բացառութիւն էին կազմում, որոնք երկուսն էլ դպրոցներ ունէին: Մայրերին յանձնւած էր տալ իրենց դուստրերին ապրելու համար կարեւոր դասեր⁷:

Այս դրութեամբ՝ ռամիկ հայ աղջիկը ստանում էր իր անշուք կենցաղի պահանջած չափաւոր զարգացումը միայն: Իսկ ազնւական օրիորդը մեծագոյն խնամք էր վայելում, իր եղբօր պէս դաստիարակւելով հայրենի տան մէջ: Գիտենք, որ մօրից բացի նրա կրթութեան մէջ կարեւոր մի բաժին ունէր դաստիարակի հոգածու գործակցութիւնն էլ: Ղազարն է մեզ այս տեղեկութիւն տւողը, պատմելով որ 450-ին, երբ Պարսից մոգերն եկան դէպի Հայաստան, մեր տիկնայք «իրենց օրդիներին եւ գոտարներին պատւիրեցին, ստէպ դաստիարակներին երբեք չանցկացնել նրանց մօտով»⁸: Եթէ օրդիների դաստիարակները այրեր էին, շատ հաւանական էր, որ

1. Դաստ. հին Հայոց քով. 430 էջով: — 2. Աստ՝ Դ, 6: — 3. Փաւս. 242, 178: — 4. Աստ՝ ԺԶ. 5: — 5. Եղշ. 156:

1. Ջալ. Ա, 117: — 2. Ար. 168: — 3. Եղշ. 156: — 4. Անդ: — 5. Ժաշ. 112, 178-85: — 6. Դաստ. 85-99: — 7. Դրմբ. Բ, 477: — 8. Փրպ. 174:

դուստրերի դաստիարակները իրենց սեռակիցներն լինէին, ինչ որ բնական հետեւանքն է աղջիկներին արական սեռից անջատ պահելու կենցաղին¹ եւ ոչ ազնւական, այլ լաւ կրթւած քաղաքացիներ էին:

Արքայազն օրիորդների համար պարագան փոխուում էր: Երբ բախտի բերմամբ արքայադուստրը ծնողների պաշտպանութիւնից զրկւէր, պետութեան բարձր աւագանուց մէկը առաջ անցնելով, ստանձնում էր նրա հովանաւորութիւնը, որպէսզի գահի մնացորդները փրկէր: Այսպէս երբ Խոսրով արքան դաւադրութեամբ սպանւեց եւ Հայաստանը յանկարծ ընկաւ Պարսից իշխանութեան ներքոյ, այդ տագնապի մէջ սպանածի որդուն՝ Տրդատին, արեւմուտք փախցրին², իսկ նրա քրոջը՝ *Խոսրովիդուխտին*, յանձնեցին Օտայ Ամատունի նախարարի հոգաբարձութեանը, որի համար Խորենացին նրան կոչում է «Խոսրովիդուխտի *սեռուցողը*», եւ օրիորդը՝ նրա *սանը*: Յետոյ Տրդատը յաղթական վերադառնալով Հայաստան, «գտնում է Օտային՝ իր քրոջ սնուցողին» եւ պահած արքունական գանձը: Պատմահօր ուշադրութիւնից չի վրիպել Ամատունի իշխանի նկարագիրն էլ, «արդար եւ համբերատար, ժուժկալ եւ առաւել իմաստուն»³, որ մեր աշխարհի լուսաւորութեան գործակիցներից մէկը եղաւ⁴: Խոսրովի դուստրը լաւ ձեռքերի էր յանձնել:

Նման մի դիպագծի հանդիպում ենք նաեւ միջին դարում: Թուրքիեան առաջին պսակաւորը՝ Լեւոնը, երբ 1219-ին վախճանւեց, իր գահաժառանգը՝ *Ջապէշը*, դեռ չորս տարեկան մի մանուկ էր. եւ արքան զանազան կարգադրութիւնների հետ «նրան դրեց իր տղայի *դաստիարակի մօտ*», Պաղրսի մեծ իշխանի սիր Ատանի, որ Հայոց սենեսկալն էր.՝ Հերակլի պատմութիւնից կոչւել էր «Ադամ գաստոնացի»⁵ եւ «հռոմ դաւանութեամբ»⁶, - եւ նրա հետ իր քեռու որդին՝ Կոստանդին պապեռոնացին, գունդստապլ ու պալլ թագաւորութեան⁷, մինչեւ 1222-ին, երբ Ջապէլն ամուսնացաւ Փիլիպի⁸ հետ դուրս եկաւ դաստիարակների հոգաբարձութիւնից:

3. - Անկասկած, դաստիարակութեան առաջին բարիքը սրտի կրթութիւնն է: Ազնւատոհմ պատանին իր ժամանակի մեծ բաժինը նւիրելով մարզական ու գիւնորական հրահանգներին⁹, որոշ չափով պէտք է կարողանար իր զգացումների մէջ նրբանալ, - յարգելով միշտ բացառութիւնները: - Ընդհակառակն իր քոյրը մարմինն ու սիրտը պնդացնող այդ թարթափումներից զերծ, իր սեռի բնատուր փափկութեան հետ, զուգում էր հոգեկան նրբագոյն մի կրթութիւն էլ: Եւ այն սահմանը, որ պատմիչները

տալիս են ԺԱ դարի գիտութեամբ ու բարեպաշտութեամբ նշանաւոր Պահլաւունի Գրիգոր մագիստրոսի դասեր՝ *Մարիամին*, «սնւած սրբութեամբ, աստուծապաշտութեամբ եւ Տիրոջ երկիւղով»¹, կամ յաջորդ դարի Չորտանէլեան *Փառա* օրիորդին, «ըստ հայրենի ազնւականութեանն եւ ըստ մայրենի աստուծապաշտութեանն որով սնւել էր»², պէտք է տարածենք բոլոր դարերի մեր ազնւական տոհմերի մեծագոյն մասի վրայ: Այդ կրթութեան պտուղն եղաւ հայ իգական դասի պարկեշտութեան, հոգեւիրութեան, բարեգործութեան, մարդասիրութեան եւ ամէն տեսակ առաքինութիւնների չքնաղ օրինակները, որ զարդարում են մեր պատմութեան եւ ներկայ աշխատութեան էջերը, եւ նրանցից որոշներին սիրով ընծայեցին օտար բազմաթիւ արքունիքներին: Այդ բոլորի մէջ մեծ է բաժինը նրանց գործավագութ մայրերի սիրալիր թելադրութիւնների ու գեղեցիկ կենցաղավարութեան, «մայրենի աստուծապաշտութեան», որով լաւագոյն դաստիարակները հանդիսացան իրենց նազելի դուստրերի, ինչպէս պիտի տեսնենք:

4. - Առաքինութիւնների գլխաւոր աղբիւր եւ ներշնչողը պիտի լինէր Աւետարանի վարդապետութիւնը, որը մեր օրիորդները ուսանում էին դաստիարակներից, մայրերից եւ առաւելագոյն չափով կղերական դասից: Ե դարուց, պարսկական լծին ենթարկւելուց յետոյ, մեր քահանաներին յատուկ էր, ասում է Եղիշէն, «իրենց տանը ժողովրդին ուսուցանում էին» եւ մանաւանդ երկսեռ մատաղ հասակին: Չենք մոռանալու, որ այդ չրջանում մեր քահանաները ստիպւած էին նախ իրենք ուսանել եւ պատրաստւել իրենց կոչմանը, ինչպէս վկայում են սահակեան կանոնները³, որովհետեւ քահանայական անուսումնութիւնը, դեռ մեր ազգին ընտանի չէր: Այդ պատճառով էլ, երբ պարսիկներն ուղեցին հայերին պարտադրել իրենց մագդեգական կրօնը, հրամայեցին որ «*ազառա եւ շինական դասի դուստրերն* եւ որդիները հաւաքեն մոգերի հրապարակում եւ մոգերը նրանց ուսուցանեն» քահանաների փոխարէն⁴:

Յետոյ օրիորդները հետզհետէ զարգացնում էին իրենց ուսումը գրքերի ընթերցանութեան միջոցով, մանաւանդ Աստուծաշնչի, որի էջերը բացեց նրանց առջեւ Հացեկացի սքանչելի գիւտը՝ հայկական այբուբենը, որ խորապէս հրապուրեց եւ ազդեց ժամանակի պատանեկութեան վրայ, եւ նրանց ստւար մէկ մասին գրագէտ դարձրեց, առաւելապէս ազնւական դասից: Յաջորդ դարերում էլ ուսումը եղաւ նրանց հաճելի զբաղմունքը⁵: Դաստիարակութեան եւ ուսման արդիւնքն էր հայուհու ստացած եւ ամբողջ կեանքում պահած ընթերցասիրութիւնը, որը պիտի տեսնենք առանձին գլխով⁶:

1. Աստ՝ Բ, 2: — 2. Ագթ. 42: — 3. Խոր. Գ, 45, 46: — 4. Ագթ. 187: — 5. Հրկյ. 347: — 6. Կիր. 94: — 7. Նոյն՝ 97. Հւթ. յշտ. 1222, Պատմ. Բք. 209: — 8. Տրգ. Կիլ. 312, 317: — 9. Պատմ. 305-415:

1. Արծ. 348: — 2. Հյոյ. 394: — 3. Մոփ. Բ, 88: — 4. Եղշ. 60: — 5. Պատմ. 152-61: — 6. Աստ՝ ԺԲ:

5. – Մտաւոր կամ հոգեւոր խնամքից բացի, դաստիարակութիւնը պահանջում էր տոհմիկ ծնողներից, հոգ տանել նաեւ դուստրերի արտաքին վայելչութեանը, որպէսզի ապագայում կարողանային ընկերների առջեւ բարձր պահել իրենց սեռի եւ աստիճանի պատիւը: Այսպէս Ոսկերեանի թարգմանիչը, մի տեղ բնագրից հեռանալով, բացատրում է, թէ հայ ազնւականները իրենց դուստրերին զգեստաւորում էին «նուրը չապրկներով՝ ոսկեթել զարդարանքով ուռեցւած եւ գնդերով զարդարւած»¹։ այսինքն գունագեղ պարեգօտներ, որոնց ստորոտից կախւած էին ուռած կամ գնդաձեւ զարդեր, ժամանակի հայկական սովորութեան համաձայն:

Ղազարը պատմում է, թէ հայրերն ու մայրերը «յանուն» իրենց դուստրերին շինում էին նաեւ «մեծ աշխատանք պահանջւած ճարտար» (վզի զարդ, մանեակ), կամ մարգարտեայ թանկարժէք քայռ» եւ նրանցով զարդարում էին նրանց²: Այս ամէնը, կրկնում եմ, սահմանւած էին զարգացնելու նրանց վայելչագիտական ճաշակը, որի նկարագրութեան նւիրել եմ առանձին մի գլուխ³: Դարերն ու արտաքին զարդարելու ձեւերը փոխւում են, սակայն դուստրերի պճնանքը մնում է միշտ իր նրբութեան մէջ. ինչպէս նկատում ենք նաեւ Լեւոն Բ-ի եւ *Գեառնի* գաւակների վրայ, իրենց ընտանեկան խմբանկարի մէջ, եւ պիտի տեսնէինք նոյնը ամէն ազնւական յարկերի ներքոյ:

6. – Վարդանանց պատմիչն ակնարկեց նոյնպէս «չինականների դուստրերի» կրօնական դասերին հետեւելուն: Իրապէս նրանց մօտ էլ գտնում ենք, գէթ այդ մասի մէջ, չափաւոր մի զարգացում, որ գերազանցում է քան նրանց ամուսիններինը, որոնք աւելի շատ զբաղւած էին կենցաղական զբաղմունքով քան մտաւոր կամ հոգեկան հարցերով: Փաւստոսը մեզ տալիս է գեղջուկ մի երիտասարդի նկարագիրը, որը զինւած զարդարւած ճանապարհին հանդիպում է տարօնցի Յովնան անուռով աղւաշ եպիսկոպոսին: Վերջինս ցանկանալով նրա գեղեցիկ երիվարը, ստիպում եւ իջնցնում է երիտասարդին, նրան բռնի երէց է ձեռնադրում, աղաքողոն հագցնում, ձին առնում եւ նրան տուն է ուղարկում:

Տուն հասնելուն պէս, ասում է կնոջն ու ընտանիքին, որ երէք աղօթենք, որովհետեւ ես երէց եմ. «Իսկ նրանք զարմացած մերթ շիկնում էին, մերթ ծիծաղում»: Վերջապէս կինն ասում է. «Միթէ չէ՞ դու երեխայ էիր եւ չէիր մկրտւել»: Այդ գեղջուկին սովորել ու գիտէր, որ ձեռնադրութիւնն անգոր է առանց մկրտութեան եւ որ ամուսինը չէր մտածել անգամ ձեռնադրւելու պահին: Կնոջ այդ ազդարարութեան վրայ, ամուսինը վերադառնում եւ յայտնում է եպիսկոպոսին: Նա մի դռն ջուր

1. Ոսկ. Պօղ. Ա, 814: — 2. Փրպ. 363-64: — 3. Աստ՝ 2:

վերցնելով թափում է նրա գլխին ասելով քեզ մկրտեցի, առանց նորից ձեռնադրելու: Պատմիչը չի ասում թէ կինը երկրորդ անգամ որչափ շիկնեց եւ ծիծաղեց¹:

Կար ու մնաց եւ աւելին քան այդ, զարգացման մի աստիճան նաեւ քաղաքացի դասի դուստրերի մէջ, մանաւանդ Կիլիկիայում, Ռուբինեանների ժամանակ եւ նրանց շնորհիւ, որոնց օրինակները պէտք է տեսնենք իրենց հերթին²: Բայց բազմակերպ են հայուհու վրայ դաստիարակութեան արգասիքը, որ կանցնենք թւարկելու ու նկարագրելու հետագայ գլուխների մէջ, որ ամփոփում են նրա կեանքի զանազան դրւագիծերը, որոնք ուշագրաւ են իրենց կարեւորութեամբ:

ԳԼՈՒԽ Բ

Տնային կեանքում

Հայ աղջիկը, իր մանկութեան ու դաստիարակութեան շրջանը անցկացրած, հիմա մտել, խառնւել է ընտանեկան կենցաղի մէջ՝ իբրեւ օրիորդ կամ տիկին եւ դարձել է տան գործօն անդամներից մէկը: Հասարակաց յարկն այժմ իրենն էլ է ուրիշներին հաւասար: Ինքը խնամում է իր անձը, ապրում եւ օժանդակում է նրանց՝ որոնց հետ մէկ ընտանիք է կազմում: Հայրենի ստացւածքից ունի իր բաժինը: Հետաքրքիր են նրան իր բնակարանը, ապրելու եղանակը, ուտեստը, զբաղումները, իրաւունքը, որոնց մասին ներածի չափով կականարկենք ըստ կարիք եղած մանրամասնութեամբ:

1. – Որովհետեւ այստեղ նախ ու գլխաւորապէս ազնւական դասի հետ գործ ունենք, պատմիչներից սահմանւած «տիկնայք փափկասուն Հայոց աշխարհի»³, կամ «փափուկ կանայք՝ նախարարների դուստրեր եւ աւագանու կանայք»⁴, թողնենք անշուք գիւղերը եւ մտնենք մեր հին պարսպապատ քաղաքներից մէկի մէջ, որտեղ հաստատւած են «նրանց ապարանքները», որոնց բուն օրինակն է Եղիշէի տիկիներինը: Այդ պալատների հետ նրանք ունեն նաեւ իրենց դղեակները, կառուցւած դժւարամատոյց բարձրութիւնների վրայ, որոնք տօթ եղանակին նրանց դիւրագագ մարմիններին հովանոց էին եւ օտարների յարձակման ժամանակ «ամուր ապաստաններ»: Վարդանանց պատմիչն ասում է, թէ 451-ի ձախորդ պատերազմի պատճառով այդ

1. Փաւս. 266-68: — 2. Աստ՝ ԺԲ, 2 ԺԳ, 6: — 3. Եղշ. 156: — 4. Փրպ. 331:

կրկնակ շինութիւնների առաջինները «ընկնելով կործանւեցին» եւ վերջինները «տապալւելով աւերւեցին»¹ թշնամու ձեռքով¹:

Քանզուում են բարբարոսների յարձակումից, երբեմն նաեւ մեր աշխարհի դրոշմներ կրկնաշարժներից, բայց վերստին կառուցւում են: Այդ կրկնակի աւերիչ յամառութեան դէմ, կանգնած է միշտ հայկական շինիչ յամառութիւնը: Եւ նրանց շքեղութիւնն ու նրա ստեղծող նրբացած ճաշակն անփոփոխ է մնում դարեր շարունակ, վկայելով թէ վայրագ բազուկն անբաւական էր նւաճելու հայկազեան քաղաքակրթութիւնը եւ բնութեան անդիմադրելի ոյժը՝ լքել տալու այն: Եւ նրա գեղազարդ կառուցւածները երեւում են դեռ թ դարում, որտեղ Արծրունեաց պատմիչը ակնարկում է իրենց Դերենիկ իշխանի ու Սոփի տիկնոջ «հրաշակերտ ապարանքները»²: Շատ մանրամասն նկարագրւած են իրենց որդու՝ Գագիկ արքայի շինութիւններն եւս: Նախ Ռշտունեաց Ոստան աւանի մէջ, լճի ափին, որտեղ կերտեց «տաճարներ, սենեակներ եւ փողոցներ (նրբանցք) հրաշալի պատկերակերպներ եւ տեսակ-տեսակ յորինւածներ, որը չեմ կարող պատմել», ասում է գրիչը: Նոյնպէս այնտեղ «ծովի դիմաց մի ճեմարանով տաճար ոսկեզարդ եւ բազմապիսի պաճուճաւոր գեղեցկութեամբ, արեգակնահրաշ ճառագայթաձեւ, աչքերը խողտացնող եւ ուրախութիւն սրտի»: Զբոսնողների համար էլ մի փառահեղ տաճար կառուցեց Աղթամար կղզու մէջ, լերան լանջի վրայ, որի մասին պատմիչը մեծագոյն հիացմամբ է խօսում³:

ԺԱ դարում, Արիստակէսն ափսոսում էր, որ Բագրատունեաց գահի կործանմամբ, հայ ազատանին ցրւել էր եւ նրանց «ցանկալի տները բարձրաձեղուն եւ մեծամեծ» անմարդաբնակ էր դարձել⁴: Յաջորդ դարում, Սարգիս մեկնաբանը, հաւասարապէս տեսնում էր Հայաստանում անպակաս «պայծառ տներ տախտակամածներով», եւ մինչեւ իսկ «ոսկեզօծ տներ»⁵: Եւ Մովսէս Երզնկացին 1258 թւին դեռ կարող էր տրտնջալ «յարկերից, ապարանքներից, բարձրագոյն տներից, ոսկեզօծ ձեղուններից եւ յախճապակեալ (խճանկար) յորինւածներից, կճէիւքով (մարմարով) եւ զանազան պատկերներով լցւած»⁶, որ կանգնած էին նրա ժողովուրդի աններող աչքերի առջեւ:

Դրանց ճարտարապետական յորինւածն ու նրբութիւնները անշուշտ ամէնի մէջ հաւասար չէին միշտ: Օրինակ՝ Դ դարում Արշակունեաց ապարանքը բաժանւած էր լայն սենեակների կամ *արահներ*, որոնք բաժանւում էին իրարից *քոշ* կոչւած «երկար

անցքով», իր լոյսն ընդունելով տանիքների վրայ բացւած «լուսանցոյց երդիկներից»¹: Հաւանորէն սենեակների լուսանցոյցներն էլ նոյնպէս էին: Նոյն ոճով ներքուստ բաժանւած տեսանք նաեւ Գագիկի Ոստանի մէջ շինւածքը: Ընդհակառակն, Դերենիկի պալատն ունէր «լուսանցոյց պատուհաններ» պատերի վրայ եւ սենեակների դռների վերեւ ազուցւած էին «ոսկեհոռ կամարաձեւ երանգով ճարտար յորինւածքներ»², որ ոսկեհիւս պաստառից շինւած դրասանգներ էին: Բոլոր բնակելի սենեակները վայելուչ եւ հանգստաւէտ էին, բայց չէին կարող մրցել ընդարձակութեան ու փառաւորութեան հետ *առճար*ի կամ դահլիճի, որը տան ամենայարգի մասն էր:

Այդ շքեղութիւնների մէջ, ուրեմն բնակւում էին մեր տիկիները եւ սենեակները բաժանւած էին տանտիրոջ, տիկնոջ եւ ընտանիքի միւս անդամների միջեւ, իսկ *առճար*ը վերապահւած էր ազնական դասի յաճախակի ընդունելութիւնների համար:

2. - Նրանց սենեակների դռները զարնելուց առաջ պիտի իմանանք որ հաւասար դիւրութեամբ չեն բացւելու մեր առջեւ եւ նրանց բնակիչների սովորութիւնները շատ տարբեր են իրարից: Բայց ժամանակի կարգով ընթանանք. Դ - Ե դարերում ենք այստեղ: Մինչ տէրն ու տիկինը մտնելու, ելնելու եւ բարեկամներ ընդունելու ազատութիւնն են վայելում³, նոյն տանը պատկանող «օրիորդները» ու «մանկամարդ ամուսնացած կանայք» ընդհակառակն սահմանւած են ապրելու «դռնփակ սրահներում»⁴, որտեղ տղամարդ հիւրերի հետաքրքիր աչքերը չեն կարող թափանցել: Նոյնը հաստատում է Ոսկերեւանի հայ թարգմանիչն էլ: Հերովդի դուստրի նկարագրութեան մէջ դնելով այս յաւելւածը. «Կոյսն, որ իր սենեակից դուրս գալու իրաւունքը չունէր», բազմականանց առջեւ պարում էր լրբաբար⁵: Այս խստութեան մէջ զգալի է մեծ յարգանքը, որ հայ ընկերութիւնն ընծայում էր օրիորդին եւ առհասարակ նրա սեռի պարկեշտութեան ու պատւին: Ժամանակակից յոյն օրիորդն էլ նոյնպէս անջատ էր ապրում⁶:

Մինչ Ղազարը մանկամարդ կանանց ու օրիորդներին *արահներ* է վերադրում, որոնք նրանց ընտանեկան ներքին կեանքում աւելի ազատութիւն ու շարժում են ապահովում, Եղիշէն իր հարսներին բնակեցնում է «առաքաստների սենեակում»⁷, որը նրանց ընտանիքի անդամներից էլ որոշ չափով զատւում են, եւ աւելի եւս ազգականներից, որ չեն կարող հեշտութեամբ մօտենալ նրանց: Արշակունի Գնէլի հօրեղբորօրդին՝ Տիրիթը, դրսից լսելով նրա նորապսակ կնոջ՝ *Փառանձեմի*,

1. Եղշ. 156. — 2. Արծ. 300: — 3. Անդ.՝ 328, 331-32: — 4. Լստ. 35: — 5. Սրգ. 825, 657: — 6. Քսր. Ժմգ. 404:

1. Փաւս. 204: — 2. Արծ. 300: — 3. Աստ՝ Ե, 1-3: — 4. Փրպ. 162: — 5. Ոսկ. Մտթ. Բ, 686: — 6. Ոսկ. Պող. Ա, 814: — 7. Եղշ. 156:

գեղեցկութեան համբաւը. «գաղտագողի ներս ընկաւ», որով միայն յաջողեց տեսնել նրան¹. մի տեսութիւն, որ աղէտաբեր եղաւ երկուսի համար էլ: Եւ Արիստակէսը, վեց դար յետոյ, նոյն փակարանը դեռ պահւած է ցոյց տալիս, յիշելով «հարսների *աճեալի մէջ*» անցկացրած կեանքը²:

3. — Պէտք է խնդրենք ուրեմն մեր այդ տիկիներէրից եւ մանկամարդերից, որ ի սէր եւ ի շահ ազգային հնախօսութեան, մի պահ մեր առջեւ բացեն իրենց խստափակ դռները: Եւ այն ժամանակ պիտի նկատենք, որ բնակարանների շփոթութեան հետ, մրցում է նաեւ նրանց ներքին յօրինւածքը: Այնտեղ տիրում է ճախարակած պաղպաղուն կարասիների ու սպասների ճոխութիւն եւ փափկութիւն: Մամիկոնեան երէցն Վարդանի կնոջն Երախանի ամրոցի մէջ, յիշում է նստած «*խր գահին*»³, որ գետնից բարձր մի շքեղ նստարան էր: Այդպէս էր ու միշտ մնում էր տիկնանց սովորական բազմոցը, որով Սիւնեաց պատմիչն էլ մեր ուշադրութիւնը հրաւիրում է ժ դարի - եւ միանգամայն իր ժամանակի - տիկիների «*փեռարայի հեշտոցների եւ ոսկեթել գահերի*» վրայ⁴: Նաեւ ճաշարանի մէջ նրանց նստարանները «*բարձրագահ*» են, մինչ սեղանը զարդարում են թանկագին սպասներով, որոնց յետոյ ականատես պիտի լինենք:

Նրանց ննջասենեակների պերճութիւնն էլ պակաս չէ, որ փռւած են «*բազմադիմի աճեալիներ*»⁵ կամ «*նկարւած պատշգամներ*»⁶, զանազան ձեւերով ու գոյներով յօրինւած եւ իրենց առաւելագոյն ճոխութեան պարագային *գահոյք* էլ կոչւել է⁷: Այս կարասին կազմւում է երկու մասերից՝ *մահիճներ* կամ *մարճակ*⁸, որ քառուսանի ներքին ու բարձր մասն է, եւ ծանօթ բրդեղէն *աճեալիներ*⁹ որ տարածւում է նրա վրայ: Այս զանազանութիւնն զգալի է սաղմոսից «*եւայ իմ աճեալիներու մահիճից*»¹⁰ եւ Կորեանի այս բացատրութեան մէջ «*գետնատարած աճեալիներէրից*»¹¹, ուր յայտնի է վերջինիս շարժականութիւնը. եւ որ յոյն ազնւական օրիորդների տակի փռւածքը շատ փափուկ է նկարագրւում. «*փափուկ անկողնու մէջ գայում էին*»¹² կամ պառկում էին: Սրանց վրայ հաւանական էր, ինչպէս ուրիշների եւ մեզ մօտ, եղել է *պաստառակալ*¹³ կամ սաւանը, իսկ սովորական *բարձր*¹⁴ կամ *սնարը*¹⁵ գլխի տակ եւ մարմնի վրայ *վերարկներ* կամ վերմակը, որ ըստ անձի աստիճանին, կարող է լինել շատ հարուստ, օրինակ՝ «*ոսկեհոռ*», եւ գահոյքն էլ «*ակներով եւ ոսկով պատած*», ինչպէս

1. Փաւս. 110: — 2. Լստ. 39: — 3. Փաւս. 128: — 4. Օրբ. 140: — 5. Փրպ. 332: — 6. Եղշ. 97: — 7. Նոյն՝ 134. Ոսկ. Պօղ. Ա, 816: — 8. Անդ.: — 9. Մղմ. ՃԼԱ, 3. կամ «լուացի զամենայն գիշեր զմահիճս իմ, եւ արտասուօք իմովք զաճեալիս իմ թացի» 2, 7: — 10. Կոր. 7: — 11. Ոսկ. Պօղ. Ա, 816: — 12. Հփ. րու.: — 13. Մրկ. Դ, 38. Եղշ. 156: — 14. Եղշ. 156:

արքունիքներում¹: Ըստ Եղիշէի ակնարկութեան, տիկնանց գահի վրայից ցերեկը վերցնում էին անկողինը, նրանց գործածել կարողանալու համար, եւ երեկոյեան դարձեալ «*անկողնարկ էին լինում*»²: Ուստի կը պարզւի, որ նստելու եւ ննջելու սենեակները միշտ իրարից տարբեր չէին, մանաւանդ երբ տունը շատ ընդարձակ չէր:

Նորեկ հարսների սենեակների մէջ դրանց հետ տեսնւում են «*սրահակներ եւ սրակապաններ*» կոչւած վարագոյրներ էլ³, սրահակը՝ կախւած էր դռան յետեւում⁴, մեծագոյն զգուշութեան համար, դռան բացւելու եւ փակւելու ժամանակ եւ սրակապանը՝ խորանաձեւ ծածկելով նրանց մահիճը: Հայոց բանակի մէջ անգամ պատմիչը տեսնում էր «*հովանոցը, սրահակը, գահոյքն եւ անկողինը*»⁵:

4.- Տիկիների անձնասիրութեան եւ մեծ ուշադրութեան առարկայ էր մարմնի արտաքին խնամքն ու զարդարանքը: Սրա առաջին մասը լւացումն էր. եւ նախ ամբողջականը. այդ պատճառով, ազնւական տներում, յատուկ վայրն անպակաս էր այդ գործի ստէպ կրկնութեան համար եւ որի մէջ յոյն կամ հռոմէական բաղնիքների կատարելութիւնը տեսնելու կամ հերքելու բաւական փաստեր դեռ չունենք: Դ դարից մեզ մօտ յիշւում են լւացման երկու եղանակներ. մէկը՝ վերոյիշեալ Մամիկոնեան Վարդանի «*հարում էր ձորի մէջ վրանաձեւ բերդի փոսում*», որ նշան էր թէ ամառ էր եւ լւացումը պաղ ջրով եւ իշխանը դրա մէջ «*մերկանդամ կանգնում էր խոնարհելով, որպէսզի սպասաւորները նրա վրայ ջուր լցնեն*», գլխից մինչեւ մարմինն անցնելով⁶: Իսկ միւսը տեղում հաստատուն էր, յատուկ լոգարանով ու տաք ջրով, որ Դրաստամատի համար պատմում է Բուզանդը, թէ «*լւաց գլուխը*» բանտարկւած Արշակի եւ «*լողացրեց նրա անձը*»⁷ ինչպէս թելադրում էր մեր իսկ սովորութիւնն: Այս վերջինը, թւում է, տիկնանց մկրտութեան յատուկ վայրն ու ձեւն էլ, նաժիշտների սպասաւորութիւնն ընդունելով: Հայաստանում գոյութիւն ունէր զանազան ջերմուկներ, որոնցից գիտէին օգտագործել օրինակ՝ Կաղանկատաւցու յաւելւածը (ժ դարից) ցոյց է տալիս Գեղամայ Վայունիք գիւղը, «*որտեղ արքունական բաղնիքներն են*», ասում է⁸. եւ որոնցից կամ նմաններից, անկասկած, օգտւում էր նաեւ մօտակալքի ժողովուրդը:

Ամբողջական լոգանքից բացի կար ձեռքերի սովորական լւացումը ճաշի եւ ուրիշ առիթներով, որի համար աղախինը *ձեռքըն* ու *տաշտագուրանն* էր բերում: Նքոյրը ծակոտէին, մի տաշտ էր եւ միւսն՝ յատուկ սափոր⁹. եւ ջուրը թափում էր տիկնոջ ձեռքերի վրայ, իսկ ընտանիքում, հասակով կրտսերը *դաստառակ* էր մատուցում

1. Եղշ. 134: — 2. Նոյն՝ 156: — 3. Անդ.: — 4. Հմմտ. Եղ. Ի 2, 36, ԼԸ, 18, ԼԹ, 38, Խ, 26, 31: — 5. Փաւս. 135: — 6. Նոյն՝ 128: — 7. Նոյն՝ 207: — 8. Կղն. 273: — 9. Հմմտ. Ժաշ. 83-85:

մեծերին, սրբւելու համար: Եւ այդ կրկնակի լւացումներին գործածում էին *օշնանն*¹, որ նշանակում էր օճառ: Գանձակեցի պատմիչին եւս ծանօթ են գեղեցիկ Անիի բնակիչների «փափուկ մարմինները» որ միշտ «*օճառով* լւացւած» էին²:

Սոյն մաքրութեանը յաջորդում էր վարսայարդարումը *առնդրով*, նրանց տալով հաճելի տարբեր ձեւեր, որ երեւում են հին քանդակների մէջ³: Յետոյ օծւում էին անուշահոտ *խղերով*⁴, որ քամւում էին Հայաստանի ծաղիկներից եւ բոյսերից: Այս ամբողջական կամ մասնական մկրտութիւններն ու օծումները յաճախ կատարւում էին տիկնանց կողմից, իսկ օրէնք էր իրենց ընդունելութիւնների առթիւ՝ «ի զւարթութեան եւ ուրախութեան»⁵: Եւ վերջը հագնում էին իրենց ազնիւ զգեստները, որ ըստ առիթին լինում էին նաեւ «ոսկեհոռ կերպսից»⁶: Եթէ ոչ նրանց նիւթը, բայց ձեւը միշտ անհաւասար է եղել մայրերի եւ դուստրերի վրայ, մեծագոյն ու տիկնավայել ճոխութիւն տալով մայրերի հագածին: Իսկ դուստրերի վրայ նկարագրւած են «փափուկ հանդերձներ եւ առաւել կակուղ քան մարմինները, շապիկը բարակ ճամկաւոր, ուռած զնդով պճնւած»⁷, որոնց նախապէս տեսանք ու մեկնեցինք⁸: Երկու տարիքների կամ լաւ վիճակի զգեստի այդ զանազանութիւնը միշտ եղել է եւ երեւում է *Գեղատն* թագուհու եւ զաւակների վրայ եւս՝ իրենց ընտանեկան պատկերների մէջ: Իսկ փոշուց եւ ցեխից հեռու պահելու համար նրանց փակում էին յատուկ *ապառառների* կամ *արկղների* մէջ եւ ստէպ հանում ու «թօթափում էին»⁹:

5. - Նրանց սննդի փափկութիւնը նաեւ մեծ էր: Եղիշէի տիկիներն պալատի մէջ կային յատուկ «հացարարներ» որոշւած պէտքին սպասարկելու ըստ ազատների կարգի¹⁰, որոնց գործն էր պատրաստել *նաշխ*¹¹ կամ ցորենի նորագոյն ալիւրից թխւած հացեր: Ուրիշ մասնագէտների ձեռքով յօրինւում էին «խոհարարական անուշարար համեմներ», որոնք խառնւում ու կարեւորագոյն տարրն էին կազմում խորտիկների կամ մսեղէն կերակուրների, որոնց ակնարկեցինք¹²: Իսկ իրենց ըմպելին էր իրենց այգիներից բերած զոռտ կամ «պարզ գինին»¹³:

Մինչ այժմ մեր թւած բոլոր նրբաճաշակ հայթայթածների մէջ կայանում էր ազնւագգի հայուհու «մայրենի ազատութեան փափկութիւնը», որ նրանց «սովորական

1. Եղշ. 156: — 2. Կիր. 139: — 3. Փրպ. 332. *Պատ. տրգ.*: — 4. Եղշ. 156. Փրպ. 332: — 5. Եղշ. 156: — 6. Փրպ. 331: — 7. Ոսկ. Պօղ. Ա, 814: — 8. Աստ՝ 11: — 9. *Պատ. տրգ.* 139, 238: — 10. Եղշ. 156: — 11. Փրպ. 331: — 12. Աստ՝ 8 — 13. Փրպ. 331:

փափկութիւնն» էր¹ խառնւած իրենց ամենօրեայ կենցաղին, ինչպէս միշտ շեշտում են մեր պատմիչները:

6. - Կերակրի սնունդը պահանջում էր մարդ էակից նաեւ աղիքների պարբերական թեթեւացումը եւ այս գործը յատուկ եւ ըստ պատշաճի, նաեւ մի փակ տեղում, որ քաղաքակիրթ ազգերն՝ ինչպէս յոյներն ու հռովմէացիները պատրաստել էին արեւստով եւ առողջապահական կանոններով, առանձին էր տների մէջ եւ հասարակաց վայրերում քարեղէն ծակ նստարանով: Հայ ազնւականի յարկն էլ այդ դիւրութիւնից զրկւած չէր: Վարազդատ արքան, իր մէկ հրաւէրի պահին, ելաւ սեղանից «Իբրեւ դէպի *ձեռիչ* զնալու պատճառով»², որի տեղը պալատի ներսում է եւ *ապարահեղ* էլ ասւած է³ եւ գործը՝ «ապարահից զանց առնել»⁴: Այնքան մեզ մօտ ապահով է այդ ճեմիչի յօրինւածը, որ *Դաւառարարների* թարգմանիչը բնագրի այս մութ բացատրութիւնը, «միթէ թափեց իր ոտքին ամրոցի սենեակի մէջ», պարզում ու հայացնում է այսպէս. «գուցէ *աթուին նստեց* պէտքի ժամանակ սենեակի մէջ»⁵:

Իսկ փոքր կարիքների համար սովորական էր *միջառառ* կոչւած ամանը, յիշւած Ոսկերեանի թարգմանչից եւ ենթադրում է սպասն էլ մեզ մօտ, ինչպէս յոյների, որոնց մեծատուն կանայք մինչեւ իսկ արծաթեայ էին գործածում, իրենց վրայ հրաւիրելով Անտիոքի մեծ բեմբասացի շանթերը⁶: Հայ տան նկարագրի ամբողջութեան պէտքն էր, որ մինչեւ այստեղ բերեց մեզ. այժմ դառնանք ուրիշ խնդիրներին:

7. - Ազնւականութեան վիճակը չէր ներում, որ տիկիները ենթարկէին տան այնպիսի ծառայութիւններին, որոնք չէին համընկնում նրանց փափկակեցութեանը: Դրա համար Եղիշէի տիկիներն «Իւրաքանչիւրն ունէին ձեռնասուն *ապառառներ*» կամ *նաժիչաներ*. ձեռնասուն, ըստ որում, մատաղ հասակից իրենց ձեռքի ներքոյ սնւած ու վարժւած էին: Եւ նրանք «սպասարկութիւն էին մատուցում»⁷ նոյն ազնուհիւներին ու օրիորդներին եւ կատարում էին բոլոր ծառայական գործերը, ինչպէս անկողիններ փռել եւ վերցնելը, տիկնոջ ձեռքի վրայ ջուր թափելը⁸, «տունն աւելը»⁹, լւանալ, սրբել, խոհարարութիւն անել¹⁰ եւ այլն: Դաւիթ Գանձակեցին ԺԲ դարում վկայում էր թէ խոհարարութիւնն աղախիներին ձեռքն էր, տիկնոջ հսկողութեամբ¹¹:

Ձեռնասուններից բացի, մեր տոհմիկ տներում հանդիպում ենք նաեւ քրիստոնէական շրջանում արծաթագին կամ գերի ծառաներին եւս, որը մնացել էր

1. Եղշ. 155, 156: — 2. Փաւս. 237: — 3. Ոսկ. Պօղ. Ա, 572: — 4. Փաւս. 237: — 5. *Դաւառ. Գ.* 24: — 6. Ոսկ. Պօղ. Ա, 803: — 7. Ոսկ. Պօղ. Ա, 814: — 8. Եղշ. 156: — 9. Դկ. ԺԵ, 8: — 10. Փաւս. 123: — 11. Ալաւ. Գ:

հեթանոսութեան չըջանից: Ս. Ներսէսը, ազատում էր նրանցից շատերին համոզելով եւ կամ «փրկագնով»¹: Զ դարի կէսին, Ներսէս Աշտարակեցու կանոններով, քահանաներին հրամայում են «մի՛ արծաթագնով աղախիններին ստանալ»², ինչպէս ունէին աշխարհականները, որոնց եւ չի համարձակում արգիլել: Եւ դեռ ԺԲ դարում Մխիթար Գօշը վաւերացնում էր արծաթագին ծառաների եւ աղախինների դրուժիւնը համաձայն մովսիսական օրէնքի եւ եթէ այլազգի լինէին վաճառելու իրաւունք էր տալիս³:

Կիլիկեան չըջանում կամ աւելի ճիշտ Ա Հեթումի երկար թագաւորութեան օրով, գտնում ենք ներքիններ պահելու սովորութիւնն էլ, հաւանօրէն թաթարների օրինակով, որոնցից թւում է առնել էր նաեւ նոյն արքայի հարձակաւորութիւնը⁴: Ժամանակակից մի անձ՝ Բրոկարդը՝ գերման դոմինիկեան ուղեւոր դէպի Պաղեստին, որ մէկ ամսւայ չափ հայ արքունիքում բնակեց, պատմում է թէ մեր «ազնւական տներում սպասարկում են բազմաթիւ ներքիններ» նաեւ «Հայաստանի թագուհին (որ *Ջապէշ* էր), իր մօտ շատ ներքինի ունի՝ վաթսուների չափ», որոնք ներքինացած էին պատժի համար եւ կարգւած էին ծառայութեան⁵: Նախքան այդ, նոյնպիսի պաշտօնեաների չենք հանդիպում մեր քրիստոնէական չըջանի պատմութեան մէջ:

8. - Բարի եւ երկիւղած տիկիները գիտէին շատ քաղցրութեամբ վարել ու չժանրաբեռնել աղախինների ու ծառաների լուծը: Եղիշէն իր հինգ հարիւր ծանօթների համար վկայում է, թէ «ոչ ոք չէր երեւում նրանցից, թէ որն է տիկինը եւ որը նաժիշտը»⁶: Եթէ այդ հաւասարութեան մէջ իրենց ընդաբոյս ազնւութիւնն ունի իր բաժինը, անշուշտ կար վերահաս կարօտութեան բերած հարկը, որ այն փափուկ անձնաւորութիւններին մղում էր տնային ծառայութեան եւ կեանքը մասամբ նոյնացած աղախինների հետ:

Բայց իհարկէ բոլոր տիկիները նոյն խառնւածքն ու նրբութիւնը չունէին, այլ կային խստաբարոյ անձնաւորութիւններ, որ չարաչար էին վարում սպասաւորների հետ: Այս, մասամբ շատ կարեւոր է Ոսկեբերանի մի ակնարկն, որ սրբազան պերճախօսը նկարագրում է յոյն դաժան տիկիների կերպն ու լեզուն աղախինների հետ «թեսաղացի»⁷, փախստական, նրան բոզ կոչես» ասելով: Հայ թարգմանիչը, որին ես համարում եմ մեծ կողբացին, փոխում է այդտեղ հեյլենուհու դէմքը, եւ նկարագրում է իր ազգի տիկիների ոմանց վարմունքն ու բարբառը, հետեւեալ կենդանի պատկերացումով: «Զանգատին եւ զսամտի»⁸ անուն կոչես, զբոզն եւ զպոռնիկն,

զողողեալն եւ զբազմահոմեանն, զգայթակղականն եւ գանաշխարհիկն, զվարատականն եւ զամայն»¹: Ակներեւ է, որ բարկացկոտ հայ տիկնոջ լեզուն աւելի երկար է, իր այբուբենի պէս, քան հեյլենացիներինը:

Թարգմանիչը շարունակում է, «Եւ յետ այնչափ սանգաստականաց (նախատինք) եւ թշնամաց անցեալ նստիցի իբրեւ զվիշապ եւ զխարամանի»²: Թարգմանչին ընտանի էին «սատանաների արհաւիրքը»³: *Ջօօ* չար քրիստոնեաներից ոմանց կոչում է «օձեր հարամանիք»⁴: Եւ Եփրեմը՝ «ճանապարհի վրայ դարանակալ օձ» կամ «սատանայ օձ, որ արկանում է երիվարների դարչապարի տակ»⁵: Այդ օձի եւ վիշապի կերպարանքն էր տեսնում թարգմանիչն հայ ցասկոտ տիկնոջ վրայ, շարունակելով պատմել Ոսկեբերանի հետ աղախնու ընդունած ծեծն ու լուտանքը: Պէտք է նկատենք, որ հայուհին այդտեղ տակաւին գտնւում է Դ դարի հեթանոսախառն բարքերի ազդեցութեան ներքոյ, որոնք յետոյ պիտի ուղղւեն եւ ազնւանան Մաշտոցի եւ աշակերտների կենդանատու շնչով:

9. - Իշխանական պալատներից աւելի ընդարձակ էր արքունիքը, ընդարձակ նաեւ նրա ներքին կեանքը, այնպէս որ արքայի եւ թագուհու յարկաբաժինները իրարից բաժանւած էին, թագաւորն ունենալով իր յատուկ կցորդութիւնը պետական անձերի եւ աւագանու հետ: Դշխուհու այդ անջատ կենցաղը, մեծապէս զգալի է Արշակի արքունիքում, որտեղ միաժամանակ բնակւում էին նրա երկու կանայք՝ *Փառանձեմն* ու *Ողոմպին* (Ոլոմպին): Վերջինս կասկածոտ մրցակցից, պատմիչի ուշադրութիւնը գրաւում է, որ նկարագրում է նրա առանձին բնակութիւնն արքինում, յատուկ սպասաւորները, խոհանոցն ու կենցաղը, որով եւ «իւր նաժիշտների» պատրաստած դինին ու կերակուրն էր ճաշակում⁶: Այնպէս որ երկու տիկիները ոչ միայն բնակակից, այլ սեղանակակից անգամ չէին իրար, նաեւ ոչ էլ արքայ ամուսնու: Նոյն Արշակի տատր կար՝ Խոսրովի կինը, որը անպարկեշտ ընթացք ունէր եւ թագաւորը նրանից տեղեակ չէր⁷: Թագուհու ինքնավարութիւնն այնքան էր, որ Փառանձեմն կարող էր իր մօտ կանչել ու բանտարկել արքունի դրան երէցին՝ Մրջիւնիկին, եւ Արշակը չէր տեսնում եւ նրան անծանօթ էր մնում, ինչպէս նաեւ բանտարկութեան հետեւանքները⁸: Նոյն բաժանումը կար նաեւ Կիլիկիայի պալատում, ինչպէս ստորեւ տեսնելու ենք: Եթէ ոչ պալատի, բայց բնակութեան որոշ բաժանում զգալի է իշխանական մեծ պալատների մէջ էլ, ինչ որ պահանջում էր տիկնոջ եւ մանաւանդ օրիորդների ազատ երթեւեկութիւնն

1. Փաւս. 77: — 2. Կան. չք: — 3. *Չառ*. Ի, ԻԱ, ԻԲ, Լ (զրչ.): — 4. Աստ՝ Գ, Թ, Բ: — 5. Բրկ. Բ, Բ, Թ: — 6. Եղշ. 155: — 7. Որ է կախարդ: — 8. Թերեւս *սամետ* բառից, իբր արժանի անասունների լծին:

1. Ոսկ. Պօղ. Ա, 833. վերջի բառն հմմտ. «իբրեւ զգերի եւ զամայի». անդ՝ 129: — 2. Թն. «Եւ յետ այսր ամենայնի իբրեւ բռնաւոր մի նստիցի»: — 3. Ոսկ. Մտթ. Ա, 633. յն. չունի: — 4. *Ջօօ* 370: — 5. Եփր. Ա, 128, 333: — 6. Փաւս. 123: — 7. Նոյն՝ 8: — 8. Աստ՝ Թ, 2:

աչքից գերծ մնալու հարկն ինքնաբերաբար¹: Այս է ցոյց տալիս նաեւ *Շուշանիկի* վկայագրի բացատրութիւնները. «*Երէց դրան տիկնոջ*²»:

Յիշեցինք դրան երէցներին: Արդարեւ թէ արքունի եւ թէ իշխանական պալատներում, կային այդպիսի քահանաներ, ներքին բնակիչների հոգեւոր պէտքերին հասնելու պաշտօնով: Իսկ մեր տիկիներին ու բամբուկներից բարեպաշտագոյնները, իրենց ամուսինների պահածից բացի, բնակութեան բաժանման պատճառով իսկ, ունէին իրենց սեփականն էլ, որից կարող էին հոգեւոր մեծագոյն մխիթարութիւնն վայելել: *Շուշանիկի* յիշած երէցը, նրա տառապանքների մէջ, սփոփիչն ու քաջալերիչը եղաւ³: 1272-ի մի իշխատակազրից յիշուում է «արի, երջանիկ քահանայ՝ Գրիգորը, Կոստանդեայ իշխանի որդին, որ *դշխուհու տան մէջ էր*»⁴ Գեղանի,- որը նոյնպէս անջատ էր արքայի տնից, - «մեծի եւ փոքրի վրայ իշխող, որպէս հայր տածող եւ ամենին խնամող⁵»: Սա նոյն տիկնոջ հօրեղբոր՝ Օշինի, թոռն էր, եւ բնականապէս ազգակցութիւնն էր, որ նրան այդչափ լայն ասպարէզ էր տւել թագուհու տան մէջ:

10. — Հայ տիկինն իր յարկի ներքոյ, ինչքան իշխանութիւն եւ գործունէութիւն ունէր: Հեթանոսական շրջանից, որոշ տեղեկութիւն չի հասել մեզ: Սակայն Դ դարը, դեռ պահում էր հին *մարդպետը*, որ դիցապաշտ Արշակունիների կանանցի վարիչն էր: Այդ պատճառով կոչւել է նաեւ ներքինի⁶, կամ «որին հայրն էին կոչում ներքինիների»⁷ եւ որի իշխանութեան ներքոյ կանայք մեզ մօտ շատ ու քիչ ստրկական կեանք էին վարում ինչպէս ուրիշ ամէն տեղերում: Աւետարանը տապալեց կանանցը, թեւաթափ արեց եւ պալատի միջից դուրս վտարեց մարդպետին եւ իշխանական պալատներից՝ մարդպետիկներին, առաջինին կապելով գաւառի մի վարչութեան հետ ու վերածելով արքունի քաղաքական մի պաշտօնատարի⁸, իսկ հայ տիկինը դարձաւ իր տան տիրուհին: Եղիշէի բացատրութիւնն՝ «*Նրանց ապարանքը*» եւ կամ «ամուր ապաստանը *Նրանց*», այն է տիկնանց⁹, որոնք սակայն նրանց սեփականութիւնը չէին, այլ նաեւ իրենց ամուսինների եւ զաւակների, զգացնում են տիկիների ընդարձակ իշխանութիւնը կամ գերիշխանութիւնը ընտանեկան սեմից ներս, մինչդեռ տղամարդիկ թաղած էին արտաքին ու քաղաքական զբաղմունքների՝, վարչութեան, զինուորութեան եւ որսորդութեան մէջ:

Տիկնանց հսկողութեան ներքոյ էին գտնւում տնային կենցաղի հետ կապւած - եւ բոլոր ազնականութեան մօտ անպակաս - ներքին կամ արտաքին վայրերն էլ նոյնպէս

իրենցն են յիշուում: Այսպէս վարդանանց պատմիչի աչքը հրապուրում էին «*Նրանց* այգիների գինեքեր որթերը», որտեղից բխում էին իրենց անուշ ըմպելիները: «*Նրանց* ծաղկանոցների բոյսերն», որ պնդում էին նրանց սրահներն ու սեղանները, գոյներով ու բոյրերով. «*Նրանց* տաճարները» կամ ճաշասրահները, ուր կատարւում էին ազնական դասի ընդունելութիւնները¹: Եւ նիւթականից աւելի բարձր ու ազնիւ մի պաշտօն՝ իրենք էին հսկում նաեւ զաւակների դաստիարակութեանը²: Վերջապէս հայուհին բացարձակ ու միահեծան տէրն էր իր տանը, այժմեան եւրոպական իմաստով եւ մասամբ աւելի եւս. եւ իր այդ իրաւունքը շեշտւած է արդէն Ե դարից, ինչ որ շատ նշանաւոր ու պատւարեք է մեր ազգի համար:

11.- Երբ տան ծառայութիւնները կատարւում էին սպասաւորների ձեռքով, բնական է, որ տիկիներն ու օրիորդները իրենց առօրեայ կենցաղում պարապ ժամեր շատ ունենային, որոնց դաստարակութեամբ անցնելը ոչ բարոյական եւ ոչ էլ հաճելի էր նրանց: Նրանք գիտէին այդ ժանանակը նւիրել պատշաճ մի զբաղմունքի, մանաւանդ այլ եւ այլ բարեգործութիւնների, որը տեսնելու ենք յատուկ գլխով: Նրանց մեծապէս հաճելի էր ձեռագործը, այն է ասեղնագործութիւն կամ նուրբ ոստանակութիւն, որն օգտակար էր լինում իրենց անձին, ընտանիքներին ու բարիք գործելու, իսկ նեղ օրերին էլ, որ անծանօթ չէր Հայոց աշխարհին, օգնում էր իրենց ապրուստին: Եղիշէն ակնարկում է նրանց այդ ճարտարութեանն, երբ իր կարօտեալ տիկիների համար ասում է թէ «*իրենց* մատներով վաստակեցին եւ կերակրեցին³»:

Մատների այդ վաստակն աւելի որոշ նկարագրւած է Վերին Խաչէնի կամ Հաթերքի տիկնոջ *Արդու խաթանի* գործի մէջ: Իշխանի քոյր եւ ամուսինը իր փառքի ու լիութեան մէջ, իր դուստրերի հետ, ասում է Գանձակեցին, գեղեցիկ վարագոյրներ էր պատրաստում եւ նւիրում էր եկեղեցիներին⁴: Նրանց այդ աշխատութեանը յետոյ պիտի անդրադառնանք⁵: Նոյն պատմիչը Ներքին Խաչէնի տիկին ու Վախթանկի ամուսին՝ *Խորհրդահի*, մասին եւս վկայում է թէ Երուսաղէմում, ուր 1216-ից առանձնացած էր «*ինքն իր ձեռագործով էր կերակրւում*» մինչեւ մահը⁶, իրենց զաւակներին թողած իշխանավայել ճոխութեան մէջ եւ ինքը կամաւորապէս աղքատացած էր⁷:

Մեր տիկիների տնային հաճելի զբաղմունքներից մէկն էլ պիտանի գրքերի ընթերցումն էր, որի մասին առանձին⁸: Եւ ինչ գործով էլ զբաղւէին նրանց սենեակներին

1. Հմմտ. աստ՝ 14: — 2. Սոփ. Թ, 15: — 3. Անդ՝ 15, 16, 17, 29, 37: — 4. Հւթ. ԶԺ: — 5. Փաւս. 114, 115: — 6. Նոյն՝ 206: — 7. Փաւս. 114, 206: — 8. Աստ՝ 12-13:

1. Եղշ. 156: — 2. Աստ՝ Դ, 7: — 3. Եղշ. 157: — 4. Կիր. 111: — 5. Աստ՝ ԺԳ, 3: — 6. Կիր. 145: — 7. Աստ՝ Ը, 3: — 8. Աստ՝ ԺԲ:

մօտեցողը լսում էր նրանց բերնից մեղմաձայն նւագի գեղգեղանքը եւ բարեպաշտների շուրթերից իսրայէլի թագապսակ երգչի՝ հոգեշունչ եւ հոգեպարար գանգիւնները. «նրանց բերաններում մշտնջենական Սաղմոսների մրմունջներն էին» վարդանանց ամուսինների¹:

12. — Որքան էլ մեր տիկիներն պալատները շքեղ ու լի էին հանգստութեամբ, սակայն տեղափոխութեան կարիքն իրենք էլ զգում էին. մանաւանդ զգացնել էր տալիս Հայաստանի բնութիւնն իր կրկին խիստ եղանակներով՝ ամռան ու ձմռան մէջ: Այս պատճառով, արքունի եւ ազնւական տոհմերն ու բարձրաստիճան եկեղեցականները սովորութիւն ունէին ջերմ եղանակին «դէպի ամառանոց» ելնելու հիւսիսային կամ բարձր վայրերում² եւ ցրտին՝ «դէպի ձմեռանոց» իջնելու, աշխարհի նւագ ցրտաշունչ կողմերը³: Մեր տիկիներին եւ օրիորդներին աւելի հաճելի էր անկասկած ամառանոցը, որտեղ օդի գեղեցկութիւնը, թռչունների դալլալանքը եւ բնութեան շռայլած բարիքները զգում էին նրանց քիմքն ու զգայնութիւնը:

Տարօնի Տաճատ իշխանի որդուն ու յաջորդին՝ Չորտանէլիի կտակը գոյութիւն ունի ԺԲ դարի սկզբին, որ յիշում է իրենց Բերդակ ամառանոցը յարելով թէ «զւարճանալու տեղեր էին բուսականութեամբ, ծառերի եւ անուշ մրգերի, իմ նախնիների՝ Մամիկոնեան իշխանների»: Նրանք ամռանը ընտանեօք այնտեղ էին տեղափոխւում եւ իշխանի համար մի յիշատակելի պարագայ, «իմ մայրը՝ *Ջարմանդուխտն*, ասում է, նոյն գիւղի մէջ էր երկնել ինձ, եւ իմ ծննդեան վայրերն էր⁴», այդ պատճառով իր սրտին աւելի մօտ էր: Նաեւ յիշում է Անդուլ անապատը, որ Հեթում Ա ու *Ջապէշ* թագուհին 1238-ին «անւանեցին իրենց ամառանոցը», պատմում է մի յիշատակագիր⁵:

13. - Մինչեւ այստեղ ականատես եղանք ազնւագարմ հայուհիների ներքին կենցաղին: Մի վայրկեան անցնենք նկատելով նաեւ շինական կնոջ պարզուկ տնակը, քաղաքներից դուրս ընկած: Մեծ է տարբերութիւնն, որ գոյութիւն ունի երկու դասակարգերի տնային կենցաղավարութեան մէջ: Նախ՝ ոչ մի համեմատութիւն իշխանական հին պալատների մնացորդների եւ հայ գիւղացու աւանդութեամբ պահած կէս գետնաթաղ բնակարանների մէջ, որոնց Քսենոփոնը տեսնում էր 401 թւականին (ն.Ք.), երբ անցնում էր Հայաստանից⁶:

Նրանց անշուք լինելու հետ զուգընթացում է դրանց մէջ ապրւած կեանքն էլ: Եղիշէն հայ գիւղացի կանանց սահմանում է «մարդիկ՝ որ սկզբից վշտով ապրել են շինական սովորութիւններով, տանջւելով վարել են աշխարհի կեանքը⁷»: Այդ տանջանքը կայանում էր նախ ընտանեկան բոլոր աշխատանքների մէջ, որ անձամբ էին կատարում, աղախիներէից զուրկ լինելով: Լւացւում էին լոկ ջրով՝ առանց օճառի եւ իրենց համար անոյշ իւղերը գոյութիւն չունէին: Նրանց հացը հասարակաց պատրաստածից էր, իսկ կերակուրը շատ պարզ էր, որն ուտում էին խեցեղէն պնակի մէջ: Մահիճ չունէին այլ «գետնախշտիք» էին, այսինքն պառկում էին գետնին, խոտեղէն փսիրայի վրայ, որ «գետնանկողին» էլ էին կոչւում⁸ կամ «գետնատարած խշտիք»⁹ եւ իրենց սնարին մի թուխ բարձ ունէին⁴: Ընդհանրապէս բոլոր ընտանիքը բնակւում եւ ննջում էին նոյն տեղում. այդ պատճառով էլ սենեակների զանազանութիւնը, պատմիչները, միայն վերագրեցին ազնւականներին⁵ եւ ռամիկ տների մէջ նորապսակների անկողինը միւսներից բաժանւում էր «առաջաստ» կոչւած մի վարագոյրով ինչպէս ցոյց եմ տւել այլ տեղում⁶:

Իսկապէս նեղ ապրող շինականների կեանքն էր այդ, որ չի ժխտում թէ գտնւում էին նաեւ ընչաւէտ եւ բարեկեցիկ գիւղացի ընտանիքներ, վարժ ամբելու իրենց կենցաղը, ինչպէս միշտ եւ ամէն տեղ եղել է: Դիւրութիւնները քաղաքաբնակ ռամիկների մէջ անշուշտ աւելի զգալ էին, որ ազնւական դասի օրինակն ունէր իր դիմաց, եւ աւելի վայելուչ բնակարաններ ու հեշտ կենցաղ, ըստ իւրաքանչիւրի կարողութեան: Միանգամայն համեմատական էին Հայաստանի քաղաքական կացութեան, նրա անդորր կամ վրդովւած պայմանների հետ: Քսենոփոնն, որի անցնելը ձմռանը պատահեց, հայ շինականների տներում իսկ ընտանի անասունների, ցորենի, գարու, արմաթի եւ գարեջրի առատութիւն տեսաւ. եւ ինքն ու զօրքը մեծարւեցին ճոխ ու պարարտ սեղաններով⁷: Ասողիկը չեշտում է, որ Աշոտ մեծի եւ իր որդու՝ Սմբատի, թագաւորութեան ժամանակ՝ «քահանաներն ու ժողովուրդը, մեծամեծներն ու փոքրերը, բամբասեցին հացի լիութեան ու գինու յղիութեան վերաբերեալ⁸»: Այսպէս գիւրութեան շրջանները պարբերաբար կրկնւում էին, հայ ռամիկուհուն էլ ընծայելով աւելի հանգիստ ու վայելք: Սննդի հետ նաեւ հագուստների փափկութիւն⁹, գետնախշտութեան փոխարէն, պարզ մահիճ կամ «մարճակ» ննջելու համար¹⁰ եւ այլն: Փաւստոսի

1. Եղշ. 157: — 2. Ագթ. 38. Նոր. Բ, դ. Փրպ. 102, 174: — 3. Ագթ. 37. Փրպ. 197: — 4. Հյւ. 397: — 5. Միս. 230: — 6. Քսեն. ՆՇՋ. Դ, 6:

1. Եղշ. 155: — 2. Նոյն՝ 158, 97: — 3. Ոսկ. Պօղ. Ա, 815: — 4. Եղշ. 158: — 5. Աստ՝ 14: — 6. Ք. Տրցոյց. 1912: — 7. Քսեն. ՆՇՋ. Դ, 6: — 8. Ասղ. 182: — 9. Պամ. արգ. 143-46 եւն: — 10. Աստ՝ 15 պամ. Ագ. 6:

նկարագրած շինական երիտասարդը, որ տեսանք¹, ունէր սանրւած ու օծւած վարսեր, հերակապ ու զգեստի վայելչութիւն, որոնք չեն ներուժ, որ իր կիներ բնութեամբ աւելի պճնասէր, համարենք քան այն անխնամ վիճակում, եւ քաղաքացի հայուհին՝ քան նրանք:

14.- Ամէն մարմին փափուկ թէ վշտամբեր, ենթակայ է տկարանալու եւ կարօտելու բժշկական խնամքի: Ի՞նչ դարման ունէր հայուհին իր կամ սիրեցեալի հիւանդութեան դէմ: Նախ՝ արւեստի սովորական միջոցները՝ որ մեզ մօտ ծանօթ են հին դարերից ի վեր: Բժիշկը գալիս ու քննում էր ախտացեալին: Առանց մերկացնելու նրան, անշուշտ պարկեշտութեան համար, - այլ «ձեռքը ներս տանելով» հագուստի կամ վերմակի ներքոյ, «զննում է մարմինը, ասում է Եղիշէն, եթէ ջերմութիւն ունի, եւ եթէ սիրտն է, իր տեղում հանդա՞րտ է, եւ կամ լեարդն կակո՞ղ է եւ կամ երակների շարժումը յարմա՞ր են»: Եւ ըստ այդ մատուցում էր դարմանը²:

Այսպիսով իր մօտ անպակաս էին «երագահաս ախտահալած սպեղանիները» վէրքերի համար, «եւ կամ արբամբ» գործածելի դեղեր, որ ինքը կամ իր նման «ճարտարագէտ ստուգահմուտ բժիշկները» պատրաստում էին մեր աշխարհի եւ մանաւանդ Այրարատի բոյսերի բազմատեսակ արմատներից³: Հարկ եղած ժամանակ աւելի խիստ հնարներ էլ գործի էին դնում, ինչպէս «խարել, կտրել, արին թափել եւ բուժումը ըստ ցաւի մատուցել⁴» եւ կամ «ոմանց խարելով, ոմանց կտրելով եւ ուրիշներին կակղագոյն սպեղանիներով բժշկելով⁵»: Միջին դարում, մեր մէջ երեւացին յատուկ բժշկարաններ էլ՝ Մխիթար Հերացու եւ ուրիշների գրչից եւ զանազան թարգմանութիւններ, որ դիւրին դարձրին հայ բժիշկների պաշտօնը:

Իր սեռի ծածուկ տկարութիւնները, հայուհին քողարկւած լեզուով էր բացատրում, պարկեշտութեան համար: Օրինակ՝ ծանօթ ախտով վարակւածին *տեւատես* էր կոչում⁶ եւ ախտը՝ *տեւատեսութիւն*⁷, որ նշանակում էր յատուկ խնամք իր տեռի կամ հանդերձի վրայ, որ այդ առթիւ աւելի մաքրութեան է կարօտում որտեղ յոյն բնագիրը *հոտուճ* է ասում: Ինչպէս հրէաները դաշտանի սովորական վիճակը անւանում էին «կանանց օրէնք (սովորութիւն)⁸»: Եւ մեր միջին դարում *անպատեհացեալ* մակդիրն էր տալիս նման կանանց⁹, ուր հները *գաշտանիկ* էին ասում¹⁰: Դարձեալ կիներ զաւակով հանդերձ, կոչւում էր *յղի*, որ կազմւած է հին *յոյղ* (այժմ յոյլ՝ ծոյլ) բառից եւ նշանակում էր դանդաղաշարժ: Երեք պարագային եւս արդիապէս բացատրւում է պատճառը:

1. Աստ՝ 11: — 2. Եղշ. 134: — 3. Փրպ. 24: — 4. Մնդ. 191: — 5. Գր. Տղ. 11: — 6. *Չեւ. ԺԵ*, 33: — 7. Մրկ. Ե, 25: — 8. *Մեք. ԼԱ*, 35: — 9. Աստ՝ է, 4: — 10. Փաւս. 76:

15.- Սակայն, որովհետեւ «կան ցաւեր՝ որ բժիշկները գտնում են առողջութեան հնարը, եւ կան որ ապստամբ են նրանց հնարքների դէմ¹», հայուհին գիտէր դիմել նաեւ ուրիշ միջոցների, եւ նախ հոգեւորականներին ինչպէս խաչին, կամ իր մօտ պահած ու մեծարած մի սուրբ նշխարին², քահանայական աղօթքներին ու սուրբ իւղով օծմանը³, որ սովորական էր յառաջագոյն եւ հայերի մէջ մինչեւ Ժ դար եւ յետոյ էլ⁴:

Սակայն շատ սնապաշտներ, փոխանակ այդ սրբութիւններին ապաւինում էին դիւթանքի, յուռութիւնների, պահարանի, գրապանակների եւ նման այլ տեսակի սնոտիների, որոնց մասին ոգորել է Յհ. Մանդակունի հայրապետը⁵, եւ որոնց մասին ընդարձակօրէն գրել եմ այլուր⁶, եւ այստեղ չեմ կրկնում: Ուզում եմ միայն կոչել Դաւիթ Գանձակեցու հետաքրքրական մի տեղեկութեանը ԺԲ դարից եւ յատկապէս կանանց, որն հետեւեալն է: «Ձեռնածութիւն առնեն, ասում է, իրենց տղայ մանուկներին», ասելով թէ այդ կերպով, նրանց մարմինը ցաւից զերծ է մնում: Թքով թրջում են իրենց ձեռները, եւ «մարձում են» կամ շփում են իրար, որպէսզի «նախանձից հիւանդացել է եւ նորից նախանձ չառնի»: Պառաւները «յօրանջում եւ ձգտումն առնում են» հիւանդ մանկան շուրջը: Կրակի կայծեր են գցում ջրի մէջ եւ ըմպել են տալիս մանուկներին եւ ուրիշ հիւանդներին, ուստի օգտւում է նա որ «աչքով տւած են կամ աչքով չտան»: Կապարը հալում եւ ջուրն են գցում եւ մանկան կրծքի վրայ են դնում, իբրեւ դեղ՝ «սիրտ խառնոցի եւ ատամնացաւի համար»: Դրսից ծլած արմատներ էին կտրում եւ կապում սենեակի մօտ գտնուող տանձենու կամ ուրիշ թփի, ասելով թէ «ջերմութիւն ունեցողի դեղ է⁷»: Ամիրտովաթի բժշկարանում էլ հանդիպում ենք այսպէս սնոտի դարմանների⁸, որոնց ընդհանրացումն յայտնի չէ եւ յիշելը աւելորդ եմ համարում:

Նոյն Դաւիթ վարդապետն աւանդել է նաեւ զանազան սնապաշտական նախապաշտպանական միջոցներ, որ կիրարկւում էին. ինչպէս զաւակների ծննդեան, հարսանեաց եւ յուղարկաւորութեան առթիւ, ճանապարհի վրայ, զգեստ կտրելու եւ հագնելու ժամանակ, իւղ շինելու եւ ամանից հանելու եւ դատարկելու ժամանակ, նորօտաներկութեան եւ ոստայնանկութեան առթիւ: Երբ մէկը գիշերը ջուր էր խնդրում, երեք բեւեռով դանակ էին մխում մէջն ու յետոյ էին տալիս: Երեկոյեան զգուշանում էին մաղ կամ կրակ տալ խնդրողներին, եւ որեւէ բան Աւելեաց հինգ օրերում: Երեկոյեան աքաղաղի խօսելը հաճելի չէր, եւ եթէ մի հաւ աքաղաղի ձայնը

1. Եղշ. 134: — 2. Աստ՝ Ը, 2: — 3. Մնդ. 193: — 4. *Փար. Խեք*. 344, 525: — 5. Մնդ. 190-206: — 6. *Երք.* 196-271: — 7. Աւաւ. 22: — 8. *Անք.* 39, 40 եւն:

հանէր գլուխը կտրում էին: Հմայութիւններ էին խառնում տարեկան տօներին, եկեղեցու նւէրներին, ժամհարի ձայնին, տնից դուրս գալու եւ մտնելու, հագուստը կամ գլուխը լւանալու մէջ եւ այլն¹: Հաւանօրէն այս ամէնը աւելի ռամիկ դասում էին գտնում քան զարգացած ազնւականների մօտ:

16. – Ընտանեկան կեանքում վերջին մի հարց ներկայանում է մեզ այստեղ: Հայ դուստրը հայրենի ժառանգութեան, ստացւածքի մէջ արդեօք իրաւունք ունէ՞ր, եւ ի՞նչ չափով, որից կախած էր իր ընկերային կարեւորութիւնը: Այս խնդրի լաւագոյն պատասխանը որոնելի է անշուշտ հարսանեկան օթիտի մէջ, որ դասեր ժառանգութեան բաժինն էր, եւ որի մասին տիրող սովորութիւնները միշտ հաւասար չեն եղել, ինչպէս պիտի տեսնենք յաջորդ գլխում: Իսկ այստեղ իմանալու ենք, որ Հայաստանում, ամուսնական պարագայից անկախօրէն ճանաչւում էր դասեր իրաւունքը, որի համար կան օրինակներ:

Այսպէս, Խորենացին աւանդում է թէ Տիգրան Բ-ի որդին՝ Արտաւազդը, յաջորդելով հօրը, «*ժառանգում է իր եղբօրը եւ քոյրը*» Աղիովտի եւ Արբերանի գաւառներում²: Եթէ այս տեղեկութիւնները պատմականօրէն վստահելի չլինի իսկ, գոնէ մի վկայութիւն է Ե դարում տիրող սովորութիւնների, որը հաստատում է նաեւ օրինակը Կամսարական Սպանդարատի, որ Արշակունի տոհմից ամուսին ունենալով, բնակւում է «նոր ժառանգութեան մէջ» Տարօնի եւ Հաշտենից կողմերում³, որը իր կինը ստացել էր ամուսնութիւնից առաջ: Անցնելով միջին դարին աւելի դրական փաստեր ենք գտնում:

ԺԱ դարի սկիզբին, ծանօթ են երկու քոյրեր՝ *Աննի* եւ *Կամարա*, ազնիւ տոհմից: «Թէպէտ իրենք անագնիւ», որ «հայրենի ժառանգութիւնից երկու գիւղ ունէին», ասում է Արիստակէսը⁴: 1234-ին «տարաժամ» վախճանեց Անբերդի Քուրդ իշխանի դստրիկը՝ Մամա խաթունը: Նրա ծնողները «նրա ունեցւածքը» այսինքն հայրենի բաժինը, որ պիտի նրան վիճակէր գործածեցին շինելու ոսկէ խաչ, ոսկետուփ Աւետարան, նափորտ, վառ ու սրբազան զարդեր եւ ընծայեցին եկեղեցուն, վաղամեռիկ օրիորդի յիշատակին⁵: Այդ պարգեւները բաւականին թանկ էին եւ հաստատում են, որ դուստրերի բաժինը կարեւոր գումար է եղել, եթէ ոչ հաւասար եղբայրների ժառանգութեանը, որոնք հայրենի տունը պահելու եւ շարունակելու պարտականութիւնն ունէին:

Մխիթար Գօշը ճշտեց դուստրերի ժառանգութեան բաժինն էլ: Եթէ քոյրերն չատ են «երկու դուստր, ասում է, մի որդու բաժին է ստանում», իսկ «եթէ որդի չլինի

դուստրն է ժառանգում» ամբողջութեամբ: Իր բաժնով ամուսնացած դուստրը հօր մահից յետոյ, կստանայ երկրորդ բաժինն էլ, որով հաւասարւում է եղբօր ստացածին: Եթէ երկուսն են ամուսնացած, նրանց ստացածն հաւասարւում է եղբօր ստացածին, իսկ տանը մնացած, չամուսնացած միակ քոյրն «եղբայրներին հաւասար ժառանգում է հօրից»: Ամուսնացած տղամարդու ժառանգը՝ կինն է, եւ մեռնողի մայրն ու քոյրը, իրաւունք չունեն, բայց ժառանգելու են երբ կին չունենայ: Դստեր զաւակը ժառանգ չէ պապին, բացառապէս՝ եթէ իրեն նպաստող կտակ թողած լինի: Մօրը ժառանգն էլ որդին ու դուստրն են, նոյն համեմատութեամբ¹:

Սմբատը, որ Գօշի աշխատութիւնից պատրաստեց Կիլիկիայի օրինագիրքը, կրկնեց դուստրերի ժառանգութեան նոյն սահմանը, աւելացնելով, որ եթէ արու զաւակից զուրկ մէկը տան փեսայ եկած լինի, սա իր կնոջ հետ, որդու տեղը կը գրաւի եւ կստանայ երկու քոյր բաժնի հաւասարը²: Եւ այսպէս սովորութեան բերումով հաստատւած իրաւունքը, օրինագրքերի մէջ կանոնաւոր հանգամանք ստացաւ:

ԳԼՈՒԽ Գ

Ամուսնութեան մէջ

Տեսանք հայուհուն իր տանը որպէս տիկին ու վարիչ: Այժմ մօտենում ենք աւելի նուրբ ու կարեւոր մի խնդրին, այն է թէ ի՞նչ մաս ունէր նա ամուսնու ընտրութեան մէջ, եւ ի՞նչ հոգեկան կապ կենակցի հետ: Ի՞նչ իրաւակցութիւն եւ ազդեցութիւն նրա վրայ, չնորհիւ իր ստացած դաստիարակութեանն եւ նրբութեանն: Արդեօք ամուսնութիւնն եղե՞լ է նրա համար միշտ երջանկութեան աղբիւր եւ իր այդ միութիւնը ուրիշ տների հետ, ընկերական եւ քաղաքական առնչութեամբ ի՞նչ դեր է կատարել: Այս բոլորը պիտի զննենք ու տեսնենք այս գլխում, որը հարուստ է նիւթերով:

1. – Հայ աղջկայ ամուսնութեան մէջ, սովորաբար, սէրը պսակից առաջ, որեւէ բաժին չունէր: Սէրը՝ նրա միութեան արդիւնքն էր, ոչ թէ պատճառը: Իր կեանքի առաջին տարիներին ընկերներից արդէն անջատւած³ եւ յաճախ բոլորովին խակ հասակում ամուսնութեան տարւած, չէր կարող նախապէս նոյնիսկ սիրոյ ծանօթութիւն ունենալ: Վրթանէս հայրապետի որդին եւ յաջորդը՝ Յուսիկը, տասներկու տարեկան էր,

1. Ալաւ. 72: — 2. Խոր. Բ, իբ: — 3. Նոյն՝ Գ, լա: — 4. Լստ. 101: — 5. Ար. 163:

1. Դատ. ՃԲ.ՃԳ.ՃԴ.ՃԶ: — 2. Սմ. Օր. 77, 78: — 3. Աստ՝ 14:

երբ «բռնադատուեց» արքայորդի Տիրանից նրա փեսան դառնալու¹: Գրիգոր Դերէն Գ-ն՝ Աշոտ Արծրունու որդին, 857 թվին յաջորդում է հօրն «իբրեւ տաս տարեկան», իսկ յետոյ առաջին կնոջից այրի մնացած, - որի հետ ամուսնութեան տարին չի յիշատակուում, - 862-ին երկրորդ անգամ ամուսնանում է Բագրատունի Սոփիայի հետ, տասնհինգ տարեկան հասակում², ուրեմն առաջին պսակը աւելի շուտ էր: Եթէ պատանիներին այդքան շուտ էին ամուսնացնում եւ երբեմն էլ բռնի, դիւրին է գուշակել, թէ ինչպէս էին վարւում աղջիկների հետ: Մեծն Լեւոնի դուստրը՝ Զապէլը, եօթ տարեկան հասակում, ամուսնացեց Փիլիպի հետ, քաղաքական պատճառներով եւ ապա բռնադատուեց ընդունելու Հեթումի փեսայութիւնը, ինչպէս պիտի տեսնենք:

Եկեղեցու հայրերը ջանացին խափանել այդ անտեղութիւնը, բայց մեծ յաջողութիւն չունեցան: Սահակեան կանոնները սահմանում էին, որ «տղաները կանանց հետ չխօսեն» եւ պսակ չօրհնէի «մինչեւ կատարեալ հասակի հասնելը» եւ պսակողները նախ իրար տեսնեն, ցանկութիւն ցուցաբերեն ամուսնութեան, առանց որին, ասում են, «մինչեւ այսօր այդպիսի անկարգութիւններից բազմաթիւ վնասներ հասան աշխարհին՝ հոգեւոր եւ մարմնաւոր»³: Նոյնը պահանջում էր նաեւ 719 թվի Դւինի ժողովը, սահմանելով «միջնորդներն ու խօսնակները» կանխեն խօսեցեալներին «հաւանութիւն ստանալով նրանց յօժարութեանը»⁴: Ներսէս Շնորհալին կանոնեց, որ քահանաները «բռնաւորի բռնութեամբ, առանց տղամարդու եւ կնոջ կամքին» նրանց չպսակեն եւ ինչ որ ուրեմն պատահում էր, պատանին տասնհինգ եւ պարմանուհին տասներկուսից պակաս չլինեն⁵: 1248-ի Սսոյ ժողովը նշանակեց 14 փեսային եւ 12 հարսին⁶: Զաքի վիճակային ժողովը 1270-ին պահանջեց տասնհինգ եւ տասնչորս, եւ «եթէ հարկ լինի, հարսը 12-ից աւելի եւ անպատճառ 10 տարեկան»⁷: Եւ Գր. Տաթեւացին վկայում է յիշեալ Սսոյ ժողովի սահմանը, որ մինչեւ իր օրերին պահպանւում էր⁸: Այս օրէնքները, իրենք իսկ արդէն թույլատու էին խակ ամուսնութիւնների եւ այդպէս յաճախակի կրկնւած, հաստատում են թէ շատ քիչ էին յարգւում իրենց սահմանները: Եւ այդ զանցառութիւնների մէջ Դաւիթ Գանձակեցին գրում է (ԺԲ դարում), մեծ բաժին ունէին ամօթը, երկիւղը, կաշառքը եւ սնափառութիւնը: Ինքը տասնամեակից վար պսակող քահանաների համար նշովք ու կարգալուծում էր պահանջում⁹, իսկ Զաքի ժողովն «ընդ նզովքի» էր դնում պսակողներին ու պսակել տուողներին:

Մի խօսքով թէ օրիորդի եւ թէ ռամիկ աղջկայ ամուսնութիւններին առաջնորդն էին ընկերային պատշաճութիւններն ու շահերը: Այս է պատճառն, որ մեր պատմութեան մէջ չենք հանդիպում նախամուսնական մտերմութիւններին կամ յուզումնալի պատահարների, երկու սեռերի անձերի միջեւ: Եկեղեցական կանոնները, սկսած Շահապիվանի ժողովից (447ին) մինչեւ Շնորհալին ու Մխիթար Գօշը, ակնարկում են առեւանգութիւններին, որոնց դատապարտում, տուգանում են առեւանգողներին, նրանց կատարւած պսակն անվաւեր են հռչակում եւ պահանջում են աղջկան ծնողներին վերադարձնել, ապացոյց՝ թէ այդ հափափումների համար, աղջիկների կամքը միշտ չկար: Այդ պատահարները որոնելու ենք՝ ոչ ազնական դասի մէջ, որտեղ գրեթէ անկարելի էր այդ¹, այլ ռամիկի, որոնց զաւակները իրար աւելի մօտ ապրելով, կարողանում էին հեշտութեամբ սրտի կապեր հաստատել միակողմանի կամ երկուստեք, եւ այդ զեղծմանը տեղի տալ:

Անշուշտ յարմար հասակների եւ յօժարակամ ամուսնութիւններ էլ շատ կային, թերեւս աւելի քան միւսները: Երբ մեր ժողովրդի դուստրերն սկզբից ուզում էին իմանալ թէ ինչպիսի կենակցի պիտի վիճակէին, սնապաշտ գուշակութիւնների էին դիմում: Օրինակ Նոր տարւայ օրը, ասում է վերոյիշեալ Գանձակեցին, կփ մէջ երկաթ էին դրում, եւ «քարչեն ծիր զերդբնակովն» (այսպէս)². Եւ առաւօտեան գնում էին բաց տեղեր, քարեր էին շրջում ու նայում տակը: Եթէ սպիտակ մազ էին գտնում, նշանակում էր թէ իրենց բախտն էր ալեւոր մարդու գնալը, եւ եթէ սեւ գտնէին՝ երիտասարդի³: Ո՛րքան համակերպութիւն իրենց բախտին եւ հրաժեշտ սեփական կամեցողութիւնից:

2. — Խնամութեան մէջ, մեծապէս նկատի էր առնւում դասակարգի հաւասարութիւնը: Ազատների դասի ամուսինները, միշտ իրենց աստիճանակից տներից են եղել, շատերի տոհմերն էլ արդէն պատմութեան մէջ ծանօթ են: Այս սովորութեան զարտուղութեանը բնաւ քրիստոնէական շրջանում չենք հանդիպում, երբ ամուսնութեան մէջ մտաւ միակնութեան օրէնքը: Նպատակն էր ցեղային ազնիւ արիւնն անխառն պահել: Կենակից ունենալ եւ իրենց տան կառավարութիւնը յանձնել ազգով եւ բարձր դաստիարակութեամբ ձեռքերի, եւ հուսկ ապահովել տնտեսական ու քաղաքական բարիքներն, որ պիտի տեսնենք: Նոյնպէս իշխանազն օրիորդներն էին, որ պսակեցին Արշակունի, Բագրատունի, Ռուբինեան եւ այլ արքայական հայ թագերով: Այս հինաւուրց սովորութիւնը, մտաւ միջին դարում խմբագրւած օրինագրքերի մէջ: Կիլիկեան օրէնքը, ըստ Սմբատ սպարապետի շարադրութեան, յատկապէս արքայազն

1. Փաւս. 12: — 2. Արծ. 226, 228, 233: — 3. Սոփ. Բ, 96: — 4. Օձն. 27: — 5. Շն. Նմկ. 164: — 6. Կիր. 170: — 7. Կան. Գ: — 8. Պրք. ձմ. 90: — 9. Ալաւ. ՂԳ:

1. Հմմտ. աստ՝ 14: — 2. Բնակարանի ե՛րդը (լուսամուտ): — 3. Ալաւ. ՂԶ:

օրիորդների մասին, այսպէս է ասում. «Դուստրերն իրաւասու են, որ (արքաներ) ի նահապետութեան տուն կարգեն, որ թագաւոր, իշխան, մարքիզ կամ այսպիսիները լինեն»¹:

Այս սովորութիւնը կամ օրէնքը, ինչպէս նաեւ տոհմային իրաւունքներն իրենց ցեղի մէջ պահելու փափագը², պատճառ դարձաւ, որ մեր ազատանին յաճախ իրենց արիւնակիցների հետ ամուսնանային, անտեսելով եկեղեցական արգելող օրէնքը: Այսպէս Դ դարում, Ս. Յուսիկի որդիները, իրենց պապի քոյրերին առան եւ Արշակ Բ՝ իր եղբորորդու կնոջ³: Աշտիշատի ժողովը, Մեծն Ներսէսի օրով, վկայում է եղելութիւնն եւ դատապարտում է միութիւնները «նուոց» հետ «եւ որ գամ մի այսմ նման լեալ ինչ էր»⁴: 447-ի Շահապիւմանի ժողովից իմանում ենք «սրա նման» կապերը. օրինակ եթէ «մէկը իր հօր կիսն է ունեցել», որ խորթ մայրն է կամ թէ «հայրը իր որդու կիսն է ունեցել (որ իր նուն է) կամ եղբայր եղբօրը», որոնց հետ արգելում էր ամուսնանալ նաեւ «քոյր (անգամ խորթ) հետ կամ քեռորդու կամ եղբորորդու կամ հօրաքոյր»⁵, որոնք շատ ու քիչ կային: Է դարում Հարթի մի իշխան «կին ունէր, որն իր եղբօր կիսն էր», որ հայր թոթիկը խրատեց եւ ուղղեց⁶: Պարտաւի 771-ի ժողովը դեռ բողոքում էր «ազատների» դէմ, որ «անխտիր խառնում էին իրենց մերձաւորներին անօրէն ամուսնութիւններով»⁷: Սմբատ Բ Բագրատունին մեծ գայթակղութեամբ իր քոյր դուստրն առաւ⁸: Կիրակոսը պատմում է թէ ԺԳ դարում արեւելեան Հայաստանում դեռ «հեթանոսաբար, ազգականների հետ ամուսնանալով, արիւնն արեան հետ էին խառնում»⁹: ԺԵ դարում, Թովմա Մեծոփեցին, օրինակներով վկայում է ազգախառն ամուսնութիւնների գոյութիւնն Արծիշում¹⁰: Բագմաթիւ են օրինակները ազնւականների մէջ երկու եղբայրների կամ քոյրերի զաւակների եւ այլ նոյնպիսի միութիւնների, որոնց դէմ առանձին բողոքներ չեն յարուցել, թէեւ շատ հաճելի չլինէին եկեղեցական իշխանութիւններին: Այսպէս Շնորհալու եղբայրը՝ Վասիլը, իր աներորդուն՝ լամբրոնացի Բ Օշինին, կենակցութեան տւեց իր Զօրավար եղբօր դուստրը՝ Շահանդուխար, հայրապետից ծածուկ, «վասն խղճին, որ կայր վասն խնամութեան»¹¹:

3.- Հայկական հին հարսանիքը մեծ շուքով էր կատարւում, *խոսնակների* կամ *միջնորդների* կանոնաւոր բանակցութեամբ եւ յարակից արարողութիւններով, որ ուրիշ տեղում նկարագրել եմ¹², եւ պիտի այս զլխի վերջում համառօտեմ: Հայուհին մտնելով

1. Սմ. Օր. Ա: — 2. Խոր. Գ, Ի: — 3. Աստ. Գ, 8: — 4. Փաւս. 76: — 5. Կան. Ժբ, Ժգ: — 6. Մամ. 29: — 7. Կան. Ժգ: — 8. Ասդ. 246: — 9. Կիր. 162: — 10. Մծփ. 112-17: — 11. Հյդ. 414: — 12. Բ. Տրցոյթ. 1812:

իր նոր տունը, ստանում էր նոր ազգականներ, տարբեր կոչումներով քան հայրենի ու մայրենի տոհմակիցներից: Ամուսնու մօրն ունէր՝ իր *սկեսուրը*¹, հօրն՝ *սկեսրայրը*², կամ *սկեսրեայն*³, եղբօրը՝ *տալբօրը*⁴, քոյրը՝ *տալբ*⁵, տալգեր կնոջ՝ *նեքը* կամ *նէր*⁶, որի համար ինքը նոյնպէս էր, եւ բոլոր միւսների համար՝ *նու*⁷ կամ *հարս*⁸: Իսկ իր ամուսնու համար իր մայրը՝ *գոքանչ*⁹, հայրը՝ *աներ*¹⁰, քոյրը՝ *քենին*¹¹, եղբայրը՝ նոյնպէս *աներ*¹², եւ նրա ընտանեկան պարագաները հաւաքաբար՝ *աներք*¹³, իսկ ինքը նրա ծնողների *փեսան*¹⁴ էր. եւ հօրը համար՝ *հոր*¹⁵ եւ եղբայրների՝ *քեռայրը*¹⁶: Եթէ տղամարդը նախորդ ամուսնութիւնից զաւակներ ունէր, նոր կինը, նրանց *մօրուք* էր լինում եւ նրանք իր *ուրջուքը*: Եթէ կինն ունէր զաւակներ, նոր ամուսինը նրանց համար լինում էր *թորայ*, եւ նրանք իր համար *խորթք*¹⁷: Երկու կողմի զաւակներն իրար համար *մօրից եղբայր* ու *հօրից քոյր*¹⁸ եւ այլն: Իսկ երկու կողմերի տոհմակիցները իրար հետ խնամիներ էին դառնում¹⁹:

Դարձեալ նոյն օրից նոր հարսը թողնում էր հայրենի ազգանունը եւ կոչւում էր ամուսնու տան կամ իշխած գաւառի անունով՝ ամուսնու հաւասար. այսպէս՝ «*Ռշտունեաց տիկին*» Համազասպուհի²⁰ (Դ դար). «*Շուշանիկ աշխարհատիկինն Աղւանից*»²¹ (Է դար). «*Վասպուրականի տիկին Հռիփսիմէ*»²² (Թ դար). «*Ինձ Շուշանայ Սիւնեաց տիկին*»²³ (Ժ Դար) եւ այլն: Ուշագրաւ է Փաւստոսի մի տեղում գրւածը, որտեղ Արշակի կնոջ համար ասում է «*Սիւնեաց Փառանձեմ*»²⁴ գուցէ ծագումը չեղտելու նպատակով, ինչպէս արել է մի ուրիշն էլ, «*Մարեմ Բագրատունի՝ Սիւնեաց տիկին*» կամ «*Մարեմ Սիւնեաց տիկին*»²⁵ (Թ դար): Եւ եթէ այստեղ խօսողները պատմիչներ են, պարագան տարբեր եւ աւելի որոշ է Կամսարական Արտաւազդի կնոջը, է դարի վերջին, որ ամուսնու տապանագրի մէջ, կոչւում է լոկ հայրենի մականուամբ «*Շուշանայ Մամիկոնեանի*»²⁶. եւ կամ Օրբելեան Պաժածի կնոջը, որի տապանագրի մէջ, գրւած է նոյնպէս. «Այս է հանգիստ Դուդայ տիկինը՝ *Մամիկոնեան* ազգից»²⁷, ուր գուցէ երկուսն էլ ուղեցին յաւերժացնել իրենց վրայ, այդ փառաւոր անունը: Սակայն դրանք բացառութիւն էին, եւ մականունն փոխելը սովորական էր: Այսպիսով, Տրդատը, ամուսնանալով Աշխէնի դուստր՝ Աշխադարայի հետ, «հրամայում է գրել նրան *Արշակունի*»⁹, որպէս ամուսնութեան բնական հետեւանք. եւ Պապի կենակիցը՝

1. Հռթ. Ա, 14: — 2. Մենք. 11, 13: — 3. Ա. Թագ. Դ, 22: — 4. Խոր. Գ, Իր: — 5. Թհ. Բեր: — 6. Եփր. Ա, 356. Հռթ. Ա, 15: — 7. Մենք. Ա, 31: — 8. Տոր. ԺԱ, 19: — 9. Մրդ. Ա, 30: — 10. Տոր. ԺԳ. 15: — 11. Փրպ. 148: — 12. Փաւս. 243: — 13. Նոյն՝ 12: — 14. Մենք. ԺԹ, 12: — 15. Փիլ. 68. 187: — 16. Խոր. Բ, Խդ: — 17. Սբր. 42: — 18. Մենք. Ի, 12 Չեւ. ԺԸ, 9: — 19. Խոր. Բ, ԺԹ: — 20. Փաւս. 178: — 21. Կղն. 46: — 22. Արծ. 234: — 23. Օրբ. 173: — 24. Փաւս. 155: — 25. Հյդ. 267: — 26. Շիր. 174: — 27. Երզ. 40: — 28. Խոր. Բ, Ժգ:

Զարմանդուխտը, մի տեղ կոչվում է սոսկ *«Արշակունի տիկին»*¹: Այսպես ուրեմն, հայուհին ամուսնութեամբ, դառնում էր փեսայի տան անդամ. եւ թէ՛ ամուսինը *տէր* էր բերդի, կամ պալատի ու գաւառի, ինքն էլ *տիկինն* էր՝ հաւասար կոչումով ու պատուով:

Բոլորովին բացառիկ է Զաքարեան մեծանուն Սարգսի դստեր՝ *Դոփիի*, պարագան, որ իր անձնական անունն իսկ տւեց իր սերունդներին: Մի սխալ յիշատակարան նրա ամուսնուն նշանակել էր Գրիգոր², որին հետեւեց նաեւ Հ. Ալիշանը³: Բայց Գրիգորը որդին էր. եւ 1244-ի մի յիշատակագիր, յետոյ յայտնւած, նրա կենակիցը դնում է Հասանին⁴, որը ըստ իս՝ նրա ժամանակակիցն էր եւ նոյն անունով երկրորդը՝ տէրն էր Վերին խաչնի եւ զանազան բերդերի, որոնց մէջ եւ *«Հանդաբերդոյ»*⁵, որ յիշած Գրիգորի սեփականութիւնն էր⁶. ապացուցում է՝ թէ սա որդին եւ ժառանգն էր նոյն անձնաւորութեանը. «Գրիգոր՝ Հասանի եւ Դոփիի որդին»⁷: Հասանը պատերազմի ընթացքին վաղամեռիկ եղաւ, ըստ իր մօր վկայութեան⁸, որի հետեւանքով Դոփը մնաց իշխանութեան վարիչը, մինչեւ որդու մեծանալը. այնպէս որ սրա Աւետարանի գրիչն ասում է «Գրիգորը՝ *Դոփի* որդին»⁹, փոխարէն ասի Հասանի: Արդեօք ա՛յս պատճառով, թէ իր հօր կամ եղբայրների՝ Զաքարէի եւ Իւանէի, բարձր իշխանութեան եւ համբաւի պատճառով, իր անունը նաեւ մականունն դարձաւ նոյն տոհմի: Նախ իր որդու մի ականատեսը, յիշատակում է նրա որդու հանգստարանը *«մեծ իշխանների Դոփեան ազգի»*¹⁰. յետոյ իր թոռը 1301-ին գրում է. «մենք Տէր Յովհաննէս *Դոփեան*»¹¹. ապա 1333- ի տապանագրի մէջ յիշում է՝ *«Խաչ»՝ «Դոփենց»* պարոն Վահրամի դուստրը»¹². 1384- ին վերջինի թոռը *«Դօքեաց»* Հասան¹³: Եւ իրենց տոհմն, ուղիղ գծով եւ բացառաբար հասնում է մինչեւ ԺԷ դարը. այնքան օրհնւած էր այդ տիկնոջ անունը:

4.- Ամուսնութեան մէջ օժիտն էլ մեծ կարեւորութիւն ունէր, որը զանազան ձեւեր ու կոչումներ ունէր: Հարսի կողմից փեսային տարած նւէրը *օժիտ* էր կոչւում¹⁴: *«Թախանձ»* եւ *կախոս»*¹⁵, մէկը յունակերպ, որ խնդրւած պարգեւ է, եւ միւսը՝ կտրւած կամ սահմանւած տուրք, նոյնպէս ասւած հարսի կողմից բերւածին: *Պաշտատական*¹⁶, որ կալւած կամ ուրիշ թանկագին բան էր, որ հայրը տալիս էր դստեր: Դարձեալ *վարձանք*¹⁷ կամ *«զվարձան»* եւ *զօժիտ»*¹⁸, որ փեսայի կողմից հարսի ծնողներին էր տրւած, որպէս վարձ ու նւէր, ընդունւած կնոջ փոխարէն: Մեզ մօտ սկզբից իշխողն, այս

1. Փաւս. 255: — 2. Աղբ. 206: — 3. Շիր. 175: — 4. Խղբ. 20: — 5. Աղբ. 196: — 6. Անդ՝ 290: — 7. Խղբ. 20: — 8. Աղբ. 204: — 9. Անդ՝ 290: — 10. Անդ՝ 290: — 11. Անդ՝ 408: — 12. Սոփ. 148: — 13. Հէք. յշտ: — 14. Զգօն, 374: — 15. Ոսկ. Պօղ. Ա, 665. յն. լոկ *պրիկա* = *թախանձ*: — 16. Յեւ. ԺԶ, 10, յն. *փեւնէ* = բերեալ նւէր. Գ. Թաք. Բ, 18. յն. *ապոստոյէ* = առաքեալ նւէր: — 17. Սոփ. Ի, 68: — 18. Մնեք. ԼԴ, 12. յն. լոկ *փեւնէ*:

վերջինն էր. որով ասւում է թէ Արտաշէսը «չատ լայքս եւ բազում ոսկի է տւել, որպէս *վարձ»* Սաթենիկին առնելու համար¹. եւ այս իմաստով Մամբրէն ամուսնութիւնը «տուրեւառիկ փոխանորդութիւն» է անւանում²: Աղջկայ այս տեսակ վաճառումը հօր կողմից , որ դեռ տեւելու էր մինչեւ Զ դարը, ատելի է երեւում յոյներին: Այնպէս որ Յուստինիանոս Ա կայսրը. 536- ի հրովարտակով փորձեց խափանել հայ կանանց այդ «գնումը խօսնայրերից», պատւիրելով, որ աղջիկն օժիտ տանի իր հետ:

Բայց փեսային տւածի հետ, հարսի բերածն էլ մեզ մօտ Ե դարից յիշւում է. այսպէս Շահապիվանի 447-ի ժողովը կանոնում է, թէ երբ տղամարդը, ամուսնեան պատճառով արձակում է կնոջը «նրա բերած կարասիները իր տուն» յանձնում է նրան³: Հետզհետէ աւելի է ընդարձակւում հարսի պաշտատականը: Թորոս Բ. Ռուբինեանն իր դուստր՝ *Ռիթային*, Լամբրոնի իշխանորդու՝ Հեթումի հետ պսակելու ժամանակ՝ «քսան հազար դեկան» պռոյգ է տալիս եւ այն հաշւում են փեսայի հօր՝ Օշինի պարտքի փոխարէն⁴: Մեծն Լեւոնն իր համանուն զաւակին՝ *Ռիթային*, Երուսաղէմի թագուհուն, օժիտ է տալիս քսան հազար ոսկի բիւզանդ սարակին⁵. եւ եղբօր դստեր՝ *Ալիթի*, ամուսնութեանը՝ Մսիս քաղաքը գաւառով հանդերձ⁶: Հեթում Ա-ն իր *Ֆիւթի* դստեր՝ Սիրոնի տիկնոջը, տւեց քսանհինգ հազար սառակինեան բիզանդ ոսկի, կէսը դրամով, կէսն էլ թանկագին զարդերով, բոլորը դստեր սեփականութիւնը մնալու պայմանով⁷: Ոմն Աւագ տիկին, 1207- ին յիշում է մի ձիթահանք, «որ իմ ծնողներից, ասում է, պսակի ժամանակ բաժինք էր հասել»⁸, իրենց ընտանեկան վիճակի համեմատ: Խեթենիկ Արծրունին, ԺԳ դարում, իր դստեր՝ Սեֆեդին ազնւականի կնոջը տալիս է «Վարձք եւ բաժինք Աղթամարի կէսը»⁹:

Մխիթար Գօշը, լաւագոյն կերպով ճշտում է խնդիրը: «Տղամարդը ասում է, կնոջ անձին գին չի տալիս, բայց սակաւ իրեր, որ կոչւում են *երես տեսնելու* անունով» կամ *«երեստեսէք»*. եւ դա կնոջ սեփականութիւնն էր մնում, որպէս «իր անձի գինը»: Բացի այս «կինն իր բաժնով գալիս է տղամարդու տունը», որը լինում էր դրամ կամ անասուն, եւ որին մատակարար էր լինում տղամարդը¹⁰: Այստեղ խօսւում է ռամիկ դասի մասին, որովհետեւ ազնւատոհմ տիկնայք, տէր եւ տնտեսն էին մնում իրենց օժիտին, որով կարողացան բազմաթիւ ու կարեւոր բարիքներ գործել ինքնիշխանաբար, ինչպէս տեսնելու ենք: Սիւնի *Քուզղիզուխաբ*, իր ամուսնուց մի կալւած է գնում (867-ին)¹¹: Օժիտի մաս էին կազմում ճոխ զարդեր եւ ազնւական գոհարեղէններ, ինչպէս *Ֆիւթին*

1. Խոր. Բ, Ժ: — 2. Մբր. 42: — 3. Շհպ. Ե: — 4. Սմ. Տրք. 96: — 5. Սոփ. 511: — 6. Տրք. Կիչ. 275: — 7. Յէք. Բ. 471: — 8. Բսմ. հմ. 173: — 9. Արծ. 282: — 10. Դսւ. 289-90, 292: — 11. Օրբ. 160:

ունէր. եւ տոհմիկ խառնազը 1262-ին իր կնոջ *Պարթուհի* «բաժինքը՝ ակն ու մարգարիտը» յատկացնում է բարեգործութեան¹:

5.- Տիտղոսները, օժիտը եւ նրա սեփականութիւնը մի անգամ էլ վկայում են, որ հայ տիկինն իրրեւ աղախին չէր մտնում ամուսնու յարկի տակ, այլ իրրեւ «*կենքի ընկեր եւ ունեցւածքի ընկեր*», - ինչպէս կոչում է Աւետիս գրիչը Լեւոն Բ-ի *Գեռանի* համար², - աւետարանական հաւասարութեամբ, եւ լինելով միանգամայն տան տիրուհի, ինչպէս տեսանք նախորդ գլխում:

Ուշագրաւ են կոչումները, որ նրանք տալիս էին իրենց եւ ամուսիններին: Շատերը գործածում են *այր* եւ *կին* կամ *ամուսին* պարզագոյն բառերը. «Ես Սոփիա տիկին՝ Սմբատի *կինը*³» (936). «Ես Կատրանիդէ՝ Հայոց թագուհի ... *ամուսին* Գագիկի» (1008), եւ «իմ *տղամարդու*՝ Գագիկի հրամանով⁴» (1010). «Ես Շահանդուխտ՝ Գրիգոր թագաւորի *ամուսին*⁵» (1086). «Ես Նանա ... Աբրահա թագաւորի *կինը*⁶» (ԺԲ). «Ես Մամա թագուհի՝ *ամուսին* Հասանի ... ես եւ իմ *այրը*⁷» (1182): Ոմանք կիրարկում են *զուգակիցը*, որ հաւասարութեան գաղափարն էր ցոյց տալիս. «Ես՝ Շուշան, տիկնաց տիկին, *զուգակիցը* Գրիգոր իշխանի⁸» (994). «Ես Սեդա ... *զուգակիցը* Վահրամի⁹ կամ «ես խոնարհդէս՝ *զուգակիցը* աթաբակ Շահնշահի¹⁰» (1320): Կան տիկիններ, որ ունեն աւելի խոնարհական կամ աւելի եւս յարգելի ձեւեր, «Հրահատի իմ *աչքն*», ասում է Գուպղիդուխտը¹¹ (867). «*Իմ* երանելի *ախրոջ* Աշոտի» գրում է Սիւնեաց տիկին՝ Շուշանը¹² (910). «Քրիստոսապասկ *իմ գլխի* մեծափառ իշխանի՝ Գրիգորի» Ասփայ¹³. «*Իմ արքայ*՝ Գագիկի» Մլթ¹⁴ (902). «*Իմ* Սմբատ *թագաւորին*» Շահանդուխտ¹⁵ (998): Իսկ տղամարդիկ կանանց հետեւեալ կոչումներն են տալիս. Գր. Եղուստը՝ «Մարիամ իմ *կին*¹⁶» (636), Ներսէս Կամսարական՝ «Շուշանայ իմ *ամուսնու*¹⁷» (դր. է), որ ընդհանուր է. Վահրամ՝ «*զուգակից* իմ Թայիկ¹⁸» (1216). Լիպարիտն՝ «*իմ կենակից* Սոփիայի¹⁹» (1222), ստէպ գործածւած. Հեթում Ա՝ «*կողակից*» Զապէլ թագուհի²⁰ (1253):

6.- Ինչ նպատակով ու ձեւով էլ հայուհին ամուսնական կեանքի մէջ մտնէր, գիտակցաբար կամ ոչ, իր կամ ծնողների կամքով, կարողանում էր համակերպել իր նոր վիճակի հետ եւ բոլոր սրտով նւիրել իր ամուսնուն: Իր ամենամեծ օժիտը եւ կամ պարգեւը, որ տանում էր նրա համար, զգաստութիւնն էր, որն այնքան խնամքով պահել

ու մշակել էր հայրենի տան մէջ¹: Բոլոր դարերի հայ կանանց համար կարելի էր կրկնել այն ինչ որ Արիստակէսը մի առիթով ասում էր իր ժամանակակիցների մասին՝ «Պարկեշտ եւ ողջախոս կանայք, օրինաւոր ամուսնութիւնն մեծ թախանձանքով էին ընդունում²»: Այս իսկ գրաւականն էր նրանց անպայման հաւատարմութեան եւ սէրը ամուսնու հանդէպ:

Եղիշէի նկարագիրը գողտրիկ է այն տիկինների մասին, որոնց ամուսինները՝ ազնւականների մի բազմութիւն, Աւարայրի նահատակների զինակիցներից, դատապարտւած տասներկու տարի անցկացրին Ապար աշխարհի տօթին, մթութեան ու շղթաների մէջ³, քաւելու համար սուրբ ապստամբութեան մեղքը: Նրանց կանայք, մարմնով հեռու, բայց սրտով ու մտքով նրանցից անբաժան էին ապրում: «Բազմաթիւ ձմեռների սառնամանիքը հալեց», - երգում է քաղցրախօս պատմիչը, - իսկ Պարսից քարացած սրտերը, չկակղեցին: «Հասաւ գարունը եւ եկան նորեկ ծիծեռնակներ». գարունը յիշեցնելով նոյն տիկինների ամուսնութեան զւարթածաղիկ տարիները եւ ծիծեռնակներն նրանց քիւերի տակ, նկարագրելով նրանց ընտանեկան սիրոյ ջերմութիւնը, որով ապրել էին: «Կենցաղասէր մարդիկ տեսան եւ խնդացին», իսկ ձեր տիկինները «երբեք չկարողացան տեսնել իրենց անձկալիներին»: Երազում էին այն օրերը, երբ արագոտն բարակները սրարչաւ հասնելով, աւետում էին իրենց սիրեցեալների վերադարձը որսից, բեռնաւորւած երէներով ու թռչուններով: Նայում էին ճաշարանում նրանց թափուր թողած տեղերը եւ իրենց ճաշը արտասուքով էին շաղախում: Իրենց փափուկ ձեռները միտում էին աշխատանքի մէջ, ամոքելու համար իրենց սիրեցեալների աքսորի խստութիւնը: Որպէս «բազմաթիւ արձաններ կանգնել էին նրանց համար» իրենց ճակատին կրելով նրանց անունները, որ պատկանում էին միայն նրանց եւ նրանց համար էին ապրում⁴:

Այս մասին ուշագրաւ մի էջ է բացում մեզ համար Ղազարը: Մամիկոնեան Վահանի կռիւներից մէկում ընկաւ նրա հարազատը՝ Վասակը ու Սահակ Բագրատունի ասպետը: Մի օր էլ նենգաւոր մարդիկ լուր բերեցին թէ նրանք ողջ եւ թաքնւած էին վանքերում, եւ ասում էին որ իրենք նրանց տեսել էին եւ խնդրում էին որ իրենց ազատեն: Նրանց նպատակն էր բաժանել Վահանի զօրութիւնը: Միամիտները հաւատացին, մանաւանդ երկու անկելոց կանայք, որ այնուհետեւ հանգիստ չունեցան եւ օր ու գիշեր հանգիստ չտւեցին «ըստ սայթաք ու անհաստատ բնութեան տէր կանանց», ասում է Ղազարը, իր վանականի խիստ տեսութեամբ. եւ գրգռում էին իրենց

1. *Շիր.* 116: — 2. *Աղ. հնդ.* 1910, Բ, 24: — 3. *Օրբ.* 190: — 4. *Շիր.* 133, 67: — 5. *Սոփ.* 296: — 6. *Զալ.* Ա, 38: — 7. *Արց.* 204: — 8. *Շիր.* 52: — 9. *Անդ.* 113: — 10. *Անդ.* 62: — 11. *Օրբ.* 160: — 12. *Նոյն.* 173: — 13. *Արց.* 194: — 14. *Բղթ.* 1911, 128: — 15. *Օրբ.* 213: — 16. *Շհ.* 591: — 17. *Նոյն.* 379: — 18. *Նոյն.* 405: — 19. *Զալ.* Բ, 174: — 20. *Հ. ք.* 22ա.:

1. *Աստ.* 14: — 2. *Լստ.* 76: — 3. *Եղշ.* 150: — 4. *Նոյն.* 157-58:

ազգականներին ու սպասաւորներին, շտապել բերելու նրանց: Սպարապետը իզուր աշխատեց բացել նրանց աչքերը խաբէութեան դէմ, որ սէրը կուրացրել էր: Եւ տեսնելով կանանց «անդուլութիւնը, ճեպը եւ ժուժկալութիւնը որ նման բոցի տոչորում էին նրանց խորհուրդը եւ ոչ ոք չէր կարող ցած իջեցնել» պարտաւորեց գիջել եւ իր տոհմակից Մուշեղ սեպուհին մի ընտիր գնդով ուղարկեց խաբեբաների հետ, որոնք ձմռանը երկար թափառումով անցկացրին, մինչեւ որ դաւի հեղինակը՝ Հազարաւուխտը, յանկարծ յարձակեց կէս գնդով մնացած Վահանի վրայ եւ ստիպեց նրան փախուստի դիմել: Այնտեղ կիսամահ վիրաւորեց նաեւ Յովհան Մանդակունի հայրապետը: Նոյն օրը վերադարձաւ Մուշեղը, ականատես լինելու հայ զինուորների ձախողումը¹, որի պատճառը հայուհու ջերմ ամուսնասիրութիւնը եւ պահանջելու համարձակութիւնն էր, որ յաղթեցին զօրավարի ամուր կամքին, որին պարսից ամբողջ զօրքը, չէր կարողացել նւաճել:

Սակայն չենք մոռանալու, որ քրիստոնեայ հայուհու համար մաքուր եւ ազնւական էր ամուսնական սէրը, երբ միացած էր Աստուծային ամենաազնիւ սիրոյ հետ: Այն օրւանից որ վերջինը շիջանէր փեսայի մէջ, բարեպաշտ հայուհու համար մեռնում էր սէր եւ ամուսին: Առաքինի *Շուշանիկը* իր ուրացող ամուսնուց՝ Վազգէնից, այնպէս զգեց որ ասում էր, «ուրացողի մօտ ոչ միաւորեցի եւ ոչ պղծեցի»: Եւ երբ իրենց եպիսկոպոսը յորդորում էր նրան հաշտելու «խստագոյն խօսքերով» պատասխանեց. «Եւ դո՞ւ ես այդ հրամայում միաբանել մի մարդու հետ, որ ամբարիշտ ու Աստծուն ուրացող է²». նաեւ իր հօր սպարապետութեան օրով, տեսնեցին կանաչք, որ պատրաստեցին սրով ու վահանով ընդունելու իրենց ուրացող ամուսիններին, որ վերադառնում էին Պարսկաստանից³: Բարեբախտաբար նրանց ուրացութիւնը կեղծ էր եւ Վազգէնը՝ ոչ հայ. իսկ բուն հայ ուրացողների կանանց մասին պատմութիւնը համր է, թէպէտ գուշակելը դիւրին:

7.-Հայուհու նւիրման եւ սիրոյն գիտէր լաւ փոխարինել իր ամուսինը, եւ երջանկացնել նրան: Արդարեւ շատ հին ու նշանաւոր է հայի ընտանեւորութիւնը: Քսենոփոնը շնորհաց թւականից չորս դար առաջ, ներկայացնում է մեզ եւ տանում է Պարսից Կիւրոս Բ. արքայի առջեւ, որտեղ ձերբակալւած գտնում էր հայոց Արմենոս արքան ընտանիքով, այսպէս կոչւած անձի եւ ազգի անունով: Կիւրոսը նրանից հարցնում է «Կնոջդ փրկելու համար, ինձ ինչքան կը տաս»: - «Բոլոր ունեցածս», պատասխանում է Արմենոսը: - «Լաւ, իսկ զաւակների՞դ համար»: - «Դարձեալ, ինչ որ

ունեմ»: Ապա դիմում է արքայորդուն. «Եւ դու Տիգրան, կնոջդ փրկելու համար, ի՞նչ պիտի տայիր»: Երիտասարդը, որ դեռ նոր էր ամուսնացել, պատասխանում է. - «Ես, Կիւրոս, պիտի վաճառէի կեանքս՝ գնելու համար կնոջս ստրկութիւնը»:- «Ա՛ռ նրան, ուրեմն, քոնն է այն», ասում է մեծանձնութեամբ Պարսից արքան, նոյնպէս եւ հօրը: Տուն վերադառնալով, երբ խօսում էին Կիւրոսի շքեղութեան մասին. Տիգրանը հարցնում է կնոջը. «Կիւրոսը գեղեցիկ չթւա՞ց քեզ»: - «Բայց, Արամազդը վկայ, ես բնաւ նրան չնայեցի»: - «Ուրեմն, ո՞ւմն էիր նայում»: - «Նրան, որ ասում էր թէ՛ պիտի վաճառէր կեանքը, ինձ գերի չտանելու համար¹»: Ահա հնութեամբ պատկառելի մի փաստ, հայուհու նւիրման վերաբերեալ:

Այս տեղեկութիւնը, աւանդական թէ պատմական, մեր առջեւ է դնում այս ճշմարտութիւնը՝ թէ հայի ընտանեւորութեան համբաւը մեծ է եղել հնուց, շրջակայ ազգերի մէջ, եւ նրա այդ առաքինութիւնը շարունակում էր միշտ անխախտ մնալ, ինչպէս այն ցոյց է տալիս հետագայ պարագան, որի մէջ խօսւում է նաեւ մեր ազգի մասին:

Արշակ Բ-ն հայկական բանակով օգնութեան գնաց Պարսից՝ Յուսեպ դէմ, ճակատեց Մծբնի դէմ: Շապուհը ուշանում էր, «Ապա Հայոց զօրքը սկսեց անհամբեր դառնալ», ասում է պատմիչը եւ խնդրում էին չսպասել պարսիկներին ու զարկել, վերջացնել պատերազմը. «որովհետեւ լաւ էին համարում, մեռնել քան ապրել օտար երկրում», իրենց տներից ու ընտանիքներից հեռու: Արշակը ընդունեց եւ հայերը յարձակեցին եւ խորտակեցին Յուսեպ բանակը: Շապուհը հասաւ եւ տեսաւ յաղթանակը, հիացաւ ու հրաւիրեց հայերին, Ասորեստան, նրանց մեծարելու եւ Արշակին իրեն փեսայ դարձնելու: Իսկ արքան ու բոլոր զօրքը, «տաղտապում էին հեռու ճանապարհ գնալ» կրկնում է պատմիչը, յարելով այս աւելի ազդեցիկ դիտողութիւնը. «Որովհետեւ, ամէն մէկը, *յանձնելու առաջ*՝ յիւրաքանչիւր տեղի՝ *զօրէն բարուց հայաստան մարդկան*՝ անձկացեալ էին»: Սրա հետ Արշակի աներն՝ Անդովկ Սիւնին, խորհելով որ Շապուհի դուստրի մօտ պիտի իր դուստրը անշուք դառնար, կաշառեց հայ աւագանուն, պարսիկ սուտ մի վկայ բռնեցին, Շապուհի նկատմամբ Հայոց արքայի միտքը պղտորեցին եւ գիշերով թողնելով, հեռացան, Պարսից բարեկամութիւնը փոխարինելով երկար թշնամութեան²:

Դեռ աւելին: Քաջ Վահանի ապստամբութեան ժամանակ իր հաւատարիմ ու առաքինի զինակիցների՝ Կամսարական Ներսէհի ու Հրահատի կանաչք, գերի բռնեցին

1. Փրպ. 430-42: — 2. Մոթ, Թ, 20, 22: — 3. Աստ՝ ԺԵ, 2:

1. Քսեն. *Ֆիլոթ.* Գ, ա: — 2. Փաւս. 130-35:

պարսիկների միջոցով, եւ բանտարկւեցին Բասենի Բողբերդ ամրոցում: Նրանք պարսիկներին խորհուրդ տւեցին, որ եթէ ուզում էք մեր այրերին նւաճել, նրանց ասել տւէք թէ «մենք խաղաղութեան մէջ ենք, ապա նրանց ինչ հրամայէք, կը լսեն ու կը կատարեն»: Եւ հպարտանում էին, որպէս պատիւ հայ ամուսնական սրբութեանը, թէ բոլոր հայերը գիտեն ու կարող են վկայել՝ «որովհետեւ նրանք մեզնից բացի ուրիշ կին չգիտեն»: Եւ եթէ մեր մասին մի անպատիւ բան լսեն «նախատանքներից եւ ամօթից, մեղքերի եւ գարշտիւնից թողութիւն խնդրելով ըստ մեր օրէնքների, իրենց անձն աւելի են դնելու մահաւան եւ ոչնչացման»¹: Ընտանեկան պատիւ ու քրիստոնէական բարոյականութիւն. ահա հայ ամուսնութեան երկու մեծ հիմքերն, որոնց համար այր ամուսինը պատրաստ է մեռնել, նոյնիսկ ազնւականն էլ, որ մինչեւ իսկ, իր հարստութեան եւ ազատութեան մէջ մեծարում էր այդ առաքինութիւնները: Իսկ «ամենայն Հայոց» տեղեկութիւնը կամսարականների զգաստութեան, մի ապացոյց է, թէ ինչպէս հասարակութեան աչքը հետեւում, տեսնում ու մեծարում էր պարկեշտութիւնն ամէնի վրայ եւ մանաւանդ բարձր դասի:

ԺԲ դարի կէսին, Սասունի բիրտ լեռների վրայ ծաղկում էր փափկագոյն զգացումներով ճոխացած իշխանական մի տուն, նոյն գաւառի տէրերը, Վիգէն իշխանն էր՝ Ա Չորտւանէլի որդին, եւ քաջ Թոռնկայ Մամիկոնեանի թոռը, նոյն տեղի նախկին տիրոջ, որին պանծացնում էր Մտ. Ուռհայեցին. ամուսնացած մի Պաշլաւունու հետ, որին «փեսայ» է կոչում Գր. Վկայասիրի²: Վիգէնը կենակից ունէր Մելքեթիին՝ «Արծրունի ազգից», նրանց արքայական շիջած տնից, ուստի «Թագաւորազն», միասին կազմելով սքանչելի ամուսնական մի յարկ, որոնց «ըստ հայրենի ազնւականութեան պատւին եւ ըստ աստածային օրէնքների գեղեցիկ քաղաքավարութեան միմեանց նկատմամբ» վկայում է Արիստակէս՝ գրիչը, նոյն տիկնոջ Աւետարանի, աւելացնելով՝ թէ «սուրբ եւ պարկեշտ ամուսնութեամբ մնալով միասին որպէս մի մարմին», ունեցան զաւակներ³:

Սրանց որդին էր Չորտւանէլ Բ, «ամենագովելին», գեղեցիկ, բարեպաշտ եւ ողորմած, որ պապի պէս փեսայացաւ Պաշլաւունեաց, ամուսնանալով Ն. Շնորհալու եղբոր՝ Վասիլի (կամ Վասակայ) դուստր՝ Վանինէին, «որոնք միանալով միմեանց . . . սիրունք եւ սիրեցեալներ եւ ապրելով ըստ աստածային օրէնքների», ծնեցին երեք

զաւակներ: Դժբախտաբար կարճատեւ եղաւ նրանց երջանկութիւնը, մահը խլելով առողջ երիտասարդին սիրեցեալի գրկից¹:

Նոյն Չորտւանէլի քորը՝ Գառառ, ամուսնացաւ Դեգեաց գաւառի իշխանի՝ Շահինշահի, հետ: Գազիկ Բագրատունու ձեռքից 1046-ին նենգութեամբ խլած Անիի առաջին յոյն իշխանն եղաւ Կամէն կամ Կամենոս², որի հետ ժամանակակից եւ նոյնն է թւում մեր յիշատակագրին «Կամէն մեծն», որի որդին՝ Կատակալոսը, խնամի է դարձել Հայոց, ծնեց Գրիգորին, եւ սա մեր փեսայ՝ Շահինշահին, որ «ցանկալի» կեանքի ընկեր եղաւ Վիգէնի դստեր: «Սիրով համակրում էին միմեանց, բերկրանք էին զգում իրար տեսնելուց»: Սակայն նախորդների պէս «կարճակտուր եղաւ նրանց սէրը». անգութ մահն այս անգամ մթազնելով Կատայի արեւը³:

Ամուսնական գորովայի մի օրինակ է Դոփեան Բ Գրիգորի վարմունքը «փոքր Սիւնիքի տէր եւ պարոնը» եւ ուրիշ գաւառների, քրիստոնեայ եւ ազնիւ նկարագրի տէր մարդ, որի առաքինի զուգակիցն Առաքան, երբ 1311-ին վախճանեց «կարճակեաց կեանքով», եւ թաղեց Խաղարի վանքում, իրենց ընտանեկան դամբարանի մէջ. իշխանը «նւիրեց նրա գերեզմանին բազմաթիւ ընծաներ», գիւղեր, այգիներ, անդամատաններ. զարդարում է մենաստանը «զանազան սպասներով եւ հանդերձներով», նրանց հետ պարգեւելով «նրա գերեզմանին» ոսկենկար կազմով մի Աւետարան էլ⁴: Սէր եւ ապացոյցներ արժանի իշխանական սրտի մեծութեան, որոնք ապրելու են նաեւ մահից յետոյ, վկայելով ամուսնի մշտնջենական սիրոյն:

Նոյն գուլթն ու մեծարանքը տեսնում ենք նաեւ միջին դարու Տաշրաց կողմերն իշխող Մամիկոնեաններից Համազասպեաններ Ասլաբեգի կողմից իր կենակցի նկատմամբ: Դսեղի Ս. Գրիգորի մէջ 1245-ին գրում է նա՝ թէ «չինեցի երկու մատուռներ, մէկն իմ ամուսնու՝ Մաքանայի համար, եւ միւսն ինձ համար»: Նախ կնոջ եւ ապա իրեն. ի՛նչ նուրբ զգացում: Սահմանում է նաեւ տարեկան յիսուն դահեկան եկամուտ, նւիրելով նաեւ մի «մեծածախս Աւետարան՝ ոսկով, մարգարտով եւ պատւական ակերով զարդարւած»՝ արտայայտողն իր ոսկի եւ գոհար սրտի:

Հոսկի հայի ամուսնական գուլթը պատրաստ է կեանքը զոհելու սիրելիի համար, եթէ պէտք է: Վերելում տեսանք կամսարական եղբայրների կանանց յայտարարութիւնն այս մասին, եւ որի գործնական օրինակն էլ պատմութիւնը պահել է մեզ համար: Երկու քաջեր՝ Գէորգ Ակեցին եւ Խոսրով Գաբայէլեանը, 891 թւին Վասպուրականի Աշոտ իշխանի եւ նրա տոհմակիցների հետ Բուղայի միջոցով ձեռքակալւեցին, բանտարկւեցին

1. Փրպ. 448: — 2. Ուռ. 130, 206-9: — 3. Հյպ. 391-93:

1. Հյպ. 393-94: — 2. Լստ. 43, 58: — 3. Հյպ. 494-95: — 4. Արց. 290: — 5. Զալ. Ա, 108:

ու ճարտարութեամբ խոյս տուցին: Եւ երբ տեսան, որ միւսները կապած դէպի Պարսկաստան էին տարուում, եւ նրանց մէջ «իրենց կանանց եւ մանուկներին» նկատեցին, կիրճերի մէջ դարան մտնելով, յանկարծ սուր ի ձեռին յարձակեցին թշնամիների վրայ, շատերին կոտորեցին, գերածներից մէկ մասն իրենց ընտանիքների հետ ազատեցին ու ամուր կողմեր փոխադրեցին: Արաբները պաշարեցին նրանց, բռնեցին երկու քաջերին ու բերեցին Բուղայի առջեւ, որ ստիպեց նրանց փրկել իրենց կեանքն ուրանալով: Եւ այնտեղ Հայաստանն երկնքին երկու մարտիրոսներ պարգեւեց¹:

8.- Մինչեւ այժմ նկատեցինք ամուսնութեան մէջ հայուհու համար նպաստաւոր մասունքը: Սակայն դրամի հակառակ երեսն էլ կայ, որ կարեւոր է տեսնելը, որպէսզի կատարեալ ծանօթութիւն ստանանք: Ամէն ժամանակ եւ ամէն ազգերի մէջ եղել են դժբախտ լծակցութիւններ, կենցաղական յատուկ պարագաների հետեւանք որոշների մօտ, եւ բարոյականի թուլութեան հետեւանքով ուրիշների մէջ. եւ որոնց վրդովեցուցիչ օրինակները, մեր պատմութիւնն աւանդել է մեզ, օրինակներ, որոնց մէջ հայ կինը կրաւորական ու տառապողի բաժինն ունի, սովորաբար: Տեսնենք նրանցից մի քանի ցայտունները:

Դ դարն է, հեթանոսութիւնից դէպի քրիստոնէութեան անցման շրջանը, ուր հին կրօնը դեռ մեծ մասամբ պահոււմ է իր տիրապետութիւնն հայ բարձրերի մէջ: Այդ դարից, ուրեմն, սկսում են, բայց այդտեղ չեն վերջանում, տարաբախտ ամուսնութիւնների ծանօթ օրինակները: Ակնարկեցինք Յուսիկի բռնադատ միութեան՝ արքայորդի Տիրանի դստեր հետ², որի անունն այնպստ է մնում: Պատանու խորշումը ամուսնութիւնից, իսկոյն իր կապը հարսի հետ խզեց արքունիքի թշնամութիւնը շահելով: Յուսիկն իրեն ճգնութեան տուեց, իսկ լքեալ ու դժբախտ մանկահասակը շուտով վշտից դէպի գերեզման շտապեց: Իր ձախողած միութեան պտուղ թողնելով երկուրեակներ՝ Պապը եւ Աթանագինէսը³, եւ իր հետ թաղելով իր տան հակառակութիւնն էլ Յուսիկի դէմ, որ Տիրանը յետ գրաւելով հայրենի գահը բազմեցնելու էր Լուսաւորչի աթոռի վրայ եւ յետոյ սպանէր⁴:

Տիրանի յիշեալ զոյգ թոռները փորձանք դարձան նրա տանը: Սկզբում ակամայ սարկաւազ ձեռնադրեցին՝ յետոյ Լուսաւորչի աթոռը գրաւելու նպատակով: Բայց «ստահակներն եւ չխրատողները», նախընտրեցին զինուորական ասպարէզը եւ իրենց կեանքը կապեցին՝ - եթէ պատմիչը չի սխալում - իրենց պապի երկու քոյրերին՝ Վարազդուխտի եւ Բամբալայի հետ, անապարծութեան մի կապ, ոչ սիրոյ: Այս պատճառով

1. Արծ. 156-57: — 2. Աստ՝ 29: — 3. Փաւ. 11-12: — 4. Նոյն՝ 29,32:

իրենց ուխտը ծիրանագարդ ամուսինների հետ մոռացան շուտով եւ «բազում անառակութեան եւ անբարոյականութեան գնացին»: Մի օր էլ երբ նոյնպէս «բազում հատեալ յարըշուծիւն», զւարճանում էին իրենց համարարոյ կանանց, վարձակների, գուսանների ու կատակների հետ՝ Աշտիշատի հայրապետանոցում, մի կայծակ ընկաւ սրբավայրի վրայ, որ պատմիչը պատուհասող հրեշտակ է համարում եւ զգեստեց այնտեղ երկու անառակներին, սարսափի եւ խուճապի մատնելով խրախճանակիցներին: Ամիսներով դիակները այնտեղ մնացին, որովհետեւ ոչ ոք չէր համարձակուում մօտենալ նոյն տանը: Լուութիւն է երկու տիկիների մասին, ինչպէս երեւում է, ընկղմած իրենց սրտի դառնութեան խորը: Աթանագինէսը Բամբալայի վշտին սփոփիչ թողեց մի մանուկ, որ Հայաստանի նորոգիչն ու փառքն էր լինելու¹:

Մեծապէս ողբերգական եղաւ Սիւնեաց Անդովկ իշխանի դստեր՝ Փառանձեմի, ամուսնական կեանքը, «գեղեցկութեամբ եւ պարկեշտութեամբ» նշանաւոր², որ Արշակի եղբորորդու՝ Գնէլի, հետ շնորհալի զոյգ էր կազմել: Փեսան բարեմոյն մի երիտասարդ էր, եւ իբրեւ Արշակունի սեպուհ առանձին բնակւում էր իր «դրամբն»³ կամ պաշտօնեաներով: Յոյժ սիրելի էր նախարարներին ու քաջավարժ էր զինուորութեան մէջ. այնպէս, որ ազատանին իրեն էին յանձնել իրենց զաւակներին կրթելու «զարդի եւ զէնքի»⁴: Նա շատ մօտ էր մեծն Ներսէսի սրտին: Ուրեմն, այսպիսի մի ամուսին ունէր Սիւնեաց օրիորդը: Սակայն, իրենց երջանկութիւնը շատ կարճ տևեց: Երիտասարդի հօրեղբորորդին՝ Տիրիթը, հրապուրած հարսի անսովոր գեղեցկութեան, ուզեց ամէն գնով չորթել նրան: Սուտ վկանների մի խումբ վարձեց եւ խակ ու կասկածոտ Արշակի ականջին փչել տուեց, թէ Գնէլը խորհում է իրեն սպանել եւ յափշտակել գահը եւ իբր թէ բոլոր ազատանին դաւադրի հետ է: Արքան կատարելապէս համոզւած, նախ սկսեց հալածել երիտասարդին, եւ ապա մի ծուղակ պատրաստեց:

Նաւասարդի առիթով նրան կնոջ հետ հրաւիրեց Բագրեւանդ, մասնակցելու ազգային մեծագոյն տօնախմբութեան, եւ դրանով ցոյց տալու իր վստահութիւնը նրա հանդէպ: Գնէլը հաւատաց եւ հազիւ հասած, արքունի պահակները շրջապատեցին նրան, երիվարից տապալեցին, կապեցին ու տարան սպանելու: Դողաց Փառանձեմը եւ վազեց «եկեղեցու խորանը» ուր Ներսէսը մասնակցում էր առաւօտեան ժամերգութեան: Աղաղակելով գուժեց հայրապետին ասելով. Շո՛ւտ հասիր, անմեղ ամուսնուս խողխողում են: Շփոթեցին ամենքը, երգերը լուցին եւ սուրբը հեւ ի հեւ ընթացաւ արքունի վրանը: Արշակը երբ լսեց, սամոյրը գլխին քաշելով, մտաւ կեղծ քնի մէջ:

1. Փաւ. 43, 47-8: — 2. Նոյն՝ 116: — 3. Նոյն՝ 177: — 4. խոր. Գ, իբ:

Ներսէսը բռնեց, ցնցեց նրան. բոլոր պերճախօսութիւնը թափեց՝ փոխելու նրա միտքը, բայց իզուր, նա չէր շարժուում: Եւ ահա հասաւ Երազմակ դահճապետը, աւետելով արքային՝ թէ Գնէլը մեռած էր: Այդտեղ մեծ պարթեւը փոխեց լեզուն եւ Արշակի գլխին սոսկալի անէծք տեղաց, որ իրեն յետոյ Անյուշ բերդը պիտի տանէր. ու դառնացած սրտով գնաց, հեռացաւ չարագործից յաւերժօրէն: Դաւն յետոյ յայտնեց. Տիրիթը մահաւմբ պատժեց եւ Փառանձեմը հարկադրեց փեսայի թագապսակ դահիճի հետ կապել իր կեանքը¹, որի դրազները պիտի տեսնենք իրենց կարգին:

Սիւնեաց տէրը՝ Վասակը, որ յետոյ հայրենեաց մատնիչի սեւ անունը պիտի ժառանգէր, իր դուստրն ամուսնացրել էր Վարազվաղան տոհմակցի հետ: «Ըստ ոմանց լուրի», ասում է Ղազարը, երկու ամուսինները «մեծ ատելութեամբ» բնակուում էին իրար հետ. այնչափ, որ իշխանը «ծանր քէնով» էր նայում փեսային, եւ մտածում էր նոյնիսկ սպանութեամբ զաւակի վրէժը հետամուտ լինել: Սեպուհը չհանդուրժելով «աներոջ սաստիկ բռնութեանն», որ գործադրում էր մարզպանական իշխանութեամբ, թողեց ու փախաւ Պարսկաստան, հաւատքը ուրացաւ, եւ առաջին թելադրողն եղաւ պարսիկներին՝ հայերին մագղեգականութեան կոչելու գաղափարին: Յետոյ դիւահարեց, ասում է, եւ այնպէս տարիներով տանջեց²: Եթէ ստոյգ է այս տեղեկութիւնը, 451-ի ազգային մեծ ողբերգութիւնը պարտական ենք Սիւնեաց իշխանի դուստրի ձախորդ ամուսնութեանն:

Բագրատունի Աշոտ իշխանապետի (ապա արքայ) դուստրը՝ Մոգրին³, 862-ին կոչեց Վասպուրականի տիկնութեան, գրաւելով Աշոտ Գ-ի որդու՝ Դերենիկ Գ-ի հանգուցեալ կնոջ տեղը⁴: Տիկինը սահմանած «համեստ եւ գեղեցիկ» բառերով⁵, մեծ, ժուժկալ ու բարեգործ հօր զաւակն էր⁶. Իսկ Դերէն՝ որդին էր աշխարհաչէն ու քաջարի, բայց միանգամայն զեղծարարոյ եւ միայն մահաւան անկողնում ապաշխարող մի ծնողի⁷, որ Պարսկաստանի գերութեան մէջ ուրացողի անունն էլ ստացել էր, իր հօր օրինակով: Երկու ծառերի պտուղները համեմատ էին իրենց եւ Արծրունին - գրում է կեղծ Շապուհը - «կին սիրող» էր, այնչափ որ իր պարկեշտ ամուսնուն վիշտ պատճառելով, որը իրեն երեք սիրուն զաւակներ էլ պարգեւել էր, գնաց միացաւ Հեր կողմերում իշխող եւ իր մտերիմ արաբ Ապուսարայի գեղանի դստերի՝ *Փուլիսարի*: Յաճախ էր գնում, երկար օրեր անց էր կացնում նրա մօտ ու վերադառնում, միանգամայն «իր կնոջը բաց թողնելով», այլեւս «նրան չէր սիրում»: Ի՞նչ հարւած Սոփիայի նրբազգաց սրտին:

1. Փաւս. 116-22: — 2. Փրպ. 107-15: — 3. Կեղծ Շապուհ (84) գայդ կը շփոթէ Հրանոյշ քրոջը հետ: — 4. Արծ. 233 Շպհ. 64: — 5. Շպհ. 66: — 6. Յհ. կթ. 175: — 7. Հմմտ. Արծ. 118, 121-23, 177, 243-44. Շպհ. 50, 57-63:

Աշոտը իմացա՞ւ իր զաւակի այդ զրկանքը, կամ թէ խաղաղասէր լինելուն չուզե՞ց վրդովմունք առաջ բերել, պատմութիւնը լռում է: Նրան յաջորդեց որդին՝ Սմբատը, «գոռոզ, պատերազմող եւ մտաւոր կարողութեամբ զարգացած այր»- միշտ ըստ կեղծ Շապուհի, - որին քոյրը հասկացրեց ամուսնու անարժան ընթացքը, որ ամբողջ տարին գնում ու մնում է տարփածուի մօտ, այնտեղ կրելով Վասպուրականի հարստութիւնն էլ եւ անտեսելով իրեն ու որդիներին: Աղաչում էր հարազատին՝ «թոյլ մի՛ տուր ինձ արհամարհի, որովհետեւ քո քոյրն եմ եւ ոչ մի ուրիշ տէր ունեմ»: Արքան սաստիկ տխրեց եւ խիստ մի յանդիմանութիւն գրեց Արծրունուն, ասելով թէ «ազատների բոլոր կանանց ապականել ես», յիշեցնելով Աստուծոյ երկիւղը: Դերենիկը «խիստ եւ բարկացող այր» յանդգնաբար պատասխանեց. «Դու ո՞վ ես, որ այդ ինձ ասում ես. իմ տան եւ իմ կեանքի տէրն եմ, որին սիրեմ նրան էլ կառնեմ. եթէ դու չես ցանկանում, ուղարկիր եւ քո քրոջը տար, եթէ ոչ ես նրան կուղարկեմ քեզ»:

Սմբատն անկարող լինելով նւաճել այդ խելառին, փորձեց գոնէ բաժանել նրանից արաբ ընտանիքը, նրանցից խստօրէն պահանջելով որ չընդունեն քեռայրին եւ եթէ չընդունի՝ սպանեն նրան: Ապումբուան Արծրունին, որ Դերենիկի որդու՝ Աշոտի, աներն էր, զգալով վտանգը, խրատեց խնամուն զգուշանալ կուլիւնարի տնից, «որովհետեւ շան բնութիւն ունեն» ասում էր: Դերենիկը նրա խոհեմ ձայնն էլ արհամարհեց. լուր ուղարկեց Ապումսարենց, թէ գնալու է նրանց մօտ ձմեռելու եւ բանտարկեց իր բարի յիշեալ խորհրդատուին, որ ներողամիտ հոգով նորից յորդոր յղեց նրան չգնալ դէպի Հեր «իժերի բոյնը, որովհետեւ շատ արիւն են այնտեղ հեղել». այլ եթէ ուզում էր, գնալ վայելել բանտարկեալ տան բարիքները: Վասպուրականի տէրը դարձեալ խուլ մնաց եւ մի գնդով գնաց հասաւ Հեր զաւառի դաշտին: Իր հոմանունու եղբայրները՝ Ալին եւ Մահմէտը, պատրաստել էին դաւը, եւ մի մեծ գնդով իշխանին ընդառաջ եկան: Նրանց բազմութիւնից ուղեկից ազատանին կասկածեց եւ Դերենիկից խնդրեցին առաջ չգնալ: Նա կուրացած այլազգի կնոջ սիրուց, ձայն տուց եւ մղելով երիվարը, միայնակ կտրեց անցաւ երեք վտակներ, մինչ զօրքը կանգնած մնաց հակառակ կողմը: Ալին մօտեցաւ իշխանին, ձախ բազկով փարկեց նրա վզին ու յուղայարար համբուրեց նրան, մինչ նոյն վայրկեանին Մահմէտի նիզակը խրոււմ էր նրա կողքը: Վիրաւորւած խօլ Արծրունին փորձեց խոյս տալ եւ իր գնդին օգնութեան կանչեց, որը կանխեց իրեն եւ աճապարեց փախուստի: Պաշարեցին Դերենիկին, նա ընկաւ դիտապաստ ու տարան դէպի Հեր: Այնտեղ իր վրայ միակ գթացողն եղաւ կուլիւնարը, որ գնեց նրա

մարմինն ու յղեց Հայոց աշխարհ¹: Կենակցի ազնւական հոգին փոխանակ հրճւելու, ողբաց մոլորեալի մահը²: Այս ամէնը պատմում է կեղծ Շապուհը. նոյնպէս ՅՀ. կաթողիկոսը, Արծրունին եւ իր շարունակողը³, բայց սրանք իշխանի անպարկեշտ վարքը քողարկելով: Իսկ Թովման այդ աղէտի ժամանակ դեռ կենդանի է համարում Աշոտ արքային⁴. մի խնդիր, որը կարօտ է ստուգման:

Եղան ուրիշ զեղծարարներ էլ, որոնք այդքան աղմուկ չստեղծեցին իրենց շուրջ, այլ իրենց դատախազը եղաւ պատմութիւնը, եւ ոմանք իրենց ուխտազանցութիւնը կենդանի յիշատակներ էլ թողեցին: Այսպէս յիշեալ Դերենիկի հայրն՝ Աշոտն, որին վերելում ակնարկեցինք, եւ իր գործակից միւս իշխաններն ամբաստանում են Թովմայի կողմից թէ ապրում էին «անառակութեամբ եւ հարբեցողութեամբ, խառն անկողնով եւ պղծութիւններով⁵». բոլորն էլ անհաւատարիմ: Աղւանի կողմից իշխող Բագրատունիներից Աբասը, Կիւրիկէի որդին, տասնութ տարեկանում ամուսնացաւ Զաքարեան Նանայի հետ, եւ երկու տարի յետոյ մեռաւ, թողնելով «ստեղծեալ մի մանուկ» (Աղսարթան) օտար կնոջից⁶ եւ որին թւում է ներած – քան թէ անտեղեակ մնացած – մեծահոգի թագուհին, դատելով իր գործովից արձանագրողից, որ տեսնելու ենք⁷: Նոյն տիկնոջ եղբոր՝ Իւանէի որդին ու յաջորդն՝ Աւագը, իր ամուսին ունենալով Գոնցալին, որ իր մահից յետոյ դեռ ապրում էր, թողեց «մի դուստր երեխայ, եւ պոռնկութիւնից մի որդի երեխայ⁸» (Սահիպ Դիւան): Մեծն Լեւոնի հօրեղբայրը՝ Մլեհը, նոյնպէս թողեց Գորգ անունով ապօրինի մի զաւակ, որ հօր պէս գոռոզ ու պատերազմիկ գրաւել էր շատերի սիրտը: Լեւոնն, որ անորդի էր, կասկածելով թէ նա կարող էր յափշտակել զահը, նրա աչքերը խաւարեցրեց⁹, դարւայ բիւզանդական դժնդակ սովորութեամբ:

Եթէ մեծ մասամբ արք եղել են հաւատարմութեան դրժողները, ցանցառարար – չեղազիր եմ գրում բառը ի պատիւ հայունուն – կանայք եւս գտնւում են, նոյնիսկ շատ բարձր դասից, որոնց դէմ, սովորաբար, իրենց պատւախնդիր ամուսիններն են ծառացել: Մեծն Տրդատի որդին՝ խոսրովը, թագաւորութիւնն սկսեց պատերազմներով եւ երբ խաղաղութիւնը հաստատուեց, անձնատուր եղաւ որսասիրութեան, որ ժամանակի զինուորական ու գովելի զբաղումներից մէկն էր պարսիկների ու հայերի մօտ¹⁰: Ընդարձակ որսանոցներ չինեց եւ նրանց մօտ էլ մի ապարանք որտեղում «կայր ի

1. Եպհ. 64-71: — 2. Աստ՝ Ժէ, 1: — 3. ԹՀ. 178. Արծ. 255-57, 295-97: — 4. Արծ. 257: — 5. Նոյն՝ 243: — 6. Կիր. 72: — 7. Աստ՝ ԺԱ, 7: — 8. Կիր. 181: — 9. Տրք. Գիր. 302-3: — 10. Վահան Մամիկոնեան՝ Պարսից շնթող վատ հայերը Նիխորի առջեւ կ'որակէր «չեթալք յորսոյ» (Փրպ. 511):

հանգստի» հայ աւագանու հետ¹: Եւ երբ ինքը երէնների որսով էր զբաղւած, իր կինը, որի անունն ու տոհմը ծածկել է պատմիչը, գուցէ ամօթից, Արտաշատ ոստանի մէջ սրբակեաց Աշխէնի գահի վրայ նստած, հոմանիներ էր որսում²: Երեւում է, թէ խոսրովը անտեղեակ էր եւ նրա անունը խնդրի մէջ չկայ. մանաւանդ, որ կինը «գաղտնի» էր գործում: Թէ մինչեւ որտե՞ղ հասցրեց յանդգնութիւնը, յետոյ տեսնելու ենք³:

Նոյն ցաւով վարակեց մեծն Լեւոնի ամուսինը՝ Զապրունէն էլ, հայացած մի օտարուհի: Անտիոքի Բոհեմոնդ Գ իշխանի աներորդու դուստրը, որի վարքի մասին Յովհաննէս կաթողիկոսը չար լուրեր լսելով, գնաց արքայի ականջին հասցրեց: — Այս դէպքը պատահում էր 1205-ին: — Լեւոնը, որ «չատ զգացումային» էր խառնւածքով, հրամայեց իսկոյն կնոջ մերձաւորներից շատերին «ոչնչացնել» իբրեւ մեղսակից եւ թագուհուն սաստիկ գանակոծեց ու «ուզում էր անմիջապէս սպանել»: Իր քեռու որդին՝ Կոստանդինը, միջամտեց, կիսամահ ազատեց նրան արքայի ձեռքից եւ տարւեց բանտարկեց Վահկոյի բերդի մէջ, ուր եւ վախճանեց⁴, այդպէս չարաչար քաւելով իր յանցանքը եւ զահը թողնելով (1210ին) ուրիշ առաքինի մի տիկնոջ՝ Սիպիլին⁵ (կամ Զապէլին⁶), որ դուստրն էր Կիպրոսի Ամորիկ թագաւորի եւ կեանք տւեց մեծ թագուհուն՝ Զապէլին:

Մեր թագուհիների մէջ երրորդ գայթակղութիւնն եղաւ Լեւոն Դ կինն՝ Ալիծինը, որ ազգով հայ եւ Հեթում պատմիչի թոռն էր: Հաւանօրէն ազդւած հօր (Օշինի) եղբրական վախճանից, որին ենթարկեց Լեւոնը⁷, զայրացաւ ամուսնու դէմ ու անհաւատարմութեամբ ուզեց վրէժը լուծել ու «խառնակ վարքի» տէր երիտասարդուհու համբաւն սկսեց ստանալ: Լեւոնը լսեց Կոռիկոսի սեւանուն իշխանի դստեր անվայել ընթացքը, զայրացաւ առիւծային բարկութեամբ: Եւ այն սուրը, որ պատժել էր նրա հօրը, խաղաց նաեւ չարաբաստիկ Ալիծի վրայ: Թետոյ 1331-ին Լեւոնն այդ հայունու պսակը դրեց Կիպրոսի Հենրիկոս Բ արքայի այրիի՝ Կոստանդիայի գլխին, որ Սիկիլիայի Փրեդերիկ արքայի դուստրն էր, «համեստ եւ իմաստուն կին⁸»: Եւ ինքը քսանմէկ տարեկանում վախճանեց, իր կրկին ամուսնութիւնից ոչ մի ժառանգ չթողնելով⁹:

Եթէ արդար ու կարեւոր է ամուսնական պատւի նախանձը, ոչ անչուշտ իր ծայրայեղ եւ կոպիտ արտայայտութիւնների մէջ, նոյնը նաեւ բարոյական հիւանդութեան երեւոյթի ներքեւ ամէն ժամանակ եւ ամէն տեղ, յաճախ մտել է

1. Փաւս. 18, 20: — 2. Նոյն՝ 8: — 3. Աստ՝ Թ, 2: — 4. Տրք. Գիր. 298: — 5. Անդ՝ 304: — 6. Սմ. Տրք. 117: — 7. Աստ՝ հմ. 15: — 8. Սմ. Տրք. 132: — 9. Դրդ. 27-31. Սամ. 158:

ընտանեկան յարկից ներս, առանց իրաւացի պատճառի, եւ դառնացրել է ամուսնական կենցաղը: Այդ հիւանդութիւնը մեր ազգի մէջ էլ պիտի լինէր անշուշտ ու կար: «Ոմանք մտքի պակասութիւնից եւ Աստուծուն աներկիւղ լինելուց», գրում է Մանդակունի հայրապետը, թէպէտ չէին մեղանչել հաւատարմութեան դէմ, բայց իրենց համարձակ վարմունքով եւ տւած կասկածներով «չարաչար նախանձով եւ թեթեւամիտ ցոփութեամբ» մաշեցնում էին իրենց կենակիցը, ուստի անպակաս էին մեղք եւ խռովութիւններ, քէն եւ աղաղակ. եւ երկուսին էլ վայ է կարդում իմաստուն բեմբասացը¹:

9.- Ոչ թեթեւ մի վէրք, որ եղել է հայուհու ամուսնական կեանքի մէջ, բազմակնութիւնն էր, որ ամէն ազգերի մէջ նախանձի, ատելութեան ու վշտի աղբիւր է եղել նոյն յարկի տակ բնակող կանանց համար: Մեզ մօտ էլ գտնուեց այդ սովորութիւնն՝ սկսելով հեթանոսական շրջանից, թէպէտ շատ հնուց իսկ, ամփոփ սահմանի մէջ եւ մեծամեծներին յատուկ: Քսենոփոնը (401-ին ն. Ք) միայն իր յիշած հայ թագաւորին ու արքայորդուն² ներկայացրեց, ինչ որ սակայն չի հերքում զոնէ հարձակալութիւնը դրա հետ: Բայց յետոյ յիշում է բուն բազմակնութիւնն արքունիքների մէջ: Այսպէս Խորենացուն ծանօթ են - եւ հաւանական է- Արտաշէսի «կանայք եւ հարձերը»³: Նոյնպէս մեծն Տիգրանն ունէր իր կանայք, որոնց երկուսի անունները յայտնի են՝ *Քլէոպատրա* եւ *Ջոսիւմ*⁴: Յիշում է նաեւ Բակուր նախարարի հարձը՝ *Նաղիսիկ*⁵, եւ այլն: Քրիստոնէութիւնը չյաջողեց բոլորովին ջնջել այս սովորութիւնը բարձր դասից, որը հիմնեց միակնութիւնը եւ որի հակառակ Ե դարում Պարսկաստանը հայերից պահանջում էր, որ «փոխանակ մի կնոջ (որ սովորական էր) շատ կանայք ունենան»⁶: Ի հեճուկս աւետարանական օրէնքների ու սովորութեան, պակաս չեն, մեզ մօտ, հարձակալութեան եւ մերթ բազմակնութեան դէպքեր եւս ամէն դարերի մէջ, բնականաբար զգայապաշտ մարդկանց կողմից:

ա. Նախ մեր եկեղեցական օրէնքն թոյլ էր այս խնդրի մէջ: Շահապիվանի ժողովը 447-ին խօսում է ոչ պսակով, այլ վարձով բռնած ամուսինների մասին, որոնք կարող էին նաեւ վաճառէին կամ կենակցութիւնից անցնել աղախնութեան: «Եթէ *կին* ոք *յառնէ կլանից*, կըսէ, կային եւ անդրէն *յալլ իւր* տացեն. եւ մանաւանդ զոր *վարձածօք իցէ վարձեալ*՝ եւ ոչ բողբար», այսինքն գնւած է, որով եւ աւելացնում է «թէպէտ եւ *վաճառեցէ*, թէպէտ եւ *յաղախնութեան կայցի* եթէ կամք իցեն (գնողին), հոգեւոր եւ

բարի խրատու եւ սիրով կայցի¹»: Այդ անկարգութեան մէջ «հոգեւոր խրատն» էլ հեշտութեամբ մտնում է. ինչ մտայնութիւն: Միայն տեսնում է, որ այդտեղ բազմակնութիւն չկայ, -գոնէ յիշած չէ- այլ փոխանակ ամուսնացեալ ամուսնու, վարձած մի հարձ է պահում: Արձագանքը թւում է տիրող մի սովորութիւն, - որը թոյլատրում էր հռոմէական օրէնքը, եւ մինչեւ հիմա պարսիկների մօտ մնացել է.- որը ժողովը չկարողանալով կամ չհամարձակելով ջնջել, ջանք է անում նրա անիրաւ մասերն կնոջ օգտին մեղմել:

Անբարոյութիւնը շարունակւում ու ընդլայնւում է, եւ օրէնքներն էլ դրա դէմ յաճախակի է դառնում: Այսպէս Մխիթար Գօշը արգելում է քրիստոնեայ արքաներին «հեթանոս թագաւորի օրէնքով հարձեր պահել»²: Վարդան, Յովհանն ու Մովսէս երզնկացի վարդապետները դատապարտում էին նրանց, որ երկու կին ունէին, կամ օրինաւոր կնոջ հետ մի ուրիշ էլ պահում էին³ իբրեւ հարձ: Վերջապէս Սսոյ 1342-ի ժողովն արեւմուտքի ամբաստանութեան ի պատասխան, ասում էր թէ բազմակնութիւն չկայ հայերի մէջ. «այլ շատ կին եւ պոռնիկ եթէ անգամ պատահի, միանգամայն օրէնքից դուրս է»⁴:

բ. Ինչ ձեւով էլ լինէր, մեզ մօտ բազմակնութիւն կար եւ նրա գործնական օրինակներն էլ ունենք: Մեր ազնականութիւնը դեռ նոր ընդունած Յիսուսի կրօնը, Տրդատի եւ Գրիգորի բռնութեան ներքոյ, չեն ուզեցել թողնել իրենց հարձերը եւ այդ պատճառով ընդդիմանում են արքայի կամքին, «կանանց եւ հարձերի կամքով էին գնում», որի հետեւանքը լինում է Արշակունու հրաժարումը գահից եւ թունաւորումը⁵: Յաջորդ սերունդների մէջ նւազեց հարձակալութիւնը, բայց չանհետացաւ: Ս. Յուսիկի որդին՝ Պապը, իր կնոջ հետ «մի հարձ» եւս ունէր Տարօնից, որից Վրիկ անունով մի զաւակ թողեց⁶: Անցնելով դէպի միջին դար, Ռուբինեան Ա Թորոսի որդին՝ Լեւոնը, իր երկու զաւակների հետ «ոմն հարձից ունէր Ռուբէն անունով (մի զաւակ)», որ հօր հետ գերի է գնում Յունաստան⁷:

Աւելի ուշագրաւ է Հեթում Ա թագաւորի պարագան, որ ըստ Կիլիկեան Տարեգրի հարձերի խմբակ էր պահում: Եւ երբ 1272-ին վախճանեց մէկը «Հեթում արքայի հարձերից Մարիա անունով, իսմայելացիների սեռից», - որ անունից դատելով քրիստոնեայ էր դարձել, արքայի աչքը մտնելու համար անշուշտ, - միաբանելով իր ազգակիցների ոմանց հետ, խորհեց թունաւորել նրա որդուն ու յաջորդին, առաքինի

1. Մնդ. 161: — 2. Աստ՝ 38 եւ Ե, 1: — 3. Խոր. Բ, 4: — 4. Պլտ. Գ, 558, Դ, 303: — 5. Խոր. Բ, 44: — 6. Եղշ. 40:

1. Կան. 2: — 2. Պատ. 305: — 3. Վրդ. Շնթ. Թ. Եղ. Խր. 2. Մ. Եղ. Խր. — 4. Մնս. ԻԵ, 1285: — 5. Խոր. Բ, դր: — 6. Փաւս. 48-9: — 7. Պատ. Դր. 215:

Լեւոն Բ, որ երեւում է թէ հօր հարճերից երես դարձրեց եւ սպասում էին քինախնդրութեան յարմար ժամին: Բարեբախտաբար տաս տարեկան մի մանուկի միջոցով դաւը յայտնի դառնալով ազատեց արքան, առանց փոխարէնը վրէժ լուծելու նրանցից¹: Եւ չենք մոռանալու, որ Հեթումին ոչ միայն իր դուստր՝ *Յիմեայի Աւետարանի* գրիչը գովում է, թէ «իր բարեպաշտութեամբ զերազանց գտնեց բոլոր թագաւորներից»², այլ գործով էլ փաստեց այդ: Օրինակ իր որդիների սուգը մի մենաստանում հոգեւոր մտածմունքի մէջ անց կացրեց³: Եւ երբ որդին՝ Լեւոնը, վերադարձաւ գերութիւնից, գահը նրան թողնելով, ինքը թափառում էր վանքերում աղօթելով ու պահք պահելով. իսկ նախքան մահը կրօնաւոր եղաւ Մակար անունով⁴, եւ նոյնիսկ «դասեց սրբերի մէջ» ասում է⁵, գուցէ պատարագի մէջ նրա յիշատակութիւնը⁶ շփոթելով տօնախմբութեան հետ:

Պէտք է եզրակացնել, որ այդ հօր արքան պարզապէս թոյլ սեռի հանդէպ թոյլ էր, գոնէ երիտասարդ տարիներում: Իսկ ի՞նչ էր անում նրա պարկեշտ ու ծիրանածին կենակիցը՝ *Ջապէլը*: Նշմարում եմ լուութեան մի քօղ է փուլած այդ տիկնոջ կեանքի վրայ, հակառակ ուրիշ ժամանակակից ազնական կանանց եւ թագուհիների մասին պերճախօսութեանն, որից ինքը՝ Հեթումը, չի հրաժարւել: Ոչ մէկ մագաղաթի կամ քարի հետ է կապել Լեւոնի այդ զաւակը իր անունն. եւ իր կառուցած հիւանդանոցի կարճ վերնագիրն անգամ մի ուրիշից է⁷, շատ հաւանօրէն իր մահից յետոյ: Հեթումի տան սեմից դառնութեամբ ներս մտած⁸, կարծես այլեւս չուրախացաւ եւ աշխարհից խորչելու զգացումը միշտ սրտի մէջ պահելով հանդերձ, լիովին կատարեց թագուհու, ամուսնու եւ մօր պարտականութիւնները: Ընկերութիւնից ուզեց անտես մնալ, իր ցաւերի թեթեւացումն թշուառների ցաւերը ամոքելու եւ իր հոգու հաւատարիմ փեսայի հետ անդուլ խօսակցութեան մէջ որոնելով⁹: Խորհում եմ, թէ հաւանօրէն Հեթումի հարճերն էին, որ այդ ազնական հոգին թաղեցին իր տխրագոյն լուութեան մէջ. ամուսինն ուշ է զգաստացել, քանի որ քսան տարի առաջ *Ջապէլը* թողել էր հեծութեան աշխարհն՝ 37 տարեկան առողջ հասակի մէջ:

Գ. Բացի հարճակալութիւնից, իսկական բազմակնութեան կամ աւելի ճիշտ երկակնութեան օրինակներ էլ պակաս չեն մեզ մօտ, թէպէտ եւ ցանցաւ: Վերադառնանք նշանաւոր Դ դարը, ուր թողեցինք *Փառանձեմին* այրի առաջին ամուսնուց եւ կենակից

1. *Տրք. Գրչ.* 365: — 2. *Հ. ք. յշտ.* 1263: — 3. *Հյոյ.* 474: — 4. *Մաղ.* 48 *Պատ. Ար.* 222: — 5. Դրդ. 16: — 6. *Աստ՝* է, 4: — 7. *Աստ՝* ԺԱ, 4: — 8. *Աստ՝* 59: — 9. *Աստ՝* Ը, 1:

դառնալով Արշակին¹: Ինչպիսի՜ դժնդակ հարկ տարաբախտ մանկամարդի համար, բռնել իր սիրած եւ անմոռանալի Գնէլի արեամբ շաղախած այդ ձեռքը: Բայց հրամայողը թագաւորն էր եւ իր հօր շահագէտ կամքը, եւ պէտք էր հնազանդել: Սակայն Արշակունու ականակուռ պսակը չկարողացաւ ամոքել նրա դառնացած հոգին, որ ատե՛ց Արշակին, ոչ միայն ներքնապէս այլեւ արտաքուստ, առանց ականածելու նրա թագից: Հայուհու տիկնութիւնն ա՛յդչափ համարձակութիւն էր տալիս իրեն կենակցի դէմ:

Բայց Արշակն իմացաւ լուծել իր անարգութեան վրէժը, մի կնոջ համար ամենասարսուցիչ եղանակով: Բիւզանդիոնից երկրորդ ամուսին՝ *Ոլոմպին* բերելով, նստեցրեց նրա մօտ. ըստ Փաւստոսի «կայսերական տոհմից», եւ ըստ Ամմիանոսի կայսերական թիկնապահների պետ՝ Աբլաւոսի դուստրը, որ վաղամեռ Կոստաս կայսեր նշանադրւածն էր²: Եւ Արշակը, աւելացնում է մեր պատմիչն, «նրան ուժգին սիրով սիրեց եւ նրանով գրգռւում էր առաջին կնոջ նախանձը», որ մռայլեց, փոթորկեց նորեկ մրցակցի դէմ: Հելլենոհին զգաց, որ լաւ տեղ չէր ընկել եւ բոլորովին զգոյշ էր ապրում Փառանձեմից: Բայց խորամանկ Սիւնեցին հնարք գտաւ ազատելու հակառակորդից, — թէ ի՞նչպէս, յետոյ³, — վերստանալու իր միահեծանութիւնը: Հաւանօրէն Արշակունին չիմացաւ նրա կատարած դերն այդ գործի մէջ եւ Ոլոմպիայի կորստեան վիշտը մեղմացաւ իր գահաժառանգ՝ Պապի, գալուստով, որ Փառանձեմը պարգեւեց նրան⁴, աւելի ամրանալով իր գահի վրայ:

Բաւական վրդովեց նաեւ Սիւնեաց պատմիչի հօր՝ Օրբելեան Տարսայիճի ամուսնական կեանքը: Ընդարձակ մի երկրի իշխան, քաջ պատերազմիկ, իր կենակիցն էր Սիւնեաց կողմերն իշխող «իսմայելացի» Սադունի դուստրն՝ *Արուզ խաթունն*, որ քրիստոնեայ էր դարձել «երեւելի հաւատով եւ երկիւղած Աստծուց», եւ կեանք էր տւել նոյն պատմիչ եպիսկոպոսին եւ երկու ուրիշ որդիներին⁵: Հաւանօրէն քաղաքական շահի պատճառով, Տարսայիճը մի օր Վրաց Դաւիթ (Ե) թագաւորի հետ միասին, գնաց Ներքին Խաչէնի Աթաբակ իշխանի մօտ⁶, համոզեց եւ նրա քրոջը՝ *Մինա խաթունին*, կնութեան առաւ «առաջին ամուսնու կենդանութեան ժամանակ»: Չգիտեմ, բարեպաշտութեամբ երեւելի Հասան Ջալալի զաւակներն ի՞նչպէս զիջեցին այդ անկարգութիւնը, որի դէմ մինչեւ իսկ Տարսայիճի որդին բողոքում է, թէ «որ ոչ օրէնքն եւ ոչ եկեղեցու վարդապետներն ընդունեցին»⁷: Հարւածն՝ Արուզիի համար խիստ էր, որ յայտնի չէ, իշխանը նրան թողե՞ց թէ միասին պահեց, որովհետեւ տապանագրի մէջ «Տարսայիճ

1. *Աստ՝* 43: — 2. *Ամմ. Բ.* 11: — 3. *Աստ՝* Թ, 2: — 4. *Փաւս.* 122-23: — 5. *Օրբ.* 305: — 6. *Արց.* 175: — 7. *Օրբ.* 310:

իշխանի ամուսին» է: Բայց մահը արագացրեց զրկելով վշտի դարմանը, եւ Մինան անկանոն վիճակից դուրս գալով, մի որդու եւ երկու դուստրերի մայր եղաւ:

Քաղաքական պարագաներն էլ երբեմն հային բազմակին էին դարձնում: Աւագ Զաքարեանը՝ որդին եւ յաջորդն Իւանէ սպասալարի, 1240 թւին թաթարների խանի մօտ գնաց՝ յայտնելու իր հպատակութիւնը եւ հաճելի եղաւ նրան, որ ըստ իրենց սովորութեան «թաթար ազգից նրան կին տւեցին»¹, անշուշտ տարբեր իր *Գոնցա* կենակցից, որը ծանօթ է մեզ²: Նմանապէս երեւելի Սմբատ սպարապետը, ամուսին ունենալով *Թեֆանդին*, որը երեք զաւակների մայրն էր, որ յիշոււմ են 1269-ի մի յիշատակարանում³, երբ 1248-ին թաթարների Մանգու խանի մօտ իբրեւ դեսպան գնաց, խանը պատելու համար նրան պարգեւեց մի թաթարուհի, որին ընդունեց եւ որից ծնեց *Թաթար Վասիլն*, որը բաւական դեր ունեցաւ Կիլիկիայի մէջ ու կարճ կեանք ունեցաւ⁴: Լեւոն Բ արքայի որդին՝ Սմբատը, նախապէս ամուսնացած էր *Զապէլի* հետ⁵, 1296-ին Հեթում եղբորից յափշտակեց գահը, ինքզինքը թաթարների խանին ներկայացրեց եւ նրա ազգականուհուն իր երկրորդ կինն ընդունեց⁶: Այսպէս այդ երկու կին ունեցող ազնականների համար քաղաքական հաշիւներն աւելի զօրաւոր էին քան Աւետարանի օրէնքը: Իսկ թէ ի՞նչ կերպարանք ստացաւ իրենց օրինաւոր ամուսինների ներքին կեանքը, Փառանձեմի օրինակը քիչ թէ շատ մեզ գուշակել է տալիս նրանցն էլ:

10.- Հայ կնոջ սրտին մի ուրիշ խոց եղաւ *ապահարզանի* գոյութիւնը նաեւ յետ քրիստոնէութեան, որի աղբիւրը՝ հեթանոսութիւնը, ցոյց է տալու մեր պատմութիւնը, որ որջացած էր մնում, ասացինք, Դ դարի Հայաստանի մէջ եւ զեղծաբարոյ Արշակունիների պաշտպանութիւնն էր վայելում: Սրա համար բաւական է յիշել, հետեւեալ յստակ վկայութիւնը: Մեծն Ներսէսի մահաւանդ յետոյ, գրում է Փաւստոսը. «այնուհետեւ ամէն մարդ հրաման եւ համարձակութիւն ստացաւ թազաւորից (Պապից)

1. Կիր. 142: — 2. Աստ՝ 45: — 3. Հւք. յշտ: — 4. Սիս. 72: — 5. Անդ՝ 371: — 6. Զմէ. Գ, 296:

ամուսիններն իրենց կանանց թողնեն. մի այր տասը կին էր փոխում»¹: Նոյն արքայի հօր կառուցած Արշակաւանի համար էլ ասում է, թէ «շատ կանայք թողնում էին այրերին եւ այնտեղ էին ընկնում, շատ տղամարդիկ իրենց կանանց թողնում էին եւ ուրիշների կանանց առնելով այնտեղ էին ընկնում»²:

Յայտնի է, որ այդ կնաթողութեան կամ այրաթողութեան մէջ որեւէ օրէնք չի նշմարոււմ բացի հեթանոսական անկարգութիւնից: Իսկ այդ շրջանի եկեղեցական օրէնքը բացէ ի բաց անխտիր հակառակ էր ապահարզանի: Ներսէսի Աշտիշատում գումարած ժողովը սահմանեց, ասում է նոյն պատմիչը, «ամուսնութեան մէջ օրինաւոր լինեն, որ ամուսնացածներն իրար չխաբեն, իրար դէմ դաւ չսարքեն». այնպէս որ նոյն հօր հայրապետի օրով, «ոչ ոք, ասում է, համարձակոււմ էր ի նմանէ հանել կամ ամուսինն իր կնոջը թողնել, ամբողջ Հայոց երկրում ... եւ ոչ ոք չէր համարձակոււմ միւս անգամ մի ուրիշին էլ առնել»³: Ակներեւ է, որ Դ դարում հայ եկեղեցին դեռ ապահարզանը չէր ճանաչել եւ առաջին անգամ 447-ին Շահապիվանի ժողովի մէջ հաստատեց այն երկու պարագայում, թէ կանոնները խանգարւած չեն՝ մէկը՝ ներելով «չնաբարոյ» տղամարդը իր կնոջն արձակի, թոյլ տալով վերջինն իսկոյն նոր ամուսնութիւն կնքելու. եւ արձակողին՝ մէկ տարուց յետոյ. ուրեմն ի քաջալերութիւն շնաբարութեան եւ միւսը՝ կնոջ ամուսնեան պարագային, արձակել կնոջ եւ կրկին ամուսնանալ մի տարի յետոյ⁴:

Այնուհետեւ մեր եկեղեցու վարդապետներն երկու խմբի են բաժանոււմ. մէկը այդ նորութեան հակառակ, միւսը համաձայն: Հակառակորդներն աւելի բազմաթիւ ու հեղինակաւոր էին, մեծն Ներսէս եւ Աշտիշատի ժողովն, ինչպէս տեսանք. Եզնիկ Կողբացին՝ հաստատապէս այն մերժում է⁵. Յոհան Մանգակունին, որ ամուսնեան համար արձակումն էլ չի ներում⁶. Յոհան Եզնկացին⁷, Զաքարիա Ծործորեցին⁸ եւ

1. Փաւս. 229: — 2. Նոյն՝ 107: — 3. Փաւս. 76, 229: — 4. Կան Դ, 2: — 5. Կղբ. 81: — 6. Մնդ. 138: — 7. ԹՎ. եզ. Մտ. 121: — 8. Ծրծ. Թղթ:

Յակոբ Ղրիմեցին¹ որ թոյլատրում են բաժանումը կնոջ անհաւատարմութեան առիթով, բայց ոչ կրկին ամուսնութիւնը, յենւելով Աւետարանի ու Պօղոսի վարդապետութեան վրայ. Կիրակոս Երզնկացին մերժում է արձակումն առանց պայմանի² Գրիգոր Տաթեւացին բաժանման պատճառները նշանակում է ամուսնութեան նախնիթաց արգելքները միայն³ Ներսէս Շնորհալին⁴ Ներսէս Լամբրոնացին⁵ ու Սսոյ 1246-ի ժողովը⁶ որ անհաւատարմութեան պատճառով արձակումը ներեցին, բայց առանց յաւելման՝ թէ կարող են նորից ամուսնանալ: Իսկ արձակման ու կրկնամուսնութեան համաձայն էին Շահապիփանի ժողովն՝ ինչպէս նշեց վերելում: Դաւիթ Գանձակեցին միայն հարսի մեղանշելու պարագային սկեսրայրի դիմաց⁷ եւ Մխիթար Գօշը ներելով, մի ուրիշ կին ունենալ ամուսն կնոջ հետ, բայց առանց կենակցելու վերջինիս հետ⁸ Սրանք Աւետարանի սահմանին չեն դիմել իբրեւ կռւան նախորդների պէս, որովհետեւ այն իրենց նպաստաւոր չէին համարում:

Սակայն, գործնականում, սրանց կողմը զօրացաւ եւ աւելի թոյլ էին տալիս, ըստ որում համաձայն զգայութեանց, մանաւանդ միջին դարում եւ արեւելեան Հայաստանի մէջ: Կիրակոսը պատմում է թէ այնտեղ թաթարական իշխանութեան ներքեւ ապականւած «Հեթանոսաբար» եւ «որին ուզում թողնում եւ որին ուզում առնում էին». եւ դրանց պատճառով դրեց Սսոյ վերոյիշեալ սահմանը⁹: Վինկենտ Բելլովակեցին, նոյն չրջանին դէպի Հայաստան ուղեւորութիւն կատարելով, այնտեղ տեսել էր, որ կնոջ մեղքերի պատճառով «անդէն եւ անդ եպիսկոպոսն նրան (տղամարդուն) հրաման է տւել ուրիշին առնել եւ առել է¹⁰»: Յովհաննէս Քոնեցին 1330-ի թղթում, ասում է, թէ այդ ժամանակւայ Հայքում «բաժանում են այրն իր կնոջից (նաեւ) առանց կարելոր

1. Ղրմ. Պս: — 2. Կ. եզ. Պր. 22: — 3. Քրդ. աւ. 195. Հրց. 610: — 4. Շն. Նմկ. 214: — 5. Տեւ. Աւ. Ե: — 6. Կիր. 171: — 7. Կան. ՄԱ: — 8. Չսո. 106: — 9. Կիր. 162: — 10. Գլն. Ա, 372:

պատճառի այլ արժաթի համար¹: Սսոյ 1342-ի ժողովը վկայում է թէ «մեծն Հայաստանում դեռ շատ անգամներ այդպէս է լինելու», բայց Կիլիկիայում ասում է, «զայս այժմիկ ոչ առնեմք», եւ եթէ գեղծարար եպիսկոպոս գտնւէր, պաշտօնանկ անելով, ստացւածքն ի շահ արքունիքին գրաւում էին²: Եւ պատմական մի օրինակ. Կոռիկոսի տէրը՝ Վահրամը, լոկ քաղաքական շահերի համար արձակեց իր կինն եւ մի ուրիշը առաւ³:

Այդ բոլորից իմանում ենք թէ ապահարզանը՝ Հեթանոսութեան այդ պարզելը մեր ազգին, ո՛րքան հայուհիներին իրենց զաւակներով միասին անիրաւ գրկանքների ու թշուառութեան մատնեց մեր անցեալում:

11.- Հայ օրիորդի ամուսնութիւնը, շատ անգամ, հօր ձեռքում մի միջոց է եղել ստանալու կամ ապահովելու ընկերական ու քաղաքական շահեր, կապելով իր տոհմն ուրիշ հայ կամ օտար տների հետ: Եւ այդ միութիւնները մերթ երջանկաբեր ու մերթ ցաւերի աղբւր են դարձել օրիորդի համար: Օտարների հետ ամուսնացողներին այս գործի վերջին գլխի մէջ տեսնելու ենք, իսկ այստեղ հայկական խնամութիւններն, որ բաժանելու ենք այլ եւ այլ նպատակների եւ տւած արդիւնքները կը տեսնենք:

Կան ամուսնութիւններ, որոնց նպատակն էր բարձրաստիճան մի տան հետ կապակցել եւ դրանով փառաւորել եւ պարծենալ: Դ դարում Հայաստանի երկու պատաւորագոյն տոհմերն էին Արշակունիներն ու Գրիգորեաններն, ազգի երկու պետերն, որոնց մէջ կատարւած կրկնակ ամուսնութիւնները տեսանք⁴: Նախ եւ առաջ արքունիքի կողմից է ուշադրութիւն տեսնում այդ կամուրջը հաստատելու. այդ դիտաւորութեամբ Ս. Վրթանէսի որդիները՝ Գրիգորիսն եւ Յուսիկն, սկզբից «անւեցին Հայոց թագաւորի աչքի առջեւ» եւ ուսանեցին: Առաջինը նրա ձեռքից թռաւ՝ Աղւանի եպիսկոպոս դառնալով, իսկ արքայորդի Տիրանը վախենալով կորցնել միւսին էլ, շտապեց ու բռնի «իր դուստրը» նրան տւեց⁵: Դերերը փոխւեցին Յուսիկի որդիների ժամանակ, որ իրենք «ընտրեցին երկրաւոր կեանք եւ ամուսնացան իրենց կանանց հետ, որոնք թագաւորի քոյրերն էին⁶», այն է իրենց պապի եւ հօր սպանողին, լոկ պարծենալու եւ հպարտանալու համար արքայական փեսայութեամբ, ըստ որի ազգականութեան շատ յարգ էին տալիս⁷ եւ երկու հարսներին շատ թանկ արժեց:

Մանուէլ Մամիկոնեանը տարիներ պատերազմելով եւ պահպանելով հայրենիքն ու Պապ արքայի երկու որդիներին՝ Արշակին ու Վաղարշակին, իրենց մօր հետ, իրաւունք

1. Նոյն՝ 516: — 2. Մնս. ԻԵ, 1285: — 3. Աստ՝ ԺԸ, Ժգ. 1: — 4. Աստ՝ 41-42: — 5. Փաւս. 10-11: — 6. Փաւս. 43: — 7. Նոյն՝ 35:

ստացաւ իր դուստրին՝ Վարդանդուխտին, հարսնացնելու նրանց աւագին, իսկ Բագրատունի ասպետի դուստրին կրտսերին տալով: Եւ յետոյ իր փեսային ու զաւակին պսակեց արչակունի թագերով ու մեծ հանդիսաւորութեամբ¹: Ազգի բարեխաղութեան համար իր թափած քրտինքն ու արիւնը դրանով վարձատրուեցին: Մամիկոնեան թագուհին ստիպւած է բախտակից դառնալ ամուսնուն նաեւ, ի հարկի, հայրենի աշխարհից տխրութեամբ հեռանալու դէպքում²:

Մեր միջին դարում շատ ծանօթ է Ջաքարեանց տոհմը, Շիրակի եւ ուրիշ կողմերի տէրերին, որոնք արքայական իշխանութեամբ ու զօրութեամբ բռնել էին իրենց գահն ու սուրը: Նրանց մէջ նշանաւոր են Սարգիսը եւ որդիները՝ Ջաքարէ եւ Իւանէ սպասալարք, որը նախապէս յիշեց: Սարգիսն իր տունը երեք լաւագոյն տոհմերի հետ կապեց, դուստրերից Նանային կիւրիկեան արքունիքին տալով³, միւս երկուսին Փոքր Սիւնեաց կամ Արցախի մէջ տիրող երկու զօրաւոր իշխանութիւններին, Դոքիին՝ Վերին Խաչէնի գահաժառանգին՝ Բ Հասանին⁴, եւ Պորիշահին՝ Ներքին Խաչէնի տիրոջ որդուն՝ Տօնկիկ Վախթանգին⁵: Ջաքարեանները կարիք չզգացին ու չստացան օգնութիւն այդ փեսայից, իրենց նպատակը ընտիր տների հետ խնամիրանալն էր:

Նոյն դիտաւորութեամբ նաեւ հայացած Օրբելեանց տնից՝ Տարսայիճը⁶, Սիւնեաց մէջ զօրաւոր եւ ընդարձակ իշխանութեան տէր, ինքն էլ կապեց նոյն արքայիցիների հետ, նախ Ներքին Խաչէնի տնից Մինա խաթունին⁷ իր կենակիցն առնելով եւ ապա սրանից ունեցած դուստրերից երէցն՝ Ասփային, հարսնացնելով Վերին Խաչէնի յիշեալ Հասանի որդուն՝ Գրիգորին⁸, որոնց նախապէս տեսանք⁹: Իսկ իր մահից յետոյ, կրտսերին՝ Մամբանին, Վրաց արքայական տանը տւեցին¹⁰:

12.- Բարեկամութիւնը կամ զինակցութիւնն է, որ երբեմն շահում է հայ օրիորդը: Դ դարում սպարապետական տան՝ Մամիկոնեան «փեսաներն» էին Արշաւիր Կամսարականն՝ իշխան Շիրակի եւ Արշարունեաց, եւ Անդովկ Սիւնին, առնելով Վաչէի քոյրերին: Սա մարտում ընկաւ, թողնելով «մի փոքրիկ մանկիկ» իր Արտաւազը հօր անւամբ, որին Խոսրով արքան եւ Վրթանէս հայրապետը յանձնեցին նոյն փեսային նրան սնուցանելու, բնականաբար իրենց կենակիցների օգնութեամբ եւ ժառանգելու հայրենի գահը, ինչպէս եւ կատարեցին¹¹: Եւ այս բարիքի արդիւնքն եղաւ երկու Մամիկոնեանների կամ մանուկի հօրաքրոջ ամուսնութեամբ:

1. Նոյն՝ 256: — 2. Աստ՝ Դ, 8: — 3. Աստ՝ 45: — 4. Աստ՝ 33: — 5. Կիր. 145: — 6. Աստ՝ ԺԸ, է, 2: — 7. Աստ՝ 50: — 8. Օրբ. 311: — 9. Աստ՝ 40: — 10. Աստ՝ ԺԸ, Ե, 2: — 11. Փաւս. 28, 47:

Նոյն խնամիրական կապն ունէր կրտսեր Արշաւիր Կամսարականն եւս մեծին Վարդանի հետ, փեսայացած նրա մի դուստրին¹, որին Չամչեանը Վարդանդոյ է անւանում², չգիտեմ որտեղից, եւ որ մեծ պատերազմի ժամանակ աներոջ ամենից մտերիմ ու աջ բազուկն էր եւ խիզախ դատախազն էր մատնիչ Սիւնիի ու Վարդանի ջադագովն Յազկերտի առջեւ³: Նրա որդիները՝ Ներսէսն ու Հրահատը, նոյն ազգակցութեամբ կապւած էին Վարդանի եղբորորդու՝ քաջին Վահանի հետ, նրա անբաժան ու հաւատարմագոյն նիզակակիցներն հանդիսացան, նրա դժւար կռիւներին ու յաղթանակների մէջ պարսիկների դէմ⁴: Եւ իրենց այդ կապն աւելի ամրացրին ապա, Հրահատի որդուն՝ Արտաւազդին, կենակից առնելով Շուշան Մամիկոնեանին, որ յիշում է ամուսնու տապանագրում⁵ եւ յայտնի չէ, որի դուստրն էր նոյն տոհմից:

Բագրատունի Աշոտ Ողորմածի որդին՝ Գուրգէնը, որ եւ Կիւրիկէ Ա. 980-ին հիմնեց Աղւանի հայկական գահը, որը մի ժամանակ տւեց: Իր թոռը՝ Կիւրիկէ Բ «միշտ մնաց ընդդէմ Վրաստանի, հաստատ պահելով իր հայրենիքը»: Իսկ նրա մահով Վիրքում յաջողեցին ամփոփել նրա սահմանները եւ փոքր մի մասը նրա զաւակներին՝ Դաւթին եւ Աբասին թողեցին⁶: Դաւթի որդին՝ Կիւրիկէ Գ նոր վնասներից զգուշանալով շահեց երեք նշանաւոր տոհմերի բարեկամութիւնն, Ռուսուքան դուստրին տալով Օրբելեան Իւանէին⁷. Վերին Խաչէնի իշխանորդուն՝ Ա Հասանին, Մամային⁸. դարձեալ Խաչէնի տնից Արանին տւեց իր երրորդ զաւակը՝ Վանէին եւ իր Աբաս որդուն հարս բերեց Ջաքարեան Սարգսի դուստրը՝ Նանային, որը վերեւում տեսանք: Վանէի վերաբերեալ 1172-ին մի յիշատակագիր է յայտնի «Խաչէն գաւառից . . . ազատանիներից» է կոչում Հաղբատի Բարսեղ արքայիսկոպոսը⁹, որ վերը յիշած Արանի որդին՝ Դաւիթն նրան «հօրեղբայր» է անւանում, նաեւ ակնարկում է «իմ մօրն» Վանէի, Կիւրիկէի թագաւորի դուստրը¹⁰: Արդ այս չորս խնամութեան մէջ Կիւրիկէն անդորր եւ ապահով մի կեանք ապրեց, ապա «բարով աշխարհը փոխեց»¹¹:

13.- Հայուհին իր ամուսնութեամբ երբեմն ծառայում է ամրացնելու իշխանական եւ արքայական խախտած տներ ու գահեր, աւելի կամ պակաս տեւողութեամբ ըստ բախտի: Աղձնիքի բղելիս՝ Բակուրը (Դ դարում), ապստամբեց Խոսրով արքայի դէմ եւ Պարսկաստանի օգնութեամբ Հայոց բանակի դէմ պատերազմեց: Սակայն յաղթեց եւ եղբայրների ու որդիների հետ սրամահ եղան: Նրա արիւնոտ գլուխն ու նորածին

1. Փրպ. 190: — 2. Չմչ. Ա, 518: — 3. Փրպ. 190, 192, 245 եւն: — 4. Նոյն՝ 371, 377, 380 եւն: — 5. Աստ՝ 32: — 6. Կիր. 72. Վրդ. 119: — 7. Շիր. 100. Երզ. 21: — 8. Արց. 203, 204: — 9. Հրպ. 382: — 10. Երզ. 25: — 11. Կիր. 72:

դուստրին միասին դրեցին թագաւորի առջեւ. սոսկալի՝ զուգադիպութիւն: Խոսրովի սիրտը կսկծեց եւ դաւաճանի՝ միակ կենդանի մնացած Նշաւարին վերցրեց սնուցանեց եւ ապա կնութեան տւեց իր սիրելիին Վաղինակ Սիւնեցուն՝ Աղծնիքի տէրութեան հետ, եւ «նրան նշանակեց բղէշի եւ յաջորդը տան» դաւադրին, մինչեւ որ նրա մի ուրիշ մանուկը՝ Խեչան, գաղտնապէս ապաստանել էր Մամիկոնեան Վաչէի մօտ, մի օր ժառանգեց հայրենի գահը՝ եւ Աղծնիքի թագուհին դարձաւ Սիւնեաց տիկինը:

Տիրան արքան դրամամբ անօրէն Հայր մարդպետի սպանում էր մեր անմեղ իշխաններին եւ ուզում էր երկու կարեւոր տոհմերին՝ Ռշտունեաց եւ Արծրունեաց, անզաւակ անել: Սրանց կոտորածից ազատեցին երկու ծծկեր մանուկ, Ռշտունի Մեհնդակի որդին՝ Տաճատը, եւ Վաչէ Արծրունեաց Շաւասպը, որ դայեակների մօտ էին գտնուում: Նրանց էլ գտան եւ Տիրանի մօտ բերեցին, որ հրամայեց նրանց էլ փողոտել: Հայոց սպարապետներն՝ Արտաւազդ եւ Վասակ Մամիկոնեաններն այնտեղ էին, որ չհանդուրժելով այդ խժոժութեան, յարձակւեցին ու յափշտակեցին մանուկներին, դրեցին իրենց թիկնոցի տակ եւ սուրբըր հանած դուրս ելան եւ ոչ մի ընդդիմութիւն չգտնելով իրենց աններող զէնքերի առջեւ: Գնացին Տայոց աշխարհը. մնացին սնուցելով երկու երեխաներին: Լրացնելու համար իրենց պաշտպանութեան գործը, պսակեցին նրանց իրենց դուստրերի հետ «ուստի, դարձեալ այդ ազգը սերունդ ունեցաւ» այդ կրկնակ ամուսնութեամբ²:

Վասպուրականի վերջին թագաւորը՝ Սենեքերիմ Արծրունին, զգալով իր անկարողութիւնը Պարսկաստանի յարձակման դէմ, իր աշխարհը կայսրին յանձնելով Սեբաստիան ստացաւ: Այնտեղ մեռաւ եւ նոր գահը իր Դաւիթ որդուն թողեց, որն մի դուստր ունէր եւ անժառանգ էր: Անիի Բագրատունիների վերջին գահակալ՝ Գագիկը, որ Յունաստանի նենգութեան հետեւանքով տէրութիւնը կորցրել էր եւ մնացել էր նրանց մօտ անաթոռ, կայսրի հաւանութեամբ ամուսնացաւ Դաւիթի դուստրի հետ եւ նրա մահանից յետոյ «տիրէ նորին բաժնին»³, շնորհիւ Արծրունի կենակցին շահելով կորցրած գահի փոխարէնը, որը սակայն իր եղբրական վախճանին նոյնպէս անժառանգ թողեց:

Սիւնեաց թագաւորութեան վերջին ազնւականն Գրիգոր Բ եղաւ, որի միակ զաւակն *Փատառ* էր: Ազգի համար դառն ժամանակ էր, որովհետեւ պարսիկ յուղկահարները ջարդում էին ժողովրդին, վանքեր էին քանդում, իշխանութիւններ էին տապալում: Գրիգորը խորհեց իր աթոռն ամրապնդել: Խաչէն իշխանական տներից

1. Փաւս. 21: — 2. Նոյն՝ 46-47: — 3. Լստ. 42:

բերել տւեց «մի մանուկ Հասան անունով» գեռաքարեցի, պսակեց իր դստեր հետ, եւ «իր թագաւորութեան ժառանգը դարձրեց»: Ինքն ու Սմբատ եղբայրը 1166-ին մեռան: Չորս տարի յետոյ իրենց Բաղաբերդ ամրոցը կապանում պաշարւեց: Պատանի արքան տեսնելով, որ ուժից վեր էր պահել Սիւնեաց գահը. դղեակի պաշտպանութիւնը բերդապահին յանձնելով, ինքը գիշերով կնոջ եւ ընտանիքին առած փախաւ իր հայրենի տնից: Այդ օրից կատայի թագը մթագնեց եւ Սիւնեաց տոհմի արեւը մայր մտաւ⁴:

Մեծն Լեւոնը մնացած իր *Ջապէլի*, Հունգարիայի Անդրէաս Ա թագաւորի հետ, որ 1219-ին այցելեց Կիլիկիա, դաշն կնքեց, որ նրա համանուն որդին ժամանակին փեսայ ու ժառանգ դար իր տէրութեան⁵: Իր մահանից յետոյ փեսացուն չուզեց գալ⁶, ուստի հայերը խնդրեցին Անտիոքի Բոհեմոնդ (Պեմոնդ) Դ իշխանի որդուն՝ Փիլիպի (կամ Ֆիլիպի) թեկնածութիւնը, խորհելով «որովհետեւ մօտ է եւ լաւ կարող է օգնել մեզ եւ մեր կարիքներին»: Անմիջապէս պայմանաւորեցին՝ «որ հայ ծէսով մնար. եւ եկեղեցին ու պատարագն էլ նոյնպէս եւ բոլորն իրենց իրաւունքը պահէին»: Եւ 1222-ին պսակեցին Ջապէլի հետ, իբրեւ Հայոց թագաւոր⁷, եւ Տարսոնի մէջ օծեցին⁸: Փիլիպն, երբ թեւակոխեց իր քսան տարին, իր հօր դրդումով սկսեց գոռոզանալ, արհամարհել հայ իշխաններին, նրանց պաշտօններն սկսեց անտիոքացիներին տալ եւ Ռուբինեանների հաւաքած հարստութիւնը սկսեց մաս-մաս իր հայրենի տունը փոխադրել: Հայրը նրան խաբեց, գրում է Գանձակեցին, «եւ վերցրեց Լեւոն արքայի թագի նմանը, եւ արքայական պաղատն (վրա՞ն), որը երեւելի օրերին կանգնեցնում էին, եւ այլ ոսկու ու արծաթի գանձը⁹: Եւ եթէ կարելի է հաւատալ Ռուբինեան պատմութեան, հայրը, անտիոքացիները ու Տաճարի ասպետները ուզում էին «Հայոց եկեղեցին եւ իշխաններին ջնջէին»⁷, բայց ուրիշներն այդ չեն յիշում: Հայ աւագանին չհանդուրժելով, բերդարգել արեց նրան, որտեղ եւ մեռաւ երկու տարուց յետոյ⁸, որ արեւմուտքը յիշատակում է, թէ սպանւած է մեր իշխանների միջոցով⁹:

Այն ժամանակ Ջապէլին նոր ամուսին տւեցին՝ իր հօր քեռու թոռան ու կոստանդին պապեռոնացու – իր դաստիարակին¹⁰, – որդուն Հեթումին, մեծ հանդէսով Տարսոնի մէջ պսակեցին արքայական թագով (1228-ին): Տաս տարեկան թագուհին, – իր զուգակիցն էլ նոյն տարիքին էր, – որ այդ հասակում լաւագոյնն էր հասկանում սրտի լեզուն քան քաղաքականութեանը, չկարողացաւ Փիլիպի տխուր վախճանը մարսել, որին

1. Օրբ. 245, 247: — 2. Տրք. Կիլ. 210-11: — 3. Անդ.՝ 317: — 4. Սմ. Տրք. 121: — 5. Պմմ. Բք. 210: — 6. Կիր. 94: — 7. Պմմ. Բք. 210: — 8. Տրք. Կիլ. 317. Սմ. Տրք. 121: — 9. Հրկլ. 348. Տոհմք. 445, 447: — 10. Աստ՝ 9:

սիրելի էր, եւ Հեթումի կենակցութիւնը չուզեց: Իր տագրը՝ Սմբատ սպարապետը, որ սրտի սահմանները սրի ծայրով էր չափում, «գիւական բարկութիւնը, գրում է, չարժեք թագուհի Զապէլի նկատմամբ» եւ տեսութեան պատրւակով Սելեւկիա գնաց իր մօր՝ Սիւլիի մօտ, որը բնակում էր Հիւանդանոցի ասպետների ամրոցի մէջ: Այնտեղ հասնելով «բարկացաւ թագաւորի եւ ամէն հայերի վրայ», եւ այլեւս չուզեց վերադառնալ: Կոստանդին արքայահայրը «հաւաքեց հեծեալներին, գնաց եւ իջաւ Սելեւկիա», պահանջելով թագուհուն: Ասպետներն որ վախենում էին Ալայետտին սուլթանից, չգոհուելու համար նաեւ Հայոց հետ, բերդն ու թագուհուն միասին նրանց յանձնեցին: Եւ Զապէլը համակերպւած իր վիճակին, ուստի չէր կարող խուսափել, վերադարձաւ եւ նւիրեց աշխարհին ու Հեթումին, որին տասը տարի յետոյ նւիրեց Լեւոն գահաժառանգին¹: Ռուբինեանց փառապանծ գահը Զապէլին զոհելով փրկւած էր:

14.- Կան իշխանապետ հայրեր, որ խնամիական կապերով փորձում եւ աշխատում են իրենց լծի ներքեւ պահել ըմբոստ իշխաններին կամ տոհմերին եւ դրանով ամուր կառչեն իրենց տիրապետութեան:

Այս մասի մէջ նշանաւոր է Աշոտ Ա, որը հիմնադիրն է Բագրատունեաց թագաւորութեան, որ խորագիտութեամբ իր ցանցի մէջ ամփոփեց Հայաստանի երկու մեծագոյն նահանգների -բացի Արարատի- Վասպուրականի եւ Սիւնեաց ազատանուն: Դրանք նախ թուով, զօրութեամբ եւ անկախութեան ձգտումներով գերազանցում էին բոլոր միւս տոհմերին: Աշոտը նախ ձերբակալեց նրանց իշխանապետին՝ Գրիգոր Դերենիկ Գ, իբրեւ անհնազանդ: Յետոյ միջնորդութեամբ նրա ազգական՝ Գուրգէնի, ազատեց, որ ալք առթիւ ըմբոստին կնութեան խնդրեց նրա դստեր՝ Սոփիին, «որովհետեւ, ասելով, քո եւ Դերենիկի միջեւ անկասկած միութիւն է եղել»: Աշոտի բուն ուզածն էր եւ իսկոյն հարսանիքը կատարւեց², որ Բագրատունի օրիորդի քարաւանը պատրաստեց³: Միւս եւ հաւանաբար Հրանդակին անդրանիկ դուստրին, պսակեց Դերենիկի տոհմակից Վահանի հետ⁴, որի որդին Գագիկ Ապումրւան է կոչւում «Սոփի տիկնոջ քեռու որդին»⁵: Կարեւոր մի անձ է Վահանը Վասպուրականի պատերազմների ու քաղաքական պատահարների մէջ⁶: Իսկ երրորդ դուստրին՝ Մարիամին, Բագրատունին տւեց Սիւնեաց իշխան՝ Վասակ Գաբուռին, որին ազգատոհմի գերագոյն գլուխն անւանեց⁷: Բայց նա չուտով կենակցուն ալի թողեց եւ իր յաջորդը՝ Գրիգոր Սուփան անդրանիկը եղաւ⁸:

1. ՍՄ. ՏՐԳ. 121, 122: — 2. ԱՐԾ. 233: — 3. ԱՍՄ՝ 43-5: — 4. ԱՐԾ. 155-56: — 5. ՆՈՅ՝ 155, 302: — 6. ՆՈՅ՝ 121, 124, 148, 238, 239, 242: — 7. ԹՀ. ԿԹ. 171. ՕՐԲ. 132: — 8. ԹՀ. ԿԹ. 173. ՕՐԲ. 126:

Աշոտի որդին Շապուհը, ինքն էլ իր տան եւ Արծրունեաց միջեւ մի կապ հաստատեց. իր դուստրին (անանուն) ամուսնացրեց Հրանուշ քրոջ վերոյիշեալ զաւակի հետ եւ պաշտպան կանգնելով նրան¹, ուստի զեղծաւ նաեւ ողբալի մի վերջ ունեցաւ²: Իսկ երկրորդ զաւակին (նոյնպէս անանուն) տւեց Տարօնի իշխան՝ Բագրատունի Դաւիթ կիւրապաղատի Աշոտ որդուն³: Շապուհի եղբայրը՝ Սմբատ Ա, յետոյ փորձեց Տարօնն ազատել եւ ապահովել իրենց փեսայի իշխանութիւնը, բայց չյաջողեց⁴: Սոփիի որդիներից երկրորդը՝ Գագիկը, կարողացաւ եղծանել իր հանգուցեալ մեծ պապի ծրագիրը, եւ իրականացնել Վասպուրականի անկախութիւնը, թագաւոր լինելով. թէպէտ այսուհանդերձ երկու գահերի մէջ խնամիութիւնը նորոգւում է երբեմն, եւ Գագիկի յաջորդներից Սենեքերիմը կենակից ունէր, եւ 981-ին յիշուում է, Պուշուշ խաթուն՝ Ա Գագիկի դուստրը⁵:

Ռուբինեան եւ Լամբրոնի Հեթումեանները «վաղուց ի վեր նախանձում էին միմեանց», վերջինների մտերմութեան համար յոյների հետ, որոնք Ռուբինեանների թշնամիներն էին⁶: Ռուբինեանները նախքան Լեւոնին հայկական տէրութիւն չէին ներկայացնում, այլ պարզ իշխանական մի տուն, որն եկել մտել էին կայսերական սահմանների մէջ եւ յոյների հետ ընդհարւում էին ի վրէժնորդութիւն Բագրատունիների կրած անիրաւութեան համար, եւ ընդարձակում էին իրենց գրաւած երկիրը: Նոյնպիսի մի իշխանութիւն էր Հեթումեանը, նոյնպէս յունական սահմանների մէջ, բայց կայսերական հաճութեամբ եւ իշխանութեան ներքոյ եւ Բիւզանդիայի կողմից մեծարւած սեբաստական պատուով⁷, մնալով հանդերձ ճշմարիտ հայեր, ինչպէս Գրիգոր Մագիստրոսն ու իր տունն էլ նոյն պայմաններում էր: Այս հանգամանքով էր, որ Տարսոնի առաջնորդի հայրը՝ Օշին Բ, կայսերական բանակի հետ միացած, բախւեց Ռուբինեան Բ Թորոսի հետ: Կայսերականները յաղթւեցին, Լամբրոնի իշխանի եղբայրը՝ Սմբատն, ընկաւ մարտի մէջ եւ Օշինը գերի ընկաւ. ազատելու համար յանձն առաւ փրկանք վճարել՝ քառասուն հազար ոսկի. կէսը հատուցեց եւ միւս կէսի համար իր անդրանիկ որդուն՝ Հեթումին, պատանդ տւեց:

Թորոսն նրան ազատելուց առաջ ուզեց խնամիութեամբ կապել իր հետ պատանդ երիտասարդին ու նրա տոհմին: Նրա հօր հետ բանակեց եւ փեսայ դարձրեց իր դստեր՝ Ռիթային⁸ եւ «չատ սիրեց նրան, որովհետեւ տեսքով գեղեցիկ, զգօն եւ հանդարտ էր», բայց փոխադարձաբար առանց սիրւելու ոչ ինքը, ոչ զաւակը, որ լոկ «երեսանց» էր

1. ԱՐԾ. 265: — 2. ԱՍՄ՝ 62: — 3. ԹՀ. ԿԹ. 219: — 4. ԱՍՄ՝ Ժ, 10: — 5. Ն. ՍՐԳ. 257: — 6. ՏՐԳ. ԳԿ. 258: — 7. ՀՅԳ. 414: — 8. Պատմ. ԲՐ. 207:

ընդունել *Հեթումին*¹ եւ «իրք չիշխէր առնել» աներոջը կենդանութեան², որ իր հակառակորդների հետ կատակ չէր անում³: Երբ նա վախճանեց, կնոջն արձակեց, որ արդէն իրեն պարգեւել էր երկու գաւակ՝ Օշին ու Կոստանդին⁴, եւ նրա այդ գործն «նորից պատճառ եղաւ նրանց խռովութեան»: Թորոսի եղբայրը՝ Մլեհը, զայրացած գնաց եւ պաշարեց Լամբրոնը (1170-ին) եւ «բազում նեղութիւն հասցրեց» նրա բնակիչներին՝ սրով ու սովով, խնդրելով իր եղբորորդու վրէժը⁵: Յայտնի չէ, թէ ինչպէս վերջացաւ ամուսնական երկպառակութիւնն, որին զոհ գնաց Ռիթան: Հեթումեան մի յիշատակարան 1198 թւականին, մի առ մի յիշում է Հեթումին, դեռ կենդանի, եղբայրներին ու որդիներին⁶, եւ Թորոսի դստեր մասին - ողջ կամ մեռած - լուում է, որն անհաշտութեան նշան է: Հեթումը խնդիր ունեցաւ նաեւ Մլեհի եղբորորդու՝ Ռուբէնի հետ, որ նրա ամրոցն երեք տարի պաշարեց եւ նեղութիւն պատճառեց⁷:

Զօրաւոր մի ընտանիք էին շնորհիւ իրենց լերանց եւ արիւնակցական կապերի՝ Սասունի Զորտւանէլեանները⁸, որոնցից երկու եղբայրներ՝ Հեթում (կամ Վասիլ ըստ մի յիշատակագրի⁹) եւ Շահնշահ, որդիք Բ Զորտւանէլի եւ քեռորդիք՝ Գրիգոր Տղայ կաթողիկոսին, որին մանուկ տեսանք¹⁰, - եւ որոնցից պատճառ չունենք նրանց բաժանելու Հ. Ալիշանի հետ¹¹, - 1188-ին, երբ գտնուում էին մեծն Լեւոնի մօտ, սա նրանց առաջինն ամուսնացրեց իր եղբոր՝ Ռուբէնի, երէց դստեր՝ Ալիթի հետ¹², մի քաղաք էլ փեսայի եղբօրն նւիրելով: Ամուսնութիւնից հինգ տարի յետոյ, տարօրինակ զուգադիպութեամբ հայրապետի մահացած ամսւայ մէջ, իր երկու քեռորդիներն էլ, նրան ուղեկից եղան դէպի լաւագոյն կեանքի: Ինչո՞ւ այդպէս շուտ ու միասին: «Այս, գրում է Տարեգիրը, թէ Լեւոնն եղաւ նրանց մահւան պատճառը. այլ ճշմարիտն Աստծուն է յայտնի¹³»: Բայց այն անշուշտ գիտէր - ինչպէս էլ լինէր - եւ սրտի մէջ խեղդեց մանկահասակ տարաբախտ Ալիթը, որ մի տարի յետոյ սեւ քօղը պիտի սպիտակացնէր *Անաթոլի* իշխանական պալատի մէջ:

15.- Վերջապէս խնամիութիւններ էլ կան, որոնց նպատակը կամ հետեւանքն էր՝ փեսաների ձեռքից կամ երեսից չունեցած իրաւունքներ կորզել, յենւելով իրենց ազգականութեան վրայ:

1. *Տրգ. Գր.* 229, 258: — 2. *Սմ. Տրգ.* 101: — 3. *Հմմտ. աստ*՝ 39, ԺԶ, 4: — 4. *Հւթ. Ջր.* 1198: — 5. *Տրգ. Գր.* 258: — 6. *Հւթ. Ջր.* — 7. *Սմ. Տրգ.* 103: — 8. *Աստ*՝ 39: — 9. *Հր.* 394: — 10. *Աստ*՝ 39: — 11. *Հր.* 393: — 12. *Աստ*՝ 34: — 13. *Տրգ. Գր.* 275-76, 282:

Արծրունի Գ Դերենիկի եղբրական վախճանն¹, որը եւ անտէր թողեց նրա մատաղ որդիներին իրենց մօր հետ: Այն ժամանակ իրենց քեռին՝ Շապուհը, գնաց նրանց պաշտպան եւ աշխարհին «ոստիկան» կարգեց իր միւս քեռորդուն՝ Գագիկ Ապումրւանին², ճահուկ բերդի տիրոջը, որը վերելում տեսանք եւ Վասպուրականի իշխանութիւնն յանձնեց մանուկների անդրանիկին իննամեայ Աշոտին: Ոստիկանն, որ իշխանասէր եւ նրանց հօր հակառակորդն էր եղել³, զգաց, որ ժամանակն էր նահանգի իշխանապետութիւնը ձեռքը վերցնելու⁴ եւ դրա լաւագոյն միջոցն համարեց իր դստեր՝ *Սեդալի*, կապել Աշոտի հետ, որն եւ կատարեց եւ այն բռնեց «ահիւ ընդ ձեռամբ»⁵: Վրայ հասաւ մի ուրիշ նպատաւոր պարագայ էլ. փեսան իրենց քեռու՝ Սմբատ արքայի դէմ, մի անհնազանդութիւն գործեց, որը յաջորդել էր հօրը: Նա զայրացած Վասպուրականի իշխանութիւնը բաժանեց Ապումրւանի եւ Գուրգէն Անձեւացու մէջ⁶, որոնք բռնեցին ու բերդարգել արեցին երեք օրինաւոր ժառանգներին⁷: Յետոյ Սմբատն ամբողջ իշխանութիւնն յանձնեց Ապումրւանին⁸, որի երջանկութիւնը սահման չունէր: Իսկ Խնչ զգաց եւ Խնչ օրեր անցկացրեց արդեօք Սեդան այդ պղտորութիւնների ու երկու սրերի մէջ:

Բայց Արծրունին ինքն իսկ պատրաստեց իր կորուստը մի ծանր սխալով. այն է բանտից հանելով եւ իր մօտ պահելով երեք հարազատներից միջնակ ու խորամանկ Գագիկին, որ օգուտ քաղելով այդ ազատութիւնից, մի դաւ նիւթեց անիրաւ մօրաքեռորդու դէմ: Երբ նա մի օր նժոյգը հեծած, սովորական արշաւն էր կատարում Վանայ ասպարէզի մէջ, իր չորս հետեւորդները՝ Ամատունիք Շապուհ, Վահան ու Սարա եղբայրներն եւ Ապուսակր Վահունի, որոնք Գագիկի դաւակիցներ էին, յարձակեցին նրա վրայ, սրերը խրեցին մարմնի մէջ, գետին տապալեցին, գլուխը կտրեցին ու յղեցին բերդում բանդարկեալներին: Բռնութիւնը վերջացած էր: Սեդայի ամուսնութիւնն այս սեւ վախճանով փառախնդիր ծնողը շահեց. իրեն ուրիշ բան չէր մնում բացի որդիական գթով եւ արտօսրաթոր աչքերով նրա աղմկայոյզ մարմինը յանձնել Զորոյ վանքի սրբանէր լուութեանը⁹:

Արծրունեաց պատմիչը պանծացնում է նոյն տոհմից Գրիգոր Ապուհամզայ իշխանին, Արճունք ամրոցի տիրոջն, որ իր պատմագրութեան մեկենասն էր եղել, իմաստութեամբ «հոյակապ եւ անւանի հայերի մէջ»¹⁰: Իր «ցանկալի» անո՞ւնը, դստեր՝

1. *Աստ*՝ 44: — 2. *Արծ.* 257: — 3. *Արծ.* 253-54, 295. *Շպհ.* 69: — 4. *Նոյն*՝ 261, 303: — 5. *Նոյն*՝ 271, 303, *Շպհ.* 64, 69: — 6. *Արծ.* 262: — 7. *Նոյն*՝ 264, 303, *Շպհ.* 71: — 8. *Արծ.* 265: — 9. *Նոյն*՝ 267-68: — 10. *Արծ.* 248:

Թամար Մաքի գեղեցկութիւնը, կամ թէ Վասպուրականի տէրերի փառքը պատճառ դարձաւ, յայտնի չէ, Գրիգորը յիշեալ երեք հարազատներէից միջնակին՝ Գագիկին¹, իրեն փեսայ դարձրեց, որն ապա յաջորդեց վաղամեռիկ եղբորն հայրենի գահի վրայ: Աները յարմար ժամը գտաւ անկախութեան դրօշ պարզելու, իր սեփական ժառանգութեան մէջ, վստահելով փեսայի ու դստեր բարեացակամութեանը: Բայց Գագիկը չհանդուրժեց. մի գունդ ուղարկելով, նրան ձերբակալեց որդիների հետ եւ բերել տւեց իր մօտ: Ձեռնակապ, ամօթահար եւ անմուկ կանգնած էր պատկառելի Ապուհամզան փեսայի առաջ եւ, մինչ գաւակները «աղաղակ էին բարձրացրել», արտասուքով եւ հառաչանքով աղերսում էին իրենց հայրենի ժառանգութիւնից չզրկել: Որպիսի՞ ալեծուփ սրտով, պալատի մէկ անկիւնից հետեւում էր արդեօք Վասպուրականի տիկինն ու ապագայ թագուհին, իր հօր ու եղբայրների այդ աղիողորմ տեսարանին. ի՞նչ արեց, ի՞նչ խօսեց, յայտնի չէ: Սակայն իր սէրն ապարդիւն չմնաց ամուսնու սրտի մէջ, որ «գթաց եւ խնայեց նրանց» եւ նրանց շնորհեց կեանքն ու գաւառը, «հիմքից տապալեց» նրանց ամրոցը միայն², որպէսզի ապագայ խլրտումներ չթելադրէր նրանց:

Կիւրիկեան Բագրատունիներից Աբասի որդին՝ Աղսարթանը³, յաջորդեց հօրը: Դաւիթը, Նոր բերդի իշխանը, որ Գանձակեցին «Բագրատունիների ազգից» է կոչում⁴ եւ որ Աբասի եղբայրն էր, - ըստ վկայութեան իր Վասակ որդուն, որը ինքն իրեն «Կիւրիկէի արքայի թոռն» է անւանում⁵, որի որդին Աբասն էր⁶, - ուզեց դաւ գործել եղբորորդու դէմ, որ դեռ տհաս էր: Նրան նախ ամուսնացրեց իր դուստրի հետ եւ այդ պատրւակով տիրացաւ նրա Մածնարբոյ դղեակին, որ Կիւրիկեան տոհմի արքունիքն էր Աղւանի մէջ «եւ ապա եհան զդուստրն ի նմանէ», գահից ու կնոջից նրան միանգամայն զրկելով: Սակայն պատանի փեսան աւելի արթուն գտնւեց աներոջն արժանի դաս տալով: Բերդապահների սրտերը հրապուրեց եւ նրանք յանկարծակի յարձակւեցին եւ յափշտակիչն ընտանեօք հանդերձ դուրս վտարեցին եւ ամրոցն Աղսարթանիին վերադարձրին: Նա բարեպաշտ մարդ էր եւ մեծանձնութեամբ ներեց աներոյը, այդչափ խրատը բաւական համարելով⁷:

Տեսանք Ռուրիկեանների եւ Լամբրոնացիների աւանդական հակառակութիւններն իրար հետ⁸: Մեծն Լեւոնը յաջորդելով իր եղբոր՝ Ռուբէնին, թաղով պսակւած եւ ինքնակալ Կիլիկիայի, Լամբրոնի ազատ ամրոցին խոփու էր նայում, «այն, որ երեւելի ճոխութեամբ նստի Տարսոնի գլխին յառաջնում

1. Նոյն՝ 818: 2. Նոյն՝ 811-18: 3. Աստ՝ 40: — 4. Կիր, 72: — 5. Ն. Սրբ, 153: — 6. Աստ՝ 56: — 7. Կիր 73: 8. Աստ՝ 60:

գահաւանդակի ահաւոր լերինն Տորոսի», ինչպէս գրում էր Ստ. Գոյն երիցանցը¹: Արծւի թեւերը հասնում էին այնտեղ, բայց ոչ Առիւծի ճիրանները, որին չէին կարողացել Ռուրիկեանների ուժեղ զէնքերն ստանանել: Նայում էր վեր եւ մխում էր: Մտածեց, մտածեց ու հնարքն գտաւ «իմաստութեամբ թեւերը փետտել» նրա տէրերի եւ «ցածրացնել նրանց մեծամիտ հպարտութիւնը»: 1201 թւին բանակցեց եւ Տարսոն հրաւիրեց Հեթումին՝ բերդի տիրոջն, եւ իր հօրեղբոր փեսային, որ յաջորդել էր իր հօր՝ Օշինին, իր եղբոր դուստրը՝ **Յիշուկին**, նրա Օշին որդուն հարսնացնելու առաջարկութեամբ: Ապագայ խնամին, ընտանեօք եւ իշխանավայել պատրաստութեամբ մեկնեց ամրոցից դէպի Տարսոն՝ հարսանիքի վայրը: Նոյն պահին արքունի գորքերն նրանց ետեւից դիմեցին բերդն ի վեր, որ անպաշտպան էր թողնւած եւ այն գրաւեցին: Բանակցութիւնն ու պսակը բոլորը կեղծ էր, որ ծառայեց նպատակին: Այդտեղ, առիւծը չէր որ գործում էր, այլ աղէսը, որ այդպէս Հեթումեան ընտանիքը բռնեց ուռկանի մէջ, զրկեց Լամբրոնի սեփականութիւնից ու որոշ ժամանակ բանտարկեց Հեթումին: Նա զգւած ներքուստ² եւ արտաքուստ խռովայոյզ աշխարհից, աթոռն թողեց անդրանիկին եւ ինքն բանտի մէջ հազաւ վանականի տարազն ու խոնարհութիւնը, անունը Հեղի փոխելով: Արքայի հետ հաշտեց, իրարից թողութիւն խնդրեցին, համբուրւեցին ու լացեցին եւ Տորոսի ժայռի խրոխտ իշխանը մտաւ Թրազարկի անշուք ու սրբանէջ որմերի մէջ, ուր եւ փակեց երկնապիշ աչքերը³:

Տարաբախտ **Բիթան** տեսա՞ւ արդեօք իրեն լքող ամուսնու կեանքի այդ տխրագեցիկ վերջաբանը, թէ վիշտը վաղուց կրծել ու գերեզման էր տարել իրեն, քաղաքական հաշիւների ու պայքարների այդ զոհը: Կոստանդին արքայահայրն յետոյ Լամբրոնը կրկին շնորհեց Հեթումի Կոստանդին որդուն, որի մէջ զգալի է նոյն Կոստանդինի քրոջ եւ իր կեանկցի՝ **Աւիթի** ազդեցութիւնը, միանգամայն թագադիր կարգելով աներորդուն իր որդուն՝ Հեթում արքայի: Կոստանդինը վեր բարձրացած իր հարց ապառաժի վրայ, նորից բարձրացնելով յօնքերն «իր հայրենի սովորութեան համաձայն». հարւածեց եւ հարւած ստացաւ, կորցնելով բոլոր գիւղերը եւ ամփոփւեց իր անմատոյց բոյնի մէջ⁴, ուստի հարկադրւեց խնդրել Գրիգոր Թ՝ պապի միջնորդութիւնն եւ նա յորդոր գրեց (19 յուն. 1237) նրա քեռայրին ու քեռորդուն, Լամբրոնի տիրոջը չնեղել⁵: Թւում է թէ Աւիթն այդ ժամանակ արդէն աշխարհից մեկնել էր եւ գահը յաջորդին էր թողել⁶, իր եղբոր վշտերին ականատես ու մասնակից չլինելու համար:

1. Հճ. յշտ. 1290: — 2. Աստ՝ 61: — 3. Տրք. Կիլ. 294-96: — 4. Կիր. 157-58: — 5. Սթ. 554: — 6. Աստ՝ 68:

Հեթումեանները մինչեւ երբ մնացին իրենց ամրոցի մէջ, յայտնի չէ: Նոյն Կոստանդինի կրտսեր որդին՝ Օշինն եւ սրա որդին՝ Հեթումը բնակւում են ուրիշ բերդերի մէջ եւ 1285-ին Լամբրոնի տէրը նշանակած է Հեթում Բ արքան¹: «Ափս'ոս անցած փառքերին», կարող էր կրկնել Ա Օշինի այդ վեհ դաստակերտը, որ չեմ կարծում թէ նոր ձեռքերի մէջ, դարձած երկրորդական մի բերդ, երբեք տեսաւ նորոգումն իր նախկին մեծութեան:

Ռուբինեան գահի վրայ բազմող Օշին արքան երբ մեռաւ, Կոռիկոսի համանուն տէրն, որդին ծանօթ Հեթում պատմիչի եւ ազգականը վախճանողի, իրեն կնութեան առաւ նրա վերջին այրուն՝ *Յոհաննա* թագուհու, Տարենտոնի իշխանադուստրը, որին հարսնածու էր եղել, եւ փեսայից առաջ տեսել ու հրապուրել էր նրա գեղեցկութեամբ: Իրենց միութիւնից ծնւեց *Մարիւնն*, որ յետոյ Կոստանդին Գ Արքայի ամուսինը պիտի լինէր: Կոռիկոսի տէրը՝ խստասիրտ մի մարդ, անման գրագէտ ու բարեպաշտ ծնողի եւ նշանակած Օշինի ութամեայ որդու՝ Լեւոնի, չորս խնամակալներից մէկը, սրով կամ տարագրութեամբ ջնջեց նրանց, որ հակառակում էին իր ամուսնութեանն այրի թագուհու հետ: Դրանցից մէկն էր Յոհաննայի տալը՝ *Ջաղլուհը*, նախկին տիկին Սիդոնի, որի տնում մի օր յանկարծ երեւացին անծանօթ մարդիկ գազանաբար յարձակւելով բռնեցին ու խեղդեցին նրան: Ձերբակալեցին ու բանտարկեցին նրա որդիներին էլ, այնտեղ կտրելով Հիւգոնի եւ Հենրիկի կեանքը: Իսկ միւսներին բռնաւորն արձակեց, գիջելով որոշ իշխանների աղաչանքներին եւ գնացին ապաւինելով Հռոդոսի ասպետներին:

Օշինն աւելի զօրանալու համար, իր առաջին կնոջից ծնւած դուստրին՝ *Ալիսին*, ամուսնացրեց պատանի Լեւոն արքայի հետ: Սա երբ գաւազանը ձեռք առեց, իր աներոջ հակառակորդներն սկսեցին զրգուել արքային նրա դէմ, ամբաստանելով իբրեւ հօր մահւան պատճառն է եղել, որպէսզի իր խորթ մօր հետ ամուսնանայ: Նրա միւս ոճիրներն օգնեցին Լեւոնին սրան էլ հաւատալու եւ աներոջն ու նրա Կոստանդին եղբօրը սրածեց²: Այսպէս աւարտւեց խռովայոյզ կեանքն ու խրոխտանքը Կոռիկոսի պարոնի, որ սպանողի հետ տոհմակցութեան ու կրկնակ խնամութեան կապերը չկարողացան փրկել եւ որին հաւասարեց իր դուստրի վախճանն էլ³:

16.- Բազմաթիւ են մեր անցեալում ազգախառնութեամբ իրար հետ միացած տոհմերը՝ մէկ կամ միւս նպատակով: Բայց կան որոշներն, որոնց ընդարձակման, զօրացման ու տեւողութեան մեծագոյն չափով նպաստել է հայուհին իր ամուսնութեամբ: Թէ իրենց հռչակով եւ թէ մեր ներկայ աշխատութեան մէջ, դրանցից մեծագոյն

1. Սիս. 85: — 2. Դրդ. 27-29. *Պատմ. Ռբ.* 157, 158: — 3. Աստ' 46:

կարեւորութիւնն ունեն՝ Պահլաւունները, Ռուբինեաններն եւ երկու Հեթումեան տները, որ չորսն էլ սկսում են երեւալ եւ փայլել ԺԱ դարից: *Պահլաւուններն*, որ իշխեցին նախ Բջնոյ եւ ապա Տարօնի եւ Միջագետքի կողմերում, ընդունած հարսերից բոլորն էլ ծանօթ չեն: Մանօթներից որոշների ազգատոհմն անյայտ է եւ որոշներն էլ իրենց տնից են: Իսկ ուրիշ հայ տոհմերին տրւած եւ ընդունւած յայտնիներից գիտենք անւանի Գր. Մագիստրոսի դուստրին ու Գր. Վկայասէր կաթողիկոսի քրոջը՝ *Մարիամն*, որ պսակեց Աղթամարի եւ Ամիւլ ամրոցի տիրոջ՝ Արզլմսեհ Արծրունու հետ: Միւս քոյրը՝ *Տիկնաց տիկին*, կենակից գնաց երեւելի Վեստ Սարգիս իշխանին՝ եկեղեցիներ ու վանքեր կառուցող¹ եւ տէր գանազան բերդերի, որ նախ աշարձակ եւ ապա մատնիչ եղաւ Բագրատունեաց գահին²: Նոյն Մագիստրոսի թոռան՝ Ապիրատի որդին Վասակ կամ Վասիլ, Շնորհալու եղբօր, լծակից ունեցաւ Լամբրոնի տիրոջ՝ Ա Հեթումի, դուստրը՝ *Մարեմիկին*, որը Տարսոնի մեծ արքեպիսկոպոսի՝ Ներսէսի, հօրաքոյրն էր: Իսկ նոյն Մարեմիկի եղբայրն՝ Օշինը, փեսայացաւ նոյն տիկնոջ տագեր՝ Զօրավարի գաւակ՝ *Շահանդուխտին*³: Հոսակ՝ յիշւած Վասակի դուստրը՝ *Վանինէն*, ամուսին գնաց - մէկ ազգականուհուց յետոյ՝ Սասունի տիրոջ՝ Զորտւանէլեան Վիգէնի՝ որդի Զորտւանէլին⁴: Այս բոլոր խնամութիւնները հայ կարեւոր տոհմերի հետ էին եւ թերեւս այս էլ նպաստեց Պահլաւունների երեք ամբողջ դարեր ապրելուն:

Միւս երեք երեւելի տները փայլեցին հայացած Կիլիկեայի մէջ, որոնց խնամութիւնները տարածեց նաեւ արեւմուտքի մէջ, իրենց մերձաւորութեան պատճառով: Նրանց մէջ յանդգնութեամբ, զօրութեամբ ու տիրապետութեամբ գերազանցում էին *Ռուբինեանները*, որ նաեւ առաւել յարգանք կամ երկիւղ ազդեցին ուրիշ ազգատոհմից եւ լաւագոյն խնամութիւններ կնքեցին Հայոց եւ աւելի օտարների հետ: Մանօթներից գիտենք, թագաւորութիւնից առաջ, իրենց նահապետի որդին՝ Կոստանդին Ա, որ իր դուստրին (անանուն) տւեց Եդեսիայի կոմսին՝ Բ Յոսիւնին: Իր որդին՝ Թորոս Ա՝ *Արաա* գաւակին, հարսնացրեց նոյն քաղաքի յաջորդ իշխանին եւ Երուսաղէմի ապագայ թագաւորին՝ Ա Բալդէինին: Նոյն Թորոսի եղբայրը՝ Լեւոն Ա-ն, կենակից ունեցաւ Յունաստանի Ալեքսի կայսեր եղբօր՝ Սահակ Կոմնենիի, դուստրը՝ *Մարիամին*⁵: Իսկ իր գաւակն (անանուն) տւեց Քեսնոյ մեծագոր իշխանին՝ Գող Վասիլի որդեգիր եւ յաջորդ՝ քաջարի Տղայ Վասիլին⁶, որի երկիրն յետոյ Լեւոնի յիշեալ եղբայրը՝ Թորոսը, նենգութեամբ յանձնեց Եդեսիայի յիշեալ Բալդէին կոմսին եւ երիտասարդը զօրքովն անցաւ կայսեր կողմը⁷: Նոյն Թորոսն ամուսնացաւ նախալիչեալ Յոսիւնի եւ իր

1. Կիր. 51: — 2. Աստ. 37-38: — 3. Աստ' 31: — 4. Աստ' 39: — 5. Սիր. 50: — 6. Ուս. 324, 337: — 7. Նոյն' 337:

քրոջ (անանուն) դուստրի հետ¹: Լեւոնի որդին՝ Թորոս Բ, իր *Ռիթային* ամուսնացրեց Հեթում Լամբրոնացու հետ, որ տեսանք ձախորդ ամուսնութիւն էր²: Իր եղբայրն՝ Ստեփանէ, ամուսնացաւ Պապեռոնի տիրոջ Հեթումեան Սմբատի դուստր՝ *Ռիթայի* հետ: Սրանց որդին՝ Ռուբէն Բ, իր կեանքը կապեց *Ջապէլի* հետ, դուստրը՝ Տոլոնի տիրոջ Համփրէի³, որ Երուսաղէմի թագաւորութեան իշխաններից էր: Իսկ իր զաւակներն՝ *Ալիծը*՝ Սասունի տիրոջ Չորտանելեան Հեթումին⁴, *Տիլիպը*՝ Նիկիայի կայսեր Լաչքարին, եւ հաւանօրէն *Դոլիտը*՝ Բիւրիոնի կոմս Հիւզոնին հարսնացան: Հոսկ Ռուբէնի կրտսեր եղբայրը՝ Լեւոն մեծն ու վերջին պայազատը գահին, ամուսին ունեցաւ նախ Անտիոքի Բոհեմոնդ Գ իշխանի աներորդու դուստրը՝ *Ջապլունին*, եւ յետոյ Կիպրոսի Ամորիկ թագաւորի դուստրը՝ *Միսիլին*: Իր զաւակներից *Ռիթային* հարսնացրեց Երուսաղէմի արքայի՝ Յոհաննէս բրիենացու, եւ *Ջապէլին* խոստացաւ Հոնգարիայի արքայորդուն, որ ապա ամուսնացաւ նախ Անտիոքի իշխանորդու՝ Փիլիպի հետ եւ ապա Հեթում պապեռոնացու հետ եւ Ռուբինեանների փառաւոր ցեղը մարեց:

Հեթումեանների նախահայրը յիշուած է Օշին Ա, եկած Արցախի նահանգից (ԺԱ դարում) եւ հաստատուած Կիլիկիայում, կայսերական իշխան Ապլիսարիպ Արծրունու հետ, որ իրեն շնորհում է լքած եւ ամալի Լամբրոնի դղեակը եւ նորոգում է իր բնակութեան համար⁵, որի շքեղութիւնը տեսանք⁶: Իր ընտանիքը գնալով բազմացաւ, այնպէս, որ թոռը՝ Սմբատը, բաժանեց Օշին Բ հարազատից եւ ստացաւ Լամբրոնի դիմացի ու նախապէս Ապլիսարիպի սեփական Պապեռոն ամրոցն, իր եւ սերունդների համար, որոնք եւս հետզհետէ բաժանեցին ու տէր եղան Ճանճիի, Կոռիկոսի, Նղիրի, Սարւանդիքարի եւ այլ բերդերի: Այդ բոլոր տոհմակից ճիւղերը հարսներ տւեցին եւ առեցին ամենաբարձր տներից եւ յաճախ իրարից եւս, ինչ որ լաւագոյն կերպով զօդում էր իրար հետ:

Լամբրոնացիք շնորհիւ յոյն կայսրութիւնից ընդունած պատիւների եւ տոհմային նուրբ դաստիարակութեանը, շատ բաղձալի խնամիներ եղան: Նրանց յիշած նախահայրն՝ Օշինն, իրեն փեսայ դարձրեց Ապլիսարիպի աւագանիից Սահակին, որ յաջորդեց Արծրունուն Տարսոնի ու Մամեստի վարչութեան մէջ⁷: Իր թոռն Օշին Բ ամուսնացաւ Շնորհալի հայրապետի եղբոր՝ Պահլաուների Շահանի, դուստրի՝ *Շահանդուխտի* հետ, իսկ թոռնուհին՝ *Մարեմիկը*, նոյն Շահանի հարազատի Վասիլի

1. Միս. Աս. 423: — 2. Աստ՝ 60: — 3. Տոհմ. 453, 445: — 4. Աստ՝ 61: — 5. Հայ. 413. Միս. 77: — 6. Աստ՝ 63-4: — 7. Հայ. 413:

հետ: Նոյն Օշինի որդին՝ Հեթում Բ-ը, կապեց (ակամայ) Ռուբինեան Բ Թորոսի զաւակի՝ *Ռիթայի* հետ¹, իսկ դուստրը՝ *Թագեր* կամ *Մարեմ*, մայրն է Ներսէսի եւ *Մարիամի*, բայց կենակիցն անյայտ: Նոյն Հեթումի զաւակն՝ *Ալիծը*, հարս գնաց Պապեռոնի տիրոջ եւ իր թոռնակցին՝ Կոստանդին պալլին: Սոյն տիկնոջ եղբորորդուն Հեթումի դուստրը՝ *Գեռանը*, պսակակից եղաւ Կիլիկիայի Լեւոն Բ արքային. դշխուհու քոյրն՝ *Ալիծն*, ամուսնացաւ Բերուկի տիրոջ՝ Բալիանի հետ, իսկ երրորդ քրոջ՝ *Մարիւնի*, կենակից ու որդիները յիշած չեն: Տիկինների երկու հօրաքոյրերը՝ *Գեռանն* ու *Շահանդուխտը* ծանօթ են իրենց զաւակներով միայն. առաջինի՝ Կոստանդին «թագադիր Հայոց», Օշին ու Սմբատ եւ երկրորդին՝ Լեւոն «հարսն իւրով»: Այս տիկինների եղբոր՝ Գ Օշինի, միակ դուստրը՝ *Թեֆանդի* այրն էր Հեթումեան «քաջասիրտ Ճոֆրին», տէր Սարւանդի, որ 1274ին նշանակում է իրր հանգուցեալ փեսայ նոյն Օշինի²: Պատմութիւնն անյայտ է թողել նոյն տիկին Կեռանիի՝ մօր *Ստեփանեայի*, եղբորն՝ Օշինի կնոջ *Ակացիին*, եւ Կեռան թագուհու մօր՝ *Թեւանուի*, հայրենի տոհմերն էլ: Այս անձերն ընդհանրապէս նշանակել են նոյն 1274ի յիշատակարանի մէջ: Լամբրոնի օրիորդներից Մարեմիկը մայր եղաւ Գրիգոր Տղայ կաթողիկոսի: Ալիծը՝ Հեթում Ա արքայի, եւ կրտսերն Կեռանը՝ դշխուհի եւ մայր հինգ թագաւորների: Ի՛նչ չքեղ ներկայացուցիչներ այդ զարմի:

Ալեյի բազմաթիւ էին *Պապեռոնացիներն* իրենց ճիւղերով եւ իրենց խնամիութիւններով էլ համեմատական: Ամրոցի առաջին տիրոջ Սմբատի դուստրը՝ *Ռիթային*, տեսանք Ռուբինեան Ստեփանէի կինը դարձած, որը կեանք տւեց նրանց արքայական գահի հիմնադրին՝ Լեւոնին: Նոյն Սմբատի թոռան՝ Կոստանդին պալլի կենակից եղան նախ *Ալիծ* լամբրոնացին, ապա *Պիտագրիծն* անծանօթ տոհմից, եւ իր երէց որդին՝ Հեթումը, ամուսին ու թագակից ընտրեց յիշեալ Լեւոնի դստեր՝ *Ջապէլին*, որոնց գահի վրայ նստեց իրենց տոհմը 175 տարի մինչեւ Կոստանդին Դ: Նոյն պալլի որդուն՝ Սմբատ գունդստապլի կնոջ՝ *Թեֆանդի*³, տոհմն անծանօթ է. նոյնպէս միւս որդու՝ սիր Լիկոսի կենակից՝ *Ակացիին* էլ, իսկ նրա պալլի դուստրն՝ *Ստեփանին* կամ *Թեֆանոն*, թագուհի գնաց Կիպրոսի Ա Հենրիկի հետ. միւս դուստրը՝ *Կալամաուին* կամ *Մարիամը*, կին եղաւ անլանի Յոհան իբլինացուն. եղբորորդին՝ Ճոֆրին, տէր Սարւանդիքարի ամուսնացաւ *Թեֆանօ* լամբրոնացու հետ եւ սրանց որդու Օշինի դուստրը՝ *Ջապէլը*, հարսնացաւ Բերուկի իշխանորդու Թորոսին: Յիշեալ պալլի թոռը՝ Պաղտին մարաջախտը՝ պսակեց իր պապի թոռնորդու եւ Սմբատ գունդստապլի թոռան՝

1. Աստ՝ 60: — 2. Հնգ. ամս. ԺԲ, 245: — 3. Աստ՝ 51:

Մարիոնների՝ հետ, որոնց որդին էր Կոստանդին Գ թագաւորը եւ իրենց մէկ դուստրը՝
Յիմիկը, կենակից գնաց Լիւսինեան Բոհեմոնդին Կոռիկոսի ամրոցի մէջ:

Ռուբինեանց գահի ժառանգ՝ Հեթումեաններն էլ տեցին եւ ընդունեցին
թագուհիներ եւ իշխանուհիներ: Հեթում Ա իր գաւակներից Միպիլին լծակցեց Անտիոքի
Բոհեմոնդ է իշխանին. Յիմիկին՝ Սիդոնի տիրոջ Յուլիանին. Ռիթալին՝ յիշեալ Ճոֆրիի
իշխանին, անդրանիկին՝ Կոստանդինին. Մարիամին՝ Գուրգոն իբլինացուն եւ Լեւոն
գահաժառանգին՝ Լամբրոնացի Կեռանին. ինչպէս վերը ասեց: Այս վերջին ամուրի
գաւակներից Ռիթան կենակից գնաց Անդրոնիկոսին եւ կայսերուհի Կոստանդնուպոլսի.
Ջապլունն իր բախտը կապեց Կիպրոսի Հենրիկ Բ արքայի եղբոր՝ Ամորկանի հետ, Դ
Լեւոնի յաջորդը տալով Հայոց գահի վրայ իր որդուն Կոստանդին Բ, եւ Դ Կոստանդինի
յաջորդը՝ թողը Լեւոն Ե: Ջապլունի եղբայրներից Թորոսը փեսայացաւ յիշեալ Հենրիկ Բ
թագաւորի քրոջը՝ Մարկրիտին. Սմբատը՝ Գուրգոն իբլինացու գաւակի՝ Ջապէլի հետ, եւ
Օշինը՝ նախ վերոյիշեալ Կոստանդին պալլի թոռան՝ Ջապէլի հետ, որը Հեթում պատմիչի
դուստրն էր, եւ ապա Տարենտայի իշխանադստեր Թոհանայի հետ, որը Սիկիլիոյ
Ռոբերտ արքայի եղբորորդին էր¹: Նոյն Օշինի որդին՝ Լեւոն Դ, պսակեց նախ նոյն
պատմիչ իշխանի թոռան՝ դժբախտ Ալիքի հետ, եւ յետոյ Կիպրոսի այլի թագուհու
Կոստանդիայի հետ²: Իսկ Օշինի եղբոր՝ Թորոսի որդին, Լեւոն Գ յիշեալ Ամորկանի եւ իր
հօրաքրոջ դստեր Աքնեսի հետ:

Այսչափը բաւական եմ համարում ցոյց տալու համար թէ հայ օրիորդի
ամուսնութիւնն որքան մեծ դեր է կատարել ազնւական հայ կամ օտար տոհմերի
ընտանեկան ու քաղաքական յարնչութեան մէջ: Հայոց հարս գնացողների
կենսագրական տեղեկութիւնները փոքր ի շատէ նախապէս տեսանք եւ դեռ
յաջորդաբար պիտի տեսնենք, իսկ օտարներինը, ինչպէս ասացինք, մեր վերջին գլխի մէջ:

Այս ներկայ գլուխը դեռ չփակելով նկատի առնենք ըստ իմ խոստմանը հայ
հարսանեաց ամփոփ նկարագրութիւնն էլ, իբր լրացուցիչ յաւելած մեր նիւթին եւ
հայուհու կեանքի կարեւոր դրազներից մէկը: Դարերի ընթացքին փոփոխեցին
սովորութիւնները, որը խառը պիտի յիշեմ, աղբիւրներից տեղեկանալով նրանց
գոյութեան ժամանակը:

1. Միւ 149: — 2. Սմ. Տրդ. 129: — 3. Աստ՝ 46:

ՀԱՐՍԱՆԻՔ

Ըստ արմատի հարսանիք¹ նշանակում էր հարս բերելու հանդէսը: Եւ սկսում էր
հարսնախօսութեամբ, որում միջնորդներ կամ առիթներ² կամ խօսնակներ³, այրերը
երիտասարդի կողմից եւ կանայք՝ կոյսի⁴, գնում էին առաջինները աղջկայ եւ վերջինները
երիտասարդի տունը, քննում էին նրանց ընտրածի դաւանութիւնն ու տոհմային
աստիճանը, որ իրար հաւասար պիտի լինէին⁵ եւ ստանում էին, երկուստեք, իրար
հաւանութիւնն, իւրաքանչիւրն իր թեկնածուի գովքն անելով ըստ անձի եւ ընկերային
վիճակին⁶: Արքայազանց ամուսնութեան մէջ անհրաժեշտ էր թագաւորի կամքն էլ եւ
Տիրիթը հրաման խնդրեց Արշակից Փառաճեմի⁷ հետ ամուսնանալու համար:
Համաձայնութիւնից յետոյ երիտասարդը գնում էր կոյսի տունը, իրար տեսնում,
հաւանում էին ըստ եկեղեցու կանոնների⁸, եւ ապա կատարւում էր դաշն
ամուսնութեան⁹ կամ խօսումն¹⁰ կամ նշանադրութիւնը¹¹, որին միջին դարում
ընկերակցում էր եկեղեցական արարողութիւնն էլ քահանայի ներկայութեամբ
«խաչփոխ առնելով»¹² կամ իրար յանձնելով խաչն իբրեւ վկայ տրւած խոստման: Յետոյ
կոյսի ձեռքն երիտասարդի ձեռքի մէջ դնելու սովորութիւնն էր կատարւում¹³ եւ աւելի
ուշ կամ գուցէ դրա հետ հարսնացունին իբր նշան տալիս էին «մատանի, ապարանջան
կամ ականջօղ»¹⁴: Սրան յաջորդեց՝ ըստ 1342-ի ժողովին ու Տաթեւացուն՝ արեւմտեան
փոխանակութիւնը կամ «մատանու աւանդումը» խօսեցեալներին¹⁵, որը դնում էին
«երկու տանուտէր եւ մի քահանայ» ըստ Գ. Երզնկացուն¹⁶: Կամ ըստ Տաթեւացու՝ խօսք
տւածներն իրար մատին էին անցկացնում¹⁷ եւ այնուհետեւ դառնում էին իրար
երիտասարդն՝ ընկալուէ¹⁸ կամ խօսնայր¹⁹ եւ կոյսը՝ խօսեալ կամ խօսեալ ընկալուէ²⁰:
Այստեղ հարսնացուի ծնողներին «եւ կամ նրանց նմաններին» տրւում էր «մի թաս գինի»
ժողովրդական սովորութեամբ, իսկ ամէն տօներին մինչեւ պսակը խօսք տւածի տունն
էին գնում «ընծաներով եւ կերակուրներով»²¹. Ընծան փեսացունին եւ կերակուրն
հարսնացուի կողմից:

1. Մենք. ԻԹ, 22 եւն: — 2. Եփր. Բ, 311: — 3. Օձն. 27: — 4. Տրդ. ամ. 199: — 5. Անծ. 233: — 6. Լմբ. Գա. 122: — 7. Փաւս. 122: — 8. Աստ՝ 29: — 9. Ջր. 107: — 10. Եփր. Բ, 307, 309: — 11. Թհ. եղ. Խր. Ե, Հրդ. 609: — 12. Մշա. ԺԱ դարու: — 13. Մշա. 1216-ի: — 14. Անծ. 233: — 15. Մնս. ԻԵ, 1264, Տրդ. ամ. 199-200: — 16. Գեւ. եղ. Պս: — 17. Տրդ. ամ. 199: — 18. Ոսկ. Մտթ. Ա, 53: — 19. Շն. Մտթ. 29: — 20. Ոսկ. Մտթ. Ա, 47, 53: — 21. Անծ. 233:

Պսակի օրը որոշւում էր «ծնողների» կողմից¹ եւ ըստ եկեղեցական կանոնների պահոց, կիրակի, յինաց եւ ուրիշ տօնական օրերին չպիտի լինէր: Այնչափ, որ Դւինի 719-ի ժողովը մինչեւ իսկ անվաւեր հռչակեց այդ օրերի կատարւածը²: Արդէն Ձազայ ժողովի համեմատ (1270-ին) ամուսնացածներն էլ այդ օրերին իրարից հեռու պէտք է մնային³, ինչպէս կարգադրւում կամ խրատում են նաեւ Դաւիթ Գանձակեցին⁴, Յոհան⁵ ու Մովսէս⁶ Երզնկացիք եւ Յակոբ Ղրիմեցի⁷ վարդապետներն երկու պարագայի համար: Պսակից առաջ, բոլոր ազգականների եւ բարեկամներին, հրաւէր էին ուղարկում եւ եթէ փեսացուն թագաւոր էր, ամբողջ հայ աշխարհին, ինչպէս աւանդւում է⁸ եւ Գ Արշակի եւ նրա Վաղարշակ եղբոր հարսանիքներին ամբողջ նախարարութիւնը ներկայ էր⁹: Մինչ այն կոյսի (իհարկէ նաեւ երիտասարդի) հօր պարտականութիւնն էր «հարսի ու փեսայի գլուխներին պսակ դնել եւ տնտեսական հոգալ¹⁰», որ հարսանիքի պատրաստութիւնը տեսնեն: Իսկ եկեղեցին պահանջում էր նախորդ երեկոյից պարկեշտութեամբ անցնել, որպէսզի խօսեցեալներն արժանի լինէին «պսակի օրհնութեան եւ աստածային հաղորդութեան»¹¹: Հետեւաբար պսակը կատարւում էր «առաւօտից մինչեւ ճաշի ժամը»¹²:

Առաւօտեան խօսեցեալներն ընդունում էին իրենց ծնողների օրհնութիւնը, ինչպէս կատարւեց Կոստանդին պալլի որդու՝ Լեւոնին, երբ Կիպրոս էր գնում ամուսնանալու¹³: Իսկ եկեղեցի չգնացած ~~փեսան~~ ու ~~հարսն~~ ինչպէս այժմ կոչւում են¹⁴ - զարդարւում էին. առաջինը «պաճուճանում, պճնում էին զարդերով եւ փեսայի զգեստը» եւ «զէնքերով»¹⁵, որն էր «սուրը կապում էին մէջքին»¹⁶. միջին դարում սովոր էին նրան նաեւ «խաչգօտի կապել՝ կարմիր յետոյ եւ առաջի»¹⁷, կամ «խաչկոճ ուսովն էին կապում» երկուսին էլ¹⁸: Իսկ հարսին «զարդարեն պայծառ եւ հրաշալի երկար զգեստով, մաքրափայլ հագնելիքով եւ հոյակապ տեսքով, ոսկեհուռ զարդարւած»¹⁹. պարանոցին քառամանեակ, ականջներին գնդեր, ձեռքերին ապարանջաններ²⁰ կամ ըստ ԺԳ դարի մի գրիչի՝ պճնւած «ոսկով եւ մարգարիտներով եւ պատական քարերով»²¹ եւ թանկագին քօղն էլ երեսին²²: Նրանց հանդերձի նախընտրելի գոյնը համարւում էր սպիտակը²³: Հարսանեաց զգեստն ուրիշ տեղ մանրամասնօրէն նկարագրել եմ²⁴: Իսկ

եթէ հարսնեւորները կարողութեան տէր չէին, տնից տուն փոխ էին խնդրում «չքեղ հանդերձներ»¹, որպէսզի հանդէսի փայլն ու շքեղութիւնը ապահովէին:

Այսպէս պատրաստւելուց յետոյ փեսան «զարդափայլ երիվարի» վրայ² հեծած եւ շրջապատւած «փեսաւերներով»³ բոլորը նոյնպէս պճնւած «գեղեցիկ զարդերով» զինւած ու նստած «գեղեցիկ զարդարւած երիվարներին» վրայ⁴ գնում էին հարսի «դուռը» երգելով⁵, ուր նախապէս հրաւիրեալները հասնում էին տեղեկացնելու փեսայի գալուստը, որին գեղջուկներն «աղէս» էին կոչում, գաղտնի գալու համար⁶: Հարսը վարէր իջնում ու մեծ թափօր էր կազմում: Փեսան առջեւից իր խմբով եւ միշտ ձիով վրայ, իսկ հարսն ետեւից նոյնպէս հեծած, ինչպէս ասում է Անժանօթն ընդհանուր կերպով «երիվարներով» եւ դեռ նոյնպէս տեսնւում էր Տուռնփորտի Հայս 1701-ին⁷: Հայ կանանց հեծնելու մասին հանդիպելու ենք նաեւ յետոյ: Բայց արքայական հարսանեաց մէջ հարսի համար «ոսկով պատւած գահաւորակ՝ սպասաւորներով» արքունիքից էին տանում⁸: Իսկ հարսին ընկերանում էին «հարսնեղբայրներ»⁹ կամ «հարսնածուներ»¹⁰, որոնց մէջ օրիորդներ եւ կոյսեր կային նոյնպէս զարդարւած ըստ իրենց վիճակին եւ արքայական հարսանեաց մէջ «ոսկեկուռ շքեղաշուք երփներանգ զարդերով»¹¹. այս հետեւորդները որոշները նոյնպէս ձիով եւ որոշները հետիոտն էին¹²: Արքայական հարսանեաց մէջ հարսնածու էին «նախարարներն եւ մեծամեծ աւագներն», որ գնում էին իբրեւ «չքախումբ՝ պատիւ տալու» հարսին եւ բոլորն հեծեալ¹³: Այնտեղ մի խումբ ձիաւոր պատանիների «փառաւոր անապակ բաժակացն» եւ «փողփողացող դրօշներ» բռնած սկսում էին արշաւել ու կայթել առջեւից եւ ետեւից. ուրիշ դրօշակակիրներ ու տիգաւորներ փեսայի ու հարսի կողքերից էին գնում¹⁴: Եւ սրանց հետ միասին գոլսանները՝ երգով ու նւագարանով կամ «չատ երգերով եւ նւագարանով, ծնծղաներով ու քնարներով»¹⁵, որոնց հետ մոմեր էլ տեսնւում էին իւրաքանչիւրի ձեռքին Տուռնփորտ՝ վերջին սովորութեամբ:

1. Ջըր. 107: — 2. Օձն. 24, 25: — 3. Կան. Դ: — 4. Ալաւ. ԽԸ: — 5. ՅՀ. եզ. Խր. Ե: — 6. Մ. եզ. Խր: — 7. Ղրմ. Պ: — 8. Ազթ. 114: — 9. Փաւս. 256: — 10. Ոսկ. Պօղ. Ա, 870. Եւ չուսի, իսկ պրս. աւջ՝ հանդերձանք է: — 11. Օձն. 25: — 12. Շն. Նմկ. 167: — 13. Տրգ. Յիլ. 238: — 14. Մաթ. ԻԵ, 1 եւն: — 15. Ջըր. 107: — 16. Գեւ. եզ. 251: — 17. Անծ. 233: — 18. Գեւ. եզ. 252: — 19. Ջըր. 107: — 20. Օձն. 1. Սոփ. ԺԵ, 43: — 21. Նրկ. 532: — 22. Փաւս. 229 եւն: — 23. Սրգ. 93. Անծ. 233: — 24. Պամ. արգ. 296-300:

1. Մշկ. 66: — 2. Ջըր. 107: — 3. Ոսկ. Պօղ. Ա, 896. Եփր. Բ, 307: — 4. Ջըր. 107: — 5. Գեւ. եզ. 251: — 6. Անծ. 233: — 7. Տուռ. Գ, 281: — 8. Ազթ. 131: — 9. Ոսկ. Պօղ. Ա, 896: — 10. Ջըր. 108: — 11. Խոպ. 311: — 12. Տուռ. 281: — 13. Ազթ. 136, 139: — 14. Ջըր. 107: — 15. Շն. Նմկ. 162, 167. Անծ. 233:

Հասնելով եկեղեցու դռան առջև, իջնում էին ձիերից: Փեսան ու հարսն իրենց խմբերով մտնում էին դաշտ¹, ուր քահանան պատարագի հանդերձով ընդունում էր նրանց²։ Հրապարակով հարցնում էր նշանադրւածների հաճութիւնն ամուսնանալու, եւ նրանց կեանքի կարեւոր խրատներ էր տալիս³։ Գիտենք որ հարսանեաց հանդերձի օրհնութիւն չկար առաջագոյն եւ չենք տեսել Ս. Ղազարի 18 մաշտոցների մէջ, բոլոր դարերից. սկսած ԺԱ-ից մինչեւ 1647-ի օրինակը եւ երեւում է նախ 1674-ի եւ 1682-ի գրւածների մէջ: Իսկ կրիկեան 1345-ի օրինակն արեւմտեան սովորութեամբ մատանիների օրհնութիւնն ու տւշութիւնն է դնում. եւ մի ուրիշը (1401-ից աւելի առաջ) նշում է պսակադրութիւնից յետոյ բաժակի հետ: Իսկ ըստ բնիկ սովորութեան, այստեղ կատարւում էր նշանածների ձեռքերն իրար հետ միացնելու արարողութիւնը⁴: Ապա բացւում էին տաճարի դռներն եւ բոլորը ներս էին մտնում⁵ շարական երգելով⁶: Մտնելու ժամանակ հարսը փեսայի աջ կողմումն էր եւ փեսան աջով նրա ձախը բռնելով եւ քահանայի առաջնորդութեամբ գնում ու կազնում էին բեմի առջեւ⁸:

Ըստ Յոհան ու Մովսէս Երզնկացիներին եւ Յակոբ Ղրիմեցուն պսակումը նախքան պատարագն էր կատարւում: Սոյ 1345-ի մաշտոցն ընդհակառակն արեւմտեան սովորութեամբ նրանց իրար է խառնում՝ քահանայական ձեռնադրութեան պէս. պսակի գլխաւոր արարողութիւնը ղեկով վերաբերութեան ընծայից յետոյ եւ ճաշակման պահին էլ նորապսակները հաղորդութիւն էին ստանում: Իսկ ըստ սովորական արարողութեան՝ բուն պսակման մէջ շատ քիչ բան կար աղօթքներից եւ շարականներից: Նախ քահանան փեսայի ու հարսի գլուխները դնում էր «բեմի վրայ» իրրեւ սայի վրայ՝ իրար մօտ⁹ եւ նրանց վրայ մի խաչ գետեղելով աղօթում էր¹⁰: ՅՀ. Երզնկացին՝ եւ միայն ինքը. խաչի հետ Աւետարանի դրութիւնն էլ յիշում է. իբրեւ նշան նրանց անխախտ միութեան:

Պսակումը յաջորդում էր, սկսած Դ դարից՝ յայտնի մեր ամբողջ անցեալի մէջ: Գլխի զարդը, գոյգ թւով, սովորաբար կոչւել է պսակ¹¹, եւ երբեմն էլ թագ¹² կամ թագ պսակ¹³ եւ նրա նպատակն էր «թագաւոր դարձնել» ամուսնացողներին¹⁴: Հին ժամանակներից ամէնի համար շինւում էր դալար ծաղիկներից, ինչպէս ակնարկում է

1. Մշտ. 1216-ի, 1345-ի: 2. Մշտ. 1345-ի: 3. Մշտ. 1216-ի, 1345-ի. Ղրմ. Պս.: — 4. Մշտ. 1216-ի, 1493 եւն. Ղրմ. Պս.: — 5. Մշտ. 1216-ի, 1345-ի, 1499-ի Ղրմ. Պս.: — 6. Մշտ. 1345-ի: — 7. Քրդ. ամ. 197, 202. Գեւ. եզ. 251, 255: — 8. Մշտ. 1338-ի, 1345-ի, 1436-ի, 1499-ի: — 9. ՅՀ. եզ. Խր. Ե: — 10. Մշտ. 1338-ի, 1436-ի, 1499-ի: — 11. Փաւս. 229. ՇՀպ. Գ. Օձն. 10 եւն.: — 12. Օձն. 11. Մշկ. 69. Քրդ. ամ. 197. Գեւ. եզ. 254: — 13. Քրդ. ամ. 202: — 14. Օձն. 11. Քրդ. ամ. 203:

Եղիշէն, խօսելով տոհմիկ դասի մասին նոյնպէս¹, որ յաճախ յայտնապէս էլ յիշւած է, ուր միջին դարում ազնւականների համար փոխւել «ոսկեկուռ» էր եղել²: Քահանան դրանք նախ գետեղում էր բեմի եզերքին, օրհնում³ եւ ապա դնում էր պսակողների զլխին⁴: Միջին դարում կայ ճարտար կամ առասանն էլ, կարմիր ու ճերմակ գոյնով⁵, որ ըստ Անծանօթին ոլորում էին երեք բամբակ թելերով՝ փեսեղբայրը քահանայի հետ եւ հարսի քույրը նոյնպէս քահանայի հետ եւ նրանով խաչը կապում էին փեսայի վզից⁶: Գեւ. Երզնկացին նշում է պսակի հետ փեսայի մէջքին թուրը կապելու սովորութիւնը, որ վերը տեսանք իր վկայութեան մէջ⁷ եւ երեւում է, որ նախապէս այն կրելը դադարել էր այդ դարում: Այս զարդերով լրանում էին նրա թագաւորական նշանները եւ այժմ «փեսան թագաւոր էր կոչւում» կամ ըստ 1507-ի մաշտոցին «փեսային թագաւոր էին անւանում»: Նրանից յետոյ քահանան մի բաժակ գինի էր օրհնում եւ ըմպել էր տալիս երկու պսակողներին միայն⁸, որպէս խորհուրդ կանայի հարսանիքի⁹, ուր Սոյ 1345-ի մաշտոցը բաժակի մէջ նշխար էլ գցել ու պատարագից յետոյ ճաշակել էր տալիս:

Երկրորդ ամուսնութիւնն ու պսակը եկեղեցու համար յարգի չէին, որովհետեւ նրա մէջ առաջի սիրոյ եղծումն էր տեսնում: Այս պատճառով նւազ շուքով էր կատարւում: Դւինի 719-ի ժողովը «տխուր եւ անկատարեալ» էր անւանում այն¹⁰: Սրբազան բեմից հեռու «եկեղեցու մէջ» օրհնում էր¹¹, իսկ ըստ բարսեղեան անհարազատ կանոնների նոյնիսկ «եկեղեցու դրան մէջ» էր կատարւում ամբողջ պաշտօնը¹²: Եւ կոյսերի օրհնեալ ծաղիկապսակի փոխարէն լոկ խաչակնքւած «ուռով» պսակում էին, ինչպէս սահմանել էր Շահապիվանի ժողովը. նոյնպէս այն ամուրիներին, որ պարկեշտ չէին ապրել եւ եթէ մէկը կոյս էր եւ միւսն այրի, առաջինը ծաղիկով եւ երկրորդն ուռենիով¹³: Գանձակեցին¹⁴, Մաշկւացին¹⁵ ու Տաթեւացին¹⁶ չկուսանաց պսակի զանցառութիւնն են յիշում, բայց ոչ ուռը, որ բարսեղեանի յիշած կանոնների մէջ կայ¹⁷:

Արարողութիւնից յետոյ տաճարից դուրս գալով պսակողների աջ ու ձախ կողմերից սրեր բացելով¹⁸, իսկ փեսան այդ ժամանակ հարսին իր ձախ կողմը թողնելով ձախ ձեռքովը նրա աջը բռնում էր¹⁹: Այստեղ նորապսակները «նստում էին եկեղեցու աստիճանին» եւ բոլորը նրանց շրջապատելով երկրպագում էին եւ փեսային թագաւոր

1. Եղշ. 157: — 2. Արծ. 191: — 3. Մշտ. 1499-ի: — 4. ՇՀպ. Գ. Մշտ. ԺԱ դարու եւ 1499-ի: — 5. Քրդ. ամ. 203. Մշտ. 1507-ի: — 6. Անծ. 233: — 7. Աստ. 71: — 8. Գեւ. եզ. 251: — 9. Քրդ. ամ. 197: — 10. Օձն. 11: — 11. Քրդ. ամ. 197, 203: — 12. Կան. մյէ: — 13. Կան. Գ: — 14. Ազաւ. ՄԱ: — 15. Մշկ. 69: — 16. Քրդ. ամ. 197: — 17. Կան. մյթ: — 18. Անծ. 233: — 19. Գեւ. եզ. 252:

էին կոչում¹, իսկ 1507-ի մաշտոցը ասում է «Համբուրում ենք երկրպագելով» պսակողներին: Եւ նոյն հանդիսաւոր ցնծութեամբ վերադառնում էին փեսայի հօր տունը², ճանապարհին շարական երգելով³: Արքայական հին հարսանեաց առթիւ, երբ թափորը հասնում էր արքունի տաճարի դրան առջեւ, թագաւոր փեսան դրամներ էր սփռում փեսաւորներին եւ հարսը մարգարիտ՝ առագաստի մէջ եղած օրիորդներին⁴: Միջին դարում պսակողները տան մէջ իրենց համար պատրաստ էին գտնում բարձր *մուշխա*⁵ կամ *հանջք* կամ մի *թախա*⁶ եւ հարսը փեսայի աջակողմը⁷ բազմում էին նրա վրայ, որպէսզի «ակներեւ ամենքը տեսնէին»⁸:

Նւիրատութեան հերթն էր եկել: Օթիտի զանազան մասերից բացի, որ տեսանք⁹, կային նաեւ «բաժինք, օթիտք եւ պարգեւք»: Բաժինքն հարսի հօրից՝ «պսակի պէտքերի համար»: օթիտքը՝ փեսայի կողմից էր տրւում նոր կենակցին. իսկ պարգեւները «բարեկամներից»¹⁰, որ ծանօթ է նաեւ Մխիթար Գօշին. «միմեանց ազգականների ընծաները»¹¹: Արչակունեաց օրով ազգն ինքը «օթտաբեր ընծայատար» կը լինէր արքայական հարսանեաց՝ «ըստ թագաւորների օրէնքների»¹² եւ արքայ փեսան եւս իր կողմից տալիս էր «առատօրէն պարգեւներ բոլոր նախարարներին»¹³: Կար յատկապէս «կարգեալ բաժին» էլ պսակիչ քահանայի համար «ընծաներով» հանդերձ¹⁴: Այդ օրը նորապսակները չէին ուտում եւ խմում մինչեւ երեկոյ, ուր իրենց ընտանիքների առջեւ միայն մի թեթեւ բան էին ճաշակում¹⁵:

Հարսանիքի տեւողութիւնն անհաւասար էր ըստ ժամանակի, տեղի եւ կարողութեան. Գէորգ Երզնկացին եւ Անծանօթն «եօթն օր» են դնում, եւ Գր. Տաթեւացին «երեք օր»¹⁶: Այդ ուրախութեանց, գրում է ՅՎ. Սարկաւազը ԺԲ դարում, մի տաճարապետ էր նշանակում փեսայի կողմից, իբրեւ նրա երկրորդն, որպէսզի «ինչ որ վայելուչ եւ արժանաւոր է սահմանի» առատօրէն մատակարարէր հիւրերին «հոգու ուրախութեան»¹⁷: Հանդէսի մէջ ըստ յիշած Գէորգի կրում էին *ռուհր*, որոնց վրայ 1507-ի մաշտոցը *դաստառականք* էր կապել տալիս եւ որոնց գուցէ հարսանիքաւորները բռնում էին մանաւանդ եկեղեցի գնալու եւ վերադառնալու ժամանակ, ինչպէս եբրայեցիները Յիսուսի շուրջը անում էին: Եւ ճաշակում էին, ասում է, յատկապէս

նռներ, կարմիր ու սպիտակ անուշահոտ խնձոր եւ կարմիր ձու¹: Իսկ հարբեցութիւն եւ զեղխութիւն սովորական բաներ էին ամէն դարերի մէջ²:

Պարերն էլ անպակաս էին, որին մասնակցում էին գոնէ միջին դարում, «կոյսերը» կամ աղջիկները, բայց ոչ «ամուսնացած կանայք»³. Եւ սրանց հետ շարունակում էին «նւագարանները»⁴ կամ փողերն ու սրինգները «յորդորելով պարը»⁵: Նոյնպէս երգեր, որոնց նիւթն արքայական ամուսնութեան առթիւ գովքն էր փեսայի աշխարհին ու տոհմին⁶, իսկ ժողովրդի մէջ երգւածները, մեր խստաբարոյ տեղեկատուներից սահմանում են «դիւական երգեր»⁷ կամ «հեթանոսական» եւ «դիւական խաղեր»⁸: Ե դարում Ոսկեբերանը մեղադրում էր յոյն հարսանիքների մէջ անպարկեշտ կանանց մուտքը, հայ թարգմանիչն աւելացնում է «եւ վարձակների» ըստ մեր սովորութեան. եւ ուր նա յիշում է «զարս իգացեալս», հայր ասում է «եւ կանայք խեղկատակութիւն անում»⁹: Ուրեմն ակներեւ է գուսանաց ու վարձակների մասնակցութիւնն էլ հայ հարսանիքներում: Եւ այդ համարձակ զարմութիւնները տեւում էր մինչեւ ԺԲ դար, ուր Շնորհալին տեսնում էր «անառակ տղամարդկանց կամ կանանց» ներկայութիւնն հարսանեաց հանդէսում, եւ «լսել եւ խօսել անողղելի»¹⁰: Եւ ԺԴ դարում դեռ Բարսեղ Մաշկլացին գրում է «Այնտեղ տեսնում ես ամօթալի խօսք եւ ծիծաղ, հագուստները եւ քայլածքը լի խայտառակութեամբ եւ բնաւ ուրիշ բան չկար բացի ծաղր ու կատակներ:... Որոշներն ձիու պէս խրինջում եւ ուրիշներն իբրեւ էշ աքացի են տալիս եւ ըստ սատանայի կամքին ամէն ինչ կար. գուսաններ, փողեր եւ պոռնիկների երգեր եւ շնութեամբ լցւած»¹¹: Եկեղեցու խստակրօն հայրերի պահանջած լուրջ ու բարոյալից հարսանիքը գուցէ երբեք գոյութիւն չի ունեցել մեզ մօտ:

Հարսանիքի երրորդ օրը վերցնում էին հարսի քօղը¹², իսկ ութերորդ օրն էլ պսակներն էին վերցնում¹³, որը 1486-ի մաշտոցն «երրորդ օրւան» է դնում, Տաթեւացու վերեւը նշանակւած տեւողութեան համեմատ: Այս վերջի մասի համար էլ բոլոր հին մաշտոցների մէջ, սկսած ԺԱ դարի օրինակից, առանձին համառօտ մի կանոն կայ: Պսակւածները նորից եկեղեցի էին գնում¹⁴, կամ քահանան նրանց տանում էր եկեղեցու

1. Անծ. 233: — 2. Նոյն՝ 233: — 3. Մշ. 1345-ի, 1490-ի: — 4. խոր. Բ, Ժ: — 5. Գեւ. եզ. 253: — 6. Քրդ. ամ. 202: — 7. Գեւ. եզ. 255: — 8. Անծ. 233: — 9. Աստ՝ 33-34: — 10. Քրդ. ամ. 203: — 11. Դաս. 98: — 12. Ազթ. 114: — 13. խոր. Գ, իբ: — 14. Կիր. 172: — 15. Անծ. 234: — 16. Գեւ. եզ. 252. Անծ. 234 Քրդ. ամ. 204: — 17. Մով. Գ. 52-53:

1. Գեւ. եզ. 252-53: — 2. Օձն. 24. Շն. Նմկ. 169: — 3. Մշկ. 65: — 4. Շն. Նմկ. 162: — 5. խոր. 310: — 6. խոր. 307: — 7. Շն. Նմկ. 167: — 8. Ալաւ. ԻԴ: — 9. Ոսկ. Պօղ. Ա, 664: — 10. Շն. Նմկ. 167, 169: — 11. Մշկ. 215: — 12. Գեւ. եզ. 256: — 13. Ժող. Զակայ. Դ, Գեւ. եզ. 257. Քրդ. ամ. 203: — 14. Քրդ. ամ. 204:

դռան մօտ¹ եւ կամ աւելի ինքն էր գնում նրանց տունը² եւ նշանակած աղօթքը կատարելով հանում էր պսակները, հրաման տալով ամուսնութեան, որ մինչեւ այդ օրը չունէին³։ Գուցէ, ասում է ՅՇ. Երզնկացին, այս իմաստով էլ թէ այդ «ուր օրը հարսն եւ փեսան գմիմեանց մի՞ տեսցեն⁴»։ Երէցն այդ առթիւ նորապսակներին աւանդում էր կեանքի կարեւոր խրատներն ու եկեղեցական օրէնքները⁵։ Ս. Ղազարի թ. 711 բոլորգիր հին մաշտոցը դիւրութեան համար եկեղեցու գաւթի խրատի տեղը դրել է Գեւ. Երզնկացու *Խրատ վասն պսակի*, այս վերնագրով, «Քարոզ պսակի համար եկեղեցու դռան մօտ, որ քահանան պարտականութիւն ունի ասելու փեսային եւ հարսին»։

Հարսանեկան սենեակի կամ առագաստի հանգամանքները նախապէս տեսանք⁶, որը կոչւում է նաեւ «հարսնարան»⁷։ Երբ հարսի հօր առաջնորդելու ժամը հասնում էր, հարսնածու աղջիկները «թմբուկներով եւ պարերով» առաջնորդում էին նրան⁸։ Խորենացուն էլ ծանօթ էին «առագաստի երգերը», որն երգում էին նրա օրով⁹։ Նշեցինք նաեւ հարսների փակւած կեանքը¹⁰, որ տեւում էր այնչափ, որ նրանք իսկապէս «հարսներ» կամ աւելի ճիշտ «նորեկ հարսներ» էին¹¹։ Նոյնը հաստատում է նաեւ առագաստի համար եկեղեցու վարագոյրը փոխ առնելու սովորութիւնը, որ արգելւում է սահակեան կանոններով¹² եւ փոխ վերցնելը երկար չէր կարող տեւել։ Այդչափ էր ուրեմն հարսնութեան վիճակի կամ փակման տեւողութիւնը։

Լրացնելով մեր տեղեկութիւնները՝ հետաքննելի է ամուսնութեան պարագան Դ - Ե դարերում այն հայերին, որոնք թոյլատուութեամբ ուշ էին մկրտւում, բայց վաղօրօք կերտում էին իրենց ամուսնական բոյնը։ 451-ին Աւարայրի ճակատամարտի նախընթաց գիշերն հայ բանակի մէջ անձեր կային, - «եթէ գոյր ոք երախայ», - որոնք այնտեղ մկրտեցին «գիշերով բոլորը»¹³։ ապացոյց, որ թւով շատ էլ քիչ չէին։ Եւ միթէ դրանք բոլորն ամուրիներ էին, երբ ամուսնութիւնն այդչափ կանխաւ էր լինում¹⁴։ Մենք նաեւ Փաւստոսի մի շինական երիտասարդի տեսանք, որ անկնունք եւ ամուսնացած էր¹⁵։ Արդ դժար է ըմբռնել, որ մինչեւ իսկ եկեղեցին պսակած լինի այդպիսիներին, որ քրիստոնէական դրոշմը դեռ չէին ընդունել իրենց ճակատին եւ որի համար ձեռնադրութիւնն էլ անվաւեր էր համարւում¹⁶։ Միւս կողմից, ապահով է եկեղեցական

ամուսնութեան գոյութիւնը մեզ մօտ այդ շրջանից, վկայութեամբ մեր չորրորդ դարի պատմիչի՝ թէ կատարւում էր «քօղով կամ պսակով հարսանեաց օրհնութեամբ»¹։

Պէտք է նաեւ իմանանք, որ հայ անցեալի մէջ կային գաղտնի ամուսնութիւններ, որոնց հակառակ էին մեր եկեղեցական օրէնքները, գեղծութիւն տեսնելով նրանց մէջ։ Այսպէս Լուսաւորչի երկբայական կանոններում արգելւում են «գաղտնի պսակը», պատւիրելով այդպիսիների պսակադիրը կարգալոյծ անել²։ Նոյն արգելքը կրկնեց նաեւ Շնորհալին³։ Օձնեցու օրով (Ը դար) մի ուրիշ անկարգութիւն էլ կար, որը որոշ քահանաներ պարսաւելի ծուլութեամբ զանց էին անում ամուսնութեան արարողութիւնն եկեղեցու մէջ եւ իրենց ձեռքով, թողնելով այն «առանց եկեղեցու եւ աղօթքի եւ առանց օրհնելու եւ հաղորդութեան» եւ հարսանիք գնացող մի անձի էին յանձնում պսակը՝ տանելու «ուր որ իրենց կամքն էր» այդպէս «ռամիկի ձեռքով թագաւոր էին դարձնում» եւ իրենց հաւանութիւնը բաւական համարելով, սակայն չմոռանալով գնալ եւ հարսանեկան սեղանի շուրջը տարածել իրենց բազուկները։ Դւինի ժողովը ծանր թշնամանք համարեց այդ խորհրդին ու պսակին եւ դատապարտեց⁴։ Դիտելի է, սակայն, որ անվաւեր չհամարեց այդպիսի պսակները։ Արդեօք կարելի՞ է հին համարել այս ոճը, եւ սրա մէջ նշմարել երախայից պսակի եղանակն էլ։

ԳԼՈՒԽ Դ

Մայրութեան մէջ

Հայուհին ամուսնութեան մէջ միշտ նրա արարչադիր գերագոյն նպատակը՝ մայրութիւնն է նկատի առել եւ հետամուտ է եղել նրա քաղցրութեանը։ Սիրել է ոչ միայն շրջապատել զաւակներով, այլ ըստ կարողութեան շատ ունենալ, որքան նախախնամութիւնը սահմանել է իւրաքանչիւրին։ Նա չի բաւականացել միայն նիւթական կեանք տալով, այլ նւիրել է մի աւելի բարձր պարտականութեանն էլ, ծնունդների դաստիարակութեան գործին, ցանկանալով նրանց մէջ տեսնել իր տան եւ անւան արժանի ժառանգներ եւ ընտիր քաղաքացիներ։ Եւ ճիշտ այդտեղ է, որ փայլում է հայ մօր գիտակցութիւնը, նրա սրտի ու մտքի ազնուութիւնը։ Բազմաթիւ են այս մասին

1. Մշտ. 1490-ի։ — 2. Ժող. Զագայ, Դ. Մրդ. Քրդ. 308. ՅՇ. եգ. Խր. Ե։ — 3. Ժող. Զագայ, Դ. Մրդ. Քրդ. 309. Գեւ. եգ. 257. Քրդ. ամ. 203. Ղրմ. Պս։ — 4. ՅՇ. եգ. Խր. Ե։ — 5. Վրդ. Քրդ. 309. ՅՇ. եգ. Խր. Ե։ — 6. Աստ՝ 14, 16, 24։ — 7. Լստ. 40։ — 8. Խոր. 311։ — 9. Նոյն՝ Գ, կը։ — 10. Աստ՝ 14-5։ — 11. Եղշ. 156։ — 12. Սոփ. Բ, 93։ — 13. Եղշ. 88։ — 14. Աստ՝ 29։ — 15. Աստ՝ 11։ — 16. Անդ. :

1 Փաւս. 229։ — 2. Կան. Ը։ — 3. Շն. Նմկ. 162։ — 4. Օձն. 10-11։

խօսող օրինակները եւ աւելի տոհմիկ դասակարգի մէջ, ուր հայունհին կարող էր մեծագոյն դիւրութեամբ ու յաջողութեամբ կատարել իր պաշտօնի բոլոր պահանջները:

1.- Ամենից առաջ մեր ուշադրութիւնը դարձնելու ենք մի քանի ազնւագէի մայրերի բազմորդութեան վրայ, որոնց յիշատակը պատմութիւնը պահել է եւ չպահածների մէջ էլ կարելի է բազում հագարներ թելել: Այդ տիկնայք իմանում էին մայրական անսպառ նեղութիւնները հաշտեցնել իրենց սովորական փափկութիւնների հետ: Մարիամ Պահլաւունին՝ Աբղիմսեհ Արծրունու ամուսինը¹, եօթն արու եւ հինգ էգ զաւակների մայր եղաւ²: Վասակ Պահլաւունու զուգակիցը՝ Մարեմիկը³, իւր գրկի վրայ կրեց ծնունդների մի բազմութիւն, որոնցից տասներեքը յիշում են, եօթ եղբայրներ եւ վեց քոյրեր⁴: Լամբրոնի տիրոջ՝ Բ Օշինի կինը՝ Շահանդուխտը⁵, ամուսնուն ընծայեց հինգ ուստր ու երեք դուստր⁶: Պապեռոնի իշխանի՝ Կոստանդին արքայահօր տունն, զարդարեցին ինն որդիներ եւ չորս դուստրեր, ութն Աւիթից եւ հինգը Պիտրիթից⁷ ըստ Հ. Ալիշանի⁸: Մեծն Լեւոնի ժառանգը՝ Ջապէլը, գահի հոգսերի հետ չանտեսեց մայրական պարտականութիւնն էլ, ծնող դարձաւ երեք ուստրերի ու հինգ դուստրերի⁹: Աւետիս յիշատակագիր քահանան 1272-ին գովում է թագուհուն, որ «առաւել ամէն բարիքների որ գործեց, ասում է, Հայաստան աշխարհին ժառանգ տւեց, որ անտէր եւ կամ տեղահան չլինէր»¹⁰:

Բայց ամէնից աւելի բազմածինը յիշում է Լեւոն Բ արքայի կենակից՝ Գեառնը, որ քանմէկ տարւայ մէջ տասնեւհինգ զաւակների մայր եղաւ, ութն արու եւ եօթն էգ եւ որոնցից վեցը երկրորեակ ծնեցին, ինչպէս աւանդում է նրանցից մէկն, որ Օշին արքայի ժամագրքի մէջ ընդարձակել է Հեթումի ժամանակագրութիւնը, խառնելով իրենց ծննդագրութիւնը: Ահաւասիկ նրանց ծննդական կարգն ու տարիներն, որ հետաքրքրական են հայ մօր գործունէութեան կողմից: Ջապուհ 1262ին, Հեթում 1265ին, Յիւր 1266ին, Մպիկ 1269ին, Թորոս 1270ին, Ռուբէն 1272ին, Ջապուհ 1273ին, Սմբատ ու Մպիկ 1276 ին, Կոստանդին 1277ին, Ռիթա ու Թիթան 1278ին, Ներսէս 1279ին, Օշին եւ Ալինախ 1283ին, երկու անունները կրկնաւ են նախորդների մահամբ¹¹: Այս ցուցակն, որ նոր է, մասամբ սրբագրում է Հ. Ալիշանի կազմածը¹²:

Այդ ժամանակ ծանօթ սովորութիւն էր, զաւակների ծննդեան թւականները նշանակել ընտանեկան որեւէ մատեանի մէջ: Ըստ սրան նաեւ Նղիբ բերդի տէրը՝

1. Աստ՝ 66: — 2. Աբ. 351: — 3. Աստ՝ 66 — 4. Հ. Բ. Զ. 1174. Հյ. 394: — 5. Աստ՝ 31: — 6. Պատմ. Բ. 226, 234. Հ. Բ. Զ. 1195 եւ այլ Ժ. Գ. Բ. — 7. Աստ՝ 68: — 8. Ս. 75-76: — 9. Պատմ. Բ. 261. Հ. Բ. Զ. 1263: — 10. Ա. Ը. 1910, Բ. 25: — 11. Ս. Օ. 99-100: — 12. Ս. 45:

Պաղտինը, Հայոց զօրավար եւ Մարիուհի՝ ամուսինը, իրենց ճաշոցի մէջ հետզհետէ արձանագրել են իրենց զաւակների գալուստը, որով անմոռաց են պահել իրենց ուրախութիւնների յիշատակը: Այսպէս. «Մենեց իմ անդրանիկ դուստրը՝ Աւիթ, Պաղտին զօրավարիս, Հայոց թւին ՉճկԱ, փետր. 5 օրն». - «ՉճկԱ թւին, ապրիլ ամսին, Ժ. Բ. օրը ծնեց իմ որդին՝ Կոստանդինը», եւ այլն²:

2.- Ջաւակների այդ պսակներից հետաքրքրամբ նկատում է թէ, ինչպիսի՜ մեծ վիշտ էր հայունհու համար անզաւակութիւնը: Ը դարում յայտնի են Սահակ Արծրունին եւ իր ամուսին՝ Մարառուհին, որը դուստրն էր Աշոտ Բագրատունու, որոնք զուրկ էին ծնողական միսթարութիւնից: Մի օր էլ տիկինն ամուսնուց խնդրեց ուխտի գնան Աշատայ վանքը, եւ ապաւինել սրբակրօն Գրիգոր վանահօր աղօթքին, «որովհետեւ կաղաչեն սուրբ վկաներին, որ Աստուծ մեզ զաւակ տայ եւ մենք նրան փոխ կը տանք Տէր Աստծուն»: Հաւանեց իշխանն ու գնացին, նէր տանելով սպիտակ եզներ ու սպիտակ գառներ, որոնց գոյնն ուշագրաւ է: Վանահօրը յայտնեցին մի արու որդի ունենալու իրենց բաղձանքը, եւ խնդրեցին գիշերային հսկում բոլոր եղբայրութիւնից: Սմբատունհին հասաւ նպատակին. ունեցաւ Գրիգոր Դերէնը, որին սնուցանեց ու ժամանակին կատարեցին իրենց ուխտը³:

Իսկ անհաւատ կանայք զաւակ ունենալու համար, կախարդական միջոցների էին դիմում եւ դրա արդիւնքն էր, ըստ Մանդակունի հայրապետին՝ «անզաւակութիւններ ծնունդների մէջ եւ երկար կապումն անլուծանելի»⁴:

3.- Միշտ եւ ամէն տեղ մայրեր են եղել, որ կեանք են տւել զաւակներին իրենց կեանքի գնով. պարտականութեան զոհեր եւ որոնցից պատմութիւնն օրինակներ է պահել: Դեգեաց տիկինը՝ Չորտանէլեան Գառն⁵, նախ ծնեց «գեղեցկատեսիլ մի մանուկ» Շահմելք անունով, որ տան ցնծութիւնն եղաւ: Եւ մինչ մանկամարդը յոյս ունէր երկար ժամանակ վայելել այս աշխարհն, ասում է յիշատակագիրը, եւ «ծնել ուստր եւ դուստրեր», երկրորդ մայրութիւնն արդէն քանդեց իր յոյսը: Մի երկրորեակ եկաւ եւ խաւարեցրեց իր արեւը եւ բարեպաշտունհին անվրդով եւ «ուրախութեամբ» աւանդեց հոգին, «ապահով աշխարհի պատրանքներից եւ դրանց զբաղումներից»: Վերին կամքի մի համակամութիւն, որ յատուկ է բարձր հոգիներին:

Իր սրտախոց մայրը՝ Միշտիկին, սիրասուն զաւակի յիշատակին մի Աւետարան գրել տւեց իբրեւ «նրա տեղը կանգնեցնել» այն, եւ նւիրեց նրա շիրիմին: Իսկ մատեանի

1. Աստ՝ 68-9: — 2. Հ. Բ. Զ. 1319: — 3. Շ. 37-38: — 4. Մ. 204: — 5. Աստ՝ 40:

վերջին էջի վրայ, նուրբ եւ զգայուն խորհրդով նկարել տւեց հէգ մանկամարդը, անշարժ եւ անշունչ տարածւած իր պատանքի մէջ եւ նրա մօտ նորեկ զոյգ որբերն, որոնք անբարբառ վկայում էին թէ մեր սիրուն մայրիկը մեզ կեանք տալու համար իրենը կորցրեց: Իսկ նկարի ներքեւ գրւած էր «Այս պատկերի ծրագիրը յանուն Կատային է՝ դստեր Վիգէնի, որ ծնունդի ժամանակ վախճանւեց ի տես մանկութեան, եւ սուգ թողեց իր անմխիթար մօրը, որին Տէրն իր գալստեանն ողորմելու է. ամէն»¹: Տեսարանն ու բառերն, որոնց մէջ բնութիւնն ու սէրը խառնում են իրենց հեծութիւնը: Ու՞ր գնաց արդեօք այդ սրտաճմլիկ պատկերը:

Նոյն վախճանն ունեցաւ նաեւ Օշին արքայի կենակիցը՝ *Ջապէշ* թագուհին, որ 1310ին ընծայեց ամուսնուն Լեւոն գահաժառանգը. «եւ ինքը հանգաւ ի Գրիստոս» մի քանի օր յետոյ², թափուր թողնելով իր գահը, որը վեց տարի յետոյ պիտի գրաւէր Տարենտայի իշխանադուստրը³: Այդքան ժամանակ պէտք եղաւ ամոքելու համար Օշինի վիշտը իր զուգակցի կորստեան:

Երկունքի տագնապն ու վտանգաւոր հետեւանքները ցնորքներով էին լցնում անհաւատ անձերի երեւակայութիւնը: Հայոց տների անկիւններում եւ անասունների ախոռների մէջ – ուրեմն ռամիկ դասի հետ գործ ունենք – բնակւում էին *առք* ասւած դեւեր, ծանօթ միջին դարում, եւ այդպէս կոչւած իրենց ներքին կամ խոր տեղերում դադարած: Նրանց վարսերն նմանում էին օձերի, յոնքերը պղնձեղէն, արտեւանքն երկաթեայ, ժանիքը վարագի նման: Նրանցից մէկը մի օր ասել է թէ «նստեմ ծննդականի եւ յղի կանանց. ականջները խորովեմ, գխասապն (սիրտ, լեարդ, թոք) քաշեմ եւ խեղդեմ մօրն ու մանուկին»⁴. Եւ թէ իրենց կերակուրը սաղմերն են⁵: Այս տեղեկութիւնը գտնում ենք *Պիպրիանոս* կոչւած մատեանի մէջ 1484 թւականից, որի մասին ընդարձակօրէն այլ տեղ գրել եմ⁶: Սիմէոն եպս. Աղձնեաց, միջին դարից, գրում է նոյնպէս՝ թէ դեւերը զալիս են «մտնում են յղի կանանց մէջ սպանելով անառակ կանանց մանուկներին», որոնք գոլանութեամբ էին զբաղւում⁶: *Պիպրիանոսն* յատուկ մի գիր ունի դնելու կնոջ ձեռքի մէջ «երբ դժւար է ծնում» եւ որով «Աստուծով հեշտ ազատւի», դրանից յետոյ պատկերում է հցել կրակի մէջ: Բովանդակութիւնը հրեշտակների չլսած անուններն են եւ աղաչանք նրանց, փութացնելու կնոջ ծնունդը⁷: Ալերի դէմ պահպանողական երդումներ էլ սահմանւած է, որը քահանան կարդում է ծննդականի վրայ: Հաւանօրէն

1. Հրդ. 294-96: — 2. Սմ. Տրդ. 128: — 3. Աստ՝ 69: — 4. Երդ. 229-32: — 5. Անդ՝ 215-21: — 6. Աղձ. 111: — 7. Երդ. 234:

այդ գաղափարն էր, որ *Մաշտոցի* դուռն էլ բացեց ծննդականի կանոնի առջեւ, որ Ս. Ղազարի հնագոյն օրինակների մէջ չի տեսնւում, մէկը ԺԱ դարից եւ միւսն 1216-ից: Թողնենք ռամկուհուն իր գրի հետ, ալին եւ նրա պարզամիտ հալածողի հետ, եւ մենք վերադառնանք զարգացած դասի մօտ:

4.- Ծնւելուց յետոյ պէտք էր մի անուն տալ նորածնին, այն տոհմային մականունի հետ կապելով եթէ ազնւական էր, որովհետեւ միայն նրանք ունէին հայրենի անուն եւ ռամիկն ոչ¹: Մենք, որովհետեւ խօսում ենք հայուհիների մասին, պիտի նկատի առնենք միայն նրանց անւանակոչութիւնը, որ քրիստոնէական հին սովորութեամբ կապւած էր մկրտութեան հետ, որ Գր. Նարեկացին ասում է, թէ «աւագանից կոչւեցի Արթուրն»² (մեկնելով իր անունը): Ընտանեկան մեծ ուրախութեամբ էր կատարւում այդ գործը, ինչպէս վկայում է *Թաճարապատումն* Ե դարի երկրորդ կէսից. «Բարեկամներով եւ մերձակորներով, ասում է, ծննդեան եւ անւանակոչութեան տօն էին կատարում»³:

Հայոց անունները մեծապէս փոխւել են, թէ արանց եւ թէ կանանց, ըստ ժամանակի եւ մանաւանդ արտաքին զանազան ազդեցութիւնների, որոնց յաջորդաբար ենթարկւել է մեր ազգը: Կարող ենք երեք գլխաւոր շրջանների բաժանել. դասական՝ սկսած Դ դարից մինչեւ Ը. արար - թաթարական եւ կիլիկեան: Մնալով կանացի եւ ընդհանրապէս աշխատութեանս մէջ յիշւած անունները միայն, որոցից դուրս դեռ չատերը կան, բայց կրողները զուրկ են սրանց կարեւորութիւնից:

Առաջինին պատկանում է՝ *Աշխէն, Փառանձեմ, Հովփսիմէ, Սանդուխտ, Շուշան, Հեղինէ, Մարիամ* եւն: Նոյն շրջանն ունի անուններ, որ կազմւած են հօր անունից. ինչպէս հռոմէացիների մօտ եւս. Յուլիոս՝ Յուլիա, Հոկտաւիոս՝ Հոկտաւիա եւն: Ըստ սրան խոսքովի դուստրը կոչւեց *Խոսրովիդուխտ*. Ս. Սահակինը՝ *Սահականոյշ*. մեծին Վարդանինը՝ *Վարդենի*. Մամիկոնեան Համազասպի քոյրը՝ *Համազասպուհի* (թերեւս յանուն պապին). եւ խորենացին հին Սմբատ Բագրատունու դուստրերին անւանում է *Սմբատուհի* ու *Սմբատանոյշ*, եւ Տիգրանի քոյրը՝ *Տիգրանուհի* (որ յարմար է թւում): Նոյն բարդ ձեւերը կան գործածւած եւ ուրիշների վրայ սովորութեամբ, եւ ոչ հօր անունից, թէպէտ որոշների ծնողներն անծանօթ են. այսպէս *Ջարմանդուխտ, Վարդանոյշ*, կամ կարգի փոփոխութեամբ՝ *Անուշիւթամ, Դ - Ե* դարերից: Աւելի ուշ՝ *Գորանդուխտ, Սահակուխտ, Շահանդուխտ*՝ թագուհիներ եւ Շահան Պահլաւունու

1. Աստ՝ 32: — 2. Նրկ. 186: — 3. Թճխ. 126:

դուստրը. *Խոսրովանոյշ, Համասարունի՝* Բարգէնի դուստրը, *Մմրատունի՝* Աշոտի¹ դուստրը. եւ այլն:

Կան բնութիւնից առնւած անուններ. *Զւիկ, Բիւրեղ (Ե. է դ.), Երնջիկ, Եղնիկ*² (1204). *Աթեան, Արուսեակ, Աղբերանց, Գոհար, Ոսկի, Զմրութաւ, Շաքար* (ստորինք): Կամ հասարակ կոչումներից. *Բամբիչ, Դաւրիկ (Դ. Ե դ.), Թագունի, Տիկնաց, Տղայ.* եւ ածականներից՝ *Ծրանեակ, Զարմանունի (Ե. Ժ Դ դ.):*

Բաւական յաճախակի են ի՞նչ յանգով փաղաքական ձեւերը. *Մաթենիկ, Նազինիկ, Դաւրիկ, Զւիկ, Երնջիկ, Շուշանիկ (Ե դ.). Շուշիկ, Մարեմիկ, Եղնիկ, Սիրունիկ*³ (1481), *Նուշիկ*⁴ (1493):

Արար - Թաթար չրջանից ունենք շատ անուններ. որոնց չափից դուրս թիւն զգալի է այս մատենանի մէջ եւս. մտնուանդ Թաթարականից: Օրինակ՝ *Մլքէ, Մելեքաթի, Ամիքա, Արդու խաթուն, Արուգ խաթուն, Աղիգ, Թամամ, Խորիշահ, Խուսիլու խաթուն, Մինա խաթուն, Մամքան, Նուսթի, Փաշա* եւն: Իսկ Կիլիկիայի մէջ ընդհանրացան եւրոպական անունները՝ հայացած ձեւերով. այսինքն կրճատւած կամ ծռնւած. *Թիթա, Զապէլ, Ալիծ, Ֆիմի, Թեֆանո, Պիագրիծ* եւ նմանները: Յետոյ յաջորդեցին պարսկաթուրք կոչումներ. նրանց՝ իշխանութեան ներքոյ:

Միջին դարում մեր ազնւական տոհմերի մէջ յատուկ անունները տեսնում ենք. որոշ նախամեծութեամբ են գործածւած: Այսպէս Անիի Բագրատունեաց համար սովորական են՝ *Մմրատունի, Հրանուշ, Մարիամ, Սոփի, Հռիփսիմէ, Արուսեակ, Կառա, Խուշուշ:* Աղւանի մէջ տոհմակիցները կամ Կիւրիկեաններն ունեն՝ *Մամա, Թուսուգան, Վանէ, Մարիամ, Թամար, Բաւրինա,* որոնք ընդհանրապէս վրացական են: Արծրունիները Վասպուրականի մէջ՝ *Սեդա, Մլքէ, Մարիամ, Սոփիա:* Սիւնիք՝ *Կաթարանիքէ, Քուպղիդուխտ, Համասարունի, Կառա:* Պահլավունիները՝⁵ *Շահանգուխտ, Մարիամ, Վանիւնէ, Սեդա, Տիկնաց տիկին, Թայիկ:* Ռուբինեանները՝⁶ *Արտա, Թիթա, Տալիթա, Ալիծ, Ֆիլիպ, Զապէլ, Դուրա:* Նրանց յաջորդը Զապէլի եւ Հեթումի գարմը՝ *Թիթա, Մարիամ, Զապէլ, Ֆիմի, Թեֆանո, Սպիլ, Զապլուն:* Համբրոնի Հեթումեանները՝⁷ *Մարեմիկ, Մարեմ, Աւիծ, Կեռան, Ալիծ, Մարիուն, Թեֆանո, Թագեր, Շուշան, Տալիթա, Շահանգուխտ:* Պապեռոնի Հեթումեանները՝⁸ *Թիթա, Մարգարիտ, Ստեփանի, Մարիամ, Հռիփսիմէ, Ֆիմի:* Զաքարեաններ՝ տեարք Եիրակայ. *Խորիշահ, Դոփ, Նրջի, Նանա, Թամթա:* Օրբելեաններ Սիւնիքում *Ասփա, Մամքան, Գոնցա:* Տեարք Ներքին Խաչէնի՝

Արցախի մէջ. *Մարին, Մամա խաթուն, Մինա խաթուն, Թուգուգան:* Տեարք Վերին Խաչէնի՝ կամ Հաթերքի՝ *Մամա, Փուրթուխան:* Վաչուտեաններ՝ իշխանք Կայէնի Գուգարսի մէջ, *Սահակդուխտ, Արդու խաթուն, Մամա խաթուն, Մամքան:* Այս անուններից շատերն ընդհանրացան ազգի մէջ, առանց խտրութեան ցեղի եւ վիճակի:

Երկանուն անձեր նաեւ եղել են, կամ նոյն անունը կրկին ձեւով գրւած է. օրինակ՝ *Վարդենի* եւ *Շուշանիկ* (դ. Վարդանայ). *Կառա* եւ *Կաթարանիքէ* (թգհ. Բագրատունեաց), *Խոսրովանոյշ* եւ *Շուշան*¹ (թգհ. Բագր.), *Մլքէ* եւ ծննդեան անունով *Թամար* (ըստ Աղթամարի² կոնդակի). *Շուշան* կամ *Շուշիկ* (տիկին Պահլավունեաց), *Մամա* եւ *Մամքան* (տիկին Հաթերքի), *Զապէլ* եւ *Զապլուն, Զապիլ* կամ *Սպիլ* (դք. Հեթումի թգհ.). *Թեֆանո* կամ *Ստեփանի, Մարիամ* կամ *Կալա Մառի* (պապեռոնացիներ). *Մարեմ* եւ *Թագեր* (լամբրոնացի). *Խորիշահ* ու *Տաւրիսուշահ* (դ. Մամիկ. Մարծպանի). *Մամա խաթուն* եւ *Թագունի* (դ. Հասան Զալալի):

Տան մէջ մահացած սիրելիների անունները աւանդում էին նրանց յաջորդներին: Այսպէս Գր. Մագիստրոսի հայրը՝ Վասակը, կարճ կեանքով ապրած *Սեդա* քրոջ անունը տեց իր դուստրին եւ Լեւոն Բ Թագաւորն ու *Կեռան* իրենց վաղամեծիկ *Զապլուն* ու *Սպիլ* դուստրերի անունները նորոգեցին նրանց հետագայ քոյրերի վրայ³: Այսպէս եւ ուրիշ շատերը:

5.- Փափագներով եւ ուրախութեամբ կեանք տալ զաւակներին եւ երբեմն վտանգելով իր կեանքը եւ տոհմային մի սիրելի անուն կապել նրանց, այդ ամէնը հայ մօր սրտի մէջ առաջ էին բերում անհուն մի սէր, որը նրանց ծնունդի հետ էր զօղում: Սրա հետ հետաքրքրական է նրա հոգեբանական վիճակն, որ ամէն անգամ իր սիրոյ ծաղիկները ծաղկում կամ խամրում էին, ցնծութիւնն եւ վիշտն իրար հետ խառնւում էին նրանց հոգու մէջ: Մտնենք ամենից բազմորդի մօր՝ *Կեռան* դժխուհու յարկը⁴ եւ այնտեղ տեսնենք մայրենի որդեսիրութեան այդ գեղեցիկ հանդէսն, որին մասնակցում է հօր գորովայից եւ ազնիւ սիրտն էլ, որը Բ Լեւոնինն է:

Աւետիսը 1272 թիւն գրում է, երբ տիկինը դեռ մայր է միայն հինգ զաւակների: Վախճանել են նրանց անդրանիկը՝ *Զապլուն* եւ չորրորդը՝ *Սպիլը*, երբ դեռ ծծկեր էր: Ողջ են Հեթումը, *Ֆիմին* ու Թորոսը: Ֆիմին մնացած միակ դուստրն է, վեց տարեկան, որի վրայ ծնողները դողում են. եւ նրանց զգացումների թարգմանը հանդիսանում է գրիչը, խնդրելով «առատութեամբ շնորհող պարգեւատուից կենդանի պահել սրա քրոջը

1. Աստ՝ 80: — 2. Թար. աղբ. Բ. 279: — 3. Աղբ. 307: — 4. Սեդի. 124: — 5. Աստ՝ 65-6: — 6. Աստ՝ 66-7: — 7. Աստ՝ 67-8: — 8. Աստ՝ 68:

1. Մսկ. 518: — 2. Բզմ. 1897, 412: — 3. Աստ՝ 80: — 4. Անդ:

անվրդով. նաեւ երկար ժամանակով տալ սրա հօրն ու մօրն», եւ «լիացնել եւ փարատել տրամուլեան սուգը, որ նրանց ծնունդին ընկալեցին»: Եօթ տարեկան Հեթումին ապահով են կարծում, ուր «դեռարոյս» Թորոսը, դեռ երկու գարուն միայն տեսած եւ տրւած «պարգեւներն աստածային» ծնողների «սրտի մխիթարութիւն», գրիչից ընդունում է երկար եւ արդիւնաւոր կեանքի ուղերձներ¹: Նոյն 1272-ին ծնւում է իրենց վեցերորդը՝ Ռուբէնը, եւ երկու տարի յետոյ մեռնում է նա, «մեծ սուգ» թողնելով ծնողներին, որովհետեւ «չատ գեղեցիկ էր տեսքով» կամ դէմքով: Երկրորդ յիշատակողը խնդրում է, որ «սրբերամ դասը» աղօթեն, որ Ռուբէնը խառնւի «անմեղ մանուկների հետ» եւ հօրն ու մօրը «խորր տրամուլիւնից ազատել»: Նրանից յետոյ «մխիթարութեան որդին» ծնւեց Սմբատը, որի համար մաղթում է «երկար ժամանակով վայելել նրան տեսնելով, ուրախանան աստածային վարձատրութեամբ»: Յիշատակում է «սրա դեռարոյս քոյրը՝ Զապէյր», 1273-ին անդրանիկի տեղը գրաւած, որ «պահեց, ասում է, Աստուած անվրդով երկար ժամանակ մնալ նմա, որովհետեւ շատ սիրելի եղաւ հօր ու մօր աչքին»: Նոյնպէս եւ «սրա միւս քոյրը» (Սպիլ), եւ թագուհու ծծկեր տղաները՝ Կոստանդին, Ներսէս, Օշին, Լուորէն (կամ Ալինախ), ամենայն պատահարներից անսասան մնան²: Այսպէս, մեր յիշատակագիրներն ուշի ուշով հետեւում են այդ երկու ազնւական հոգիների ծնողական ցնծութիւններին եւ վշտերին, հաղորդ կը լինեն նրանց ընթերցողներն էլ:

Եթէ կեռանր ժամանակին իր զաւակների մի մասի վրայ ողբաց, նրանք բոլորը իրենց հօր հետ միասին 1285-ին ողբացին իրենց սիրելի մօր համար, որ որբ թողեց նրանց ու մեծ մասամբ փոքր, վերջինն հագիւ երկամեայ եւ որոնցից մէկը, լրացուցիչը Հեթում պատմիչի ժամանակագրութեան³, սիրոյ պնդութիւնն իրենց եւ մօրը մէջ զգացնելով այսպէս է գրում. «ԶԼԴ. փոխադրւեց ի Քրիստոս, հոգիով ամենագովելին եւ գեղեցիկ տեսքով իմ առաքինի մայրն՝ Կեռան թագուհին Հայոց⁴» մատաղ հասակի մէջ, մաշւելով իւր մայրական պարտականութեան եւ մանաւանդ քաղաքական դառնութիւնների ծանրութեան ներքոյ:

Բարի, երջանիկ, բայց ծնունդներով սուգով վշտահար մի ընտանիք էին Սասունի

տեարք Վիգէն Զորտւանէլեանն ու Մեղեքաթի Արծրունին¹, որ ծնեցին «լուսածաղիկ որդիներ եւ դուստրեր գեղատեսիլ», եւ որոնք մեծ մասամբ կանխում են թողնել այս աշխարհը, «իրեւ առաջին արմատների նոր պտուղը, որ որպէս ընծայ տեսան մատուցեալ», եւ «նրանց վախճանումից փոքր ինչ արտասուելով», մխիթարեցին մնացած երկու զաւակներով Զորտւանէլ ու Գատա, որոնք իրենց փառքն ու ցնծութիւնն էին մինչեւ երիտասարդութիւնը, մինչեւ իրենց արեւն էլ մայր մտաւ² նախորդների պէս:

Բոլոր զաւակներն եթէ սիրելի էին ծնողներին, մանաւանդ մօրը, որ իւրաքանչիւրի համար տառապել էր, բայց լինում էին ծնունդներ, որ իրենց առաւելագոյն ձիրքերով մեծագոյն տեղն էին գրաւում ծնողների սրտի մէջ: Դրանցից էր յիշեալ Գատան, ճշգրիտ հետեւողն էր մայրենի բարքերին, «կատարեալ հասակով եւ գեղեցկութեամբ», որի համար «մօր աչքին շատ սիրելի էր, աւելի քան իր միւս երեխաներից», ասում է պատմիչը³:

Սա իր կարգին ամուսին Շահինշահի եւ «գեղատեսիլ» մի մանկան մայր, Շահմելիքի, միասին «զւարճանում էին իրենց զաւակի տեսքով», որ ողբացեալ մանկամարդը չկարողացաւ երկար վայելել⁴: Իր եղբայրը՝ Զորտւանէլ ու կենակիցը՝ Վառնիշ Պալաւունին, նոյնպէս երեք զաւակներ ծնեցին «գեղեցիկ եւ հրեշտակատեսիլ», Վասիլ, Շահինշահ ու Թոռնիկ⁵. «Եւ կային բարեկարգութեամբ, լուսածաղիկ զաւակներով զւարճացած⁶»: Ծնողական գորովի ուրիշ օրինակներ եւս դեռ այս աշխատութեան մէջ կը տեսնենք:

Երանի նրանց, որ վայելեցին իրենց հօր ու մօր գուլթն ու խնամքը: Իսկ նրանք, որ հանդիպեցին խորթ հօր կամ մօր, գուցէ շատ քիչ անգամ ճաշակեցին ընտանեկան կեանքի քաղցրութիւնը: Եւ ամէն ժամանակի ու ազգի Սեբերիանոսի այս վկայութիւնը պատշաճում է. «Ե՛ւս դժնդակ (է) ծուխը, որ խորթ մօր եւ խորթ զաւակի մէջ ծխում է», եւ կամ «Ե՛ւս չար աղմուկն այն է, որ խորթ հօր եւ խորթ զաւակների մէջ լինի⁷»: Անշուշտ առանց այսպիսի պատճառով չէր, որ Լեւոն երկրորդն ամուսնութեամբ իր առաջին կնոջ զաւակին՝ Ռիթային, հեռացրեց արքունիքից եւ յանձնեց իր մօր (կամ աղջկայ տատի) խնամքին⁸:

Փակենք որդեսիրութեան այս հատածը, եւ սկսենք խօսել ծնողական պարտականութիւնների մասին, որ զաւակների ծնունդով է սկսւում:

1. Ար. Շք. 1910, Բ. 24-25: — 2. Ար. Շք. 26-27: — 3. Աստ՝ 80: — 4. Մ. Օշ. 100:

1. Աստ՝ 39: — 2. Հյ. 293-94: — 3. Անդ՝ 394: — 4. Անդ՝ 934-35, աստ՝ 59: — 5. Աստ՝ 61: — 6. Հյ. 394: — 7. Սրբ. 42. բառերուդ սահման տես աստ՝ 21: — 8. Աստ՝ 95:

6.- Իրենց մանկիկները դիեցնելու պաշտօնից միշտ ազնւական հայ մայրերը հրաժարել են, նրանց կեանքի այդ ամենից նեղացուցիչ չըջանը չկարողանալով հաշտեցնել իրենց փափկակեցութեան հետ, ուստի այդ հոգսն օտարներին են յանձնել¹: Եւ եւ ոչ միայն մայրական գրկից, այլեւ տնից հեռու էր մնում երեխան, դայեակների մօտ, որ ոչ ազնւական, բայց ծնողների վստահութիւնը վայելող բարեկեցիկ մի ընտանիք էր լինում: Նոյն ընտանիքի հայրը պաշտօնական դայեակն էր, որ սանին դիեցնելու համար տալիս էր իր կամ մի ուրիշ կնոջ: Հայրենի յարկից այդ հեռացման շնորհիւ էր, որ Ռչտունեաց եւ Արծրունեաց երկու նշխարներն ազատեցին Տիրանի կազմակերպած կոտորածից²: Վարդանանց ապստամբութեան շրջանին, երբ սպարապետը մի պահ հեռացաւ Հայաստանից, մատնիչ՝ Վասակը՝ Մամիկոնեանների, Կամսարականների եւ միւս հաւատարիմ իշխանների մանուկներին հաւաքեց «Խւրաքանչիւրի դայեակից» եւ տարաւ ու փակեց Սիւնեաց բերդերի մէջ³: Այսպէս նաեւ Մամիկոնեան Հմայեակի երեք զաւակներին՝ Վահանին, Վասակին եւ Արտաշէսին, «որոնք յոյժ տղաներ էին», վերցրել էր «դայեակներից» ու տարել Պարսից պալատը, որպէսզի մեռնէին իրրեւ մահապարտների որդիներ, իսկ չորրորդը՝ Վարդը, «մնացել էր իր դայեակի մօտ Տայքում»⁴: Ռչտունեաց Համազասպունու դայեակն սոսկական մի կին էր եղել⁵ եւ Կամսարական Ներսէի դայեակի որդին յիշում է «Շիրմաց դիւղից»⁶ այսինքն մի շինական:

Մեր տիկնայք մինչ զգուշանում էին իրենց զաւակները դիեցնելուց, Արշակունեաց օրով յօժարութեամբ ընդունում էին իրենց լանջերի վրայ թագաւորների զաւակները, որ իրենց տների եւ արքունիքների միջեւ այդ կաթով սերտ ու շատ յարգի կապ էին ստեղծում: Եղիշէն Յագկերտի անագորոյն վարմունքը մեր ազատունու հետ յիշելով, շեշտում է՝ թէ «որ բոլորից մեծն ըստ մարմնական կարգով է», նախարարների մէջ որոշները կային «որոնց եղբայրներն իրենց մօր կաթով էին սնուցւել»⁷. այսինքն իրենց մայրերն էին նրանց սնուցել: Գառների լանջերի վրայ կերակրելով գայլի կորիւններ: Մեր իշխանների դայեակութեան կապերը շատ են նաեւ հայ Արշակունեաց հետ, որոնց մասին ընդարձակօրէն խօսել եմ ուրիշ տեղ⁸:

Երբ մեր աշխարհի մէջ քաղաքական ապահովութիւնը խախտեց բարբարոս տիրապետութիւնների ներքոյ, հայ տիկիկներն ստիպւեցին փոխել իրենց նախկին ոճը, եւ կաթնատուն բերեցին իրենց մօտ, միշտ պահելով օտարի միջոցով դիեցնելու

սովորութիւնը: Այսպէս է դարձում Արծրունի Վարդ պատրիկի կինը՝ Մարիամը, իր Ստեփանոս մանկանը դեռ «յիստեան» եւ նրա «դայեակի» հետ միասին իր մօտ էր պահում¹: 913 թւին Սմբատ Սիւնեցու ամուսինը՝ Մովսիսը, իր հետ ունէր «ծծկեր» մանուկը նախ Երնջակի ամրոցի եւ ապա գերութեան մէջ²: Եւ ԺԲ դարում Դաւիթ Գանձակեցին վկայում էր թէ «մեծատուն կանայք նոր ծնած մանուկներին տալիս էին ստնտուին (միշտ իրենց մօտ), իրենք կաթ չէին տալիս»³: Անշուշտ բացառութիւններ էլ կային. օրինակ՝ Սիդոնի հայ տիկիկն, որդեսէր՝ Յիւրի, անձամբ էր դիեցնում իր զաւակներին. այնպէս որ նրա եղբայրը՝ Լեւոն, գրում է թէ կրտսերը՝ Ծւանը, ծնած քաղաքական ծանր պարագաների մէջ «սնեց առանց իր մօր կաթով»⁴, ուրեմն միւս որդիները սնած էին:

Հայ տիկիկները կաթնատու եղել էին հեթանոս Յագկերտի եղբայրներին: Սակայն միջին դարի մեր սնապաշտ կղերը չէին ներում, որ հաւատացեալ կանայք սնուցիչ լինէին ոչ քրիստոնեայ մանուկներին: Յիշեալ Գանձակեցին այսպէս է գրում. «Քրիստոնեայ կնոջ պարտքը չէ քուրդ տղային իր ստինքներով կերակրել», որովհետեւ իր կաթն, ասում է, սրբացած աւազանից, անպատեհ էր տալ անսուրբ հեթանոսին: Նրանց, որ անգիտութեամբ մեղանշեն այս սահմանի դէմ, մի տարի ապաշխարանք է սահմանում. իսկ գիտակցաբար «նզովեալ է լինելու եւ որոշելու եմ, ասում է, ամէն եկեղեցիներին»⁵: Հաւանական է, որ այս արգելմանը հպատակողներ էլ եղան, բնականաբար ռամիկ դասի մէջ:

7.- Երբ դիեցման շրջանն անցնում էր, մայրենի գիրկը բացւում էր մանկան առջեւ, ուր նա գտնում էր գորով, գգնանք եւ մտքի ու սրտի սնունդ իր մօր շրթունքներից եւ առաջնորդութիւններից: Արիստակէսը հայ մօրը մանուկներն իր գրկի մէջ՝ նմանեցնում էր աղաւնու, որ միշտ թրթռում է նորափետուր ձագերի շուրջը⁶: Նրա առաջին մտածմունքն էր նորածինների կեանքի պահպանութիւնը, բացի բժշկական կամ սնապաշտական դարմաններից, որ գործածւում էին տկարութիւնների պարագային⁷, ունէին նաեւ պահպանողական միջոցներ, որոնցից որոշները սնապաշտական էին: Օրինակի համար մագաղաթի վրայ օտարախորթ անուններ էին խառնում սրբերի անունների հետ, զանազան սնոտի եւ Աւետարանից էլ քաղած խօսքերով, դնելով «դրճի» կամ փոքրիկ տուփի մէջ. խաչանիչ կնքում էին եւ կապում իրենց մանուկների

1. Աստ՝ 7: — 2. Աստ՝ 57: — 3. Փրպ. 195: — 4. Նոյն՝ 323-24, 335: — 5. Աստ՝ 7: — 6. Փրպ. 454: — 7. Եղշ. 18: — 8. Քասա. 12-14, 25-29:

1. Մամ. 9, 11: — 2. ԹՀ. ԿԹ. 302-3. Օրբ. 135, 140: — 3. Ալաւ. ԿԸ: — 4. ՀԼԲ. ԶԶ. 1249: — 5. Ալաւ. ԻԱ: — 6. Աստ. 38-9: — 7. Աստ՝ 26-7:

բազուկներին ու պարանոցին իրբեւ «պահպան»¹: Իսկ բարեպաշտ «շատ կանայք» դրանց փոխարէն, ուղղակի Աւետարանից մի կտոր օրինակում էին, որ «աւետարանակ» էր կոչւում, եւ քրիստոնէական հին մի սովորոյթ էր², եւ «կախում էին մանուկների պարանոցից» ասում է ՅՎ. Եզնկացին³:

Կային եւ մայրեր, որ բացի իրենց կապածից բաղձանք ունէին ու զաւակներին պատւիրում էին, Աւետարանի մի ամբողջ բաժին իրենց վրայ կրել նաեւ մանկութիւնից յետոյ ու միշտ: Այսպէս Բախտեար պատրիկը 1073 թւին մանր երկաթագրով օրինակել է տալիս Յովհաննու Աւետարանը, որ «քաջաջան մտքի յօժարութեամբ» իր մայրը «պատւիրել էր միշտ պահի» սիրելին «զգեստի գրպանի մէջ» եւ այս «նրա սրտի հանգստութեան համար եւ նրա կեանքի պահպանութեան, որ բանսարկուի խարէկութիւնից անսպախաք մնայ»: Իր մօր այդ փափագն ազնւօրէն կատարեց, ծնողի հետ «մեծ ցանկութիւնով յոյս ունենալ Աւետարանի գորութեանը»⁴:

Նոյն բարեպաշտները կարեւորութիւն էին տալիս եւ ջանում էին նաեւ իրենց զաւակների օրհնութիւնն առնելու: Այսպէս երբ տեսնէին «առաքելի արս եւ իմաստուն վարդապետ», իրենց մանուկները նրա մօտ էին տանում օրհնելու, որոնք կատարում էին նրանց խնդրանքն այս բանաձեւով. «Ողորմի՛ քեզ Աստուծոն, որդեակ եւ օրհնի քեզ»⁵, ինչ որ համեմատ է Ոսկերեանի հին եւ անբնագիր մի հատւածի պահածին⁶:

8.- Գալով նիւթական պէտքերի եւ կրթութեան մասին, այստեղ հայ տիկնոջ մօտ անպակաս է պաշտօնեանների օժանդակութիւնն էլ: Նրանց առաջինը դայեակներն են, որոնք հասուցանելոյ կամ ստիճից կարելուց⁷, կամ ստիճից հեռացնելուց⁸ կամ կաթից աճջատելուց⁹ յետոյ, շարունակում էին իրենց հոգը երեխաների վրայ, այս պատճառով նրանք Ե դարում ներկայ եւ հաստատւած էին իշխանական պալատի մէջ իրենց սաների մօտ¹⁰: Արծրունեաց պատմիչը հաղորդում է թէ՛ Սոփի տիկնոջ սուգի հանգամանքները նրանցից է լսել, որոնք «մանուկներին իրենց գրկում էին կրում»¹¹, որ նրա հինգ փոքր զաւակներն էին՝ Աշոտը, Գագիկը, Գուրգէնը, Սոփիան եւ ուրիշ մի անանուն դուստր¹², որոնք դիեցման շրջանից հեռացած էին արդէն:

Գրկի մէջ կրելու շրջանն էլ անցնում է եւ հասնում է լսելու եւ ուսանելու ժամանակը, այսինքն դաստիարակութեան: Տիկնոջը պատկանում էր այս յոյժ կարեւոր գործն էլ, որը իր մտաւոր եւ մարզական մասերով շատ բարդ էր եւ որի համար տիկնոն

իրեն օժանդակող մասնագէտ դաստիարակներ ունէր, արական սեռից՝ ուսուցիչ, եւ իգականից՝ դուստրերի համար¹, որոնք աշխատում էին նրանց զարգացման խնդրով, ուղղակի նրանց մօր հսկողութեան եւ առաջնորդութեան ներքոյ, մինչ հայրերը թաղած էին արտաքին զբաղմունքների մէջ²: Նրանք իրենց պաշտօնը շատ շուտ էին սկսում, երբ սաները դեռ «երեխայ» էին, ինչպէս նշում է Ղազարը, վարդանանց պալատների մէջ³: Նոյն պաշտօնեանները նաեւ շրջապատում էին յոյն տոհմիկ մանուկին, «ուր նրա համար կար հայրն եւ մայրը, դաստիարակը, դայեակն եւ մի վարդապետ», ասում է Ոսկերեանը, եւ որոնց գործերն էլ ճշտում է թարգմանիչը հայ ազնւական տան մէջ, նոյն վկայութիւնն այսպէս է ընդլայնում. «ուր հայրն ի վերայ կայցէ», մեզ մօտ շատ հեռուից. «եւ մայրը շուրջն է պատում» մօտից հսկելով զաւակին «եւ դաստիարակն օժանդակ կայցէ» ծնողներին, յարատեւ մանուկի հետ մնալով «եւ դայեակն մտածում է» նրա սննդի, առողջութեան եւ այլ արտաքին խնամքի «եւ վարդապետն հրահանգելով վարժեցնում է» մտաւոր ու մարզական գիտութեան մէջ⁴: Դրանցից դաստիարակի դերը կարեւորագոյնն էր, իբր ծնողներին փոխարինողի եւ աւելի բարոյական, ինչպէս հաղորդում է Ե դարի մի գրիչ: «Երեխային, ասում է, դաստիարակը հրահանգում է հեռու մնալ վնասակար խնդիրներից եւ օգտակարի մօտ կանգնել, իսկ անօգտակարով չզբաղել»⁵: Ընկերանում էր նրան թէ տանն եւ թէ դրսում, վարում եւ շարժում էր ըստ մօր ցանկութեան, որ ցոյց էր տալիս նրան, մինչեւ իսկ որտեղ պէտք էր իր զաւակին տանել եւ որ վայրերից զգուշանալ⁶:

Այդ մայրենի իշխանութիւնը չափաւորում էր արքայորդիների մանաւանդ գահաժառանգների դաստիարակութեան մէջ, որտեղ այդ պաշտօնը յանձնւում էր ազնւականներին գործելու մեծ ազատութեամբ: Այսպէս Տիրանի որդուն՝ Արշակի դաստիարակն եղան Արտաւազդ ու վասակ Մամիկոնեանները⁷, եւ Արծրունի Սենեքերիմ արքայի պայազատին՝ Դաւթի, «մանկակալ եւ սնուցիչը» Շապուհն էր «քաջ եւ հզօր պատերազմող այր»⁸: Աւելի ստիպողական էր այդ, արքայի կամ իշխանի մահւան ժամանակ, որ դաստիարակն միանգամայն երկրի վարիչն էր դառնում մինչեւ սանի մեծանալը: Այսպէս վարեց Մանուէլ Մամիկոնեանը, Պապի մանուկների՝ Արշակի ու Վաղարշակի հետ, որոնց

1. Այսլ. ՂԶ: — 2. Երբ. 221: — 3. Եզ. Մ. 484: — 4. Հ. Բ. Զ. — 5. ՄԶԿ. 66, 70: — 6. Ոսկ. Պօղ. Ա. 178: — 7. Մանգ. ԻԱ. . Ող. Ա. 8: — 8. Ոսկ. Մտթ. Ա. 668: — 9. Ժ. ԻԸ, 9: — 10. Փրպ. 160: — 11. Արծ. 300: — 12. Նոյն՝ 245. Օրբ. 191:

1. Աստ՝ 8: — 2. Աստ՝ 21: — 3. Փրպ. 160: — 4. Ոսկ. Պօղ. Ա. 315: — 5. ԹՃԻ. 79: — 6. Աստ՝ 8: — 7. Փաւս. 47: — 8. Ուռ. 48:

«իրբեւ սան սնուցանում էր¹» մինչեւ թագաւոր դարձրեց նրանց²։ Թորոս Բ Ռուբինեանը 1168-ին օրհասի պահին «իր տղայի՝ Ռուբէնի, դաստիարակ նշանակեց իշխան թուժասին, որ Թորոսի աշխարհը մի տարուց տէր կանգնեց», մինչեւ հանգուցեալի եղբայրը՝ Մլեհը, բռնակալեց³։ Տեսանք նոյն կարգադրութիւնը նաեւ մեծն Լեւոնի դստեր ու յաջորդի վերաբերեալ⁴։

Այս պայմանի մէջ էր ապրում Պապն՝ Արշակի ժառանգն, որ իբր աշխարհին առանձին էլ արքունիքի մէջ էր բնակուում։ Իր մայրը՝ *Փառաճմեմը*, հեռուից նրան հետեւում էր։ Նրա վարքի նկատմամբ շատ յոռի տեղեկութիւններ է ստանում, գնում եւ մտնում է նրա սենեակը. խրատում, յանդիմանում եւ լացում է, բայց իր ձայնն անլսելի է մնում⁵։ Եւ չի կարողանում որդու մասին վճռական կարգադրութիւններ կատարել, այլ թողնում ու գնում է։ Նրա բուն դաստիարակները չեն յիշած, որոնք ինչպէս երեւում է փոխանակ շինելու քանդել էին նրա մէջ մարդը։

Բացառիկ դիպածներ են դրանք արքունիքին յատուկ, իսկ սովորական պայմաններում, հայ տիկինը գիտէր սանձը բռնել թէ՛ զաւակների եւ թէ՛ դաստիարակների, որոնք պարզ ու կիրթ քաղաքացիներ էին⁶։ Ոսկերեանի ասածով թէ «ոչ ոք պատահաբար, դոյզն կերպով չէին ցանկանում դաստիարակ լինել, թէպէտ դրանից աւելի մեծ արւեստ չկար⁷»։ Որոշներն այդ պաշտօնն եկեղեցական դասից էին նշանակում եւ սահակեան կանոններն արգելում էր ժողովրդակալ քահայային «ազատների տանը» կամ «իշխանի տանը դայեակութիւն... կատարել⁸» իրենց սեփական սպասաւորութեան խանգարման պատճառով։

Գեղեցիկ են արդիւնքներն այդ մայրական դաստիարակութեան, որ մեզ աւանդել է պատմութիւնը։ Յիշած Պապի որդիների՝ Արշակի ու Վաղարշակի, մայրը *Ջարմանդուխտն* էր «որը կայսերական քաղաքից էր⁹»։ դատելով անունից հայազգի էր, բայց Բիւզանդիոնի բնակիչներից, զարգացած յունական կրթութեամբ, նրբութեամբ ու հաստատուն նկարագրով, ուստի աւելի բախտաւոր ու բարոյապէս բարձր քան իր սկեսուրը։ Կարողացաւ նոյնպէս բարձրացնել իր զաւակներին էլ, որոնցից անբաժան էր ապրում¹⁰, հսկում եւ նրանց սրտերը մաքուր պահեց իրենց ամբարիշտ հօր վատթար օրինակի ազդեցութիւնից։ Նրա սպանութիւնից յետոյ Արշակը (Գ) հայրենի թագը կրեց¹¹, բայց իր քրիստոնեայ փափուկ խիղճը չհանդուրժեց «անասուած» Պարսից ծառայութեան մէջ ապրել, մանաւանդ, որ մեր պարսկամոլ իշխանախումբն էլ իրեն

հակառակ էին, թերեւս նրա հելլենասիրութեան պատճառով։ Եւ թողնելով իր պաշտելի Այրարատն նրանց ընտրած Խոսրով Գ արքային¹, վշտալի սրտով գահը փոխադրեց Հայաստանի յունական բաժնում «հաւատացեալ երկրում» քան թէ մնալով ժառանգութեան հարցի մէջ «տեսնել անվերջ հաւատքի սպանելը սուրբ եկեղեցու թշնամիների կողմից» եւ նրա պաշտօնեաներից²։ Մայրենի կրթութեան ազնւական ներշնչումը, որ ընդունել էր եւ կառավարում էին իրեն։

Հայրենեաց պարծանք՝ «կարմիր Վարդան»ը, որ հաւատքի եւ աշխարհի փրկութեան համար, Աւարայրի դաշտն իր արեամբ ներկեց, Հմայեակի հարազատը, որ նոյն դատի համար ընկաւ եւ Համազասպեան՝ նախ մարտնչող եւ ապա կալանաւոր ի Պարսկաստան տարւեց նոյն սուրբ նպատակի համար, դաստիարակութեան պտուղներն եղան ոչ այնքան իրենց հօր՝ Համազասպի, որ ոչ մի յիշատակ չթողեց³ իր կարողութեան եւ գործունէութեան, որքան Ս. Սահակի արեամբ ու շնչով կազմած *Սահականուշի*, որ թէ՛ վաղամեռիկ ամուսնու կենդանութեան եւ թէ՛ յետոյ մայրական պարտականութեան մէջ իրեն թիկունք ունէր մեծահանճար եւ շնորհափայլ հօրը, որ մինչեւ իր հայրենի ստացւածքը, յետին օրհնութիւնն ու կտակը՝ «պահել սուրբ Գրիգորի պատւիրանի վարդապետութիւնը», թողեց իր թոռներին⁴։

Վարդանանց ամուսինները կամ պատերազմին իրենց դիւցազն կենակիցներին զոհ տւած եւ կամ մատնւած երկարատեւ գերութեան, «թէպէտ նեղութեան մէջ էին», սակայն չէին ուզում նմանել «անփոյթ եւ անպիտան կանանց», այլ «իրբեւ քաջայրերի առաջիկայ չքեղաբար օգտաբեր հրահանգներին հոգացող լինեն մանուկներին⁵», գրում է պատմիչը, կատարելով իրենց սովորական պարտականութիւնը։ Եւ այդ «չքեղաբար օգտաբեր հրահանգներին» մէջ բարոյականի հետ տեսնում ենք մարզականն ու զինւորականն էլ, որոնց մեծ կարեւորութիւն էր տալիս մեր ազատանին⁶։

Շուշանիկը՝ Աւարայրի մեծ նահատակի դուստրը, եւ ձուլւած նրան ու *Դասրկան* աստուածասէր հոգիների կաղապարով, - որի համար կարող էր պարծենալ թէ «որոնց ես եմ զարմ, որոնք սիրեցին քեզ որպէս ճշմարիտ Աստուած», - աղօթքի մէջ վկայում էր զաւակների մասին՝ թէ՛ նոյնպէս էին «անւած արդարութեամբ իմ բազուկների վրայ⁷», որտեղ աւելի մօտ եւ ազդու էր հնչում մայրենի սրտի ձայնը նրանց ականջին։ Թէպէտ աւա՛ղ, իր ամուսնու ամբարիշտ բռնութիւնը, յետոյ պիտի կորզէր այն գառներն իր գրկից։

1 Փաւս. 244: — 2. Աստ՝ 54-5: — 3. Տրք. Գ/Գ. 250: — 4. Աստ՝ 9: — 5. Փաւս. 155-56: — 6. Աստ՝ 9: — 7. Ոսկ. Մտթ. Բ, 28: — 8. Մոփ. Բ, 93: — 9. Խոր. Դ, խբ: — 10. Փաւս. 244: — 11. Աստ՝ 54-5:

1. Փաւս. 261: — 2. Փրպ. 20-22, 28-30: — 3. Հմմտ. Խոր. Գ, ծա: — 4. Փրպ. 103-4: — 5. Նոյն՝ 334: — 6. Դաստ. 298-320 եւն: — 7. Մոփ. Բ, 25, 14:

Նշանաւոր է իր հօրեղբօր՝ Հմայեակի կինը՝ Զւիկն, եւս «հոյակապ եւ ականւոր Արծրունեաց տոհմից», ու բարեպաշտ ծնողների զաւակ, որի եղբայրն՝ Աղանն, աշխարհից հրաժարւած, անապատի մէջ ճգնում էր¹: Այդ տիկինը, ասում է ականատեսը, «անւանի կին է եղել եւ ամենից առաւել լաւ, թէ մտաւոր կերպով Հայաստան աշխարհի բոլոր կանանց մէջ»: Այրի եւ անտէր մնացած ազգիս ընդհանուր դժբախտութեան մէջ, անցաւ Վրաստանի Աշուշա բղեշխի տունը, որ իր քեռայրն էր, *Անուշվուամ* քրոջ ամուսինը, եւ այնտեղ «սնեց եւ խրատեց իր որդիներին», անձնանէր գործակցութեամբ ազնւասիրտ հարազատին, ինչպէս վկայում է Ղազարը գրելով Վահանին. «Մնուցանում է ձեր օրհնեալ մայրը եւ Անուշվուամն ըստ իրենց հոգեւորութեան եւ մեզ ու ձեզ²»: Այս պատմիչի մասին յետոյ ենք խօսելու³: Ուրեմն «սնուցել մանուկներին եւ սովորեցնել» չնորհիւ այդ մայրենի խնամքին եւ ընդունելով «հրահանգը հոգեպէս եւ մարմնապէս», որոնց վերջինը մարգականն էր, «յառաջագէտ էին ամենից եւ հռչակաւոր» եւ պատանի հասակից իսկ «մտքով տեսնելու յաջողակ եւ զարմանալի էին երեւում⁴»: Նրանց անդրանիկը՝ Վահանը, «մտաւոր այր, առողջախորհուրդ եւ բարեսէր», ինչպէս մայրը պատրաստել էր եւ ճարտար ամէն գործի մէջ⁵, իր անունն անմահացրեց, ի սէր հայրենեաց չորս տարի կուելով պարսիկների դէմ, եւ շահելով Հայաստանի անդորրութիւնն ու մարգպանութիւնը: Երկրորդն՝ Վասակը, զինակցեց եղբօրն ու նահատակեց աշխարհի համար: Երրորդին՝ Արտաշէսի կեանքը չենք իմանում: Իսկ չորրորդը՝ Վարդը, նախ կալանաւոր Տիգրանի մէջ, ապա փախստական, վերջը յաջորդեց եղբօրը մարգպանութեան մէջ:

Նախապէս հանդիպեցինք Բախտեար պատրիկին⁶, որ մեր պատմագիրների մօտ անյիշատակ է մնացել հօրը հետ: Մի յիշատակագրի ենք պարտական իր մասին մեր ունեցած ծանօթութիւնը, «մեծաշնորհ եւ մաքուր աղանի Գրիստոսի պատւական» մօրը հետ, որ իր դաստիարակն ու բարեպաշտութեան դարբինն եղաւ, ինչպէս ակներեւ է մեր արդէն տրւած տեղեկութեան մէջ էլ. եւ որ յիշատակագիրը լրացնում է, սահմանելով նոյն պատրիկը «լուսազարդ զաւակ» իր մօրը, «պայծառ, պանծելի եւ բարեպաշտ» մի անձ⁷: Գուցէ Հռոմոսի երեք խաչքարերն էլ իր զարմինն էին, այս արձանագրով. «Այս խաչերս *Բախտեարենցն* է⁸»:

Սասունի տեարք Վիգէնն ու *Մելքայթին*⁹ նոյնպէս լաւ դաստիարակութիւն տւեցին իրենց զաւակներին «խրատով եւ ուսմամբ սնուցեցին կրթելով նրանց Տիրոջ

1 Փրպ. 15, 572: — 2. Նոյն՝ 572: — 3. Աստ՝ Ժ, 6: — 4. Փրպ. 334-35, 588: — 5. Նոյն՝ 338: — 6. Աստ՝ 89: — 7. *Հւք. ղԺ*. 1073: — 8. *Շիր.* 173: — 9. Աստ՝ 39:

երկիւղով եւ բարեպաշտական հրահանգներով»: Արիստակէս գրիչը գովում է նրանցից երկուսին, որոնց մի ժամանակ մահը խնայեց նրանց. Զորաւանէլ, որ այսպէս է նկարագրում. «քրիստոնաւոր, սրբասէր, քահանայասէր, խոնարհամիտ, հեզը, խելացի, սիրուն, սիրելի, ողորմածն ամենից¹». եւ նրա «զեղեցիկ աստուածասէր» քոյրը՝ *Գաստա*², որ «ըստ հայրենի ազնւականութեանն եւ ըստ մայրենի աստուածապաշտութեանն, որով սնել էր³», խառնեց մեր առաքինի տիկիների փայլուն կարգի մէջ⁴:

Մեծ է դաստիարակութիւնը նաեւ Լամբրոնի Հեթումեանների տան մէջ⁵: Մի յիշատակագիր դրւատում է Հեթում Ա սեբաստոսի զաւակներին՝ Օշինն անդրանիկի հետ, եւ խնդրում է յիշել նոյն «մեծանուն արքայապատիւ սեւաստոս Օշինին, իր կենակցի հետ սրբասէր եւ բարեզարդ զաւակներով եւ քրիստոնաւոր հարազատներով⁶»: Նրա կենակիցն էր *Շահանդուխար*, որ ընծայեց Պահլաւունիների տոհմն իրր մի թանկագին պարգեւ⁷, եւ որը լամբրոնեան կրթութեան հիմնաքարը կարող ենք համարել: «Իբրեւ վայելուչ այգի, ասում է գրիչը, նորատունկ զաւակները ծաղիկների նման հայրենի սեղանի շուրջն եւ մնային Աստուծոյ օրհնութեանն»: Նրանցից մէկն էր Տարսոնի ապագայ անգուգական առաջնորդն, որ բարոյական մեծութիւնը մօրն էր պարտական, լինելով «իր քաջահաւատ մօրից դաստիարակած ամէն երկիւղով⁸». եւ որ կարող ենք կրկնել նաեւ միւս որդիների մասին: Հերիք է նկատենք, որ նրանց անդրանիկը՝ Հեթում Բ ետ գրաւելու հայրենի գահը, կեանքն աւարտեց մի մենաստանի մէջ⁹. եւ նրան յետոյ Շահանդուխարի դուստրերի՝ Շուշանի ու Տալիթայի հետ տեսնելու ենք հաւատաւորի թուխ տարազի մէջ: Ութ հոգանոց ընդանիքից երեքն հողին յանձնեցին եւ հինգը վանք փոխադրեցին: Այս է տիկնոջ տւած դաստիարակութեան բարեպաշտական բաժինը:

Գալով ուսումնականին, պատմիչը շեշտում է թէ Ներսէսը նախ հայրենի տան մէջ վարժեց «դպրութեան ուսման ըստ ծնողների յօժարութեան միւս եղբայրների հետ». *Ծնողներէր*, որոնց մէջ մեծագոյնը մօր բաժինն էր. այնպէս որ «հելլենացու գրկում» էլ ուսում ստացաւ «իր մօր ջանքերով». եւ Շահանդուխարն էր դարձեալ, որ նրան Շնորհալու մօտ տարաւ, քահանայ ձեռնադրել տւեց, եւ թողեց «նրա մօտ վարժելու¹⁰»: Իր խնամքը վայելեցին միւս զաւակներն էլ, ասաց պատմիչն, որոնցից Հեթումին գովում է իբրեւ «զգօն այր եւ մեծիմաստ եւ շատ գրագէտ¹¹», որը Նեղոս

1. *Հյւք.* 393: — 2. Անդ՝ 395. *աստ՝* 40: — 3. *Հյւք.* 394: — 4. Աստ՝ Ը, 1: — 5. Աստ՝ 67: — 6. *Հւք. ղԺ*: — 7. Աստ՝ 86: — 8. Պտմ. Լմբ. 224: — 9. Աստ՝ 64: — 10. Պտմ. Լմբ. 227, 228: — 11. Միւ. 81:

Դոքսոպատրիոսի գաւազանագիրն ու հռոմէական կայսերների մի շարադրութիւնն եւս հայացրեց լատիներէնից¹, որին տեղեակ էր ու թարգմանիչ եղաւ իր եղբայրն էլ: Այսքան ընդարձակ էր Լամբրոնի տիկնոջ տւած զարգացումը իր գաւակներին:

Շահանդուխտը մայրենի դաստիարակութեան առաջին փայլուն օրինակն էր Հեթումեան տան մէջ, ունեցաւ իրեն նախանձողներ նոյն պարիսպների մէջ եւս: 1274ի մի յիշատակագիրը գովում է նաեւ նրա թոռանն՝ Ա Կոստանդինի, «պարկեշտունի» կենակցուհուն՝ Ստեֆանիային, եւ նրա կրթած գաւակներից «խոհեմ խորհրդով եւ ջերմ բարեպաշտութեամբ» Օշին Գ մարաջախտին, որ «վասն տիրոջ սիրոյն» գրել ու ճոխաբար կազմել է տալիս մի Աւետարան: Ակնարկում է նաեւ նրա եղբորը «քաղցրաբարոյ Հեթումին» նահատակելով Քրիստոսի հօտի վրայ², որի ընտիր կենակիցը՝ Թեառնու, պատրաստեց նոյնպէս սքանչելի *Գեռան* թագուհուն ու քոյրերին, հետեւելով Շահանդուխտի շաւղին:

Փոխենք վայրն եւ անցնենք Հեթումեանց միւս ամրոցն՝ Պապեռոն, ուր *Ռիթան*³ նոյն տոհմի մի ծաղիկ, նւիրած Ռուբինեան Ստեփանէին⁴, եւ այրիացած արկածախնդիր ամուսնուց⁴ Ռուբէն ու Լեւոն գաւակներովը, որոնց կեանքը վտանգւած էր տեսնում գազանամիտ, բռնակալ տագեր՝ Մլեհի, կողմից, ուստի գնաց եւ ապաւինեց հայրենի պարիսպների՝ Բակուրան, հարազատի մօտ, որ «բարի, առատ եւ մեղմ բնաւորութեամբ այր էր ամէն տեսակէտից» եւ իր քրոջ եւ քեռորդիների հանդէպ էլ նոյնպէս եղաւ: Ռիթան «այնտեղ նստած սնուցանում էր», որ «բարեպաշտ եւ իմաստուն կին էր եւ տիրոջից երկիւղած»⁵. աւագին պատրաստելով Մլեհի յաջորդը լինելու եւ կրտսերին Հայոց կործանւած գահի վերականգնողը: «բարի բնութեամբ, աղքատի եւ կարօտեալի նկատմամբ ողորմած, եկեղեցու եւ Աստծու պաշտօնեաներին սիրող», եկեղեցաշէն եւ աշխարհաշէն մի մարդ⁶: Դժբախտաբար տիկինն եղբոր մօտ էլ հանդարտ չմնաց եւ բաբախուն սրտով ականատես եղաւ իր տագեր վագրանման ժանիքներին, որոնք երկարատեւ կարկառել էր ամրոցին եւ իր գաւակների դէմ, մինչեւ որ բռնաւորն իր զօրքին էլ զզւելի դարձած, ընկաւ նրանց սրերով եւ տէրութիւնն անցաւ Ռիթայի քաջ եւ իմաստուն որդիների ձեռքը⁷, որոնք իրար յաջորդելով ընդարձակեցին աշխարհը:

Երկրորդ անգամ մայրական պաշտօն վարեց նոյն տիկինն իր անւանակից *Ռիթա* թոռան վրայ, ծնւած մեծն Լեւոնի առաջին կնոջից՝ *Ջապլունից*, որին երբ յաջորդեց *Սիդիլը*, խորթ մօր մօտ ալլեւս տեղ չկար Ռիթայի համար, որ դեռ «մանուկ» էր: Նրա

1. Հյպ. Ա., 114: — 2. Հնք. ամս. ԺԲ, 245: — 3. Աստ՝ 67: — 4. Աստ՝ ԺԷ, 1: — 5. Տրք. Գրչ. 253-54: — 6. Կիր. 76: — 7. Տրք. Գրչ. 280 եւն:

բարի տատը գթալով իր մօտ վերցրեց Լամբրոնի մէջ¹, եւ «սնուցում էր նրան թագաւորի մայրը՝ տիկնաց տիկինն, որի յիշատակը օրհնութեամբ լինի», գրում է Սմբատը² պատրաստելով նրա մէջ Երուսաղէմի ապագայ թագուհուն: Նոյն տիկնոջ միւս թոռը՝ Ռուբէնի կրտսեր դուստրը՝ *Ֆիլիպը*, որբացած իր մօրից՝ *Ջապլունից*³, նոյնպէս «մնաց Լեւոնի մօր մօտ»⁴ եւ ինքը պիտի պսակւէր Նիկիոյ թագով: Սմբատի դստեր տւած կրթութիւնը թագեր էին շահեցնում միշտ (Լեւոնի, Ռիթայի, Ֆիլիպի): Չենք իմանում որտե՞ղ եւ ո՞ւմ միջոցով կրթեցին Ֆիլիպի քոյրերն՝ *Ալիծն* ու *Դուլեան*, որոնք նոյնպէս պատւաւոր տներում հարս եղան⁵:

9.- Եթէ մեր յիշած օրինակներն յատկապէս չեշտում են մայրերի գործունէութիւնը գաւակների դաստիարակութեան մէջ, կան ուրիշ բազմաթիւ տոհմեր, որոնց մէջ ցոլում են այդ կրթութեան արդիւնքներն եւ որոնց ներքեւ ծածկւած, բայց զգալի է միշտ մայրական բաժինը: Ահա այդ երջանիկ տներից մի քանիսը:

Ժամանակի եւ ներկայի կարգով դրանց առաջինն էին Բագրատունիները, որոնք եթէ յաջողեցին վերականգնել Հայաստանի արքայութիւնը, իրենց առաքինի եւ իմաստուն դաստիարակութեան զօրութեամբ էր, որ հասան այդ փառքին: Առանց դիմելու հին դարերին, ուր նրանց տոհմից չքնաղ օրինակներ չատ կան, բաւական է տեսնենք, որ նրանց գահի հիմնադրի հայրը՝ Սմբատը, հաւատի համար տանջւեց ու մեռաւ բանտի մէջ խոստովանողական մահամբ⁶: Որդին՝ Աշոտը, նկարագրւում է «մեծիմաստ եւ քաղցրաբան» եւ ժուժկալ ուտելիքի մէջ. միանգամայն «միշտ իրեն վարժեցնում էր բարի կրթութեան հրահանգներին եւ իր հոգու բարի ազդեցութիւնը տալիս էր բոլորին»: Խաղաղասէր, առատաձեռն ու սիրաշահող⁷, եւ «Աստուծոյ հաճելի ամենայն անբիծ վարքով»⁸: Իր մայրը յայտնի չէ եւ նոյնպէս ամուսինը, որ գործակցեց իր հետ պատրաստելու պատւական գաւակների մի խմբակ, որոնցից իր յաջորդը՝ Սմբատը, մարտիրոս դարձաւ Յիսուսի հաւատքին. Մարիամը եւ Սոփին առաքինի եւ մեծ տիկնայք հանդիսացան, իսկ *Հրաշնուշի* մասին⁹ բաւական տեղեկութիւն չունենք: Նոյն Սմբատի որդին եւ բարեպաշտութեամբ երեւելի մի մօր¹⁰ գաւակն էր Աբաս թագաւորը, որ Անանիա կաթողիկոսը նկարագրում է «հեզահամբոյր եւ քաղցրաբարբառ, հզօր ըստ արժանի իմաստութեամբ» եւ ալլն¹¹:

1. Աստ՝ ԺԵ, 1: — 2. Սմ. Տրք. 116: — 3. Աստ՝ 67: — 4. Սմ. Տրք. 105: — 5. Աստ՝ 67: — 6. ԹՀ. Կթ. 164: — 7. Նոյն՝ 175, 168: — 8. Ասդ. 158: — 9. Աստ՝ 60: — 10. Աստ՝ Ը, 4: — 11. Արք. 1897, 132:

Մարիամը կամ Մարեմը, դարձած Սիւնեաց տիկին, շատ շուտ կորսնցրեց ամուսնուն՝¹ եւ միայնակ զաւակներին կրթեց, որոնցից անդրանիկը՝ Սուփանը, նմանեց մօրը բարեպաշտութեան մէջ եւ «առաւել Քրիստոսի եկեղեցիների շինութիւնն եւ նորոգութիւնն իրեն էր վերաբերում», ասում է պատմիչը²։ Նոյնպէս Սոփին, իրեն վիճակած խառնակեաց ու վաղամեռիկ մի կենակից³, ինքն ստանձնեց իր որդիների կրթութիւնը, որոնցից մէկին յետոյ Վասպուրականի թագաւոր տեսանք⁴, իսկ դուստրը՝ Սոփիան, յետոյ Սիւնեաց տիկին, առաքինի եւ բարեգործ մի կնոջ համբաւը թողեց իրենից յետոյ⁵։ Յիշեալ մարտիրոս Սմբատի թոռն՝ Աշոտ Ողորմածը, բարեպաշտութեամբ ու գթասրտութեամբ⁶ զարմանալի եղաւ, իսկ սրա դուստրը՝ Հռիփսիմէն, կուսութեամբ ապրեց⁷։

Շատ զգալի է նոյն տոհմի դաստիարակութեան շարունակութեան արդիւնքը նաեւ նրանց կիւրիկեան տան մէջ⁸, որոնցից կիւրիկէ Գ արքան նկարագրուում է «այր բարեբարոյ եւ կատարեալ առաքինի գործի մէջ առաւել քան իր հարսը⁹»։ Իր կենակիցն Թամարն էր, անյայտ տոհմից, որ գործակցեց իր հետ, կրթելու սքանչելի զաւակների մի խումբ։ Նրանցից երեքը՝ Մարիամը, Թուսուգանը ու Մաման, գերազանցում են բարեգործութեան ու հոգեսիրութեան մէջ¹⁰, իրենց եռանդուն կեանքն աւարտելով կուսանոցի մէջ, ուրիշ երկու փափկասուն տոհմակիցների հետ, որոնց ծնողներն անծանօթ են¹¹։ Նոյն արքայի թոռն՝ Աղսարթանը, «այր աստուածապաշտ եւ քահանայասէր», որ նախապէս էլ ճանաչեցինք¹², աշխարհից ձանձրացած, իր իշխանութիւնն յանձնեց կիւրիկէ որդուն եւ ինքը կրօնաւոր դարձաւ¹³։ Իսկ միւս որդին Յովհաննէսը նախ վանական, ապա եպիսկոպոս եղաւ Հաղբատի¹⁴։

Այդ մեծ ցեղի մրցակիցն եղաւ եւ գերազանցեց Պահլաւունեաց տոհմն, որ կրօնական եւ մտաւոր դաստիարակութեան ջերմագոյն վառարանն հանդիսացաւ, եւ ազգին տւեց հայրապետների ու եպիսկոպոսների մի շքեղ շարք։ Դժբախտաբար պատմութիւնն անյայտ է թողել այդ տոհմի մի քանի կարեւոր մայրերի անունները։ Այսպէս յիշած չէ Գրիգոր Մագիստրոսի կենակիցը, որ մասնակցեց պատրաստելու ութ ընտիր զաւակների մի խումբ, որոշներն անունով անծանօթ են մնացել¹⁵։ Նրանց միջից Վահրամը, որը հօրն յաջորդեց իշխանութեան մէջ, «սնւած եւ վարժւած էր մանկութեան տարիներից աստուծային ուսմամբ եւ գրոց եւ զարդարւած էր ամենայն բարութեամբ»,

նախ ամուսնացաւ եւ ապա գահից ու աշխարհից հրաժարւեց եւ վերջը նստեց Լուսաւորչի աթոռի վրայ, Գրիգոր Վկայասէր անունով։ Իր չորս քոյրերից մէկը՝ անանուն, եւ ամուսինը Պահլաւունի համարւած¹ Ապիրատի որդուն՝ Վասակին, տւեց ազգին՝ Բարսեղին², առաջ Անիի արքեպիսկոպոս եւ ապա կաթողիկոս։ Մի ուրիշը նոյնպէս անանուն եւ կենակիցն անանուն ու կարծեցեալ մի Պահլաւունու³, դաստիարակեց չորս զաւակներ, որոնցից մէկը՝ Գրիգորիսը, կաթողիկոս կարգւեց Եգիպտոսում, իրրեւ քեռու տեղապահը⁴։ Վահրամը Եգիպտոսի վզուրկն եւ յետոյ կրօնաւոր. Վասակը՝ իշխան նոյն տէրութեան, Թեբայիդի մէջ⁵ եւ չորրորդն՝ Ապիրատը⁶։

Վերջինի ու զուգակցի՝ Վանէի,- որի անունը ցարդ անյայտ էր եւ գտնելու բախտն ունեցայ⁷, եւ որի հաւասարն երեւում է նոյն շրջանում նախ Կիւրիկեանց մէջ⁸, - սիրոյ ու բարեպաշտութեան պտուղներն եղան Գրիգորիս եւ Ներսէս հայրապետները, սրբութեամբ հաւասար, իսկ հանճարով կրտսերն ու յաջորդը գերազանց։ Կային նաեւ սրանց քոյրը՝ Մարիամը, «այրիութեամբ եւ սրբութեամբ վախճանւած»⁹ եւ երկու եղբայրները՝ Վասակը կամ Վասիլը եւ Զօրավարը, որոնց առաջինը «բարեհոգի» Մարեմիկի կենակիցը՝ Լամբրոնացի Բ Հեթումի դուստրը¹⁰ - պարծանքը կազմեց Գրիգոր Տղայ կաթողիկոսը, մինչ նոյն զոյգի միւս զաւակներից տասը հոգի, որոնցից մէկը Սարգիս քահանան եւ չորս «բարեհոգի» դուստրները՝ կոյսերը, տարածամ մեկնեցին աշխարհից¹¹, իսկ իրենց թոռը¹² Գրիգոր Քարավէժը,- անանուն դուստրից ու Պահլաւունի հօրից¹³, - յաջորդեց քեռուն՝ Գր. Տղային։ Վասակի եղբայրը՝ Զօրավարը, ինքն էլ Լուսաւորչի աթոռին պարգեւեց իր զաւակներից մէկը՝ Գրիգոր Ապիրատը, որի եղբայրներն էլ յիշուում են մեծ գովեստով¹⁴, իսկ նրանց քոյրը՝ Շահանդուխտը, երեւելի դաստիարակ, եկեղեցուն ու գրականութեան ընծայեց բարձր մի հանճար՝ Ներսէս Լամբրոնացուն, ինչպէս տեսանք¹⁵։

Բայց Պահլաւունիների ազգացուցակն աւելի երկարածի՞ք է քան Հ. Ալիշանի եւ Մ. Լըրոյի կազմածները¹⁶. տւեց Ժ - ԺԳ դարերի մէջ եւ տւեց ուրիշ նշանաւոր եկեղեցականներ։ Այսպէս, Գր. Տղայի եղբօր՝ Ապիրատի, որդին՝ Գրիգորը, առաջնորդ եղաւ Անիի։ Նոյն կաթողիկոսի միւս եղբօր Վահրամի թոռը՝ Գրիգորը, Ապուղամրի որդին եւ «չառաւիղը սրբոյ Գրիգորի» կամ Պահլաւունու, նոյնպէս հովեց Շիրակի

1. Աստ՝ 60: — 2. ԹՀ. ԿԹ. 174: — 3. Աստ՝ 43: — 4. Աստ՝ 60: — 5. Աստ՝ Ը, 1 ԺԱ, 1 եւն: — 6. Աստ. 180: — 7. Աստ՝ Ը, 4: — 8. Աստ՝ 56: — 9. Կիր. 72: — 10. Աստ՝ ԺԱ, 1: — 11. Աստ՝ Ը, 4: — 12. Աստ՝ 63: — 13. Կիր. 72, 73: — 14. Նոյն՝ 56: — 15. ԾՆ. պրգ. 21:

1. Անդ՝ 13: — 2. Վրդ. 104: — 3. ԾՆ. պրգ. 26: — 4. Սոփ. ԺԴ, 28: — 5. Աբս. 47-49: — 6. Սոփ. ԺԴ, 30: — 7. Թոր. աղբ. Ա, 117: — 8. Աստ՝ 56: — 9. Թոր. աղբ. 117: — 10. Անդ եւ Հյպ. 414: — 11. Թոր. աղբ. 118: — 12. Կիր. 69: — 13. ԾՆ. պրգ. 13: — 14. ՀԷ. ՂԺ. 1201: — 15. Աստ՝ 94-5: — 16. ԾՆ. պրգ. 13. Գր. Մագ:

ոստանում¹։ Միեւնոյն ժամանակ վերջինի եղբօր՝ Ամիր Երկաթի, որդին՝ Բարսեղը, արքեպ. եւ առաջնորդն էր Հոռոմոսի ուխտին² եւ ապա յաջորդեց հօրեղբօրն Անիի մէջ։ Մի ընտանիք, որը տւեց ուրեմն եօթը կաթողիկոս, չորս արքեպիսկոպոս ու մէկ վաղամեռիկ քահանայ եւ մի քանի ճգնասուն բարեպաշտներ։ Կատարեալ ղեւտական մի տուն, որի մէջ իշխում է աւանդական կրօնասիրութիւնը, զուգաժամ եւ բարձր դաստիարակութեամբ։ Եւ այդ հովիւներն իրենց առաքինութեամբ, առաջնորդութեամբ, հանճարով ու գրչով մեր անցած գնացածներից ամենափայլուններից են եղել եւ որոնց վրայ անկասկած մեծ էր նրանց մայրերի արդիւնքն էլ։

Վասպուրականի արքայական գահի 1066 թւին դէպի Սեբաստիա գաղթելուց յետոյ Աղթամարի մէջ իշխում էր Արծրունիների մի ճիւղը։ Դրանցից էր Արդմսեհ աւագ կիւրապաղատի որդին «սուրբ մարտիրոս Թոռնիկի» եւ ինքն իսկ «հեգ, խոնարհ, առատ, ողորմած, աղօթասէր, սրբասէր, այրեաց ակնածու, որբերին խնամքոտ ... եւ միշտ խորհում էր տիրոջ օրէնքներով»։ Իրեն կենակից ունեցաւ Գր. Մագիստրոսի զաւակներից Մարիամին, որ նոյնպէս «անում էր սրբութեամբ եւ աստուածապաշտութեամբ» հայրենի տան մէջ, որ իր պէս դաստիարակեց իր ծնունդներն էլ³։ Եւ որոնցից մէկն Ստ. Ալուզն, «այր աստուածասէր եւ բարեպաշտ, հնազանդ իր ծնողներին», յետոյ նստեց հայրենի գահի վրայ։ Հոգեսէր տիկնոջ միւս զաւակներն էլ «տեսան փառք եւ պատիւ»⁴։ Նրանցից մէկը՝ Դաւիթը, կղզու հովութեանը բարձրացաւ, որի սրտի մէջ փառասիրութեան դեւը մտաւ, որ միջին դարում լայն ասպարէզ գտաւ մեր ազգի մէջ եւ պառակտեց արքայական եւ հայրապետական աթոռները եւ 1113-ին հիմնել տւեց Աղթամարի կաթողիկոսութիւնը։ Ծնողները տեսան այդ, գուցէ եւ հաճելի չեղաւ, մանաւանդ մօրը, որի տոհմին հակառակ էր այդ, բայց չկարողացան խափանել։

Կուբանի Դարբանդ քաղաքի մէջ ԺԱ-ԺԲ դարում հայկական մի թագաւորութիւն էր նստում, ուր հօրը յաջորդեցին որդիները՝ Վաչագանը, Գոշակտակը, Փիլիպէն, Սեւադան, Սենեքերիմն ու Գրիգորն, որոնք ամէնը, ասում է պատմիչը. «անարատ եւ սրբակրօն էին», եւ պատարագի մէջ յիշատակում էին սուրբ թագաւորների հետ⁵։ Այդտեղ էլ ակներեւ է դաստիարակութեան հրաշքը։

Բարեպաշտ կրթութեան պտուղներ են տեսնում նաեւ ռազմագոռ ու տիրապետող Զաքարեանների տան մէջ, ուր վերջերը ԺԲ դարում, Սարգիս իշխանի տան

1. Շիր. 119, 150, 165։ — 2. Անդ. 20, 165։ — 3. Արծ. 347-48։ — 4. Նոյն՝ 354, 355։ — 5. Ուլ. 231։

զարդն է Կայէնի տէր Վաչուտի կամ Վաչէի դուստրը Սահակդուխտը¹, որի գրկից Զաքարէ եւ Իւանէ առիւծների հետ դուրս թռան չորս գառնուկներ եւս, Նանա, Պորիշահ, Նըջիս ու Դոփ, որոնց առաջին երեքն պաթառացելուց յետոյ իրենց վիճակած տները², ճգնութեան նւիրեցին իրենց վերջին օրերը³, մինչ չորրորդը յաւերժացնում էր անունն իր մտած տան մէջ⁴։

Հոգեւոր ու մտաւոր մեծ մշակոյթ էլ տեսնում ենք Պապեռոնի տիրոջ՝ Հեթումեան Կոսդանդնի, նահապետական յարկի տակ, ուր նախ Լամբրոնացի Աւիծն իշխեց եւ ապա Պիաղըթն⁵, որի անունն անծանօթ է այլ հայուհիներին, կասկածելի է դարձնում իր հայութիւնը եւ Անգլիայի գրական պատմութեան հրատարակիչը՝ Կոստանդնի որդին Հեթումն հօրաքեռորդի կամ մօրաքեռորդի (cousin) է անւանում Յոհան իրինացուն⁶, որը նոյն իշխանի փեսան էր⁷։ Աւիծի զաւակներից էին, նոյն Հեթումը, որ նստեց մեծն Լեւոնի գահի վրայ, իմաստուն եւ հզօր մի իշխանութեամբ եւ բարեպաշտութեամբ էլ անւանի⁸։ Սմբատն, որ սպարապետութեան յիսնամեայ սրի հետ բռնեց նաեւ գրիչն էլ, տեց մեզ Տարեգիրքն ու կիլիկեան Օրինագիրքը։ Օշինը պալլ եղաւ թագաւորութեան մէջ։ Լեւոնը՝ իշխանաց իշխան ու մարաջախտ. Բարսեղը՝ «արքեպիսկոպոս թագաւորութեան»։ Եւ Մարգարիտն, Ստեփանին ու Մարիամն, որոնցից երկուսն օտար արքունիքների զարդերն եղան⁹։ Իսկ Պիաղըթի մայրութիւնը վայելեցին Յովհաննէս արքեպիսկոպոսն, որ յաջորդեց եղբօրը. Հովսէփի¹⁰ հաւատաւոր եղաւ. Վասակը՝ Ճանճոյ բերդի տէրն, աղօթասէր եւ աղօթական, նկատած զաւակներով իր Աւետարանի մէջ¹⁰։

Այդ բարի զաւակներն իրենց ստացած դաստիարակութիւնն աւանդեցին նաեւ իրենց սերունդներին։ Օշինի նորածիններից մէկը՝ Հեթումը, Կոռիկոսի տէրը, թաթարների պատմութեան հեղինակն եղաւ եւ ուրիշ գրաւոր աշխատութիւնների, եւ մի մենաստանում կեանքն աւանդեց¹¹։ Միւսն՝ անւանակից հօրը, 1284-ին գաղափար է տալիս «ի վայելումն» անձին՝ Շնորհալու գրեւծները, նկարագրելով իրրեւ «հետաքրքիր աստուածային օրինացս», եւ «հոգեկիր, ուսումնասէր, աստուածասէր եւ բարեպաշտ»։ Եւ թէ «չատ էր սիրում գրքերի ընթերցումը»¹²։ Սրանց եղբօրորդին՝ սիր Լեւոնն, «աստուածասէր եւ բարի» պատանի, 1256-ին «եռափափազ սիրով» ընդօրինակել է տալիս մի Աւետարան իր համար, յիշելով այնտեղ «իւր հօրը՝ սիր Լիկոսին, եւ իր

1. Աստ. 107։ — 2. Աստ. 55։ — 3. Աստ. Ը, 4։ — 4. Աստ. 33։ — 5. Աստ. 68։ — 6. Պատմ. գրկ. ԻԱ, 449։ — 7. Աստ. 68-9։ — 8. Աստ. 49։ — 9. Աստ. 68։ — 10. Պատմ. աղբ. 255։ — 11. Միւս. 337, 339։ — 12. Հւգ. յշտ.։

բարեպաշտ մօրը՝ տիկին Ակացն, եւ իր դստերն երեսեան¹։ Մօր բարեպաշտութիւնն է, որ ցոյանում է որդու մէջ։

Տեսանք Ռուբինեանց փառաւոր տոհմն էլ², որ առանց լաւ դաստիարակութեան չհասաւ իր բարձրութեան։ Նրանց նախահայրն ու կիլիկիայի առաջին տիրապետողը՝ Ռուբէնը, պատմում է «բարեպաշտական կեանքով ապրեց»³։ Իր որդին՝ Կոստանդինը, գովում է որպէս «այր քաջ եւ արդարագործ»⁴։ Սրա զաւակը՝ Թորոս Ա-ն, իր սրտի վկայ թողեց եկեղեցիների, վանքերի եւ հիւրանոցների մի բազմութիւն⁵։ Վերջինի եղբորորդին Թորոս Բ-ն իր արիութեան հետ «այր բարեպաշտ եւ ողորմած էր, մեծախորհուրդ եւ առատամիտ, վարժաւոր Աստուծոյ հին ու նոր օրէնքներին» եւ թրի հետ հաշտեցրեց գրչին էլ, «չափ դժարալոյս խօսքը բացատրած, որ այժմ գտնւում է մեզ մօտ», ասում է պատմիչը⁶, եւ որոնք դժբախտաբար չհասան մեզ։ Իսկ կեանքն ու մեծութիւնը կնքեց կրօնաւորական սքեմի մէջ⁷։ Նոյնպէս աւարտեց սրա եղբորորդին՝ Ռուբէնն էլ⁸, որ Լեւոնի հետ ստացած մայրենի գեղեցիկ կրթութիւնը տեսանք⁹։

Իր առաքինութեան եւ աստիճանի համեմատ դաստիարակեց նոյն Լեւոնի դուստրին՝ Զապէլին, իր զաւակներին էլ, նրանց մէջ դրոշմելով իր «հեզանազ պարկեշտ»¹⁰ հոգին։ Նրանցից Ռուբէնը վախճանեց մանկահասակ։ Թորոսն «ողջախոհութեամբ զարդարւած», եւ «լցւած ամենայն բարեձեւութեամբ», ինչպէս վկայում են եղբայրը՝ Լեւոնը ու հօրեղբայրը՝ Յովհաննէսը¹¹, ընկաւ Մառոյ մարտի մէջ կապանի առջեւ։ Նոյն Լեւոնը, «առատամիտ, ողորմած, ունկնդիր զգլեւոյ, վտանգոգների ապաւենը, ողջախոհ եւ մաքուր, խելացի եւ ժողովակ», յաջորդեց հօրն Հայոց գահի վրայ, կոչւելով «սուրբ արքայ Հայոց»¹²։ Այդ երկու եղբայրները «ողջախոհութեան» առաքինութիւնն ուսանեցին իրենց հօրից աւելի¹³, Զապէլից, որի գովեստը պիտի յետոյ տեսնենք։ Վեհ հոգու տէր թագուհին կերտեց նաեւ «իր արքայադուստրերին բարեպաշտութեամբ զարդարեալ եւ Աստուծոյ օրէնքները սիրող»¹⁴, որոնք էին Զապէլու կամ Զապէլ, որը դեռ կոյս խամրեցաւ. Լուիթա կամ Ռիթա՝ կենակից Սարվանդիքարի իշխանորդուն՝ Կոստանդինի, պսակւած 1261-ին Սսոյ

1. Անդ. — 2. Աստ. 66: — 3. Պատմ. Ռբ. 214: — 4. Անդ. — 5. Պատմ. Ռբ. 214: — 6. Անդ. 218: — 7. Սխ. 56: — 8. Պատմ. Ռբ. 219: — 9. Աստ. 95: — 10. Աղ. հնդ. 1910, Բ, 25: — 11. Հ. Բ. 1263, 1266: — 12. Պատմ. Ռբ. 222: — 13. Հմմտ. աստ. 48: — 14. Հ. Բ. 1263:

մէջ¹. Յիմի, Զապիլ կամ Սպիլ եւ Մարիամ կամ Մարիա², որոնց առջեւ բացւեց եւրոպական պալատների դռները³։

Հիանալի մի կրթարան եղաւ նաեւ յիշեալ Բ Լեւոնի մեզ քաջածանօթ տունը⁴, ուր նրա հետ ճառագայթում էր լամբրոնացի բարեպաշտուհին՝ Գեռաճը, որ նկարագրւում է «իրբեւ նորատունկ ձիթենի՝ ծաղկած լուսաւոր գործերով եւ բարեբոյս ծնունդներով»⁵։ Իր այդ «աստածաշնորհ զաւակներին» տրւած ընդհանուր գովեստից բացի՝ պանծացւում է յատկապէս «անհամեմատ բոլորից» անդրանիկը՝ Հեթումը, որ մանկական հասակից վարժւած էր աստածային օրէնքների ընթերցմամբ, «սիրեց իմաստութիւնն եւ սիրեցաւ ի նմանէ»⁶. «բարեմիտ եւ շնորհալի եւ ամենիմաստ, զւարթադէմ եւ զւարթաբարոյ»⁷, որ յաջորդելով հօրը, թագաւորութեան հետ միացրեց կրօնաւորութիւնը։ Իր եղբոր Թորոսի համար էլ կարդում ենք թէ «հաւասարի ի մանկական տիւ ողջախոհութեանն Յովսէփայ»։ Իսկ մի ուրիշը՝ Ներսէսը, ընդունեց քահանայական օծումը⁸։ Իրենց եղբոր՝ Սմբատի, գահասիրութիւնն եղաւ, որ ապա վրդովումներ առաջացրեց նրանց մէջ⁹։ Իսկ Կեռանի շնորհազարդւած դուստրերը հրաւիրւեցին տանելու իրենց գեղեցկութիւնն ու նրբութիւնն օտար իշխողներին¹⁰։ Նրանց տոհմային բարեպաշտութեան պատկերացումն է իրենց Աւետարանի խմբանկարը։ Նրանցից մէկի՝ Օշինի որդին ու յաջորդը Լեւոն Դ-ն, գովում է նոյնպէս իբր «չափ երկիւղած եւ աստածասէր» մանկութիւնից¹¹։

Պաղտին մաղաջախտն ու Մարիուն, երկուսն էլ Հեթումեան զարմից¹², առաքինի ու բարեպաշտ անձեր եւ տիկինն որակւած «հեզահոգի եւ ամենապարկեշտ» բառերով¹³, այնչափ ընտիր դաստիարակութիւն են տալիս իրենց զաւակներին, որ մանկութեան մէջ իսկ ցոյց են տալիս նրա հրապոյրը։ Այնքան 1319-ին դեռ հազիւ եօթնամեայ, Կոստանդին գրիչը նրան սահմանում է մօրը պէս՝ «հեզահոգի եւ համեստ տամուռէլ»։ Եւ նրա Կոստանդին եղբորը՝ «դեռաբողբոջ եւ իմաստուն մանուկն հանճարեղ պատանին», երբ դեռ վեցամեայ էր միայն¹⁴, եւ որ 1344-ին դրեց Հայոց թագը՝ խոհական ու քաջ առաջնորդութեամբ¹⁵, թէպէտ եւ Դարդէլը, սիրող Լիւսինեանց, գովեստով չի խօսում նրա մասին¹⁶։ Իսկ իրենց քրոջը Յիմիկին, տեսնելու ենք որպէս Կոռիկոսի տիկին¹⁷։

1. Տրդ. Կիլ. 336: — 2. Հ. Բ. 1263. Պատմ. Ռբ. 211: — 3. Աստ. 67: — 4. Աստ. 84-5: — 5. Պատմ. Ռբ. 242: — 6. Հայ. 490, 516: — 7. Պատմ. Ռբ. 242: — 8. Անդ. 242-43: — 9. Չմչ. Գ. 296-97: — 10. Աստ. 67: — 11. Հայ. 535: — 12. Աստ. 68-9, 80: — 13. Հ. Բ. 1319: — 14. Անդ. : — 15. Չմչ. Գ. 349-51 եւն: — 16. Դրդ. 44, 52, 53 եւն: — 17. Աստ. ԺԸ, Ժ, 2:

Բարեպաշտութեամբ երեւելի է նաեւ ներքին խաչնի տիրոջ տոհմը «բարեսէր եւ աստուածահաճոյ» Տօնկիկ Վախթանգի եւ Ջաքարեան *Պորիշահի*¹, որի զարմանալի կենաց ականատես պիտի լինենք²: Սրանք իրենց հարազատ հոգով կրթեցին իրենց զաւակներին էլ, իբրեւ «ժառանգ մարմնաւոր եւ հոգեւոր յիշատակ» իրենց իսկ վկայութեամբ³ եւ որոնց մէջ գերազանցեց անդրանիկն ու հօր յաջորդը՝ Հասան Ջալալ Դոլա, «այր բարեպաշտ եւ աստուածասէր, հեզ եւ հանդարտ, ողորմած եւ աղքատասէր, աղօթքով ճգնող» անապատականների պէս, «պարկեշտ ուտելու եւ ըմպելու մէջ»⁴, եւ եկեղեցաշէն⁵, որ վերջը հաւատքի համար մարտիրոսութեան պսակն ընդունեց *Խզիհի* մէջ⁶: Իրեն կենակից ունեցաւ *Մամբանին*, «թուր Բաղուց թագաւորի»⁷, որ ըստ ժամանակի յարմարութեան՝ լինում է ծանօթ խաչնացի Հասանը⁸: Այդ տիկինը նոյնպէս մեծ առաքինի մի անձ էր⁹, իրենց նման պատրաստեցին իրենց զաւակներին էլ. այնպէս որ անդրանիկն ու ժառանգն՝ Աթաբակը, նկարագրուում է «այր սրբասունդ, պարկեշտ, խոնարհամիտ եւ աղօթական» հօրը պէս. «որովհետեւ, չեղտում է պատմիչը, նրա ծնողներն այնպէս սնուցեցին նրան»¹⁰: Միւս զաւակը՝ *Մամա խաթունը*, 1280-ին հռչակում է իրեն դուստրը նոյն «ինքնակալ իշխանաց իշխանի» եւ «բարեպաշտ իմ մօրը՝ Մամբանին, եւ ամուսինը մեծ պարոն Ումեկին»¹¹, որ մանծկերտացի ճար անուն ազնւականի որդին էր եւ ըստ ՅՀ. Եզնկացու՝ «աստուածասէր եւ բարեհոգի» մի անձ¹², իսկ տիկինը նոյնպէս մէկը մեր առաքինիներից, որ կարողացաւ իր ընդունած դաստիարակութիւնը փոխանցել նաեւ իր որդիներին՝ Քարիմատինին ու Վախտանգին, որոնցից առաջինին նոյն վարդապետը գովում է իբրեւ «մեծապատիւ եւ խոհեմամիտ եւ մեծ իշխան» եւ կրտսերը՝ «զւարթամիտ պատանի ... որդին բարեպաշտ մօրը, որ Քրիստոսի օրէնքներով զարդարւած ոգի էր»¹³:

Իմ այս թւարկութիւնը կարող էի դեռ երկար շարունակել, ցոյց տալու համար, թէ որքան ընդարձակ էր դաստիարակութիւնը մեր ազնւական տոհմերի մէջ: Բայց ընտանեկան կրթութիւնն ազնւական դասի մենաշնորհը չէր, անշուշտ, մեր աշխարհի մէջ¹⁴ եւ մենք նրա փայլուն արդիւնքները տեսնում ենք, երբեմն, պարզ քաղաքացիների տներից ներս եւս: Դրանցից էր բանաստեղծ Նարեկացու ծնողների տունը, որի շինողն եղաւ նոյն ուխտի անւանի վանահօր՝ Անանիայի եղբոր դուստրը եւ որի բարեպաշտութիւնը բոլոր ընտանիքին մղեց հոգեւոր կեանքի, սկսւած ամուսնուց՝

1. Աստ՝ 55: — 2. Աստ՝ Ը, 4: — 3. Հէք. ԴԶԹ. 1216: — 4. Կիր. 229: — 5. Աստ՝ ԺԱ, 1: — 6. Կիր. 229. Վրդ. 152: — 7. ՇՀԽ. Բ, 377: — 8. Աստ՝ 58: — 9. Աստ՝ Ը, 1: — 10. Կիր. 230: — 11. ՇՀԽ. Բ, 373: — 12. Հյոք. 512: — 13. Անդ: — 14. Աստ՝ 91:

Խոսքովից, որ նախ վանական եղաւ, ապա եպիսկոպոս Անձեւացեաց, որի ձեռնադրիչն՝ Անանիա Մոկացին, նրան անւանում է «համեստ այր եւ դիտուն», եւ ձեռնադրութեան ժամանակ արդէն «այեգարդ ծերութեամբ զարդարւած»¹: Կան իր գործերն էլ, պատարագի եւ ժամերգութեան մեկնութիւնները: Երկու որդիները՝ Գրիգորն եւ Յովհաննէսը, Նարեկի վանականները, միասին մնչեցին զմայլելի աղօթամատոյցը², հաւանօրէն իրենց վիճակակից ունենալով նաեւ Սահակ եղբօրը, որ հօր պատարագամեկնիչն ընդօրինակում է³:

Կայ բարձրբերդացի Կոստանդին Ա կաթողիկոսի տունն էլ, որ եկեղեցուն ընծայեց նոյն հայրապետին, մի եպիսկոպոս ու երկու քահանայ, բոլորն էլ գովւած անձեր: Կոստանդինի ծնողներն էին Վահրամն եւ *Շուշիկն*, որոնք անկասկած նախ իրենք լաւ դաստիարակւած, կրթեցին ու պատրաստեցին յիշեալ սրբասէր ու անւանի կաթողիկոսին եւ նրա հարազատներին՝ Գորգ քահանային, Գրիգորին եւ «պարկեշտունիներ» *Շուշանիկին* ու *Վանենիկին*: Գորգի եւ կնոջն՝ *Ազիզի*, բարեպաշտութեան պտուղն եղան՝ Թորոս քահանան, Ստեփանոս եպիսկոպոսն եւ Գրիգորը «զինւոր եւ տարաժամ վախճանւած»: Նոյն Թորոսն ու *Տալիթան*⁴ կենակիցը, տւին իրենց տոհմին՝ *Մաթիին*, *Շուշանին* եւ Ստեփանոսին՝ *Ակացիի* ամուսնուն, «որ այժմ զինւորեալ իշխանական պատուով թագաւորական դռանը», ասում է յիշատակագիրն 1256 թւականին⁵: Այդ հայուհիների մասին առանձին տեղեկութիւններ չունենք: Ինչպէս պակսում են մեզ անուններն անգամ ուրիշ հազարաւոր մայրերի, որոնք մեծագոյն բաժինն ունեցան իրենց ծնունդների դաստիարակութեան եւ նրանով իրենց ընտանեկան առաքինութիւններն ու գեղեցիկ աւանդները դարեր շարունակ պահպանելու մէջ: Դրա չքնաղ արդիւնքները տեսնելու ենք նաեւ մեր հետագայ գլուխների մէջ:

10.- Կան աստուածասէր մայրեր, ազնւական թէ սոսկական, որ մեծ փափագ ու միաթարութիւնն ունեցել են իրենց զաւակը կամ որդիներից մէկը նւիրելու վանական կեանքին եւ մանաւանդ աստուծային սեղանին սպասարկութեանն, առ այս ձեռք բերելով ամուսինների հաւանութիւնն էլ: Եւ այս այն ժամանակ, երբ զաւակը դեռ անկարող էր կամակցելու մօրը բաղձանքներին: Ահա մի քանի օրինակներ:

Աւանդութեամբ պատմւում էր եւ Յովհաննէսը լսել էր Եսայի կաթողիկոսի մասին, թէ զաւակն էր աղքատ ու մուրացիկ մի այրի կնոջ, որ նրան գրկած նստում էր հայրապետանոցի եկեղեցու դռան առջեւ, արհամարհելով ցուրտն ու սօթը: Եւ երբ քահանաները հարցնում էին, թէ ինչո՞ւ այդպէս բացօթեայ էր անցկացնում,

1. Արք. 1897: 276: — 2. Նրկ. 268: — 3. Պսր. Պտ. 67: — 4. Յցկ. Հլպ. Բ, 140 Թոր. աղք. Ա, 187:

պատասխանում էր. «Չգիտէք, որ սակս կաթողիկոսութեան իմ որդուն այստեղ եմ սնուցանում»: Արդարեւ նոյն հայրապետանոցի մէջ էլ սնեց եւ ուսանեց մանուկը եւ յետոյ նախ եպիսկոպոս Գողթանի, ապա Լուսաւորչի աթոռին բարձրացաւ¹:

Յիշեցինք Արծրունի Մաքատուհու ուխտական զաւակը Դերէն (Ա)², որի նւիրումն այսպէս կատարեց: Մինչ դեռ մանուկ էր, ծնողները նրան տարան Աշատայ վանքը, իրենց հետ բազմաթիւ պարգեւներով եւ բոլոր կրօնաւորների համար զգեստներ ու հողաթափներ: Մայրը տղային առաւ զրկի մէջ, մատուցեց վանահօրն եւ ասաց. «Տէր, ի զրկի այս մանուկն ընդունիր, որպէս Սամուէլ հին ժամանակում. նրան տիրոջն եմ տալիս իր կեանքի ամենայն ընթացքում»: Դերէնը մեծացաւ, երեսուն տարեկան դարձաւ եւ գայթաղիչ մի գործով հասկացրեց, որ մայրենի ուխտին յարմար նւէր չէր եւ վերադարձրին հօրը³:

Ներսէս Լամբրոնացին, իր եղբայրների մէջ երկրորդը, «ուխտեալ էր որովայնից» Աստծուն ընծայւելուն: Երբ ծնեց, սկսաւ աճել եւ ծնողները տեսան նրան «կայտառ, փայլելով ապագայի շնորհներով», մարդկային մասը զօրացաւ նրանց մէջ եւ խորհեցին իրենց իշխանութեան ժառանգն անել: Շուտով մանուկի վրայ ծանր հիւանդութիւն եկաւ, որ սպառնում էր խելի նրան իրենց ձեռքից: Յնցեցին եւ Շահանդուխաւը նրան իր գիրկն առաւ, ամրոցից վար իջաւ Սկեւռայի սուրբ տաճարում եւ զաւակին զցեց Աստածածնի առջեւ, կատարելով իր ուխտը, եւ «այդ ժամանակ շունչը վերադառնալով կենդանացաւ տղան» եւ այլեւս վանքից դուրս չեկաւ⁴:

Բարեպաշտ մայրն այդ չափով չվերջացրեց իր պաշտօնը, այլ հետեւեց միշտ նրան: Երբ Ներսէսը տասնուվեց տարեկան դարձաւ, բռնելով նրա ձեռքից տարաւ եւ կանգնեցրեց իր հօրեղբոր Շնորհալու առջեւ, որ «ըստ հաւատով խնդրած իր եղբոր դստեր կողմից» քահանայական կարգը տւեց նրան եւ կրթութեան շարունակութիւնն յանձնեց նրա «հոգեւոր դաստիարակին» Յովհաննէս վարդապետին, ինչպէս պատշաճ էր նրա ազնականութեան՝ յատուկ մի դաստիարակ ունենալու⁵: Յետոյ Շահանդուխտն անհուն մխիթարութիւնը վայելեց, տեսնելով որդուն նստած Տարսուի արքեպիսկոպոսական աթոռի վրայ, քսաներեք տարեկան հասակում, ձեռամբ իր հօրեղբորորդուն՝ Գրիգոր Տղայ կաթողիկոսի: Բայց նա, որ աթոռից աւելի վանքն եւ ուսումն էր սիրում, փախաւ դէպի Կիպրոս, հմտանալու համար յոյն հռետորական արւեստին, ինքն որ պերճախօսութեան մի հանճար էր ծնւած: Մայրն ու եղբայրները

«բռնութեամբ» վերադարձրին նրան, չհանդուրժելով նրա կարօտին, մինչեւ որ ձեռնադրութիւնից վեց տարի յետոյ, իր ձեռնադրիչն «ողոքանօք եւ ահարկութեամբ» գամեց աթոռի վրայ¹ եւ որից տասնեօթ տարի արձակեց իր ակնախտիտ ճառագայթները բանիւ եւ գրով եւ քառասունվեց տարեկանում գնաց զրաւելու Յիսուսի խոստացած զահր:

Գիտնական Յովհաննէս Վանական վարդապետի մասին կարդում ենք՝ թէ նրա ծնողները նոյնպէս «նրան նւիրեցին Աստծուն» Գետկոյի մենաստանի մէջ²: Մատենագրական գործեր թողեց, որոնց մէկ մասը կորսւած է: Մի գրիչ յիշում է Լեւոն Բ արքայի որդիներից մէկին, «նւիրւած Աստծուն զՆերսէս», նւէր՝ որին մասնակից եւ գուցէ նախաձեռնակ եղել էր *Գեռաճն* ինքն, որ վախճանւում է այդ յիշատակութեան տարւայ մէջ իսկ³: Նոյնպէս եւ *Ասփաճ*՝ Գրիգոր Դոփեանցի կինը⁴, որ ամուսնուն տւեց «որդիներ եւ դուստրեր», նրանցից մէկը՝ Սարգիս անունով, «նւիրւած Քրիստոսին ստնդեայ հասակում» եւ աստիճանաբար բարձրանում է խաչէնի եպիսկոպոսութեան⁵: Յուզիչ է պարագան կարնեցի Հրահատ քահանայի կենակցի՝ *Լիսիկի* անունով, ԺԴ դարի երկրորդ քառորդին, որ այդ ժամանակ քաղաքը թաթարները զրաւում են եւ իր զաւակը՝ «բարեզարդ մի մանուկ» գերի տարւեց դէպի Թաւրիզ: Մայրը «ծնողական գթովն աղէքարչեալ, կանացի տկարութիւնն ի բաց եղեալ», գնաց, որոնեց ու գտաւ որդուն: Ինչ ստացւածք, որ ունէր վաճառեց, գնեց զաւակը եւ այնտեղ իսկ նրան «Աստուծուն նւիրեց», որ վերստին շնորհեց իրեն իր որդեակը, բերեց Գառնի գիւղաքաղաքը, Սարգիս Մոզոնց քահանայի մօտ ուսման տւեց եւ նա յետոյ երիցութեան կարգն ստացաւ Առաքեալ անւամբ⁶:

11.- Մայրեր, որ այդչափ անձնատուր են լինում իրենց զաւակներին, նրանց կեանք տալով, սնուցանելով, կրթելով ու բարձրացնելով, իրաւունք ունէին նաեւ վայելելու նրանց ամբողջ երախտագիտութիւնը, որ յայտնւում է երբեմն որդիական գորովի ցոյցերով: Ա Հեթումի եղբայրն՝ Յովհաննէսն, արդէն արքեպիսկոպոսական աստիճանի ծանրութեան մէջ, մանկութեան գորովալի փաղաքշութեամբ մի տեղ մօրն անունն է ասում. «Մայրիկն իմ Պիաղրիժ յիշեսցի ի Քրիստոս⁷»: Իր եղբորորդին՝ Բ Լեւոնը, յանձնարարում է յիշել իր հօրը՝ Հեթումին, «իւր որդիներով», բայց յարում է յատուկ խանդաղատութեամբ. «եւ առաւել յիշեցէք ի Քս. արժանի յիշատակի բարեպաշտ եւ աստուածասէր թագուհուն՝ *Ջապէղին*»⁸, իր մօրը: Նոյն արքայի որդիներից

1. ԹՀ. Կթ. 137. Ասդ. 105: — 2. Աստ՝ 80: — 3. Շպհ. 38-39: — 4. Պտմ. Լմբ. 226. Հյպ. 419: — 5. Աստ՝ 90:

1. Պտմ. Լմբ. 227, 228, 229: — 2. Հյպ. 462: — 3. Պտմ. Լմբ. 243, 242: — 4. Աստ՝ 40: — 5. Արք. 290-91: — 6. ՀԼՔ. ԴԶ. 1359: — 7. Անդ՝ 1266: — 8. Անդ՝ 1263:

մէկն էլ, հօր մասին գրում է. թէ «փոխեցաւ ի Քս. բարեպաշտ թագաւորն Հայոց Լեւոն», ընդհակառակն հիացումն ու սրտի զեղումը յայտնում է իր մօր Կեռանի ննջումն յիշելու ժամանակ¹:

Իսկ չափ չունի մնայուն յիշատակները, որոնցով շնորհապարտ զաւակները յաւերժացնում են իրենց մայրերի քաղցր անունը եւ որոնք կայանում են բարեգործութեան մէջ: Ես պիտի յիշեմ նրանցից մի քանիսը, մի գաղափար տալու համար մեր մայրագործ զգացումներին եւ միանգամայն այն խոր տիրապետութեան, որ հայ մայրերն ունեցան զաւակների սրտերի վրայ. յաճախ իրենք միայն երեւալով նրանց յիշատակների մէջ էլ եւ հարց անունը ծածկած պահելով:

Դրանցից է *Պուրջու խաթունը*, դուստրը վրացի Օրբելեան Իւանէի եւ Բագրատունի *Թուղաբանի*, որ ինքն իրեն աւելի մօր զաւակն է զգում քան հօրը: Հոռոմոսի մէջ եկեղեցիներ է կառուցում եւ պատարագներ է սահմանում մօրն ու *Նուսթի* քրոջն համար եւ մշտնջենական է դարձնում մօր անունն արձանագրելով «Տէր Աստած, ողորմեա Ռուզուգանին ի միւս անգամ քո գալստեանն. ամէն», իսկ հօր անունը չկայ²:

Հառիճի մենաստանի մէջ հեծուպ Վահրամը մի ժամատուն է կանգնեցնում եւ ուրիշ բարի գործեր ի յիշատակ իր կնոջն ու զաւակների: Սրանցից մէկը՝ *Պաթունը*, յետոյ առաջ է անցնում, նոյն ուխտի հետ բանակցում եւ սահմանում է, որ յատուկ մի օր բոլոր խորանների վրայ պատարագներ մատուցեն «յանուն *Թամարին*» իր մօրը միայն³:

Մամա խաթունը դուստրը Ապուսերհի եւ ամուսինը Կայէնի տիրոջը՝ Վաչուտեան կրտսերն Վաչէի⁴, իր Տղերի մէջ կառուցած եկեղեցիներից մէկում կտակում է, որ բոլոր խորանները Տիրամօր տօնին նաւակատեաց օրը պատարագեն լոկ «*Վախաթի* մօր Մամա խաթունին»⁵:

Զաքարէ գօրապետը իր «ծնողներին» նպաստներ կարգելով հանդերձ⁶, ինքն ու հարազատն Իւանէն Անիի մէջ, Աղջկաբերդի աղօթանոցում մատուցած բոլոր աստուածային զոհերը յատկացնում են իրենց մօրը, որ հօրաքոյրն էր յիշեալ Վաչէի⁷ այսպէս գրելով. «Սուրբ եւ մեղսաքաւիչ պատարագն, որ սրա մէջ կատարի, *Սահակդուխտին* է, *Զաքարեայի* ծնողին եւ Իւանէի թագաւորաց Հայոց»⁸: Այդ տիկնոջ ինչ հօր իշխանութիւն, իր որդիների զրահապատ սրտերի վրայ:

1. Աստ' 85: 2. Ն. Սրգ. 159, 160, յաւ. Նիւթ. 16-17: — 3. Երբ. 182: — 4. Ն. Սրգ. 162: — 5. Վիմ. արգ. 143: 6. Երբ. 22, 161: 7. Կիր. 108: 8. Բսմ. 4. 144:

Խաղբակեան Պոօշը՝ տէրը Վայոց ձորի, 1244-ին Կոշիկ անապատի մէջ կտակում է վեց պատարագ Ս. Խաչի տօնին, «որչափ կենդանի եմ, իմ մօրն, յետ ելից իմոց՝ ինձ¹»: Նոյն իշխանն Յոհաննավանուց մէջ եւս սահմանում է տարեկան տասը պատարագ միշտ «իմ մօրը՝ *Մամաքի*՝ անունով», իսկ հօրը՝ Վասակի համար, ոչինչ:

Հասան Սմբատեանը Այրի վանքի մէջ սահմանում է նոյնպէս պատարագներ, «Ժ ինձ, գ իմ մօրը *Նանային*, ք *Ռուզաբանային*» իր կնոջը³, իսկ հօրը՝ Վախտանգի մասին լռութիւն է: Համլիկ Համազասպեանը՝ իշխեցող Տաշրաց, եւ ամուսինը *Մամբան*, Դսեղ գիւղի եկեղեցուն կալած են նւիրում իրենց մայրերի՝ *Աղուտի* եւ *Նրծաի*, ի նպաստ երկու, երկու պատարագ մատուցանելու համար⁴ եւ հայրերին չեն յիշում:

Գեղեցիկ է արձանագիրը Պահլաւունի Ապուղամը Դ իշխանի, որ 1262-ին իր հայրենի մէկ կալածը ընծայում է Բագնայրի Աստածածնին, որպէսզի «Քրիստոսի մօտ իմ մօր՝ *Մամբանի*՝ փոխարէն վճարի», որ որդու փոխարէն կանգնած էր Տիրամօր մօտ երկնքի մէջ: *Ֆրմի* այսպիսին՝ փրկիչը լամբրոնացիների Աւետարանի, խնդրում է նոյնպէս «ինձ՝ Ֆրմիին, եւ իմ մօրն՝ *Հռոփսիմէին*, յիշեցէք ձեր մաքրափայլ աղօթքներում»⁶:

Բագմաթիւ են զաւակներն էլ, որ իրենց երախտագիտութեան ապացոյցները տալիս են թէ մօր եւ թէ հօր նկատմամբ, որ աւելորդ եմ համարում այստեղ թւել: Բայց ուշագրաւ է պարագան Արծրունի Սենեքերիմ արքայի դուստր՝ *Մարիամը*, Ափսազի թագուհին, որը Մարմաշէնի վանքին ընծայում է Տարուս գիւղն ի նպաստ իր մօր ծնողներին. «Իմ պապի՝ Գագիկի, մեղքերի թողութեան եւ *Կատային* իմ հանկանն», որ Գագիկ Ա Բագրատունին եւ Կատրանիդէ թագուհին էին եւ դարձեալ խտրութեամբ սահմանում է, որ նոյն ուխտի խորաններից մէկն ամբողջ տարին պատարագ մատուցի նոյն տիկնոջ համար⁷, որ Անի ոստանին նւիրեց հրաշալի կաթողիկէն:

12.- Մենք այս ամբողջ գլխի մէջ թափառեցինք ազնւական յարկերից ներս եւ տիկնանց մայրութիւնը միայն զննեցինք, հազիւ մօտենալով ռամկուհուն: Իսկ նա ի՞նչ կերպով էր կատարում իր պաշտօնը: Մանօթ իշխանուհիների հետ հաւասար, գուցէ եւ աւելի զաւակներով, բայց ոչ դայեակ, ոչ դաստիարակ իրենց մօտ: Յհ. Գառնեցի (ԺԳ դ) մի աղօթք ունի առ մայրն Յիսուսի, որի մէջ նկարագրում է հայ ռամիկ մօրը. խնդրում է յիշեցնել որդուն «իւր մանկութիւնը», այսինքն՝ «իւր կաթով սնւելն որպէս մանուկ» մայրենի լանջի վրայ, «ուսով բառնալն», ինչպէս սովորական է դեռ արեւելեան մայրերի. «գրկելով գգւելն, չրթունքով համբուրելն, ողջագուրելն որպէս սողայ (երեխայ)»⁸, որ

1. Արց. 169: — 2. Նղբ. 98: — 3. Մար. Ա. 4. 7: — 4. Զալ. Ա. 110-11: — 5. Բսմ. 4. 179: — 6. Բ. Նրգ. Ա. 559: — 7. Բսմ. 4. 213: — 8. Գռն. Աղ. 32:

բոլոր մայրերի յատուկ խանդավառման է եւ երեխային հանգստացնում է «օրօրոցի» մէջ: Տեսանք եւս թէ ի՞նչ միջոցների էին դիմում իրենց երկանց մէջ եւ ապա մանուկների կեանքն ապահովելու համար¹: Դրանց վրայ յետոյ աւելացնում էր բարի մայրն իր խրատն ու յորդորներն էլ որչափ կարող էր, գաւազների չափաւոր զարգացումը թողնելով հանրային կրթիչներին² եւ հասարակութեան կամ առանձնական դպրոցների, որոնք ընդհանրապէս անպակաս են եղել մեր աշխարհի մէջ, ժողովրդի օգտին, ինչպէս ցոյց եմ տւել մանրամասն ալյուր³:

Գառնեցի աղօթագիրը միանգամայն զգացնում է, թէ մայրական պաշտպանութեան յատուկ այդ գործերը, յիշատակներն ու սէրն որպիսի՝ հզօր գէնքեր էին հայ մօր ձեռքերի մէջ, լսեցնելու համար իր ձայնը գաւազներին: Այսպէս նա խնդրում է Տիրամօրից, իր աղերսը մատուցանել որդուն «կանգուն» կանգնած նրա առջեւ, եւ «ցոյց տալով սուրբ ստեանց⁴», որ ձեռքերն ուղղած լանջերի կողմը, ինչ որ մեր ժողովրդական բարքերին յատուկ սովորութիւն է թւում. մի շարժում, որ մայրական պաշտօնի փափկագոյն մասը յիշեցնում է գաւազներին:

Դիեցման ընկերական կարեւորութիւնն ու յարգը նկատեցինք արդէն բարձր դասի մէջ եւս⁵ եւ որը մեր հին շարականներն էլ յաճախ յեղեղում են առ Աստածամայրը: Նոյն գաղափարը կար եւ ուրիշ ազգերի մէջ: Մի հրէուհի հրապարակով ու բարձրաձայն մի օր Յիսուսի մօրն երանի կարդաց, որ նրան ծնել ու դիեցրել էր⁶: Մակաբայեցի նահատակների մայրը՝ Եամուէն, իր վերջին որդուն դէպի մահ խրախուսելու համար, յիշեցրեց նրան իր վարած մայրական նոյն պաշտօնն ու դիեցումը «երեք տարի գրկի մէջ⁷», ուր ուշագրաւ է դիեցման տեւողութիւնը, որից կարելի է գուշակել եւ մերը:

Հոսկ՝ մեր օրինակները ցոյց տւեցին, որ հայ ցեղի բարձր դաստիարակութիւնն իր գեղեցիկ պտուղներով գերիշխող է եղել միշտ ազնւական դասակարգի մէջ, որ աւելի ժամանակ ու դիւրութիւն ունէր ապահովելու այն իր գաւազների, քան ռամիկի մէջ, որի անշուք կենցաղն ու հանապազօրեայ ծանր աշխատութիւնը չէին կարող հայթայթել կամ հաշտել նուրբ կրթութեան հետ: Ըստ այս նաեւ մեր դաստիարակած բարձր դասն եղաւ, որ Հայաստանի ոյժը, քաղաքակրթութիւնն ու բարգաւաճումն ստեղծեց եւ պահպանեց դարերի միջից: Այս իրողութիւնն երբեք մոռանալու չենք:

1. Աստ՝ 81, 88-9: — 2. Աստ՝ 10, 11: — 3. Չառա. 85-132: — 4. Գռն. Աղ. 32: — 5. Աստ՝ 87: — 6. Չռւկ. ԺԱ, 27: — 7. Բ. Մաթ. է, 27:

ԳԼՈՒԽ Ե

Ընկերութեան մէջ

Գալիս ենք բացելու հայուհու պատուոյ էջը: Այսպէս եմ անւանում, որովհետեւ կնոջ մասնակցութիւնն ընկերական կեանքում կազմում է նրա զարգացման, վայելած ազատութեան ու յարգանքի եւ պատկանած ազգի քաղաքակրթութեան իսկական չափանիշը, եւ որից բխում են կնոջ միւս իրաւունքներն էլ: Հին հայուհին կարող է պարծենալ, որ ոչ միայն Աւետարանի լոյսի մէջ, որի օրէնքը եղաւ՝ «որպէս տկար անօթոյ առնել կանանց պատիւն¹», այլեւ հեթանոսական շրջանում կարողացաւ լայն եւ արժանաւոր տեղ գրաւել հասարակական կենցաղի մէջ, եւ իր անունը դրոշմել պատմութեան մէջ զօրաւոր սեռի կողքին. մի այնպիսի պատիւ որ կանխեցինք չեշտել՝ թէ ամէն ասիացի կանայք չունեցան²:

1- Բազմաստուածութեան շրջանում, Հայաստանն էլ կարողացաւ իր աստածների մէջ խառնել նաեւ դիցունիներ, մանաւանդ աստածներից էլ բարձր դասել եւ ցոյց տալ կնոջ կարեւորութիւնն ու ընկերութիւնների կողմից մեծարելու հաւասար իրաւունքը: Առանց ելնելու մինչեւ ուրարտական շրջանը, որ քննութեան կարօտ է, բաւական է կանգնել շնորհների թւականի դրան առջեւ, որտեղ հայ ազգը, փայլուն մի վիճակ է տալիս կնոջը, յանձին իր *Անահիտին*, որին Ստրաբոնը վերագրում էր պարսկական ծագում ունեցող³: Դիցապաշտ Տրդատին է վերագրում հայ պատմիչը, այն գաղափարը՝ «Անահիտ մեծ տիկնոջ, որ ազգի փառքն ու կեանք տւողն է ... զգաստութեան մայրը եւ բարերար ամենայն մարդկանց բնութեան» եւ «որի շնորհիւ կեանք ու կենդանութիւն է կրում Հայոց երկիրը⁴», նրա եւ ոչ ուրիշ աստածների միջոցով: Նրան արքանեակ տւին Հայքը՝ մի քանի արական աստածների հետ նաեւ *Նանէ* եւ *Աստղիկ* դիցունիներին⁵: Մեր ազգը, ուրեմն, այդպէս կարողացաւ յարգել ու պաշտել կանանց սեռին՝ այդ երեւակայական ներկայացուցիչները, մանաւանդ Անահիտին, նրան տալով հայոց դժխուհի *ափկին* տիտղոսը եւ այդպիսով ցոյց տալ կանանց սեռի պատիւը հայ ընկերութեան առջեւ: Այժմ անմահներից անցնենք մահկանացուներին:

Կապաղովկացի աշխարհագրից չորս դար վեր բարձրանաք, որտեղ Պարսից Կիւրոս Բ արքան, իր բանակով անցնում էր Հայաստանով: Երբ բնակելի տեղերից էր անցնում, «ոչ մէկ հայ, իր տանը չէր մնում, ասում է ժամանակակից յոյն պատմագիրը,

1. Ա. Պեռ. Գ, 7: — 2. Աստ՝ 4: — 3. Ստ. Աշխ. ԺԱ, Ժդ, 16: — 4. Ագթ. 51-52, 61: — 5. Նոյն՝ 591, 607:

ոչ *կին* ոչ էլ տղամարդ, բոլորը գնում էին ընդառաջելու, եւ ուրախ էին հաշտութեան համար», որ արքան կնքել էր իր եւ հայերի միջեւ: Ժողովրդից յետոյ, դալիս էր հայոց թագաւորի «*կին*» իր *դուստրերի* եւ կրտսերագոյն որդու հետ», բերելով զանազան պարգեւներ եւ ոսկի, որ *Կիւրոսը* մեծանձնութեամբ մերժեց յորդորելով տիկնոջը «*չթողնէր*» որ այնուհետեւ ամուսինը իրենից հեռանար, ինչպէս նախապէս արել էր: Եւ նոյն երկսեռ ամուսնը, ցնծութեամբ ու գովասանքով ընկերակցում են պարսիկին մինչեւ իրենց սահմանները¹: Նոյն թագուհուն եւ հարսին մենք առանձին էլ տեսանք նոյն արքայի առջեւ²: Եւ այդտեղ արդէն ականերեւ է հայ կանանց համարձակութիւնը, բազմամբոյն ընկերութեան մէջ մտնելու, ներկայանալու եւ խօսելու օտարների հետ, ինչ պատկանելիութեան էլ որ լինէին:

Քսենոփոնը, որ եկել էր *Կիւրոսին* օգնելու, նրա Արտաշէս եղբոր դէմ, իր վերադարձին, նոյնպէս իր հելլէն գնդով, անցնում էր Հայաստանից: Յառաջապահ ջոկատը մի երեկոյ մի գիւղ է հասնում, որտեղ հանդիպում է «գիւղի կանանց ու աղջիկներին, որ ջուր էին տանում» մօտակայ աղբիւրից: Նրանք, ինքնաբերաբար կանխելով, մօտենում են այդ օտարականներին եւ «հարցնում են յոյների՝ թէ ո՞վ են»: Նրանց թարգմանը, պարսկերէնով ասում է, որ իրենց հասկանալի էր ուրեմն, թէ *Կիւրոսից* իրենց Տրիրազ իշխանին առաքւած գնդեր են: «Նրանք պատասխանում են, որ իշխանը այնտեղ չէր, այլ մօտաւորապէս մէկ փարսախ հեռու»: Եւ նրանց առաջնորդում են գիւղի նահապետի մօտ, որտեղ յետոյ Քսենոփոնն եւս հասնում է եւ առատ սեղանով³, հիւրընկալւում են նրա յարկի տակ, որին սպասարկում էին «հայ պատանիները բարբարոս զգեստներով⁴»: Աղջիկների ազատութիւնը մինչեւ տղամարդ հիւրերի սեղանը չէր հասնում, եւ չպիտի հասնի բնաւ⁵:

Միհրդատի կանանցից մէկը, յոնիացի *Մոնիմէն* զանգատւում էր, որ իրեն Պոնտոսի արքայի փոխարէն որպէս ամուսին ստացել էր մի տէր եւ «սրսկապանի ու պալատի փոխարէն բարբարոսների փակարանը», որտեղ բռնամահը պէտք էր խաւարէր իր արեւն անգամ իր միւս վիճակակցին, սկեսրոջ եւ երկու տալերի հետ, անագորոյն «տիրոջ» հրամանով, երբ նա Լուկուլլոսից պարտւած, խուճապահար պիտի փախուստի դիմէր: Իր մօր կամ խորթ մօր այդ տրտուհի կամ վախճանը չէր կարող ունենալ նոյն պոնտացի իշխողի դուստրը՝ *Կլէոպատրան*, մեր Տիգրանի կինը⁶, որին գնում է ապաւինելու աթենացի հռետոր՝ Ամփիկրատը, հայրենիքից աքսորւած եւ որին Հայոց

1. Քսեն. *Պեր.* Գ, գ: — 2. Աստ՝ 37-8: — 3. Աստ՝ 24: — 4. Քսեն. *Նջ.* Դ, ե: — 5. Հմմտ. աստ՝ 118: — 6. Աստ՝ 47:

թագուհին պիտի հիւրընկալէր ու պաշտպանէր Տիգրանի «հելլենասէր» եւ հելլենաբարոյ արքունիքի մէջ, եթէ չարգիլէին իրեն, ասում է պատմիչը, յոյների հետ չթշնամանալու համար: Բայց կարողացաւ նրա մարմինն տալ, մի չքեղ թաղում⁷:

Այսքան ազատութիւն էր վայելում հայ կամ հայացած կինը դեռ հեթանոսական շրջանում, եւ մինչեւ Տիգրանի յարկի տակ, որ կար բազմակնութիւնը², բայց ոչ հարիւրաւոր հարճերի ընդունարան եւ բանտակերպ արեւելեան կանանց, որտեղ ներքինները³ հսկում ու սպասարկում են, բայց չեն կապտում հայուհու ազատութիւնը ընկերութեանը հաղորդակցելու հետ:

2.- Աւելի է ընդարձակւում, կամ թէ մենք մեծագոյն ծանօթութիւնն ունենք հայ կնոջ ձերբազատութեանը՝ քրիստոնէութիւնից յետոյ, որ անկասկած առաւել ազնւացրեց իգական սեռը եւ բարձրացրեց նրա գլուխը, ուսուցանելով պատել նրան, ինչպէս տեսանք վերելում եւ ընկերութիւն կազմող երկու տարրերը՝ իրար նկատել, որպէս «քոյր» ու «եղբայր»⁴:

Նախապէս տեսանք - մանաւանդ ազնւական դասի մէջ - հայուհու անջատումն ընկերութիւնից, աղջկութեան, հարսնութեան եւ նրան յաջորդող «մանկամարդ առնակնութեան» շրջանների մէջ⁵, - վերջինը հետեւանք վաղափոյթ ամուսնութիւններին⁶, - ինչ որ սակայն յատուկ էր տնային կեանքի եւ տղամարդ հիւրերի ընդունելութեան առիթներին: Բայց դա չէր նշանակում, ընդմիշտ այնտեղ փակւած մնալ, բացի հարսնութեան կարճատեւ ժամանակը⁷. մանաւանդ օրիորդները, որ ազատութիւն ունէին նաեւ ելնելու եւ շրջելու տնից դուրս, նախ դաստիարակների հետ եւ նրանց հսկողութեամբ, ինչպէս վկայում է Ղազարը⁸, եւ յետոյ բնականաբար իրենց մայրերի հետ: Եւ ելնելով սրանից, ենթադրւում է նաեւ ընկերաբար հանդիպումն ու խօսակցութիւնը բարեկամների ու ծանօթների հետ, որի համար Վարդանանց օրով մեր տիկիները պատւիրում էին դաստիարակներին, որ իրենց որդիներն ու դուստրերը չմօտենան պարսիկ մոգերին⁹: Տրդատի քոյրը՝ *Խոսրովիդուխտը*, վիրապարնակ Գրիգորի մասին մի տեսիլք է տեսնում, որ «գալով խօսում էր մարդկանց հետ եւ պատմում էր» համարձակութեամբ: Նրանք չուզեցին հաւատալ եւ տեսիլը կրկնեց, եւ օրիորդին ստիպեց նորից հաղորդել աւագանուն¹⁰: Իսկ հասարակութեան ուրախութեան անսովոր առիթներին հարսների դուներն էլ բացւում էին. ինչպէս մեծն Վահանի մարզպան կարգւելու ժամանակ, որտեղ ազատ ու ռամիկ, «տղամարդկանց եւ

1. Պլտ. Գ, 547-48, 558: — 2. Աստ՝ 34: — 3. Աստ՝ 13: — 4. Ա. Կոր. Է, 15. Յակ. Բ, 15: — 5. Աստ՝ 14-5: — 6. Աստ՝ 28-9: — 7. Աստ՝ 77: — 8. Աստ՝ 8: — 9. Անդ: — 10. Ագթ. 165-67:

կանանց» ամբոխի հետ, «հարսերն անգամ առաջաստը մոռացած, առ վայր մի առ խնդին զամօթ հարսնութեան», դիմեցին եկեղեցուն՝ շնորհակալութիւն մատուցելու¹։ Իսկ ռամկուհու մոտքը ընկերութեան մէջ, անկասկած աւելի յաճախակի էր, նրա աւելի մօտ լինելու պատճառով։

Հասնելու է օրը՝ ուր ազնւական օրիորդն էլ անցկացրած իր աղջկութեան մատաղ տարիքն ու նոր հարսնութիւնը, մտնում է տիկնութեան հասակի ու վիճակի մէջ, եւ մայր է դեռաբոյս զաւակների, որ կարողանում է ցոյց տալ իր հիւրերին եւ ընկերներին։ Նա այժմ այն համարձակութեամբ, որով շրջում է տան մէջ, դուրս էլ ելնում է առանց ակնածութեան եւ հսկողութեան, եւ հրապարակը նրա ընտանի վայրն է, որտեղ ռամկուհին միասին տանում է իր պարզութիւնն ու համեստութիւնը, իսկ տիկինն, իր շքեղութիւնն ու պատկառանքը, որ մեր եղեսացի պատմիչը երկու բառով զգացնել է տալիս, խօսելով Անիի ազնւականների մասին. «Գեղեցիկ *կանայք* եւ *ահարկու փառաւոր տներից*²»։ Պատմութիւնը յիշատակում է զանազան առիթներ, նրանց ընկերութեան մէջ երեւալու մասին։ Այսպէս Փարպեցին պատմում է թէ 450-ին երբ նախարարների (կեղծ) ուրացութեան գոյժը հասաւ Հայաստան, «աւագ ազատների կանայք եւ այրիները *հրապարակներում* սուգ անելով կոծում էին», միաժամանակ օրիորդներն ու մանկամարդերը, նոյնը իրենց սենեակներում էին անում³։ Այս տիպեր պատահարից բացի, ունենք աւելի ուշագրաւներն ու սովորականներն էլ։

Երբ Լուսաւորիչը կեսարիայից վերադառնում էր հայրապետական պատուով, Տրդատը «վերցնելով իր զօրքը եւ *Աշխէն* տիկնոջը եւ *Խոսրովիդուխա* քրոջը», մինչեւ Բագւան⁴ ընդառաջ գնաց սուրբին։ Յետոյ Գրիգորը, «մկրտեց բոլորին» Եփրատի մէջ, եւ նախ «թագաւորին եւ նրա տիկնոջը՝ Աշխէնին եւ մեծն օրիորդին՝ *Խոսրովիդուխա*ին», ազնւական դասի հետ, ապա բազմահազար ժողովրդին, չորս հարիւր բիւրից աւելի, «տղամարդ, կին եւ մանուկ⁵»։ Մի մկրտութիւն, որ թւում է կատարւում էր խառն ձեւով, այդ ու կին միասին գետը թափւելով։ Զենորը ուրիշ առիթով կանանց մկրտութիւնը բաժանել է տալիս այրերից Լուսաւորչի⁶ միջոցով, բայց ուշացած վկայի տեղեկութիւնը զօրում է միայն է դարի համար։

Արչակունեաց օրով ազգային մեծագոյն հանդէսն էր նաւասարդեան կամ տարեմուտի տօնը, որ կատարւում էր աշխարհախումբ բազմութեամբ Բագւանի մէջ։ Մի տարի, Արչակ արքան այնտեղ հրաւիրեց իր հօրեղբորորդուն՝ Գնէլին էլ, «հանդերձ *իր փնոջ* ու դրամբն», նա գնաց եւ «նրա կինն էլ իր հետն էր⁷»։ Հրաւերն ու տիկինների

1. Փրպ. 547: — 2. Ուս. 149: — 3. Փրպ. 102: — 4. Ագթ. 611-13: — 5. Նոյն՝ 620, 623: — 6. Զեհ. 35: — 7. Փաւս. 117-18:

մասնակցութիւնը, սովորական էր, բայց այդ անգամ նենգ էր նպատակն ինչպէս տեսանք¹։ Փառանձեմն ոչ միայն տօնախմբութեան գնաց, այլ հոգեւոր պաշտօնեաների վրանն էլ վազեց, աղաղակեց ու բողոքեց ամուսնու դաւադրութեան դէմ, մեզ ցոյց տալով թէ մինչեւ ուր կարող է հասնել հայ տիկնոջ համարձակութիւնը նոյն ժամանակաշրջանների մէջ։

Հայաստանի պահապանը՝ Մանուէլ Մամիկոնեանը², հիւանդ պառկած էր օրհասական մահճի վրայ եւ նրա շուրջը հաւաքւած էին երախտագիտութեան ու վշտի զգացումներով «Արչակ թագաւորը եւ իր կինը՝ *Վարդանադուխա*», որ սպարապետի դուստրն էր. «Եւ այնտեղ էին ամենայն աւագները, մեծամեծներն եւ նախարարները Հայոց այր եւ *կին առ հասարակ*» առանց խտրութեան,- ինչպէս այսօր լինում է Եւրոպայի մէջ նման առիթներին,- սփոփելու համար նրան ու լսելու վերջին պատւէրները։ Եւ նա բացելով «ամէնի առջեւ», ուստի եւ տիկինների, ցոյց է տալիս իր վէրքերի անհամար սպիւններ, որոնց ընդունել էր ամբողջ մարմնի վրայ պատերազմների մէջ՝ հայրենիքի համար³։

Ընկերական կեանքի սովորական գործերից մէկն էր նաեւ յաճախել եկեղեցի ու մասնակցել աստուածային պաշտամունքներին։ Եղիշէն որոշակի ասում է իր տիկինների մասին՝ թէ «միշտ գնում էին աղօթքի տուն⁴»։ Նոյնպէս եւ *Փռաւն* թագուհին «ամէն օր վաղ Տիրոջն երկրպագում էր, ասում է Աւետիսը, ի գիրկս մօր մերոյ սիրովնի սրբոյ», ուր ուշադրութեամբ «լսում էր սուրբ գրքերին⁵»։ Ուրեմն հինգերորդից մինչեւ ԺԳ դարը նոյն սովորութիւնն էր, որ տեսնում է։ Աղջիկներն էլ գնում էին սրբավայր, մինչ նորեկ հարսներն եկեղեցուց անգամ բացակայ էին մնում, ինչ որ վերելում Ղազարը նշեց իր դարի համար⁶։ Արեւմուտքն էլ նոյն էր, ուր Արեւասի կեսար եպիսկոպոսի (Ե-Ձ դարի) նախազահութեամբ խմբւած ժողովական կանոնները հրամայում էին նոր հարսներին մինչեւ մի ամիս բացակայ մնալ աղօթքի տնից։

Հայուհիները սովոր էին խուժել նաեւ թատրոնները,- մեզ մօտ շատ սովորական, ինչպէս պիտի տեսնենք իրենց կարգին,- որի դէմ բողոքում էր Մանդակունին Ե դարից։ «Թեթեւաբարոյ եւ յիմար ազգն անհամեստ կանանց», որ պատրաստ են, ասում է, հեշտութեամբ լսելու, հաւանելու եւ խաբւելու, «յագեցած ցանկասիրութեամբ միշտ շտապում են թատրոն, աներկիւղ տեսնելու անօրէն խաղեր եւ սատանայական հրապարակին» եւ մահացուցիչ նետեր ստացած վերադառնում ու բարոյապէս մեռնում են⁷։

1. Աստ՝ 42-3: — 2. Աստ՝ 54-5: — 3. Փաւս. 257: — 4. Եղշ. 156: — 5. Ագ. հնդ. 1910, Բ, 23: — 6. Աստ՝ 113: — 7. Մնդ. 132-33:

Հուսկ մենք տեսանք հայ կանանց մասնակցութիւնն հարսանեկան հանդէսին էլ եւ աղջիկների պարելն այնտեղ բազմութեան առջեւ,- թէպէտ Տուռնիփորտի օրով կանայք այրերից անջատ էին զւարճանում¹,- առանց հաշւելու վարձականների ներկայութիւնն եւս²:

Մինչեւ այստեղ հայուհու վայելած ազատութիւնը ներհակ էր ժամանակակից հելլենուհու սեղմ կեանքին, որը յիշեցնում է մեզ Ոսկերեանը, խօսելով իբր անտիոքացի աշուպէս. «Դու, եթէ կինը յաճախ եկեղեցի գնայ, դառն դատախազ ես լինելու»: Եւ դարձեալ թէ «արտաքս անգամ չհամարիս իշխանութիւն ելանելոյ». կամ ըստ բնագրին՝ «զհարկաւոր ելան անգամ նմա արգելուս³»: Բայց յոյն կինն էլ հանդիսատես էր լինում ներկայացումներին⁴:

3.- Ի՞նչ կերպով էին դուրս գալիս մեր կանայք եկեղեցի, այցելութեան կամ հեռաւոր մի վայր գնալու համար: Նրանց հետիոտ գնալը սովորական չէր, ինչ որ նրանց փափկութեան չէր պատշաճում, այլ տեղափոխութեան երեք միջոցներ ունէին: Շատ մօտ տեղերի համար գործածում էին «*քահաւորակ*, սպասաւորներով հանդերձ», որ փակ դեսպակներ էին, ծառաների ուսերով կրելիք, եւ որի օրինակը նախապէս տեսանք⁵: Դրանցից արքայականն «ոսկիապատ» էին, համաձայն այն բանին, որ արքունեաց մէջ ամէն ինչ ոսկեղէն էր:

Ոչ հեռաւոր վայրերի համար կառքեր ունէին, յոյն տիկիւնների նման, որոնք հազադէպ դուրս էին գնում առանց կառքի, գրում է Ոսկերեանը⁶: Ուրիշ տեղ էլ, երբ ասում է թէ հելլենուհին «ջորիներով շրջում եւ ոսկեման հանդերձանքով», հայ թարգմանիչը գեղեցիկ մի շեղում է կատարում, նկարագրելու համար հայ տիկնոջը. «*քահաւորակներով եւ լիւծաւ եւ ջորիներով*, ասում է, *ոսկեհուռ նւարտանոն* տարածւած *քառասեռամբն*»: *Քահաւորակը* տեսանք: Իսկ *լիւծին*⁸ թարգմանում է այլուր յունարէն *գեւգոսը*⁹, որ լուծն է երկձի կառքի, եւ մեր պարագային նոյնը ջորիներով լծւած: Լկտու վրայ գետեղւած էր *քառասեռը* կամ չքեղ ու կակուղ բազմոցը,- որի անունով մերթ կառքն ինքը կոչւում էր,- եւ որը շրջապատում էին *նւարտանքը* կամ փեղկերի բաժանւած ճոխ վարագոյրը, որպէսզի ծածկէին տիկնոջը հետաքրքիր կամ անկիրթ աչքերից: Նոյնը վկայում է Եղիշէն նաեւ իր իշխանուհիների մասին, որ «զրգեալք եւ գգուեալք էին իւրաքանչիւր *քառասեռուեն* (որ է կառքն իսկ) եւ ի *քահաւորակն*» ըստ պարագայի, եկեղեցի անգամ նրանցով էին գնում¹⁰: Սիւնեաց

տիկինը՝ *Բիւրեղը*, 629-ին տէրունական խաչի նշխարը, որը Հերակլից ստացաւ, տանում էր «ոսկեպատ *կառքով*», որը մի ջորի էր քաշում¹, եւ որ կարող է տիկնոջ կողմից գործ դրւած լինել եւ կամ թէ իշխանների, որ անվարագոյր *կառք* կամ մի *գեւապակ* էր²:

Բայց թէ այրերն եւ թէ կանայք ելնում էին նաեւ լոկ ձիով: Այս ձեւը արարողական էր հարսանիքների առթիւ³ եւ սովորական հեռաւոր վայրերի համար: Տիկիւններն երիվարի նիւսի (մէջքի) վրայ փոխանակ թամբի դնում էին պարսկական *ժանւարը*⁴, որը փոքրիկ գահ՝ պատանդանով էր, եւ գլխին մի հովանոց, որի ներքեւ տիկինը նստում էր մեկուսի⁵: Այսպէս դէպի Բագւան գնալու ժամանակ⁶, Գնէլը հեծած էր ձին, եւ *Փառանձմը* նրան ընկերակցում էր «*ժանւարով*»: Եւ Մուշեղը գերի բռնելով Շապուհի կանանց, նրանց վերադարձրեց «*ժանւարներով*», կամ «*ժանւար տւեց նրանց բոլորին*»⁸:

Ռամիկ կնոջ համար գահաւորակ գոյութիւն չունէին, լկտի կամ ժանւար, որոնց տեղն իր ոտքերն էին, կամ թէ մի սայլ կամ մի պարզ ձի հեռաւոր վայրերի համար: Այսպէս վարդանանց կանայք, երբ չքաւորութեան մատնեցին, ռամիկի պէս, ասում է պատմիչը, «բոպիկ եւ ոտքով էին գնում դէպի աղօթքի տունը»⁹, ուստի եւ ուրիշ տեղեր: Բոպկութիւնն իրենց համար արդիւնք էր կարօտութեան, իսկ ռամիկ դասի համար սովորական, գոնէ ամառն¹⁰, ինչպէս յոյների մօտ էր:

Թւած երեք միջոցներից, որով էլ դուրս ելնէին հայ տիկիւններն, իրենց դէմքերը ծածկում էին «իրենց երեսի զարդերը»¹¹. այն է ազնիւ քօղը, որ գցւած էր «իր անձի եւ գլխին» միանգամային¹² եւ գլխին հաստատւած թանկագին «տեւակալօք» կամ գնդասեղներով¹³, առաջակողմից իջնում էր մինչեւ աչքերը, թոյլ տալով «երբեմն քօղի ներքեւից այս ու այն կողմ աչք ածելով» ըստ Ղազարի¹⁴. կամ ինչպէս Ոսկերեանի թարգմանիչն է ասում, «քօղնկէց բացխփիկ խաղայց»¹⁵. հետաքրքրութեան թուլութիւնը, «որ, աւելացնում է հայ պատմիչը, անհնար է կանանց համար յաղթահարել այն»¹⁶: Քօղը միշտ մնում է, որ Արծրունեաց պատմիչը յիշում է *Սոփի* տիկնոջը «մեծարող քօղն մարգարտահիւս զարդով»¹⁷ եւ Յովհաննէսը նկարագրելով իր օրերում պատահած սաստիկ սովը «պատւական կանայք», ասում է, կարօտութիւնից «առանց գլխին քօղ ունենալու», մուրում էին հրապարակաւ, առանց ամօթի¹⁸: Իսկ ռամկուհին

1. Տուռ. 283: — 2. Աստ՝ 76: — 3. Ոսկ. Մտթ. Ա., 110-11: — 4. Նոյն՝ 569-70: — 5. Աստ՝ 72: — 6. Ոսկ. Մտթ. Ա., 107: — 7. Ոսկ. Պօղ. Բ., 562: — 8. Լծ. լատ. Lectus: — 9. Ոսկ. Պօղ. Ա., 893: — 10. Եղշ. 156:

1. Հյոյ. 222: — 2. Պատմ. 397-99: — 3. Աստ՝ 72: — 4. Պրս. *գանձար*: — 5. Հմմ. Դաստ. 396: — 6. Աստ՝ 42: — 7. Փաւս. 118. ուղղելի է *ժանւարաւ*: — 8. Նոյն՝ 236, 189: — 9. Եղշ. 156: — 10. Հմմտ. աստ՝ 24: — 11. Եղշ. 156: — 12. Սոփ. Բ., 35: — 13. Փամ. արդ. 129: — 14. Փրպ. 332: — 15. Ոսկ. Պօղ. Ա., 895: — 16. Փրպ. 332: — 17. Արծ. 300: — 18. Եղ. կթ. 328:

ազնիւ քօղի փոխարէն պարզ մի վարչամակ էր կապում, այսպէս *Թայմաւուրն* 1321-ին յիշում է. «գլխի վարչամակը» կարնեցի մի կնոջ¹:

Գլխի զարդը բաւարար չէր: Մարդկային անձնասիրութիւնը, որ կնոջ մէջ միացած է պճնասիրութեան հետ, պահանջում էր, որ հայուհին, ինչ վիճակում էլ լինէր, իր աստիճանի համեմատ վայելչութեամբ ներկայանար ընկերութեան առջեւ, որ աւելի հաճելի ու յարգելի լինէր: Եւ ամէն դարերի հայ կանանց Բարսեղ Մաշկազցին կարող էր կրկնել ինչ որ 1325-ին ասում էր Կիլիկիայի հայուհիներին. «Դուք երբ կամենում էք հրապարակ դուրս գալ, այն ժամանակ աւելի էք զարդարւում» քան տան մէջ: Ոսկին բարի է, յարում է, տուրք տալու համար, «եւ ոչ ոտքերն եւ ձեռքերն նրանով կապել»: Եւ դարձեալ, թէ «դու գլուխդ, երեսդ, ականջներդ, վիզդ, կուրծքդ եւ մէջքդ զարդեր ես կապում»: Դրանք, աւելացնելով, «հարսնութեան օրերին վայելում են, բայց յետոյ տաղտկալի է թւում տեսողներին»². Գուցէ քեզ՝ վանականի համար, որովհետեւ իրականութեան մէջ փորձը դրա հակառակն է վկայում: Այդ պճնութեան համար հայելի են վերցնում, որ ծանօթ էր քաղաքակիրթ աշխարհին եւ մեզ մօտ³, իսկ տիկիները դրա հետ ընդունում էին նաժիշտների օգնութիւնն էլ:

4.- Երկր կարեւոր պարագայ է ընկերական յարաբերութիւնների կողմից հայ տիկիների խնջոյքներ կազմակերպելու սովորութիւնն իրենց տաճարների մէջ⁴: Ոչ հին պարսիկ տիկնայք⁵ եւ ոչ հին հելլենուհին տղամարդկանց հետ խնջոյքի, ճաշկերոյթի մասնակցելու իրաւունք չունէին, մինչ հռոմէացիները ներկայ էին լինում⁶: Իսկ հայ տիկնայք մեծագոյն ազատութեամբ իրենք իսկ ընթրիք տուողն էին լինում ազնւական դասի տղամարդկանց եւ սեղանի գլուխն էին բազմում հրաւիրւածների մօտ իբր տանտիկին: Սրա օրինակներն ունենք արդէն Դ դարից: Արտագերք (Արտագերս) ամրոցի մէջ, ուր Արշակի կենակիցն ապաստանել էր ազատների բազմութեամբ, «առաջի աթինոջ՝ Փառանձեմի» հետ, ասում է պատմիչը, ուտում, ըմպում էին եւ ուրախանում էին, որոնք ապարանքի մէջ էին⁷, այսինքն որչափ դահլիճի ընդարձակութիւնը հնարաւորութիւն էր տալիս սեղանակից լինելու թագուհուն: Եղիշէն իր բոլոր տիկնանց մասին վկայում է, թէ իրենց պաթառ օրերին ունէին իրենց «սեղանակիցների խումբը». եւ թէ «պատական արանց» այսինքն ազնւականները յաճախում էին «նրանց ապարանքը» եւ նրանք հրաւիրում էին մի «նւիրակ», որ տիկնոջ դռան առջեւ նրա հրամանին էր սպասում⁸: Նրանց ճաշկերոյթին մասնակցում էին միայն այրերն եւ

1. Հյպ. 532: — 2. Մշկ. 64: — 3. Ագթ. 504: — 4. Աստ. 14, 22: — 5. Հմմտ. Ծոթ. Ա, 3-9: — 6. Դրմբ. Ա, 1272, 1273, 1278: — 7. Փաւս. 171: — 8. Եղշ. 156:

նրանք միայն յիշած են Փաւստոսի եւ Եղիշէի կողմից, իսկ կանայք ոչ, որոնց ներկայութիւնը կարող էր անպատշաճութիւնների տեղի տալ, երբ գինու չափն անցնէր, ինչպէս պատահել էր Բակուրի մի ընթրիքի ժամանակ¹:

Երբ ընթրիք տուողն իշխանն էր, նրան միանում էր իր կիներն էլ: Օրինակ Բակուրի ճաշին ներկայ է լինում իր հարճը՝ Նազիհիկը, որ «եւ երգում էր ձեռամբ», այսինքն նւագում էր ի պատիւ հիւրերի²: Տիրան արքան, Պարսկաստանի Վարազ դեսպանին մեծարել ուզեց «որսով եւ բազմականօք (ճաշերով) եւ ամէն տեսակ վայելչութեամբ»: Այս նպատակով գնաց Ապահունեաց արքունի որսանոցներից մէկը, իր հետ տանելով ինչ որ կարեւոր էր, «աթիկներէ հանդերձ եւ Արշակին՝ մանուկ արքայորդուն»³: Մի ընդունելութիւն էր, որ արդի եւրոպականից չէր տարբերւում: Այսպէս նաեւ Վազգէնի մի ընթրիքին, ուր օտարներ էլ կային, հրաւիրում ու գնում է կինը՝ Ծուշանիկն էլ⁴:

Սակայն երկու սեռերը համարձակօրէն սեղանակից էին ազապների կամ հոգեւոր ճաշերին, ուստի հեռու էին շւայտութիւնները: Դւինի 654-ի ժողովը տեղեկացնում է թէ «բարեպաշտ ազատները եւ աստածասէր տիկնայք» մենաստաններից հրաւիրւում էին յաճախ «հաղորդակից լինել պաշտամունքին, աղօթքին եւ օրհնութեան պատրաստելուն (որ կերակուրներն են) Աստուծոյ տան մէջ» կամ վանքի մէջ⁵: Նոյն դարում Արծրունեաց տիկինը՝ Մարիամը⁶, Գլակի ուխտի մէջ, ուր մի օր այնտեղ էր, իր սպասաւորներին հրամայեց «ճաշ վերցնել» վանականներից, եւ երբ կերան տիկինն նրանց յայտնեց իր ուրախութիւնը⁷, ապացոյց՝ թէ ինքն էլ ճաշակից էր նրանց: Արդէն սովորական խնջոյքն էլ գնալով բարեկարգեց եւ թոյլ տւեց արանց ու կանանց սեղանակցութիւնը: Մարտիրոս տաղասացը, որ ԺԵ-ԺԶ դարի գրիչն է թւում, ունի «սեղանի ուրախութեան տաղ», որին մասնակից է ցոյց տալիս «Ժողովը որ հրաւիրւած է, իմ քահանաներն, որ բազմել է, իմ թուրն կանայք, որ նստած է»⁸:

Եթէ պէտք է հաւատալ Բրոկարդին, որ մի ականատես է պատմածներին⁹, զգալի մի փոփոխութիւն է մտել մեր ազնւականների բարքերի մէջ ԺԳ դարում: Զապէշ թագուհու համար ասում է թէ «ոչ մի այր նրա մօտ է մտնում առանց թագաւորի յատուկ հրամանով, որ ինքն անւանում է, նշանակում է ներքինին էլ, որպէսզի մտնողին ներս բերի ու տանի»: Այս նոր սեղմումը հայուհու ազատութեան, Հեթումի գիւտը չի թւում, որովհետեւ ուղեւորը յարում է թէ «նոյն սովորութիւնը կայ նաեւ ազնւատոհմ կանանց մօտ՝ ամուսնացածների եւ այրիների»¹⁰: Բաւական հեռու ենք, այդտեղ, մեր հին

1. Խոր. Բ, 44: — 2. Անդ: — 3. Փաւս. 51-52: — 4. Սոփ. Բ, 26-27: — 5. Կան. ԺԲ: — 6. Աստ. 88: — 7. Մամ. 11: — 8. Տղթ. 1648ի՝ Ի Ս. էազար: — 9. Աստ. 19: — 10. Բրկ. Բ, ք9:

Թագուհիների եւ իրենց յատուկ նւիրակով հիւրընկալ հին տիկնանց օրինակով¹։ Ակներեւ է, որ հեթանոսների հարեւանութիւնն սկսել է յեղաշրջել մեր տոհմային բարքերը։

5.- Զարգացած հայ հասարակութիւնը, որ մօտենում էր հայ տիկնոջ խօսելու նրա հետ կամ նրա մասին, իմանում էր յայտնել իր մեծարանքն նրա հանդէպ չքաղիր տիտղոսներով,- փոխանակ ռամկուհուն տւած *կին* եւ *աղջիկ* կամ *կոյս* հասարակ անւանումը,- որոնք դարից դար փոփոխւել են, եւ կարող ենք բաժանել երեք շրջանների՝ դասական, միջնադարեան ու կիլիկեան։

ա.- Մեծագոյն անձից սկսելով, որը «արքայակնոջ»², «արքայուհուն»³ կամ «թագաւորի կնոջ»⁴ ոսկեդարն էր, մինչդեռ նրա ամուսինը կոչւում էր *թագաւոր* կամ *արքայ*, եւ թարգմանութիւնների մէջ կնոջը տալիս էր *թագուհի*, *ղշխուհի* կամ *բամբիշ* կոչումները, ընդհակառակն ազգը *տիկին* էր ասում նրան, որ նշանակում էր մեծ կին⁵։ Այսպէս՝ «*տիկինն Հայոց*»⁶, «*տիկին աշխարհի Հայոց*»⁷, «*մեծ տիկինն Հայոց*»⁸, «*Արշակունի տիկինն*»⁹, կամ լոկ «*տիկինն*»¹⁰ «*տիկնաւն*»¹¹։ Նոյն յատուկ անունների հետ էլ գործածւում է, մերթ նախադաս եւ յաճախ յետադաս. «*տիկինն Փառանձեմ*»¹², «*տիկինն Զարմանդուխտ*»¹³, դիմորոշ յօդով. եւ «*Փառանձեմ տիկին*»¹⁴, «*Զարմանդուխտ տիկին*»¹⁵, «*Անահիտ տիկին*»¹⁶, «*Աշխէն տիկին*»¹⁷ առանց յօդի։ Իսկ պաշտօնը կոչւում է «*Հայոց տիկնութիւն*»¹⁸։ Նոյն *տիկին* բառով թարգմանւել է յաճախ յոյն բնագրերի «*Թագուհին*» էլ¹⁹ եւ կոչական ձեւով «*Եսթեր տիկին*» կամ «*տիկին Եսթեր*»²⁰։ Կայ նաեւ «*աշխարհատիկինն Աղւանից*»²¹։

Իսկ մեր *իշխանների*, *նախարարների*, *նահապետների*, *տանուտէրների* կամ *տեարց* ամուսինները կոչւում էին նոյնպէս թագուհու տիտղոսով. «*տիկնոջ Համազասպուհուն*»²². «*տիկինն Ռշտունեաց*»²³. «*տիկնայք փափկասունք Հայոց աշխարհի*»²⁴, «*ո՛ր տիկինն լինի եւ կամ ո՛ր նաժիշտն*»²⁵, եւ այլն։ Ինչպէս այրերն էլ

անւան հետ *տէրը* կրում էին. «*տէր Ներսէս եւ Հրահատ Կամսարական*». «*տէր Վարդ*»¹ եւ կոչական ձեւով «*տէ՛ր Համազասպեան*»² կամ «*Սիւնեաց տէր*»³։

Ոսկեդարն արքայազն աղջիկներին *օրիորդ* էր անւանում, դասելով անւան սկիզբը «*օրիորդ Խոսրովիդուխտ*» կամ «*մեծ օրիորդն Խոսրովիդուխտ*»⁴, ինչպէս որդիներն էլ *սեպուհ* էին. «*Գնէլ մեծ սեպուհն Արշակունի*»⁵։ Նոյն տիտղոսները տրւում էին նաեւ իշխանների զաւակներին առանց «*մեծ*» մակդիրի. «*օրիորդնք սրահի մէջ*»⁶, «*Ալանների օրիորդը*»⁷, եւ յաճախ Ս. Գրքերի մէջ. եւ «*սեպուհն Մամիկոնեան Վասակ*», «*սեպուհն Անձեւացոյն Յոհան*»⁸ եւ այլն։

բ. Միջին դարը Հայոց ղշխուհիներին յատկացրեց *թագուհի* միակ կոչումը, չհաշւելով որոշ մատենագիրների կիրարկած միւս տիտղոսները, որ փոխառութիւն էին հներից, եւ ոչ գործածական։ Նոյն իրենք տիկնայք գրում էին «*ես Մլքէ Հայոց թագուհի*»⁹ (902). «*ես Խոսրովանոյ Հայոց թագուհի*»¹⁰ (970). «*ես Կատրանիդէ Հայոց թագուհի*»¹¹ (1008). «*ես Մարիամ... թագուհի*»¹² (1033). «*թագուհու Շահանդուխտի*»¹³ (1085) եւն։

Իշխանուհիներն ընդհակառակն պահում են դեռ հին տիտղոսը. «*գտիկինն Հայոց մեծաց*»¹⁴ (է. դար), - ընդհանուր իմաստով, որովհետեւ այրը՝ Գրիգորը, իշխանապետ էր. - «*տիկինն Շուշան*»¹⁵ (Արշարունեաց, դ. է). «*տիկինն Հրանուշ*»¹⁶ (Արծրունեաց, դ. Թ). «*մեծ տիկնոջն Հռիփսիմեայ*»¹⁷ (Արծր. դ. Թ). «*տիկինն Վասպուրական (այսպէս անհոյով) Սեդա*»¹⁸ (դ. Թ.). «*Մարիամ Սիւնեաց տիկին*»¹⁹ (903). «*ինձ Շուշան Սիւնեաց տիկնոջ*»²⁰ (910) եւ այլն։ Դեռ կայ հին *օրիորդն* էլ. «*օրիորդիս Կատայիս*»²¹ (Սենեքերիմ արքայի քոյրը, 1085)։

Պարսկաստանի թագուհուն, մեր գրիչները, *տիկնանց տիկին* տիտղոսը տւեցին²², որ միջին դարում կենդանացաւ մեր մէջ եւս եւ այն իշխանուհիները, որոնց ամուսինները կոչւում էին «*իշխանաց իշխան*» վերցրին այն։ Նախ այս կոչումն տալիս է Սմբատն իր կենակցին՝ Սոփիա Սիւնիին²³. Թերեւս նահանգի ընդարձակութեան պատճառով եւ իր մասին էլ արձանագրում է՝ «*ես Սոփի տիկնաց տիկին*»²⁴։ Յետոյ այն Պահլավունիները իւրացրեցին, հաւանօրէն իրենց կարծեցեալ պարթեւական ծագման

1. Աստ՝ 20, 117: — 2. Ոսկ. Պօղ. Ա, 639: — 3. Պատմ. Աղ. 113: — 4. Փաւս. 128: — 5. տիկին, ինչպէս տիար = տէր, տիեզերք: — 6. Փաւս. 173, 245: — 7. Նոյն՝ 169, 170: — 8. Նոյն՝ 8: — 9. Աստ՝ 33: — 10. Փաւս. 170, 171, 244, 246, 253, 255: — 11. Նոյն՝ 52: — 12. Նոյն՝ 171, 173, 174: — 13. Նոյն՝ 245, 246, 248: — 14. Նոյն՝ 171: — 15. Նոյն՝ 244, 245: — 16. Ազթ. 51, 54, 106: — 17. Նոյն՝ 574, 575, 594 եւս: — 18. Նոյն՝ 137: — 19. Գ. Քաղ. Ժ, 1, 10, Երմ. Խք, 17, 18 եւն. Ոսկ. Մտթ. Ա, 629, 630: — 20. Եսթ. Ժ, 2, Ժ, 6: — 21. Կղն. 46: — 22. Փաւս. 178: — 23. Նոյն՝ 178: — 24. Եղշ. 156: — 25. Նոյն՝ 155:

1. Փրպ. 571, 595: — 2. Փաւս. 143: — 3. Փրպ. 227: — 4. Ազթ. 600, 614, 620: — 5. Փաւս. 120: — 6. Փրպ. 162: — 7. Խոր. Բ, 5: — 8. Փրպ. 371, 389: — 9. Բ. Սրգ. Ա, 385: — 10. Ն. Սրգ. 205: — 11. Աստ՝ 35: — 12. Բամ. 4. 213: — 13. Օրբ. 237: — 14. Կղն. 187: — 15. Ղեւ. 47: — 16. Արծ. 156: — 17. Նոյն՝ 160: — 18. Նոյն՝ 271. տես եւ աստ՝ 32: — 19. Օրբ. 132: — 20. Աստ՝ 32: — 21. Օրբ. 237: — 22. Փաւս. 55, 189: — 23. Օրբ. 191: — 24. Սկ. 105:

համար. այսպէս Գր. Մագիստրոսի տատը գրում է՝ «ես Շուշան *տիկինաց տիկին*»։ Կամ «Շուշիկ՝ Հայոց *տիկինաց տիկին*¹»։ Նոյն իշխանի քոյրը, ծնունդով եւ ամուսնութեամբ Պահլավունի արձանագրում է «ես Սեդա *տիկինաց տիկին*... զուգակից Վահրամ իշխանաց իշխանի²»։ Նոյն Գրիգորի դստեր *Մարիամի* համար, որ Աբղիմսեհ Արծրունու կինն էր, «*տիկինաց տիկին* էր ազգով», ասում է պատմիչն³ իմանալով Պահլավունի լինելը։ Սրա քոյրը՝ Վեստ Սարգսի կինը, *Տիկինաց տիկին* է կոչւում⁴, հաւանորէն հայրենի մակդիրն յետոյ է անւան տեղը բռնել եւ Զորավարի դուստրը այն միասին տարաւ Հեթումեանց տունը. «*տիկինաց տիկին* Շահանդուխտ⁵»։

Գ.- Կիլիկիայի հայութիւնն ընկերական սերտ կցորդութեան մէջ է եւրոպացիների հետ, որոնցից լսում եւ ընդօրինակում է նոր տիտղոսներ, խառնելով հների հետ եւ որոնք փոխանցւում են նաեւ Հայաստանի մէջ։ Այսպէս Ռուբինեանց գահի վրայ նստող տիկնայք պահում են *թագուհին* «*թագուհի* Զապէլ⁶», «*թագուհի* Կեռան⁷», «*թագուհի* Հայոց երկրորդ Զապէլ⁸» եւ այլն։

Պիտակաբար նոյն կոչումը վերցրին նաեւ ուրիշ տիկնայք ոմանք՝ արքայական տների շառաւիղ լինելու պատճառաւ։ Այսպէս՝ Օրբելեան Իւանէի կինը. «*թագուհի* Ռուստեֆանայ՝ որ Բագրատունեաց ազգից էր⁹» (1172)։ «*Ես Մամա թագուհի*¹⁰» գրում է Հաթերքոյ տիկինը, դուստրը՝ Գ. Կիւրիկէի (1182)։ Սասունի տիկնոջ մասին ասւում է «*թագուհի* Մելեքսիթի, որ Արծրունի ազգից է» եւ «*թագաւորագն*»։ Նոյնպէս իր դուստրը՝ «*թագուհի* Կատան», տիկին Սաղուկ բերդի¹¹ (Գ. ԺԲ)։ «*Ես Մամբան թագուհի*¹²», յիշատակագրում է Խաչէնի տիկինը, որ թոռն էր Սիւնեաց արքայի (1251), եւ իր դստեր համար գրւած է, «*թագազարմ արքայուհին Մինա խաթունն*¹³», կինը Օրբելեան Տարսայիճի։ Զաքարեան եղբայրներն իրենց ընդարձակ ու հզօր իշխանութեան պատճառով, «*թագաւոր*» են կոչւել երբեմն¹⁴, նման ուրիշ իշխանների, որ նրանց Իւանէի կինն էլ գրում է «*Խոշակս՝ Վրաց եւ Հայոց թագուհի*¹⁵» (1228)։ Եւ շողոքորթելու համար մի գրիչ Ն. Լամբրոնացու քոյրերին եւս անւանում է «*Շուշան թագուհի*» եւ «*Մարեմ թագուհի*¹⁶»։ Եւ մի երկրորդը սիր Պաղտին սպարապետի կենակիցը՝ «*Շուշան թագուհի*¹⁷» (1121)։

1. Բսմ. հ. 4, 212: — 2. Շիր. 113: — 3. Արծ. 348: — 4. Աստ՝ 66: — 5. Հ. Բ. ղ. 12. անթւական: — 6. Պսմ. Բ. 241: — 7. Անդ. 242. Արց. 39: — 8. Պսմ. արգ. 248: — 9. Հ. Բ. 382: — 10. Աստ՝ 35: — 11. Հ. Բ. 393, 395, 394: — 12. Արց. 184: — 13. Սսկ. 192: — 14. Աստ՝ 107 — 15. Շիր. 10: — 16. Հ. Բ. ղ. 1195: — 17. Անդ.:

*Տիկինաց տիկին*ն էլ ընդունեց Կիլիկիայի մէջ արքայազանց կողմից. ինչպէս կոչւել է մեծն Լեւոնի մայրը՝ *Ռիթան*¹, Գ. Կոստանդնի մայրը՝ *Մարիունը*², (որին *Թագուհի* տիտղոսով կոչող էլ կայ³), Ա. Հեթումի դուստրը՝ *Ռիթան*, տիկին Սարանդիքարի⁴, եւ Կեռան թագուհու մայրը՝ *Թեւանուհ*, որի ամուսինը՝ Հեթումն, էլ կոչւում էր «*Իշխանաց իշխան*⁵», երբ իրենց փեսան ու զաւակն արդէն թագաւոր էին։

Լամբրոնացիները յոյներից ունէին «սեւաստոս» (յն. *սեբաստոս*) տիտղոսն⁶ էլ, որի համար Տարսոնի առաջնորդի մայրը կոչւել է նաեւ *սեւաստուհի*⁷։ Եւ որովհետեւ Գ. Կոստանդնի հայրը «մարաջախտ» էր, մայրը՝ *Մարիուն*, ստացել է *մարաջայէս* կոչումն էլ⁸ որդու թագաւոր լինելուց առաջ, նրանից յետոյ բարձրացաւ տիտղոսը։ Այսպէս նաեւ Կիպրոսի «սենեջալ» Բալիանի կնոջն՝ հայազգի *Ալիծին*, տրւել է *սենեջայէս* տիտղոսը⁹։

Յանցառ է գործածւում այստեղ *տիկին*, ինչպէս «*տիկնոջն* Ասփայի»¹⁰, եւ հազիւ է նշմարւում անընտանի *իշխանուհին* էլ մեր ամբողջ անցեալի մէջ, տրւած Օրբելեան Ելիկումի կնոջ *Թամթային*¹¹։ Ընդհակառակն ժամանակի բոլոր հայ ազնւական տների մէջ արանց ու կանանց վրայ իշխում էր արեւմտեան *պարոնը*¹², գրիչների կամ հնչման շփոթութեան հետեւանքով գրւած է նաեւ *պարոն*։ Նրանցից որոշները յիշենք. «*քրիստոնասէր պարոնն* Վանենի», կին Սեւաստեան *Կուկի*¹³ (1232). «*պարոն* Խոշաքին», Իւանէ սպարապետի թոռան՝ Սահիպ Դիւանի *Կենակցին*¹⁴. «*Ես պարոն* Թամարս» նոյն սպարապետի եղբոր թոռան՝ Աղբուղայի զուգակիցը¹⁵. «*պարոն* Ասփան» ամուսին Դոփեան Գրիգորի¹⁶ (1312). «*պարոն* Խորիշահի» Շիրակի հեջուկ Զաքարիայի կնոջ¹⁷ (1313). «*պարոն* Վախախին» Եղիվարդի իշխող Ազիզբեկի լծակցին¹⁸ (1318). «*պարոն* Զապլունին» Լիւսինեան Ամորկան կնոջը¹⁹ (1321). «*պարոն* Ուլու խաթուն»²⁰ (1497), եւ այլ շատերը։

Իսկ հին *տիկնոջ* փոխան եւ նրա հետ հանդիպում ենք երբեմն անգլիական ձայնին էլ. «*սամ Ալիծ*» Պապեռոնի տիկինը²¹, ամուսինն ու ինքը զուտ հայեր են. «*սամ* Ֆիմի²²», ինքը հայ եւ Սիդոնի տիկինը։ Նոյնպէս եւ «*տիկին* Ալիծ» նոյն պապեռոնացին²³. «*տիկինն* Ակաց»²⁴ զուգակից սիր Լիկոսի. նոյն ամբողջից²⁵. «*տիկնոջն*

1. Կիր. 157. Սմ. Տրգ. 116: — 2. Ժմգ. Թ. 521 Ս. Ղզր: — 3. Աղ. հնդ. 1913, Ա. 81: — 4. Հ. Բ. ղ. 1263: — 5. Անդ. 1274, 1283: — 6. Աստ՝ 94: — 7. Հ. Բ. ղ. 12. ԺԲ: — 8. Անդ. 1319 mazachal, marachallesse: — 9. Անդ. 1310. seneschal, seneschalesse: — 10. Արց. 290: — 11. Աղ. հնդ. 1916, 59: — 12. Baron, barone: — 13. Հ. Բ. ղ. 12: — 14. Շհիս Բ, 183: — 15. Բսմ. հ. 66: — 16. Արց. 290: — 17. Հ. Բ. ղ. 12: — 18. Անդ. — 19. Անդ. — 20. Սիւն, 1934, 114: — 21. Տաշ. Ծցկ. 834. dame: — 22. Հ. Բ. ղ. 1263: — 23. Տաշ. 834: — 24. Հ. Բ. ղ. 1256: — 25. Աստ՝ 68:

Ասփայի» վերոյիշեալը¹, եւն: Նմանապէս հին *օրիորդն* էլ անգլիացի է դարձել երբեմն. «Համեստ *սամուէջն* Ալիծ» դուստրը գուտ հայի². կամ «*սամուէջ* Անաւթն» զաւակ յիշեալ հայ Զապլունի եւ Լիւսինեան Ամորկանի³:

6.- Մեր վերեւում նկարագրուած անձնական հաղորդակցութիւնից բացի հայուհին ունէր նաեւ այսպէս նշենք՝ համր կցորդութիւններ ընկերութեան հետ, գրաւոր կամ արւեստական միջոցներով, որ գիտէր յարգել ու պահել հայ հասարակութիւնն էլ: Այսպէս Հայաստանի սրբավայրերի մէջ թիւ չունեն արձանագրութիւնները, որ հայ կինը հասարակութեան առջեւ դրել է, իր անւան հետ, բարեպաշտական եւ ազգօգուտ բազմակերպ ու մնայուն գործեր, շինածներ, նւէրներ կալածների ու նպաստների, որոնց գլխաւորները տեսնելու ենք առանձին եւ իր մահկանացու նշխարները ծածկող քարերը:

Նա չի ակնածել, ոչ էլ ամուսինը նախանձով ընդդիմացել է, իր կենդանագիրն ներկայացնել հանրութեան առջեւ զանազան կերպերով, մինչ ուրիշ արեւելեցիներն ընդհանրապէս անթափանց քողերով ծածկում էին իրենց կանանց երեսները: Այսպէս *Երասույ* թագուհին իր ամուսնու՝ Դ Տիգրանի հետ, քանդակել է՝ շատ յստակութեամբ դրամների վրայ: Հնութիւնը պահել է մեզ Արշակունի դշխուհու նրբաքանդակ գեղեցիկ դէմքը, - մեզ ոչ, բայց ժամանակակիցներին ծանօթ,- փոքրիկ մի կարկեհանի վրայ, յունակերպ մերկապարանոց ու մերկաբազուկ տարազով, որ հայ ազնականութեան եւս ընտանի լինելու է:

Մեր իշխանագունք եկեղեցիներ են կառուցում, եւ նրանցից որոշները ճակատին քանդակում են իրենց եւ ամուսինների կենդանագրերն հաւատացեալները տեսնելու համար: Այսպէս Մրենի եկեղեցու վերելը 636-638 թւականից կան Դաւիթ Սահառունու եւ կնոջ (անանուն) իշխանական հանդերձով, երկուսն էլ գլխաբաց եւ տիկինը ցոյց տալով իր անսքող վարսերի վայելուչ պսակը: Դարձեալ Արատեսի տաճարի վրայ երեւում է Վասակ Հաղբակեանն եւ ամուսինը՝ Մամա, ԺԳ դարի սկիզբներից, կանգնած աղօթելու վիճակով Տիրամօր երկու կողմը:

Կան բազմաթիւ գրչագիր մատենաներ եւս, ընդհանրապէս եկեղեցիներին ընծայուած, որոնց մէջ նկարած եւ ընթերցողների տեսութեան եւ յիշողութեան են յանձնւում նւիրատուներն իրենց կանանց հետ, կամ միայն կանայք, երբ իրենք են պարգեւողը: Օրինակ՝ ունենք կենդանագիրը Կարսի Գագիկ արքայի, *Գորանդուխտ* թագուհու ու Մարեմ դստեր հետ (դ. ԺԱ), կարգով տախտի վրայ նստած, տիկինը

1. Արց. 290: — 2. Աստ՝ 102 damoisele: — 3. Հյւ. 545:

կենտրոնում, թագաւորն եւ օրիորդն երկու կողմը: Բ Լեւոնը, դեռ գահաժառանգ (1261-ից), որ կանգնած եւ մի Աւետարան է բռնել եւ կինը՝ *Կեռանք*, իր մօտ վառւած մի մօմ ձեռքին: Մի ուրիշը նոյն անձերը, որ արդէն գահակալ են իրենց զաւակներով (1272-ից) եւ ծնրադիր Յիսուսի հանդէպ: Գ. Կոստանդնի մօր՝ Մարիուհին, նոյն ձեւով. ի ծունր խաչելութեան առջեւ եւ միւսը լւանալով նորածին Յիսուս մանուկը (1346-ից): Պատրոն Բռնաւորի եւ Տղայ տիկնոջը (1236-ից), հպատակներ պարոն Գրիգորի¹, աղօթելով Աւետարանի առջեւ: Գրիգորիսն ու Մամա խաթունը, բարեկեցիկ քաղաքացիներ, եւ նկարիչ Պիծակ Սարգսի եղբայրն ու հարսը, նոյնպէս աղօթողներ Աստածամօր առջեւ:

Յիշեալ դրամները, քանդակներն ու նկարները հրատարակւած են Հայ տարագի պատմութեանս մէջ, որին կարող են դիմել հետաքրքրւողներն եւ որոնց մի մասն գրում եմ ներկայ աշխատութեանս մէջ եւս:

7.- Տեսանք հայուհու մասնակցութիւնն ընկերութեան հետ զանազան ձեւերով, բայց փափագելի է իմանալ այդ հաղորդակցութեան հանգամանքները կամ արդիւնքն էլ: Այս պատմութիւնը մեզ տեղեկութիւններ է տալիս, որոնք ցոյց են տալիս հայ կնոջ մեծ ազդեցութիւնը, գործունէութիւնն ու յաջողութիւնը, որ երբեմն առաւել է քան տղամարդկանց: Առիթ ունեցանք ականատես լինելու այն ստիպման, որ Վասակի ու Սահակի կանայք, ստիպեցին քաջն Վահանին անօգուտ որոնել տալու իրենց ամուսիններին, որի հետեւանքով հասարակութեանը ծանր վնասներ պատճառելով²:

Փոխադրւելու ենք դէպի է դարի կէսը, Ներսէս Շինողի հայրապետութեան ու Մամիկոնեան Գրիգորի իշխանապետութեան օրերը, որ Լուսաւորչի նշխարները Թորդանից փոխադրեցին Վաղարշապատ, նոյն կաթողիկոսի նորակառոյց եկեղեցու մէջ: Այդ հանդէսին ներկայ էր Աղւանի Վարազ Տրդատ իշխանի պատւիրակն՝ Իսրայէլ եպիսկոպոսը, որ խնդրեց նշխարներից մի մասը շնորհել իր աշխարհին: Հայրապետն եւ իշխանն ընդդիմացան, ասելով թէ Հայոց առաքեալի նշխարներն դեռ ոչ մէկ կողմ բաշխւած չէին, որը կարելի չէր պակասեցնել նրանցից: Եպիսկոպոսը յուսահատ ամոքելու նրանց դիմեց աւելի փափուկ մի սրտի՝ Գրիգորի կենակից Հեղինէին³, որը Աղւան նահանգից էր: Նա ելաւ զնաց հայրապետի մօտ, որ աւելի դժւար էր համոզել նրան, եւ «գօրավարն Հայոց» ստանձնեց Գրիգորի կամքը նւաճելու գործը: Իսրայէլ արդարեւ հասաւ իր նպատակին շնորհիւ շնորհափայլ Հեղինէի տարած մեծագոյն յաղթանակին, որ սրբի ծնօտից մի մասն առնելով ուրախութեամբ մեկնեց⁴:

1. Շիր. 128-29: — 2. Աստ՝ 36-7: — 3. Աստ՝ 120: — 4. Կդն. 187-88:

Կանայք են եղել, որ յաջողել են երբեմն վրդովեցնել հասարակութեանն ոչնչով: Սմբատ Բ Բագրատունին երբ մեռաւ, անեցի մի կին երազ տեսաւ ու պատմեց ամէնին թէ թագաւորն ողջ էր գերեզմանի մէջ եւ իրեն երեւացել էր: «Եւ համբաւն, ասում է պատմիչը, քաղաքի մէջ դղրդացել էր». այնքան, որ մահացածի եղբայրը Գագիկը հարկադրեց հանել տալ արքայի մարմինը, վկաներին ցոյց տալով, համոզել քաղաքին ու զօրքին թէ իսկապէս մեռած էր¹:

Բայց հայուհու կապերն ընկերութեան հետ չափ չունեն եւ պիտի տեսնենք այն բարեգործութիւնների, քաղաքական կեանքի, քաջութիւնների եւ յուղարկաւորութիւնների մէջ, որոնք բոլորն ընկերային գործեր են, կատարել են ընտանեկան յարկից դուրս: Եւ նա ուր որ գտնւէր ընկերութեան մէջ, իրենից պահանջւում էր, եւ նա իմանում էր համապատասխանել, զգաստութիւնը, չափաւորութիւնը եւ լրջութիւնը հակառակ սեռի անձերի հետ տեսակցութիւնների մէջ, մանաւանդ երբ երկուսն էլ երիտասարդ լինէին, ինչպէս նշում է Բարսեղ Մաշկաւացին 1325-ին այսպէս գրելով. «Երբ մի մանկահասակ կին, երիտասարդ տղամարդու հետ խօսի եւ զրոյց անի ... թէպէտ ոչ մի չար գործ չկատարւի, սակայն տեսնողները գայթակղւելու են²»: Ապացոյց՝ թէ ո՛րքան զգուշաւորութիւն ի գործ էր դրուում հանդիպման ժամանակ փոքրագի դատողութիւններ տեղի չտալու համար:

8.- Հայ կնոջ մերձաւորութեան եւ ընտանութեան հետ համեմատական էր ընկերութեան վարմունքն էլ նրա հանդէպ: Հետաքրքրւում էր նրանով, մեծարում էր նրան, քաղաքակիրթ մի ազգի պահանջւած եղանակով. գիտէր գովել ու հռչակել նրա մարմնական եւ մանաւանդ մտաւոր եւ հոգեկան ձիրքերը, գեղեցկութիւնը, առաքինութիւնը, կատարած փայլուն ու պատւաբեր գործերը, գեղծումներն անգամ, եւ յանձնել նրանց ի պահպանութիւն յիշատակարաններին ու պատմութեան, որպէսզի ապագայ սերունդները ճանաչէին ու յիշէին նրանց եւ ես կարողանայի կազմել ներկայ աշխատութիւնս: Հայ ազգն իր երգիչների ու քերթողների քնարին էլ յանձնեց այն, սկսած Գողթան գուսաններից մինչեւ ԺԵ-ԺԶ դարի տաղերգուները, որոնց մէկ մասի լարերը թրթռացնողն եղաւ զգայապաշտ սէրը եւ որոշներին ինչպէս Կոմիտասի ու Նարեկացու աննիւթ սէրը, որ սաւառնում է հոգեթռիչ բարձրութեան վրայ եւ այնտեղ տանում ու պահում է երգի առարկան էլ:

Ուշադրութեան արժանի է վարմունքը Պռօշեան Ամիր Հասանի կնոջ *Թաճերի*, Նարեկի գրչին՝ Յովհաննու (1286-ին), որ նոյն ընտանեաց համախումբ յիշատակութեան

1. Ասդ. 255: — 2. Մշկ. 44:

մէջ տիկնոջ անունը մեծարանքով նախադասում է քան ամուսնունը, տագերին ու զաւակին, խնդրելով յիշել «ամենից օրհնեալ պարոնայքը Թաճերը, Հասանը ու Պապաքն եւ էաչին». եւ յատկապէս գովում է «աստածասէր, բարեպաշտ եւ արքայուհի պարծանքի» *Խիփնոջը*¹: Նախադասութեան նոյն փափկանկատութիւնը նշմարեցինք նաեւ Համագասպեան Ասլանբէգի կողմից հանդէպ իր կնոջն², որպէսզի համոզւենք, թէ քաղաքակրթական նրբութիւնը մինչեւ ուր է հասել մեր ազգի գէթ մի մասի մէջ:

Հայ ընկերութեան մեծարանքը հանդէպ իր թոյլ կէսին նրան նախանձայոյզ ու վրէժխնդիր էլ հանդիսացրեց ոչ միայն անհատին կամ կենակցին³, այլ ամբողջ սեռի պատւին, ազգայնոց եւ օտարներին միանգամայն, ինչ որ մեր ցեղի պարծանքներից մէկն է: Պատմութիւնը ցոյց է տալիս մեզ դրա գեղեցիկ օրինակներն էլ:

Պարսից արքայ Շապուհը խաբէութեամբ գերի բռնելով Արշակին, տիրեց եւ աւերեց մեր աշխարհը: Կորովի Մուշեղը յունական բանակով Հայաստան բերեց նրա պանդուխտ որդուն ու ժառանգին՝ Պապին, վերակազմեց հայ բանակն էլ, զարկեց, ջախջախեց Պարսից զօրութիւնը, եւ Շապուհը մագապուրծ խոյս տուեց, գերի թողնելով Հայաստանում իր տիկնանց տիկինը միւս կանանց հետ, որոնց թուլամորթ պարսիկը միասին իր հետ բերում էր: Այդտեղ Մամիկոնեան ասպետական հոգին պաշտպան կանգնեց օտարին ու թշնամու կանանց, ոչ մէկին թոյլ չտալով «նրանց անարգել» եւ «խնամոտ գութով» արձակեց վիրագին, որ հայի վեհութեան վրայ, ապշելով, նրան իր սպիտակ ձիով նկարել տուեց գինու տաշտի կողին եւ ամէն անգամ գինի ըմպելուն յիշում էր ու ասում. «Ճերմակաձին գինի՛ խմէ⁴»: Մեծն Ալեքսանդրն էլ պատուով պահեց պարտւած Դարեհի կանանց, բայց չարձակեց: Մամիկոնեան սպարապետի մեծանձնութիւնը քրիստոնէութեան բոլորն ունէր:

Անցնենք 572 թւականը, ուր Պարսից կողմից Հայաստանի մարզպանը նշանակւած է Սուրէն կամ Ժիհովը Վշնասպը: Մեր նախարարների գլխին մի պատիժ, որ ազատ կանանց ետեւից էր ընկել, «չէր ամուսնանում նրանց հետ»: Հայ պատախանդութիւնն ընդվզեց այդ անզգամութեան դէմ եւ ահա մի օր մի ուրիշ Մամիկոնեան, Վարդան Գ, որդին մեզ ծանօթ Վասակ նահատակի⁵ դէմ կանգնեց, յանձն առնելով ամէն վնաս. սպասեց «յարմար ժամանակին», երբ ելաւ, ծառացաւ շան դէմ, միւսը սուրը նրա կրծքի մէջ եւ նրան «գետին փռեց»: Այդ հարւածը կաթն եղաւ նոր ապստամբութեան մեր իշխանների կողմից, նորանոր պատերազմների եւ աւերումների,

1. Ողբ. 147: — 2. Աստ՝ 40: — 3. Աստ՝ 39, 48: — 4. Փաւս. 185-90, 236. աստ՝ 116: — 5. Աստ՝ 36:

որոնք ի վերջոյ ստիպեցին Վարդանին ընտանեօք փախչել, ապաստանել կայսերական քաղաքում¹:

Պարսիկներից յետոյ հայ կանանց պատուհաս դարձան արաբները, որ է դարից սկսեցին արշաւել ի Հայաստան: 680-ին յարձակեցին Վասպուրականի, Տարօնի եւ Կոգովիտի վրայ. ամրոցներ գրաւեցին եւ անհոգութեամբ նստած սկսեցին դաւել հայուն պարկեշտութեանն: Այս անգամ վրէժխնդիր կանգնեց Ռշտունի Թէոդորոս զօրավարը: Վեց հարիւր զօրականով խոյացաւ, կոտորեց երեք հազար արաբ, մնացածները փախցրեց, արձակեց նրանց կապած հայերին եւ դարձաւ ցնծութեամբ²:

Նման ազնիւ մի հոգի էր Աշոտ պատրիկ Բագրատունին, որ երբ 688-ին լսեց թէ արաբների մի գունդ Հայաստանի սահմաններին են հասել, տղամարդկանց խոշտանգում էին հարկահանութեամբ եւ կանանց «մտածում էին խայտառակել ըստ իրենց անօրէնութեան», իր գնդով յարձակեց, ջարդեց ու ցրեց նրանց. ինքն էլ վիրաւորեց եւ ստացած խոցից վախճանեց եւ այդպէս զոհւեց իր հոգու մեծութեան³:

Այս մեծութիւնների առջեւ նսեմանում են - եւ ես ակամայ արձանագրում եմ - Մերոստան ուրացողը, որ մենամարտել էր Մամիկոնեան Մանուէլի դէմ, հաշիւ էր անում թէ շուտով նոյն ժամին նրան ձերբակալելով, եւ «նրա կնոջը՝ Վարդանոյշի, ներկայութեամբ խայտառակ է անելու⁴»։ մինչ նոյն ժամին իր խելագար գլուխը պիտի անցնէր Մանուէլի նիզակի ծայրը: Կամ Դերենիկի պէս անառակը, որ փորձանք էր իր ազատների կենակիցների համար⁵: Եւ կամ Գագիկ Բ-ն, որ գահազուրկ Յունաստանում էր, երբ մի օր մայրաքաղաքից վերադառնում էր փախչելու նպատակով, որտեղ որ իջեւանում էր, հրամայում էր իր զօրքին «խայտառակել փառաւոր հռոմէացի կանանց, եւ նախատել նրանց⁶», բայց նրանցից աւելի ինքն իրեն ու հայ անունն էր խայտառակում: Եւ ինքը, որ պարծենում էր յոյների առջեւ թէ «Աստուծոյ Կտակարաններին՝ Հնին ու նորին հմուտ եմ⁷», առաքինի հարցը⁸ գահի վրայ գտնւած ժամանակ եւս այդ հմտութեան ապացոյցը ցոյց չտւեց, ինչպէս կը տեսնենք նրա հասցէին Գր. Մագիստրոսի գցւած սլաքներից⁹: Նրա հետ տապալեց Բագրատունեաց պանծալի գահը, ինչպէս Արտաշէսի անպարկեշտութիւնն էլ կործանեց Արշակունեացը¹⁰: Մեծ խրատներ նրանց համար, որ չեն իմանում քրիստոնէական բարոյականի կարեւորութիւնը:

1. Ասդ. 84-85. Մեր. 48-50: — 2. Ղեւ. 11: — 3. Անդ. 38: — 4. Փաւս. 251: — 5. Աստ. 44: — 6. Ուռ. 180: — 7. Նոյն. 162: — 8. Աստ. 98: — 9. Մգ. թղթ. 15, 59, 63: — 10. Աստ. Թ, 3:

9.- Հուսկ նկատենք հայուն ընկերական յարաբերութիւնը կղերական դասի հետ, որ ներկայանում է երկու ձեւով: Մէկը բնականցութեամբ՝ նրանց սատարելու նպատակով եւ միւսը՝ մի տեսակ հոգեւոր կապակցութեամբ:

ա. Դ դարից յոյն եւ մանաւանդ ասորի եպիսկոպոսների, երէցների ու սարկաւազների տների մէջ կային բուն իսկ հաւատաւորներ իբր հոգաբարձու՝ տանտիրինայք անւամբ, որ սակայն չհաճեցին ու փորձեցին խափանել Նիկիայի ժողովն¹ եւ հետագայ հարքը²: Մեզ մօտ դեռ անծանօթ էր այդ Ե դարում, այնպէս որ երբ Բրքիչոյ կաթողիկոսն եկաւ «ըստ իրենց սովորութեան տանտիրինօք աշխարհին», հայերը գայթակղեցին եւ ապա մերժեցին նրան³: Բայց որոշները ախորժեցին եւ հետեւեցին այդ օրինակին, որով Շահապիւհանի ժողովը 447-ին ստիպեց արգիլել այն⁴: Սրա մէկ տեսակն էր արծաթագին աղախնութիւնը, որ Ն. Աշտարակեցին թոյլ չտւեց քահանաներին⁵: Դաւիթ Գանձակեցին ԺԲ դարում այրի քահանաներին խորհուրդ էր տալիս վանք մտնել, որպէսզի չհարկադրէին մեռելի փոխան «տանտիրինայս» պահել⁶: Եւ Առաքել եպս. Սիւնեաց (ԺԵ դարում) ուզում էր, որ ձեռնադրիչ եպիսկոպոսը պատւիրի նորընծայ քահանային զգուշանալ «սպասաւոր պահել կանանցից⁷»:

Բացի տներից, մեր մենաստանների զգուշաւոր դռներն էլ բացւել են յաճախ կանանց առջեւ, որ Աշտարակեցին ուզեց նոյնպէս խափանել, գրելով այսպէս. «Ամենեւին կնոջ որպէս լւացող, հացթուխ, եւ կթւորուհի, խնոցահար մի՛ տարէք⁸», որոնց գոյութիւնն իբր «կթւորուհու եւ սպասաւորների» դեռ տեսնում եւ տրտնջում էր Մխ. Գօշը⁹: Նրանք մայրապետ էին կոչւում, ինչպէս, ասում է Ներսէս Կրակեցին 1335-ին հեղնական ձեւով, Երուսաղէմի Հրեշտակապետաց ուխտի մէջ աշխատելու ժամանակ, թէ «ճառեր գրելու ժամանակ ոչ մայրապետ ունեմ եւ ոչ քոյրապետ, ու շատն ցամաք հացով¹⁰»: Դրւած արգելքները կարծես թէ ընդարձակում էին նրա յաճախութիւնը, դատելով Գր. Տաթեւացու վկայութիւնից, որ ասում է. «Այսպէս բոլոր կարգը խառնւած եմ տեսնում, քահանաները (վանականները) քաղաքի մէջ շրջում են եւ կանայք վանքերի մէջ բնակւում են, միմեանց սեղանակից եւ տնակից են եղել» եւ խիստ քննադատում է նրան¹¹: Առաքել Դաւրիժեցին էլ պատմում է թէ ԺԷ դարի առաջին քառորդին արեւելեան Հայաստանի վանականները մենաստանները «յցրել էին կանանցով եւ տանտիրիններով եւ իրենց ազգականներով», որ աշխատում էին բարեկարգել ժամանակի ազդեցիկ Մովսէս ու Պօղոս վարդապետները¹²: Կարծում եմ, հայ վանքերի ոչ

1. Կան. Գ: — 2. Ոսկ. Մտթ. Ա, 289. Ջրօք. 119: — 3. Փրպ. 72-74: — 4. Կան. ԺԴ: — 5. Աստ. 18-9: — 6. Այաւ. ՀԴ: — 7. Մհմ. քառ. 27: — 8. Կան. ԼԴ: — 9. Քրք. 1833, 451: — 10. Գրչ. Թ. 239 Ս. Ղզր: — 11. ԼԺ. Թրք. 16: — 12. Դաւր. 220, 222:

յատուկ այդ յաճախութիւնն եղաւ, որ նրանք հետզհետէ դատարկեց յատուկ բնակիչներէից եւս:

Բ. Ասացինք կար հոգեւոր հաղորդակցութեան մի ձեւ էլ հայ կանանց եւ կղերականների մէջեւ, որով մի բարեպաշտուհի բարեգործութեան նպատակով որդեգրում ու խնամածու էր լինում մի եկեղեցականի, լինելով նրա *մայրագիրը*, եւ իր դուստրը՝ *քոյրագիրը*: Այսպէս Վասակ Սիւնու դուստրը եւ Հրահատ տոհմակցի կենակիցը՝ *Քուղղիդուխտը*, անգաւակ մնացած, 867-ին արձանագրում է թէ Սիւնեաց եպիսկոպոսը՝ Սողոմոն «ինձ հոգեաց զաւակ ստացայ եւ յոյս ու ապաւէն է իմ մեղաւոր հոգու» միանգամայն կալածներ նւիրելով աթոռին նրան վայել եւ նաեւ յաջորդներին¹: Աբասի կինը՝ Նանա թագուհին², գրում է, թէ «Նորակերտ վարդապետս» Մարգարէ իր աշակերտութեան սկզբում «որդիացաւ ինձ, եւ առաւել եղաւ քան հարազատ զաւակը», որից նոյնպէս զուրկ էր. «եւ հոգայր, ասում է, իմ հոգու օգտին»: Տիկինն նրա խնդրանքով կառուցում է Յովհաննավանքի պարիսպը, որ դեռ չաւարտած Մարգարէն վախճանում է «եւ մեզ սուգն անմխիթար եղաւ, ասում է, նրա միւս աշխարհ փոխադրւելը եւ ես՝ Նանաս, խղճալով նրան մորմոքեցի» իր սփոփանքի համար, նրա գերեզմանի վրայ մի խաչ է կանգնեցնում «յիշատակ նրա որդիութեան անվախճան սիրոյ»³:

Յովհաննէս վարդապետ ոմն՝ ստացող Եսայեայ մեկնութեան 1302-ին, խնդրում է յիշել «աստուածահաճոյ եւ բարեմիտ ծերունի հոգեւոր մեր մօր Տիկնոջ», որ գրել է տալիս նոյն մատենն ու ընծայում է իրեն. եւ այդ տիկինն այրի էր ու զաւակների մայր⁴: Վայոց ձորի Գլաձոր անապատի մէջ 1317-ին կայ Սարգիս արեղայ ու գրիչ, որ ընթերցողների յիշողութեանն է յանձնում «հոգեւոր ծնողները մեր՝ Մեծտիկինը, Մարթան, Նուսթին եւ Հովադեղն»⁵: Ներսէս գրիչը, որ վերոյիշեալ կրակեցին է թւում, օրինակում է Երուսաղէմի 1346 թւակիր Աւետարանը եւ նւիրում է Գ. Կոստանդնի մօր *Մարիոնին*, որ «մեր անարժանութիւնս իր *եղբայր* կոչեց, ասում է, եւ ինձ թւում է Աստուծոյ կամքով եւ Սուրբ Հոգու շնորհիւ մեզ յայտնեց *հոգեւոր քոյր* եւ կատարեալ բարեկամ»: Եւ աստուածային օրհնութիւնն է հայցում նրա վրայ, «որ մեր *հոգեւոր մայրն* է». եւ նրա Ֆիմի դստեր՝ որ «մեր *հոգեւոր քոյրը* եւ բարեկամն»⁶ է: Բուն կրակեցին դարձեալ 1335-ի գրչութեան մէջ ակնարկում է «հոգեւոր մօրս, Քրիստոսին հաւատաւոր

կապնեցեց, եւ իր ընկերոջն թագուհէն, որ շատ աշխատեցին, ասում է, հիւանդութեան եւ հաց եփելու համար»¹:

Եեսու քահանայ փրկիսոփայ արեւելցի, գրիչ 1348-ին, ուրիշ թւակորոյս մի յիշատակարանի մէջ Կոստանդին Գ արքայի ամուսնուն *Մարիւն* է անւանում «երախտաւոր եւ ըստ *հոգու* իմ *մայրն*»²: Մի ուրիշը, Մելիքսեդեկ քհ. գրիչը, 1376-ին ընթերցողաց աղօթից յանձնում է «*հոգեւոր* իմ *մայրը* Մինա խաթուն»³: Մկրտիչ Նաղաշը նոյնպէս 1449-ին յիշում է «բարեպաշտ *Շուշան* մայրը», որ կորցրած չորս որդիներին, տանուտէր ամուսնու՝ Հեթումի հետ, «արար իւրն *որդեգիր* զճանազգեաց կրօնաւորն Յովսէփ». եւ նրա հետ զնաց եւ բնակեց Մերտնոյ Ս. Յովհաննէս մենաստանի մէջ, «որպէս անապատի տատրակ որոշեալ ի զբաղմանէ աշխարհիս, մեռանելով ի մարմնի, միայն Աստուծոյ կենդանի». եւ իր բոլոր ստացւածքը գործածեց վանքի օգտին, ինքն էլ աշխատելով «ի սպասաւորութիւն սուրբ ուխտին»⁴:

Այս հոգեւոր կցորդութիւնն էլ, թէպէտ նպատակը բարի եւ անձերը լուրջ, բախեց խստակրօն առաջնորդների ու վանականների ընդդիմութեանն, ինչպէս Դաւիթ Գանձակեցին⁵, Մի. Գօշը⁶, Յհ. Գառնեցին⁷, Առաքել Սիւնեացը⁸ եւ Սիմէոն Այրիվանեցին⁹ էին, բոլորն էլ (բացի Գօշից) արգելելով վանականներին նաեւ կնքահայր լինելն եւ *կնքամայր* կամ *սանամայր* ունենալը: «Որովհետեւ յարում է Առաքելն, այս բոլորը խաբէութիւններ են եւ սատանայի ճանապարհ»: Իսկ Ձագայ ժողովը (1270-ին) սահմանեց, որ «ոչ սանամայր, ոչ մայրագիր, ոչ քրոջ գիր բնաւ եւ ոչ մայր եւ քոյր ունենք եւ ոչ ազգական վանքի մէջ» բնակւեն¹⁰: Բայց ինչպէս արգելողների բազմութիւնից ու շարունակութիւնից տեսնւում է վերն ու յայտեղ, խրատներն ու պատւէրները մեռեալ տառ են մնացել սովորութեան առջեւ, որ անփոփոխ պահել է իր ընթացքը դարերով:

Կրկնում եմ, որ հայուհու մասնակցութիւնն ընկերական կեանքում տեսնւելու է մեծագոյն չափով ու շքեղագոյն եղանակով հետագայ գրութիւնների մէջ քան այն չափով, որ ցոյց տւեց մեզ ներկայիս: Որովհետեւ մենք փաստեցինք եւ ցոյց տւեցինք այդ հաղորդակցութեան սկզբունքն ու հիմնական կէտերը միայն, որոնցից բխում են իրր հետեւանք, ուրիշ բազմաթիւ պարագաներ եւս, որքան բարդ են ընկերային կենցաղի պահանջներն ինքնին:

1. Օրբ. 159-60: — 2. Աստ. 47: — 3. Ջբ. սրկ. Գ, 23: — 4. Հւթ. 12: — 5. Հյոյ. 812: — 6. Ադ. Հնդ. 1913, Ա, 81:

1. Գրչ. թ. 239, էջ 756 Ս. Ղզր: — 2. Հւթ. 12: — 3. Անդ: — 4. Գրչ. թ. 283, էջ 776 Ս. Ղզր: — 5. Ալաւ. ԻԳ: — 6. Բզմ. 1933, 451: — 7. Գռն. Խր. 146: — 8. Սհմ. զստ. 27: — 9. Հյոյ. 570: — 10. Կան. Գ, ա:

Մարդը, ո՛ր ազգի, դարի, վիճակի եւ սեռին էլ պատկանէր, միշտ սիրել է վայելչութիւնը թէ՛ իր անձի եւ թէ՛ ուրիշների վրայ: Եւ ոչ այնքան իր յարկի առանձնութեան մէջ, այլ ընկերութեան առջեւ երեւելու ժամանակ: Այս պատճառով մեր նախորդ գլխից յետոյ, առաջ ենք քաշում այստեղ այս խնդիրը: Ասացինք ընկերութեան առջեւ եւ իսկապէս տեսանք թէ՛ Փաւստոսի շինական երիտասարդը, որ «թերեւս աւագակութիւնից» էր վերադառնում եւ ճանապարհի վրայ էր, այդ պայմանի մէջ իսկ ինչպէս զարդարւած էր¹ եւ պատմիչի բուն բառերով «իր մագերը լւացել, օծել, մերսել, վարսակալ էր դրել գլխին եւ լօգիկ էր գցել ուսերին»: Նոյն խնամքը մատնանշեց մեզ Բ. Մաշկանցին նաեւ հայ կնոջ վրայ, երբ դուրս ելնէր²:

Վայելչութիւնը մի այլ մաս էլ ունէր. բնատուրը, որը մարմնական գեղեցկութիւնը եւ արեւստականը կամ մարմնի պնդումը, երկուսն էլ կարեւոր եւ իրար լրացնող են: Դրանց հետ քաղաքակրթութիւնը հոգեկանն էլ որոնում էր, որ յայտնի էր դառնում լեզւի, շարժումների, վարքի, բնակարանի, կարասիների ու սպասների վրայ անգամ: Վայելչագիտութեան պահանջն եթէ ընդհանուր էր, բայց նրա արտայայտութիւնը փոխում էր, ժողովուրդների զարգացման աստիճանի համեմատ: Քաղաքակրթ ազգերի մէջ բարդ ու նրբացած էր, իսկ յետամնացների մօտ պարզ ու կոշտ: Սակայն բարգաւաճ ցեղերի մէջ էլ վայելչութեան գաղափարն անհաւասար է եղել համեմատ անհատի զարգացման ու դաստիարակութեան չափին: Եւ եթէ այս պատճառով չի կարելի գեղեցկին մի բացարձակ սահման տալ, բայց նրա ընդհանուր ծանօթութեան շուրջ, իւրաքանչիւր զարգացած հասարակութիւն միշտ միաբանութեան է յանգել:

Քաղաքակրթութիւնն այդ յառաջագնաց ժողովուրդների մէջ դասակարգել էր նաեւ մեր ազգին, որը գիտակցելով այս մասին արժանաւոր կերպով իր կրթութիւնն ու նրբութիւնն ցոյց տուց:

1.- Վայելչագիտութեան առաջին մասը բնատուր գեղեցկութեան մէջ դրեցինք, որ հասարակութիւնն երկու սեռերի մէջ էլ որոնել է, նրանց վաղ մանկական տարիքից սկսած: Մենք առիթ ունեցանք տեսնելու մեր հին մատենագիրների կողմից, *մանկական գեղեցկութեան* պանծացումը եւ նրա պատճառած հաճոյքը ծնողների սրտերին³: Մաղկի

1. Աստ՝ 25: — 2. Աստ՝ 117: — 3. Աստ՝ 85-8:

կոկոնն է այդ, որ պիտի բացւի մեծագոյն փայլով արբունքի տարիքում, երբ ընդարձակելու է նաեւ դերն ու սկսելու է ընկերական կարեւորութիւնը: Հայ կնոջ — որով նախ զբաղւելու ենք — հաղորդակցութիւնն ընկերութեան հետ, նպաստեց հայ հասարակութեանը ճանաչելու նրա այդ բնատուր պարգեւը, հետաքրքրւելու, մեծարելու, խօսելու եւ գրելու նրա մասին: Ազաթանգեղոսն, որ մեր հնագոյն գրիչներից մէկն է, իր ուշադրիկ ոճով, մեր առջեւ դնում է հայ ազգի հոգեբանութեան պատկերը քան մի իրականութիւն, երբ դեռ մեր դիցապաշտ ազատանին ու խառնիճադանձ մի ամբոխ է խռնում դրսից նորեկ *Հռիփսիմէի* շուրջ «նրա գեղեցկութիւնը տեսնելու» ըստ «հեթանոսական սովորութիւնների»⁴, դրանով աւելի ցայտուն դարձնելու համար սրբունու «սքանչելի տեսքը» կամ «հրապուրիչ վայելչութիւնն»⁵, որ ինքն իսկ չէտել է ուզում:

Սիւնեաց Անդովկ իշխանի դուստրը՝ *Փառանձեմը*, խառնուրդ սիւնի եւ մամիկոնեան ազնւականագոյն արեան⁶, դեռ հայրենի տանն ու դռնափակ սենեակի մէջ նստած⁷, «չատ յայտնի էր գեղեցկութեամբ եւ պարկեշտութեամբ», ասում է պատմիչը. երկու յատկութիւններ, որոնց վերջինն աւելի էր բարձրացնում առաջինի յարգը: Արշակունեաց օրիորդը հարս գնալով, աւելի մօտեցաւ բարձր ընկերութեան, եւ առաւել խօսակցութեան նիւթ դարձաւ, այնպէս որ «աղջկայ գեղեցկութեան համբաւը, յարում է Փաւստոսը, տարածւեց վայրերի մէջ եւ յաճախակի բազմանում էր»⁸, առանց ակնածելու նրա աստիճանից, երեւում է համբաւն ենթակային հաճելի անձնասիրութիւն էր ընծայում եւ նրա ընտանիքին էլ, դրա համար համարձակ ընթանում էր:

Նոյն կամ նման գովեստներ էր ասելու նաեւ ուրիշներին: Գարեգին Ռշտունու կինը՝ *Համազասպուհին*, Փառանձեմի մօտ տոհմից⁹, նկարագրւում է «պայծառ տեսանելովն», եւ պայծառագոյն հոգով¹⁰, ինչպէս պիտի տեսնենք: Գր. Մագիստրոսը իր պապին ու տատին սահմանում է *Շուշան* «գեղեցկութեամբ չքնաղ», բարեպաշտութեամբ ու բարեգործութեամբ երեւելիներ¹¹: Արծրունեաց պատմիչն ակնարկում է Բագրատունեաց շառաւիղ ու Վասպուրականի առաքինի իշխանուհուն¹², լուսանման կամ «արփիագեղ տիկնոջն մեծն *Սոփիա*»¹³: Արիստակէս գրիչը դրաւտում է Զորտանէլեան Վիգէնի զաւակներին¹⁴ եւ նրանց մէջ «չքնաղագեղ» *Գասապին*, «չատ գեղեցիկ կոյս, ամենայն բարեձեւութեամբ զարդարւած ... կատարեալ հասակով եւ

1. Ազթ. 130: — 2. Նոյն՝ 114: — 3. Աստ՝ 55: — 4. Աստ՝ 14: — 5. Փաւս. 118: — 6. Նոյն՝ 178: — 7. Անդ: — 8. Մգ. թղթ. 43: — 9. Աստ՝ 43: — 10. Արծ. 293: — 11. Աստ՝ 86:

գեղեցկութեամբ¹»։ Եւ *Կեռան* թագուհու որդիներից մէկը չվարանեց ընթերցողների ուշադրութեան յանձնել իր «գեղեցիկ տեսքով առաքինի մօրը²»։

Հայուհու շնորհքների համբաւը տարածւած էր նաեւ օտարների մօտ, ուստի մի աւանդութիւն էլ ստեղծւել է, որ իբր պատմութիւնը կոչել է Անտոնինոս եւ Կղ. Գալանոս կրկնեց։ Թաթարների Կասանոս խանը, որ յետոյ քրիստոնեայ է դառնում, երբ նստում է իր գահին, պատւիրակներ է ուղարկում եւ ամէն կողմում որոնել է տալիս գեղեցկագոյն կնոջն ամուսնութեան համար։ «Ապա գտնեց եւ լուր տւեցին թէ Հայաստանի թագաւորի դուստրը գեղեցկագոյնն է բոլորից, որի համար Կասանոսը խնդրեց եւ հայրն էլ հաւանեց, եթէ դուստրը ցանկանար» եւ նա ընդունում է առաջարկը՝ քրիստոնեայ մնալու պայմանով³։ Մերս Հեթումն, որ յիշում է նոյն թաթար խանին, անտեղեակ է այդ ամուսնութիւնից եւ մեզ ծանօթ հայ արքայադուստրների մէջ թաթարներին գնացող չկայ։

2.- Ինչո՞ւ էր կայանում հայ ըմբռնողութիւնն այդ կանացի վայելչութեանը։ Սկսելով Ե դարից, հետաքրքրական է Ոսկերեանի մի նշումն, ուր նա շղթայակապ Պօղոսը համեմատում է մի չքնաղ օրիորդի հետ, եւ կալանաւոր առաքեալին աւելի գրաւիչ է գտնում։ Այդտեղ հայ թարգմանիչն ընդլայնում է կոյսի նկարագիրը, եւ նրա մէջ մանկամարդի կենդանագիրն այսպէս է գծում *«Մաւի աչքեր, յոնքերը միացած, բիրերը խարտեաշ, մեղմ, քաղցրահայեաց, պարկեշտ, հանդարտ ... թխագոյն արտեւանունք, ներքեւից եւ վերեւից ինչպէս խիտ անտառ բիրերը* պսակել էին ... փայլող ճակատ, այտերը միահարթք, *երկայնածնօտ* մարմարածեւ յղկւած, բոլորակ բերան⁴, հարթ ուռնգեր, հաւասար շրթունքներ, սպիտակ ատամներ, ամէն բանով գեղեցիկ, կատարեալ վայելուչ⁵» ուր բոլոր շղագրերը թարգմանչինն են՝ մանրամասնած ըստ հայ ճաշակի։ Մենք այստեղ պատկերալից նկարագրութեան հետ ունենք ոսկեդարեան հայերէնի սքանչելի գեղեցկութիւնն էլ, որ նրան աւելի է զարդարում եւ ինքն իսկ արեւստ է. ինչպէս այլուր աչքերի այս ամփոփ ու վառվռուն նկարագիրն եւս. «բոլորակք եւ լիք եւ ծաւիք եւ ընդոստք» համաձայն բնագրին⁶։

Խորենացին յիշում է հայ Տիրան մի արքայի, որդի Բ Արտաշիսի⁷, եւ նրա «չքնաղագեղ» *Շրառեակ* դուստրի «խարտեաշ մազերը» սակաւագիւտ մեր ցեղի մէջ, եւ «խոպոպներով վարսեր⁸»։ Մեզ մօտ մեծապէս յարգի էր նաեւ մորթի սպիտակութիւնը։ Վերոյիշեալ *Համազասպուհին* իր մարտիրոսութեան ժամանակ ներկայնում էր

1. Հրպ. 393, 394: — 2. Աստ՝ 86: — 3. Գլն. Ա, 430: — 4. Դունչ: — 5. Ոսկ. Պօղ. Ա, 660: — 6. Անդ՝ 39: — 7. Ըստ. Ապպիանոսի՝ հայր Բ Տիգրանայ: — 8. Խոր. Բ, Կգ:

«սպիտակ մարմնով», այնպէս որ «բարձունքից փայլում է մարմինն, ասում է պատմիչը, ձեան սպիտակութեամբ¹»։ Նոյն խնամքն ունէին իրենց վրայ նաեւ Եղիշէի տիկնայքն էլ, որոնց նեղութեան օրերին «սեւացել էր նրանց մարմնի մորթը» ափսոսում է պատմիչը, ցերեկն արեւակէզ ու գիշերը գետնախշտին լինելով²։

Ոսկերեանի թարգմանիչն մի յաւելւածով զգացնում է նաեւ հայուհիներն իրենք իրենց *«գաւառած պնդափագած»* ցոյց տալու հնարքները³, որն ստորեւ տեսնելու ենք եւ որոնք մտածել են տալիս, թէ նրանց հաճելի չէր գիրութիւնը, որ խանգարում էր մարմնի բնական չափակցութիւնը, դրա համար իսկ չէր կարող հաշտել վայելչագէտ կիրթ ճաշակի հետ։ Նոյնպէս զգում եւ վկայում է հելլէն արեւստն էլ իր չքնաղ մարմարների վրայ. եւ կրկնում է Անտիոքի քարոզիչը ժամանակի յոյն կոյսերի մասին, ասելով՝ թէ այնպէս են հագնւում, «որ գէր չթւան եւ ոչ էլ նուրբ, այլ սովորական կշռով⁴», որ միջակ պայմանով է։

Մենք այստեղ գտնւում ենք հայ դասական անցեալ շրջանում, ուստի մեզ Նարեկացի բանաստեղծն փոխադրում է Ժ դարում, ուր Մնդեան տաղի մէջ «երգ հիանալի ու թրթռուն» նկարագրում է Նազարէթի կոյսը։ Առ այս գրչի այդ նկարիչը վրձնով նկարչի պէս իր դիմաց դնում է՝ իբր օրինակ, հայ շնորհագեղ մի մանկամարդ որ կաքաւում ու երգում է բազմութեան առջեւ, հանդիսանալով «զարդ՝ երամից զարդ» եւ ուղղակի այն ճարտարօրէն եւ հաճութեամբ գծագրում է, իբր արեւստագէտ, հակառակ ուրիշների աններողութեան կաքաւիչների հանդէպ⁵։ Իր նկարագրութիւնից կարեւորը քաղելով յառաջ եմ բերում։

«Նուրբ յոնքեր կից կամարներ.- Աչքերը ծով ծաւալւել են, - Երկու փայլակնաձեւ արեգակի նման: - Նռնենի այտերն նման են ծաղիկներին - Գեղաշիտակ ծայրից ծաղկանց: - Բերանն երկթերթի, վարդն էր շրթներից կաթում: - Լեզուն նման էր քաղցրանազ տաւղի: - Գեղեցիկ վարսերը, գեղեցիկ վարսերը - եռահիւս բոլորել են այտերը: - Հագրէով զարդարուն ծամի հիւսքերի⁶ - Գեղը կենսատու ունի գինու գոյն: - Մոցն լուսափայլ, կարմիր վարդով լցւած - Մղիքն⁷ ծիրանի մանուշակի փնջեր: Գեղեցիկ, կապոյտ, ծիրանի, բեհեզեայ եւ որդան - կարմիր ոսկեշող գոյներով փայլուն պատմուճանով զարդարւած էր: - Գօտին արծաթափայլ ոսկէտուռն - չափիւղայ ակներով, ակներով կամար - Մանրամասն յօրինւածով պճնւած էր: - Երբ նա շարժւում էր մարգարտափայլ գեղով, - Ոտքերից գնալիս շող էր կաթկթում⁸»։ Նկարագիր՝ որում

1. Փաւս. 178: — 2. Եղշ. 156-57: — 3. Ոսկ. Պօղ. Բ, 554: — 4. Անդ՝ Ա, 68: — 5. Աստ՝ 76: — 6. Համանուն վարդը: — 7. Բազկները: — 8. Նրկ. 464-65:

գտնում ես ժ դարի հայուհուն՝ որչափ ուզում ես, բայց ոչ նազարէթի ծածկասէր պարկեշտուհուն: Մի ոստում մինչեւ ժէ դար, եւ այնտեղ հանդիպելու ենք աստապատցի **Փօղարի** նկարագրին. «գեղեցիկ կին, լայնաճակատ, յոնքերը միացած, խիտ մազերով¹», որ հին նկարագրութիւնների ամփոփումն է:

3.- Հայ կնոջ վայելչութիւնը նկարողներն այրեր են, որոնք նրա հետ երգել են առնական գեղեցկութիւնն էլ, որը հայուհին ճանաչում ու որոնում էր եւ նրանց կեանքի մէջ դեր ունէր, ինչպէս պիտի տեսնենք: Լսենք ուրեմն մեր մատենագիրների տեսութիւնը նաեւ սրա մասին:

Մեր ազգի հին վէպն աւանդական Հայկ նահապետին նկարագրում է «վայելչակազմ էր, թիկնաւէտ գեղազանգուր մազերով վառվռուն աչքերով եւ հաստ բազուկներով». եւ Տիգրան Ա-ն՝ «խարտեաշ ... գունեղ երեսով, քաղցր նայածքով, գեղեցիկ ոտներով, վայելչակազմ եւ թիկնաւէտ²»: Ոչ պատմութիւնը, այլ հայ ժողովրդի երեւակայութիւնն էր, որ այդպէս էր տեսնում այդ անձերին: Ընդհակառակն հեռու չէր ու ծանօթ էր պատմողին, Յուսիկին, յետոյ հայրապետ, իր «բարձր հասակով, դէմքի սքանչելի գեղեցկութեամբ եւ չքնաղ³»: Նոյնպէս սրա թոռը՝ Ներսէսը, «մեծ եւ բարձր ցանկալի հասակով եւ վայելուչ գեղեցկութեամբ», եւ «չքնաղատես վարսերով», որ երբ ձեռնադրութեան ժամանակ մազերը խուզում էին, «չատերը լաց էին լինում» նրա գեղեցկութեան աղաւաղման համար⁴:

Աշոտ Ա Բագրատունի արքան «քաջահասակ էր, նաեւ փարթամ հասակով, թիկնաւէտ, զւարթերես եւ մրայօն» ու գեղեցիկ մօրուքով⁵: Աւելի մանրամասն նկարագրւած էր իր թոռը ու Վասպուրականի թագաւոր՝ Գագիկը, որ ունէր «լուսազարդ պատկեր եւ փառաւոր հասակ». երեսներն «հարթ եւ ուղիղ, վայելուչ եւ պայծառ». մազերը «թուխ գանգուրագեղ» եւ «խուռնախիտ թանձրութեամբ» բաժանւած սպիտակ ճակատի վրայ. յոնքերը «մրազարդ կամարաձեւ կցւած» իրար եւ բիբերն ու արտեւանդները «հրաշագարդ յօրինւած». քիթն երկայն ու վայելուչ, շրթունքները կարմիր, ատամները խիտ ու մաքուր, եւ մօրուքը մանիշակի պէս ծաղկած գունագեղ այտերի վրայ⁶:

Աբդլմսեհ Արծրունին, Գր. Մագիստրոսի փեսան⁷, «անձամբ վայելուչ, մեծաշուք եւ բարձրահասակ, գանգրահեր եւ գեղեցկատեսիլ» էր եւ դրա հետ «քաղցրախօս եւ ինչպէս տատրակ անուշաբարբառ⁸»: Սասունցի Վիգէնի որդին Չորտաւանէլիի

1. Ձբ. սրկ. Ա, 33: — 2. Նոր. Ա, Ժ, իդ: — 3. Փաւ. 30: — 4. Նոյն՝ 68, 70: — 5. ՅՎ. կթ. 175-75: — 6. Արծ. 340-41: — 7. Աստ՝ 99: — 8. Արծ. 348:

յիշատակագիրը սահմանում է «գեղեցիկ, բարետեսիլ, գանգրահեր, խարտիշագեղ, լայնաթիկունք, հաստաբազուկ, չափահասակ¹»: Եւ Թորոս Բ Ռուբինեանը «տեսքով թխամորթ, դէմքով գեղեցիկ եւ ահարկու, գանգրահեր եւ շնորհալի²»: Այստեղ էլ ինչպէս հայ տիկնոջ վրայ³, գեղեցկութիւնն «ահարկու» կամ «ահագին⁴» է տեսնողին, այսինքն պատկառելի: Եւ այդ բոլոր նկարագրութիւնների մէջ նկատելի է գաղափարի ընդհանուր միութիւն ու շարունակութիւնը մեր պատմիչների մօտ, ինչ որ ազգի անփոփոխ գաղափարն էր:

4.- Այդ արտաքին շնորհքը կարեւոր մի բաժին ունէր ամուսնութեան մէջ երկու կողմերի համար եւս, եւ նրանց իրար մօտեցնող տարրերից մէկն է եղել: Երբ Ա խոսրովի սպանութեամբ Արտաւանը տիրեց Հայաստանին, կոտորեց Մանգակունեաց տոհմին, որոնցից Արտաւազդն ազատել էր որդուն սպանւելուց: Ազատողի քոյրերի մէջ կար «մի գեղեցկատեսք կոյս», որին Տաճատ Աշոցան կոտորածից գողացաւ դէպի Կեսարիա փախցրեց եւ ամուսնացաւ «չքնաղագեղ կերպարանքի պատճառով⁵»: Գնէլի հետ ամուսնութեան մէջ չենք կարող անմասն նկատել **Փառաճեմի** գեղեցկութեան համբաւը: Դրա հրապոյրն էր, որ նախ Տիրիթին մղեց եղեռնագործութեան⁶, եւ ապա բացեց նրա առջեւ Արշակի արքունական դռները⁷: Արծրունի Դերէն Բ մի դուստր ունէր, որին հարսնացրեց Բագրատունի Գրիգոր պատրիկին. «Նա գեղեցիկ կին էր եւ իր ամուսինը նրան սիրում էր», ասում է պատմիչը⁸, նոյն յատկութեան համար:

Փոխադարձաբար հայուհին էլ իր կենակցի վրայ առնական վայելչութիւնն է որոնել մանաւանդ ազնւական դասի մէջ, որ «փափուկ, ազատ եւ ընդարձակութեան մէջ սնւած մարդիկ եւ ձիւնեղէն լեռների բնակիչներ» էին⁹: Եղիշէն խօսելով Ապարի մէջ կապւած մեր ազատանի տիկնանց մասին շեշտում է այդ բնատուր պարգեւի կարեւորութիւնը նրանց սրտերի մէջ, այսպէս ասելով. «Նրանց աչքերը կարօտեցին տեսնելու նրանց ցանկալի գեղեցիկ երեսները¹⁰», որից տարիներով զրկւած ապրում էին¹¹:

Սակայն բնութիւնն ամէն այրերի — ինչպէս եւ կանանց — հանդէպ միշտ առատաձեռն չի գտնւել, եւ հայուհին հարկադրւած էր համակերպւել նաեւ բախտին, իրեն նշանակւած տգեղների կենակցութեան հետ: Եղել են, սակայն, նրանց մէջ էլ, որ ըմբոստացել են բախտի դէմ, մանաւանդ նրանք, որ բնութեան պարգեւը ունէին, եւ աւելի նախանձախնդիր էին նոյնը տեսնելու նաեւ իրենց ամուսինների վրայ, որ նրանք արժանի լինէին իրենց: Վերոյիշեալ **Երաճեմի** այրը՝ Տրդատ Բագրատունին «կարճ

1. Հյոյ. 393: — 2. Տրդ. Գր. 221: — 3. Աստ՝ 113: — 4. Փաւ. 68: — 5. Նոր. Բ. հը: — 6. Աստ՝ 42: — 7. Փաւ. 121: — 8. Շպհ. 49: — 9. Եղշ. 150: — 10. Նոյն՝ 157: — 11. Աստ՝ 36:

հասակով եւ անշուք տեսքով» էր, որի համար կինը ատում էր նրան ու «տհաճութեամբ եւ արհամարանքով» էր կանգնում միշտ նրա հանդէպ, ափսոսելով ինքն իրեն, որ մի չքնաղազեղ ապրում էր վատակերպի հետ: Մի օր էլ Տրդատը զայրացած նրա արհամարհանքից, սաստիկ ծեծեց նրան, գեղեցիկ գանգուրները կտրեց, որպէս պատիժ նրա մեծամտութեանն եւ փախաւ գնաց¹:

Տեսանք *Փառանձեմի* ատելութիւնն էլ Արշակի դէմ եւ դրա ծանր հետեւանքները, որ վերագրեցինք բարոյական ներքին պատճառի², եւ ստոյգ է: Ապացոյց իր վրէժխնդրութիւնները, որոնց հանդիպելու ենք յետոյ: Բայց եթէ լսենք Փաւստոսին, դրա շարժառիթը սեղմում եւ այսպէս է գրում «Որչափ արքայ Արշակը սիրում էր կնոջն, այնչափ կիներն ատում էր արքային», ասելով թէ մագոտ կամ «մարմնով թաւ է եւ թուխ գոյնով»³: Հաւատում ենք, թէ այս պատճառն էլ ունեցաւ իր բաժինն արքունիքում մի դժոխք բացւելու:

5.- Այս գլխի սկզբում դիտեցինք, որ քաղաքակիրթ վայելչագիտութիւնը տարածւում էր նաեւ անձի արտաքին պնդութեան, տան ու կարասիների վրայ: Տեսանք արդէն անձի զարդարումն ընկերութեան մէջ մտնելու ժամանակ⁴, ինչպէս նաեւ Նարեկացի՝ քերթողի, նկարագրածի վրայ⁵, որի օրիորդը, մատաղ տարիքից փոյթ էր դարձնում⁶: Նա տիկին է արդէն, ծանրաբեռնւած ամուսնութեան ու մայրութեան հոգսերով, սակայն եւ այնպէս դրանց եւ իր առաքինութեան հետ եւս գիտէ հաշտեցնել անձի արտաքին պերճանքը, որ իր աստիճանն իսկ պահանջում է իրենից եւ ինքը հետեւում է ընկերական պատշաճութեան: Այսպէս Սասնոյ տիկնոջ՝ *Մելիքաթու*, մասին պատմիչը գրում է, թէ «զարդարւած էր ոչ միայն ոսկեթելով հիւսւած հիւսքերով, ընդելուզւած մարգարիտներով եւ պատւական ակերով, կամ ոսկեհոռ հանդերձով, որը հպարտացնում է թագաւորացն կանանց միտքը», ինչպէս ինքն էր⁷, եւ դրանց հետ ստացել էր առաքինութիւնների մի շարք էլ⁸:

Կանխեցինք տեսանք նաեւ մեր տիկիներին պալատների արտաքին ու ներքին եւ կահոյքի անպակաս շքեղութիւնը⁹: Այժմ մեր տեղեկութիւնները լրացնելու համար հայ տիկնոջ վայելչագիտութեան մասին, մեզ մնում է այն նկատել ընկերական կարեւոր մի պարագայի մէջ, այն է իր ընդունելութեան պահին: - Այստեղ մեր գործը Դ - Ե դարերի տիկնոջ հետ է, աւելի ազատ եւ ուշագրաւ իր հնութեամբ եւ ինքնատուրութեամբ քան իր ապագայ կիլիկեցի քոյրը¹⁰: - Իր տան եւ անձի անբաժան պերճութիւնն ազնւական դասի

1. Ռոր. Բ, կգ: — 2. Աստ՝ 50: — 3. Փաւս. 122: — 4. Աստ՝ 17, 117: — 5. Աստ՝ 134: — 6. Աստ՝ 11: — 7. Աստ՝ 121: — 8. Հրպ. 393: — 9. Աստ՝ 13-14, 15-16: — 10. Աստ՝ 118:

առջեւ ամբողջական ցուցադրելու ժամն է այդ, իր փառքի ժամը: Դառնանք ուրեմն նրա *տաճարը*, նրա կոչւած հանդիսասարհը, որի դռնից միայն մի անգամ նայեցինք¹, բայց ներս չմտանք զննելու, որտեղ շատ կարեւոր բաներ կան տեսնելու:

Նախ եւ յառաջ հրապուրում է մեզ այդ դահլիճի տեսարանը, որ պալատի ընդարձակագոյն ու գեղեցկագոյն վայրն է²: Բայց ո՞վ պիտի ոտքի կանգնեցնի փշուած աւերակներից Եղիշէի տիկիների պանծալի տաճարներն³ ու մեր աչքի առջեւ բացի: Մենք ստիպւած ենք բաւականանալ պատմութեան թողած մի քանի օրինակներով: Այդպիսին է Գագիկ Արծրունու կառուցածն Աղթամարի մէջ: Քառանկիւն մի շէնք, երկարութիւնն, լայնութիւնն ու բարձրութիւնը քառասուն կանգուն: Ներքուստ անսիւն, գմբէթաւոր եւ շուրջանակի կամարակից խորաններ կամ խորշեր, որոնց վրայ նստում էին մի-մի ոսկեզարդ լուսաճաճանչ գմբէթներ: Որմերը ծածկւած էին խրախճանական եւ ըմբշական տեսարաններով եւ անասունների նկարներով: Ներսը կային «զանազան տեղերում գահոյքներ» հիւրերի համար եւ դռներ մանրաքանդակ ու երկբացիկ: Մի խօսքով «փառք տաճարին ահեղ իմն եւ զարմանալի» էր⁴: Այսպիսին լինելու է Անիի արքայական պալատի մէջ գտնւած մեծ սրահն էլ, որի «առաստաղն ու պատերն ոսկեզօծ ու նկարազարդ» էին, գաճեղէն ոսկեզօծ ծաղիկներով եւ նկարւած կենդանազրերով⁵:

Նոյն կամ նման մի բան էր, ուրեմն մեր հին տիկնոջ տաճարն էլ, որի մէջ իր ուրախութեան առթիւ, անսովոր գեղեցկութեամբ ու հարստութեամբ փայլում են նաեւ նրա յատուկ «սպասներ երախանաց»⁶: Այսինքն *սեղաններ*՝ քառակուսի կամ բոլորչի ձեւով, ծածկւած բեհեզեայ օթոցներով պաստառակալներով (Եփր. Դ.193), եւ իւրաքանչիւրի վրայ մի-մի *ծաղկակալ սկուտեղ* յարգի մետաղից, լի ծաղիկների փնջերով⁷: Նրանց շուրջ շարւած էին *բազմոցներ*՝ կամ *բարձրագահք*, ծածկւած *տապաստակներով* (գորգերով) կամ կերպասեայ պաստառներով, եւ նրանց վրայ ազնիւ *բարձեր*՝ նստելու համար: Խնկամանների վրայ այրում էին անուշահոտ նիւթեր, հեշտ բուրմունքներով լցնելով տաճարի օդը: Եւ որովհետեւ ընթրիք է եւ երեկոյ, այն լուսաւորում են իւղի կանթեղները, լապտերները կամ աշտանակները⁸, կախւած առաստաղից կամ հաստատւած պատերի վրայ, եւ միջին դարում սրանց յաջորդում կամ միանում են նաեւ մոմերը⁹:

1. Աստ՝ 117: — 2. Աստ՝ 13, 14: — 3. Աստ՝ 22-23: — 4. Արծ. 331-32: — 5. *Ասպ.* 1917. ապր. 13: — 6. Եղշ. 156: — 7. Աստ՝ 22: — 8. Հմմտ. *Ճարչ.* 128-32: — 9. Շպհ. 41-42. *Հրպ.* 420:

Մեր ազնական հիւրերն եկել եւ բազմել են արդէն սեղանների շուրջ, ցոյց տալով իրենց երկար, բայց հիւսւած ու գլխի շուրջ ամփոփւած մագերը, որոնց վրայ կապւած է *պատիւ վարսին* կամ թանկագին *վարսակալը*¹, իրենց ազնիւ *պատմութեան*, որ մինչեւ ծնկներն իջնում է՝ լայնասրունք *վարսիքների* վրայ, իրենց հարուստ *կամարը* կամ գօտին, որից կախուում է իշխանական փայլուն *սուրն* ու *նրանը*²:

Առաջին սեղանին գլուխը պատուաւորագոյն հրաւիրեալների հետ նստած է հիւրընկալ տիկինը, հագած իր պայծառագոյն հանդերձն ու զարդերն, որոնք իրենց են գրաւում դիտող աչքերը: Նրա մարմինը ներքուստ պնդում է *պախճաւանդը* կամ երկար ու լայն մի երիզ, որ պտտւում եւ պատում է իրանը տալով նրա լանջին ամփոփ ու կարկառուն մի ձեւ: Ամբողջ հասակը ծածկում է կերպասի չքեղ *պատմութեանը*, կարած ազգային եւ յաճախ յունական նրբարեւոտ պաստառից³, ոսկեհիւս գետնաքարչ քղանցքով. մերթ թեզանաւոր է եւ մերթ անթեզան, մերկ թողնելով բազուկները յունական ոճով: Սրա վրայ փողփողում է ծաղկանկար գեղեցիկ *մենթանը*, որ սքօղում է իրանը մինչեւ ծնկներն, իբրեւ կրկնակ կարճ մի պատմութեան: *Հանջագեղ կամարը* կամ գօտին, ասեղնագործ ու լայն, կապւած է սեղմօրէն կուրծքի կենտրոնը: Իսկ բուն *կամարը* կամ ականակուռ գօտին զսպում է նրբացած մէջքը, կախելով առաջակողմից զարդարուն ծոպեր: Եւ այսպէս ամբողջ իրանը հանդիսանում է «զսպած պնդակազմ»⁴ ձեւով: Իսկ զգեստի մասերն ունեն այլազան երանգներ՝ երկնագոյն, որդան կարմիր, նկարած եւ կամ ոսկեթելով հիւսւած⁵:

Իր ծամերը հիւսւած են *փողոշուկ* կոչւած մարգարտայեռ մի լարով եւ պսակաձեւ ամփոփւած գլխի շուրջ: Կարող են նաեւ խոպոպների վերածել արեւստի օգնութեամբ եւ կախած թողնել եթէ յարմար են այդ կերպին: *Թաղն*, որ ցած եւ վերելը տափարակ նրբարեւոտ մի գդակ է, հանգչում է գլխի վրայ, բաց թողնելով վարսի պսակը եւ ամրացւած է ոսկեղէն ականագարդ *թաղհարներով* կամ մեծագլուխ գնդասեղներով: Ծակատի վրայ շողում է մարգարտագարդ *ապարօշը* կամ ժապաւէնը, որ հանգուցւում ու երկարում է գլխի ետեւում: Ականջներից կախում են ոսկեղէն մարգարտեայ *գորշապահանգներ* կամ *գինգեր* ըստ հաճոյս. առաջիններն օղակաձեւ եւ վերջինները գնդաձեւ: Վզի շուրջ փայլում է մի *քառամանակ*, կազմւած ոսկով, մարգարտով ու գոհարներով: Մերկ բազուկների վերելում երեւում են մի մի *քողէք* կամ

1. Աստ՝ 131: — 2. Ժաշ. 150-52, 157-59: — 3. Հմմտ. Սոփ. Թ, 32: — 4. Ոսկ. Պօղ. Բ, 554. յն. չունի: — 5. Աստ՝ 17:

տափարակ թանկագին անուրներ եւ դաստակների մօտ *ապարանջաններ*՝ այլազան ձեւերով եւ ոսկեղէն: Իսկ մատներին նոյնպիսի *մատանիներ* ու *կշտապանակներ*. առաջինները գլխով, որ այրերը կնքելու էին գործածում եւ միւսները զարդի համար: Վերջն՝ ոտքերը պնդում են ոսկեգօծ *կօշիկները*՝ ցած ու սրածայր:

Իսկ ինչ որ բնութիւնը զլացել կամ ժամանակը կողոպտել է նրա կերպարանքի վրայ, լրացնում է արեւստը, ծածկելով այտերը *սնգոյրի* թեթեւ կարմրութեամբ, *ծարիրով*՝ սեւացնում ու շեշտում էին յոնքերի խտութիւնը եւ ճակատին սպիտակ ներկելով եւ ողորկ դարձնելով: Միանգամայն անուշահոտութիւն է բուրում նրա անձից, շնորհիւ այրարատեան դաշտի «իւղաբեր սերմերի» ընձեռած հիւթերի¹, որոնցով օժւած տեսանք հայ տիկիններին²: Բոլոր այս տեղեկութիւններն աղբիւրներով եւ ընդարձակօրէն նշանակւած են Հայ տարագի պատմութեանս մէջ³:

Ասացի թէ Դ - Ե դարերի տիկինների նկարագիրն է այս: Հետագայում փոփոխում են հետզհետէ տարազը ըստ արտաքին ազդեցութիւնների, որին ենթարկւել են, բայց բոլոր ձեւերի մէջ էլ հայ տիկինը պահում է իր ճաշակի նրբութիւնը, ինչպէս ցոյց եւ տւել յիշեալ աշխատութեանս մէջ, - եւ ցոյց է տալիս միշտ թէ անձի վրայ եւ թէ տան մէջ: Ու բոլոր բախտաւոր դարերը Շնորհալու հետ տեսան նրա պնդումը բեհեզով, մետաքսով եւ մանաւանդ «ոսկով եւ արծաթով» եւ «օտար դեղերով» երեսի վրայ⁴:

Մինչ մենք հրաւիրւածներն ենք գննում, նրանք արդէն սկսել են ընթրիքը: Սեղանայարդարողները բերում են նրանց առջեւ ազնիւ *պնակները* կամ «սուրբ սկուտեղներ»⁵ կերակուրներով եւ մատուցանում են ոսկէ կամ արծաթէ *տարգաւներ*՝ թանի համար, *պատառաքաղներ* ու *դանակներ*՝ որոնցով պիտի կտրեն ու ճաշակեն ուտեստները: Նրբութիւն եւ արեւստ մտնում են նաեւ կերակուրների մէջ⁶, որը *խոհակերք* ու *ծաղարարք* են պատրաստում *խոհակերոցի* մէջ, *չտեմարանից* ու դրսից առնւած նիւթերով: Ուտելուն յաջորդում է գինարբունքը, որը *մատուցաններն* են բերելու թանկագին *տաշտերը* դրած *բաժակակալ* կոչւած ափսէների վրայ, որոնք հետզհետէ լցւելու են *մառանից* հանւած անապակ գինիներով: Այս բոլորի նկարագրութեանը ներել եմ առանձին մի հատոր⁷: Արդեօք տիկինների կազմակերպած խնջոյքի մէջ էլ մտնելու են գուսանութիւն եւ արբեցութիւն, սեփական արանց ճաշերին,

1. Փրպ. 23, 332: — 2. Աստ՝ 17: — 3. Պտմ. տրգ. 126-36: — 4. Շն. Նմկ. 207: — 5. Եղշ. 156: — 6. Աստ՝ 17: — 7. Ժաշէր եւն:

որոնցից շատ հեռու էր մեր փնտռած վայելչութիւնը: Անստուգութեան մէջ լաւ է, որ կանխենք ելնելով տաճարից, միասին տանելով հաճելի տպաւորութիւնը միայն, որ ստացանք մեր այցելութիւնից:

6.- Այս արւեստական եւ աղմկալից պերճանքից անցնենք բնութեան ծոցն, որ իսկական աղբիւրն է գեղեցկութեան, համօրէն գոյացութիւններն իր բազմաբիւր զարդերով, ճառագայթումն արարչագործ իմաստութեան ու բարութեան, որը հրապուրում է զգայուն հոգիները, ազնւացնում ու բարձրացնում է նրանց ճաշակը: Եւ այնտեղ՝ բնութեան մէջ եւս, ներկայ ենք գտնելու նրա ցած հայ տիկնոջը, ծառերի եւ ջրերի ընկերութեան մէջ¹, ուր իր բաբախուն սիրտը խօսում է գոյնզգոյն գարնան, ճռուղում է նորեկ ծիծեռնակի հետ²: Իր տան մօտ, իր պատշգամբի առջեւ գտնւում է նրա «բուրաստան ծաղկոցն» էլ³, որ բազմազան գոյներով դիւթում է նրա աչքերը, անուշ բոյրերով զգւում է նրա հոտոտելիքը, զւարթացնում է հոգին, զարդարում է նրա սեղանները: Բայց այդ ծաղկոցն ունի աւելի նուրբ ու բարձր պաշտօն էլ. նրա միտքը փոխադրում է դէպի մօտաւոր կամ հեռաւոր անցեալը, այն մեծ օրն ու նւիրական սեղանի առջեւ, ուր իր եւ ընտրեալ կենակցի գլուխները միասին պսակեցին նոյն ծաղիկներից բոլորած պսակներով⁴, եւ արտասանեցին իրենց ցմահ նւիրման ու հաւատարմութեան ուխտը: Եւ այդ յիշատակը, ծաղիկների այդ գոյտրիկ լեզուն, աւելի մօտ եւ յուզիչ է նրա սրտին, կեանքի ինչ-ինչ պարագայի մէջ: Այսպէս իր անմահացնող տիկիներին, տխուր եւ դառն երգում է Եղիշէն, «գարնանային ծաղիկները յիշատակեցին նրանց պսակասէր ամուսիններին»⁵, որոնք հեծում էին Ապարի խաւար բանտերի մէջ, յիշեցնում ու մորմոքում էին նրանց:

Այդ ծաղկոցները շարունակելու են միշտ վայելել հայ ազնւական դասի մտերմութիւնը, եւ Գագիկ Արծրունին իր կառուցածների բոլոր շքեղութիւնների հետ⁶ չպիտի մոռանայ աւելացնել առատօրէն ամենից հաճելին, «պարտէզները բուրաստանների եւ ծաղկանոցների»⁷, որոնց մեծագոյն բարեկամն ու այցելուն, անկասկած, լինելու է Ապուհամզայի նազելի դուստրը⁸:

7.- Վայելչի ծանօթութիւնն համեմատական է եղել միշտ, ասացինք, զարգացման հետ: Հետեւաբար այն չպիտի կարողանանք գտնել հայ ռամիկի մօտ, այն չափով, որ տեսանք ազնւականների մէջ: Սակայն, վերջինիս օրինակը չէր կարող անտարբեր թողնել

1. Աստ՝ 25: — 2. Աստ՝ 36: — 3. Աստ՝ 22: — 4. Աստ՝ 73: — 5. Եղշ. 157: — 6. Աստ՝ 13: — 7. Արծ. 331: — 8. Աստ՝ 63:

առաջինը, մանաւանդ քաղաքացի դասը: Եւ մենք զանազան տեղեր առիթ ունեցանք պատահելու կամ ակնարկելու գեղեցկագիտական որոշ նշանների նաեւ ժողովրդի մօտ: Այսպէս տեսանք Փաւստոսի զարդարուն երիտասարդը, եւ գուշակեցինք նրա կնոջ պայմանն էլ¹: Հանդիպեցինք խնամքոտ զարդարման Նարեկացու նկարագրած կաքաւչին², որ նոյնպէս տոհմիկ չէր: Նմանապէս մեր ազնւական դասի զաւակների դաստիարակները, սոսկական մարդիկ³, չէին կարող վարել իրենց պաշտօնը, եթէ վայելչագիտական զարգացումից զուրկ անձեր լինէին: Վերջապէս հայ ազգի ընդհանուր քաղաքակրթութիւնն իսկ ներշնչում էր նրա գեղեցկի գաղափարը. բացի շինական վշտալի դասը⁴, որ ամէն ժամանակ եւ ամէն տեղ անկարող է եղել զուգընթաց գնալ քաղաքակրթական նրբութիւնների հետ:

ԳԼՈՒԽ Է

Եկեղեցու մէջ

Ի՞նչ դեր ունեցաւ հայ կիսն ազգի կրօնական կենցաղի մէջ. ի՞նչ կերպով վարեց նրա հետ կամ նրա հանդէպ հայ եկեղեցին. ի՞նչ չափով մեծարեց, ընդհանրապէս, նրա սեռն ու յարգեց նրա վիճակը. որքա՞ն ասպարէզ տւեց նրա աղօթատանը, հոգեւոր պաշտամունքի կամ ընկերական գործերի մէջ: Հարցեր են, որ արժում են քննել. յատկապէս, որովհետեւ դրանց մէջ տեսնելու է հին հայ կղերի հոգեբանութիւնն էլ, եւ հայուհուն վիճակած կրօնաընկերային դիրքը, որը կարեւոր է մեր ուսումնասիրութեան համար:

1.- Դեռ բուն նիւթի մէջ չմտած, անհրաժեշտ եմ համարում, հայ անցեալի մասին քաղաքական մի տեսութիւն, որից կախած է մեր հարցումների լուծումն էլ: Մի տեսութիւն, որ իմս է, բայց որ լինելու է նաեւ ամէն զարգացեալ եւ ողջամիտ ազգայինների:

Չորրորդ դարի սեմից կամ քրիստոնէութեան սկզբից, ուր սկսում է եկեղեցու դերն կնոջ հանդէպ, Հայաստանի մէջ իրար դէմ պայքարի մտան երկու քաղաքականութիւն եւ երկու ազդեցութիւն, յունականն ու պարսկականը: Առաջինն յունականն էր եւ արդէն շատ հին, եւ արդիւնքն էր ազգախօսական ու լեզւաբանական վաղեմի յայտնի կցորդութեան երկու ցեղերի միջեւ, որով մեր ազգը վաղուց հակեց

1. Աստ՝ 25: — 2. Աստ՝ 134: — 3. Աստ՝ 90-91: — 4. Աստ՝ 24:

հելլեն նրբագոյն քաղաքակրթութեանը: Տիգրանեանք իրենց նախորդների պէս յունարէն դրոշմեցին իրենց դրամները, մերթ նրանց վրայ աւելացնելով «հելլենասէր» մակդիրն էլ¹. Նոյն լեզուով մատենագրեց Արտաւազդը²: Յունական տառերով փորձեած էր երբեմն գրել մեր լեզուն էլ եւ վերջնականապէս նրանք եղան մեր այբուբենը^{3*}: Քրիստոնէութիւնն աւելի ամրացրեց այդ կապը, եւ մեր Արշակունիք՝ սկսած Տրդատից, որ նրանց մօտ կրթւեց⁴, եւ իշխանական տներից շատերը ընդհանրապէս թեքւել էին դէպի յոյն կայսրութիւնը, որին եւ ապաւինեցին ի հարկին:

Մեր առաջին Աւետարանիչներն⁵, որ Լուսաւորիչն է եւ իր սերունդն՝ Արիստակէսը, Վրթանէսը, Ներսէսն ու Սահակը գնացին յունական դաստիարակութիւնն ստացան⁶, վերագործան եւ նոյն մտքով խորհեցին, զգացին եւ առաջնորդեցին մեր ազգին, եւ հայ այբուբենի գոյութիւն չունենալու պատճառով, յունարէնը մեր ծիսական լեզուն դարձրին⁶: Նոյն մեծ առաջնորդների քաղաքականութեան ժառանգորդներն եղան եւ մեր Ս. Թարգմանչիները. Մեսրոպը՝ «սնել եւ ուսանել է մեծն Ներսէսի մօտ⁷», եւ իր աշակերտների գոյգ դասերը մինչեւ Գիւտն ու Փարպեցին, որ պարծենալով պատմում են իրենց կրթական ուղեւորութիւնը Յունաստանի կողմերն, ստացած ուսումը, այնտեղ թողած ծանօթներն եւ ուսումնակիցները, յունարէն մատենաներն իրենց մօտ պահելն եւ նրանց միջոցով սնելը⁸: Նրանք հայ աշխարհի դռներն էլ լայնօրէն բացեցին յոյն մտքի ու քաղաքակրթական նրբութիւնների առջեւ, նրանց եկեղեցական հսկայ հանճարների հայացմամբ. եւ Ս. Գիրքն էլ նորից թարգմանեցին յունարէնից, կորստի դատապարտելով ասորականից կատարւած թարգմանութիւնը: Իրենց հագած եկեղեցական տարազն անգամ յոյներից վերցրին դեռ 471 թւին, ուր վկայում էր այդ Գիւտը⁹: Հայի ճշմարիտ *ռակեղարծ* էր այդ, *հելլենահայ դարը*:

Տեսնում է եւ փաստելու հարկ չկայ, որ այդ սերտ հաղորդակցութիւնը Յունաստանի հետ առաւելապէս մեր ազգի կողմից էր: Բիւզանդիոնն ամբողջ Դ դարում տիրապետական նպատակներ ցոյց չտւեց երբեք արեւելեան կամ մեծ Հայաստանի վրայ, թէպէտ աւանդաբար փոքրը գրաւել էր: Իր շահն իսկ պահանջում էր ազատ Հայաստան

1. *ՀՊ. գրք.* 34-41: — 2. *Պլտ. Դ*, 138: — 3. *Ուղղ.* 55-60: — 4. *Ագթ.* 62, 643: — 5. Նոյն՝ 42, 641. *Փաւս.* 68. *Փրպ.* 42: — 6. *Խոր. Գ*, լգ: — 7. Նոյն՝ Գ, խէ: — 8. *Կոր. 21. Խոր. Գ*, կբ. *Փրպ.* 345, 570, 592: — 9. *Փրպ.* 345:

* Սոյն կարծիքը հեղինակինն է: Ընդհանրացած եւ ընդունւած տեսակէտը այլ է:

** Հեղինակը այստեղ թիւրիմացութեան մէջ է: Մեր առաջին լուսաւորիչները եղել են Ս. Թադէոս եւ Ս. Բարթոլոմէոս առաքեալները:

իրեւ բաժանարար երկու մրցակից կայսրութիւնների մէջ: Եւ ամէն անգամ, որ անցաւ Եփրատից, մեր ազգի հրաւերով ու պաշտպանութեան համար եկաւ. մերոնցից վկայ՝ Ագաթանգեղոսն ու Փաւստոսը, եւ յոյներից Եւսեբիոսն, որ գրում է. թէ Հայքն «սկզբից բարեկամ ու մարտակից էին Հռոմին¹»: Պարսկաստանը չորս անգամ տապալեց Հայոց գահն սպանելով Ա խոսրովին, դաւադիր գերութեամբ նախ Տիրանի, ապա Արշակի եւ վերջը տապալելով Արտաշէսին: Իսկ Բիւզանդիան իր բանակով եկաւ երեք անգամ կանգնեց² բացի վերջինից՝ որ հայ աւագանին կամակից էր պարսիկին եւ չհրաւիրեց կայսրին: Եւ յօժարութեամբ թոյլ տւեց թարգմանիչների նորագիւտ հայ նշանագրերն ուսուցանել նաեւ յունական Հայաստանի մէջ³ պահպանութեան համար այնտեղի հայութեան եւս: Իրենց միակ աննպաստ գործը Պապի սպանութիւնն եղաւ իրենց դաւելու համար⁴ որոնց շնորհիւ ստացել էր հայրենի գահը:

Այդ քաղաքականութեան դէմ կանգնած էր պարսկականը, որ չէր հանդուրժում Հայոց ինքնօրինութիւնն ու բարեկամութիւնը յոյների հետ, մինչ միւս բոլոր արեւելեցիներն իր ստրուկն էին: Թւեցինք այդ ազատութիւնը կապտելու փորձերը, որ վերջ ի վերջոյ յաջողեցին: Եւ որպէսզի սրտերի կապն էլ խզէին նոյն քրիստոնեայ ազգի հետ⁵ նախ Շապուհն եւ ապա Յագկերտը ձեռնարկեցին ջնջել մեր աշխարհից Աւետարանի կրօնը, թէպէտ չյաջողեցին: Բայց առաջինը Մհերոստանի ձեռքով յաջողեց վտարել Հայաստանից յունարէն լեզուն ու գրքերը եւ նրանց տեղ, իր հպատակ ասորիների գիրն ու բարբառն դրեց եկեղեցու եւ կեանքի մէջ⁶: Վռամը շարունակեց եւ ընդարձակեց այդ հնարագիտութիւնը, կապտելով հայրապետական աթոռն յոյն քաղաքականութեան ուսման վրայ Գրիգորեան տան վերջին սերնդի՝ Սահակի ձեռքից եւ տալով նախ Սուրմակին եւ ապա յաջորդաբար երկու եղծւած ասորիներին⁷ այդպէս իրեն սեփական դարձնելով հայրապետական ընտրութիւնն էլ, որ Բիւզանդիան չմտածեց անգամ: Պերոզը մերժեց աթոռից Գիւտին, որովհետեւ «ծառայ մարդիկ» - ինչպէս մեր ազգն էր - այն տւել էին նրան⁸ եւ մեղադրելով նրա կապը հռոմէացիների հետ⁹: Ի վերջոյ Տիգրանը նորից առաջ քաշեց իրեն հաւատարիմ եւ յոյներին հակառակորդ խորամանկ ասորիներին, որոնք շահագործելով քաղկեդոնի հարցը, կաշկանդեցին, ծռեցին եւ մոլորեցրին մեր առաջնորդների մէկ մասի մտքերը նրա նկատմամբ (կամ յունական) վարդապետութեան, որ յառաջագոյն ընդունելի էր Հայոց եւ 590-ի ժողովով եւ Մովսէս

1. *Պաւ. 44. Թ.* ը: — 2. *Ագթ.* 39, 48-49. *Փաւս.* 52, 57, 164, 185: — 3. *Խոր. Գ*, ծէ, ծը: — 4. *Փաւս.* 231-33: — 5. *Եղշ.* 9. *Փրպ.* 119: — 6. *Խոր. Գ*, ծգ: — 7. Նոյն՝ Գ, կդ, կե. *Փրպ.* 70-74: — 8. *Փրպ.* 348: — 9. Նոյն՝ 342:

կաթողիկոսի գործակցութեամբ առաջ բերեցին եկեղեցական խզումն էլ հռոմէացիների հետ, ինչպէս վկայում են մեր հին յիշատակարանները¹, եւ մի ժամանակակից՝ Յոհան Երուսաղէմացին, ասելով թէ «հայերն ասորեցիներին խաբեցին»², մինչեւիսկ առանց բնագիրը տեսնելու իրենց դատապարտած վարդապետութեանը, որ եթէ կարդային, իրենց դաւանութեան հաւասար պիտի գտնէին: Այս պատճառով էլ հայ կղերի ստւարագոյն մասն սկզբից չմիացաւ բաժանողների հետ եւ իրենց առանձին կաթողիկոս ընտրեցին Յոհանին³: Բայց այդ բաժանումը պարսկական Հայաստանի վերջնական յաղթանակն էր պարսիկ պաշարի եւ հիմնւելն ասորական ազդեցութեանը Հայաստանի մէջ, պարսկական ճնշման ներքոյ, սահմանւած յարատեւելու նաեւ պարսիկներից յետոյ:

Պարսկական եւ ասորական քաղաքականութեան այդ ծառայութիւնը, որին անգիտակցաբար ենթարկւեց Հայաստանը, կայսերական իշխանութիւնից ու հելլենացման մտացածին վտանգից ազատութիւն է համարուում պատմութիւնից անտեղեակ պատմագէտների կողմից: Ո՛րքան սխալ: Բիւզանդիոնի լայնախոհ եւ ազնւական ընթացքը տեսանք. հայրապետական ձեռնադրութիւնը Կեսարիայից արդէն վերջացած էր Ս. Ներսէսից յետոյ⁴, իսկ վարչական ազատութիւնն երբեք չէր պակսել հայ եկեղեցուն, պահելով հանդերձ սերտ միութիւնն Յունաստանի հետ: Ի՞նչ շահ բերեց մեզ հերձակած: Վառեց հակայոյն ատելութեան անշէջ խարոյկն Հայաստանի մէջ, որի համար այնպիսի մեծ ազդ ու մեզ բարերար մի տէրութիւն շնորհակալ չէր լինելու անշուշտ եւ տուժողը մենք եղանք, լքւած նրանցից հետագայ հեթանոսական բռնութիւնների ձեռքում: Եւ ինչ որ մեր նիւթի հետ կապ ունի, ասորական ծանր մտայնութիւնը, որ այժմ պիտի տեսնենք, դարերով կաշկանդեց ու տանջեց հայ ուղեղն ու խիղճը, մինչեւ որ Պահլաւունեաց տունն ու Կիլիկիան նորից մօտեցան, այս անգամ արեւմտեան – յոյների հետ անյաջող փորձերից յետոյ – եկեղեցական, քաղաքական ու խնամիական կապերով, եւ նորից բացեցին Դ-Ե դարերի մտաւոր ընդարձակ հորիզոնն հայութեան առջեւ:

2.- Մեզ այս տեսութեան բերեցին հայուհու կրօնական կեանքի մէջ յայտնւած հակասութիւններն ու մթութիւններն, որն արդիւնքն է մեր մատնանշած յոյն եւ ասորի դիմամարտ ազդեցութեան, որոնք այժմ շատ հեշտութեամբ բացատրւելու է: Նախկին յունական ազդեցութեան ներքեւ, ուր փայլեցին մեր եկեղեցական մեծագոյն մտքերն էլ, հայ եկեղեցին շատ ազատօրէն էր նայում կանանց սեռին ու մեծարում էր նրանց, ըմբռնելով առաքելների հետ թէ Աւետարանի առջեւ «արուի եւ էգի խտրութիւն չկայ»⁵: Այդ ուղղութեան լաւագոյն ապացոյցը գտնում ենք նոյն շրջանի մեր սրբոց

1. *Կար. խնդ.* 352-93: — 2. *Առ Աբ.* 9: — 3. *Սեր.* 87: — 4. *Փաւս.* 226, 263 եւն: — 5. *Քաղ. Գ.* 27:

ցուցակի մէջ, ուր հաւասար կերպով փայլում են աստուածանէր արանց ու կանանց անունները: Այնտեղ *Սանդուխտը* կայ, որ Հայոց Սանատրուկ թագաւորի դուստրն է եւ հաւատի մարտիրոս, որի վկայարանութիւնը շարադրւած է Դ դարի երրորդ քառորդին¹: *Գալիանէն, Հռիփսիմէն* եւ ընկերները, համարւած օտար նահատակներ Հայաստանի մէջ, որոնց գերեզմանի վրայ Լուսաւորիչը կանգնեցնում է երեք վկայարան եւ նրանք հանդիսապէս մեծարուում էին «հայրապետների եւ թագաւորների» միջոցով²: *Աշխէնն ու Ռոսրովդուխտը*, նշանաւոր բարեպաշտներ, որոնց յիշատակի հնութիւնը գուշակում ենք Տրդատի տօնախմբութիւնից, որ Դ դարից է³, եւ որի հետ խառնել է նրանց տօնացոյցը: *Շուշանիկը*՝ Վարդանի դուստրը եւ խոստովանողն, որ ամէն տարի «մեծ տօն էին կատարում» ըստ ժամանակակից պատմիչին⁴:

Այսպէս էր մեծարում հայ եկեղեցին իր այդ պայծառագոյն շրջանի Թիսուսի հաւատքի հաւատարիմ բարեպաշտուհիների յիշատակը: Եւ ի նշան այդ զգացումներին, հայերը նրանց ընծայում էին իրենց թագուհիների եւ իշխանուհիների յատուկ⁵ մեծամեծար *աիկին* տիտղոսն էլ, թէպէտեւ օրիորդներ լինէին, ցոյց տալու համար նրանց ընկերական բարձր կարեւորութիւնը, օրինակ «սուրբ *աիկինները*» Գալիանէի եւ Հռիփսիմէի⁶, «սուրբ *աիկինն* Թեղկ»⁷, «սուրբ *աիկնոջն* Սանդուխտի»⁸, չորսն էլ կոյսեր:

Իսկ ասորական մտայնութիւնն, որ յաջորդեց՝ նեղ ու նանրահաւատ, եւ տոգորւած իրենց դրացի մովսիսական կրօնից խտրական գաղափարներով, որոնց հրաժեշտ էր տւել առաքելական եկեղեցին, յեղաշրջեց հայ կղերի տեսութիւնը կանանց սեռի նկատմամբ, եւ սկսեցին մռայլ նայել նրան: Այդ նորաստեղծ պայմանին միայն կարելի է վերադրել նախ այն պարագան, որ հետագայ հայ մարտիրոսուհիները, որ թւելու ենք մեր ԺՁ գլխի մէջ, ոչ մէկի յիշատակը չեղաւ Ս. Սեղանի առջեւ: Հայ ազգը նոյն էր ինչ որ Դ-Ե դարերի եւ իր հին սրբերին խառնեց յետոյ նորերն էլ: Վահան Գողթանցին, Սահակ ու Համագասպ Արծրունիները, Գր. Նարեկացին, Ն. Շնորհալին, իսկ դրանց հետ ոչ մի նոր սրբուհի, ապա յայտնի է դրա մէջ կատարւած մտային փոփոխութիւնը:

Այս վիճակը շարունակւեց մինչեւ ԺԱ դարը, որում Գրիգոր Վկայասէրն, որդին հելլենագէտ ու հելլենասէր մի հօր⁹ եւ ինքն էլ սնած էր «Աթէնքի յատուկ կրթութեամբ» ծնողների վկայութեան համաձայն¹⁰, զգեստաւորւեց – եւ յաջորդներին էլ աւանդեց – իր գրաւած աթոռի հիմնադրողների «Աթէնքի յատուկ» հոգին: Եւ ձեռնարկեց բազմացնել

1. *Սոփ.* Ը, 9: — 2. *Ագթ.* 577, *Փաւս.* 36-37: — 3. *Փաւս.* 36: — 4. *Սոփ.* Թ, 46-47: — 5. *Աստ.* 119: — 6. *Ագթ.* 163: — 7. *Փաւս.* 101: — 8. *Սոփ.* 46: — 9. *Աստ.* 60: — 10. *Մգ.* Թղթ. 235:

հաւատքի նահատակների տօները, հայ եկեղեցու դռները բացեց նաեւ բազմաթիւ օտար սրբուհիների համար, որոնք արդէն տօնոււմ էր յոյների մօտ: Դժբախտաբար հայ վկայուհիներն եւս, որ եղան սկսած է դարից, չունեցան իրենց օրերոււմ կամ յետոյ իրենց վկայասէջը եւ թաղած մնացին ու մնում են դեռ մոռացութեան չիրմի մէջ: Գրիգորի համար հեշտ եղաւ յոյն տօնացոյցից վերցնել պատրաստ անունները, բայց չհամարձակեց նրանց մէջ խառնել նախկին հայ սրբուհիները, որոնք ժամանակին չէին մտել կամ պահած էին հայ տօնացուցակի մէջ եւ որ փակ մնաց նաեւ հետագայ սրբուհիների առջեւ:

3.- Ասորական ազդեցութեան վերագրեցի հայուհու այդ արհամարհանքը, որին աւելի ցայտուն փաստեր էլ ընծայում է մեզ պատմութիւնը: Տարօնի Գլակի վանքի բնակիչներն ասորիներն էին մինչեւ է դարը¹: Այնտեղ էր, ինչպէս մինչեւ այսօր, Ս. Կարապետի հռչակաւոր վկայարանը, ուր ասորիներն իրենք արգելել էին կանանց մուտքը, թէպէտեւ հասարակաց ուխտատեղի էր եւ մի առասպել էր կերտած, թէ Լուսաւորիչը մի պղնձեայ տախտակի վրայ գրել ու դրել էր բեմի վրայ՝ թէ «Ոչ մի կին իրաւունք ունի եկեղեցու դռնից ներս մտնել, որովհետեւ կոխելով պատւական նշխարներն, անհաշտ խռովութիւն կը լինի Աստծոյ ընդ նրանց, որ մտնեն եւ ակնարկեն ընդ նա իսկ²»: Արանց ոտքերն ու աչքերն այդ խանգարումը չէին պատճառելու, այլ միայն կանանցը: Թերեւս այդ տախտակը կար, բայց ոչ Գրիգորի կողմից: Ամէն անտեղի գաղափար կամ սովորութիւն, որ ժամանակը ստեղծում էր, մեր առաքելալի վզից էին կախում, թէպէտ հաշտ չլինէր երբեք նրա դաստիարակութեան կամ ժամանակի հետ: Եկաւ Թոթիկը, Գլակի առաջին հայ վանահայրը, որ ասորի տարրը վտարեց ու հայացրեց նոյն ուխտը³, բայց պահելով այնտեղ հաստատւած ասորի սնապաշտական կարգերը:

Մի օր այնտեղ ուխտաւոր տեսանք Արծրունեաց տիկինոջը՝ Մարիամին⁴, իր մանուկի հետ միասին: Դառնանք ականատես լինել մի անսովոր տեսարանի էլ: Բարեպաշտուհին հասել էր սրբավայրի դռան առջեւ, աղաչում, պաղատում էր թոյլ տալ իրեն՝ ներսը սրբի գերեզմանին գնալու, բայց չլսեցին: Ոնկեր ու գանձեր տւեց, խնդրանքը վանահօրը յղեց, որը պատասխանեց թէ «յառաջնոցն», այսինքն ասորիներից դուրս այդ օրէնքը չէր կարող լուծել: Իշխանուհին իմաստուն եւ համոզիչ լեզու թափեց, ասելով թէ Կարապետը, եւ նոյն ինքն Յիսուսը, առաքելներն ու մարգարէները եւս մի՞թէ կանանցից չծնեցին: Եւ ի պատասխան նրանց յամառութեան՝ «Ես մտնում եմ», ասաց ու ներս անցաւ: Գնաց, եռանդագին աղօթեց սեղանի առջեւ:

1. Մամ. 59: — 2. Զեն. 33: — 3. Մամ. 59: — 4. Աստ՝ 118:

Երբ դուրս ելաւ, եկեղեցու պաշտօնեաները գայրացած, ուխտաւորների սովորական ճաշը նրա համար չէին պատրաստել: Այն ժամանակ ինքը ճաշ պատրաստել տւեց ծառաներին եւ բոլոր վանականներին հրաւիրեց: Բայց անողոք եկեղեցու վերակացուն չմարսեց տիկնոջ յանդգնութիւնը, գնաց տաճար եւ հայցեց երկնային վրէժխնդրութիւնը նրա վրայ: Մարիամը հագիւ դուրս ելաւ ու սկսեց բարձրանալ մօտակայ զառիվերը, տեսաւ «մի գիսաւոր այր», որ եկեղեցուց շտապում էր սուրը ձեռքին. հասաւ խոցոտեց եւ արիւնաթաթաւ գետին տապալեց բարեպաշտուհուն: Պատմիչը չի համարձակոււմ վկայել եւ ոչ մենք կարող ենք հաւատալ. թէ այդ ոճրագործն Եղիսաբէթի մեծ որդին էր, նեղմիտ գլակացիների հաճոյակատար լինելու համար: Կարծեմ թէ Թոթիկ վանահայրն էլ չհաւատաց, որովհետեւ եկաւ եւ բարկացաւ եկեղեցու վերակացուի վրայ, տրտմեց, լացեց ժամերով, ապա տիկնոջը թաղեց եւ վրան մի խաչ տնկեց, ցոյց տւած վշտի հետ անմիաբան ու կասկածելի արձանագրութեամբ. — չմոռանանք, որ տեղեկատուն Տարօնի առասպելասէր պատմիչն է: «Երբ յանդգնես մարտնչել Աստծոյ եկեղեցու դէմ, այս սուրն լինելու է նրա մէջը»¹, որով բնականապէս արդարացնում էր եկեղեցու վերակացուի եղեռնը:

Գրւածներից սպանութիւնը հաւանական է, երբ տիկնոջ անունը կայ եւ պատմիչին, ինչպէս ընթերցողներին, ժամանակով մօտ, իսկ կանանց ներս մտնելու արգելքն ապահով է, որ ընդօրինակեցին Սիւնիքն էլ, ասում է իրենց պատմիչը, Շաղատայի եկեղեցու մէջ, դուրս մենաստանի հրաչագործ հօր՝ Տիրոսի կողմից, որ տեւել է մինչեւ 851 թւականն, ուր իրենք եւս զգացել են անտեղի լինելը: Նոյնպէս Նորավանից անապատի Ս. Կարապետ եկեղեցու մօտ Յովհաննէս եպիսկոպոսը 1105-ին հիմնում է վանական մի եղբայրութիւն եւ ամբողջ վայրը պատով շրջապատում է, «որովհետեւ չպիտի անցնեն դրա մէջ կանայք եւ լկտի մարդիկ²», որոնք իրար հաւասար էին իրենց աչքին: Եթէ կանանց ներս մտնելն արգելում էր, հասկանալի էր³, բայց անցնելու խափանումն ասորու հոտ ունի: Եւ այսպէս «ասորական տանջանքը», որից Ե դարի հայութիւնը գրերի գիւտով «ազատւեցին դէպի լոյս եւ ուրախացան»⁴ չարունակում էր ուրիշ ձեւով չարչարել նրանց յարած հայ աշխարհի գաւազները:

4.- Կանանց դէմ սնապաշտութիւնը գնալով բազմացան — կամ մեզ է երեւում — դէպի միջին դար: Այսպէս տեսանք կաթնտուութեան արգելքն ոչ քրիստոնեայ մանկանց, որ յոյն ազդեցութեան շրջանի մէջ անծանօթ էր⁵: Մի. Գօշն արգելում է կանանց նաեւ զինւոր դառնալը, հնձան հարկանելը, նստել շուկայի մէջ, առնական զգեստ հագնելը:

1. Մամ. 9-11: — 2. Օրբ. 32, 254-55: — 3. Հմմտ. աստ՝ 128: — 4. Փրպ. 43: — 5. Աստ՝ 88:

դատաստան տեսներն ու վկայ լինելը¹: Գանձակեցին չի ներում «անդաստան կատարել», «հոլանել եւ հնձան հարկանել», եւ կամ «որս անել», այդ գործեր կատարողներին անէծքի եւ ապաշխարութեան է ենթարկում, եւ նրանց որսած անասունը, հրամայում է շանը գցել իբրեւ պիղծ, ընդունելի է համարում միայն ձուկը²: *Վաստակոց գրոց* հայ թարգմանիչն ինքնակամ յաւելածով պահանջում է նոյնպէս, որ կինը ընաւ հնձանին չմօտենայ եւ եթէ «անպատեհ վիճակի մէջ է», մառան էլ չպէտք է մտնի: Եթէ ոչ «գինին աւրելու է», որին իր հօտն հասնի, եւ «որպէս ջուր է դառնալու»³: Բարսեղի անվաւեր կանոնները, որ հայի գործ են, հնձանի եւ որսի հետ արգելում են մորթելն էլ⁴: Դաշտանիկը հրէուհու դուռն սահմաններն էին⁵, որ ընդարձակել ու մշտնջենաւորել են հայ կնոջ վրայ: Դրանցից հնձանի խտրութիւնը չկար յայտնապէս յունական ազդեցութեան շրջանում⁶, որպէսզի համոզենք թէ այդ ամէնն յետամուտ եւ նոյնպէս ասորամիտ գիւտեր էին: Եւ հիւանդութիւնների դէմ կիրարկւած պահարանների մէջ էլ, որ յիշեցինք⁷, կայ ասորաձայն բառերի եւ անունների մի խառնուրդ⁸:

Յոհան Դամասկացու սուտը հայերի դէմ ամբաստանութիւնների մէջ յիշում է, թէ չեն ներում կանանց՝ «պատրաստել պատարագի հացն, իբրեւ բոլորովին անսուրբ համարելով կանանց»: Այս վերջին գաղափարի դէմ օրինակներով է պայքարում եւ յարում է «դու ինչո՞ւ ես պիղծ համարում, ով փարիսեցի» եւն⁹: Իսկ Գանձակեցին մերժում է գործածել նրանց կոխած գինին եւս պատարագին իբրեւ անսուրբ: Այն, քահանայից ծածկող աշխարհականը «դատապարտելու է Աստուծոց, ասում է», եւ մի տարի ենթարկում է ապաշխարութեան, իսկ անգէտ քահանային ութ օր եկեղեցուց դուրս է դնում «մաքրութեան համար»¹⁰: Այս վարդապետի օրով եկեղեցականներ կային, որ որդեծնութեան կամ արիւնահոսութեան պատճառով վախճանող կանանց զլանում էին յետին թոշակն անգամ, եւ որոնց պատւիրում է այսպիսիներին չգրկել. «որովհետեւ այս բնութեան գործ է, ասում է, եւ ոչ մեղքի կամ ցանկութեան»¹¹: Եւ Տաթեւացու պէս հմուտ վարդապետը արգելում էր կանանց մատաղ մորթելը. «պիղծ է, ասելով, զոհը նրանց»: Պատճառը: «Որովհետեւ այլն կատարեալ է, *իսկ կինն կէտ*», եւ այլ անիմաստ խօսքեր¹², որ դարերի նախապաշարումը թելադրում էր իրեն:

1. Դատ. 41: — 2. Ալաւ. 2Բ. Թ: — 3. Վաս. 85-86, 93: — 4. Կան. ԺԺԷ, 699: — 5. Չեւտ. ԺԵ, 19-27: — 6. Հմմտ. աստ. 20: — 7. Աստ. 28: — 8. Ծրգ. 230: — 9. Հոյս, 1906, 811-12: — 10. Ալաւ. 2Է: — 11. Նոյն. ԻԷ. 2Ը: — 12. Հոյ. 365:

Յիշեալ Գանձակեցին պատւիրում էր դաշտանիկ կնոջ, որ ինչքան մնում է նոյն վիճակի մէջ, ընաւ եկեղեցի չմտնի եւ չգնայ խաչն ու քահանայի աջը համբուրելու¹: Հին էր այս արգելքն ու կար միւս եկեղեցիների մէջ եւս, եւ որն արեւելեան եկեղեցիները այդ երկար պահեցին, մինչ արեւմտեանները 2 դարից ու մեծն Գրիգոր պապի ռեսուցումներով սկսեցին անտեսել ընդհանրապէս: Նոյնը տեսնում էր Մխիթար Ապարանեցին մեզ մօտ ԺԵ դարին՝ նաեւ յղի կանանց դէմ, որ քահանաները, ասում է «եկեղեցին նրանց չէր թողնում» հաղորդւելու, որպէս թէ դրանով «ախտալից ոտքերով կոխելու» էր սրբավայրը եւ ս. խորհուրդը տալիս էին «եկեղեցու դռան մօտ եւ կամ ուր որ ծանրացած կինը» լինէր: Տեղեկատուն այնպէս էր մտածում թէ այդ քահանաները «դեռեւս անգիտութեամբ եւ թերահաւատութեամբ հրեաների օրէնքների ներքոյ են»²: Նաեւ ծննդական կանանց արգելած էր եկեղեցի մտնել մինչեւ մի ժամանակ թէ յարեւելս եւ թէ յարեւմուտս: Մնունդից քառասուն օր յետոյ պիտի սրբավայրը գնային, սրբելու համար «մարմնի աղտը եւ հոգու բիծը», որպէսզի արժանի լինեն «մտնելու սուրբ տաճարը», ինչպէս գրում է մեր մաշտոցի աղօթքը, յունականի նմանութեամբ, եւ որ նոյնպէս հրէական ծագում ունի³:

Կային, որ բոլորովին մերժում էին կանանց ծառայութիւնն եկեղեցուն էլ: Դրանցից էր Մխիթար Այրիվանեցին, - անշուշտ իր ժամանակակիցներն եւս, - որ ի հաստատութիւն իր տեսութեան, ասում է, թէ 1101 թւականին ճրագալուցի օրն Երուսաղէմի լոյսը չէր վառւել, «որովհետեւ Փռանկն սպասաւորութիւնն կանանց էր տւել»⁴: Ընդհակառակ «Անկիւրի վանքի յիշատակագրի» մէջ մի հայ բարերար 1475-ին սահմանում է, որ իր նւիրած դրամագլխի եկամուտը տեղի եկեղեցու լուսարարին յատկացւի, «թէ կարգաւորողներին, թէ աշխարհականներին, թէ հաւատաւոր կանանց, ով որ լուսարար լինի», որոնց անխտիր պաշտօն էր տրւում: Այնտեղ յիշում է նաեւ «*Էջէին*» մաման, որ սպասաւոր է Սբ. Աստուածածնին⁵: Եւ համոզւած եմ, թէ այդ կանանց վառած ճրագը վառւում էր ու երբեք չէր մարել մինչեւ չսպառւէր իւրը կամ պատրոյգը եւ այս տեսնելու էր Այրիվանեցին էլ եթէ ողջ լինէր:

Այսպէս մեր կղերի սնապաշտութիւնը նեղում ու հալածում էր հայուհու աստածագործ բնութեան եւ բնախօսական անմեղ վիճակների համար, որ ըստ իրենց կարճ տեսութեան, նրան անսուրբ ու յանցաւոր էին անում, ահաբեկիչ դեւեր խառնելով նրա երակների մէջ էլ⁶: Եւ այդտեղ զրկւածը ռամկուհին էր քան զարգացած

1. Ալաւ. ԿԸ: Հմմտ. Չեւտ. ԺԲ, 4: — 2. Ապր. ԽԵ, 11: — 3. Չեւտ. ԺԲ, 6: — 4. Մխ. ԺԺԷ: — 5. Գրչ. Թ. 1103, 82, 75 Ս. Ղզր: — 6. Աստ. 81:

ազնականք, որ աւելի ազատ էր մտածում քան իր քահանան, եւ գիտէր նաեւ ըմբոստանայ նրա դէմ Արծրունի տիկնոջ պէս: Դիտելի է, որ այդ եկեղեցականները բոլորն էլ պատկանում էին մեծ Հայաստանին, ուր ասորական հոգեբանութիւնը հաստատուած տեսանք: Կիլիկիայի կղերի գրեթէ քննարկում նոյն սնոտի վաւերացումը չենք գտնում: Այստեղ ինչպէս ասացինք իշխում էր արեւմտեան վերածնունդ միտքը, որ կարողացաւ վերադարձնել հայուն իր ձեռքազատութիւնը կրօնական կանխակալ կարծիքներից, մեծարել, խրախուսել, նրբացնել ու սրբացնել այն, եւ որի չքնաղ օրինակները սփռուած են ներկայ աշխատութեան մէջ:

Այդ նոր լայնամտութեան իբրեւ ցայտուն մի ապացոյց պիտի յիշեմ այն պարագան, որ մինչ Կիլիկիայում գաղափարած զանազան պատարագամատոյցների մէջ յիշում են մեր կենդանի եւ ննջեցեալ թագաւորները, նրանցից մէկը աւելի առաջ գնալով, խառնում է նոյն պսակաւորների հետ երկու նշանաւոր թագուհիներ էլ. «Աւելի եւս մեր հանգուցեալ թագաւորների համար՝ Հեթումի եւ Լեւոնեանների եւ նրանց թագուհիների *Ջապէլի* եւ *Կեռանի* համար» եւն¹, որոնց անուններն անկասկած հնչեցին նոյն օրինակով կամ նրա հետեւողները գործածող հայ տաճարների կամարների ներքոյ: Եւ այդ նորոգւած քաղաքակրթութիւնը տարածւեց նաեւ Հայաստանի ազնական դասի մէջ, որպէսզի կարողանանք վկայել թէ ասորական ստեղծներից զերծ մնացած հայ բարգաւաճած հոգին կարողացաւ, թէեւ ուշացած, վերստին սփռել իր ճառագայթները մեր ազգի ու պատմութեան մէջ եւ այնուհետեւ էլ գեղեցիկ ու առատ նիւթեր հայթայթել իմ այս աշխատութեան համար:

5.- Եկեղեցու նախկին դարերի սովորութիւնն էր, որ նորագարձ կանանց մկրտութեան ժամանակ սարկաւազուհիները ներկայ լինէին, մերկացնելու, զգեստաւորելու եւ առաջնորդելու համար նրանց: Մեզ մօտ Դ - Ե դարերում այդ պաշտօնեաներից յիշատակութիւն չկայ եւ սահակեան կանոնները գիտեն ու արգելում են սոսկական կանանց գործակցութիւնը, որ նրանց էին փոխարինում. «Կանայք, ասում են, մկրտութեան ժամանակ իրաւունք չունեն մերձ լինեն քահանային, ինչպէս սովորեցին ոմանք յանդգնաբար եւ նրանց մկրտել»: Միայն իրենց տեղում աղօթեն²: Այդ մասնակցութիւնը լաւագոյն կերպով ճշտում է Դ-ի 645-ի ժողովը, կրկնելով ու մեկնելով նոյն կանոնը, թէ «սարկաւազներն *սպասաւորեն*». փոխանակ կանայք³. այդ էր «մկրտելը նրանց»: Բայց այդ կանոնի ձայնը թոյլ մնաց, որով ԺԲ դարում Ալաւկայի որդին ստիպւած էր կրկնել թէ «մկրտութեան ժամանակ սուրբ աւագանից հեռու

կանգնեն կանայք, ինչպէս սուրբ խորհրդի» պատարագի¹: Այսպէս *Կանայք* յիշում են միշտ, ոչ սարկաւազուհիները:

Աւելին կար. Եզնիկն առաջ բերելով Եպիփանու մեղադրութիւնը Մարկիոնեանց դէմ, որ կանանց համարձակ մկրտել էին տալիս, յարում է թէ «որ ոչ ոք իրաւունք ունէր ուրիշների աղանդներին հետեւել²»: Եւ սակայն իրենից յետոյ մեզ մօտ էլ երեւում է այդ զեղծումը, ինչպէս վկայում է Դ-ի յիշեալ ժողովը, թէ քահանայք «զանազան տեղերում» փոխանակ իրենք մկրտելու, ջուրը օրհնում էին ու տալիս էին երիտասարդ մայրերին, «հրամայելով նրանց տան մէջ մկրտել իրենց մանուկին», որ ժողովը խստիւ արգելեց³: Կիւրեղ Երուսաղէմացին եւ ուրիշները յիշում են մկրտելու այն ազատութիւնը, որ ամէն քրիստոնեայ ունէր առանց սեռի խտրութեան, բայց միայն կեանքի վտանգի դէպքում:

Կնքամայրութեան պաշտօնն էլ կար, որ Շնորհալին ընդունում եւ հաստատում է եւս արեւմտեան մտածումով, այսպէս գրելով. «Անհաւատ տղամարդկանց *կամ Կանանց*... մի՛ որոշէք որպէս կնքահայր մանուկների մկրտութեանը⁴». ուրեմն հաւատացեալ կանանցից կարելի էր: Բայց դրա դէմ էլ քիչ յետոյ հակառակութիւն ծնւեց արեւելեան Հայաստանի մէջ, ուր տեսանք ասորական մտայնութեան շարունակութիւնը: Այսպէս Գանձակեցին գրում է. «Ո՛չ ոք կնքահայր չլինի ապաշխարողներին, *Մանաւանդ Կանայք*» այլ միայն սուրբ այրերից⁵: Նոյն արգելքը յետոյ կրկնեց Ջազի ժողովը⁶, Յովհաննէս ու Մովսէս Երզնկացիք եւ Գր. Տաթեւացին, զրկելով հայուն հեռու այս հոգեւոր մխիթարութիւնից:

6.- Յիշեցինք սարկաւազուհիները, որոնց ծագումն առաքեալների օրերին է հասնում, սահմանաւոր նրանց գործակցելու, կանանց հոգաբարձութեան ու մկրտութեան մէջ⁷ եւ որոնք դարերով մնում են յոյն եւ արեւմտեան եկեղեցիներում: Եթէ մեզ մօտ նրանց չենք հանդիպում նախկին շրջանում, սակայն միջին դարում սկսում են երեւալ նաեւ մեր կրօնական մատենագրութեան մէջ: Հնագոյն մաշտոցը ԺԱ դարի, որ պահւում է Ս. Ղազարում, հաւատաւոր օրհներու կանոնի մէջ ասում է, թէ «հոլանի *սարկաւազուհիներն* արասցեն»: Մի ուրիշի մէջ 1216-ից կայ յատուկ «ձեռնադրութիւն սարկաւազ կանանց, որ *սարկաւազուհիներ են*»: Մի երրորդն էլ միաձնի մէջ 1314-ից, գրւած Կիլիկիայում, ունի նոյնպէս կանոն «*սարկաւազուհի*

1. Մխ 483: — 2. Մոփ. Բ, 91: — 3. Կան. ԺԵ:

1. Ալաւ. ԻԲ: — 2. Կղ. 296-97: — 3. Կան. Թ: — 4. Շն. Նմկ. 159: — 5. Ալաւ. ԻԲ: — 6. Կան. Բ: — 7. Ա. Կոր. Թ, 5. Փղ. Թ, 2-3 Հռ. ԺԶ, 1:

առնել»։ Եւ չորրորդը՝ գրւած 1314-ին Տաթեւի մէջ. բովանդակած կանոնների մէջ նշանակում է նաեւ «սարկաւազուհիներին» կարգը¹։

Այդ ծիսարանների հետ ձայնակցում են ուրիշ գրիչներ եւս։ Մխիթար Գօշը յիշում է ու բացատրում է նրանց պաշտօնն էլ «կանանց սարկաւազուհիներ ձեռնադրւում էին, որ քարոզեն կանանց (հաւատաւորներին), եւ Աւետարան կարդալու»։ որպէսզի այնտեղ այր պաշտօնեայ չմտնէր եւ նրանք վանքից ելնելու պէտք չունենային։ Նոյնպէս երբ քահանան չափահաս կին է մկրտում, «գան սարկաւազուհիներն դէպի աւագանն եւ ջրով լւանան կանանց», քահանային վերապահելով օծումը վարագոյրի ներքոյ։ Զգացնել է տալիս թէ նորութիւն էր այդ կարգը, եւ նրա դէմ հակառակողներ էլ կային, որոնց պատասխանում է. «Եւ մի՛ նոր ինչ կամ անկարգ համարես՛իք զայս, ով սուրբ եղբայր, այլ ի սուրբ առաքելոցն աւանդութենէ ուսանիմք»²։ Սմբատ գունդստապլը հետեւելով Գօշին այսպէս է գրում. «Թէ հրամայիր քահանաներին, նաեւ սարկաւազուհիներին ձեռնադրեն, որ նրանք կարողանան կանանց քարոզել եւ Աւետարան կարդալ... եւ կարողանան լւանալ տղաներին եւ կանանց քաւութեան ջրով»։ Միանգամայն յարում է, թէ «Հայոց մէջ կանանց այս կարգը վաղուց է ջնջւած» եւ այլն³։ Վերջապէս Սիւնեաց պատմիչը հաստատում է նոյն բանը. «Իսկ կանանց մէջ սարկաւազուհիներ լինում են, որովհետեւ կանանց քարոզելու համար։ ... Բարձրանում է բեմի վրայ, քարոզում եւ ընթերցում է Աւետարանը, ոչ ամբոխի համար բեմի վրայից, այլ առանձին կամ պատշաճ տեղում»։ բայց զգուշացնում է պատարագի սպասաւորութիւնից⁴։

Այս բոլոր վկայութիւններից արդիւնք ենք ստանում, որ սարկաւազուհիները մինչեւ միջին դար մեզ մօտ անգոյ, սկսել էին հաստատւել, բայց ցանցառաբար։ Ու դեռ 1655-ին Սիւնեաց Ծնհեր գիւղի մէջ մի շարական է գրւել «Հռիփսիմեայ հաւատաւոր սարկաւազուհու»⁵ համար։ Եւ նրանց օրհնութեան կարգը դեռ պահւած է 1704-ին ընդօրինակւած մի մաշտոցի մէջ⁶։ Ունէին նաեւ իրենց յատուկ տարագր, որ ուրիշ տեղ նկարագրել եմ⁷, նոյնպէս նրանց օրհնութեան արարողութիւնը⁸։

7.- Եկեղեցու ընկերութիւնից անցնելով ժողովատեղիները, տեսանք ուրիշ տեղ հայ կանանց սովորական յաճախումն աղօթատները⁹։ Ո՛ր եւ ի՛նչպէս էին կանգնում կամ աղօթում նրանք այնտեղ։ Հայաստանի հին եկեղեցիները վերնատուն չունէին կանանց յատուկ։ Բիւզանդացիներն եւ հռոմէացիներն այն հնարեցին ի պատիւ իրենց

բարձրաշուք տիկիկներին, որպէսզի հանգիստ մնային եւ լաւ տեսնէին պաշտամունքը։ Իսկ մեզ մօտ այրերն եւ կանայք միասին էին խմբւում տաճարի մէջ, բայց իրարից բաժանւած, ինչպէս հաստատում է մի ճառ՝ «Վերլուծութիւն կաթողիկէ եկեղեցու» վերնագրով, ասելով թէ «արանց եւ կանանց կարգը գատւած են եկեղեցում»¹⁰։ Ե դարում Անտիոքի մէջ էլ յիշում է երկու սեռերի բաժանումը մի փայտեղէն վանդակով։

Աղօթելու զանազան ձեւեր կային, որ ի գործ էին դրւում թէ տան եւ թէ եկեղեցու մէջ։ Ահա մի քանի օրինակներ ժամանակի կարգով։ Փայտանեած կոյսերն իրենց նեղութիւնների մէջ դիմում էին առ Աստուած «ձեռքերն երկինք բարձրացնելով» կամ «ձեռքերը լի աղօթքով երկինք էին բարձրանում»²։ Հռիփսիմէն մի անգամ աղօթում էր «ծունկ դրւած», մի անգամ էլ «տարածած իր բազուկները խաչի նմանութեամբ»³։ Շուշանիկն իր ամուսնու ուրացման լուրն առնելով, զաւակներով եկեղեցի գնաց, «ընկաւ սուրբ Սեղանի առջեւ» եւ նրանց Աստուծոյ պահպանութեան յանձնեց⁴։ Մեզ ծանօթ Մարիամ Արծրունին⁵, երբ Գլակի սրբավայրը մտաւ, նախ «համբուրեց տաճարի որմը», յետոյ գնաց Սեղանի առջեւ, եւ «ծունր կրկնեալ» մատուցեց իր աղօթքը⁶։ Վարդան վրդը, գրում է թէ շաբաթ ու կիրակի օրերն ամբողջ հայ ընտանիքը՝ «մեծ եւ փոքր ժամատեղ էին գնում», իսկ եթէ խափանւէր, տան մէջ պէտք է կատարէին իրենց աղօթքը. «կինը դուստրերի հետ վաթսուն անգամ ծունր» կրկնելով, եւ «այրը կտրիճ տղանների հետ երեսուն եւ վեց»⁷։ Մնարդրութեան այս գումարները, որ սնապաշտական երեւոյթ ունեն, բնականապէս միջնադարեան գիւտեր էին։

Կանայք արդեօք երգո՞ւմ էին եկեղեցու մէջ։ Ուրիշ անգամ հաստատել եմ Բարսեղի, Ամբրոսիոսի եւ այլ հարց վկայութեամբ, թէ Դ դարում արեւելքի մէջ արք, կանայք ու փոքր տղաները միաբերան մասնակցում էին երգերին եւ թէ նոյն դարի վերջերից ջանքեր եղան վերապահելու երգը յատուկ պաշտօնեաներին, որպէսզի խափանւէր խառնաձայնութիւնը, որ առաջ էր գալիս ժողովուրդի անվարժութիւնից⁸։ Մեզ մօտ մինչեւ Մեսրոպն եկեղեցական լեզուն նախ յունարէն, ապա ասորերէն լինելով⁹, արդէն ժողովուրդը չէր կարող երգել։ Գրերի գիւտից յետոյ, դեռ շարունակում էին «պաշտօնեաների ձայնով» միայն լսելի լինէր «սուրբ սաղմոսը»¹⁰, որոնցից, սակայն ժողովուրդն էլ սովորում էր. այնպէս որ ազգի նեղութեան չըջանին աղօթավայրից դուրս «արանց եւ կանանց» բերանը «սաղմոս էին մրմնջում երգով» որպէս

1. Հնգ. ամս. 1905, 314: — 2. Դաւ. Միւն: — 3. Սմ. Օր. 4: — 4. Օրբ. 80: — 5. Ս. Ղազարու մէջ: — 6. Անդ: — 7. Պատ. արգ. 440: — 8. Բզմ. 1922, 72-73: — 9. Աստ. 114: — 10. Եղ. 52:

1. Գրչ. թ 512, էջ 938 Ս. Ղզր: — 2. Ազթ. 137, 130: — 3. Նոյն՝ 151, 133: — 4. Սոփ. Թ, 13-14: — 5. Աստ. 147: — 6. Մամ. 9-10: — 7. Վրդ. Ջրգ. 309: — 8. Բզմ. 1917, 210: — 9. Աստ. 144: — 10. Եղ. 52:

մխիթարութիւն իրենց հոգիներին¹: Հաւանական է, որ նրանք եկեղեցու մէջ էլ մրմնջելով դպրաց հետ երգում էին: Բացի այս Տարսոնի առաջնորդը վկայում է թէ պատարագի մէջ Մուրթ Աստածը պաշտում էր «բարձր ձայնով լրիւ եկեղեցու, երախայից, հաւատացեալների եւ կղերի» եւ դարձեալ թէ «ժողովուրդը տարածելով ձեռքերը բարձր երգում էին» Հայր մերը, նոյնպէս եւ աշխուժ կոչած երգի ժամանակ սաղմոսերգուի առաջնորդութեամբ «սփռում էր եղանակի քաղցրաձայնութիւնը լրիւ եկեղեցում»² եւ այդ «ամենայն լրման» մէջ կային ուրեմն եւ կանայք:

8.- Հայերի մէկ մասի եկեղեցի գնալու կերպը քննադատած է մեր հայրերի կողմից: Մանդակունին Ե դարում բողոքում էր, թէ այնտեղ գնալուց առաջ «լաւացում, օծանելիք գործածում եւ հանդերձները զարդարում, որպէս թէ ի բողանոցս կազմիցիմք կամ թատրոն խաղային»: Այս բաների մէջ Ոսկերեանը բամբասում էր յոյն կանանց էլ³: Այնտեղ հասնելուց յետոյ էլ, ասում է մեր բեմբասացը, «ոչ վախով եւ խանդաղատագին մաղթանքներով կամք առաջի Աստուծոյ», այլ «սնափառ պերճանքով եւ մոլեգնող հպարտութեամբ» իրենց շքեղութեան ու զարդերի վրայ: Աւելի յոռին էլ կար. «կանայք բոգի կերպարանքով կան առաջի Աստուծոյ, եւ այրերը բողահոմանեաց», անպարկեշտ ակնարկներով ու «կնձկնձոցի նման բարբառով» կամ թնծկալու ձայնով իրարու հանդէպ⁴, որ երեւում է երգելու ժամանակ էին հանում եւ որի նման անկարգութիւններ յոյն եկեղեցու մէջ եւս պատահում էին նոյն դարում ըստ Ոսկերեանի⁵:

Այս գեղծումները կային, այո, բայց ընդհանուր չէին կամ ամէն ժամանակի յատուկ, օրինակ՝ Եղիշէի տիկնայք մեծ բարեպաշտութեամբ էին աղօթում եկեղեցու մէջ իրենց նեղութեանը համբերել կարողանալու համար⁶: Կեանքի պատահարները հոգիներն էլ փոփոխում էին: Շուայլութիւնը մեղկ էր դարձնում եւ կարօտութիւնն զգաստացնում էր: Նոյն անկարգութիւնը պատահում է երբեմն, բայց ըստ մասին միայն նաեւ յետոյ, ինչպէս Գր. Տաթեւացին գուշակել է տալիս հետեւեալ ազդարարութեամբ. «Աղօթելու ժամանակ պէտք չէ միմեանց նայել եւ ոչ ի կին մարդ⁷»: Անկանոն անձերն ե՞րբ չեն եղել:

9.- Հայուհու վերջին եւ միակ մասնակցութիւնն եկեղեցական կեանքում 1441-ի հայրապետական ընտրութեան մէջ եղաւ: Հայաստանի կղերը փափագելով Լուսաւորչի աթոռը Կիլիկիայից իր նախկին վայրը փոխադրել, ժամանակի Գրիգոր Մուսաբեկեան կաթողիկոսից խնդրեց անցնել էջմիածին, որը չընդունեց նա: Ի հեճուկս իրեն նոյն պատմական տեղում գումարեց բոլորովին անսովոր մի ժողով, որում կղերի մի մասի

1. Նոյն՝ 97. աստ՝ 23: — 2. Լմբ. Պատ. 313, 221, 317: — 3. Մեկ. Բ Թեսաղ. Գ: — 4. Մնդ. 42: — 5. Մեկ. Ա Կոր ԼԶ: — 6. Եղշ. 156: — 7. Քրդ. ձմր. 428:

հետ բազմում էր «անթիւ եւ անհամար բազմութիւն ժողովրդից՝ արանց եւ կանանց», գրում է ակնատես վկան՝ Թոմա Մեծփեցին, եւ ընտրեցին Կիրակոս Վիրապեցուն¹, մնալով Սսոյ մէջ նախկին օրինաւոր հայրապետը, որ ոչ մէկ կանոնական ժողով հրաժարեցրեց նրան եւ այսպէս բաժանում ստեղծելով աթոռի, որ պիտի տեւէր մինչեւ մեր օրերը: Հայ պատմութեան նշանակած առաջին ընտրական ժողովն էր, որին մասնակցում էին հաւատացեալների ամբոխն ու կանանց դասը: Ընտրականից աւելի ժողովրդային մի ժողով, աթոռի փոխադրութեան ջերմ նախանձից տարւած, եւ որ այլեւս չպիտի կրկնէր այդ ձեւով:

Այսպէս հայուհին ունեցաւ իր լայն բաժինը մեր եկեղեցական կենցաղի մէջ եւս, իր փառքի եւ անշքութեան շրջաններով, որը պարբերաբար ստեղծում էր հայ կղերի մտաւոր յեղեղով վիճակը: Եւ մինչ ռամկուհին իր պարզամտութեամբ խոնարհում էր նրա նախապաշարութեանը առջեւ անգամ, ընդհակառակն կիրթ ազնւականը գիտէր թիկունք դարձնել այդպիսի համոզումներին, եւ ընթանալ իր լուսաւոր ճանապարհով, բարձր բռնելով իր քաղաքակրթական զարգացումը նաեւ կրօնաընկերային ասպարէզի մէջ:

ԳԼՈՒԽ Ը

Բարեպաշտութեան եւ առաքինութեան մէջ

Մեր առջեւ ունենք երկու գեղեցիկ ու երկւորեակ տիտղոսներ, որ իրարից բաժանել կարելի չէ, որովհետեւ մէկն առանց միւսին չի կարող ապրել: Տիտղոսներ, որոնք քաջ պատշաճում են քրիստոնեայ կնոջն, եւ աւելի պատկառանք են ընծայում քան իր բոլոր ոսկեղէն ականակուռ զարդերը: Այս ձիրքերով էլ հայուհին հաւասարապէս փայլեց, որպէսզի սրանց մէջ եւս պէտք չունենանք նախանձելու օտար ազգերին, որոնք պարծենում են թագուհիներով ու տիկիներով, որ գիտցան իրենց հմայիչ թագերի ու զոհարների փայլը փոխարինել սրբութեան պսակի փայլով եւ փառաւորենք հասարակաց պարգեւատուին, որի առջեւ ազգերը հաւասար են եւ որ իր շնորհները անխտիր բաշխում է բոլոր նրանց, որ պաշտում են իրեն հաւատով եւ սիրով: Ունեցանք, կրկնում եմ, բարձր հոգիներ մեր հին հայուհիների մէջ, որոնց մեծութիւնն ըմբռնող եւ արժեքնող առաջնորդներն ու մատենագրերն ոսկեդարուց յետոյ նրանց պսակեցին, ինչպէս

1. Այր. 215-16:

եւրոպացի բարեպաշտուհիներն ունեցան: Եւ այս՝ հետեւանք կանանց սեռին արհամարհող այն հոգուն, որ տեսանք նախորդ գլխի մէջ, եւ որ գործնականապէս զգոյշ պահեց նրանց հանդէպ ազատախոհ եւ ողջամիտ անհատներն էլ, որոնք անբաւական էին ճակատելու ընդհանուր կանխակալ համոզման դէմ:

1.- Հայուհուն, նախ նկատի ենք առնում իր ամենօրեայ կենցաղի, իր առօրինի եւ ընկերային սովորական զրադմունքների մէջ, ուր նրա պայծառ հոգին կատարելութեան թոյլն ու բոլոր սփռում է նախ անձի եւ ապա գործերի վրայ, իր աստուածահաճոյ եւ առաքինակրօն կեանքի ու վարմունքի վրայ: Բայց ի՞նչպէս կարելի է թւել այն ամէն բարեպաշտ հայուհիների անունները, որ խտացած է հին մագաղաթների ու քարերի վրայ եւ կամ ո՞ւր փնտռենք նրանց, որ յիշելու առիթը չունեցան, կամ սուերի տակ ծածկւած մանիշակների պէս անտես մնացին եւ աւելի բազմաթիւ էին քան տեսնւած ու յիշածները: Ոչ, ես պիտի բաւականանամ մատնանշել նրանցից որոշներին, միայն տարբեր դարերից եւ քչով շատերի պատկերը տալ:

Մեր առաջին քրիստոնեայ թագաւորի՝ Տրդատի հետ, սրբերի կարգը դասւած տեսանք նրա կենակիցն ու քոյրն էլ¹: Ի՞նչպէս հասան նրանք այդ պատին: Ոչ անշուշտ Աւետարանի պարզ ընդունելութեամբ, որ իրենց պէս բիւրաւորներն արին, այլ իրենց ընտիր կենցաղով: Բարոյապէս բարձր մարդ էր արքան, մանկութիւնից կրթւած ու տեղեկութիւն ունենալով նախ «յունական փիլիսոփայական մտքի հանճարգիտութեան», որի վրայ աւելացրեց յետոյ քրիստոնէական իմաստութեան փայլն էլ, ուշքն ու ժամանակը նւիրելով «աստուածային գրոց ընթերցումներով» ու պատկրաններին, եւ լինելով «բարեաց օրինակ ամենայն աշխարհի» աղօթասիրութեամբն ու պահեցողութեամբ², եւ աշխարհից յառաջ իր սիրելիների, որոնք ընթանում էին իր հետ: Հոգեսիրութեան մեծ եռանդն, որ յատուկ է նորադարձողներին, իրեն աւելի առաջ էլ մղեց. Տրդատ «կրօնաւորական վարքով» նւիրեց կատարելագոյն կեանքին³, որին հետեւեց Խոսրովիդուխտն եւս, կոչւած «համեստ կոյս», եւ առանձնացած իր եղբոր կերտած մենաստանի մէջ ի Գառնի⁴: Լուսթիւն է Աշխէնի մասին, որի կեանքը տարբերելու չէ միւսներից, դատելով իր բարեպաշտութիւնից, որին պիտի հանդիպենք ստորեւ:

1. Աստ՝ 111: — 2. Ագթ. 643-44: — 3. Նոյն՝ 645. Խոր. Բ, դբ: — 4. Խոր. Բ, դ:

Հեթանոսախառն Դ դարի¹ վրայից անցնենք եւ վերանայենք մեր ազգի մտաւոր ու հոգեւոր վերածնութեան շրջանը: 451-ի աղէտարեր պատերազմի փողերը լռել են: Հազար երեսուն եւ վեց նահատակաց ճերմակ ոսկորները ծածկում են Աւարայրի սուրբ դաշտը եւ նրանց կենդանի նահատակակիցները գերի են պարսիկների ձեռքը: Եւ այդ բոլոր զոհերն են աստուածային սիրոյ համար, որով վառւած են նրանց «տիկնայք փափկասունք» եւս, որ զրկւած իրենց ամուսիններից ու կեանքի սովորական դիւրութիւններից, ձգտում են հոգեկան կատարելութեան: Զէնքի պատերազմից անցել էին «հոգեւոր պատերազմին», ասում է Եղիշէն, իրենց սեռի ու մարդկային թերութիւնների դէմ, մոռանալով կանացի տկարութիւնն ու հագնելով առնական կորովը: Կուեցին մեղքերի դէմ եւ արմատախիլ արեցին: Պարզամտութեամբ յաղթեցին խորամանկութեանը, եւ նախանձոտ կապուտակ գոյները լւացին «սուրբ սիրով»: Կտրեցին ազահութեան արմատը, խոնարհութեամբ նւաճեցին ամբարտաւանութիւնը եւ դրանով հասան երկնաւոր բարձրութեան: Աղօթքով բացեցին երկնքի դռներն, որ փակ էին ազգի դէմ եւ փրկարար հրեշտակներին իջեցրին: Նրանց մէջ այրիները «եղան վերստին առաքինութեան հարսներ», իսկ կապելոց կանայք «կամքով մարմնաւոր ցանկութիւնները կապեցին» ամուսիններին չարչարակից լինելով: Արտաքինով երեւում էին սգաւոր ու տառապեալ այրիներ, եւ իրենց հոգու մէջ զարդարւած ու մխիթարւած էին «երկնաւոր սիրով»: Նոյնը Ղազարն էլ հաստատում է, նւագ պատկերաւից գրչով³:

Այդ տիկնանց մրցակից են առաքինութեան մէջ նրանց բանտարկւած սիրելիներն էլ Ապար աշխարհի մէջ: Համբերութեան անզուգական օրինակներ. ոչ մի տրտունջ իրենցից, միայն սաղմոս եւ օրհնութիւն էր բխում եւ առաքինութեան այն բարձրութեան հասան, որ հիւանդներին բժշկում էին աղօթելով⁴: Նոյն հաւատքն ու սէրն էր իշխում այդ ճշմարտապէս ազնւական հոգիների մէջ, որոնք իրենց ընդունած գեղեցիկ դաստիարակութեան⁵ հաւաստիքն էին տալիս հաւասարապէս ներսն ու դուրսը:

Անցնենք դէպի Ժ դար, ուր կաթողիկոս պատմիչը մեծ գովեստով յիշատակում է իր ժամանակակից «հռչակաւոր եւ երանելի կանանց». Շուշանը՝ հայրենի տոհմն անծանօթ, եւ կենակից Սիւնեաց Աշոտ իշխանի, որ տիկինն որակում է «երանելի» բառով⁶ եւ հարսը՝ Սոփիան, ամուսինը Սմբատ որդու եւ դուստրը համանուն եւ համաբարոյ մօրը⁷, եւ միւս հարսը (անանուն), Սահակի կինը եւ Գուգարաց Բղէշի զաւակը⁸, որոնք միասին դառն փորձերից էլ անցնում են⁹:

1. Աստ՝ 41-43, 46, 48, 51: — 2. Եղշ. 157: — 3. Փրպ. 331: — 4. Եղշ. 151-52: — 5. Աստ՝ 89-92: — 6. Աստ՝ 35: — 7. Աստ՝ 43, 97: — 8. ԹՀ. կթ. 302. Օրբ. 135: — 9. Աստ՝ ԺԶ, 3:

Անիի մէջ իր կառուցած տաճարի մեծութեան հետ մրցում է «բարեպաշտուհին»¹ Կատրանիդէն², դուստրը «աստուածասէր եւ բարեպաշտ» Թագաւորի՝ Սիւնեաց Վասակի³, իր հոգեւորութեան ծածուկ մէկ նշանով, որ մեր օրերին միայն յայտնեց։ Ն. Մառը նրա կմախքն հանելով Անիի գերեզմանից, երկու ոտքերը բեւեռած տեսաւ իրար վրայ, խնդրեց ու չկարողացաւ գտնել նշանակութիւնը⁴։ Եզակի մի բան է այդ, եւ անյիշատակ մեր հին յուղարկաւորական սովորութիւնների մէջ, որ քաջայայտ են ինձ։ Եւ ինչո՞ւ չմտածել թէ մեծ թագուհին ինչ որ անկարելի էր կենդանութեան ժամանակ՝ կտակեց, յետ մահւան, գամելով իր ոտքերն՝ ի նմանութիւն խաչեալ Փրկչին. գործ՝ որ ուրիշ քրիստոնեայ իր նմանները չմտածեցին երբեք։

Բարեպաշտութեամբ նշանաւոր Պահլավունեաց տան⁴ մէջ գովուում են Մագիստրոսէ իր պապը՝ Գրիգոր Համգէն. եւ տատը՝ Ծուշիկն, «ամենայն բարեգործութեամբ կատարեալ եւ մաքուր վարքով եւ ողջախոհ ամուսնութեամբ եւ հանապազօր սաղմոսերգութեամբ»։ Եւ դարձեալ «պահքով եւ աղօթքներով աւելի քան անապատականներն են երեւում»։ Եւ ինչ որ աւելի ուշագրաւ է, «որոնց վարքը, յարում է, օրէնք ամենայն Հայաստանեայց տեց. մօրն քո՝ կանանց, եւ հօրն քո՝ արանց», դիմաւորութեամբ խօսելով իր հանգուցեալ Վահրամ հօրեղբոր մասին⁵։

Նոյն Մագիստրոսի դուստրը՝ Մարիամը, սքանչելի դաստիարակութիւն ստացած⁶, նոյնպէս «միացեալ էր Աստուծոյ սիրոյն, գրում է մի ժամանակակից, եւ գերագոյն էր գտնում քան զամենայն սուրբս. եւ բոլորի հանգէպ գթոտ, ողորմած, հաւատի մէջ հաստատուն, զգօն եւ զգաստ... աղօթասէր եւ աղքատասէր»։ ու սպասաւորում էր միշտ սուրբ վայրերին։ Բարեպաշտութիւնը սեփական էր նաեւ ամուսնուն⁷ եւ նրա տանը, որի հայրն ընկել էր այլակրօնի զէնքերով, եւ հօրը պապի երեք եղբայրներն եպիսկոպոսական պատուով պսակւել էին⁸։

Արիստակէս գրիչը պանծացնում է մեզ ծանօթ առաքինի զոյգը՝ Վիգէն ու Մելեքսի Զորուանէլեանքը⁹, «ամենայն բարեպաշտութեան օրինակը նրանց բերելով»։ Մանաւանդ տիկինը, որ աշխարհի պահանջած արտաքին չքեղութեան¹⁰ հետ, ասում է, իմացաւ զուգել «հոգեւոր առաքինութիւնը, սրբութիւնը, համեստութիւնը, խոնարհութիւնը, պահքը սրբութեան եւ հանապազօրեան աղօթքը. եկեղեցիների զարդարիչը եւ քահանաների յանձանձիւը, որբերի եւ այրիների խնամածուն»։ Իր օրինակի ճշգրիտ հետեւողն եղաւ նաեւ դուստրը՝ Կատան, տիկին Դեգեացը, ցոյց տալով

այնտեղ իր «գեղեցիկ բարեձեւութիւնն, սրբութիւնն, ողորմածութիւնն, եկեղեցիների եւ քահանաների հոգաբարձութիւնը»¹։

Զապէլը՝ դուստրը ու ժառանգը մեծն Լեւոնի, եւ Կիպրոսի արքայադուստրի² գրկի մէջ սնւած, «որ իմաստուն էր, համեստ եւ երկիւղած ի տեսնից»³, ինքն էլ նկարագրում է «ամենայն առաքինութեամբ եւ բարեգործութեամբ զարդարւած»⁴, հանդիսանալով մեր մեծագոյն բարեպաշտուհիներից մէկը։ Զկայ մի բերան, որ չներբողի նրան ու չյայտնի իր հիացումը, սկսած իր զաւակից՝ Լեւոնից⁵։ Թորոս Ռոսլին նրան անւանում է «աստուածարեալ թագուհի» եւ մի ուրիշ անգամ էլ խնդրում է յիշել «սրբահոգի եւ առաքինաջան եւ ողջախոհ» այդ բամբիչը⁶։ Երրորդ մի գրիչ ակնարկում է նոյնպէս «սրբահոգի թագուհի» Հեթումի⁷։ Զորրորդը նրան անւանում է «ամենապարկեշտ եւ առաքին ... մարդասէր եւ քրիստոսասէր թագուհի Զապէլ»⁸։ Գանձակեցի պատմիչը յարում է, թէ «յոյժ բարեպաշտ էր այն կինն եւ ողջախոհ», եւ թէ «պահքով եւ աղօթքով հանապազ ճգնում էր»⁹, անջատւած իր աչքերի առջեւ գայթակղիչ տեսարանից ու թագի հրապոյրներից¹⁰։ Սրբուհու վախճան էլ ունեցաւ եւ օրհասի պահին, գրում է Վահրամը, երկնքից մի ձայն լսեց որ ասում էր. «Ե՛կ աղաւնի իմ, ե՛կ սիրելի իմ»։ Հոգով ուրախացաւ, պատմեց տեսիլը մերձաւորներին եւ իսկոյն երկինք սաւառնեց¹¹։

Իր ճշմարիտ ճառագայթն էր Զապլուն դուստրը, «որ ոչ միայն անւամբն նման էր իր ծնողին, գրում էր եղբայրը՝ Լեւոնը, այլեւ բարեպաշտութեամբ եւ աստուածասիրութեամբ»։ Երկինքը նախանձեց այդ մաքուր շուշանին, փութաց կորզել անցաւոր կեանքի տնկից ու պատաստեց անանցի վրայ։ Լեւոնը գովում է ու փառաւորում է նրան եւ իր միւս քրոջն ու Սիդոնի տիկնոջը՝ Ֆիմիին եւս, «որ ամենայն բարեպաշտութեամբ զարդարւած» է, ասում է, «եւ աստուածասէր, ողորմած, աղօթասէր, հեզ, քաղցր եւ հանդարտ բոլորի դիմաց եւ ամէնին կարեկից»¹²։ Իսկ իրենց հօրեղբայրն՝ Յովհաննէս արքեպիսկոպոսը, նրան որակում է՝ «ամենայն բարութեամբ զարդարւած, Աստծոյ սիրողն եւ նրան ծառայող բոլոր սպասաւորներին»։ Եւ խօսքն նրան ուղղելով ասում է. «Աստուածասէր եւ գթասէր հոգի, մեծը ըստ մարմնով եւ բարգաւաճ ըստ հոգու»¹³։ Գովեստներ՝ ասողների եւ ընդունողների համեմատ։ Ֆիմիի վրայ մենք աւելին էլ տեսնելու ենք։

1. Հյո. 393, 394: — 2. Աստ՝ 46: — 3. Տրգ. Կիւ. 304: — 4. Անդ՝ 321: — 5. Աստ՝ 106: — 6. Հւթ. 1200, 1263: — 7. Անդ՝ 1249: — 8. Պատ. Բթ. 241: — 9. Կիր. 95: — 10. Աստ՝ 48-49: — 11. Գրչ. Թ. 1414 կտորը կը պակսի Պարիսի տպագրին մէջ: — 12. Հւթ. 1200, 1263: — 13. Հյո. 486, 487:

1. Ասդ. 256. կոչուած եւ Կատայ. աստ՝ 108: — 2. Օրբ. 183: — 3. Արեւ. 7 Յլս. 1909: — 4. Աստ՝ 98: — 5. Մգ. Թղթ. 42: — 6. Աստ՝ 99: — 7. Անդ: — 8. Արծ. 347-48: — 9. Աստ՝ 39: — 10. Աստ՝ 137:

Այն ներբողն, որ Լեւոնը տւեց իր հարազատներին, ինքն էլ արժանի եղաւ¹ եւ բախտն ունեցաւ կեանքը կապելու արտաքուստ ու ներքուստ մի չքնաղ օրիորդի հետ, ժառանգը Լամբրոնացիների արեան ու բարեպաշտութեան², եւ դուստրը մի հօր, որ հայրենեաց համար թափեց իր արիւնը եւ մի մօր, որ տեսնելու ենք հաւատաւորի քօղի ներքեւ: Հեշտ է երեւակայել, թէ այդ յարկից ինչ կարող էր դուրս գալ: Զապէլի հետ մեր թագուհիների լուսափայլ զոյգը կազմեց **Կեռանը Կիլիկիայի** գահի վրայ, եւ նրա պէս էլ կարճակեաց եղաւ: Մի քանի վկաների լսենք, իր որդուն լսելուց յետոյ³: Ռստակէս գրիչն ակնարկում է «երջանիկ ամենօրհնեալ ամուսնուն Լեւոնի՝ Կիր Աննայի⁴»: Մի ուրիշը՝ Ստեփանոսը, գրում է, թէ ապրում էր «աստուածային երկիւղով եւ ամփոփւած, սկզբից ամենայն իմաստութեամբ⁵»: Երրորդը՝ Աւետիսը, «այս երանուհին՝ թագուհին, մաքուր օրիորդ փեսային սուրբ» տեսնում էր մէկն այն բարձր հոգիներից, որոնք «մտածում էին միայն Աստուծոյ եւ աստուածային մասին բանիւք եւ արդեամբք, երկրորդ ստորեւ կացեալս վարկանելով» եւ առաքինութիւնը առաքինութեան վրայ էր բարդում, «որովհետեւ ամենագեղ վայելչութեամբ հաճոյացի Աստուծոյ որդուն»: Եւ մաղթում է որ «երկար ժամանակով ուղղեսցէ իր թագուհի լինելը⁶»: Գեղեցիկ է նաեւ իրեն ժամանակակից ու մերձաւոր Յակոբ եպիսկոպոսի վկայութիւնն, որ այն կոչում է «վեհն գովութեան խօսք՝ քրիստոսասէր եւ թագազն թագուհու» եւ աւելացնում է, թէ «ամենայն առաքինութեամբ ճոխացաւ, լծելով տիրատուր իշխանութեանն բարի աղօթքներով եւ ժուժկալութեամբ, գովելի ողորմածութեամբ»: Եւ ամենից նշանաւորը, «որի բարեպաշտութիւնն, ասում է, գրեթէ թագաւորութեան սիւնն է⁷», եւ այնուհետեւ դեռ մնաց տասնմէկ տարի:

Նոյն Յակոբ եպիսկոպոսը ակնարկում է Լամբրոնի տան անդամներից **Կեռանի տատին՝ «պարկեշտուհի» Ստեփաննային**, եւ նոյն թագուհու հօրեղբոր ամուսնուն՝ **Ակացիին**, կոչելով նրան «առաքինութեամբ նման է Սառային⁸», առանց ուրիշ մանրամասնութիւնների: Նոյնպէս եւ Կիլիկիայի արքունի Յայամաւուրի մէջ յիշում է «բարեպաշտ թագուհին Հայոց» կրտսերը **Զապէլ**, դուստր աստուածասէր եւ աշխարհից իսկ հրաժարած հօրը՝ **Հեթում պատմիչի**⁹, որի եղկելի (ողբալի) վախճանին էլ ականատես եղանք նախապէս¹⁰:

Կիրակոս պատմիչը փառաւորում է **Ներքին Խաչէնի** Հասան Զալալ իշխանի գուգակցին՝ **Մամբանին**¹¹, որ «անձն ամենայն առաքինութեան տւած, ճգնում էր

հանապազ պահքով եւ աղօթքով», մրցակցելով զարմանալի ամուսնուն¹²: Այդ տիկնոջ երկիւղածութեան վկայում է իր դուստրը՝ **Մամա խաթունն** եւս, որ ինքն էլ հետեւող ու դրւատեալ է ուրիշներից միեւնոյն առաքինութեան մէջ¹³:

Նոյն Զալալի թոռն՝ **Ասփան**, մեզ ծանօթ իր ընտանեկան գորովի մէջ¹⁴, նկարագրւում է «ամենայն բարեպաշտութեամբ զարդարւած» եւ կոչւում է «ամենագովելի եւ բարեպաշտ ամուսին» կամ «սուրբ ամուսին» Գրիգորի Դոփեանց, «ամենաօրհնեալ պարկեշտ տիկինն **Ասփա**¹⁵»: Համարում եմ, որ այդ առաքինութիւնը ժառանգած էր իր պապի ու տատի ազդեցիկ օրինակով, եւ խրախուսւած կենակցի համընթացութիւնից, քան իր ծնողներից՝ **Տարսայիճից** ու **Մինա խաթունից**¹⁶:

Միասին գովքի են արժանանում 1318-ին Եղիվարդի կողմերում իշխող **Ազիզբէգ** ու **Վախախ** ամուսինները, երկուսն էլ «բարեպաշտ ծնողների զաւակ, ազնւական ազգից ու տոհմից», որոնք մանկութիւնից էին «սնւում եւ վարժւում ամենայն բարեպաշտութեամբ»: Իրենց բերնից բխում էին «քաղցրաճաշակ խօսքեր», եւ աղօթքի ու պատարագի պահին միշտ հոսում էին «արտասուքի վտակներ»: Պարկեշտ էին իրենց ուտելիքի եւ խմելիքի մէջ, եւ զգուշաւոր էին խեղկատակութիւնից, հայհոյանքից, բամբասանքից, «գրկելուց եւ ծեծելուց» ինչպէս ուրիշ հօրներն էին անում: Եւ ի պարծանս տիկնոջ, գրիչը նրան անւանում է «բարձրավիզն ի ցանկութիւն Վախախ», այսինքն աներկիւղ եւ յաղթող ցանկութեան¹⁷:

Մարիունը՝ դուստր ու հարսն **Հեթումեան** մեծ տոհմին, եւ ապա արքայամայր¹⁸, Կոստանդին գրիչը նրան որակում է «ամենահամեստ եւ հեզահոգի տիկինը» բառերով¹⁹: Արքունի Յայամաւուրը նրան տալիս է «բարեպաշտ եւ աստուածասէր եւ ողորմած» տիտղոսները²⁰: Եւ մի յիշատակագիր 1346 թւականից ակնարկում է նոյն «հեզահոգի եւ ողորմած թագուհուն Հայոց Մարիունին», զարդարւած «հեզութեամբ եւ խոնարհութեամբ եւ ողորմութեամբ²¹»: Ամուսինը դեռ կենդանի եւ ինքն առոյգ, 1326-ին գրել է տւել Նարեկի մէջ իրեն իրրեւ արդէն մեռած է նկատում այս կեանքի համար եւ խօսում է ապագայից ասելով. «Ես՝ տիկնայ տիկինս²², որ փոխեցի յաստեաց ի Քրիստոս, գրել տւեցի այս գիրքը յիշատակ ինձ եւ մօրս եւ իմ կենակցին²³»: Մարմնով երկրի վրայ, իսկ հոգով ու մտքով երկնքի մէջ է ապրում, ուր իսկապէս էլ պիտի հասնի 1352 թւականին²⁴:

1. Կիր. 147: — 2. Աստ՝ 103: — 3. Աստ՝ 103: — 4. Աստ՝ 40: — 5. Արց. 290: — 6. Աստ՝ 50-51: — 7. Հւք. շշմ: — 8. Աստ՝ 68: — 9. Հւք. շշմ. 1319: — 10. Հյւր. 544: — 11. Ար. հնդ. 1913, Ա. 81: — 12. Աստ՝ 122: — 13. Միս. 155: — 14. Հյւր. 544:

1. Աստ՝ 105: — 2. Աստ՝ 94-95: — 3. Աստ՝ 85: — 4. Հւք. շշմ. 1270: — 5. Անդ՝ 1283: — 6. Ար. հնդ. 1910, Բ. 23-24: — 7. Հնդ. ամս. 1898, 248: — 8. Անդ: — 9. Աստ՝ 100: — 10. Աստ՝ 81: — 11. Աստ՝ 103:

Իր աստվածապաշտութեան օժանդակ գործերն՝ մի ժամագիրք եղաւ, որ տարիներ իր ձեռքում լինելուց յետոյ, այժմ պահուում է Ս. Ղազարի մէջ, իբրեւ մի յուշարձան նրա հոգեւորութեան: Մագաղաթեայ գեղեցկագիր մի փոքր մատեան է, մէջը ժամերգութիւն ու սաղմոսները խառն գրած են, ինչպէս պաշտում էին նախկինում: Սկզբում Դաւթի գեղանկար կենդանագիրը կայ, մէջը խորանագարդեր եւ լուսանցազարդեր: Սաղմոսների եւ աղօթքների սկզբնագրերն ու առաջին տողերն ոսկեգօծ եւ խորագրերը կարմրագոյն են, ինչպէս պատշաճում էր իր բարձր աստիճանին: Իսկ մի անկիւնում լսեցնում է իր մրմունջը «Բարեպաշտ եւ քրիստոսասէր տիկնաց տիկինն Մարիուն եւ աստվածասէր իր ծնողներն յիշեալիք աղաթիւք ի Քրիստոս»: Մի Աւետարան էլ ունի Երուսաղէմում, որի մէջ երկու անգամ նկարած է ինքն, ինչպէս ասացինք¹:

Կոռիկոսի Օշին իշխանի եւ Յոհաննա այրի թագուհու դուստրն է, եւ ինքն էլ թագուհի Հայոց՝ Մարին², որ գովում է նրան արեւելցի Յեսու գրչի կողմից³ հետեւեալ խօսքերով, «բարեպաշտ եւ աստվածասէր թագուհին իր (կոստանդինի) ... աստվածասէրը, հեզն եւ հանդարտը⁴» յիշեցէք: Աշակերտել է իր մօրն, ոչ հօրն, որը ճիշտ հակառակն էր նկարագրով: Այս յիշատակարանը թերի է, որովհետեւ թագուհու մասին տեղեկութիւններն էլ ընդհատւած են:

Առաքինութեան շաւիղները զանազան են, եւ նրանց միջից ընթացողները բազմաթիւ, ինչպէս նախապէս ասացինք: Այս պատճառով մեր յիշած ու դեռ յիշելիք անձերին պիտի տեսնենք իրենց ազնւական հոգու ուրիշ գեղեցիկ արտայայտութիւնների մէջ եւս, իւրաքանչիւրը գործելով իր ընդունած շնորհների համեմատ եւ գերազանց ելեւելով առաքինութեան մէկ կամ միւս պարագայի մէջ:

2.- Եկեղեցին հաւատացեալների բարեպաշտութեան յագուրդ տալու եւ այն աւելի եւս արծարծելու նպատակով, նրանց ձեռքն յանձնել է միշտ նաեւ սրբազան իրեր, որոնք մեր նախնիքն էլ մեծարել ու փարել են նրանց բոլոր սրտով: Մեծ է եղել, մանաւանդ, հայ կնոջ նրանց տւած կարեւորութիւնը եւ այդ սրբութիւնների գլխաւորներն էին հետեւեալները:

ա. **Խաչը**, որով նախ Լուսաւորիչը լցրեց մեր աշխարհը: Ճանապարհների ծայրերը, փողոցների ու հրապարակների մէջ, ասում է պատմիչը, «պահապան եւ ապաւէն գերկրպագեալ ամենեցուն գնոյն նշան կանգնէր⁵»: Շուտով նաեւ տան մէջ մտաւ, ինչպէս ասում է Յոհան Մանդակունին, յորդորելով ժողովրդին զգուշանալ

1. Աստ՝ 122: — 2. Աստ՝ 65: — 3. Աստ՝ 130: — 4. Հւթ. 22: — 5. Ագթ. 587:

կախարդներից եւ բաւական համարել «նշան սրբոյ խաչին, որ առ քեզ եւ ի տան քում հանապազ» կանգնած է, ասում է¹: Եւ ո՞վ աւելի մօտ էր ապրում նրան, երկրպագում ու պատում էր քան բարեպաշտ տանտիկինը, որ այն միանգամայն իր ընտանիքի «պահապանն» էր համարում²:

բ. **Աւետարանը**, որ կազմում էր երկրորդ սրբութիւնը, եւ որի վրայ մեծ էր Հայոց վատահոլիւնն իրրեւ աղբիւր եւ պաշտպան քրիստոնէական կեանքի: «Հայր մեր սուրբ Աւետարանն գիտենք», աղաղակում էր հայ ժողովուրդն Ե դարում, երբ Պարսկաստանը հրաւիրում էր այն արեգակի երկրպագութեան³: Շուշանիկն «իւր հետ ունէր» միշտ մայրենի պապի՝ Ս. Սահակայ փոքրիկ Աւետարանը, եւ իր տառապանքների մէջ «նրանով Աստծուն ծածուկ աղաչում էր⁴», միջնորդ դարձնելով սուրբ մատեանն իսկ: Յիշեցինք Լեւոն ու Կեռան գահաժառանգներին նրան ընծայած մեծարանքն իրենց ունեցած նկարի մէջ, եւ Բռնաւոր ու Տղայ ամուսինների նրան աղօթելն⁵: Տեսանք եւս թէ ինչպէս հայ մայրերն իրենց զաւակները նրա նշխարների պաշտպանութեանն էին յանձնում⁶, այնքան մեծ էր իրենց հաւատքը:

գ. **Սրբոց նշխարները**, որոնց հայուհու ընծայած ջերմ պաշտօնն յատկապէս շեշտւած է Դ - Ե դարերում, ուր տեսանք սրբոց ու սրբուհիների վայելած բարձր մեծարանքը⁷: Ազաթանգեղոսը պատմական յիշատակից աւելի հայ կրօնասիրութեան սովորական մէկ հանդէսը մեզ մատնանշում է, երբ գրում է՝ թէ Լուսաւորիչի առաջին գործն եղաւ՝ նորադարձ Հայաստանի անդրանիկ նահատակ՝ Հռիփսիմեանց մարմինները, որ անթաղ ձգւած էին, հողին յանձնելը: Տրդատը հրաման է խնդրում ու ստանում է, անձամբ փորելու նրանց գերեզմանները, եւ արքայական ծիրանին ու սուրբ մի կողմ գցելով բահը բռնում «ըստ փորողի» սկսում է աշխատել: Իր գործակիցներն են **Աշխէն** ու **Խոսրովիդուխտ**, որոնք հանւած հողն «իրենց հանդերձի մէջ ընկալելով դուրս էին ածում» եւ որոնց օրինակը քաջալերում էր նաեւ միւս ազնւատոհմ «կանանց» նոյնպէս վարելու, «սատարելով ըստ իրենց տկարութեան կանացի ուժին»: Եւ այսպէս «հաւատքով եւ մեծ երկիւղածութեամբ» բացեցին ու շտեմարանեցին փոսերի մէջ հոգեւոր գանձը⁸:

Ղազարը Յագկերտի բերնում է դնում հետեւեալ նշանաւոր խօսքն Հայոց մասին: «Նրանց կանաք, ուստերք եւ դստերք», ասում էր բռնաւորը, նախամեծար են համարում «փոքր ինչ ոսկորներին» սրբոց՝ քան ոսկու, արծաթէ կամ մարգարտէ

1. Մնդ. 202: — 2. Նոյն՝ 200: — 3. Եղչ. 51: — 4. Սոփ. Թ, 27: — 5. Աստ՝ 123-24: — 6. Աստ՝ 88-89: — 7. Աստ՝ 145-46: — 8. Ագթ. 574-75, 569:

զարդերին, որ եթէ տալին նրանց: Նոյնիսկ աւելի սիրելի յիշատակներ, ինչպէս հայրերի ու մայրերի կողմից նրանց անւան շինւած թանկագին վզնոցները, «քրիստոնեայ կանայք, ասում էր, չհամարին ինչ հանել յանձանց եւ տալ, եւ զնել փխրանս ինչ յոսկերաց այնպիսեացն»: Իսկ նրանց օգուտն էր՝ պահպանութիւնը վնասներից: Այնպէս, որ նրանցից իր տան մէջ «մի փոքր խրիսոփ»՝ պահողին «վատ ինչ եւ խորամանկ դէպի նա, նրա տանն եւ սիրելիներին չեն մերձենայ» ասում էին²:

Այս յարգանքն հաստատուն է մնացել միշտ հայուհու սրտի մէջ: 1321-ին երբ Կարնոյ Գրիգորիս եպիսկոպոսը նահատակւում էր, մի կին, որ ենթադրում ենք հայ լինելը, զլխի վարչամի մէջ հաւաքեց նրա արիւնքը, եւ «վերցնելով տարաւ իր տուն մեծ յոյսով» ասում է վկայագիրը³:

Մեր պատմութեան մէջ ծանօթ է Մանածիւրհ Ռշտունու կոտորածը Ս. Յակոբ մօրնացու պատճառով եւ նրա անէծքը, որ չարագործին շուտով զերեզման տարաւ ընտանիքի հետ⁴: Աւանդութիւնն ուզում է, որ սպանողի քոյրն (անանուն) սրբելու համար անէծքը, «հետիոտն՝ քրմեռանդ հաւատով եւ յորդաբուխ արտասուքով», մինչեւ Մօրին գնայ եւ սուրբի ճկոյթն իր երկիրը բերելով, որ «ազատեց, - ասում է 1445-ի մի յիշատակագիր, - Ռշտունեաց երկիրն սուրբ հայրապետի անէծքից», եւ ճկոյթը հանգչում էր նրա անունը կրող մենաստանի մէջ⁵: Նշխարն ընդունում ենք եւ այն փոխադրող կանացի բարեպաշտութեան գոյութիւնը: Բայց փոխադրութեան աւանդութիւնը շատ հեռու է Դ դարից պատմական համարւելու համար:

Մեծարւում էին սրբերի ոչ միայն մարմնի մասունքը, այլ նրանց յատուկ իրերն էլ: Դարձեալ Խարբերդի Ս. Գէորգ եկեղեցու մէջ թաղւած էր, եւ անցեալ դարում յայտնւեց, մի շիշ միւռուն, որ ըստ յարակից վկայականին (1255 թւականից), օրհնւել էր Ս. Շնորհալու ձեռքով եւ որ Հռոմկլայի աւերման ժամանակ (1293-ին) «երկրորդ Հեթումի քեռին փախցրել էր Հռոմկլայից»⁶: Հեթում արքայի քոյրերից⁷ ո՞ր քաջասիրտն էր, որ այնտեղ գտնւելով եւ կամ ուրիշի ձեռքով յաջողել էր ազատել այդ սրբութիւնը, չենք իմանում, մինչ ակնբերել է նրա մեծ կրօնասիրութիւնն այդ գործի մէջ:

դ. Ուխտատեղիները նոյնպէս շատ բաղձալի էին մեր բարեպաշտուհիներին, որ զնում էին իրենց սրտի ուղերձները տանելու ոտքով սրբերին կամ սրբութիւններին, որ յարգւում էին նոյն վայրերի մէջ: Պատմութիւնը պահել է մեզ նրանցից որոշների յիշատակն էլ: Արծրունի Մարիամը, «կին բարեպաշտոն», ասում է Տարօնի պատմիչը,

«յոյժ փափագում էր սրբերին, որ Գլակի վանքի մէջ եւ ուխտի Կարապետին»: Այդ բաղձանքով էլ մի օր գնաց այնտեղ¹, ուր սպասում էր իր եղբորական վախճանը²: Ն. Լամբրոնացու մայրը՝ Շահանդուխտը, իր որդուն յանձնեց Շնորհալի հայրապետի խնամքին³, եւ ինքը «գնաց երկրպագութեան Երուսաղէմի սուրբ վայրերի» գրում է պատմիչը⁴: Բայց այդ քաղաքը շատերին ցանկալի էր: Ներքին Խաչէնի տիկինը՝ Խորիշահն եւս գնաց ու մնաց այնտեղ, որ տեսնելու ենք ստորեւ: Այնտեղ ուխտաւոր գնաց 1390-ին տարսոնցի երիցակինն՝ Ըսպիլն⁵, եւ ուրիշ շատերը, որոնցից յիշւում են կանանց դասից եւ ուխտաւոր յատուկ տիտղոսով «մղտեսի Մելիք» 1280-ին, «մղտսի Շուշանն» 1451-ին⁶, եւ այլն:

3.- Մեր նախնիքների կրօնասիրական գործերից մէկն էլ վանքերին օժանդակելն էր որեւէ կերպով, նւէրներով կամ կառուցմամբ եւ այդ գործերի շնորհիւ անդամակցում էին նրանց հոգեւոր կերպով, ինչ որ կոչւում էր «միաբանել», փոխարէնն ընդունելով հոգեւոր մնայուն նպաստներ, պատարագ կամ աղօթք զանազան չափով: Այս սովորութեան հնագոյն յիշատակութիւնն, որ տեսել եմ, ելնում է 854 թւականին, յանձին աշտարակեցի մի կնոջ «Տիկնաց տիկին՝ ամուսինն Արջուկին», որ «միաբանեցի, գրում է, Ս. Մարիանէիս», տալով այդու կէսը եւ ընդունելով տարեկան երկու պատարագ⁷: Այնուհետեւ ունենք ուրիշ օրինակներ եւս, բայց ցանցառ մինչեւ ԺԳ դարը, ինչպէս 1160-ին ոմն՝ Մարկոս եւ կինը՝ Շուշիկը, միաբանում են Դսեղի ուխտին, տալով իրենց «հոգու բաժինը»⁸. կամ 1182-ին Վախտանգ Սմբատեանն եւ ամուսինը՝ Նանան, Դատի վանքին ընծայելով մի կալւած ու «մասամբ մեծածախս մի խաչ»⁹:

Ապա ԺԳ դարից սկսեալ, բազմանում են դրանց հետեւողները, որոնք սովորաբար ազնւական եւ կամ հարուստ դասակարգին են պատկանում: Այսպէս հետզհետէ միաբան են գրւում հետեւեալ ամուսինները: Վաչուտեան Վաչէ ու Մամա խաթունը՝ Կեչառու ուխտին (1213), Յովհաննու վանքից (1217) եւ Հաղբատից¹⁰ (1220). Խաչոտ Շեխեանցն եւ Աւագ տիկինը՝ Խծկոնից ուխտին¹¹ (1221). Սեւատեանց Կուկի ամուսինը Վանենի՝ Խորանաշատի Ս. Աստուածածինն¹² (1224). ոմն՝ Վահրամ ու Փառանց՝ Բազնայրի մենաստանին¹³ (1233). պատրոն Բռնաւորն եւ Տղայ տիկինը՝ Խծկոնից¹⁴ (1240). Առիւծ Գաւեղկեանց ու Մարիամը՝ Դսեղի վանքից¹⁵ (1248). Հասան ու Մամբան

1. Փչրանք: — 2. Փրպ. 263-64: — 3. Հյգ. 532: — 4. Փաւս. 24-25: — 5. Նօս. 137: — 6. Տաշ. 834. 1040. Թոր. աղբ. 352: — 7. Աստ. 79:

1. Մամ. 9: — 2. Աստ. 147-48: — 3. Աստ. 94: — 4. Պտմ. Լմբ. 227: — 5. Աստ. Ժ. 5: — 6. Հւթ. յշտ: Արք. մագախս. տեղ. մագախիս. տեղացի: — 7. Շհի. Բ. 86: — 8. Զալ. Ա. 109: — 9. Շհի. Բ. 361: — 10. Անդ. 193, 100. Երգ. 26: — 11. Շիր. 128: — 12. Հւթ. յշտ: — 13. Բսմ. 4. 180: — 14. Շիր. 128: — 15. Զալ. Ա. 109:

խաչէնեցիք՝ Կեչառից¹ (1248). Գարեգին երէցն եւ Մարեմը՝ Բագնայրից² (1267). Պածած եւ եւ Դուդա՝ Հաղբատի Ս. Նշանին³ (1280). ոմն՝ Գիրքն ու Շաքարը՝ Հաւուցթառի ուխտին⁴ (1293). Գոնցան՝ Կին Վահրամ սպարապետի՝ Նորավանից⁵ (1295). Հեճուպն եւ Անիփիանը՝ Վանեվանի Ս. Լուսաւորչին⁶ (1320). Սարգիսն եւ Ամէկը՝ նոյն ուխտին⁷ (1329). եւ ուրիշ շատերը, որ աւելորդ է յիշել:

Եւրոպացիների մէջ այս հոգեւոր կապը, կոչւած եղբայրութիւն երրորդ կարգի, ենթադրուում է հաստատուած է ԺԲ դարի առաջին քառորդին՝ Տաճարական ասպետներից⁸, ուրեմն մեզնից շատ ուշ:

4.- Սակայն մենք ունենք նաեւ ակնախտիղ տեսարանը հայուհիների բազմութեան, որոնք չբաւականացան այդ հոգեւոր եղբայրակցութեամբ մենաստանների հետ եւ յօժարամիտ հրաժարելով ընտանեկան քաղցրութիւններից, աշխարհի հրապուրներից ու փառքից, գնացին ծածկեցին կրօնաւորական կեանքի առանձնութեան մէջ, մի կուսանոցի ներսն, երբ Հայաստանը ընձեռում էր այն իրենց եւ հակառակ պարագային իրենք էին ստեղծում իրենց մենանոցը: Նախքան մարմնաւոր աչքերի փակումն իրենց հոգու աչքերը սեւեռում էին յաւերժական յոյսին:

Գրիգորի քարոզութեան առաջին օժանդակն⁹ ու միանգամայն առաջին հայ միանձնուհին եղաւ Խոսրովիդուխտը, որի կեանքը տեսանք¹⁰: Եկաւ հայ աշխարհի վերանորոգիչը՝ մեծն Ներսէսը, որ իր զանազան բարեկարգութիւնների հետ, շինեց նաեւ պարսպապատ «կուսաստանն ամենայն գաւառի», որոնք հրապուրեցին բարեպաշտուհիների մի բազմութիւն, «կոյսեր եւ հաւատացեալներ» կամ հաւատաւորներ, որ դրանց լցրեցին, նւիրելով «պահճին ու աղօթքին» եւ իրենց սնունդն ընդունելով հասարակութիւնից եւ իրենց տներից: Սուրբի մահը նոյն կուսանոցների մահն էլ եղաւ, նրա դահճի ձեռքով¹¹, որոնք Ե դարին դարձեալ վերականգնել են, այնպէս որ 450-ին Պարսկաստանը կարող էր պահանջել, որ «այրերն եւ կանայք, որ բնակուում են իւրաքանչիւր մենաստանում» ցրւէին եւ աշխարհական դառնային¹²:

Կամ այդ փոթորիկն, որ պայթեց եւ կամ արաբական անբարոյ տիրապետութիւնն, որ յաջորդեց¹³, ստիպեց հայերին վերջացնել հաւատացեալների համախմբութիւնը մենաստանների մէջ, որ վտանգաւոր էր նրանց համար: Բայց հրաժարման հոգին զգեցողները մնացին միշտ, առանձնանալով հայրենի տան մէջ կամ

որեւէ պատշաճ եւ ապահով մի տեղ: Եւ պատմութիւնը մեր դիմաց շարում է այնուհետեւ ազնւագարմ օրիորդների եւ տիկիների անունների մի շղթայ, որոնք իրենց կեանքի սովորական պերճութիւնն ու փափկութիւնը փոխանակեցին անշքութեամբ եւ խստամբերութեամբ, եւ որոնց անձերն ու հրաժարման հանգամանքներն հետաքրքրական են անշուշտ: Տեսնենք նրանց ժամանակի կարգով:

Պաղեստինի մէջ Համբարձման լեռան վրայ մի մենաստան կայ, այժմ ուռնների ձեռքն է, որը մի ժամանակ հայերի սեփականութիւնն էր եղել եւ որտեղ մնում է դեռ մի տապանագիր՝ «երանելի Շուշանկան մաւր Արտաւանի»: Մեր տիկնայք, որ գնում ու մնում էին սուրբ վայրերի մէջ, նրանց նպատակն էր ճգնութեամբ անցնել խոկալով փրկչական տնօրէնութեան վրայ: Դրանցից մէկը ցոյց է տալիս տիկնոջն էլ՝ «երանելի» տիտղոսն ու թաղման վայրը: Իսկ ինքն ո՞վ էր: Ե-Ձ դարերի մէջ ծանօթ են երկու Արտաւաններ՝ Արշակունեաց տոհմից, մէկը փեսայ Հմայեակի, մեծն Վարդանի եղբոր¹, եւ միւսն որդի Յովհաննու, որ 537-ին յոյների դաւադրութեան զոհն է լինում², իսկ որդին մտնում է կայսրի ծառայութեան մէջ, հանդիսանալով կորովի մի զօրական, բայց ոչ բարոյական մարդ³: Երկու անւանակիցներից որի՞ ալրիացած մայրն էր Շուշանիկը: Ով էլ լինի, յայտնի է իր առաքինութեամբ, որ իրեն այդ առանձնութեան մղեց:

Մեզ ծանօթ Բագրատունի Մարիամը, տիկին Սիւնեաց⁴, այն օրից որ երջանկութեան բաժակը անյապաղ խորտակւած տեսաւ իր ձեռքերի մէջ կենակցին կորցնելու պատճառով⁵, իր համար աշխարհն էլ մեռաւ: Իր մայրական պարտականութիւնն անթերի կատարելով հանդերձ մատաղ գաւակների վրայ, իր պալատը մի մենաստանի էր վերածել, այնպէս որ Յովհաննէս պատմիչն այն կոչում է «քրիստոսակրօն եւ ճգնաւոր», կամ «պարկեշտասուն եւ սրբափայլ կրօնով մեծն ի ճգնաւորս», նրա ճգնութեան մեծութեանը մօտ կանգնելով իր տեղեկութիւնների ճշմարտութիւնը: Յուսփայի հարստահարութեան ժամանակ՝ Սահակ ու Վասակ որդիների, հարսների եւ ազատների մի գնդի հետ ապաւինեցին Սեւանայ կղզում, եւ այնտեղ Գարդմանի ամրութեան վրայ, մահու եւ կենաց մէջ մնացած, ուստի 910-ին անցաւ ճշմարիտ ազատութեան վերնագաւառը եւ այնտեղ Գարդմանի մէջ էլ թաղւեց մի առ ժամանակ⁶:

Աւելի զարմանալի է տիկնոջ եղբոր՝ Ա. Սմբատի զուգակիցը, նոյն պատմագրի անհոգութեամբ անանուն մնացած, որ ամուսնու կենդանութեան եւ արքայական շուքի մէջ իսկ նկարագրում է՝ «քուրձ, ցնցոտի հագած կրօնաւորեալ Հայոց տիկինն»⁷, իր

1. Աղբ. 262: — 2. Բսմ. հ. 180: — 3. Զայ. Ա, 71: — 4. Մնկ. 50: — 5. Սափ. 198: — 6. Սափ. 62: — 7. Աղբ. 1913, 52-54: — 8. Գոչ. ԻԳ, 435-36: — 9. Աստ' 112: — 10. Աստ' 157: — 11. Փաւս. 228: — 12. Եղշ. 40: — 13. Աստ' 127:

1. Զմշ. Բ, 148: — 2. Անդ' 241-43: — 3. Անդ' 246-55: — 4. Աստ' 97: — 5. Աստ' 59: — 6. ԹՀ. ԿԹ. 287, 288: — 7. Նոյն' 225:

փառքի պատմունանը ցեցերին յանձնելով: Կանխել էր ապրել մի արքայի կենակցի կեանքով, որ իր արքունի թագը պիտի մարտիրոսաց պսակի հետ փոխանակէր¹, եւ որ այդչափ լայն ասպարէզ էր տւել կնոջը բարեպաշտութեան մէջ: Հ. Ալիշանը, Տարօնի Աշոտ Բագրատունի իշխանի դստերը նշանակում է այդ թագունհին², որ քոյրն էր ուրացող Բագարատայ: Երկու հարազատներ որքա՛ն իրարից հեռու: Իսկ ես հարցնում եմ, ի՞նչ տարբերութիւն կայ մեր այս թագունհու, - որ անանուն չթողնելու համար կարող ենք Աշոտդուխտ կոչել,- եւ Անգլիայի Մարգարիտ կամ Հունգարիայի Եղիսաբեթ ս. թագունհիներ խստակրօն կենցաղավարութեան միջեւ:

Մի քայլ աւելի առաջ անցաւ մեր թագունհու թոռից՝ Աշոտ Ողորմածի դուստրը Հռիփսիմէն, բնաւ չուզելով աշխարհի համը ստանալ, եւ նւիրելով հոգեւոր կեանքին, ինչպէս ինքն իսկ վկայում է իր մասին՝ «կուսութեամբ մնացի, աշխարհի վրայ ոչ մի յիշատակ ունենալով» իր առաքինի վարքից ու բարի գործերից բացի³:

«Բարեպաշտունհի ի բարեպաշտ ծնողներից», եւ Փառխոսի (փոքր Սիւնեաց կամ Արցախի մէկ գաւառի⁴) թագաւորների՝ Սենեքերիմի ու Գրիգորի քոյրն էր Կարսի Մուշեղ արքայի լծակիցը, որ երեւում է թէ՛ զգաւոր աշխարհից, ամուսնու կենդանութեան ժամանակ, որ «բազմաբոյժ բողիւք կեայր», հագիւ նա փակեց աչքերն ու որդին Աբասը նստեց գահի վրայ, թագունհին «կրօնաւորութեան վարքը յանձն առնելով», գնաց բնակեց Թրին վանք կոչւած տեղի մէջ⁵, որ Հ. Ալիշանը Երասխաձորի կողմերն է կարծում⁶: Փափագելով իր նոր կեանքի ուրիշ սեռակիցներին եւս հաղորդ դարձնելու համար իր պէս դժբախտների կամ բարեպաշտների համար, այնտեղ «չինեց Թրի կուսանոցի վանքը», ասում է պատմական համառօտ մի գրւած ԺԴ դարում⁷: Ուրեմն յանձին այդ դստեր, քրոջ, ամուսնու եւ մօրը թագաւորների, որի անունը նոյնպէս անյայտ է մնացել եւ որ ցանկանում եմ Փառխոսի մկրտել, մենք ունենք, հաւանօրէն առաջին յարուցիչը ջնջւած հին կուսանոցի, եւ ստուգապէս առաջին հայ կինը՝ հիմնադիրը, մի կուսանոցի, մեր Բրիգիդայն, որ իր հիմնարկութեան անդրանիկ հաւատաւորն է լինելու, անտարակոյս նաեւ մայրը, «աղօթքի եւ բարի գործերով պարապելով եւ հոգեւոր առաքինութեան⁸», եւ այդպէս օրինակ ու քաջալերող հանդիսանալով միւս կոյսերին:

Կրկնում եմ, մեր այդ սքանչելի տիկիների մասին պատմիչների չափազանց սակաւաբանութեան եւ անունների իսկ զանցառութեան մէջ՝ դժւար է չնշմարել

1. Աստ՝ 96-97: — 2. Շիր. 96: — 3. Սսկ. 517: — 4. Արց. 365: — 5. Ասդ. 188, 198: — 6. Հայ. 306: — 7. Արք. 548: — 8. Ասդ. 198:

արդիւնքն այն զգուշաւորութեան կանանց հանդէպ, որ նկատեցինք նախընթաց գլխի մէջ, եւ որը ճիշտ հակառակն էր մեր Դ-Ե դարի մատենագիրների պերճախօսութեան, երբ բարձր էր կնոջ յարգը¹: Աւելի մանրապատում է Գր. Մագիստրոսի իր տատի՝ Շուշանի մասին, որի ապրւած աշխարհական կեանքն² ու կրօնաւորութեան միջեւ մի քայլ միայն կար: Եւ երբ զուգակիցը վախճանեց, աստուածասէր տիկինը կատարեց այդ քայլն էլ, «կրօնից արժանացեալ, քուրճ զգեստով, եւ անսւաղ ճգնութեամբ, բազում տարիներ խաչակցութեամբ³», չենք իմանում ուր, մինչեւ փոխադրւում է դէպի լաւագոյն կեանքը:

Սիւնեաց Գրիգոր Ա արքայի ամուսինը՝ Շահանդուխտը, որ դուստրն էր Աղւանի Սեւադա թագաւորի⁴, եւ «կին ամենօրհնեալ եւ մեծահաւատ բարեպաշտունհի⁵», ինքն էլ կենակցի մահամբ խաւարած տեսաւ աշխարհն ու խզեց իր կապն նրա հետ, իր քրոջ՝ Կատայի, լծակցութեամբ: Սենեքերիմը, իրենց հարազատն ու յաջորդը քեռայրին, ակնարկում է իր այդ «բարեպաշտ եւ քրիստոսագգեաց քերցս իմոց՝ թագունհու Շահանդուխտի եւ սրբասունեղ օրիորդի՝ Կատայի, որոնք լքեցին երկրաւոր փառքն աշխարհի եւ Քրիստոսի երանակէտ ձայնի հետ ընթացան, ճգնագգեստ առաքինութեամբ»: Թագունհին վախճանում է 1116 թւականին⁶:

Վարդան պատմիչից յիշում են ուրիշ երկու «կանայք թագաւորագուններ կրօնաւորեալներ կուսութեամբ՝ Քորայրն, Խորասուն եւ Մարիամը», որոնց Հ. Ալիշանը համարեց Կիւրիկեան տոհմից, եւ որոնց Սարկաւազ վարդապետն զգուշական խրատներ էր գրում⁷: Ո՛վ կարող էր լինել այդ Մարիամ քան նոյն կուսանոցի եկեղեցին կառուցող ծանօթ բարեպաշտունհին, որի ամուսինն ու զաւակներն էլ արդէն չեն յիշւած, եւ ինքն իրեն անւանում է սոսկ «դուստրը՝ Կիւրիկէի (Գ) թագաւորի⁸», որը համաձայնում է պատմագրի «կուսութեամբ» բացատրութեան հետ: Իսկ Խորասուն՝ նրա տոհմակից ու ժամանակակիցն էր:

Նոյն Վարդանն ակնարկելով Դաւիթ Բ, Կիւրիկէ Գ եւ Աբաս թագաւորներին միեւնոյն տոհմից, ասում է դարձեալ յայտնապէս, «որոնց կանայք կրօնաւորեալք՝ Մամքան եւ Ռուսուքան⁹»: Վերջինս հաւանօրէն յիշւած Կիւրիկէի համանուն դուստրն էր¹⁰, այրութիւնից յետոյ հրաժարւած աշխարհից եւ ճգնակից եղաւ իր քրոջը: Իսկ Մամքանն՝ աւելի քան մի ազգականունհի, իրենց երրորդ քոյրը՝ Մամա կամ Մամքանն¹¹ էր, դաստիարակւած իրենց հոգւով, եւ կենակից Հաթերքի տիրոջ՝ քաջ ու բարեպաշտ Հասանի, որ իշխում է քառասուն տարի եւ շատ յաղթանակներ է չահում թշնամեաց

1. Աստ՝ 145-46: — 2. Աստ՝ 159: — 3. Մգ. թղթ. 43: — 4. Սսկ. 296: — 5. Օրբ. 233: — 6. Նոյն՝ 237, 245: — 7. Վրդ. 122: — 8. Աստ՝ ԺԱ, 1: — 9. Վրդ. 90: — 10. Աստ՝ 56: — 11. Աստ՝ 121. Արց. 182:

դէմ: Վեց զաւակների տէր են լինում եւ յետոյ իրենց բերդերն ու գաւառները թողնում են որդիներին, տալով ամենին իրենց վերջին ողջոյնն ու կտակը եւ զաւակներից մէկի՝ Գրիգորի, հետ միասին մտնում են Դադի վանքը, որի առաջնորդն էր իշխանի եղբայրը՝ Գրիգորը, եւ այնտեղ «կրօնաւոր է եղել» գրում է Հասանը եւ «զգեցաք զձեւ միանձանց», կրկնում է տիկինը, իւրաքանչիւրն անձամբ հաստատելով իր կոչումն եւ ուխտը: Նրանց ժառանգներն յետոյ Գետկոյ եկեղեցու մէջ նպաստներ են սահմանում իրենց այդ աշխարհուրաց ծնողների համար¹:

Օրբելեան Ելիկումի կինը՝ **Խաթունը**, ծնած ազնւագգի, ամուսնու մահաւանից յետոյ արկածալից մի կեանք անցկացրեց², եւ նրա վերջաբանը դրեց կրօնաւորութեամբ: «Մեծ ճգնութեամբ ապաշխարեց, ասում է պատմիչը, շատ տարիներ նեղ խրճիթի մէջ», վախճանեց ու թաղեց Նորավանքի եկեղեցու դրան առջեւ³: Ո՛րք պէտք է փնտռել մենարանը Շնորհալու «պանծալի» քրոջ՝ «Մարեմի ճգնաւորի» քերթողի իսկ բացատրութեամբ⁴, եւ որի համար 1174-ի մի յիշատակագիրն էլ ասում է՝ «այրիութեան եւ ի սրբութեամբ վախճանեց⁵»: Կամ ո՛րք էր ննջում Զաքարեան Սարգսի դուստրը՝ **Նըջիւը**, որի աշխարհից կրկնակի հրաժեշտը ծանուցանում է մի տապանագիր Սանահինի մենաւոր լուութեան մէջ. «ճգնաւոր պատրոն Նըջիւն է⁶», յիշած եւ այլուր իր դուստրի հետ միայն, իսկ ամուսինն անյայտ է: Նրան հետեւողը թւում է իր քոյրը՝ **Նանա թագուհին** եւս, դատելով իր հոգու խնամելուն նւիրելով ու այն յատկապէս մի վանականին յանձնելով⁷:

Զուգեց իր քոյրերից յետ մնալ **Խորիշահը**, **Ներքին Խաչէնի** պատկառելի տիկինը⁸, որ կենակցի՝ Վախտանգի, մահն անջատեց նրան աշխարհից: Իր որդին՝ Հասանը, պատմում է, թէ 1216-ին, որ միասին կառուցում էին Գանձասարի իրենց գերեզմանատան եկեղեցին, եւ արեւմտեան լուսամուտը փակեցին, այդ կէտին իսկ, ասում է, «իմ մայրն կրօնաւորեալ՝ զնաց Երուսաղէմ երկրորդ անգամ⁹». բոլոր ունեցւածքը կարօտեալներին բաշխեց եւ ինքն իր ձեռագործով ապրեց միշտ¹⁰, կեանքն անցնելով «ի դրան Յարութեան քուրճ հագած ճգնութեամբ», եւ զարմացնելով բոլոր տեսնողներին¹¹, մինչեւ «բազում տարիներով ժուժկալութեամբ ապրելուց յետոյ հանգեց ի Քրիստոս՝ լոյսի վկայութեամբ¹²». այսինքն «կամարածեւ լոյս կար» գերեզմանի վրայ ուր թաղեց¹³:

1. Արց. 203-4: — 2. Աստ՝ ԺԸ, է, 2: — 3. Օրբ. 291: — 4. Շն. Զափ. 165: — 5. Աստ՝ 98: — 6. ՍնՀ. 30: — 7. Աստ՝ 129: — 8. Աստ՝ 103: — 9. Արց. 173: — 10. Կիր. 145: — 11. Արց. 173, Կիր. 145: — 12. Արց. 173: — 13. Կիր. 146:

Պապեռոնի կրօնասէր յարկի ներքեւ հանդիպեցինք Կոստանդինի զաւակներից **Հռիփսիմէին**, որ չկարողացան հրապուրել ոչ եղբօրն արքայական պսակը, ոչ հօրն ու հարազատներին վիճակած մեծամեծ պատիւներն ու պաշտօնները, եւ ոչ քոյրերի ոտք դրած շողշողուն պալատները¹: Այլ մտաւ խոնարհական վիճակի մէջ, աչքերը դարձնելով անանց մեծութիւնների: Իր եղբայրն Յովհաննէս արք. երկու անգամ խնդրում է յիշել «յաւէտ երջանիկ կրօնաւոր Հռիփսիմէին», կամ «մեր քրոջ կրօնաւոր Հռիփսիմէին» եւ այլն², եւ որին դեռ պիտի հանդիպենք 1270-ին եւս:

Զապէլ թագուհու շնորհազարդ դուստրերից մէկը՝ **Ֆիմին**³, տիկին Սիդոնի, որի քաղաքն 1260-ին, երբ աւրւեց թուրքմենների կողմից, ինքը զաւակներով ապաւինեց Կիլիկիայում հօր մօտ, ուր մնաց վշտակոծ սրտով: Թէ իր եւ թէ կենակցի՝ Յուլիանի համար աշխարհը մթազնած էր: Այդ դժբախտութեան վրայ աւելացաւ նաեւ Թորոս եղբօր սպանութիւնն եգիպտացիների միջոցով 1266-ի պատերազմի մէջ. Լեւոնը հարազատի գերութիւնն այդ առթիւ, (դարձաւ երկու տարւայ), եւ հօրը մահն 1270-ին: Կեանքն այլեւս հրապոյր չունէր Սիդոնի տէրերի համար եւ երկուսն էլ նւիրեցին Աստուծուն: Տիկնոջ հօրեղբայրն՝ Յովհաննէս արք., նրան ընծայած սողմոնեան գրոց մէջ, որն անթւական է, ակնարկում է նրա կրօնաւորութեան ասելով. «Անցաւորն այս ծանուցեալ՝ -Անանց թագին այն բաղձացեալ,- Նոր փեսային է հարսնացնել, - Մտից դրախտին արժանացեալ»: Ամուսինը, ասում է Ամադին, շուտով թողեց ցաւերի երկիրը 1275-ին⁴, որին տարիներ յետոյ ինքն էլ զնաց հասաւ, ձմռան մի տխուր օր, դեկտեմբերի 2-ին, ինչպէս նշանակում է արքունի Յայսմաւուրը. «Այսօր ի Քրիստոս հանգաւ տիկին **Ֆիմի** կրօնաւորը, Լեւոն թագաւորի քոյրը⁵»:

Եթէ միւս հայ հաւատացեալների շատերի ճգնարաններն անյայտ են, ընդհակառակն քաջածանօթ է Ֆիմիի կուսաստանը. այն է՝ Կիպրոսի ոստանի «Աստածածին Երուսաղէմի»⁶ (եւ յետոյ Տիւրոսի եւ Բուստրոնէ նաեւ Կարդուսեան⁷) կոչւածը,- ներկայ հայ եկեղեցու տեղի վրայ,- որի կոյսերը մեծ մասամբ ազնւականներ, անւանի էին իրենց առաքինութեամբ ու բարութեամբ: Քաջ էր ուրեմն այդ տիկնոջ ընտրութիւնը եւ քաջագոյն նոյն կուսաժողովինը, երբ յանձին հայոց սրբասուն արքայադստեր ուղեցին ու կարգեցին իրենց առաջնորդը. այնպէս որ 1308 թւին այնտեղ մայրապետ է նշանակում Բուստրոնը, յայտնի չէ երբ սկսելով եւ յաջորդ տարին էլ դեռ ողջ է եւ ուղեւոր դէպի Կիլիկիա⁸: Ֆիմին ամուսնացած է 1252-ին, եթէ տասնչորս

1. Աստ՝ 100: — 2. Հւժ. ԶԶ. 1263, 1266: — 3. Աստ՝ 101-02: — 4. Առ Անլ. Ա, 144: — 5. Հայ. 486, 545: — 6. Բուս. 161: — 7. Նոյն՝ 255: — 8. Նոյն՝ 161, 183:

տարեկան էր ըստ Հ. Ալիշանին¹, 1308-ին լինում էր 70, դրա համար 1310-ին արդեն վախճանել էր, եւ իր պատւաւոր պաշտօնն անցել էր դարձեալ ուրիշ մի (կէս) հայունհո՛ւ իր Մարիամ հօրաքրոջ եւ Յոհան իրլինացու դուստրին՝ Մարգարտին, որ Ամադի անւամբ ու պաշտօնով դնում է յիշեալ կուսաստանի մէջ² եւ Բուստրոն՝ «Ս. Ղազարի»³ մէջ, որի գոյութիւնը պատմիչից միայն գիտենք, ասում է Անլարտը։ Բակուրանը հեռանում է այդ աղբիւրներից, յայտնի է, որ վրիպումով, Ֆիմիայի յաջորդը նշանակում է նրա քրոջը՝ Մարիամին⁴։ Որոնցի եւ Կիպրոսի մահարձանների մէջ էլ որոնել տւի հայ մայրապետի անունն, որը չգտնւեց։ Գուցէ 1309-ին մեռաւ ու թաղւեց Կիլիկիայի մէջ, որով Յայսմաւուրն էլ կարողացաւ նշանակել ճիշտ օրը։

Ակնարկեցինք Լամբրոնի մեծ աստածասէր տիկնոջ՝ Շահանդուխտին, որ իր հետ կուսանոց տարաւ ոչ միայն իր դուստրերին, որոնց պիտի դառնանք քիչ յետոյ, այլ իր օրինակով ուրիշներին էլ իր հետագայ տոհմակիցներից, ինչպէս իր Թագեր դուստրի երկու զաւակներին, Ներսէսը՝ սնանելով ու քահանայանալով Սկեւռայի մենաստանի մէջ, եւ Մարիամը՝ նոյն «զանծուկ ընթացից ուղւոյն բուռն հարկանելով», ըստ որի գրում է իր հարազատը «նախանձարկութեամբ» իրենց «օրհնեալ» քեռու՝ Ներսէսի։⁵ Այս օրիորդին, որի հայրենի տոհմն անծանօթ է⁶, յաջորդեց Թեւանուն⁷, որ նախ զետեղեց իր զաւակները, հայոց գահի վրայ նստեցնելով մեծն Կեռանին⁸, եւ Կիպրոսի սենեակալուհու պաշտօնին տալով Ալիծին, «արժանին յիշատակելու զաստածասէրն եւ բարեպաշտուհին» ըստ Ստ. Գոյներ երէցների⁹, իսկ երրորդին՝ Մարիւնիի, աստածապաշտութեան հանդէսը տեսնելու ենք¹⁰։ Այդ քաղցրութիւններից յետոյ տիկինը քամեց կեանքի դառն բաժակն էլ, ականատես լինելով իր սկեսրայր՝ Կոստանդինի, սրախողխող վախճանը, - յայտնի չէ ո՛ւր եւ ի՛նչպէս,¹¹ - եւ ապա Հեթումի՝ կենակցի, նահատակութիւնը մարտի մէջ, ինչպէս գրում է Յակոբ եպիսկոպոսը¹²։ Մնաս բարեա՛ւ աշխարհ, եղաւ իր վերջին խօսքը, եւ հազաւ թուիս սքեմը, նոյն յիշատակագրի կողմից կոչւելով «մեծագարմ եւ բարեպաշտ կրօնաւորը Թեւանու», կամ «ճգնազգեստ եւ բարի անուն տիկնանց տիկին՝ կրօնական վարքով ճգնող» եւ «խաչ ընդ ուս բարձողն»¹³։

Հետաքրքրական է պարագան նաեւ երեւանցի Աճապխան անունով տոհմիկ տիկնոջը,- Ժէ դարի սկիզբները,- որ անհամաձայնութեան հետեւանքով մի ժամանակ

բաժանւած է ապրում իր ամուսնուց՝ Յովհաննէսից։ Յետոյ հաշտոււմ են եւ իրենց անմիաբանութեան լաւագոյն լուծում տալու համար այրը կրօնաւոր է դառնում Սեւանայ վանքում, իսկ կինն իր դստեր՝ Լուկիայի հետ «մտնում են կուսանոցի վանքը եւ լինում են հաւատաւոր կանանց կարգը» եւ անունը փոխելով կոչւում է Աթանասիա¹։

Ահա մի պատկառելի գումար մեր ազնւագարմ հաւատաւորների, որոնցից չորսը թագուհիներ են, ութն արքայազուհիներ, տասնչորսն իշխանազգիներ եւ երկուսը տոհմիկ եւ որոնք իրենց որակով ու թւով պատիւ են բերում հայկական հին աստածապաշտութեան։ Դարձեալ դրանցից ինն հոգի պատկանում են Բագրատունեաց տոհմին, վեցը ծնունդով եւ երեքը թագուհիներ ամուսնութեամբ, ինչ որ հազար ու մի եկեղեցիների Անին կերտող այդ մեծ ազգատոհմի փառքն են կազմում։ Լամբրոնի տունը պարծենում է նրանցից հինգով, Պահլաւունեացն երեքով, եւ Զաքարեանցը նոյնպէս։ Եւ սրանք պատահաբար յիշածներն են միայն։

Նկատելի է, որ այդ յիշածներից մեծ մասն այրիներ են, բայց մենք տեսանք նաեւ կուսանոցների գոյութիւնը մեր Դ եւ Ե դարերում²։ Ասացինք եւս թէ բարբարոսների տիրապետութիւնը մեր աշխարհի վրայ ստիպեց փակել կուսանոցները, որով մեր հաւատաւորներն առանձին էին բնակւում։ Այսպէս Ը դարում, Սիւնեաց Ստեփանոս եպիսկոպոսի քոյրը՝ Սահակդուխտը, «մանկութիւնից ստացել է կուսութեան վարքը», ճգնում էր Գառնիի ձորակի մէջ «այրի մէջ»³։ Սակայն ապահով շրջաններում կամ կողմերում կուսաստանները նորից բացւում ու լցւում էին։ Եւ մեզ ծանօթ են Թրին վանքը⁴, Անիի մէջ համախումբ բնակող «սուրբ կոյսեր» յիշած 1296-ին⁵։ Սմբատի կանոնական սահմանը «կանանց վանքերի» վերաբերեալ՝ ԺԳ դարից⁶, Սիւնեաց մէկ «կուսանոցը» ԺԴ դարում⁷, Աճապխանի մտած վանքը⁸։ Սիւնեաց Հալիձորի անապատը՝ յիշած 1653-ին եւ 1698-ին⁹, Շահերի մենաստանը՝ նոյնպէս ի Սիւնիք 1673-ին¹⁰, Արագածի մօտ Կարբւոյ կուսանոցն՝ 1685-ին¹¹, Ղարաբաղի Աւետարանոց աւանի մենանոցը, հիմնւած կամ վերաշինւած Հռիփսիմէ մայրապետի կողմից, ինչպէս գրում է իր կրտսեր քոյրն ու վիճակակիցը՝ Գայիանէն 1671-ին, կոչելով բնակիչներին «աստածասէրներ եւ բարեպաշտուհիներ սրբասնունդք եւ կուսակրօնք»¹², չհաշւելով հայ աշխարհից դուրս գտնւածներն էլ։

1. ՅՃԳ. Բ, 470: — 2. Առ Անլ. Ա, 144: — 3. Բուս. 211: — 4. Յիւդ. 62, 111: — 5. Սիւ. 99, ծն. 3: — 6. Աստ՝ 87-8: — 7. Աստ՝ 95: — 8. Աստ՝ 161: — 9. ՀԷԳ. ՂԽ. 1310: — 10. Աստ՝ ԺԴ, 6: — 11. Սիւ. 85: — 12. Աստ՝ 95: — 13. ՀԷԳ. ՂԽ. 1274:

1. Զք. սրկ. Ա, 54: — 2. Աստ՝ 167: — 3. Օրբ. 101, իսկ խաթուն «ի խրճթի» աստ՝ 171: — 4. Աստ՝ 169: — 5. Կիր. 140: — 6. Սմ. Օր. ԼԴ: — 7. Հիւդ. 584: — 8. Աստ՝ 173: — 9. Սիւ. 257. ՀԷԳ. ՂԽ. 1372: — 10. Սիւ. 259: — 11. Գրչ. Թ. 589 Ս. Ղզր: — 12. Զալ. Բ, 246:

Եւ այդ ամէն մենաստանների մէջ խառնւած էին տոհմիկն ու ռամիկն միասին, բոլորը միանգամայն ազնւականացած հոգով, դարձած հարսեր երկնաւոր փեսային, թաղւած իրենց հոգեւոր խոկման ու վերացումների մէջ, եւ կանգնած հայ ազգի պահպանութեան ու փրկութեան համար աղերսարկու հրեշտակներ: Միանգամայն վկայելով ապագայ բարեպաշտին ու մարմնապաշտին, թէ որքան յարգի էր աւետարանական խրատը նաեւ հին հայ կանանց դասին, երբ քրիստոնէական բարոյականի սահմաններն աւելի ամուր էին մեր ազգի մէջ: Կուսանոցների ծագման, ներքին կազմութեան, կարգերի ու կենցաղավարութեան մասին առանձին գրել եմ: Իսկ մեր հին առաքինեաց առ Աստուած հաւատքի եւ սիրոյ շքեղագոյն հանդէսը տեսնելու ենք այս գրքի ԺՁ գլխի մէջ:

5.- Մեր այս գլուխը փակելուց առաջ հրաւիրում եմ ընթերցողներին հետեւել ինձ դէպի Սկեւռայի մենաստանն, որ գտնւում է Լամբրոնի անմատոյց ամրոցի² ստորոտում եւ սրբարանն ու վերջին քնարանն է նոյն դղեակի տէրերի: Գտնւմ ենք հանդիսատես լինելու սրտայոյզ մի տեսարանի, որ կատարւելու է նոյն ուխտի Աստուածամօր տաճարի նւիրական ումերի մէջ:

Իբր 1190 թւականի մէջ ենք, գարնան մի ծիծաղկոտ օր, ուր նոյն սրբավայրը ցնծում է Կիլիկիայի հայ, լատին եւ յոյն ազատանիների ներկայութեամբ: Իշխանների, տիկնանց եւ օրիորդների մի ամբոխ, որ եկել են տեսնելու աշխարհից հրաժեշտն իրենց վիճակակից ու կենցաղակից երեք ընտրեալ հոգիներու: Այդ շողշողուն բազմութեան մէջ աչքի են ընկնում իրենց տխրամած կերպարանքով՝ Լամբրոնի տէրը՝ Հեթումն, եւ իր զաւակներն՝ Օշին, Կոստանդին եւ Աւիթ, որ շրջապատում են նրան: Իսկ բեմի վրայ բազմած մի եպիսկոպոս է երեւում, զգեստաւորւած սրբազան ճոխագոյն հանդերձով, սպիտակ կնգուղը գլխին ու հովական ցուպն ձեռքում, ընկղմած իր խորհուրդների մէջ: Երիտասարդ մի կղերական է երեսունեթ տարեկան, առոյգ, որ աւելի փայլ է ընծայում իշխանական գեղեցկութեանն, որ սքողում է նրա ամբողջ անձն ու դէմքը³:

Սպասումն երկար չի տեւում եւ տաճարի դռան առջեւ է հասնում ու կանգ է առնում շքեղ մի տիկին, մի գոյգ նազելի օրիորդների հետ, որ բոլորի աչքերն նրանց են դառնում եւ խոնարհում են իրենց գլուխները: Տիկինն ըստ երեւոյթին արդէն իր աշնան սեմին է, մինչ իր ընկերուհիների վրայ ամառն է սաւառնում: Հագել են իրենց ազնւական աստիճանի համեմատ եւ գլուխները թանկագին քողերով ծածկել են⁴: Եպիսկոպոսն իսկոյն ելնում է, նրանց ընդառաջ գնում եւ ողջունում է նրանց, հոգեւոր

ցնծութեան փայլն երեսին: Այդ բարձր եկեղեցականն է Լամբրոնի հանգուցեալ տիրոջ՝ բարեպաշտ Օշինի որդին, եւ հին հայ սրբազան բեմի մեծագոյն գարդերից՝ Ներսէսը, առաջնորդ Տարսոնի: Իսկ տիկինը նոյն ամրոցի տիրուհին՝ Շահանդուխտն է, իր սիրասուն դուստրերի՝ Շուշանի ու Տալիթայի գոյգ շուշանների հետ: Ներսէսն ընդունում է, ուրեմն, իր սիրական մայրիկին ու քոյրերին:

Մնւած ու սնւած Պահլաւունի Շահանի աստուածավախ յարկի ներքոյ, արիւնառու եւ ապրած սերտ հաղորդակցութեան մէջ չորս երեւելի հայրապետների, որոնց երկուսը հօրեղբայրներն էին՝ Գրիգորիսն ու Ներսէսը, հօրեղբորորդին՝ Գրիգոր Տղան, եւ իր կաթողիկոսացու հարազատը՝ Գր. Ապիրատը, որոնք իրարու յաջորդեցին¹, իր հայրենի բարեպաշտութիւնը Շահանդուխտը տարել եւ զուգել էր Հեթումեան քաջածանօթ աստուածսիրութեան հետ²: Ամուսնու կենդանութեան ժամանակ եւ դեռ շրջապատւած «բարեզարդ զաւակներով»³, նոյն յիշատակագիրը գովում է «սրբասէր եւ ճգնազգեաց», եւ Սմ. Սկեւռացիից՝ «ամենաբարի եւ ճգնազգեաց»⁴ բառերով. աշխարհի մէջ է եւ արդէն աշխարհից դուրս: Անցան տարիները եւ նրա կատարած օրինակելի տանտիկնութիւնը, զաւակներին տւած սքանչելի դաստիարակութիւնը⁵, արտասուքով Սկեւռայի դամբարանին յանձնած ամուսնուն, Մարեմ դստեր ու Գրիգոր զաւակի հետ⁶, եւ տեսել էր Հեթում որդուն՝ հայրենի ու Ներսէսին՝ Տարսոնի աթոռների վրայ, այլեւս հաշիւ չունի անցաւոր աշխարհի հետ եւ սկսել էր ապրել քաղցր երագով հանդերձելու, որի հետ կապել էր իր սրբասուն դուստրերի սրտերն էլ եւ երեքը միասին եկել են կնքելու իրենց հրաժեշտի ուխտը անխուսափելի մահով աշխարհը թողնելու:

Երիտասարդ արքեպիսկոպոսը, շրջապատւած սարկաւազներով եւ սարկաւագուհիներով⁷, տաճարի դռան առջեւ սկսում է սրբազան արարողութիւնը: Սաղմոս եւ ընթերցւածներ, որոնց յաջորդում է Ներսէսի աղօթքը, հայցելով երկնից շնորհներն իր սիրելիների վրայ: Յետոյ ակնարկում է եւ սարկաւագուհիները վերցնում են նրանց ազնւական քողերը, բացում են գեղեցիկ գօտիները, հանում են շողշողուն փիլոնները, մերկացնում են աշխարհից ու թողնելով նրանց միայն պատմուճանով: Նրանց գլխին գցում են թուխ ու լայն քողեր, նրանց տալիս են մի գոյգ վառւած մոմ, եւ ծոնկի են իջեցնում: Առաջնորդը, որի համար ծածուկ բան չկայ նրանց սրտի խորքում, այն հանդիսականների համար եւս բացելու նպատակով, հարցնում է համառօտ ու վճռական բառերով, թէ ի՞նչ պատճառով են ընտրում կրօնաւորական վիճակը եւ

1. Քզմ. 1923, 12 եւն.: — 2. Աստ՝ 63-64.: — 3. Աստ՝ 105.: — 4. Աստ՝ 116:

1. Աստ՝ 31, 98: — 2. Աստ՝ 94: — 3. Անդ.: — 4. Պտմ. Լմբ. 234: — 5. Աստ՝ 94-95: — 6. Պտմ. Լմբ. 234: — 7. Աստ՝ 152-53:

կարողանալ¹ են տոկալ նրա նեղութիւններին: Նրանց հաստատական պատասխանի վրայ Ներսէսն ասում է. «Եթէ այսպէս է, մտէ՛ք խաղաղութեան մէջ»: Ոտքի է կանգնեցնում նրանց, որ իր ետեւից եկեղեցի են մտնում, եւ յուշիկ քայլերով առաջանում են դէպի խորան, հանդիսականների սեւեռուն աչքերի դիմաց:

Հասնում ու ընկնում են Սուրբ Սեղանի առջեւ, ուր երկրորդ պաշտամունքից յետոյ, Ներսէսը հոգեւոր հայր դարձած իր սիրելիներին, նստում ու խրատում է նրանց պերճախօս ու դողող ձայնով.՝ որ մասնում է իր ներքին խռովումը.՝ մոռանալ Լամբրոնի փառքը, իրենց ազնւականութիւնը, սիրելիներին որ թողեցին, այդ ազնւաշուք դասակարգը, որ եկել է սքանչանալու նրանց նւիրման վրայ, մոռանալ ամէնն ու ամէն բան: Ապա հրամայում է եւ նրանք իրենց ձեռքով վերցնում են մկրատը սեղանի ոտքի մօտ դրած ու յանձնում են նրան ի նշան իրենց յօժարակամ նւիրման եւ նա սկսում է կտրել նրանց գեղեցիկ ծամբը հինգ տեղով. նախ ճակատին, ապա գլխի վրայ Ս. Երրորդութեան անունը տալով, որին նւիրում են: Յետոյ կանգնում են դէպի ժողովուրդը, բարձրացնում են իրենց փափուկ ձեռքերը եւ հանդիսապէս արտասանում աշխարհից հրաժարման ուխտը, որ թելադրում է առաջնորդը:

Այդ պահին խոր յուզում է պատում հանդիսականներին, շատ աչքեր արտասուում են. Լամբրոնի տէրն ու զաւակները չեն կարող զսպել իրենց հեծեծանքը եւ Ներսէսի ու նւիրեալների տամուկ բիբերի մէջ շողում է արեւից աւելի երկնային լոյսի ճառագայթը: Սարկաւագուհիներն աւանդատուն են տանում նորընտիր հաւատաւորներին, միասին վերցնելով սեղանի ոտքի մօտ դրած նրանց կրօնաւորական հանդերձն էլ: Այնտեղ նրանց գլուխները խուզում եւ հագցնում են նոր ձեւով եւ ապա նրանք դուրս են գալիս թաղած իրենց սեւ պարեգօտի, սեւ կրկնոցի եւ սեւ քողի մէջ¹: Լամբրոնի չքեղափայլ տիկինն եւ օրիորդներն այլեւս չկան, այլ երեք սգաւոր աշխարհից հրաժարածներն, որոնք առաջնորդն այստեղ նոր անուններ էլ դնում է. մօրը՝ Մարիամ², նրա պաշտած Աստածամօր³ անունը, քոյրերին՝ այլ, որ անծանօթ են: Յետոյ Ներսէսն աջը դրած նրանց գլխին, տալիս է քահանայապետական վերջին օրհնութիւնը, բեմի վրայ է բարձրացնում նրանց, որ իր հետ խոնարհւում ու երկրպագում են Ս. Սեղանին: Ապա իջնում են ցած: Մարիամի Հեթում որդին ու թոռները մօտենում են, արտօսարալից աչքերով ողջագուրւում են սիրելիների հետ, որ իրենցից բաժանւում են ընդ միշտ, խոնարհւում ու ողջունում են բոլոր հանդիսականներն էլ: Զոհը կատարեալ է

այժմ: Ներսէսին, որ մայրենի բարեպաշտութիւնն Աստծուն էր նւիրել¹, հիմա իր կարգին մօրն ընծայեց Աստծուն՝ երկու քոյրերով հանդերձ:

Այս նկարագրւածը կազմեցի ԺԱ դարի մաշտոցի (Ս. Ղզր. մէջ) սքեմարկէից կանոնից, որ յատուկ էր «արանց եւ կանանց», եւ Սամուէլ Սկեւռացու 1190-ին գծած համառօտից. «Սրանց մայրը՝ Շահանդուխտը, ամենաբարի եւ ճգնաւորի զգեստով, այժմ կրօնաւորեալ իր որդու ձեռքով սբ. հօր (Ներսէսի), երկու դուստրերի՝ Շուշանի եւ Տալիթայի, որոնք նոր ճգնողների ճանապարհին հետեւեն²»: Իսկ 1195-ի մի յիշատակագիր արդէն իր գերագոյն նպատակին հասած է նշանակում տիկինը Շուշանի հետ: Շահանդուխտը հրաժարւելով Լամբրոնից, կարող ենք ասել, թէ նրա փառքն ու բխտն էլ իր հետ միասին մեկնեցին: Մեծ հաւատաւորը շուտով վերացաւ նաեւ երկրից, որպէսզի շտեսնէր տխուր վախճանն իր դղեակի եւ անդրանիկի. որին հանդիսատես եղանք³. ամենաազդող ապացոյցն աշխարհի ունայնութեան, որ կանխեց զգաց՝ եւ օրինակովն զգալ տւեց ապա որդուն էլ - եղբօրորդին Հոռմկլայի անուշ քերթողին, որ երգեց. «Քեզ միշտ մօտ ճանաչիր - Մահւան քունն եկաւ, - Քննող դատաւոր»:

Այդ քունը խնայեց այդ տիկնոջ՝ նախքան պատահարը տեսնել պայքարը նաեւ իր միւս որդու՝ Ներսէսի դէմ, Ռուբինեան իշխողին, որ 1198-ին անգիտակցաբար ձայնակից եղաւ նրա արեւելեան հակառակորդներին, որոնք պահանջում էին Տարսոնի առաջնորդից՝ հրաժարւել իր ազատախոհ ընթացքից միւս քրիստոնեայ եկեղեցիների հանդէպ. ազատախոհութիւն բխած յիսուսաւանդ սիրոյ մեծ պատւիրանից, որ գրաւել էր իր միտքը, եւ իրեն ձերբազատում էր հին նախապաշարունակներից, ինչպէս վկայում են իր սքանչելի Ատենաբանութիւնն եւ Լեւոնին ուղղած թողութն, իր մտքերի զոյգ հայելիները: Այդպէս էր դաստիարակել իրեն Պահլաւունեաց դուստրն ու Լամբրոնի ազատ կատարը⁴:

Այդ դղեակի մեծութիւնն եւ ոյժը, բարձրաբերձ ժայռից ու թանձր պարիսպներից աւելի պտուղն եղաւ իր մէջ թառած աստածապաշտութեան եւ սրան էլ հնոց՝ «հանգստարանն սուրբ ու գլխաւոր Առաքեալի նշխարների», որ առաջին տէրն՝ Օշին Ա., «պատրաստեց նախ բերդի ծայրի մէջ» եւ այդ նշխարները, գրում է Սամուէլը, բերել էր Հայաստանից Ապլխարիպ Արծրունին⁵ եւ «հրամայեց հպատակութեամբ սպասաւորել այդ դղեակի սուրբ Առաքեալին⁶», ուր յետոյ ինքն էլ հանգչեց⁷: Այդ բարեպաշտութեան ու բարեպաշտից, այդ Ս. հանգստարանին, այդ մեծութեան ու

1. Հմմտ. Պատմ. արք. 439-40: — 2. «Մայր սոցին (Օշինի զաւակների) Մարիամ կրօնաւոր»: Հ. Լ. Զ. 1195: — 3. Աստ՝ 105:

1. Անդ: — 2. Պատմ. Լմբ. 234: — 3. Աստ՝ 64: — 4. Աստ՝ 60, 94, 145: — 5. Աստ՝ 67: — 6. Նշխարների յարգանքը տեսանք աստ՝ 164-65: — 7. Պատմ. Լմբ. 225:

գորութեան փոխարէն Տարսոնի ահեղ գահաւանդի վրայ հանգչում է այսօր ընդարձակ եւ սարսուռեր մի կո՛յտ աւերակներ:

Ո՛վ դարեր, ո՛վ բախտ:

ԳԼՈՒԽ Թ

Չարութեան մէջ

Լոյսից՝ որում ապրեցինք անցնում ենք խաւարին եւ մեր այս, գործի մէջ ոչ մի զարմանալի բան չկայ: Ձի կարելի պահանջել, որ մի ազգի բազմադարեան գոյութեան մէջ հանդիսատես լինէինք միայն առաքինութիւնների, եթէ խնդիրը, նոյնիսկ, այն սեռի շուրջ դառնայ, որ նախախնամութիւնը զարդարել է բարեպաշտութեան ու պարկեշտութեան մեծագոյն զգացութեամբ եւ որի գայթակղութեան մէջ անվրէպ բաժինը ունի հակառակորդ սեռը: Ո՞ր ծառի պտուղների մէջ չեն գտնւում փտածներ էլ, որ հարկ լինի զատել լաւերից բարձրացնելով նրանց յարգը: Չպէտք է վարանեմ, ուրեմն, ի տես դնելու հին հայուհու նաեւ բարոյական արատներն, առանց որի մեր ծանօթութիւնն նրա մասին անկատար պիտի լինէր, եւ նրա առաքինութեան մեծութիւնը նւազ զգալի:

Հայ կնոջ բարոյականն համեմատաբար եղել է միշտ մեր ազգի մէջ տիրող ընդհանուր բարքերի հետ: Բարքերն էլ ենթակայ են եղել իշխող կրօնների ու քաղաքական հոսանքների: Այսպէս մեր հեթանոսութեան կամ այլակրօն ցեղերի տիրապետութեան ներքեւ հայուհին մասամբ քաջալերւել ու տարւել է անբարոյութեան, մինչդեռ քրիստոնէութեան եւ սրա յարակից ազգային անկախութեան շրջաններում աւելի բարձր մակարդակի վրայ ենք գտնւում նրան: Այս պատճառով ստիպւած ենք մեր խնդրի քննութեան մէջ հետեւել ժամանակին քան նիւթերի կարգին, տեսնելու համար յեղաշրջութիւնն, որ հետզհետէ կատարւում է:

1.- Բարձրանում ենք մինչեւ քրիստոնէական թւականի սկիզբը, ուր կապադոկացի Ստրաբոնը, մեզ նկարագրում է Անահիտի՝ պաշտամունքի ընդարձակութիւնն Հայաստանի մէջ եւ «տաճարները զանազան տեղեր եւ մանաւանդ Ակիղիսենէի (Եկեղեաց) մէջ»¹: Այդ շրջանին մեր դիցուհին բոլորովին տարբեր մի կերպարանք ունի քան այն, որ մեզ ծանօթ է: Դեռ հեշտասէր դեռատի է, հայոց

Ափրոդիտէն, եւ յունականի պէս էր ու մնաց «ծնունդ մեծն արի Արամազդի, ... որին ամէն թագաւորներն են պատուում, մանաւանդ Յունաստանի թագաւորը»¹: Ուրեմն բոլորովին նոյն յունականի հետ եւ նրա պէս պաշտպանն ու քաջալերողը ցանկասիրութեան, որով մեր կոյսերից ծանր եւ նրանց անձերի ու ցեղի անարգիչ պահանջներ ունէր: Երիզայի մեհեանի մէջ, պատմում է յոյն աշխարհագիրը, ոչ միայն «ծառաներն եւ աղախներն» անձնատուր էին նրա անպարկեշտ պաշտամունքին, «այլ նոյնպէս ազգի ազնւական կոյս դուստրերն եւս նւիրւում են նրան եւ սովորութիւն է, որ երկար ժամանակից յետոյ» այդ գեղծ կեանքը վարելու «դիցուհու մօտ, ապա ամուսնութեան են տրւում, եւ ոչ ոք անարժան է համարում այդպիսի կանանց ամուսին ունենալ»: Եթէ այդ աղջիկներն երկար էին մնում մեհեանի մէջ, յայտնի է՝ թէ սահմանաւոր թւով անձեր էին՝ Հեստեան կոյսերի պէս, բայց մեր Անահիտեանները զուրկ էին նրանց զգաստութիւնից:

Այս խորշելի տեսարանին լոկ Հայաստանի մէջ չենք հանդիպում: Ստրաբոնից հինգ դար առաջ Հերոդոտը պատմում է նաեւ Բաբելոնի դուստրերի մասին, թէ բոլորն էլ ստիպւած էին իրենց կեանքի մէջ մի անգամ յանձնելու մի օտարականի՝ Միլիտտա դիցուհու տաճարի մէջ: Գրեթէ նոյնն էր լինում, ասում է, նաեւ Կիպրոս կղզու մէջ²: Նոյն լայիրջ պաշտօնը մատուցանում էին Քանանում, Փիւնիկէում եւ Սիդոնում իրենց Աստարտա դիցուհուն³: Իմաստութեան ու նրբագոյն քաղաքակրթութեան մայրն՝ Հելլադան, իր կոյսերին նւիրելով Ափրոդիտեան տօներին եւ որի ծագումն չատերն⁴ արեւելքից են կարծում, ինչպէս եւ մերը:

Միեւնոյն անամօթն էր ուրեմն հայ Անահիտն էլ, որ Հայաստանի դուստրերին անարգութիւնն էր պարտադրում: Եւ նրանց հոմանիւները, յարում է Ստրաբոնն, այնքան խնամքով էին հետեւում, որ հիւրեր էլ ընդունում եւ յաճախ նրանց պարգեւներ էին տալիս քան վերցնում, այնչափ լի էին նրանց տները բարութեամբ: Եւ ամենուն օթեւան չեն շնորհում, ասում է, այլ վիճակով իրենց հաւասարին⁵, գուցէ նրանցից էլ իրենց համար ամուսին գտնելու նպատակով⁶: Չենք իմանում թէ Անահիտն ե՞րբ «մայր ամենայն զգաստութեան»⁷ դարձաւ մեզ մօտ: Անշուշտ երբ պառաւեց, ինչպէս երեւում է «մայր» կոչումից եւ երբ քրիստոնէութեան արշալոյսն սկսեց փայլել մեր հայրենիքի շուրջը, նախքան իր մաքրագործ ջերմութիւնն անցկացնելով մասամբ այդ հեթանոս աշխարհից ներս, - ինչպէս սրբել էր փոքր ի շատէ միւս դիցապաշտ ազգերի բարքերն էլ՝⁸ -

1. Թն. նոյն կոչումն է: — 2. Ստ. Աշխ. ԺԱ, Ժդ, 16:

1. Ագթ. 51-52: — 2. Հեր. Ա, 87թ: — 3. Վիգ. Ա, 1180. Գ. Թագ. ԺԱ, 5. Ողջ. Դ, 13, 14: — 4. Դրմբ. Ե, 722, 727. Գ, 172: — 5. Ստ. Աշխ. ԺԱ, Ժդ, 16: — 6. Հմմ. աստ՝ 30: — 7. Աստ՝ 110: — 8. Հմմտ. Գլղ. 59:

մինչեւ Գրիգորի խաչն ու Տրդատի սուրը բոլորովին վտարեց Անահիտին Հայոց տիկնութիւնից եւ աշխարհից¹, գնալ ապաշխարելու հին մեղքերը:

Հ. Ինճիճեանը կասկածով էր նայում Ստրաբոնի այդ տեղեկութեան²: Բայց այդ կապաղովկացին թէ ժամանակակից եւ թէ այնչափ մօտ էր մեր աշխարհին, եւ այնքան մանրամասն է իր տեղեկութիւնների մէջ, որ այդ տարակուսանքին տեղ չի մնում: Եւ միթէ կարելի³ է բարոյականութիւն պահանջել հեթանոսութիւնից, որ աստածացրեց ախտերը:

2.- Այժմ գտնւում ենք նշանաւոր Դ դարում, որում Փաւստոսը վկայում է, թէ Հայերը քրիստոնէութիւնն ընդունել էին «միայն իրրեւ մարդկութեան կրօն ինչպէս իրենք էին, եւ ոչ ջերմեռանդ հաւատքով», եւ այն «ի հարկէ»⁴, այսինքն Տրդատի գէնքի բռնութեան ներքեւ⁵. Բացի մի դասակարգից, որ շնորհիւ իրենց սովորած յունարէնի կամ ասորերէնի, աւելի հմուտ ու հետեւող էին Աւետարանի վարդապետութեան⁶: Եւ մեր տոհմային ընդհանուր կենցաղի մէջ, իշխողը դեռ հեթանոսութիւնն է՝ քրիստոնէական դիմակի տակ, իր հարճերով, կնաթողութեամբ⁶, կոծերով մեռելների վրայ⁷, ոճիրներով, ինքնասպանութեամբ հովապետների եւ ծածուկ կամ յայտնի կռապաշտութեամբ⁸: Եւ եթէ լսենք Խորենացուն, մեր նախարարները կրօնից աւելի ունկնդիր էին իրենց կանանց ու հարճերին, քան բարեպաշտ Տրդատի ձայնին, որ եւ լռեցրին յաւերժաբար⁹:

Կրօնական ու հոգեկան այդպիսի պայմանների մէջ, անշուշտ դժւարութեամբ պիտի կարողանար հայուհին բարոյական բարձր գիտակցութիւնն ունենալ, բացի զարգացած մէկ մասից, ինչպէս ասացինք: Եւ փտութիւնը տեսնւում է նոյն ինքն առաքինի Տրդատի յարկի տակ եւ նրա հարսի վարքի մէջ, որ նախապէս ակնարկեցինք¹⁰: Շատ մեծ էր գալթակղութիւնը յանձին Հայոց թագուհու, այնպէս որ հասարակութեան բարոյականի պահապանը Ս. Վրթանէսն ստիպւում էր մօտենալ նրան եւ «յանդիմանէր» իր խառնակ ընթացքի համար: Իսկ նա փոխանակ զգաստանալու հովի ազդարար ձայնից, խռովում ու զայրանում էր եւ վերջը վրէժխնդրութեան դիմեց հետեւեալ եղանակով:

Այդ շրջանում հեթանոս Հայաստանի քրմերի գաւակների մեծ ամբոխը դեռ անհաշտ էր ապրում Աւետարանի հետ, որի առաքեալը, նոյն ինքը Վրթանէսի հայրը, քանդել էր իրենց շահի աղբիւր մեհեանները: Թագուհու մէկ ակնարկը բաւական եղաւ

նրանց խմբելու երկու հազար հոգուց բաղկացած մի բանակ, որ մի առաւօտ չուտ գնաց պաշարեց Աշտիշատի կաթողիկոսի քաղաքի պարիսպը: Ներսէս էր Գրիգորի ատելի գաւակն «առանձին քիչ անձերով», եւ մատուցում էին Ս. Խորհուրդը: Յարձակումն սկսեց, աղեղները լարւած, սրերը բաց եւ մահակներով բախում էին դուռը: Եւ դեռ չբացւած կամ որեւէ ընդդիմութեան չհանդիպած, կաշկանդւեցան կռնակների վրայ՝ առանց կապի ու կապողի, եւ բոլորն էլ գետին տապալւեցին անբարբառ եւ անշարժ:

Վերջացաւ պատարագը եւ կաթողիկոսը դուրս ելաւ, զարմանքով տեսաւ գետնամած ամբոխն ու հարցրեց. «Դուք ո՞վ էք, կամ որտեղի՞ց էք եկել, կամ ի՞նչ էք խնդրում»: Ծածկելն աւելորդ էր եւ պարզ կերպով ասացին թէ եկել էին աւերելու Հայաստանի հնագոյն ու մեծագոյն սրբավայրը, եւ սպանել հայրապետին «համարձակ կերպով ակնարկեցին թէ մեծն Հայոց տիկնոջ հրամանով»: Ու վերահաս պատուհասից խրատւած իրենց զղջումն էին յայտնում: Ծերունին ձեռքերը բարձրացրեց առ Աստուծ, աղօթեց ու բուժեց այդ թշուառները, հրահանգեց եւ յետոյ մկրտեց բոլորին իրենց ընտանիքներով հանդերձ¹: Արդեօք «աշխարհաչէնն» Խոսրովն իմացա՞ւ, իր կնոջ այդ աշխարհաւեր փորձը: Պատմութիւնը լռում է:

Սակայն դիւրութեամբ ըմբռնում ենք թէ ինչո՞ւ այդ կնոջ որդին՝ Տիրանը, յոռեգոյն թագաւորն եղաւ Արշակունեաց մէջ, հեղինակ այլ եւ այլ ոճիրների եւ չարիքների ու գալթագղութեան ազգի, որի բարոյականի ծայրագոյն անկումը պատահեց իր օրով²: Ս. Յուսիկն կշտամբում էր թագաւորին եւ ազատանուն «անօրէնութեան, պոռնկութեան համար» եւ ուրիշ չարեաց, որ կատարում էին, մերժելով անգամ եկեղեցուց եկած կշտամբանքը եւ դրա համար բրածեծ մահամբ կնքեց իր կեանքը³: Իր նախանձին գոհ գնաց Դանիէլ քորեպիսկոպոսն էլ⁴: Յիշենք նաեւ Յուսիկի որդիների զեղծ վարքն ու վերջն անառակ կանանց հետ⁵: Շեշտեցի, այստեղ, յատկապէս այդ ախտի վրայ, որի մէջ հայ կինը քաջալերւած ու գործակից է հակառակ սեռին:

Չմոռանանք Արշակաւանն էլ, ապաստարան դարձած բազմաթիւ ամուսնադաւ արանց ու կանանց⁶ եւ բոլոր չարագործների: Աշխարհը քանդւում էր, գրկւածների բողոքները բարձրանում էին, մինչեւ Ներսէսն ստիպւեց երկնքից չարակեղ մի համաճարակ տեղացնել ամբարիշտ քաղաքի վրայ եւ նրա քսան հազար ընտանիքներին դիակներ դարձրեց երեք օրւայ մէջ⁷: Հայոց Սողոմն ու Գոմորն եղաւ այն:

1. Ագթ. 49, 50, 584, 591: — 2. Հնչ. Գ, 178: — 3. Փաւս. 33: — 4. Ագթ. 584, 588-90 եւն: — 5. Փաւս. 33: — 6. Աստ' 48, 51: — 7. Աստ' ԺԷ, 1: — 8. Փաւս. 22, 34, 230: — 9. Խոր. Բ, զբ: — 10. Աստ' 46:

1. Փաւս. 7-8: — 2. Նոյն' 31, 33-34: — 3. Նոյն' 31-32: — 4. Նոյն' 38-42: — 5. Աստ' 42: — 6. Աստ' 51-52: — 7. Փաւս. 107, 110-13:

Մի պահ վերադառնանք նաեւ Արշակունեաց տան մէջ կատարւած եղերերգութեան յանձին Գնէլի¹: Փառանձեմն իսկապէս կեանքը լաւ էր սկսել, սնանելով Մամիկոնեան բարի մի մօր գրկի մէջ, եւ ստանալով «պարկեշտութեան» համբաւը²: Սակայն ընտրեալ փեսայի ցաւագին վախճանն ու յաջորդող բռնադատ ամուսնութիւնը նրա սպանողի հետ՝ ցնցեց մանկամարդին ամբողջ էութեամբ: Բացի այդ, քրիստոնէական բարոյականի մի դպրոց էլ չպիտի գտնէր Հայոց արքունիքում, որի նրբանցքների մէջ թափառում էին Գնէլի հետ՝ սուրբ առաջնորդների, Տիրան արքայի եւ բազմաթիւ նախարարների արիւնոտ ու բողոքարկու ուրւականները, որոնք աւելի եւս խանգարեցին նրա ներքին մարդը, գայրացրին ատելութիւնը նախկին ամուսնու դաւադիրների դէմ, ջնջելով սրտից Աստծու երկիւղն էլ, ասում է պատմիչն³, ինչպէս պատահում է տկար հոգիներին եւ այն ատակ դարձրին ոճիրներին:

Անհարկեցինք իր դաւին՝ Ոլոմպի մրցակցի դէմ⁴, որ իր շարիքների առաջինն եղաւ: Կասկածոտ բիւզանդուհին ամէն կերպով զգուշանում էր նրա սեւ վրէժխնդրութիւնից, որը տեսնում էր նրա երեսի վրայ նկարւած⁵: Այն ժամանակ Անդովկի դուստրը դժոխային մի խորհուրդ յղացաւ: Իր մօտ կանչեց արքունի դրան երէցին՝ Մրջիւնիկին, ու գաղտնի մի հրաման տւեց նրան, հրապուրիչ մի խոստման փոխարէն: Փշաքաղեց քահանան եւ ականջները փակեց: Բարկութեան բոցը ցոլաց տիկնոջ երեսի վրայ եւ նրան քանի օր ցոյց տւեց իր պալատի զնդանի մզլոտ ու ամուր պատերը, որոնք ի վերջոյ կակղեցրին նրա ընդդիմութիւնը: Հասաւ նախանշանակաւ տօնական օրն եւ Մրջիւնիկը պատարագում էր արքունական եկեղեցու մէջ: Այնտեղ էին թագաւորն, երկու թագուհիներն ու բոլոր պալատականները: Բարեպաշտ Ոլոմպին մօտեցաւ ընդունելու Ս. Խորհուրդը, մինչ Սիւնեցու գեղեցիկ աչքերը զսպւած ու դիւական ուրախութեամբ հետեւում էին նրան: Պատարագն աւարտեց եւ հեյլէնուհին ելաւ իր յարկաբաժինը: Այնտեղ սաստիկ խիթերն եւ դողերը պատեցին նրա մարմինն, որոնց անկարելի եղաւ յաղթել եւ շուտով աւանդեց հոգին: Վատչէր երէցն սպանել էր նրան «անարժան անտես անլուր» մի գործով, այն է՝ «կեանքի դեղի մէջ մահաւան դեղը խառնելով» եւ այդպէս տէր դառնալով իր գաւառին (Տարօնի) մէջ Գոմկունք գիւղին⁶, մինչ Փառանձեմի անգուլթ հոգին հրճւում ու հանգստանում էր:

Հայոց տիկինը մի ուրիշ հաշիւ էլ ունէր մաքրելիք: Մամիկոնեանց տէրը կար՝ երէցն Վարդան, մեծանուն Վասակ սպարապետի աւագ եղբայրը եւ թագուհու մօր ազգականը, որ խաղաղութեան միջնորդի պաշտօնն էր վարում Հայոց եւ Պարսից

թագաւորների միջեւ եւ հաճելի էր երկու կողմերին, ինչ որ Վասակի չար նախանձի պատճառ դարձաւ եւ նա կրքից կուրացած, գրգռեց Արշակին եղբօր դէմ, ասելով թէ նրա նպատակն էր արքային եւ Հայաստանը Շապուհի ձեռքը մատնել: Այս Վարդանն էր, որ Արշակի հրամանով ու կամակցութեամբ եկել եւ համոզել էր նաեւ Գնէլին գնալու դաւաճան հրաւերին¹ եւ որի համար Փառանձեմը «ոխութիւնը պահել էր նրանից»: Իմացաւ Վասակի մեքենայութիւնը. սքանչելի էր առիթը: Բոլոր ուժովն ու լեզւանութեամբ գործակցեց սպարապետի հետ, համոզեցին դիւրահաւան թագաւորին եւ մահաւան վճիռը տրւեց:

Վասակն իր մեծութիւնից իջաւ ստորութեան եւ արեան ընտանի մարդ, ինքն իսկ ստանձնեց վճուի գործադրութիւնը, որպէսզի չվրիպէր հարւածը: Մի գնդով, որոնց զէնքերը ծածկւած էին հանդերձանքի ներքեւ, գնաց Երախանի ամրոցը Տայոց մէջ եւ այնպիսի ժամին հասաւ, որ եղբայրը լւացւում էր բերդի մի անկիւնում²: Բերդապահներն տեսնելով իրենց տիրոջ հարազատին, պարզամտօրէն դռները բացեցին նրա առջեւ, որ իր մարդկանց շտապով ուղարկեց իշխանի կողմը եւ ինքը ամրոցին հսկող կանգնեց: Դաւադիրները հասան, խուժեցին վրանի վրայ այն վայրկեանին, որ Վարդանը մերկանդամ ու գլուխը կախ ջուր էին թափում եւ խոցոտեցին նրան սրերով: Ծառաներն աղաղակ եւ գոյժ տարածեցին դղեակի մէջ, որոնց ձայներից սպանւածի կիսն, որ յղի էր, ահաբեկւած սենեակից դուրս վազեց եւ այնտեղ իսկ մի մանուկ լոյս աշխարհ բերեց որին չարաբաստիկ հօր անունը տւեցին³ եւ որն այլեւս չի տեսնւում պատմութեան մէջ: Գուցէ չուզեց ապրել կեանքը, որ այդպիսի տգեղ էջեր ունէր:

Փառանձեմը յազեցած ու գոհ, ինքն էլ իր կարգին կեանք տւեց իր գաւառին՝ Պապին: Եւ կամ հետեւողութեամբ իր հայրենի նահանգի բարբերին, ուր դեռ հեթանոսութիւնն էր գերիշխող, եւ ի հեճուկս իրենց պատմիչի մեծաբանութեան, մինչեւ Մեսրոպ եպիսկոպոս անգամ չունէին եւ նա նախ տւեց նրանց⁴, եւ կամ ուսում առած Արշակունեաց տնից, իր որդուն «նւիրեց դեւերին», ասում է պատմիչը, ինչ որ յիշեցնում է Անուշաւանի նւիրումը Սօսեաց անտառին⁵ եւ այդ դիցապաշտ արարողութեան արդիւնքը համարւում է պատանու աղտեղի կեանքը⁶, որը մոլորամիտ մայրն ի գուր աշխատեց ուղղել⁷:

3.- Մենք լայն կը շնչենք Ե դարի սեմի վրայ, ուր շնորհիւ Գրիգորեան տոհմի մղած դարաւոր պայքարին՝ նախ հեթանոսութեան եւ ապա նրա մնացորդացի դէմ,

1. Աստ՝ 42-43: — 2. Աստ՝ 132: — 3. Փաւս. 155: — 4. Աստ՝ 50: — 5. Աստ՝ 20, 50: — 6. Փաւս. 123:

1. Աստ՝ 42: — 2. Աստ՝ 16: — 3. Փաւս. 127-28: — 4. Փար. խնդ. 114: — 5. Խոր. Ա, ի: — 6. Փաւս. 155-56: — 7. Աստ՝ 91:

որոնց վերջին հարաժոր տւեց մեծ Հացեկացը՝ նշանագրերի գիւտով եւ Աստածաշնչի հայացմամբ¹, ունենք վերածնւած մի Հայաստան, գտւած ու նրբացած բարքերով, որը տեսանք մեր նոյն դարի ազնւականների ու տիկիների մի բազմութեան վրայ²: Այնուհետեւ ոչ թէ ջնջւած, ինչ որ անկարելի էր, այլ նւագել են մեծապէս գեղծումները, եւ զօրացել են առաքինութեան զգացումն ու կանանց պատւի նախանձախնդրութիւնը³:

Ձգաստ Վռամշապուհի որդին ու յաջորդն Արտաշէսն եղաւ «այր մանուկ եւ իգամուլ, բազում անառակութեամբ էր վարում թագաւորութիւնը»: Իր նախնիների ընթացքին հետեւեց, բայց իրեն չընկալաւ ազատանին նրանց ժամանակակիցը չէր եւ զգւեցին ու բողոքեցին Ս. Սահակին, որ չկարողացաւ ուղղել նրան: Եւ հայրապետի խոհական ձայնին չստողները միաբանեցին ու պարսիկներին մատնեցին արքային ու հայրենիքի ազատութիւնն էլ⁴, բարոյականի միակողմանի հասկացողութեամբ: Եւ Հայաստանը կորցրեց իր մեծութիւնն ու փառքը:

Այսուհանդերձ երբ մի այր, մանաւանդ հօրներից, գեղծել ուզէր կը գտնէր իրեն մեղսակիցներ կանանց դասից, որովհետեւ երկու սեռերից եւս եղել են միշտ եւ ամէն տեղ դէպի չարն հակամէտ անձեր էլ. մարդկային է այս, ոչ հայկական: Նոյն խստաբարոյ Ե դարում իսկ տեսանք հայուհիներ, որ վարձով կնութիւն էին անում թուլամորթ ալքերին⁵: Նոյնպէս եւ Մանդակունու բողոքն արանց ու կանանց անհամեստ վարքի դէմ՝ եկեղեցու մէջ անգամ⁶. Եւ ուրիշ անբարոյական ախտերի, որ նոյն բեմբասացը մատնանշում էր կանանց դասի մէջ առանց արանց մասնակցութեամբ⁷:

Իսկ **Թաճարապատումն**, որ նոյն դարի շարադրանքն է, թուում է այդ ախտին ընկերացող ուրիշ չարիքներ էլ: Անմեղների հրապոյրները կախարհների միջոցով: Սպանութիւններ ամուսնու ու տարփածուի մէջ, կամ երկու մրցակից հոմանիների, կամ կնոջ իր ամուսնուն կախարդական հնարներով եւ վիժել կամ սպանութիւն ծննդոց: Աւելացնում է, թէ «առաջին օրէնքն» (մովսիսականն) այսպիսիներին քարկոծում կամ այրում էին, իսկ այժմ երկար ու ծանր ապաշխարութեամբ պիտի քաւէին⁸: Ոսկերերանը վկայում է մանկասպանութիւնների, ամուսինների դեղատուութեանց ու կախարդութիւնների, նաեւ անհամեստ յոյն կանանց կողմից⁹:

Եւ որովհետեւ չարութիւնն այլ եւ այլ երեսներ ունի, զարմանք չէ, որ գտնւէին - եւ ոչ անշուշտ այս չըջանում միայն - դաժան նկարագրով ու լեզւագար տանտիկիներն

էլ, որ դահիճ լինէին իրենց աղախինների¹: Եւ բնական է հետեւցնել՝ որ այդպիսիներն իրենց խայթոցը ցոյց տալին երբեմն, կամ նոյնիսկ յաճախակի իրենց ընտանեաց եւ ուրիշ կենցաղակից անձերին եւս: Պատմութիւնը չի մտածել երբեք օրինակներ աւանդել մեզ սովորական թերութիւններից, որ խառնւել են մարդկային բարքերի հետ: Բարոյախօսութեան մաս է կազմել բամբասանքների, նախանձութեան, բարկութեան, որսակալութեան եւ այլ ախտերի նկարագրութեամբ, ինչպէս կատարեցին Մանդակունին եւ ուրիշները: Այդ ախտերի մէջ կարեւոր մի բաժին ունեցել է միշտ կանանց դասն էլ²: Իսկ պատմութեան ուշադրութիւնը գրաւել են անսովորներն եւ ծանրերը: Այս Ե դարի պատկերն էր:

4.-Ժամանակն առաջ է ընթանում, բայց մարդկային բնութիւնը մնում է եւ օրինակները չեն պակսում, թէպէտ ոչ շատ յաճախակի, հին անկարգութիւնների շարունակութիւնը նաեւ հետագայ դարերի մէջ: Սիւնեաց անւանի Ստեփանոս անունով մի եպիսկոպոս կար Ը դարում, Կոստանդնուպոլսի մէջ կրթութիւն ստացած ու զարգացած մարդ եւ հեղինակ գեղեցիկ շարականների ու մեկնութիւնների: Նա հովաւական մի այցելութեան առթիւ Եղէզեաց գաւառի Մոզան գիւղի մէջ հանդիպեց մի կնոջ, որ տարփածու ունէր: Բարի հովիւն երեք անգամ յանդիմանեց ու ուղղութեան կոչեց նրան: Չորորդին երբ տեսաւ նոյն վիճակի մէջ, կանոնական պատժի ենթարկեց: Եւ որովհետեւ ջերմ եղանակն էր, անցաւ գնաց իր հովոցը³: Մահիճը դնել տւեց մի ծառի վրայ, վեր բարձրացաւ, աղօթեց ու նիրհեց: Կախարդը չհանդուրժեց նրա խստութիւնը, եւ «կատաղի ցանկութեան բոցն շարժեց», իր հոմանու հետ միասին գնաց եպիսկոպոսի մօտ: Մի սուր տւեց մեղսակցի ձեռքը, եւ վեր բարձրացրեց սպանելու յանդիմանողին: Մարդը տեսաւ, որ Ստեփանոսը ննջում էր հանդարտօրէն եւ չուներ բոցի նման բերնից դուրս էր գալիս, իսկ մօտը պահապան մի հրեշտակ էր կանգնած: Սարսափեց եւ վար թռաւ:

Կինը կշտամբեց նրան, սրտապնդեց եւ երկրորդ անգամ վեր ուղարկեց: Նոյն տեսիլը եւ այս անգամ դաւաճանն ուղղակի գլորեց ծառից: Անբարոյ կինը բարկացաւ, ձեռքից խլեց սուրն եւ շտապեց վեր: Ատելութեան ամպը ծածկեց նրա բոցավառող աչքերն ու խրեց գէնքն առաջնորդի կոկորդի մէջ եւ արիւնն սկսաւ ծառն ի վար վտականալ: Անառակ կնոջ դէմ, յետոյ իր խիղճը դատախազ կանգնեց ստրջացաւ ու քարերով ծեծում էր մերկ լանջը, ողբում էր, ճշում ամբաստանելով ինքն իրեն: Ապա փորեց գետինը, մինչեւ կրծքի կէսը թաղւեց հողի մէջ եւ մնաց այնտեղ ամառ ու ձմեռ

1. Հմմտ. Բզմ. 1935, 324-27: — 2. Աստ՝ 10, 35-36, 39, 93, 157-58: — 3. Աստ՝ 126-27: — 4. Փրպ. 52-64: — 5. Աստ՝ 47-48: — 6. Աստ՝ 155: — 7. Մնդ. 144-45: — 8. Թճխ. 68-69: — 9. Ոսկ. Պօղ. Բ, 348:

1. Աստ՝ 19-20: — 2. Հմմտ. աստ՝ 158-59: — 3. Աստ՝ 23:

ապաշխարելով, մինչեւ նահատակի գերեզմանից լսեց թողութեան պատգամը: Իսկ ինքը շարունակեց մնալ փոսի մէջ, որ ի վերջոյ իր գերեզմանն եղաւ¹: Այս վիպախառն ձեւով Սիւնեաց պատմիչը լսել էր 753-ին գործւած այդ ոճիրը:

Մենք տեսանք նաեւ հօրներ, որոնց մեղսակից կանայք չէին պակսում ազգի մէջ², ինչպէս եւ շատ ցանցառ թուով խոտորեալ մեծուհիներ եւս³: Ազատների ախտերին ծառայողներն ընդհանրապէս ռամիկ դասից էին, որոնք դիւրին կերպով նրանց ցանցի մէջ էին ընկնում եւ բացառիկ մարդիկ էին Դերենիկի պէս սանձարձակ պետերն, որ չէին խնայում իրենց գերիշխանութեան ենթակայ ազնականների պատիւն էլ⁴: Անբարոյութեան դիպածներ կային քաղաքացի դասակարգի մէջ եւս, ինչպէս ցոփ ու շւայտ Անեցւոց, որ «երկնքի ընդդէմ փորձում էին», եւ «հակաբարոյական գործերից չէին խորշում»⁵: Եւ Շնորհալին միջնորդների դէմ գրում էր⁶: Իսկ Սսոյ 1246-ի ժողովը տեսնում ու պատելիւ էր եպիսկոպոսներին խրատել կամ ի հարկին պատուհասել ամուրիներին կամ ամուսնացածներին, որ կենակցում էին անպարկեշտ կանանց հետ եւ երէցներին յանձնարարում էր խրատել, եթէ «կինը անամթ եւ տղամարդուն խաբի, կամ ազատ կամ կանամբի⁷»:

Այստեղ էլ երեւում են դեռ վիժումներ եւ մանկասպանութիւններ անբարոյ կանանց կողմից⁸: «Սատանայական կախարդութիւն եւ աղանդների դեղատուութիւն»⁹: Ատելութեամբ կամ նախանձով «կապել» իրենց այրերը կամ տարփածուները «սատանայական դեղերով», նրանց գործածելով անձամբ կամ հեթանոս կանանց ձեռքով եւ այդ դեղերը պատրաստում էին «քարաթուղի (մողէսի մի տեսակ) արիւնից եւ այլ պիղծ սողուններից», եւ նախ փորձում էին անասունների կամ օտար անմեղ մարմինների վրայ¹⁰: Այսպէս եւ այլ գեղծումներ:

5.- Հայ աշխարհի մէջ եղել են նաեւ մոլութեան յատուկ տներ, ինչպէս միւս քրիստոնեայ ժողովուրդների մէջ էլ կային ու կան ի նախատինք իրենց քաղաքակրթութեան ու բարոյականին: Մանդակունին Ե դարից, նրանց իբր սովորական բաների էր ակնարկում, ինչպէս եւ նրանց յաճախորդների խնամքոտ զարդարանքներին այնտեղ գնալու ժամանակ¹¹: Գրիգոր, հռետոր Բջնեցին, իբր ԺԳ դարի կէսին, իր խրատով զգուշացնում էր հաւատացեալներին չգնալ այդպիսի եւ կամ հարբեցութեան տները. «որովհետեւ երկուսի կատարումով, ասում է, հայի դժոխքի

յատակն է»¹: «Անբարոյ տները» պակաս չէին մինչեւ իսկ Հռոմկլայի հայրապետանոցի մօտերում, որոնց գոյութիւնից օգտւելով Կոստանդին Բ կաթողիկոսի հակառակորդները, իրենց ամբաստանութիւններից մէկն կատարեցին՝ թէ նոյն տներից հարկ է վերցնում եւ որի «իրականութիւնն եւ ճշմարտութիւնն Աստուծ է միայն իմանում», գրում է Սիւնեաց պատմիչը եւ խօսքն ուղղելով Հեթում (Բ) արքային, որ հակառակորդների գլխաւորն էր, ասում է «Նախ դո՛ւ բարձ ի քումմէ թագաւորութիւնէդ» այդ յարկերը, եւ ապա հրամայիր ամենից վերցնել², այդպէս վկայելով թէ Կիլիկիայի մէջ էլ կային նրանցից:

Այդ ախտն աւելի եւս ճարակել է Հայաստանում անկրօն եւ անբարոյ բարբարոսների տիրապետութեան ներքեւ, մանաւանդ երբ վերջացան նրանց շահատակութիւններին սանձահարող մեր քաջերը³: Այսպէս Արիստակէսը ԺԱ դարում նրանց գործած նիւթական աւերումների հետ ողբում էր բարոյականի համար էլ, ասելով թէ պարկեշտութեան մէջ այնքան փայլող կանայք⁴ «այսօր անառակ եւ ալլանդակ խառնակութիւնը սովորական են»⁵ նրանց իշխած վայրերի մէջ: Բարբախտաբար սովորական չէր այդ վիճակը, եւ ոչ հայուհու նկարագրին համեմատ: Շրջաններ կամ շրջանակներ էին, որ ազգի հարստահարողների հետ գալիս ու անցնում էին եւ դրանց յատուկ է Առաքել Սիւնեցու (ԺԱ դարի) տեղեկութիւնն էլ թէ մոլորեցուցիչ կանայք փողոցի մէջ անգամ համարձակութեամբ նստում էին⁶:

Մեր մատենագիրները չեն վարանում նրանց պճնումն էլ նկարագրել: Սիմէոն Աղճնեացը գրում է թէ «անամթաբար շրջում են բաց երեսով եւ գլխով», ինչ որ հակառակ էր ընդհանուր սովորութեան⁷, «մոլորեցնելու համար ազգի անմիտ երիտասարդներին»⁸: Սարգիս վարդապետն ասում է՝ թէ «ծարիրով եւ սնգոյրով» ներկւում էին, որպէսզի թեթեւամիտների աչքերն իրենց դարձնեն: Բայց աւելի կենդանի գոյն է առնում իր գրիչը, երբ պատկերացնում է այն «զարդարւած, գլխի ծածկոցով եւ փայլուն հանդերձներով ... այն ժամ, ասում է, տեսնում ես նրան փողփողելով եւ ծուած քայլելով եւ յօնքերը թոթափելով եւ լանջերի բոլորը (կլորութիւն) եւ քամակի մէջը» (յատուկ մի զարդո՞վ) այնպէս որ «նրա

1. Օրբ. 101-2, 104-5: — 2. Աստ՝ 45, 48, 169: — 3. Աստ՝ 46: — 4. Աստ՝ 44: — 5. Լստ. 109, 111: — 6. Շն. Նմկ. 207-8: — 7. Կիր. 171: — 8. Ալաւ. ԽԹ, ՄԴ, ՄԸ: — 9. Շն. Նմկ. 208: — 10. Ալաւ. ՀԵ. տես եւ Մ. եգ. Խր: — 11. Աստ՝ 155:

1. Նրկ. 530: — 2. Օրբ. 322: — 3. Աստ՝ 126-27: — 4. Աստ՝ 35-36: — 5. Լստ. 76: — 6. Աշդ. 201: — 7. Աստ՝ 116-17: — 8. Աղճ. 111:

քայլաւածքն արբեցնում է մարդկանց¹». այսինքն պակասամիտներն, որ միշտ անպակաս են:

Մեր պատմութեան մէջ նշանաւոր է Թոնդրակեցիների աղանդը, որ բուսաւ Թ դարի կէսին Սմբատի ձեռքով, հիմնւած անկրօնութեան եւ անբարոյութեան վրայ, որոնք սովորաբար անբաժան են իրարից: ԺԱ դարի սկզբին նրա հետեւողներից Կունծուկ արեղան նոյն աղանդին հրապուրեց *Հրաշքոյն*, որ «գլխաւորն եւ ընտիր ազգից եւ տէր էր ազարակի» եւ սա որսաց ուրիշ երկու տոհմակիցներին, *Ախնի* ու *Գամարա* քոյրերին, որոնք իրենց հայրենաժառանգ երկու գիւղերը² «կաղաղս (որջ) եւ հանգրւան են պատրաստել վիշապ օձի կամքով», եւ այնտեղ էին հրապուրում շատերին աղտեղութեան եւ ամբարիշտ վարքի համար: Թոնդրակեցին Վուվեռ անունով բարեպաշտ մի իշխանի էլ, իրենց կողմը դարձրեցին յիշեալ գիւղերի բնակիչները. եկեղեցիներն ամայացրեցին, բացօթեայ խաչերը կոտրեցին եւ աներկիւղ ուրիշ չարիքներ էին գործում: Գաւառի եպիսկոպոսը՝ Սամուէլն, ստիպւեց այնտեղ գնալ բազմութեամբ, նրանց որջերը քանդեց, առաջնորդներին բռնեց, ճակատներին աղէտադրոշմ խփելով հալածեց³: Նրանք փոխեցին իրենց տեղը, բայց ոչ վարքը, այնպէս, որ նոյն դարի կէսին Գր. Մագիստրոսն ինքն էլ պատերազմեց նոյն աղանդի դէմ Խնուկի մէջ, ուր գնացել եւ հաստատւել էին, ասում է, «ի շնավանսն այն՝ արք հանդերձիւք կրօնաւորաց, եւ կանանց բազմութիւն բողից»։ Նրանց բնակութեան տեղերը հիմնայատակ փորել եւ այրել տւեց, վտարելով բնակիչներին իր իշխանութեան սահմաններից⁴ եւ 170 տարւայ գոյութիւն ունեցող աղանդը ջնջւեց:

6.- Զարութիւնն որոշ սահման ու ժամանակ չունի, այլ յայտնւում է միշտ եւ ամէն ձեւով: Դեռ միջին դարի մէջ ենք: Իւսանէ զօրապետի կինը՝ *Պոշազը*, թշնամացած էր Պարկեշտ անունով մի երէցի հետ, ասում է Վարդանը, յայտնի չէ ինչ պատճառով: Քահանան մեռնելով, սրբութեան համբաւով է թաղւում եւ գերեզմանի վրայ, ուր լոյս էլ իջել էր, ասւում է, ուխտագնացութիւն է սկսւում: Տիկինը նրա փառաւորմանը չհանդուրժեց. ոսկորներն հանելով այրեց եւ տեղի վրայ մի շուն մորթել տւեց, լսելով մի բանսարկուհի ձայնին: Այդ չարախօսը նոյն գիշերն իսկ շանթակէզ է լինում: Իսկ 1225-ին Խորազմ շահի երկու որդիներն երկու հարիւր հազարով գալիս են Հայոց վրայ եւ Գառնիի մօտ Իւսանէի բանակը պարտւում է «աստուածասաստ բարկութիւնից», որ նրա կնոջ գործած չարիքներին է վերագրում պատմիչը⁵:

Եզակի մի չարութեան տեսակ է Մխիթար Ապարանեցու պատմածը 1410-ին: Մինչ ինքը մի օր Մակուհի մէջ էր, այնտեղ է գնում մի կին, որը իրեն սարկաւագ է ներկայացնում: Մի քանի օր յետոյ, անցնում է Աղթամար քահանայ լինելու համար: Տեղի վանականներն իմանալով նենգութիւնն, արտաքսում են նրան, որ գնում է Բոլորան՝ երրորդ խաբէութիւնը գործելու, համոզելով պարզամիտներին, թէ ինքը մի ճգնաւոր է: Քիչ յետոյ «սատանան իր մէջ մտնելով»,՝ արդէն մտած չէ՞ր, իր հետ միացրեց ուրիշ չար կանանց, որոնք կախարդութեամբ հրապուրում էին ժողովրդին: Բայց մի քանի ամսից յետոյ յանկարծ զգաստանում են այն «ապականւած եւ խառնակիչ չար կանայք, եւ այժմ, ասում է, իրենց ամէն իւրայիններով հանդերձ ամօթալի են» իրենց կատարածի համար¹:

7.- Գրիգոր եպս. Կամախեցին, որ ապրում էր ԺԶ-ԺԷ դարերի միջեւ, թողեց իր հետաքրքրական ժամանակագրութիւնը, շարադրւած «այս ժամանակում որում ենք, ասում է, պանդխտութեան եւ նօդեհութեան մէջ օտար երկրում... Ստամբուլում, Անատոլիայում, Թրակիայում, որ Ուռումէլսում է, եւ այլ հեռաւոր աշխարհում Գոթացիների եւ մինչեւ Եգիպտոսում, խեղաթիւրւած ազգերի մէջ լինելով²»: Թէ այդ ապականւած վայրերի չար օրինակները եւ թէ պանդխտութեան ստեղծած դժարութիւնները բարոյական մեծ անկում են առաջ բերում հայ կանանց մէկ մասի մէջ: Անկում, որ լաւ տեսնւում է երեք մոլորւածների նկարագրութեան մէջ, որ տալիս է նոյն ժամանակաշրջանի Կոստանդնուպոլսից, որպէսզի իր տեսածներից գուշակենք չտեսածներն էլ:

Դրանցից մէկը Թրքախօս մի անկիւրացի է, որ գալիս է մի յանձնարարագիր խնդրելու իրենից: Եպիսկոպոսի ընկերը Սարգիս վրդ. Լոդոստոյի մէջ տեսել էր «նրա չարաչար գինեմոլութիւնն», իր հետ ունենալով ալեւոր մի մարդ, որի համար ասել էր թէ «այրս է»: Հարցնում է, թէ «ո՞ւր է այն քո այրն, որ Ըռատոզ տեսայ», եւ ուր իրենց մէջ քիչ էր մնացել, որ արիւնահեղութիւն պատահէր: Կինն ուրանում է, թէ նրան չի տեսել ինքը: Աղաղակ է արձակում վարդապետի դէմ եւ ամբօխի դիւրահաւանութիւնն դէպի իրեն է շահում: Մի քանի օր յետոյ եպիսկոպոսն ու Սարգիսը գնում են Զարախս գիւղը, եւ տեսնում են, որ «այն գինեմոլ կինն այնտեղ է», եւ իրենց փեսայի բոշա մշակի կինն է դարձել: Այդ դեռ հերիք չէ, գնում է շրջակայ հայ գիւղերը մի նամակ է ցոյց տալիս, թէ «այրս ու մէկ տղաս Թաթարների երկրում գրաւ են». դրամ է հաւաքում ու բերում «գինուկն է տալիս», երբ սպառւում է, դարձեալ վերադառնում է: Երկու

1. Սրգ. 537, 372: — 2. Աստ՝ 27: — 3. Լստ. 101-5: — 4. Մգ. Թղթ. 162: — 5. Վրդ. 143:

1. Ապր. ԽԳ, Ժը: — 2. Կմխ. 476:

եկեղեցականները դիմազերծ են անում նրան. բոշան հաւատում է նրանց եւ «իր շուն կնոջը թողնում է. նա տղայի հետ թուրքացաւ եւ կորսւեց»: Յետոյ լսում են, որ Մխալիչ գիւղն էր գնացել, «մի հայ էր առել եւ նոյն չարիքն էր գործում¹»:

Մի ուրիշ կին է գալիս շտապով եպիսկոպոսի մօտ եւ ասում է, թէ իր սիրելիները գերի են մեծ բռնաւոր՝ մի տաճիկի ձեռքը, որ ծանր մի գումար է պահանջում որոշեալ ժամանակի մէջ եւ ուշանալու դէպքում նրանց մահմեդական է դարձնելու: Եպիսկոպոսն եկեղեցի է վազում. յորդոր, հանգանակութիւն եւ յանձնում է կնոջն. «երկու հազար օսմանեան ստակի», որ վերցնելով գնում է: Մի քանի օր յետոյ լսում է, որ այն կինն մի ուրացող էր եւ մի թուրքի տնում է բնակւում. երեք հոգի տաճիկներ նրան դրամաշորթութեան են յղում, նրանով արքշուքութիւն են անում, իրար են կողոպտում, կռիւ ու դատաստան «եւ այն կինն նրանց մէջ էր²»:

Հայ հոռոմ մի պառաւ է ներկայանում նոյն առաջնորդին, իբր կեսարիայից եկած, եւ ասում է. «Ես կամենում եմ, որ հայ լինեմ եւ դէպի ձեր օրէնքներին դառնամ»: Եպիսկոպոսը պատասխանում է. թէ մենք քրիստոնեաներին մէկ ենք համարում, եւ ներելի չէ իրար կրօնից դառնալ. դու ինչո՞ւ նեղած ես նրանցից եւ ուզում ես դառնալ: Ասում է, թէ որդին բռնակալ մի ենիչերու ծանր պարտք ունի. հոռոմները չեն ուզել օգնել եւ ենիչերին ստիպում է որդուն ուրանալ, պարտքը շնորհելու համար: Եպիսկոպոսը գթալով «մի քանի ստակ» տալիս է, հանգանակութիւն է անում եկեղեցու մէջ եւ խոստանում է նրան հոռոմ եպիսկոպոսի օթանդակութիւնն էլ հայցել նրա համար: Կինը մերժում այդ ամէնն ու մեկնում է: Միւս օրը իմանում են, որ «մեծ մզկիթի մէջ տաճկացել է», եւ թուրքերը դրամ էին ժողովում նրա համար³:

ԺԶ դարը աւարտելուց առաջ «աւագակ» մի հայուհու էլ տալիս է մեզ պատմութիւնը: 1600-ին ասում է Անեցւոյն յաւելւածը, սաստիկ սով էր տիրում երաշտի պատճառով եւ մարդիկ էր կոտորում: Երզնկայի Օձտեղ գիւղի մէջ մի կին «տղամարդկանցից ստացած աւագակութիւնից», գողացել էր բազմաթիւ ոչխարներ, անասուն եւ հաւեր եւ ընտանեօք ամբողջ ձմեռն հանգստութեամբ անցկացնում էին: Նոյն գիւղից մի շուն, ստանձնել էր ոստիկանի պաշտօն, մտնում է մի օր «կանանց աւագակի» տունը, եզան մի ոտքը քաշելով դուրս է բերում ու ձգում է հրապարակի մէջ: Մարդիկ տեսնում եւ գնում են այցելելու ու գտնում են մսով լի կարասներ, որոնցով անխորի սնանում էին նրանք նաեւ աղուհացից մէջ, - նայում է պատմիչը գայթաղութեամբ, - եւ «որ հրապարակեցին անարգանքով⁴»:

Բայց աւելի սոսկալին էլ մեզ պատմում է Առաքելը: 1606-ի սովի ժամանակ, որ տեւեց երեք տարի, Բջնի գիւղի մէջ անցորդները մի օր ծուխ են տեսնում մի տան վրայ, ներս են մտնում ու երեք կանայք են գտնում, որ մի կաւէ ամանի մէջ կերակուր էին եփում. խուփը բացում եւ տեսնում են այնտեղ ձեռքեր, բազուկներ եւ ուրիշ մարդկային մասեր, որ խաշում էին ուտելու համար: Երբ բռնադատուեցին խօսելու, ասացին թէ սովի ստիպման տակ անցորդներին խաբելով տուն էին բերում, սպանում եւ ուտում էին: Կարնոյ մէջ եւս կանայք նոյն ոճիրն էին գործում, փողոցներում շրջելով ու մարդկանց հրակիրելով իրենց տունը: Երբ մի օր իրենց որսերից մէկը բռնելու հետ էին, նա զգաց վտանգը, տնից դուրս վազեց ու գնաց փաշային լուր տւեց, որ գինւորներ յղեց, խուզարկել տւեց տունը, ուր գտնւեց քսան եւ չորս մարդկային զլուխներ եւ սպանեց չարագործներին¹: Պատմիչը չի ակնարկել նրանց ազգութիւնը, բայց վայրերի անուններն ու այդ լուրութիւնն ինքնին դժբախտաբար նշան են նրանց հայ լինելուն:

8.- Ի՞նչ անդունդ - դառնանք խորհրդածել - մեր նախորդ գլխի ու ներկայիս միջեւ: Բայց չմոռանանք, որ այս պղտոր տեղեկութիւնները քաղել եմ 16 դարերի միջից, որոնց երկարութեան համեմատ սրանք թւով ոչինչ են եւ դէպքեր քան ընդհանուր վիճակներ, ի բաց առեալ մեր հեթանոսական շրջանը, որից կրկնում եմ, աւետարանական բարոյական դասեր չէինք կարող քաղել: Քրիստոնեայ Հայաստանն էլ ապրեց դարերով հեթանոսաբարոյ օտար եւ այլասերող տիրապետութիւնների ներքոյ եւ եթէ յաջողեց պահել իր գոյութիւնն ու քաղաքակրթութիւնը, այդ պարտական է իր հանրային բարոյականին միայն, որի կորուստն ազգերի գերեզմանն է փորել: Պիտի մահացնէր իրեն էլ, եթէ պինդ չփարւէր նրան: Հետեւաբար այն անհատական կամ մասնական զեղծումներն, որ թւեցինք եւ որոնք անկասկած աւելի բազմաթիւ էլ եղել են քան մեզ աւանդւածները, ազգին չեն պատկանում երբեք: Այս նսեմ զլուխն ուրեմն չքանում է այն լուսաւորների մօտ, որ կանխեցին ու յաջորդում են սրան, որոնք չպիտի լինէին, եթէ ներկան կարողանայինք յատկացնել ամբողջ ազգին, որոնց մէջ ապրում են բարձրիզլուխ անցեալ հայութիւնն ու հայուհին:

1. Նոյն՝ 486-87: — 2. Նոյն՝ 489: — 3. Կմիս. 488: — 4. Սամ. 202:

1. Դաւր. 64:

ԳԼՈՒԽ Ժ

Բարեգործութեան մէջ

Բառ եւ իմաստ՝ մեր այս տիտղոսը, որ կանացի սրտի բնատուր փափկութեան ու գորովի ճառագայթումն է եւ որի մէջ գերազանցօրէն եւ իր ամբողջ գործութեամբ փայլեց հայուհին, հասնելով նրա հեռագոյն սահմաններին, եւ իր անունը կապելով ցանկալի գործերի եւ յիշատակարանների հետ, որոնք մեր պատմութեան պանծալի դրազները պիտի մնան միշտ, անջնջելի նոյնիսկ ժամանակի գիշատիչ ճիրաններից։ Մեր Ը գլխի մէջ քանի անգամ հանդիպեցինք հայ տիկիների «բարեգործութեան» դրազներին¹, իսկ այստեղ պիտի տեսնենք ու թւենք այդ առաքինութեան գործնական արգասիքը, հետեւելով միշտ ժամանակի կարգով՝ անձերի յիշատակութեան մէջ։

1. Առաջին ու մեծագոյն խնամքը, որ հայուհու բարեպաշտութիւնն ինքնին թելադրում է իրեն, վերաբերում է իր սրտի աւելի մերձաւոր վայրերին՝ եկեղեցիների ու մենաստանների բարեգործութեանն, եւ եկեղեցականների ու վանականների օգնութեան, որի մէջ մեր տիկնայք մրցում են իրար հետ ըստ իւրաքանչիւրի կարողութեան։

Թէպէտ դրանք բազմաթիւ են, բայց յիշատակելու մէջ երիցագոյն են Գրիգոր եւ Շուշիկ Պահլաւունները, որ իրենց կատարած բազմակերպ բարիքների մէջ սովորութիւն ունէին նաեւ հաւաքել իրենց շուրջ եւ «իրենց ձեռքով իսկ կերակրել աղքատներին եւ կրօնաւորներին», ասում է իրենց թուը²։ Սրա քոյրը՝ Մեդաճ, իր սեփական Գաղտա գիւղի արդիւնքը տասանորդեց ի նպաստ Բագնայրի ուխտին «վասն յիշատակի» իր հօր Վասակի, որ թուրքերի դէմ յաղթական պատերազմից յետոյ, զոհ գնաց մի դարանակալութեան³։ Նոյն Մագիստրոսի դուստրը՝ Մարիամը՝ Աղթամարի տիկինը, «անդադար սպասաւորում էր սուրբ ուխտերին, որ սուրբ կաթողիկէների մէջ էին», այսինքն այնտեղ պահւած խաչի ու նշխարների⁴, որոնց պահպանութեան ու պատշաճ մեծարանքի հոգ էր տանում տիկինը։

Լամբրոնի տէրն Օշին Բ կառուցեց (կամ նորոգեց) Սկեւռայի վանքը՝ նոյն ամրոցի մօտ⁵, բազմացրեց այնտեղ կրօնաւորներին, ասում է անթլական մի գրիչ եւ «միշտ խնամք էր տանում նրանց, հանդերձ բարեգարդ գուգակցին՝ Շահանդուխտի», որ շատ փարւած էր նրան։

1. Աստ՝ 159-62։ — 2. Մգ. Թղթ. 43։ — 3. Շիր. 113։ — 4. Արծ. 347։ — 5. Աստ՝ 175։ — 6. Հւթ. ՂԽ։

1161 թւականին Շիրակի տէրը դարձաւ Վրաց սպարապետ Իւանէ Օրբելեանը¹, որի կենակիցը՝ Թուսուգան Կիւրիկեանն², օգտւելով այդ նպաստաւոր կացութիւնից եւ վառւած իր հայ հայրենասիրութեամբ, «նորոգէր, ասում է մի յիշատակագիր, իրենց նախնիների (Բագրատունեաց) սէրը» դէպի բոլոր մենաստանների, որ «նրա նախնիների կողմից կառուցւել եւ յետոյ նորից նւազել էին» եւ որոնք «նրա օրով պայծառանում եւ նորից նորոգւում էին»՝ Ուտիի, Անիի եւ Դւինի գաւառների մէջ, ուր տարածւում էր ամուսնու իշխանութիւնը³։

Սասնոյ տիկինը՝ Մելեքսիէն, 1169-ի գրչի կողմից կոչւում է «եկեղեցիների զարդարիչ եւ քահանաների յանձանձիչ»։ Նմանապէս իր դուստրը՝ Կատան, կարեւոր զբաղումներից մէկն էր արել «եկեղեցիների եւ քահանաների հոգաբարձութիւնը»⁴։ Սիր Պաղտնիի ամուսինը՝ Շուշանը, այրութեան թուի քօղն առած գլխին եւ բարերարութեան նւիրւած, 1221-ի մի յիշատակագիր մաղթում էր, որ Աստւած պահպանի այն «խաղաղութեամբ եւ առանց վրդովմունքի ի միսթարութիւն» կարօտեալների «եւ առաւել կրօնաւորների դասին»⁵։

Հեթում Ա 1253-ին արձանագրում էր կենակցին՝ Զապէլի, անձնանէր խնամքը դէպի վանականներն ասելով «տառապանքով հոգում է կրօնաւորներին»⁶, ծանրաբեռնւած լինելով բազմազբաղ պաշտօնով։ Աւետիս գրիչը 1272-ին կրկնում էր թէ «բազում հոգեբարձութեամբ նախախնամեաց զաշխարհս, նաեւ զեկեղեցիս եւ զվանորայս»⁷։ Զաւակն ու յաջորդն էր մի հօր, որ «առատանայր ի բազում վանորայս եւ յեկեղեցիս ընող զպէտս սպասաւորաց առատաձիր պարգեւօք ունկաց»⁸։ Իր տագրը Յովհաննէս արք. նրա Ֆիսի դուստրին էլ որակում էր «Աստծուն սիրողն եւ սպասաւորն ամենայն ծառայից նորա»⁹, որ կղերական դասն էր։

Հեթումեան տիկինը՝ Թեւանուհ, 1274-ին արդէն կրօնաւոր¹⁰, իր նիւթական ու բարոյական ամբողջ կարողութիւնը նւիրել էր իր պէս աշխարհից հրաժարւողներին, ինչպէս տեղեկացնում է մի յիշատակագիր, նրան անւանելով «բոլոր կրօնաւորների հոգեւոր մայրը»¹¹, եւ որի հետ նոյն է թւում 1307-ին Կոստանդին արեղայի յիշածը. «Իմ հոգեւոր մօրը՝ Թեֆանուն, (յայտնի չէ ո՞ղջ թէ մեռած) յիշեցէք ձեր մաքուր աղօթքների մէջ»¹²։ Ստ. Գոյներ երէցը մեծ գովեստով խօսում է նոյն տիկնոջ դուստրի՝ Ալիսի¹³, մասին եւս, ասելով թէ «բազում տարիներ խնամեց ինձ եւ մեծ գութով, գրեթէ որպէս

1. Աստ՝ ԺԸ, է։ — 2. Աստ՝ 56։ — 3. Հյպ. 382։ — 4. Աստ՝ 159։ — 5. Հւթ. ՂԽ։ — 6. Անդ. — 7. Ագ. հնդ. 1210, Բ, 25։ — 8. Պատ. Բք. 239։ — 9. Հյպ. 486։ — 10. Աստ՝ 173։ — 11. Հւթ. ՂԽ։ — 12. Անդ. — 13. Աստ՝ 134։

որդեսէր ծնող իր անդրանիկին այնպէս գթաց նւաստիս եւ անարժանիս»։ անշուշտ կիպրոսի մէջ իսկ ուր գրում էր եւ ինքն իրեն անւանում է «չատ պարտական եմ նրա լուռ բարեքներին»¹։

Ազիզըզն ու *Վախախը*, ծանօթ են մեզ², ընծայում են «մեծագին եւ գեղեցկատեսիլ նւիրատուութիւն ամէն եկեղեցիներին», մեծ հաճոյք պատճառելով կղերական դասին³։ Տաճիկները 1357-ին յարձակելով Անիի վրայ չարիքներ եւ աւերումներ են գործում։ Նահանգի տէրն Աթապակ շահնշահ աճապարելով փախուստի է դիմում եւ իր հաւատարիմ գործակալն Ասիւն ու կինն՝ Ըռուզ խաթունն, «աստուածահաճոյ եւ բարեպաշտ» անձերն, որ մնում են, վերստին «վանքեր եւ եկեղեցիներ զարդարեցին, ասում է Ներսէս գրիշը, որպէս օրէնք է աստուածասէր քրիստոնեաների»⁴։

Բարերգի Յովհաննէս արք., երբ վախճանում է «ղրդելով չարին», գրում է 1395-ին նրա քոյրն՝ *Ուստիանէ խաթունը*, դուստրը «պարոն Աստուածատրին», իրենց ազգականներից որոշները հակառակորդ են կանգնում նոյն գաւառի խաղճանեայ մենաստանին, ցրում են վանականներն եւ ինչ որ նրա մէջ կար։ Նոյն տիկինն առնական կորովով ասպարէզ է իջնում, ճակատում է հակառակորդների դէմ եւ «վերստին հաստատեցի, ասում է, սուրբ ուխտն» իր որդու օգնութեամբ «պարոն Թորոսի», տիտղոսից յայտնի է, թէ ազնւական էին, եւ երկրորդ հիմնադիրն է հանդիսանում վանքի ու պաշտպան հաւաքելով եւ իրենց հովանու ներքեւ առնելով նրա բոլոր կահն ու անօթները եւ միանգամայն հանգուցեալներին անէծք կարդալով մենաստանի թշնամիների դէմ⁵։

Բարեգործութեան մէկ տեսակն է եւ այն, որ կատարում է 1145-ին *Աղիզ* տիկինը, ստանձնելով Բագնայրի Ս. Գրիգոր եկեղեցու օրհնութեան ծախսը, «ի յիշատակ» իր Գրիգոր որդուն։ Անիի Առաքելոց եկեղեցու մէջ եւս մի խաչքար յաւերժացնելու է *Աղիզի* անունով, դուստրն Աղւորի, փաղաքօրէն «Մամ» կոչւած, որ «բազում օր աշխատութեամբ ծառայեց Ս. Առաքելոց», ուր եւ թաղւում է⁶։ Աղօթաւայրից սպասաւոր կանանց հանդիպեցինք եւ այլուր⁷։

2.- Մեր յիշած այդ բարեպաշտուհիների մատուցած օգնութիւնները սովորական գործեր էին, առօրեայ կեանքի համար օգտակար, որոնց նմանները տեսանք նաեւ նախապէս, տարբեր ձեւի տակ⁸։ Սակայն Հայաստանի արձանագրութիւնների մէջ կայ

1. *Հ. ք.* 1312: — 2. *Աստ*՝ 122: — 3. *Հ. ք.* 1318: — 4. *Անդ*: — 5. *Հ. ք.* 131: — 6. *Բսմ*, հ. 147, 108: — 7. *Աստ*՝ 150: — 8. *Աստ*՝ 128-30:

անբաւութիւնն էլ մնայուն նպաստների եւ նւիրատուութիւնների եկեղեցու ու մենաստանի համար, որ չեմ կարող այստեղ թւել, այլ պիտի յիշեմ կարեւորագոյններից որոշները միայն, որպէսզի ընթերցողները մի գաղափար կազմեն հայ տիկնոջ սրտի ընդարձակութեան եւ իշխանական ճոխութեան, որն առատաձեռն է դարձնում երբեմն միայնակ ու երբեմն կենակցի կամ այլ ընտանիքների գործակցութեամբ, ընդունելով փոխարէն հոգեւոր նպաստներ եւ մշտնջենաւոր պատարագներ՝ զանազան ու մերթ քառասուն թւով, որոնք մեզ համար նւազ ուշագրաւ են քան տրւածները, որով եւ զանց եմ անում յիշել: *Քուզղիգուխը* Սիւնին ունէր «մի շէն Մաճ անունով» Բաղաց գաւառի մէջ, որը գնել էր ամուսինն¹, եւ 867 թւին «լեռներով եւ դաշտով, մարգով եւ արտով, գետով, ջրով եւ ցամաքով, ծառերով եւ տունկերով» ընծայում է Տաթեւի Ս. Խաչին ի վայելում, եպիսկոպոսական աթոռի «մինչեւ յաւիտեան»² վայելելու համար: Ակներեւ է այդտեղ իր մրցակցութիւնը Հրահատ ամուսնու հետ, որ 844-ին նոյն ուխտին պարգեւել էր նոյնպէս Նորաշինիկ գիւղը՝ «լեռներով եւ դաշտերով, ջրամանոցով եւ ցրտանոցով, ծառով եւ տնկով»³: Ուրիշ «մի կին բարեպաշտօն *Համասպրուհի* անունով», դուստրը Սիւնեաց Բաբգէն իշխանի Ժ դարի սկիզբը, նւիրում է նոյն մենաստանին, նախ «մեծ այգին» Հալիս գիւղի գետափի մօտ, եւ ապա նոյն գիւղն իսկ «իր ամբողջ սահմաններով»⁴: *Սոփիա* Սիւնեաց տիկինը, դուստրը Բագրատունի մօր⁵, 936-ին Հերմոնի վանքի մօտ գնում է Հաւու գիւղն իր սահմանով, նոյնպէս «այգիներն եւ ծաղկանոցներն» Եղէգեաց մէջ եւ Ժառանգութիւն է թողնում նոյն ուխտի եկեղեցուն, որ կառուցեց ամուսինը՝ Սմբատը: Միանգամայն «զարդարում է այն բազմաթիւ սպասներով փարթամ է դարձնում ամէն պիտոյքները»: Նոյն «տէր Սմբատն եւ Սոփիա տիկինը» Սիւնեաց Յակոբ եպիսկոպոսի առաջարկութեամբ գնում են նաեւ Տամալէքս կոչւած վայրը հազար դահեկանով, ուր նոյն առաջնորդն եկեղեցի ու մենաստան է կառուցում⁶:

Աշոտ Ողորմածն եւ կենակիցը՝ *Պոսրովանոյշը*, Սանահինի Աստուածածինը նորոգեցին ու զարդարեցին եւ ճոխացրին «բազմաթիւ գիւղերով եւ հօրենական ունեցւածքով, սարով եւ ձորով», գրում է իրենց որդին՝ Սմբատը⁷: Իսկ իրենց դուստրը՝ *Հռիփսիմէն*, հաւատաւոր, 981-ին Նախճաւանի մէջ՝ Աստապատի հիւսիսակողմը գնում է ընդարձակ մի արտ եւ ընծայում է Մաղարդայ ուխտին, միանգամայն իր «չիրմի տեղը» նշանակելով նոյն ազարակի մէջ, «որովհետեւ մի՛ այնպատ եղիցի» մարմինը⁸:

1. *Աստ*՝ 35: — 2. *Օրբ*, 160, *աստ*՝ 129: — 3. *Օրբ*, 153: — 4. *Օրբ*, 167: — 5. *Աստ*՝ 97: — 6. *Օրբ*, 189, 198: — 7. *Հ. ք.* Ա, 894: — 8. *Ս. ք.*, 517:

Սիւնեաց Սմբատ արքայի կինը՝ *Շահանդուխտը*, դուստրն Աղւանից Սեւադա իշխանի¹. 998 թւին Տաթևի վանքին ընծայում է Տեղ կոչւած գիւղն «իր բոլոր սահմանով, լեռներով, դաշտերով եւ այլ մտիւք», որ իրեն տւել էր Հանգուցեալ կենակիցը, ճշմարիտ թագուհուն վայել մի նւէր²: Սոյն տիկնոջ անւանակիցը, հայրենակիցը, դուստրը համանուն հօր եւ նոյն գահի եւ հոգւոյն ժառանգը՝ *Շահանդուխտը*³, իր Սենեքերիմ եղբօր եւ *Գառա* քրոջ հետ նւիրատու են լինում Տաթևին, ինչպէս գրում է նոյն թագաւորը, «հրամանով բարեպաշտ եւ քրիստոսազգաց իմ մաշկով», ընծայելով Արիտ գիւղն «իր ամենայն շրջապատի սահմաններով, հողով եւ ջրով եւ վարելիք արտերով» եւ ինչ որ իրեն էր պատկանում⁴:

Հաղրատի ուխտի մեծ բարերարները հանդիսացան Վաչուտեան Վաչէն եւ *Մամա խաթունն*, Արագածոտանի իշխողներն, որոնք տասը տարի յաճախում են նոյն վանքը, միաբանները գրում են 1220-ին, «եւ իրենց ամենայն ինչքն արդիւնաւորեցին մեզ»: Տիկինն իր կողմից մի ձիթահանքն էլ գնում ու նւիրում է մենաստանին⁵: Յաջորդ տարին նոյն ամուսիններն երկու այգի եւս Հառիճի վանքին են ընծայում: Իսկ 1223-ին Մամա խաթունը գնում է ուրիշ ձիթահանք ու շնորհում է Սանահինին⁶:

Նոյն Վաչէի եղբայրը՝ Սմբատը, իր մահւանից յետոյ կնոջը՝ *Զմրուխտ խաթունին*, թողնում է «ակն մի ջաղաց կամրջի ձորի շրջանակում» եւ տիկինն 1234-ին (կամ 1204) այն ընծայում է Հոռոմոսի ուխտին, ընդունելով տարեկան 45 պատարագ⁷: Մի ապացոյց թէ կարեւոր եկամուտ էր: Իսկ Վաչէի թոռը՝ Հասանը եւ ամուսինն՝ *Արուս խաթունը*, «Ուքանանաց ազգից» 1283-ին վաղամահ են լինում եւ վերջին օրերում Յոհաննավանքին թողնում են առատօրէն գիւղեր եւ այգիներ, փրկանաւորելով ուխտի կալածներն էլ⁸: Նոյն Վաչէի թոռան թոռը՝ Թէոդոս Չրքինը, դարձեալ նոյն վանքին ընդարձակ մի կալած է պարգեւում ու արձանագրում է եւ որպէսզի կտակն աւելի հաստատուն լինէր, իր մայրը՝ *Խւանդ խաթունը*, այն ինքն եւս մայրենի իշխանութեամբ վաւերացնում է, «կրկին հաստատեցի այս վերոյգրեալը» ասելով⁹: Այս տիկնոջը գովում է մի յիշատակագիր էլ 1317-ին իբր «աստուածասէր եւ բարեսէր» մի անձ¹⁰:

ԺԲ-ԺԳ դարերի միջեւ մեր հին արձանագրութիւնների մէջ բաւական յաճախ երեւում է Մամիկոնեանց մէկ ճիւղը, իրենց միայն անւամբ Համագասպեանք կոչւած¹¹, որոնք շատ կտակներ ունեն թողած: Դրանցից Սարգիսն ընկնում է կոււի մէջ ու թաղում է Սանահինի մէջ, իսկ իր որդին Սմբատն եւ հարսն՝ *Աղուա*, 1215-ին նոյն

1. Օրբ. 219: — 2. Նոյն՝ 213: — 3. Աստ՝ 170: — 4. Հրդ. 339-40: — 5. Երգ. 26: — 6. Զալ. Ա, 25: — 7. Ն. Սրգ. 153: — 8. Շհ. Բ, 102: — 9. Անդ՝ 107: — 10. Հ. Բ. 12: — 11. Աստ՝ 8, 40:

ուխտին նւիրում են կարեւոր մի կալած եւ ուրիշ «քառասուն օրավար հող»¹:

Յիշման արժանի են նաեւ ներքին Խաչէնի Վախտանգ իշխանի որդին՝ Զաքարէն եւ ամուսինը՝ *Պորիշահը* (կոչւած եւ *Արգու խաթուն*²), դուստրը Վասակի, որ գնում են Աշտարակի մէջ Նորք գիւղը, եւ պարգեւում են Յոհաննավանքին³: Ուշագրաւ է նոյնպէս պարագան Երկաթի կնոջը՝ *Բուզուքանայի*, որի որդին Աշոտը «տարածամ» վախճանւած, իր այգին ընծայում է նոյն ուխտին, իսկ մայրը, երեւում է անորդի մնացած, արձանագրում է թէ «իմ հայրենիքը թէ ինչքը տւի Ս. Կարապետիս՝ յետ ելից իմոց»⁴: այսինքն ամբողջ ստացւածքը:

Բայց հսկայական եւ արքունի մեծութեան համեմատ մի բարեգործութիւն էր Ա Հեթումի ու *Զապէլի* 1236-ին կատարածը, Տեւտոնեան ասպետների կամ «աստուածաբնակ տան Հիւրանոցի Ալամանաց», պարգեւելով Հարուն բերդաքաղաքն իր բոլոր սահմաններով, վանքերով, գիւղերով, լեռներով ու հողերով, որ հաստատում են մի հրովարտակով նոյն «Հեթում Գի. Այ. հաւատարիմ թագաւոր Հայոց եւ Զապէլ թագուհի» դուստրը ի Քս. հանգուցեալ թագաւորի Լեւոնի», տեսնելով նրանց «բոլորը խաչազգեցեալ եւ զինւած ընդդէմ Գի. խաչի թշնամիների». ասելով թէ «որոնք եւ մեր թագաւորութիւնն ընդունեցին իրենց եղբայրն եւ քոյրը» այսինքն միաբան իրենց ընկերութեան⁵: Դրա փոխարէն նոյն ասպետները խոստացան պաշտպանել նրանց տէրութիւնն ամէն կողմերից «իբրեւ հարազատ եղբայրներ եւ բարեկամներ անբաժանելի»: Թէ մինչեւ երբ իրենց ձեռքը մնաց Հարունը յայտնի չէ⁶:

Առատաձեռ մի նւիրատու է *Մամուկաթին*, Վահրամի դուստրը Հոռոմոսի ուխտին, ուր գտնւում էր իրենց տապանատունը, 1266-ին ընծայում է Եղանց մարզն ընդարձակ սահմանով ու երկու աւերակով⁷: Երեք տարուց յետոյ Շիրակի պարոններից Պահլաւունի Շարափչահի դուստրը՝ *Թալիլը*, նոյն մենաստանին կտակում է «Աբէլի ակն» Դունի դրան կողմը, որ իր որդին՝ Հազրբէկը գնել ու զարգացրել էր, ծախսելով «1500 սպիտակ»⁸: Նոյն տիկինը դարձեալ իր գանձագին Նորս հայրենիքը պարգեւում է Բագնայրին, որ «մեր ուխտն» է կոչում պատրոնութեան իրաւունքով⁹, նաեւ «երկու կրպակ իմ կրպակներից» Նալպիդնոցի մէջ¹⁰:

Օրբելեան Տարսալիճի կինը՝ *Մինա խաթունը*¹¹, այրի մնացած իր Զալալ որդու

1. Սհ. 14: — 2. Զալ. Ա, 195: — 3. Շհ. Բ, 108: — 4. Անդ՝ 110: — 5. Աստ՝ 166-67: — 6. Միւ. 207, 209: — 7. Ն. Սրգ. 157: — 8. Նոյն՝ 158: — 9. Աստ՝ ԺԳ, 5: — 10. Բսմ. հ. 178, 171: — 11. Աստ՝ 50:

հետ, 1292-ին գնում է հինգ այգի, իրար կցելով նւիրում է կտակով Նորավանից Աւագ Ս. Նշանին «վասն իմ արքայաշուք ամուսնու՝ Տարսայիճի հոգուն», որպէսզի Համբարձման օրն հանդիսաւոր կերպով օրհնէին նրա գերեզմանը եւ «տաս օր պատարագ մատուցել»։ Իսկ 1298-ին ինքը գնում է հանգչելու նոյն մենաստանի մէջ¹, ուր մինչեւ հիմա պերճօրէն խօսում է իր մահարձանը²։

Առատասիրտ պարգեւատու է նաեւ **Գոնցաւ** կամ **Գոնցէն**, դուստրը Տարսիճեան Խոստրովկայեւ կինը՝ Վահրամ սպարապետի, որ 1283-ին արդէն երկու զաւակների մայր³, սկսում է բարեգործել։ 1295-ին յիշեալ Նորավանից տալիս է մի այգի ի նպաստ հանգուցեալ որդու՝ Ամադինին, եւ հօրեկան մեծ հօր՝ Հասանին⁴։ Իսկ 1345-ին արդէն ծերութեան ծայրն հասած եւ երեք զաւակներից երկուսը վաղուց կորցրած, իր բարեպաշտութեան վերջին ապացոյցն է տալիս, հայրենի ժառանգութիւնից գնելով երկու հազար դեկանի մի այգի եւ հարիւրդեկանի երկու հոգ, եւ նւիրում է Հերհերի Սիոն անապատին⁵։

Աւելի քան պարգեւի արժէքը սիրտն է, որ խօսում է Գորգկան ու **Թաճերի** դստեր՝ «Աւագ տիկնոջ» արձանագրի մէջ 1207-ին, որ իր օժիտ տարած ձիթահանքը⁶ շնորհում է Անիի Աստածածինին⁷։ Անւամբ հաւասար, չիրակարնակ, որով եւ նոյն անձն է թւում Շեխեանց Խաչոտի կինը, որ 1221-ին ամուսնու հետ Խծկոնից ուխտին ընծայում են իրենց «հայրենի տներն» ու մի կրպակ⁸։

Դոփեան Հասանի կենակիցը՝ **Մամբանը**, դուստրը Վաչուտեան Բ Քրդի⁹, 1312-ին իր որդու Գրիգորի հետ, Դատի կամ Խուլթայ վանքին պարգեւ է տալիս երեք կարեւոր գիւղեր։ Որդին եւս շնորհում է իր առանձին նւէրը¹⁰։ Նոյն տիկինը Գեղարքունեաց Բրդի այլք գիւղի Աստածածին եկեղեցուն էլ ընծայել է մի քաղաց ու երկու հողեր¹¹։ Ուշագրաւ է վարմունքը նաեւ Հասանի (թերեւս Դոփենի) դուստր **Մամաքայի** եւ սրա որդու Վախթանգի, որոնք 1318 թւականին նոյն տիկնոջ «ոսկի առպնճանին գոնցէն (գրաւ) տուաք», ասում են, Վայոց ձորի Ս. Սիոն անապատի մօտ մի հող են գնում ու տալիս են նոյն վանքին¹²։

3.- Բարեգործութեան մի տեսակն էլ եկեղեցիների, մենաստանների, գիւղի, քաղաքի կամ գաւառի ապահարկութիւնն էր որոշ տուրքերից կամ հարկից, որ մեր թագուհիները կամ տիկնայք ի գործ էին դնում յաճախ իշխանաբար, ցոյց էին տալիս

այդպիսով իրենց մեծարանքն առ սրբապայրերին կամ գութն առ հպատակներին, որ իրենց ստացւածքների համար պարտական էին հարկ տալ նրանց։ Այդ շնորհումներն արձանագրում էին հրապարակով ի գիտութիւն հասարակութեան եւ իրենց պայազատների։ Օրինակներն ըստ նիւթի բաժանում եմ։

ա. Աշոտ Ողորմածի կենակիցը՝ **Խոսրովանոյ** թագուհին, 971-ին մի կտակ է թողել, ասելով թէ Տեկորոյ ուխտի արքունի հասոյթի մէկ մասն ի նպաստ նոյն վանքին է սահմանել «հաստատել եմ Տեկորոյ տոկոսը յեզն կայթ մի»¹ եւ այդ ժամանակ ամուսինը դեռ կենդանի էր։ **Շահանդուխտ** թագուհին՝ զուգակից Սմբատի², Տաթեւին շնորհած իր մեծ գիւղը միանգամայն հռչակում է «ազատ ամենայն հարկից»³։ Յիշեալ Ողորմածի հարսը՝ **Կատարանիքէն**⁴, 1008 թւականին մի շնորհ էլ ինքն է անում Տեկորոյ ուխտին։ «Յանուն Աստուծոյ կամ եղեւ ինձ», ասում է, եւ «թողել եմ Տեկորոյ տուրքը վասն Գագիկի ամուսնու արեւշատութեան եւ իմ որդիների»։ Սրանցից մէկն Աշոտը յաջորդելով հօրը, ընդլայնում է մօր արձանագիրն ու վճիռը, «հաստատեցի եւ թողել եմ, ասելով, ի բնէ եղածի հարկն յաւիտենից եւ արտօնագրի տուրքը» եւ նոգվում է նրանց, որ պիտի հակառակեն «հարկիս (իրենը) կամ շարիատիս (մօրը) թողլուս»⁵։

Նոյն մեծանձնութիւնը ցոյց է տալիս 1038-ին՝ յիշեալ Բագրատունի տիկնանց յաջորդը՝ բարեպաշտ **Թագուհիս**, դուստրը՝ Աբասի (Կարինի⁶), Սմբատ (Գ) շահանշահի կինն եւ Աշոտի (Դ) մայրս», որի տիտղոսը յետոյ թւում է անւան տեղ է բռնել, ինչպէս պատահել է եւ **Մաքէր**⁷, որ արաբերէն թագուհի է նշանակում։ -Մինչ այրը դեռ իշխում էր, «ազատեցի, գրում է, Երէրվաց լրացուցիչ տուրքը բերքերից որդուց որդի, Սմբատ շահանշահի հօրութեան եւ արքայի արեւշատութեան»⁷։

Վեստ Սարգսի զուգակիցը՝ **Տիկնաց տիկինը**⁸, 1042-ին նոր մի շնորհում էլ ինքն է անում Տեկորոյ, որի հնագոյն եկեղեցին, Ե դարի վերջերին, ցաւալի է յիշել, այժմեան հայութիւնը թոյլ տւեց, որ կործանւի, «թողել եմ, ասելով, Տեկորոյ պաշտոտս», շահանշահի (Բագրատունի արքային) արեւշատութեան եւ իմ ծնողների հոգոյն»⁹։ Կարծես թէ հայրենի գոյգ նահատակների այդ թուանը կանխում է իր մաղթանքներին անարժան համարել ամուսնուն, որ հայրենիքի մատնիչը պիտի լինէր։

Անիի պատրոնը, Սահմադինը՝ Աւետեց որդին եւ կինն՝ **Ռաուրտան**, 1284-ին «թողէք, գրում են, Մրենոյ տասնակը հացի, որ տոկոս է» ի նպաստ իրենց եւ որդիներին։ Իսկ 1288-ին էլ նոյն մենաստանին շնորհում են «այգի խաղողի եւ գինու»¹⁰։ Այսպէս

1. Ն. Սրգ. 207. կայթ՝ կողով։ — 2. Աստ՝ 153։ — 3. Օրբ. 213։ — 4. Աստ՝ 108։ — 5. Ն. Սրգ. 206։ — 6. Աստ՝ 83։ — 7. Շիր. 171։ — 8. Աստ՝ 66։ — 9. Ն. Սրգ. 207։ — 10. Ն. Սրգ. 198-99։

1. Ագ. հնդ. 1916, 51։ — 2. Աստ՝ Ժէ, 6։ — 3. Սսկ. 114։ — 4. Անդ՝ 198-99։ — 5. Անդ՝ 116։ — 6. Աստ՝ 34։ — 7. Բսմ. հ. 173։ — 8. Ն. Սրգ. 210։ — 9. Արց. 207։ — 10. Անդ՝ 205։ — 11. Ագ. հնդ. 1910, Ա, 17։ — 12. Սսկ. 114։

նաեւ Մինա Խաթուն՝ Օրբելեանը¹ 1292-ին Նորավանից պարգեւած իր կալւածը հռչակում է «ազատ ամէն հարկերից»²:

Զաքարեանց սերնդից ամիր սպասալար Մխարգրձէլ ու կենակիցը՝ Վանանչէն, 1300 թւին ուխտի են գնում Սանահին. սրբավայրն «աւերւած» են գտնում Ղամիր Շարարէն եւ վանականները խոշտանգւած: Կարեկցում են, համաձայնում են նոյն կողմերում իշխող «պարոն Աւագի եւ ամուսնուն Ասփաշի» հետ եւ «ամենայն եկեղեցիները, ասում են, ամէն հարկից ազատեցինք, որ այսուհետեւ ոչ տուրք եւ ոչ ուրիշ հարկ Սանահինից են տալու»³:

Բ. Սուրբ վայրերից դուրս էլ կան հարկերի շնորհումները բարեսիրտ տիկնանց կողմից: Վերոյիշեալ Խոսրովանոյ թագուհու դուստրը՝ Մոփին, որ յետոյ Վրաստանի թագուհի պիտի տեսնենք, «թողել եմ, գրում է, Ալամանիի տուրքը իմ հոգու եւ կեանքի համար», ինչպէս եւ իր հօրը հոգուն եւ Գագիկ եղբոր եւ նրա որդիների կեանքի⁴:

Զաքարեան «աթաբէկ Իւանէ եւ Ռոշակ» Վրաց եւ Հայոց թագուհին⁵, 1228-ին իրենց հարազատների օգտին նոյնպիսի մի պարգեւ են անում Շիրակաւանին, «թողել եմ, ասելով, Շիրակի գիւղի ջրի առւի եւ ջրսահի տուրքն որդիներին ազատեցի տուրքից»⁶: Նոյն ամուսինները 1231-ին էլ միեւնոյն նպատակով շնորհում են «ջրաղացների զլիսահարկը վերին Շիրակի», որ տալիս էին գիւղացիները եւ «բերդի հարկը»⁷:

Նոյն իշխանի եղբոր Զաքարէի թոռն՝ Աղբուղա Ա-ն, եւ զուգակիցը «պարոն Թամար», դուստրը իշխանաց իշխանի պարոն Բուղդալին», որ թոռն էր Օրբելեան Տարսայիճի, իրենց ազնական հոգուց թելադրւած, շնորհում են Անիի արքեպիսկոպոսական աթոռին եւ երէցների վրայ ծանրացած հարկը⁸:

Աղբուղայի եղբորորդին «աթաբակ Շահնշահ» Բ վախճանւում է 1320-ին, ի մեծ տրտմութիւն իր կնոջ՝ Ռուանդիչի: Եւ «ես նրա ամուսինը, գրում է տիկինը, դուստրը՝ Շամշադին Սահիպ Դիւանին», - որ Շիրակի պարոններից մէկն էր, յիշւած 1263-ին⁹, - եւ իր որդին Զաքարիան, իրենց հայրենի Անի քաղաքի մէջ «թողեցինք, ասում են, եւ կովերի եւ աւանակների հաշւելն եւ դռնագիրն մեծի եւ փոքրի», ամուսնու հոգու փրկութեան եւ եղբայրների կենդանութեան համար¹⁰:

4. Բարեգործական ու միանգամայն բարեպաշտական էր՝ սրբազան անօթներ ու սպասներ նւիրել եկեղեցիներին եւ որի մէջ տիկնայք չէին ուզում յետ մնալ այրերից եւ երեւում են զանազան տեղերում: Այսպէս 1001 թւին Կաթարանիդէ թագուհին Անիի իր

կառուցած կաթողիկէն «զարդարւած, ասում է պատմիչը, ի զարդ ծիրանեծաղիկ ոսկեթել նկարագործ անկուածոց», որ խորանի վարագոյրը, սեղանի ծածկոյթն ու պատարագի հանդերձներն էին. նոյնպէս «եւ բազմապայծառ լուսատու անօթների վայելչութեամբ», այն է կանթեղներով, «որոնք ջահի նման պայծառ լուսաւորում էին ըստ երկնային կամարի սուրբ կաթողիկէն»¹:

Կիւրիկէ Գ արքայի դուստրը՝ Մարիամը, Սանահինի Ս. Աստուածածնին ընծայում է տէրունական խաչի մի նշխար «իմ հայրենի սուրբ նշանն, ասում է, թանկարժէք պահարանով» եւ նրա հետ «արծաթէ սկիւհ եւ տօնացուցակ»²: Նոյնպիսի թանկագին մի խաչի պարգեւը տեսանք նաեւ Դատի վանքին, Սմբատեան Վախտանգի ու Նանայի կողմից³:

Վերին Խաչէնի տիկինն՝ Աղջու Խաթունը, բարեգործում էր իր ձեռքի ճարտարութեամբ իսկ, դուստրերի հետ նրբարւեստ վարագոյրներ շինելով ու նւիրելով Գետկոյ նորակառոյց տաճարին (1191-ին), գրում է Գանձակեցին, «եւ ուրիշ եկեղեցիներին, Հաղբատի եւ Մակարի վանքերին եւ Դատի վանքին, որովհետեւ շատ էր սիրում եկեղեցիներին բարեպաշտ տիկինն»⁴: Այդքան անխոնջ ու բեղմնաւոր էին նրանց փափուկ մատները:

Նշանաւոր մի բարերար է իր «տկար ժամանակի» մէջ «քրիստոսասէր եւ փառաւոր պարոնն կանանց մէջ օրհնեալ» Ասփան, որ յենւած իր հօր ծնողին՝ Տարսայիճին, եւ ամուսնուն՝ «մեծ եւ փառաւոր իշխանաց իշխանին» Գրիգորի կարողութեանը, «զարդարեց, ասում է մի յիշատակագիր, զանազան սպասներով եւ շինութեամբ Հայաստանեայց եկեղեցիները»⁵, որին վաղահաս մահը զրկեց նրան զթոռ սրտից: Սակայն բարեպաշտ կենակիցը մասամբ ծածկեց նրա պակասը, գերեզմանից էլ նրան բարեգործութիւն անել էր տալիս⁶:

Օրբելեան Լիպարիտի որդին՝ Պաժածը, եւ կինը՝ Դուքա Մամիկոնեանը, իրենց տան մէջ Լուսաւորչի ճկոյթը ունէին, որ «ստոյգ վկայութեամբ մեզ էր փոխանցւել նախնիներից», ասում են եւ որ 1280-ին ընծայում են Հաղբատի ուխտին ըստ առաջնորդի ու միաբանների խնդրանք: Նրա հետ «եւ ուրիշ եկամուտներ», փոխարէնն ընդունելով «ծակամտի»⁷ շաբաթւայ եւ կիրակի օրերի բոլոր պատարագները⁸:

Եւ հայ աշխարհի աւերման եւ աղքատութեան շրջանում անգամ չեն պակսում բարեսէր հոգիներ՝ բաղիչեցի Ֆահրատի մօր՝ Թուրաւանդալի նման, որ 1459-ին Արծկէի Ս.

1. Աստ՝ 55: — 2. Աղ. Հնդ. 1916, 51: — 3. Զալ. Ա, 22: — 4. Ն. Սրգ. 194: — 5. Տիտղոսիդ մասին տես աստ՝ 121: — 6. Ն. Սրգ. 170: — 7. Անդ: — 8. Բսմ. Հ. 86: — 9. Շիր. 62: — 10. Բսմ. Հ. 87:

1. Ասղ. 256: — 2. ՄՏՀ. 17: — 3. Աստ՝ 166: — 4. Կիր. 111. աստ՝ 22: — 5. Աղջ. 290: — 6. Աստ՝ 40: — 7. Լուսաւորչին Մուսնի ի վիրապն: — 8. Զալ. Ա, 71:

Աստուածածնին «ես գսկիհս»¹: Այսպէս եւ Անկիւրիոյ հայ տանտիկնայք 1475-ին «բարձեր չինեցին»։ ասում է. տեղի յիշատակագիրը եւ «Աստուածածնի վանքի տունն զարդարեցին»։ Իսկ 1484-ին էլ մայր Սառա խաթունը «մէկ գեղեցիկ բարձ բերեց վանիցս»²:

5.- Ուրիշ մի միջոց էր բարեգործութեան՝ սրբազան մատեաններ գրել տալը կամ գնելը կամ գրութեան մասնակցելն, եւ նւիրել եկեղեցիներին, մանաւանդ Աւետարանն, որ մեր նախնիների մեծ յարգանքը նրան տեսանք³: Եւ այդտեղ էլ կանայք մրցում էին արանց հետ: Յիշենք մի քանի օրինակներ:

Արծրունի Միքէ թագուհին հնութեամբ եւ արւեստով նշանաւոր իր Աւետարանն ունի Ս. Ղազարի մէջ, գրւած 902 թւականին, որը «տւեց, ասում է. Վարագի Ս. Աստուածածնին»⁴: Շատ կատարեալ մի գործ, գեղեցիկ գրչութեամբ ու նկարներով, որոնք նմանահանութեամբ էլ լոյս են տեսել: Անկասկած հայ մանրանկարչութեան հնագոյն ու մեծագոյն պարծանքներից մէկն է ու պիտի մնայ այս հատորը:

Վանեհի Սեւատեանն⁵ 1224-ին հատուցանում է մի Աւետարանի ծախսը, եւ ընծայում է Խորանշատի ուխտին, «սրանով ստանալ, ասում է, եկեղեցին ինձ որպէս հոգեւոր զաւակ», եւ որ այժմ էջմիածնի մէջ է: Նոյն տիկինն 1232-ին եւս նւիրում է ուրիշ նկարազարդ մի Աւետարան Արցախի Հաւապտուկ մենաստանին, որ «բնական տուն եւ շիրիմ էր Ջաջույ իշխանի (իր հօրը) եւ մեր նախնեաց»⁶: Ներկայում նուխուա գաւառի Գէոգրուլազ գիւղի մէջ⁷:

Ջարմանային Գեռան թագուհին է երեւում եւ յաճախ նաեւ այս մասի մէջ. եւ 1283-ին «ըստ իր ամենայն բարեգործութեան խորհուրդ բարի ի միտ արկեալ», մի Աւետարան է գրել տալիս եւ նւիրում է իր հարց Սկեւռայի հանգստարանին⁸ եւ այժմ Գանձակի մէջ: Յիշատակագիրը քահանային յանձնարարում է, որ երբ Ս. մատեանը պատարագի մէջ բարձրացնեն իրենց ուսերի վրայ, յիշեն նրա ստացողին «բարեպաշտ Կեռան թագուհուն», Լեւոն թագաւորին, իրենց ծնողներին ու դեռաբուսիկ մանուկների հետ⁹: Նոյն տիկինը չքեղ մի Աւետարան էլ 1272-ին գրել եւ իր նուրբ ճաշակով զարդարել էր տւել՝ «խորանօք եւ ծաղկաւէտ վայելչութեամբ եւ ոսկեպատ պայծառութեամբ»,

աւելացնելով իր ընտանիքի խմբանկարն էլ¹ նւիրել է Ակներ վանքին², իսկ ներկայում սեփականութիւն է Երուսաղէմի ուխտի:

Համա՝ «դուստրը Մամիկոնի» անզաւակ մնացած, «գնեցի, ասում է, իմ արդար արդիւնքով, Սր. Աւետարանը» (երկաթագիր անթւական) եւ տալիս է Տաշրաց Բարձրաքաշ մենաստանին³: Երեւի տիկինը զաւակը լինի 1265-ին յիշած ազնւատոհմ Մամիկոնի⁴: Եւ մեզ ծանօթ Ասփան 1301-ին ստանում է նոյնպէս մի Աւետարան «արդար իմ ունեցւածքից» ու նւիրում է Խաղարի ուխտին, «որ գերեզմանատունն է Դովեանց ազգին մեծ իշխանների», որոնց հարսն էր ինքը: Մատեանը հիմա Գարդմանայ Թարգմանչաց վանքի մէջ է⁵:

Ազիզբէգի կենակիցը՝ Վախախը⁶, 1318-ին գաղափարել է «ոսկիով եւ արծաթով պատել է տալիս մի Աւետարան, շնորհելով Եղիվարդի ուխտին⁷: Մի ուրիշը Յուստիանէ, դուստրը՝ Արսէնի, 1352-ին «ցանկացող եղեալ» մի Աւետարանի, ստանում է ու պարգեւում է Խրիմի ոստանի Սուլիսթի եկեղեցուն, իր մաքրասիրութեամբ խնդրելով, որ «զգուշութեամբ պահեն մոմերից, ձէթից եւ ամենայն կեղտոտւելուց»⁸: Իսկ 1327-ին Կիլիկիոյ մէջ վայելուչ մի Աւետարան է գրւել, որի ստացողն էր «ծերունի Թանգերը» եւ գրել է տւել «իր հոգու յիշատակի համար եւ իր հարսի Ալթի, գնալուն առ Քրիստոս», որ երկու զաւակ էր թողել⁹: Գեղեցիկ եւ ոչ առատ օրինակ սիրոյ սկեսրոջ եւ հարսի մէջ:

Շարունակւում են ու շատ բազմաթիւ են այսպիսի նւիրատուութիւնները, ինչպէս եւ Աստուածաշնչի գրոց, Յայսմաւուրաց, Մաշտոցի եւ Սաղմոսարանի, որ չեմ ուզում խճողել այստեղ, իրենց միօրինակութեամբ չձանձրացնելու համար ընթերցողներին: Բայց ուշադրութեան արժանի է տարսոնացի Լսպիլ երիցակինը¹⁰, եռանդուն մի հաւատացեալ, որ 1390-ին թախանձանօք գնում է մի Աւետարան, անձամբ տանում եւ ընծայում է Երուսաղէմի Ս. Յակոբի ուխտին, «ըստ ինձ ընկած երկրամած դէմքով» եւ աղաչելով «եպիսկոպոսներին, քահանաներին եւ սարկաւագների երամից» եւ ունկնդիրներից՝ իրեն եւ իրենները յիշել¹¹:

Կան կանայք, որ միայն մասնակցում են գրչութեան ծախսերին: Այսպէս 1183-ին Երիզու Աստուածածնի քահանաները մի Աւետարան են խնդրում, որի մեծագոյն օժանդակողները լինում են երկու «բարեպաշտներ եւ սրբասնեալներ» կանայք՝ Գոհարը ու Խոսրովիդուխտը¹²: 1313-ին մի Աւետարան է գրւել Տայոց Շիկրակ գիւղի մէջ «Թամամ խաթունի հրամանով եւ օգնութեամբ» Հազարչահի կնոջ, որն «օգնական եղաւ

1. Նօս. 193: — 2. Գրչ. թ. 1103, 75, 103 Ս. Ղզր: — 3. Աստ՝ 164: — 4. Բզմ. 1911, 128: — 5. Աստ՝ 122: — 6. Հւթ. ղշմ: — 7. Խղբ. 29: — 8. Աստ՝ 172: — 9. Արց. 39:

1. Աստ՝ 124: — 2. Աղ. հնդ. 1910, Բ. 23: — 3. Հւթ. ղշմ: — 4. Արց. 168: — 5. Անդ՝ 290: — 6. Աստ՝ 162: — 7. Հւթ. ղշմ: — 8. Անդ: — 9. Յցկ. Հւթ. Ա. 396: — 10. Աստ՝ 166: — 11. Հւթ. ղշմ: — 12. Անդ:

թղթի գնի եւ կապելուն ու ծաղկելուն¹։ 1321-ին գաղափարւած ճառընտրի մէջ էլ խնդրում են, որ մատեանի մէջ յիշատակի «արդիւնք» ունեցողների անունը «մանաւանդ պարոն *Ջապլուհի*՝ դստեր Լեւոն արքայի Հայոց²»։

Յուզիչ է *Շնորհաւոր* անունով աղքատիկ կնոջ պարագան, որ «իր չքաւորութեան պատճառով մի անասուն ունէր, որ ծննդական էր» եւ երբ 1270-ին Բարձրբերդի մերձակայ խորին ուխտի Երանոս առաջնորդի համար մի ճառընտրի էր գրւում, նա այդ անասնիկը կամովի եւ «վասն բարի յուսոյն իւրոյ՝ յօգնականութիւն ետ գրոցս», ասում է գրիչը³, Աւետարանի այրի կնոջ նաքարակիտն էր։ Իսկ *Նորիշահը*՝ խաչչնացի Ջաքարէի⁴ ամուսինը, մասնակցում է մի Աւետարանի գրութեանն անուղղակի կերպով, գնելով «զմատաղիս եւ ընթերցւածս» ու նւիրելով Գանձասարի ուխտին եւ այդ ձեւով «*միաբանւեցի*, ասում է, Սուրբ Աւետարանին⁵», ինչպէս միաբանում էին մենաստաններին⁶։

Եկեղեցիների գործածութեան ընծայւած Ս. մատեանները յաճախ զարդարւում էին թանկագին կազմերով եւ որի մէջ չեն պակսում նոյնպէս արդիւնաւոր տիկնայք։ Օրինակ՝ 1183-ին Միհրոյի մէջ մի Աւետարան է գրւել Ստեփանոս քահանայի համար եւ «արծաթ շնորհելով զարդարելու համար» մատեանի, ասում է գրիչը, նոյն քահանայի մայրը *Քաղուհին*՝ «ի յիշատակ իր հոգու» եւ իր հօր՝ Կարապետ քահանայի⁷։ 1270 թւին մի գաղափարւածի «պատճառ կազմութեան» լինում է Հեթում Ա-ի քոյրը՝ *Հռիփսիմէ* կրօնաւորը⁸, որ գրիչը խնդրում է «յիշման արժանի» անել⁹։ *Աւագ* տիկինը, դուստրը՝ «պարոն Մանիլայի», որի տոհմը յայտնի չէ, եւ Հ. Ալիշանն ենթադրում է ԺԳ-ԺԴ դարերի միջեւ, տեսնում է Մլքէի վերոյիշեալ Աւետարանը, երբեմն գողացւած ու կողոպտւած զարդերից։ Որի համար «միաբանեցի»¹⁰, ասում է, Վարագայ ուխտին, եւ «վերստին նորոգել» է տալիս «իմ արդար եկամուտով, կազմութեամբ եւ կողափակ նկարակերպ արծաթապատ գործով զարդարւած» ի յիշատակ ծնողներին¹¹ եւ որ ի Ս. Ղազար չհասած՝ հանդիպել է ուրիշ ընչաքաղց ու սրբապիղծ ձեռքերի։

Հոսկ կան կանայք, որ երախտաւոր են հանդիսացել գրչագրերն ազատելով կողոպտիչներից։ 1171-ին Մանազկերտի վիճակի Խաղողուղի գիւղի եկեղեցուց գողանում են միակ Աւետարանն եւ որովհետեւ պենտեկոստէի օրերն էին, «խափանեցին, ասում է մի յիշատակագիր, կարդալն եւ ժամատեղն եւ քահանաներին տրտմեցրին»։ Յառաջ է անցնում ճարտար ու «հաւատարիմ» մի կին՝ *Շուշան* անունով, եւ «մեծ ջանքով երեւան

է հանում աւագակներին» Ս. մատեանը¹, տղամարդկանց չկարողացածն ինքը զլուխ բերելով։ Աւելի մեծ է արդիւնքը *Յիւլի* մեծ մօր՝ Վահրամի կնոջը², որ Լամբրոնի կողոպտման ժամանակ (ԺԴ դարում) իր քաղաքը բերւած տեսաւ նոյն ամրոցի Աւետարանը, նկարչական արւեստով թերեւս անմրցելի բոլոր հայ գրչագրերի մէջ եւ «վասն սիրոյ Քրիստոսի գնեցի» ասում է՝ այն³, ապահովելով նրա գոյութիւնն, որպէս հայ արւեստի պարծանքը, եւ այժմ պահւում է Ս. Ղազարում։ Իսկ 1448-ին Վանի մէջ աւարառութեան է մատնւում եկեղեցական երգերի մի մատեան եւ այդտեղ էլ մի կին՝ *Շախփաշա*, ամուսինը՝ Գրիգոր, «երկու գրիւ (ցորենի եւ դարու չափ) ցորեն եւ թափեաց զգանձարանս ի գերութենէ», նւիրելով Արարքի Աստածածնին⁴։ Այդտեղ սիրտն աւելի մեծ է եղել քան տուրքը։

6.- Ազնւական եւ զարգացած տիկիներէից որոշները հաճոյք էին զգում նաեւ բանաւոր բարեգործութիւնից, հաւաքելով իրենց չուրջ անօգնական պատանիներին եւ ուսուցանում էին նրանց կրօնի ու կեանքի կարեւոր ծանօթութիւնները։ Ղ. Փարպեցին ակնարկեց իր ընդունած մարմնաւոր ու հոգեւոր սննդին Մամիկոնեան Ձուկայի եւ նրա քրոջ ձեռքով⁵։ Ինքը նրանց ազգականը չէր, այնպէս որ Վահանին յիշեցնում էր նրա հետ ունեցած զանազան կապերը բացի արեւնակցութիւններից⁶։ Ազնւական էլ չէր։ Վկայ՝ իր *Փարպեցի* կոչումը, որ ինքն իսկ տալիս է իրեն⁷, նման ուրիշ անտոհմ անձանց, ուր տոհմիկները մականւամբ վարում էին՝ ասացինք⁸, եւ որ կարող էր Ձուկայի որդիների կրկնոցներն էլ սպասաւորի պէս կրել նրանցից յետոյ, երբ խաղային⁹, փոխանակ միասին խաղալու նրանց հետ։ Բայց Մամիկոնեանց կամ Արծրունեաց տան արդիւնաւոր մի մարդու զաւակն է թւում։ Արծրունի քոյրերը նրան միասին կրթեցին իրենց որդիների հետ, այնպիսի խնամքով, որ երբ զարգացաւ հասակով, բարեպաշտ տիկիների նրան ներչնչած «հոգեսիրութիւնը» նրան մղեց իրենց եղբօր՝ Աղանին, միայնակեցի¹⁰ աշակերտութեան¹¹, որից յետոյ բարձրացաւ Վաղարշապատի վանքի առաջնորդութեանը¹²։

Ղազարը յիշում է նաեւ ուրիշ երեք հարազատներին, մէկը Համազասպ անունով, թերեւս Վահանի եղբորորդիները, որոնք նոյնպէս մարդասիրաբար դաստիարակեցին, աւելի ուշ, Մամիկոնեան տիկնոջ հովանու տակ։ «Ունին երեքեանդ, ասում է, զամենայն սննդեան եւ խրատու մասն եւ զհրահանգ հոգեպէս եւ մարմնապէս, եւ զծանօթութիւնս ուղղափառ հաւատոյ՝ յօրհնելոյ ի մօրէն քումէ եւ ի քէն ի տեւնէ»։ Մայր եւ որդի

1. Անդ. — 2. Անդ. եւ աստ՝ 69։ — 3. Տաշ. Յցկ. 49։ — 4. Աստ՝ 198։ — 5. *Հ. ք. յշ.* — 6. Աստ՝ 166-67։ — 7. *Միտն*, 1933, 416։ — 8. Աստ՝ 172։ — 9. *Հ. ք. յշ.* — 10. Աստ՝ 166։ — 11. Բ. Սրգ. Ա., 390։

1. *Հ. ք. յշ.* — 2. Աստ՝ 108։ — 3. Բ. Սրգ. Ա., 559։ — 4. *Նօս*. 158։ — 5. Աստ՝ 93։ — 6. Փրպ. 570-73։ — 7. *Նոյն*՝ 15։ — 8. Աստ՝ 82։ — 9. Փրպ. 572։ — 10. Աստ՝ 93։ — 11. Փրպ. 15։ — 12. *Նոյն*՝ 589-90։

միասին աշխատել էին նրանց վրայ, որ նկարագրում է «յամենայն մտաւորութիւնս եւ յիրս արիւթեան լիք եւ կատարեալք»¹, ինչպէս կրթել էր նրանց Զուկայի մայրագուծ դպրոցը:

Աւանդական է եւ կարող է նաեւ ուղիղ լինել՝ Սիւնեաց պատմիչի գրածը, թէ Սահակաբաժնի հաւատաւոր Ը դարում², վարագոյրի ետեւ նստած, «ուսուցանում էր շատերին», այսինքն հոգեւոր երգեր էր դաս տալիս: Այսպէս նաեւ բազմարդիւն Պահլաւունները՝ Գրիգորն եւ Շուշիկը, իրենց առօրեայ զբաղումներից մէկն էին արել «ուսուցանել մանուկներին»³: Շնորհալին նոյնն է վկայում իր այրի քրոջ Մարիամի մասին, թէ ազատւած իր զաւակների դաստիարակութիւնից, պարապում էր ուրիշ երեխաների հետ. «Որ յետ մանկանց որ ըստ մարմնոյ՝ - Ստանայր մանուկս ըստ Աստուծոյ»⁴:

Արձանագրութիւնների մէջ հանդիպում ենք Գրիգոր անունով մէկին, որ 1223 եւ 1234 թվականների մէջ բարեգործութիւն է անում եւ ինքն իրեն կոչում է «սնուցած մեծն (Զաքարեան) Սարգսի դստեր՝ Նըջիսի»⁵ եւ ուրիշ մի տեղ էլ «Նըջսի թագուհու»⁶ եւ Մամբանի»⁷ նրա դստեր⁸, որ իրեն գործակից ունեցել էր այդ մարդասիրութեան մէջ, գուցէ ամուսնացնելուց յառաջ: Կայ դարձեալ Արսէն անունով մէկը, նոյնպէս «սնուցած պարոն Նըջիսի» ու նւիրատու Հառիճի ուխտին⁹. ապացոյց՝ թէ այդ տիկնոջ խնամքը զանազան անձանց է հասել: Երեւում է, թէ նա իր սիրոյ գործին դուստրից բացի կամ յետոյ ուրիշ սեռակիցներ եւս օգնական ունէր: Դրանցից մէկը Ազիզը, ինքն իրեն արձանագրում է «պաշտօնեայ Նըջիսի», ոչ աղախին եւ միաբանում է Գետկոյ վանքին¹⁰:

1318-ի Աւետարանի¹¹ գրիչը՝ Ներսէս քահանան, պատմում է, թէ սկզբում թափառակամ մի պանդուխտ էր, որ մեզ ծանօթ Ազիզբէգն ու Վախախը¹² գթալով իրենց մօտ են պահում եւ «ինձ դարձրին, ասում է, խելամիտ, սովորեցրին ինձ ամենայն իմաստութեան հմուտ», եւ «այնպէս ծնողագութ կերպով սիրում էին ինձ սրտանց»¹³: Ուրիշ մի Ազիզ անունով, իր մասին վկայում է, թէ «սնեալ էր *Խուժու խաթունի* եւ Պուշի»¹⁴ տան մէջ, Վայոց ձորի տէրերի, ուր տիկնոջ անւան նախադասութիւնը հաստատում է, նրա իր վրայ ունեցած ազդեցութեան առաւելութիւնը քան իշխանին:

7.- Ընդհանուր մարդկութեան, բայց եւս աւելի կանանց սրտի մօտ է եղել վշտի ձայնը, որովհետեւ հայուհին շատ զգայուն էր հասնելու եւ սպեղանի դնելու:

Մագիստրոսը պատմում է, թէ իր նախնիքն՝ Համգէն եւ Շուշիկը պատրաստ էին վազելու ամէն հիւանդի մօտ. «ո՞ր մէկը հիւանդ էր, որ չէին տեսնում», մխիթարելով եւ օգնելով նրանց կարիքները:

Սակայն մարմնական ցաւերի հանդէպ շատ զգայուն էր սուրբ թագուհին՝ Զապէլը, որ իր առանձին հոգածութեան նիւթ էր արել հիւանդները, ինչպէս 1253-ին վկայում էր ամուսինն իսկ՝ թէ «տառապանքով հոգում է ... հիւանդներին»²: Եւ նրանց տւած իր կարեւորութիւնը շեշտում է թագուհուն յղած գերմանացի մի ասպետի հրովարտակի մէջ³, նրանց նկարագրելով «զարդարւած եւ զօրացած հիւանդներին սպասարկելու մէջ». միշտ եւ հանապազ մատակարարելով տնանկների տուրքը⁴. ապացոյց թէ նրանց այդ գթասիրութիւնն իսկ յորդոր էր եղել իր եւ Հեթումի կատարած մեծ բարեգործութեան:

Մայրենի սրտի մէջ կաղապարւած էր նրա դստեր՝ Ֆիմիի, իր Լեւոն եղբորից 1263-ին վկայւած՝ «ամենին կարեկից, մանաւանդ, որ հիւանդութեան ախտից նեղւում են»⁵: Մօր եւ դստեր վշտահար հոգիները⁶, գիտէին աւելի լաւ հասկանալ ու գնահատել մարդկային ցաւերը: Նոյն տոհմի եւ նոյն գթութեան ժառանգն էր Զապէլի հօրեղբոր Ռուբէնի դուստրն՝ Ալիսն եւս, տիկին Անտիոքի, որ 1234-ին մի հրովարտակով նորոգում է 30 բիւզանդական ոսկու տարեկան տուրքը, որ իր մայրենի մեծ մայրը՝ Համփրէն⁷, 1151-ին Երուսաղէմի Ս. Ղազար հիւանդանոցին կտակել էր եւ յետոյ զաղրել էր⁸:

Կասկած չունեմ եւ այդ չորս դէմքերն էլ վկայում են, որ հին կանանց դասից շատերն եղել են համապատասխանող Աւետարանի ձայնին, «հիւանդ էի եւ տեսէք ինձ», որոշներն անձամբ եւ որոշները նպաստելով, մնայուն կերպով՝ ինչպէս Զապէլը կամ ըստ յարմար ժամին, ինչպէս կատարեց Շուշան Կամսարականը, որ պիտի տեսնենք ստորեւ: Վերջապէս իւրաքանչիւրն իր կարողութեան կամ յարմարութեան համեմատ:

8.- Սակայն մարդկային կարօտութիւնն աւելի ընդարձակ ու բազմազան է եղել միշտ եւ հայուհու ազնւագութ հոգին ջանացել է հասնել ամենին եւ ամէն տեղ, ուր կարող էր, ամոքելու համար ցաւերը, սրբելու աչքերը, լցնելու պակասները: Այստեղ էլ առաջին կարգի վրայ են գտնւում Պահլաւուններ՝ Գրիգորն եւ Շուշիկն, որոնց սովորական գործերից էր՝ «գնել գերեւներին, ազատել բանտարկեալներին, սնուցանել որբերին, օթեւան լինել այրիներին», տնանկները ժողովել, բռնաւորների ձեռքը մատնաւածներին ազատել, «իրենց ձեռքով իսկ կերակրել աղքատներին», եւ որբերն

1. Նոյն՝ 588-89: — 2. Աստ՝ 174: — 3. Մգ. թղթ. 43: — 4. Շն. Զափ. 226: — 5. Շիր. 162: — 6. Տիտղոսիդ համար տես աստ՝ 121: — 7. Զալ. Ա. 103: — 8. Աստ՝ 108: — 9. Շիր. 162: — 10. Զալ. Ա. 141: — 11. Աստ՝ 164: — 12. Աստ՝ 195: — 13. Հէփ. 12ա: — 14. Ստոր. Ա. 4. 51:

1. Մգ. թղթ. 43: — 2. Հէփ. 12ա: — 3. Աստ՝ 198: — 4. Սիւ. 207: — 5. Հէփ. 12ա: — 6. Աստ՝ 48-49, 171: — 7. Աստ՝ 67: — 8. Սիւ. 526:

ամուսնացնել իրար հետ: Ամէն մեռելի ետեւից յուղարկաւոր ու սգաւորներին սփոփիչ էին գնում. չքաւոր պարտապանների պարտքերը հատուցում էին եւ ոչ ոք, որ նրանց յարկն էր մտնում «տրտում եւ անմխիթար» դուրս էին գալիս¹: Կեանքն ու նկարագրութիւնը հաւասարապէս գեղեցիկ:

Իրենց թոռն ու Աղթամարի տիկինը՝ Մարիամը, իրենց պէս էր «բոլորի նկատմամբ գթոտ ու ողորմած»²: Նանայի թարգմանիչն ակնարկում է Սիւնեաց տիկնոջը՝ Բագրատունի Մարեմին, «քաղցր եւ յոյժ գովելի վարքով, որ հասարակաբար ունէր ամէն մարդկանց հանդէպ սիրոյ խնամք սիրելի սուրբ մտացն»³: Սասունցի Մելքսեօնը կոչւում է «որբերի եւ այրիների խնամածու»⁴: Սիր Պաղտնիի ամուսինը՝ Շուշանը, նոյնպէս պատրաստ էր «որբերի եւ այրիների մխիթարութեան համար»⁵: Զապէլ թագուհին աւելի գործունեայ եւ առատաձեռն էր բոլոր կարօտեալներին, որ Աւետիս գրիչը նրան կոչում է «ողորմած, աղքատասէր, բազմաբաշխ, լցւած ամենայն բարութեամբ»⁶: Եւ Գանձակեցին՝ «բարեգործ, ողորմած եւ աղքատասէր»⁷: Եղիվարդեցիք Վախախը եւ Ազիզբէգը՝ «ողորմութիւն բոլոր աղքատների համար» անպակաս էին անում⁸: Նոյնպէս եւ Մարիտուն արքայամօրը համար ենք կարդում, թէ «շատ բարեգործութեամբ զարդարեալ էր»⁹ եւ Ըռուզ խաթունի եւ Ասլիի մասին¹⁰, թէ իրենց բարեպաշտութեամբ «լցրեցին Շիրակի տունն եւ Անի մայրաքաղաքը շինութիւններով եւ արդար դատաստաններով եւ տրօք չքաւորներին»¹¹:

Աւելի ցայտուն է վկայութիւնը, որ 1285-ի մի յիշատակագիր տալիս է Կեռանի մասին, խնդրելով յիշել «ամենաբարեգործ եւ քրիստոսասէր դժխտւոյն մեր արքայի օրհնեալն կանանց մէջ՝ թագուհին Կիր Աննան, որ մայրաբար խնամում էր բոլոր եկեղեցիների, որդիս յանձանդում էր եւ հայրական այցելութիւն ամենայն աղքատներին, առատութեամբ պարգեւում էր տուրքերը, զւարթամիտ ողորմութեամբ կատարում էր» ու գեղեցիկ նմանութեամբ այն որակում է «իբրեւ նորատունկ ձիթենի ծաղկած լուսաւոր գործերով»: Աւա՛ղ, որ մահւան փոթորիկն այդ տարի արմատախիլ արեց այդ ձիթենին ու զրկեց իրեն պաշտող ժողովուրդն իրենից, մինչ Աեռն քաղաքական խնդրով գնացել էր թաթարների Արդուն խանի մօտ»¹², եւ վերադարձին արքունիքն ու աշխարհն ամայացած գտաւ այնպիսի մեծ կենակցից եւ թագուհուց:

1. Մգ. թղթ. 43: — 2. Աստ. 159: — 3. Հյպ. 287: — 4. Աստ. 159: — 5. Հւթ. յշտ. 1221: — 6. Ագ. հնդ. 1910, Բ, 25: — 7. Կիր. 212: — 8. Հւթ. յշտ. 1318: — 9. Ագ. հնդ. 1913, Ա, 81: — 10. Աստ. 195: — 11. Հւթ. յշտ. 1357: — 12. Պատ. Ռբ. 242-43:

Այդ բոլոր թագուհիներն ու տիկնայք իրենք իրենց ճշմարիտ մայրեր էին զգում իրենց հպատակ ժողովրդի համար, եւ իբր այդպիսին վարւում էին նրանց հետ, ջանալով դարմանել նրանց կարիքները, որքան ժամանակներն եւ իրենց նիւթական կարողութիւնը ներում էին, եւ այդպիսով իրենց խղճի եւ կոչման պարտականութիւնները կատարում էին:

9.- Աւետարանական բարեգործութիւններից մէկն էլ հիւրասիրութիւնն էր, որ ցոյց էր տրւում օտարներին, մանաւանդ նրանց, որ զուրկ էին օթեւանից: Հայութիւնն այս մասի մէջ եւս շատ փայլել է յատուկ հիւրանոցների կառուցմամբ, որը պիտի տեսնենք յաջորդ գլխի մէջ, ուր իրենց յարկի ներքեւ ընդունում էին հիւրերին: Յաճախ յիշւած Շուշան Պահլաւունին եւ ամուսինը գովւում են իրենց «աղքատասիրութեամբ եւ հիւրընկալութեամբ» եւս¹: Կիլիկիայի արքունիքում էլ յիշւում են ասպնջականութիւն գտած եւրոպացիներ, աշխարհական եւ եկեղեցական, որոնցից էր Բրոկարդը, որ մի ամիս հիւր մնաց Ա Հեթումի պալատի մէջ, իր իսկ վկայութեամբ²: Հայաստանի բուն հիւրանոցները վանքերի մէջ էին, բայց հայուհին, որ միայն նկատում ենք, այնտեղ գործ չունէր, այլ իր տան մէջ իսկ ընդունում էր կարօտեալներին: Մեծ տների մէջ ծառայող աղախները պաշտօն ունէին հանգստութիւն եւ դիւրութիւն ընծայելու նրանց եւ որոնցից զգուշացնում էր ՅՀ. Գառնեցին քահանաներին, որ չէր ուզում աղախին պահէին, զրելով այսպէս «քեզ մօտ չպահես դու ասպնջական կանանց, հանգստացնողներ եւ գլխաւացներ»³, ինչպէս աշխարհականներն ունէին:

Զաքարիա սարկաւազը մի օրինակ է տալիս մեզ հայ հիւրասիրութեան 1611 թւականից, որը շատ հետաքրքրական է: Աշնան վերջն էր, մի օր, ասում է, Միափոր գիւղի մէջ երեւաց պարսիկ մի փերեզակ եւ մտաւ մի տան մէջ: Այնտեղ մի հայ կին տեսաւ, որ խարոյկը վառել եւ մօտը նստել՝ մի հնգամեայ աղջկայ հետ, գուլպայ էր հիւսում: Պարսիկն հարցրեց. «Խուրտայ առնո՞ւմ էք». եւ կնոջ հաւանութեան վրայ բացեց արկղն եւ ցոյց տւեց ուլունքները, նրան թողնելով որոշելու գինը, իսկոյն յարելով «քաղցած եմ, բեր հացը ուլունքների գնի համաձայն»: Կինը պատասխանեց «Միթէ հաց տամ մարդու եւ գինն առնեմ եւ լինեմ վարձավաճա՞ւ»: Եւ գնաց երեք ձու բերեց, եփեց եւ նրա առջեւ դրեց. նոյնպէս մածուն, կոգի ու կորեկախառն հաց: Փերեզակը կերաւ, հարցումներ անելով տեղեկացաւ, որ կնոջ ամուսինն Աթան հովիւ էր եւ ոչխար էր արածեցնում: Յետոյ արկղից հանեց ուլունքների գանազան շարքեր եւ աղջկայ վզին

1. Մգ. թղթ. 42: — 2. Բրկ. Բ, Բ: — 3. Գռն. խր. 145:

անցկացրեց. մօրը բազկին էլ դեղին մի ապարանջան անցկացնելով ասաց. «Աստուած չէն պահի քո տունը»: Կինն ուզեց զարդերի գինը տալ, բայց պարսիկը մերժեց ու մեկնեց:

Այդ փերեզական Ա Շահաբասն էր, որը Վրաստանը նւաճելուց յետոյ, եկել էր ձմեռելու Կայանաձորի մէջ եւ մի օր այդպէս ծպտել եւ անձամբ ցանկացել էր տեսնել ժողովրդի վիճակը: Երկու օր անցած, մի գինւոր շահի կողմից եկաւ եւ տղամարդուն ու կնոջը կանչեց: Շփոթեցին. կինը որչափ որ կարող էր պատշաճօրէն հագնեց, եւ այլը մեծեղջիւր մի խոյ որպէս պարգեւ վերցրած, աղջկայ հետ գնացին շահի մօտ, որ իսկոյն կինը նրան ճանաչեց: Արքան երկար խօսեց նրանց հետ, խելացի պատասխանների համար հաճոյք ստացաւ: Նրանց գեղեցիկ հագուստներ հագցրեց եւ մելիքութեան պատիւը շնորհեց իրենց գաւառի վրայ¹: Հայկական հիւրասիրութիւնն այդ արդիւնք տւեց՝ հովիւը հովիւը մելիք դարձնելով:

10.- Կեանքը բարդ է եւ ընկերական պատահարներն այլազան, որոնք հաւասարապէս հասնում է հայուհու մարդասէր սրտին եւ հնարաւոր օժանդակութիւնը մատուցում է: Այսպէս 963-ին Ռոմանոս կայսրն երբ մեռաւ, նրան յաջորդեց Նիկեփորն, որի չար կինը միաբանեց հայագգի Չմշկիկ զօրավարի հետ, սպանել տւեց կայսրին եւ գահը զօրավարին յանձնեց: Մնացել էին Ռոմանոսի երկու զաւակները՝ Վասիլն ու Կոստանդինն, որ կայսերուհին նոյնպէս ջնջել էր ուզում: Սակայն Չմշկիկն աւելի ողորմած քան այդ վայրագ կինը, պատանիներին փախցրեց իր հայրենի աշխարհը, «մեծ Մխիթարի մօր՝ Սպարափիկի մօտ», որ բնակում էր Վասպուրականի Յանձիթ գաւառի մէջ: Հինգ տարի յետոյ հայագգի կայսրը խղճի խայթից ապաշխարութեան եկաւ, բերել տւեց երկու փախստական եղբայրներին եւ Կոստանդնուպոլսի գահը Վասիլին յանձնեց²: Այսպէս Սպարամիկն ասպնջական, պահապան ու խնամակալ էր եղել ապագայ քաջ, ռազմագող ու մեծագոյն կայսերներից մէկին՝ Բ Բարսեղին, որի վրայ բարոյական ազդեցութիւն էլ ունեցաւ անշուշտ հինգ տարւայ մէջ:

Աւշին կամ Ափշին ոստիկանը մեծամեծ չարիքներ էր գործում Հայաստանի մէջ, ուզելով նւաճել բոլոր աշխարհը, որին ընդգիմանում էին ազատանիներից շատերը, մանաւանդ Վասպուրականի տէրերն, որ անդադար մարտնչում էին: Թշնամին յաջողեց ձերբակալել ու կոտորել նրանցից շատերին: Կալանաւորների մէջ գտնւում էր նաեւ Արշակը՝ Վարաժնունեաց տոհմից, որ Վասպուրականի տիկինը՝ Սեդա³, աշխատեց ազատել: Յայտնի չէ, թէ ինչ կապ ունէր նրա հետ: Նպատակին հասնելու համար, ձեռք առաւ Աւշինի կնոջն, որ իր հօր քեռու՝ Շապուհ Բագրատունու դուստրն էր⁴ եւ յաջողեց

համոզել վայրագը, որով Արշակն ազատեց նրա սրից, շնորհիւ այդ երկու գորովագութ հայուհիների¹:

Սմբատ Ա Բագրատունին մի ճակատամարտ ունեցաւ Ահմատ զօրավարի հետ Ապահունեաց գաւառի մէջ. Տարօնի ազատութեան համար, որ նա գրաւել էր, սպանելով գաւառի տիրոջ՝ Գուրգէնին. Բագրատունի Աշոտ կիւրապաղատի որդուն, որ յաջորդել էր իր հօրեղբորը՝ Դաւթին²: Սմբատը պահանջեց Ահմատից, որ գաւառն յանձնի Դաւթի որդուն՝ Աշոտին³, որ Շապուհ արքայի եղբոր փեսան էր⁴: Ոստիկանը չուզեց լսել, ուստի ծագեց պատերազմը եւ վերջացաւ հայոց պարտութեամբ: Ասում էր թէ իբր 5000 սպանւածներ էին թողել⁵ եւ անթաղ էին մնացել, ինչպէս պատահում էր հին ժամանակ պարտւածներին, զինակիցները փախուստ տալով ու թշնամին փոյթ չէր դարձնում նրանց թաղմանը:

Սպանւածների մէջ էր նաեւ Գեղարքունեաց իշխանը, «չքնադագեղ երիտասարդ Աշոտը», որդին՝ Սուփանայի քեռորդու Սմբատ արքայի⁶: Անցաւ մի ժամանակ, մինչեւ հեռացան ու լռեցին պատերազմի շեփոնների ձայներն: Եւ ահա մի օր մարտի դաշտի վրայ երեւաց մի տիկին, մի քանի սպասաւորների հետ եւ սկսեց սրտատրոփ քայլերով դաշտում թափառել դիակների բազմութեան մէջ, իր ականարկն յառելով մի առ մի այդ մարմինների վրայ: «Սպարապետական տիկինն» եկել էր Տարօնից, որ երկար խուզարկութիւններից յետոյ գտաւ ու ճանաչեց նշաններից գեղեցիկ Աշոտի այլակերպւած մարմինը: Փղձկաց, ցօղեց նրա վրայ արտասուքի կաթիլներ, մայրական գորովով ամփոփեց այն եւ տարաւ թաղեց Տարօնի իր սեփական Պորպ աւանի մէջ⁷:

Բայց ո՞վ էր սպարապետական այդ տիկինը, եթէ ոչ ինչպէս կարծում եմ,՝ նոյն ինքն Տարօնի իշխանուհին՝ կենակից Աշոտի⁸ եւ դուստրը յիշեալ Շապուհի, որ կուից առաջ յաջորդել էր Աբաս եղբօրն սպարապետութեան պաշտօնի մէջ⁹: Եւ իր դուստրն ամրացնելով սիրտը, կատարում էր գթոյ կրկնակ պարտականութիւնը: Մէկն երախտագիտական՝ իր երկրի ազատութեան համար նահատակւած իշխանին եւ միւսն ազգակցական՝ իր հօրաքեռորդու զաւակին, որի գերեզմանն աչքերի առջեւ եւ յիշատակը սրտի մէջ ուզեց պահել միշտ:

11.- Հաճելի է կարեկցել ու բարեգործել այն անձերին, որ սիրում ու մեծարում են մեզ, այս մարդկային է: Բայց սրանից աւելին էլ պահանջում է Աւետարանը, գութ եւ ողորմութիւն դէպի թշնամին, որ գերմարդկային է եւ աստուածանմանութեան է

1. Զք. սրկ. Ա, 24-26: — 2. Ուռ. 7, 29: — 3. Աստ՝ 62: — 4. Աստ՝ ԺԸ, Բ, Բ, 4:

1. Արծ. 270-71: — 2. ԹՀ. Կթ. 219. Արծ. 248, 260: — 3. Արծ. 266: — 4. Աստ՝ 60: — 5. ԹՀ. Կթ. 219-21. Արծ. 266-67: — 6. ԹՀ. Կթ. 221. Արծ. 267: — 7. Արծ. 267: — 8. Աստ՝ 211: — 9. ԹՀ. Կթ. 186, 198, 244:

տանում եւ այս մասամբ եւս խկապէս տեսնել է հայուհին ինչ-ինչ առիթների մէջ, որոնց յիշատակը պահել է պատմութիւնը:

ա. Այս խնդիրը չբեղ մի էջ է բացում մեզ 700 թւականը՝ Վարդանակերտի ճակատամարտով: Արարական հարստահարիչ տիրապետութիւնից արդէն զգած մեր աւագանին տեղեկացաւ, որ նրանց կողմից ծրագրւած էր ջնջել իսպառ հայ նախարարութիւնն այրուածիւ հետ եւ այնպէս անվրդով իշխել ու կողոպտել մեր աշխարհը: Կենաց ու մահու միջեւ ընտրութեան վայրկեանն էր ուրեմն մերոնց համար եւ տատանել չէր կարելի: Ձմռան խորն ենք եւ ձիւնը ծածկում է Հայաստանի սարերն ու ձորերն, աւելի տագնապալից դարձնելով կացութիւնը: Բագրատունի Սմբատ կիւրապաղատն, որ գլուխն էր իշխանաց, խմբեց ազատանուն եւ երկու հազարից պակաս մի գնդով կենտրոնացաւ Ակոռի աւանի մէջ: Իսկ արաբները գաղտնաբար մեկնելով Նախճաւանից, գնացին հայոց գնդի ետեւից, որոնք զգալով՝ Երասխի արեւելակողմն անցան ու բանակ դրին ամուր Վարդանակերտ աւանի մէջ, որ գետից հեռու չէր¹: Նրանց հետեւեցին թշնամիներն եւ ճակատեցին իրար դէմ:

Կատաղի էր պատերազմը, որ վերջացաւ թշնամիների կորակոր պարտութեամբ եւ որոնք հայկական վրէժխնդիր սրից խուսափելու համար ապաւինեցին Երասխի սառուցեալ կոհակներին, առանց խորհելու, թէ հայոց գետը դաշնակից էր հայոց եւ երկուսին միանգամայն կեր եղան: Հինգ հազարից հազիւ երեք հարիւրի չափ մագապուրծ անցան միւս կողմը, եւ խուճապով գնացին ապաւինելու «դէպի տիկին **Շուշանին**», որ համառօտ այդ ակնարկութիւնը պահանջում է ժամանակակից ծանօթ ու պաշտօնական մի անձ համարել: Նրանք իրենց նպատակին եւ հետապնդող հայ քաջերն նրանց մօտեցած էին արդէն, երբ աղմուկը տիկնոջ ուղադրութիւնն հրաւիրեց: Տեսաւ ամրոցի պատշգամբից արաբների սարսափահար խուճապը եւ մահն, որ նրանց ետեւից վազում էր: Անհանգստացաւ, վար իջաւ ամրոցից, «ընդ առաջ» շտապեց, հասաւ տեսաւ նրանց եղկելի վիճակը, բոլոր հետիոտն, կիսամերկ ու վիրաւոր: Գթութեան մի հրեշտակ էր, որ հասնում էր արաբներին: Ընթացաւարտ Աւետարանի դպրոցից,- որի սրտի ընդարձակութեան մէջ իրենց տեղերն ունէին հայն եւ օտարը, քրիստոնեան ու հեթանոսը, բարեկամն ու չարակամը,- անցաւ կանգնեցաւ հալածողների ու հալածւողների միջեւ, բարձրացրեց պաշտպան բազուկը եւ հայկական սայրասուր նիզակները կանգ առին պատկառանքով այդ կնոջ մեծութեան առջեւ:

1. Հմմտ. Սեր. 148:

Առաջ եկաւ հրամանատարը, կիւրապաղատի տոհմակից եւ անւանակից կրտսեր Սմբատը, որի երիտասարդ կերպարանքի վրայ դրոշմւած էր հայրենավրէժ գինւորականի անողոք բարկութիւնը եւ պահանջեց տիկնոջից թոյլ տալ, որ հայ քէնն աւարտէր իր գործը: Երկու հակառակ սրտեր մի պահ ուժգին բախեցին իրար եւ ի վերջոյ յաղթող հանդիսացաւ նրանցից կակղագոյնը, որ յաջողեց «բազում աղերսներով եւ դաշինքով» նւաճել գնդապետի պողպատեայ կամքը: Գրւած չի, բայց գուշակում ենք, որ «աղերսանքի» նիւթն էր թշնամու թշւառ վիճակը, որի հանդէպ, պնդում էր տիկինն, աղաչելով քրիստոնէական ողորմութիւնը ցոյց տալու ժամն էր եւ «դաշինքը» թէ նրանք իր հիւրերը պիտի լինէին եւ պիտի հեռանային հայ հողից, առանց դիպչելու մի տերեւին անգամ: Հայ սպան ու զօրականները խոնարհեցին տիկնոջ առջեւ, սրերը պատեանը դրին, հնչեց փողն ու մեկնեցին:

Արաբ գայլերը գառների փոխւած, տիկնոջ ետեւից գնացին, մտան դղեակը, որ իսկոյն հիւանդանոցի վերածւեց: Շուշանը թեւերը վեր քաշած իր նաժիշտների գլուխը անցած, մայրենի խնամքով լւաց ու «ծածկում էր վէրքերը» նրանց, դարմանեց օրերով եւ բուժեց: Յետոյ նրանց հագցրեց պատշաճ հանդերձներով, իր երամակներից գրաստներ դուրս քաշեց նրանց թւով, եւ գոհ ու երջանիկ իրենց Արդլմէլիք զօրավարին յղեց: Ապշած, հիացած էին վայրագներն ու հրամանատարն հայ տիկնոջ վեհանձնութեան վրայ եւ նրանից ստորեւ չմնալու համար արաբ իշխանը շտապ նրան «բազում շնորհակալութիւն» եւ «մեծամեծ պատիւ» ուղարկեց ասում է պատմիչն այսպէս անորոշ ձեւով¹:

Ո՞վ էր այդ «տիկին Շուշանը»: Հ. Ալիշանը Սիւնեացր կարծեց²: Սակայն Սիւնիքը դէպի հիւսիս ու շատ հեռու էին Վարդանակերտից, մինչեւ ուր հասնելու համար, դժարութեամբ կարող էին թշնամիները խուսափել հալածողների հարւածից: Այդ չրջանին Շուշան անունով Սիւնեաց տիկին էլ ծանօթ չէ արդէն: Ընդհակառակը կուստեղին նշանակւած է Ակոռից վերեւ եւ նոյն ինքն Արշարունեաց գաւառի մէջ³, ուրեմն այնտեղ էլ փնտռելու ենք այդ տիկնոջն: Եւ արդարեւ այդ պատերազմից, տասը տարի առաջ⁴ կար ու յայտնի է «Ներսէս ապուհպատ պատրիկը, Շիրակի եւ Արշարունեաց տէր», որ կառուցում էր Թայինի եկեղեցին «ի բարեխօսութիւն ինձ եւ **Շուշանի** իմ ամուսնու, եւ Հրահատի՝ մեր որդու», գրում է ինքն իսկ⁵: Ահա ուրեմն մեր մարդասէր Շուշանն, առանց կասկածների, որ պիտի մնայ նախնական ծանօթ օրինակը քրիստոնեայ հայուհու հոգու մեծութեան թշնամու հանդէպ:

1. Ղեւ. 43-47: — 2. Հայ. 244: — 3. Աստ՝ ԺԶ, 5: — 4. Հմմտ. Շիր. 5. Կոզ. 153: — 5. Գրչ. ար. 7:

բ. Հանդիսավայրն ու թւականը փոխադրենք, տեսնելու համար կամսարական տիկնոջ մի մրցակից էլ: Թ դարի կէսին հայոց աւագանու գլխաւորութիւնը գտնուում էր Տարօնի իշխանի՝ Բագարատու Բագարատի ձեռքը: Այդ օրերին Զափր ամիրայետից Հայաստանի վերակացու եւ հարկահաւաք եկաւ Ապուսէթ, նենգաւոր մի նպատակով մեր իշխանների դէմ: Տեսնելով նրանց միաբանութիւնը, դարձաւ ի Սամառա, տեղեկացնելու իր պետին: Նա նրա պաշտօնն յանձնեց Արզնու տիրոջ՝ Մուսէին, որպէսզի սպասէր յարմար ժամին եւ մահացու հարւածը կատարէր մեր աւագանուն: Սա ուզեց կանխել եւ խորոտաբար, ապաւինած իր զէնքին, ծանր բանակով եկաւ մտաւ Տարօնի մէջ: Բագարատը փութաց օգնութեան կանչել քեռորդուն՝ Աշոտ Արծրունուն, որ իր ազատանու հետ հասաւ իսկոյն՝ երբ կռիւն արդէն պայթած էր եւ ուժգին բախմամբ խորտակեցին արաբների զօրութիւնը, որոնց մի մասը գնաց ապաստանեց Բաղէշի պարիսպների ու բերդի ամրութեանը: Հայ քաջերն հասան պաշարեցին քաղաքը, որ դիմադրեց նրանց յարձակմանը, բայց հայերը չլքեցին եւ հսկում էին արթուն պարիսպների շուրջ:

Երկար տեւեց պաշարումն, այնպէս որ մէկ թշնամու հետ քաղաքի վրայ յարձակեց ուրիշ աւելի մի ահաւորը՝ սովը: Արհաւիրքն սկսած էր ներսը: Մի օր էլ յանկարծ քաղաքի դռնից խոյացաւ մի տիկին եւ «հետիոտն» ու տագնապով գնաց հասաւ հայ զօրագլուխների վրանները: «Բագարատի քոյրն էր», ասում է Թովման¹, մինչ արաբներն Տաբարի եւ ուրիշները նրան «դուստր» են կոչում նոյն իշխանի եւ կիւնը՝ Մուսէին²: Առաջինն աւելի ուղիղ է թւում ինձ, նկատելով պատմիչի մերձաւորութիւնը եւ իբր Մուսէի ամուսինը, տարբեր իր կամ Բագարատի միւս քրոջից՝ *Հռիփսիմէից*, որ մայր էր յիշեալ Աշոտի³: Կեղծ Շապուհի մօտ կայ նաեւ «Մոփի դուստրը» նոյն Բագարատի, որին սակայն տրւած է Հռիփսիմէի դիրքը⁴, որով եւ անվստահելի իր անձն իսկ:

Արդ, այդ Բագարատունի ու քրիստոնեայ սիրտը, քաղաքականութեան պահանջով ընկած էր արաբների դաւաճան եւ ատելի յարկի տակ, տեսել էր իր նման մարդկային էակներ – հայ թէ արաբ նոյն էր – սրի ու սովի միջեւ կանգնած ահաւոր մահաւան հանդէպ, բռնաւորների հրամանի ներքեւ: Ի՞նչպէս հանդուրժէր այդչափ մարդկանց կորստեանն, որոնց մեծագոյն մասը պատասխանատու անգամ չէր կռիւն: Հասաւ փարեց «լի հառաչանքով» հարազատի երկաթակուռ լանջերին, պաղատելով «բաւական համարել նահատակութեան գործը», որ պարզեւել էր Աստուծոյ: Դիմեց նաեւ

քեռորդուն եւ միւս զօրագլուխների խղճին եւ համաձայնեցրեց պաշարեալներին հանել, արձակել իրենց տեղերը եւ Բաղէշի դռները բացեցին¹: Հայուհու յաղթանակն աւելի մեծ եղաւ քան հայ զօրականի շահածը:

ԳԼՈՒԽ ԺԱ

Շինարարութեան մէջ

Այս գլխի նիւթն ինքնստինքեան շարունակութիւնն է նախորդին: Մի տարբերութեամբ, որ մինչ միւս բարեգործութիւնները վերջացան գործող անձերի հետ ու դարձան յիշատակներ եւ կամ ծածկւած մնացին մատեանի մի անկիւնում, հայուհու փափուկ ձեռքերի ուժեղ կերտւածքներն ընդհակառակն յաւերժացան, ճակատելով դարերի դէմ, իբրեւ յուշարձան նրա աննւաճ հոգու, ի ցոյց դրւած ամբողջ հայութեան ու քաղաքակիրթ աշխարհին: Նրանք կազմեցին նաեւ կարեւոր մէկ բաժինը հայ ճարտարապետութեան եւ արւեստի պարծանքներ, որոնք սփռւած են հայ հողի վրայ եւ ամփոփւած առանձին հատորների մէջ եւ պիտի խօսեն միշտ հայ հանճարի ստեղծագործ կարողութեան մասին:

Այս պարագան ստիպում է, որ առանձին ուշադրութեամբ նայենք հայուհու դաստակերտներին, որոնց կառուցման մէջ նա երեւում է մերթ գործակիցն ու խրախուսիչն ամուսնուն կամ զաւակներին, իր անձնական կարողութեամբ կամ օժիտով, որը բերել էր հայրենի տնից² եւ մերթ միայնակ, ապաւինած իր կորովին ու քսակին, ինչ որ իրաւունք էր տալիս նրան աւելի մեծ ու հպարտ զգալու ինքն իրեն: Բնական էր, որ այս ասպարէզի մէջ հանդիսացող կանայք ազնական հարուստներ լինէին: Բայց երբեմն նրանց մրցակիցներ են տեսնում պարզ քաղաքացիներից եւս, որոնք ցոյց են տալիս, եթէ ոչ արեան, այլ սրտի եւ հաւատքի մի ազնւականութիւն եւ իրենց կարողութեան չափով թողնում են նման յիշատակներ:

Հայուհու շինարար ձեռքն հասել է եկեղեցիներին, վանքերին, հիւրանոցներին, հիւանդանոցներին, գրատուններին, ջրմուղներին, կամուրջներին եւ բերդերին, որ պէտք է զատ-զատ նկատենք եւ որոնց առաջին աստիճանի վրայ են գտնուում

1.- *Եկեղեցիները*, որոնք մեծագոյն հրապոյրն են ազդել նրա բարեպաշտ հոգուն, եւ նրա լաւագոյն խնամքն են վայելել երիցագոյն դարերից սկսած: Չենք մոռանալու,

1. Արծ. 122: — 2. Լօր. 327: — 3. Արծ. 130, 161: — 4. Շպհ. 49:

1. Արծ. 119-22: — 2. Աստ՝ Գ, 4:

որ արեւմտեան քրիստոնեաների մէջ եւս հնագոյն, գեղեցկագոյն ու բազմագոյն յիշատակարաններ ու փառքն են կազմում աղօթքի տները:

Որովհետեւ պիտի խօսենք ժամանակի կարգով, հայուհիների մէջ երիցագոյն կերտողն է - եթէ պէտք է հաւատալ Սիւնեաց պատմիչի ուշ եւ աւանդական տեղեկութեան - «մեծ բարեպաշտուհին» Վարազդուխտը՝ տիկին Սիւնեաց, որ «աւելի առաջ քան հայ թւականն» կառուցանում է իր նահանգի՝ Սիւնի վանքի եկեղեցին, «նորակերտ ձեւով, գմբէթայարկ խորանով երկնանման», յանուն Լուսաւորչին¹:

Բայց աւելի պատմական են եւ այդ տիկնոջից ոչ հեռու ժամանակով՝ ուրիշ շինւածները: Այսպէս Բուտ Առեղեանը՝ Բ խոսրովի ԼԴ տարին (623) եւ Վարազդուխտի մարզպանութեան օրով հիմք է դնում Բագարանի Ս. Թէոդորի եւ վախճանում է: Իր կիսն՝ Աննա, սուգն անցնելուց յետոյ, առնական կամքով ասպարէզ է իջնում եւ «երեք տարուց յետոյ ... կատարեց սուրբ եկեղեցին», ասում է արձանագիրը²: Քառակուսի ձեւով, չորս պատերը կիսաբոլոր կոնքերի նման դէպի դուրս մեկնած եւ վրան ութանկիւն գմբէթն, որ այժմ կործանւած է. ամբողջութիւնը վայելուէ մի գործ է³:

Այսմանի Ս. Անանէն կառուցւել է 637-ին երկու ճոխ եւ ազնւական ամուսններից: «Ես Գրիգոր եղուստը»⁴ եւ Մարիամը՝ իմ կիսը, կառուցեցինք այս սուրբ եկեղեցին մեր հոգու համար», իրենք են գրում⁵, որ հասաւ մինչեւ մեզ, իբրեւ մի հնագոյն ու կարեւոր օրինակներից հայ սրբազան ճարտարապետութեան: Միջակ մեծութեամբ, քառաթեւ հարթ պատերով եւ ութանկիւն ծանր մի գմբէթով: Նախորդի նրբութիւնից զուրկ է⁶:

Հրապուրիչ է նաեւ Մամիկոնեան Գրիգորի «եւ Հեղինէի» նոր գուգակցի⁷ գործը, որոնք 669-ին հիմնարկում են Արագածոտն Արուճ աւանի կաթողիկէն, «տաճար փառաց անւան տեառն, գեղեցիկ վայելութեամբ զարդարւած»⁸ կամ «չքնաղագեղ եկեղեցի» եւ «երկնային իմ ճեմարան յարդարւած երկրի վրայ» եւ նրա հարաւակողմը կառուցում են իրենց ապարանքը⁹: Եկեղեցին սրբատաշ քարերով է, քառակուսի երկայնաձեւ անսիւն, չորս կրկնակ կամարների վրայ կրելով գմբէթը, իսկ խորանի երկու կողմը կան երկնայարկ մատուռներ¹⁰:

Մի տիկին, որ սեռակիցների մէջ իր ձեռքով շինւածքների բազմութեամբ պարծենալու մեծագոյն իրաւունքն ունեցողներից եղաւ, Սիւնեաց իշխանուհի՝ Մարիամ Բագրատունին է, որ միայն իր այրութիւնը Աստուծոյ նւիրելով չգոհացաւ¹¹, այլեւ նրա

փառաբանութեան յարկեր եւ յատկապէս մենաստաններ նւիրեց, որ ստորեւ պիտի տեսնենք, այսպէս գործնական դարձնելով իր բարեպաշտութիւնը, մրցելով որդու հետ¹: Իր եղբայրը՝ Շապուհ սպարապետը², փափագելով ինքն եւս կառուցել Վանեւանի Ս. Լուսաւորիչը, ապաւինեց Մարիամի փորձ ճարտարութեան եւ «մեծափափագ տենչանքով վերակացու եւ տեսուչ» կարգեց նրան, որ գործը գլուխ բերեց 903-ին «վիմատաշ, կոփւած, շատածախս գանձով եւ մեծաջանք վաստակով», գրում է իշխանն իսկ³, զգացնելով իր սրտի ամբողջ գոհունակութիւնը քրոջ գործունէութիւնից: Եկեղեցին խաչաձեւ եւ անսիւն է, պայտանման կամարների վրայ կրելով զլանակերպ գմբէթը՝ կոնաձեւ ծածկոյթով եւ հարաւակողմն ունի թաղակապ գաւիթը կամ ժամատունը⁴:

Արծրունի Միքէթ թագուհին, ամուսնու հետ, 914 թւին պսակւած Վասպուրականի անդրանիկ թագերով, ձեռնարկում է ինքն եւս թողնել նւիրական մի յիշատակ ապագային եւ Վարագայ ուխտի մէջ կառուցում է Ս. Աստուածածին եկեղեցին, նրա հետ կապելով իր Աւետարանն էլ⁵, որի մէջ գրում է թէ տաճարն «իմ ձեռքով եւ ծահաւք եմ շինեալ՝ յաւաքականութիւն ինձ եւ արքային իմոյ Գագիկայ եւ զաւակաց իւրոց»⁶: Նոյն ուխտի հինգ եկեղեցիներից մէկն է իրենը: Քառակուսի, պատերից դուրս եկած չորս կոնքեր, արեւելեան եւ արեւմտեան կողմերն աւելի խոր եւ հաւասար իրար հետ, կազմելով հայկական խաչի ձեւը: Իսկ սրաձեւ չորս կամարների վրայ նստած է բոլորչի գմբէթը, որ աւարտւում է կոնաձեւ երկայն յարկով: Դիտենք, որ գոթական սրաձեւ կամարը մօտաւորապէս 70 տարի յառաջ երեւում է այստեղ քան Անիի կաթողիկէի մէջ, ուր կենտրոնացած էր մինչեւ հիմա մասնագէտների ուշադրութիւնը: Կան նաեւ չորս փոքր աւանդատներ⁷:

Աչոտ Սիւնի նորոգում է խոտակերաց հին վանքը, կառուցելով նրա մէջ մի եկեղեցի: Հագիւ մահը հեռացնում է իշխանին, մեր աշխարհի սովորական մի երկրաշարժն էլ⁸ տապալում է նոյն դաստակերտը: Նրա կենակիցը՝ Շուշանը⁹, որ կաթողիկոս պատմիչն որակում է՝ «գերիմաստ» բառով¹⁰, 910-ին կանգնում է բնութեան ուժի դէմ, ուզելով «նորոգել յիշատակն» ամուսնու, «նոր կառուցեցի, գրում է, սուրբ եկեղեցին կրանաւորաց շինւածքով», որ նոյնպէս կործանել էին: Այդ եկեղեցին Ս. Աստուածածինն էր, հինգ խորանով, քանդակազարդ դռներով ու պատուհաններով, միւս

1. Օրբ. 248: — 2. Ջրթ. 1929, 36: — 3. Նհպ. Ա, 44: — 4. Լտ. illustris=պայծառ. իբր տիտղոս ընդունւած Բիւզանդիոնէն: — 5. Ն. Սրգ. 194: — 6. Նհպ. Ա, 33: — 7. Գրք. աբ. 9. աստ՝ 124: — 8. Ղեւ. 35: — 9. ԹՀ. կթ. 116: — 10. Աղբ. 144: — 11. Աստ՝ 168:

1. Աստ՝ 97: — 2. Աստ՝ 60: — 3. Օրբ. 132-33: — 4. Աղ. հնգ. 1913, Ա, 51-53: — 5. Աստ՝ 203: — 6. Բզմ. 1911, 128: — 7. Վայտ. 37, տխ. 28. Ն. Սրգ. 257: — 8. Հմմտ. աստ՝ 13: — 9. Աստ՝ 158: — 10. ԹՀ. կթ. 302:

հանգամանքներն անյիշատակ է թողել նկարագրողը¹։ Տիկինը միանգամայն ընծայում է մի մեծ գիւղ իբր եկամուտ եւ ընդունում է տարւայ մէջ երեք քառասուն պատարագ՝ ի նպաստ իր, ամուսնու եւ զաւակներին²։

Նոյն տիկնոջ բարեգործ հարսը՝ Սոփիան³, անցնելով սկեսրոջ գահի վրայ, ուխտի կերթայ Վայոց ձորի անշուք Գնդեվանք մենաստանը, ուր պահում էր շատ սրբերի նշխարները⁴։ Նա որոշում է մի եկեղեցի կառուցել ու մի կրօնաւորական ընկերութիւն բնակեցնել այնտեղ։ Ծարտար քարտաշներ է կանչում եւ Սարգիս վանահօր հսկողութեամբ ու գործակալութեամբ նկարիչ Եղիշէ երէցի աղօթատունն 936-ին կանգնում է «ի յիշատակ իմ հոգու, ասում է, եւ արեւշատութիւն իշխանաց իշխանի՝ Սմբատի, եւ մեր որդիների»։ Եւ «նկարակերտ յօրինւածքով զարդարում են առաստաղն եւ նրա պատերը»։ մեծ հանդէսով նաւակատիք են կատարում, եւ միանձների բազմութիւն են հաստատում։ Մի գիւղ էլ տիկինը նրա մօտ է կառուցում, իբր ժառանգութիւն ուխտին եւ բոլոր ձորը ծածկում է պտղատու ծառերով։ Եւ ինքն իսկ սքանչանում է իր գործի վրայ գրելով. «Վայոց ձորը մատանի էր. կառուցեցի այս եւ դրի ական նրա վրայ⁵»։ Եկեղեցին քառաթեւ է, թեւերի տանիքները կոնաձեւ բարձրացած եւ վերեւն ութանկիւն մի գմբէթ, բաւական վայելուչ՝ առանց մեծ նրբութեան⁶։

Վարագայ եկեղեցիների խմբի մէջ, Վասպուրականի թագուհին՝ Պուշուշ Խաթունը⁷, Մլէխի վերոյիշեալ դաստակերտի մօտ 981-ին կառուցեց իրենն էլ. «Սուրբ Սոփիա այս տաճարը վասն փրկութեան հոգուս եւ ննջեցեալների ի Քրիստոս⁸»։ Եկեղեցին երկայնաձեւ քառակուսի է, խորանի երկուստեք զոյգ աւանդատներով։ Տաճարի կէսի վրայ, որմերին կից կան երկու մոյթեր, որոնք խորանի զոյգ մոյթերի հետ վեր էին բռնում գմբէթը, որ այժմ կործանւած է հարաւային պատի հետ⁹։

Քաջածանօթ Շուշիկ Պահլաւունին այրիացած¹⁰, անցաւ երեք որդիների գլուխը եւ 986-ին սկսելով 1025-ին աւարտեցին իրենց տապանատան՝ Մարմաշէնի եկեղեցին, գրում է երէց որդին՝ Վահրամը, «մեծ ֆանքով եւ բազում ծախսով ես եւ մայրս՝ իմ Շուշիկը, Հայոց տիկնաց տիկինը» եւ միւս եղբայրներս, «ի յիշատակ յաւիտեանս մեզ եւ մեր որդիների»։ Արդարեւ յաւիտենական պարծանք թողեցին իրենց այդ տաճարը. քառակուսի ձեւով, ճակատների կենտրոնի մասն աւելի բարձր քան կողմնականները։

Խորշեր ու կամարաձեւ քանդակներ չորս կողմն եւ ութանկիւն գմբէթի շուրջը, վերջինի կամարները սրանկիւն եւ գմբէթի տանիքն ակօսաւոր¹։ Յիշատակարանը յարում է թէ «չինեցիք եւ այլ բազում եկեղեցիներ եւ վանքեր», բայց բազմաթիւ կալւածներով հարստացնելով յատկապէս Մարմաշէնը։ Եւ տալիս են այս արժանաւոր գովեստն իրենց զարմին. «Ամենայն տիկիներով եւ տոհմով հաւատարիմ մեր տէրերին եւ նահատակւած Հայաստանի համար, աշխատութեամբ եւ արեամբ մեր եւ մեր որդիների եւ զանձերի առատութեամբ եւ ամենայն հնարքներով խնդրում էին աշխարհին խաղաղութիւն եւ եկեղեցիներին հաստատութիւն²»։ Երանի իրենց ազգատոհմին, որի վրայ մենք իսկ սքանչացանք³։

Աղւանի իշխողներից Գագիկի քոյրն՝ Ռաֆիկ, 1000 թւականին Արցախի Տումի գիւղի մէջ մի աղօթանոց է կառուցել գերեզմանատան մէջ, արձանագրելով այսպէս. «չինեցի Աստուծոյ տուն իմ եւ ծնողներիս հոգու փրկութեան համար» Մուսէի եւ մօրը, իսկ այժմ կիսափուլ վիճակի մէջ է⁴։

Բայց անկասկած մեր հայրենի սրբութիւնների փառքն եղաւ ու մնաց Անիի կաթողիկէն, որ ապագայ դարերի եւ ազգերի զարմանքի շարժառիթը, պիտի լինէր։ Նրա հիմքը դրւեց Բ Սմբատի հօր ձեռքերով, որ կառուցեցին անմահ ոստանի անսասան պարիսպները եւ որի շողշողուն պսակը պիտի կազմէր «հազար ու մի եկեղեցիների» այդ թագուհին։ Նրա հիմքի վրայ մահը կաշկանդեց կերտողի աննւաճ բազուկները, եւ կառուցումը վիճակեց իր նազելի հարսի՝ Գատրանդէի, փափուկ ձեռքերին, որ ճառագայթում է նրա յաջորդի՝ Գագիկի, արքունիքի մէջ⁵։ Ընտրութիւնը նախախնամական էր։ Թագուհին պալատից դուրս գալով, թողեց, որ կենակիցը նախ ընդարձակէր եւ անդորր դարձնէր նորակալ գաւազանը. եւ դրւած հիմքերի վրայ դիպեց, բարձրացրեց եւ աւարտեց փառապանծ տաճարը. «հոգեւոր ծնունդ եւ մշտնջենական արձան⁶»։ Արքայադստեր, արքայակնոջ ու մեծ բարեպաշտուհու վայել գործ, եւ արժանաւորագոյն քան իր մարմնաւոր ծնունդները, որ իրարից պիտի յափշտակէին ու պառակտէին մեծն Աշոտի գահը։ Եւ իսկապէս «մշտնջենաւոր», հազար տարի յետոյ իրեն չըջապատող համատարած աւերակների միջից գլուխը դեռ բարձր բռնելով։ Արդեօք կատրանիդէն իր տագնաթով պատրաստած ծրագրին հետեւե՞ց ճշգրտօրէն, թէ փոփոխեց, նրա՞ թէ իրենն են գոթական ներքին գծերն⁷, աւելի ճոխ քան Վարագի մէջ⁸, որ կարծեցին այդ ոճի հնագոյն եւ ուշագրաւ օրինակը, չգիտենք։

1. Ջալ. Բ, 165: — 2. Օրբ. 173: — 3. Աստ՝ 196: — 4. Հմմտ. աստ՝ Ը, 2. գ: — 5. Օրբ. 190-91: — 6. Լալ. Ա, 52, 53: — 7. Աստ՝ 60: — 8. Գնդ. Աղթ. 19: — 9. Վալտ. տխ. 28. Ն. Սրգ. 257: — 10. Աստ՝ 170:

1. Նհպ. Բ, 40, 41: — 2. Բսմ. 4, 212: — 3. Աստ՝ 97-98: — 4. Արց. 79: — 5. Աստ՝ 159: — 6. Բսմ. 4, 8: — 7. Երբ. 64-70: — 8. Աստ՝ 218-19:

Յամենայն դէպս այդ թագուհու ժիր ու խնամքոտ ձեռքերից ելաւ այդ տաճարը, հիմնարկւած իբր 988-ին եւ աւարտւած 1010-ին, «ամենապայծառ վայելչութեամբ, բարձրաբերձ կամարներով գմբէթաւորւած, երկնանման խորանով», ինչպէս ասում է պատմիչը¹: Արտաքին ձեւով ու զարդերով շատ նման է Մարմաշէնի եկեղեցուն, որ հետեւեց այս կաթողիկէին, - գուցէ ճարտարապետը նոյն Տրդատն էր, - բացի սրա ներքին յորինւածքն, ընդարձակութիւնն ու վեհութիւնը, որի հետ կառուցողը գուցում է իր սրտի մեծութիւնը՝ ժուժկալ ու վսեմ մի արձանագրութեամբ²: Վարդան պատմիչն ու ժամանակակիցներն իրաւունք ունէին երեւակայելով՝ թէ թագուհին, այն կառուցեց՝ «Աստուծոյ հրեշտակից յորդորւած», որ խոստանում էր ձեռնառն լինել նոյն կառուցման եւ տաճարի մէջ մնալ մինչեւ Քրիստոսի գալուստը³, մինչ յետոյ իր ամուսնու կերտած Ս. Գրիգորը, «տարփատենչ տեսնողների» ըստ Ասողիկին, ԺԳ դարում իսկ հիմնադրուած էր լինելով⁴: Մաղթենք, որ պահպան հրեշտակը չպակսի բնաւ կիսաքանդ այդ կաթողիկէից: Տեսանք եւս թէ որպիսի հարստութեամբ այն զարդարեց կատրանիդէն աւարտելուց յետոյ⁵:

Բագրատունու տան պատւաստւած եւ մանաւանդ արեանառու տիկնանց շինարար գործունէութեան մի շրջան է այս: Կիւրիկեան Ա Դաւթի դուստրը՝ «Հրաշուշ թագուհին», - որի տիտղոսը պիտակ է թուում⁶ կամ երկրորդ անունն, որովհետեւ իր ամուսինը կամ գաւակները չեն յիշել, - 1063 թւին Սանահինի մէջ յիշատակ է թողնում մի զոյգ շինւածքներ. «շինեցի, ասում է, այս նշխարատունն եւ այս եկեղեցին⁷»: Նշխարատունը քառակուսի է, մի գմբէթով, որ նստած է չորս ընդարձակ կամարների վրայ եւ սրանք՝ չորս գեղաքանդակ կիսասիւնների վերելք եւ նրա կոնաձեւ տանիքը վերջանում է մի բոլորակ պատուհանով: Որմերի մէջ կան մեծ ու փոքր դարաններ՝ նրաքանդակ շրթներով. ունի մի վառարան էլ ծխնելոյզով: Գալով եկեղեցուն, նշխարատան կից կայ Ս. Գրիգոր փոքր եկեղեցին, արտաքուստ բոլորակ եւ աւարտած գմբէթով, որ վերջանում է կոնաձեւ, իսկ ներքուստ խաչաձեւ է, չորս գմբէթաբարձ կամարներով եւ երեք պատարագամատոյց սեղաններով: Երկու շինւածքների միջեւ կայ նաեւ փոքր մի գաւիթ կամարակապ ու խորանով⁸: Արդ՝ դժւար է ճշտել՝ թէ «եկեղեցին» այդ գաւիթն էր թէ Ս. Գրիգորը, կամ երկուսն էլ միասին:

Նոյն Կիւրիկեան տնից 1153-ին ուրիշ երկու քոյրեր խօսում են Քոբայրի մէջ. «ՈՐ. Ես Մարիամ դուստրը Կիւրիկէի (Գ) թագաւորի՝ Բագրատունի ազգից, շինեցի այս

սուրբ կաթողիկէն՝ աւագնութեամբ իմ քրոջ՝ *Ռուսուգանի*», ուր եւ կրօնաւոր դարձան յետոյ²: Եւ յիշատակարանի սկիզբը դնում են այս աղբյուր. «Քս. Ած. յիշիր Մարիամին եւ Ռուսուգանին ի գալստեան քո»: Այժմ եկեղեցին մեծ մասամբ կործանւած, ներքուստ անսիւն էր, ծաղկաքանդակ պատուհաններով. եւ մնացել է հիւսիսային խորանը միայն³, վկայելով, որ խորաններ կային միւս կողմերում էլ:

Դարձեալ նոյն քոյրերն Հաղբատի տաճարի առջեւ շինում են փոքր մի գաւիթ, ինչպէս գրում է Մարիամը. «Ռուսուգանի հետ կառուցեցի այս գաւիթն եւ ծածկեցի իմ հասոյթով», մի այգի էլ տալով մենաստանին⁴: Իր քոյրը վախճանւում է եւ ձեռներէց հարազատը փափագում է այդ գաւիթը վերածել աղօթանոցի 1185-ին. «մեծ յոյսով շինեցի, ասելով, աղօթքի տունը հանգստարանի վրայ» հօրը, յիշած քրոջը, մօրն եւ իր համար, որը Բարսեղ առաջնորդի ձեռքով աւարտւում է⁵: Սրա յաջորդներից Յովհաննէս Խաչէնեցին դեռ անբաւական գտնելով այն, 1221-ին քանդում եւ կառուցում է այժմեան «մեծ եւ գեղեցիկ շինւածքը⁶», պահելով Մարիամի ձեռակերտի յիշատակը միայն:

Մեր այդ արքայադուստրերն երեւում են նաեւ Սանահինի փառահեղ գաւթի մէջ, որ կերտեց Բարսեղի նախորդն 1181-ին: Մեծ մի գմբէթ ունի նստած չորս սիւների վրայ, քանդակազարդ խոյակներով ու խարիսխներով, որոնք նւիրեցին նոյն քոյրերի կողմից եւ որոնց յիշատակները կրում են իրենց վրայ: Մէկը Մարիամի երիցուն, որ «մեծ յոյսով» կանգնեցրել է այն. միւսը Ռուսուգանի, լինելու համար իրեն «յոյսի սիւն կեանքի մէջ յաւիտեանս». երրորդն իրենց քրոջը՝ *Բաւրիշայի*, որ խնդրում է միայն յիշել, իսկ չորրորդն իրենց հօրաքրոջ⁷ *Ռուսուգանայի* եւ մօր՝ *Թամարի*, նոյն խնդրանքով⁸: Բագրատունի զարմանուհիների հաւատքն ու սէրն է ուրեմն, որ 755 տարիներից ի վեր այդ վեհ գմբէթը վեր է բռնում, մինչ իրենք հանգչում են այնտեղ հայրենի դամբարանի մէջ:

Մի ուրիշ տեղ ակնարկեցինք⁹ Ռուսուգանի դստեր՝ *Պութլու խաթունի*, գործունէութեան, որ ժամանակակից եւ հաւանօրէն նոյն էր Խաղբակեան Պռօշ իշխանի համանուն կենակցի հետ¹⁰, - որովհետեւ այդ անունը տարածւած չէր. - եւ որի մէջ խօսում է ոչ Իւանէի վրացի արիւնը, եւ ոչ Վայոց ձորի տիկինը, այլ Բագրատունի զարմը: Եւ Հոռոմոսի վանքի մէջ «շինեցի, գրում է, իմ նախնիների (որ Անիի Բագրատունիներն են) տապանատունն եւ սրա վրայ եկեղեցի»: Տապանատունն ցածր եւ անսիւն է, «զարմանալի հոյակապ շինւածքով», վերելից կամարաձեւ, որմերը սրբատաշ մեծամեծ

1. Ասղ. 256: — 2. Բսմ. հ. 8. Շիր. 87: — 3. Վրդ. 90: — 4. Շիր. 52: — 5. Աստ՝ 201-02: — 6. Աստ՝ 121: — 7. Զալ. Ա, 32: — 8. ՆՀպ. Բ, 27. ՍՏՀ. 28-33:

1. Աստ՝ 194: — 2. Աստ՝ 170: — 3. Ազ. հեղ. 1901, 419-20: — 4. Երզ. 26: — 5. Նոյն՝ 21: — 6. Կիր. 56: — 7. Հմմտ. Ազ. հեղ. 1901, 420: — 8. ՍՏՀ. 16-17: — 9. Աստ՝ 107: — 10. ՇՀա. Բ, 286:

քարերով, ու «պէսպէս վսեմ քանդակաւորով», եւ արեւմտեան կողմից բաց, իսկ արեւելակողմից ծածկւած «փառահեղ խաչքարերով», ու մի բեմ սեղանով: Տապանատան վրայ նստած են երեք որմակից ու փոքրիկ մատուռներ, յիշեալ «երեք եկեղեցիներ». միջինը գմբէթով, որ կոնաձեւ աւարտուում է, եւ կողմերում սրանկիւն ճակատներով եւ զրաւում են տապանատան ամբողջ լափնութիւնն ու երկայնութեան կէսը: Այդ գմբէթի մէջ է, որ հնչում է կառուցողի աղերսարկու ձայնն ի նպաստ իր Բագրատունի մօրը. «Տէր Ած. ողորմեա Ռուզուզանին ի միւս անգամ քո գալստեանդ. ամէն»¹:

Բարեկեցիկ ու ժիր անձեր են Արծոյ աւագերէցը Տրդատը եւ զուգակիցը՝ *Ռուչուչը*, որոնք 1173 թւին մեծ նորոգութիւն են կատարում Անիի Ս. Փրկիչ եկեղեցու վրայ, գործ՝ Ապլլարիպ մարզպանի, որ նրանք էին գնել: «Կառուցեցինք նորից, ասում են, մեր գանձագին հայրենիքի Ս. Փրկիչն շատ աշխատութեամբ եւ նորոգեցինք առաջին պայծառութիւնն, ոչ մի օգնական ունենալով»: Նրան կից շինում են նաեւ «ամառային եւ ձմեռային մի ժամատուն» (այժմ կործանւած), եւ նւիրում են զանազան կալւածներ²:

Հաղբատի մեծ ժամատան մէջ 1189-ին Դաւիթը՝ որդին Վերին Խաչէնցի Արանի³, կառուցում է ձախակողմեան խորանը սեղանով, իր հօր եւ *Փուրթուխան* քրոջ գերեզմանների վրայ⁴: 1195-ին այնտեղ երեւում է նաեւ *Սեւմիւն*, որ «շինեցի, ասում է, Սուրբ Աստուածածինը», որ մենաստանի հին եկեղեցին էր, այդ ժամանակ «հիմքերը խախտւած էին»: Այդ բարեգործութիւնը կատարում է «վասն մեր հայրենի գերեզմանների», սահմանելով պատարագներ, «իմ Դաւթի կենդանութեան, եւ իմ մահւանից յետոյ»⁵: Ակնբեւէ է, որ նորոգող այդ տիկինն ամուսինն էր յիշեալ Դաւթի, որ արդէն մեռած էր եւ ինքը խնամում էր իրենց տոհմի հանգստարանը:

Բագնայրի մէջ երկու ամուսիններ՝ Խաչեղբայրն ու *Սիւմամը* «շինեցին, գրում են, գերեզմաններին մի եկեղեցի» եւ ընծայում են ուխտին «մեր տաճարն եւ սարաւոյթն (եկեղեցու մօտ շինութիւն կրօնաւորի կամ առաջնորդի համար, որ մեծ մասամբ բարձր դիրք էր ունենում) եւ ի ներքին տուն»⁶: Այդ վանքերի մօտ երկու մատուռներ տեսաւ Հ. Սարգսեան⁷, որոնցից մէկը թւում է ամուսինների գործն է: 1201 թւին յիշում է մի Խաչեղբայր, որ հայրենի մի կալւած է շնորհում Հոռոմոսին⁸: Գուցէ նոյնն է տեսածի հետ, որով այդ ժամանակներում ապրող անձերն են լինում դրանք:

Սրտառուչ է պարագան Հաթերքի տիկնոջ՝ *Արզու խաթունի*⁹, որ նախ 1191-ին Վախտանգ ամուսնուն, տագրերին եւ որդիների հետ «ձեռնտու» է եղել Գեաղոյ

եկեղեցու շինութեան¹, որում «շատ բաների օժանդակ է եղել» այդ տիկինը, ըստ Գանձակեցու²: Այդ թւականից անցել են 23 տարի եւ Արզուն արդէն իրար մօտ թաղել է կենակցին ու երկու որդիներին, գրում է ինքը իսկ դողդոջուն ձեռքով, եւ ձեռնարկում է նրանց տապանատունը, Դադի վանքի մէջ մի եկեղեցու շինութեան, որ որդիներն իսկ մտադիր էին ու չհասան եւ իրենց մօրը կտակեցին կառուցել: Որ «մեծ յոյսով եւ շատ աշխատութեամբ» գլուխ է հանում 1214-ին, «ի փրկութիւն նրանց հոգիներին եւ իմ դուստրերի եւ բոլոր զարմերի», ասում է, զանազան կալւածներ էլ աւելացնելով նրա վրայ³: Ծէնքը չորեքուկսի (քառակուսի) անսիւն է, եւ ներքուստ նկարագարող, աւագ խորանի երկուստեք ունենալով ուրիշ մի-մի կրկնայարկ խորաններ, եւ նոյնքան էլ արեւմտեան անկիւնների մէջ⁴:

Պարզ քաղաքացիներ են «Սարգիսն եւ Զաքարէն՝ Յակոբի որդիներն, եւ մեր մայրը՝ *Ռաչին*», որոնք 1201-ին Գուգարաց Հոռոմայր մենաստանի մէջ «շինեցինք, ասում են, գեղեցիկը որպէս մեր հոգու յիշատակ» յանուն Աստուածամօր եւ «Փոքրագոյն սագաչէն» ըստ ուղեւորի⁵: Սրանց ժամանակակիցն է Մանաճիհը՝ «Ժառայ Մարծպանի» Համազասպեան⁶, որ գրում է, թէ ինքն եւ ամուսինը *Կատան* «շինեցին այս մատուռը» կամ մի խորան՝ Տաշրաց Դրսեղ գիւղի եկեղեցու մէջ եւ տալիս են «ուրիշ արդիւնքներ» պատարագների փոխարէն⁷:

Զաքարեան աշխարհակալ եղբայրների արիւնն ու հոգին կրում է *Ռորիչահը*, տիկին Ներքին Խաչէնի⁸, մէկը մեր շատ ժիր շինարարներից, որ նախ 1212-ին վերստին կերտում է Մեծարանի ուխտի եկեղեցին, ըստ իր յիշատակարանին: Ունի բարձր մի խորան, ուր մի սանդուխ է շինում հարաւում եւ հիւսիսակողմը չորս խցիկներ⁹:

Նոյն տան անթւական Աւետարանի յիշատակարանի մէջ տիկինը ու կենակիցը՝ Վախտանգը, հաղորդում են, թէ «շատ փափագով եւ մեր սրտի յօժարութեամբ կառուցեցինք եկեղեցին» առանց յիշելու անունն ու վայրը, «եւ երեւելի սպասներով զարդարեցինք ներքին եւ արտաքին եւ հաստաձեղուն յօրինւածներով», որին ընծայում են նոյն գեղազարդ Աւետարանն էլ եւ սրանով «ցանկացանք, ասում են, մեր անունը գրել կենդանի գրքի մէջ»¹⁰:

1216-ին իշխանն արդէն մեռել է, եւ կնոջն ու Հասան որդուն պատւիրել էր մի եկեղեցի կառուցել նաեւ Գանձասարի հայրենի գերեզմանատան մէջ: Սկսում են բարձրացնել եւ տիկինն նրա գլխաւոր մասի շինութեան մասնակցելուց յետոյ, իր

1. Ն. Սրգ. 159. ՆՀպ. Ա, 20. աստ՝ 107: — 2. Բսմ. Հ. 31: — 3. Աստ՝ 56: — 4. Երգ. 25: — 5. Նոյն՝ 67: — 6. Բսմ. Հ. 172: — 7. Ն. Սրգ. 189: — 8. Նոյն՝ 151: — 9. Աստ՝ 22:

1. Արց. 350: — 2. Կիր. 111: — 3. Արց. 204-5: — 4. Աք. հեղ. 1913, Բ, 78-79: — 5. Զայ. Ա, 92, 99: — 6. Աստ՝ 8: — 7. Զայ. Ա, 115: — 8. Աստ՝ 55: — 9. Արց. 170, 171: — 10. ՀՀք. շտ. 1214:

յանձնառութեան բաժինը կատարած է համարում, եւ գնում է կրօնաւոր դառնալով¹։ Որդին աւարտում է գործը, «գեղեցկազարդ յորինւածքով, գմբէթազարդ եւ երկնանման²», ինչ որ տարիներ է տեւում, վերջանալով հազիւ 1238-ին³։

Նոյն տիկնոջ քոյրը՝ *Դոփը*, տիկին Վերին խաչէնի⁴, 1225-ին խաթրայ վանքի մէջ արձանագրում է, թէ շինել է «գաւիթն եւ մատուռը» նոյն ուխտի եկեղեցու, եւ պարգեւել է մի Աւետարան ու մի կալւած⁵։ Գանձակի Վարդանշու գիւղի մէջ եւս կայ մի կիսականգուն մատուռի նման փոքր եկեղեցի անտաշ քարերով, կամարակապ եւ մուտքի առջեւ աւելի փոքր մի գաւթով։ Կառուցւել է 1215-ին, սրտով քան քսակով հարուստ մի տիկնոջ ձեռքով, այն է «Հասաճ» դուստրը մեծն Գրիգորի, ամուսին Տաւադանի իշխանի», որ կանգնեցրել է այն «ի փրկութիւն» իր եւ կենակցի հոգուն⁶։

Նման փոքր մի աղօթանոց էլ կայ Հաղբատի վանքի մօտ Աստուածածնի անունով, կառուցւած «*Խաթունի* հասոյթով», որ դուստրն էր խաչէնցի Դեսուսեան տոհմից Հասանի եւ ամուսինը Զաքարիայի՝ տիրոջ Գազայ, Տաւուշի եւ այլ գաւառների։ Այնտեղ թաղւում են այդ տիկնոջ երկու եղբայրներն էլ՝ Սենեքերիմն ու Սեւադան, որոնց եւ իր յիշատակի համար ձեռնարկել է այդ շինութեանը, նւիրելով նաեւ նշխարակիր ոսկի մի խաչ, մեծածախս մի Աւետարան, արծաթ սկիհներ եւ մի այգի⁷։

Արագածոտան վայելչակերտ Յովհաննավանքի ուխտի եկեղեցին վերաշինւում է 1216-ին։ Նրա գործակից էին երկու ամուսիններ. «ես Վահրամ որդի Եղբայրկան եւ զուգակից իմ *Թալիկը*, ինչպէս գրում են, տալով «մեր ամենայն ստացւածքն սրա ծախսին եւ Դպրեվանքի այգին⁸»։ Յաջորդ տարին նոյնի նորոգման ձեռնառու օժանդակում են նաեւ Կայէնի տէրերը՝ Վաչէն եւ Մամա խաթունն⁹, եւ «բազում տրօք եւ ընծաներ օգնական» են լինում հարաւային գաւթի վերածման՝ քարեղէն նորակերտ մի եկեղեցու, «գեղեցիկ եւ տեսնողներին զարմացնող», կարմիր ու սեւ քարերով, կամարներով չորս սիւների վրայ, որ բռնում էին գմբէթը եւ երկուստեք՝ աւագ խորանի եւ արեւմտեան կողմն երկու-երկու զոյգ խորանիկներ իրար վրայ¹⁰, Դադայ վանքի վերոյիշեալ եկեղեցու պէս։ Իրենց արդիւնքն եղաւ այդ «կաթողիկէն», որ այժմ աւերակ է։

Բայց դրանով չբաւականացան եւ 1229-ին Հոռոմոսի մենաստանի մէջ են ու կառուցում են նրա քարաշէն նշխարատունը, կազմւած երեք սենեակներից՝ «փառահեղ եւ զարմանալի», ներքուստ սիւնանման կամարաձեւ քանդակներով, իսկ մէկն

ունենալով տասներկու կամարակապ սիւներ, որ յարկը վեր են բռնում¹։ Վաչէի Սաղմոսավանքի մէջ շինած եկեղեցուն էլ մասնակից է տիկինը մի խորանով ըստ արձանագրի «Մամա խաթունին է այս խորանը²»։

Վաչէն յոգնում է կամ մեկնում է աշխարհից եւ անխոնջ զուգակիցը շարունակում է գործել եւ 1232-ին կերտում է միայնակ Տեղեր գիւղի մերձաւոր մենաստանի եկեղեցին՝ բարձրաւանդակի վրայ։ Կամարակապ գմբէթաւոր մի անսիւն տաճար էր, կրկնազմբէթ քառասիւն մի գաւիթով եւ զոյգ մատուռներով, ուր արձանագրում է. «Շնորհիւ Այ. ես Մամա խաթուն կառուցեցի եկեղեցիներ մեծ եւ փոքր եւ ժամատունը՝ յիշատակ ինձ եւ իմ ամուսնուն՝ Վաչէի³»։ Եւ ինքը հանգչում է այնտեղ՝ Ս. Աստուածածնի մէջ, պարզ ու պերճախօս տապանադրով, «Մամա խաթունն է⁴», սրբավայրերը լեցնող յայտնի անունը։

Շիրակի Կարմիր վանքը գիւղի եկեղեցու արեւմտեան դռան մօտ կայ մի մատուռ 1228-ից, սատարութեամբ մի կնոջ, որի ազգատոհմն անծանօթ է. «Շնորհիւ Քի. ես *Տալիթա*, ասում է, ձեռն ետու մատուանս⁵»։ Նոյն գաւառի Բագնայր ուխտի պաշտպանն էր խաւազեանց տոհմը, որոնց անդրանիկը Սասնայ վաղամեռիկ լինելով, «մեծ սուգ» է թողնում իր ծնողներին խաւազին ու *Խաթունին*։ Վշտահար մայրը յաւերժացնում է սիրելի յիշատակը, 1229-ին կերտելով այնտեղ մի մատուռ գրելով «կառուցեցի (սբ.) Սիոն այս տապանատան վրայ» եւ կալւածներ տալով⁶։

Երկու եղբայրներ՝ Մարտիրոսն ու Գրիգորն եւ առաջին կինը՝ *Թամարը*, որոնք հարուստ են, բայց ոչ ազնւական, բարի նախանձով Արզու խաթունի Դադի վանքի եկեղեցու համար⁷, 1231-ին նրա մօտ ու նմանը կառուցում են Ս. Գրիգոր անւամբ եւ իրր եկամուտ՝ այգիներ են տնկում։ Ապա ոմն Գէորգ, *Կատալի* ամուսինն եւ զաւակները նրա հարաւային կողմն աւելացնում են մի խորան⁸։

Հոռոմոսի վանքի եկեղեցին, ժամատունն ու մատուռը ժամանակի ծանրութեան տակ ընկճւած, իրենց գթացող են ունենում արարողապետ Վահրամի դուստրին⁹ *Խաթունին*, հետեւող հօր օրինակին¹⁰, որ «մեծ յոյսով եւ բազում արդեամբ կրկին նորոգեց եկեղեցիները», ասում է արձանագիրը, նրանց զաւակի տեղ հաշւելով, որոնցից զուրկ էր եւ հայցելով Փրկչից նրա հոգու նորոգումն «քո մեծ ծագման լոյսի մէջ¹¹»։

Թագուհի Զապէլը եւս յիշում է որպէս կառուցող երկու եկեղեցիների Սոսյ մէջ։ Մէկը Ս. Մարիանէն, որի պատճառը շատ փիպական եւ անհաւատալի է։ Մի օր երբ

1. Աստ՝ 171։ — 2. Կիր. 146։ — 3. Արց. 173։ — 4. Աստ՝ 33։ — 5. Շհր. Բ, 363։ — 6. Աք. հեք. 1813, Բ, 78-79։ — 7. Երզ. 35։ — 8. Զք. սրկ. Գ, 16։ — 9. Աստ՝ 197։ — 10. Զք. սրկ. 12-13, 17։

1. Ն. Սրգ. 160-62։ — 2. Հեք. հյք. Բ, 47։ — 3. Արց. 146-47։ — 4. Հնդ. հյգ. Բ, 46։ — 5. Շիր. 15։ — 6. Բսմ. 4, 172։ — 7. Աստ՝ 224։ — 8. Արց. 352։ — 9. Աստ՝ 107։ — 10. Շիր. 162։ — 11. Անդ՝ 22։

բաղնիքից վերադառնում էր, ճանապարհի վրայ «յանկարծակի կարծես դեկից հարևած ստացած, ընկալ եւ կանչեց՝ թէ Օգնի՛ր ինձ, սուրբ Մարիանէ»։ Ոտքի կանգնեց անմնաս եւ նոյն տեղում կառուցեց յիշած աղօթատունը, ասում է Կիրիկիայի ուշացած ժամանակագիրը։ Նոյն բարեպաշտուհին, յարում է, Բարձր քար կոչւած տեղի վրայ նոյնպէս կերտել է գմբէթաւոր մի «փոքր կաթողիկէ», որ յետոյ փլեւել է երկրաշարժից¹։

Մամիկոնեան հին սիրտն էր, որ բարախում էր *Պորիշահի* կամ *Տաւրիտշահի* լանջերի տակ, - դուստրը՝ Մարծպանի² ու *Մամքանի*³, - Վաչուտեան Բ Քրդի յարկի տակ եւ ժառանգ է կանգնում ամուսնու հետ նրա ծնողների՝ Վաչէի եւ *Մամա խաթունի*⁴ ոչ միայն գահին, այլ եւ եկեղեցասէր հոգուն։ Նախ 1235-ին Սաղմոսափանքի մէջ «հաստատեցինք, գրում են, այս մատուռը՝ յանուն մեր դուստր՝ *Մամա խաթունի*⁵», որ վաղ կորսնցրին, տալով եւ ճոխ սպասներ⁶։ Յետոյ 1244-ին Աստածընկալ գիւղի մէջ «կառուցեցինք, ասում են, այս սուրբ կաթողիկէն յիշատակ մեր հոգիներին», փոքր, բայց վայելուչ, գմբէթաւոր եւ անսիւն, երկու մատուռով հանդերձ⁷։

Իսկ 1250-ին թողեցին աւելի գեղեցիկ մի յիշատակ, մինչեւ այժմ կանգուն, Յովհաննափանքի մէջ, նրա մեծ եկեղեցու արեւմտեան ժամատունը, որ աւարտում են «բազում աշխատանքով», որ նոյն ուխտի կոնդակը սահմանում է «հրաշափառ եւ մեծածախս»։ Քառակուսի մի շէնք է, երեք ճակատները թեթեւակի անկիւնաւոր, պատերը ծածկւած կամարաձեւ բեկբեկ քանդակներով. դռան վերելը մեծ մի պատուհան նուրբ շրջանակով. գմբէթը կազմւած է 12 կարճ ու կամարակապ սիւներից եւ աւարտւած կոնաձեւ, իր մէջ կրելով զարթուցիչ մի զանգակ։ Իսկ ներքուստ «իննը հոյակօք չորս սիւների վրայ, այլ եւ այլ յորինւածքներով՝ սեւ քարով եւ զարմանալի լուսանցքով խաչաձեւ⁸»։ Քրդի բարեպաշտ հոգուն առ Աստած վերջին նւէրն եղաւ իր անձն իսկ. «միայնակ ապրողի հանդերձը հագաւ եւ եղաւ կրօնաւոր» Սեւանայ վանքի մէջ⁹, մինչ կենակցի վախճանին անծանօթ է մնացել։

Նոյնչափ գործունեայ են ուրիշ մի զոյգ, Հասան Զալալ ու *Մամքան խաչէնցի*¹⁰, մանաւանդ արքայազարմ տիկինը։ Կեչառի վանքը թաթարներն աւերում են։ Երկու ամուսինները 1248-ին «բազում գանձով» այն նորոգեցին, ասում են¹¹։ Սակայն տիկինը դադար չունի եւ երեք տարուց յետոյ, միայնակ ձեռնարկում է իրենց Վաճառ անունով քաղաքաւանի մէջ «կառուցեցի, գրում է, եկեղեցիներ», որ երկու են. բուն տաճարը եւ

նրան կից երկյարկ փոքրիկ մի մատուռ եւ մի կալւած էլ նւիրում է¹։ Իսկ 1266 թւականին ամուսնու եւ Աթաբակ որդու հետ Գանձասարի մէջ իր սկեսրոջ ու տագերոջ կերտած եկեղեցու մօտ² «հիմնարկեցինք, ասում են, ժամատուն եւ բազում աշխատութեամբ աւարտեց», ճոխացած կալւածներով ու սրբազան սպասներով։ Ունի երկու միջնասիւններ ու վեց որմակից կիսասիւններ եւ դրանց վրայ չորս կամարներ, որ վեր են բռնում գեղաքանդակ գմբէթը, աւարտւած աւելի փոքրով զանգակների համար³։ Իսկ ոմն Առաքել 1276-ին Գեղարքունեաց Սող աւանի մէջ մի աղօթատուն է կառուցել «օգնութեամբ» նոյն առատաձեռն տիկնոջ, ընդարձակ վայելչակերտ՝ որոցաձեւ, չորս սիւների վրայ⁴։

Տարսայիճ Օրբելեանն ու *Մինա խաթունը* 1272-ին միասին են շինում Ըղերձի Աստածածին եկեղեցին՝ «մերոնց հալալ հասոյթով», գրելով եւ հոգեր էլ նւիրելով⁵։ Իրենց դուստրը՝ *Ասփաճ*, խաթրայ վանքի նորակերտ եկեղեցու մէջ, որի օժանդակողն էր ամուսինը՝ Գրիգորը, իր սեփական ժառանգութիւնից կանգնեցնում է «բեմի սեղանն Քրիստոսի զենմանը», ընծայելով ջրաւոր մի կալւած էլ⁶։ Իսկ Տարսայիճի որդու Զալալի կենակիցը՝ *Գոնցաճ*, 1301-ին միայնակ կառուցում է մի եկեղեցի «Սպիտակաւոր Աստածածին⁷ անունով»,- Պոօչեան համանուն դաստակերտից զատ, - որի հանգամանքները մեզ համար պակսում են։ Դարձեալ նոյն իշխանի թոռը՝ Բուրթէլ սպարապետը, 1339-ին յիշատակ թողեց *Ամաղաւի* Նորավանքի գեղեցկակերտ Ս. Աստածածին կրկնյարկ եկեղեցին, ստորին յարկը քառակուսի եւ վերինը խաչաձեւ, ուր բարձրանում են երկու սանդղներ ճակատի վրայ եւ որի շինութեան գործակից էին, ասում է, «իմ ամուսինը՝ *Վախախը*», եւ որդիքը՝ Բիշկէնն եւ Իւանէն⁸։

Սիւնեաց մէջ բնակող երկու ընտանիք, պարոն Վահրամ Ե Պահլաւունի իր կնոջ «բարեպաշտուհի *Մանգղաթի*» եւ Ուքան որդու հետ, եւ Վահրամ սպարապետը, որդի Ամաղին Շահուռնեցու⁹, «քրիստոսասէր իր մօր *Մամքանի*» եւ «բարեսոհմիկ» ամուսնու՝ Տարսիճեան *Գոնցալի* հետ, 1283-ին իրար օգնութեամբ եւ «մեծաջան աշխատութեամբ» կառուցում են Հերհերի Ս. Սիոն անապատի եկեղեցին, որ եւ «բազում սպասներով զարդարեցին»։ Երկու որմակից համաչափ ու համաձեւ շէնքեր են,

1. Սիւ. 540: — 2. Աստ. 8: — 3. Ձբ. սրկ. Գ, 18: — 4. Աստ. 197: — 5. Արք. 163: — 6. Աստ. 27: — 7. Այր. 255: — 8. Ձբ. սրկ. Գ, 14, 18. ՆՀպ. Բ, 11: — 9. Ձբ. Սրկ. 14: — 10. Աստ. 103: — 11. ՇՀԽ. Բ, 194:

1. Արք. 184: — 2. Աստ. 224-25: — 3. Արք. 174-75: — 4. ՍԿ. 74: — 5. ՇՀԽ. Բ, 364: — 6. Արք. 194: — 7. ՆԶԽ. 221: — 8. Լալ. Ա, 4-7. ՍԿ. 202: — 9. ՆԶԽ. 21. ՍԿ. 116:

քառակուսի, սագաշէն, կոնաձեւ ճակատներով¹ եւ որոնց արւեստը կառուցողների թւի եւ աստիճանի հետ համեմատական չէ:

Հետաքրքրական են Այրի վանքի վիմափոր եկեղեցիները, մեծ աշխատութեամբ բացւած ժայռի մէջ խաղրակեանց ձեռքով: Նրանցից մէկը, քառակուսի եւ գմբէթաւոր՝ չորս կամարակապ սիւնների վրայ, գործն է Պռօշ իշխանի որդու՝ Պապաքի եւ հարսի **Ըռուզուքանի**, կատարւած 1228-ին: «Փորեցիք, գրում են, ժամատունը ինքնաբուն վէմից՝ յիշատակ մեր հոգիների եւ մեր զաւակի անմահ՝ մեր հալալ աշխատանքով²»: Հաւանորէն զուրկ կամ զրկւած էին մահկանացու զաւակներից:

Հոռոմոսի ուխտի մէջ 1277-ին երեւում են Առիւծ Հոգեւորեանց ու կինը **Սեդան**, որ «չինեցինք, ասում են, մեր հալալ աշխատանքով նշխարատունը՝ ի ժամատան դուռն»: Տարբեր **Մամա խաթունի** կառուցւածքից³, փոքր մի սենեակ է, որի չորս կողմից մեկնում են կամարաձեւ գօտիներ ու ամփոփւում են առաստաղի կենտրոնում բաց մի լուսամուտի շուրջ⁴:

Կան եւ տիկիներ, որ արդիւնաւոր եղան զանգակատան շինութեան մէջ: Այսպէս 1290-ին Սարգիս Ճօճկանանց եւ **Արզու խաթուն** ամուսինները միաբանում են Հոռոմայրի Ս. Նշանի եւ կառուցում են նրա զանգակատունը, նւիրելով նաեւ կալածներ⁵: Իսկ 1321-ին Յովհաննէսն ու **Թաճնան**, անծանօթ անձեր, կառուցում են Պռօշեանց վերոյիշեալ Սպիտակաւոր Աստուածածնի զանգակատունը⁶, կազմւած երկու քարաշէն կոկիկ կամարներից իրար վրայ⁷: Մի ուրիշ տիկին, «**Մէքան**՝ Վասակի ամուսինը», 1245-ին լոկ մասնակցել է Հաղբատի նշանաւոր զանգակատան կառուցմանը, տալով երեսուն դահեկան ու քսան գոմէշ ի նպաստ նրան⁸: Վերջինի պէս շատերն օժանդակել են հանգանակութեամբ եկեղեցիների շինութեան համար, որն աւելորդ եմ համարում յիշելու:

2. **Մենաստանները** նւազ չափով, բայց նոյնպէս վայելել են մեր տիկնանց բարեպաշտութեան արդիւնքը: Սակայն նրանցից շատ քչերը կանգուն են մնացել մինչ այժմ, մեծ մասն անտէր լքելով ու քայքայւելով բնութեան տարրերից եւ աւերիչ ձեռքերից, մինչ իրենց եկեղեցիներն աւելի յարգւեցին ու տոկացին: Մենք նախապէս տեսանք Թրինի կուսանոցի կառուցումը Կարուց Թագուհու **Փառխուհու** ձեռքով⁹, եւ խոտակերաց եկեղեցու Սիւնեաց **Շուշան** տիկնոջ միջոցով, «կրօնաւորների շինւածքով» հանդերձ¹⁰: Սրա յաջորդը՝ **Սոփիան**, բազմացնում է Գնդեվանքի կրօնաւորները, գուցէ

ընդարձակելով ուխտը¹, իսկ 922-ին գործակիցն է ամուսնուն (Սմբատի) ու տագերոջ (Սահակի) Եղէգեաց ձորի մենաստանի շինութեան մէջ, որ ձեռնարկում է Սիւնեաց Յակոբ եպիսկոպոսը, եւ որի նոյն ազնականներն ընդարձակ ստացւածքներ էլ թողնում են²:

Պահլաւունի **Շուշանի** եւ որդիների արձանագիրը վկայում է, թէ եկեղեցիների հետ կառուցել են նաեւ «վանքեր»³ եւ այդ տիկնոջ թոռը՝ Մագիստրոսն, էլ գրում է նոյն մեծ մօր եւ մեծ հօր համար՝ «բազում նոր վանքեր կառուցեցին եւ աւերւածները նորոգեցին⁴»: Տեսանք դարձեալ Կեչառւաց նորոգումն Հասանի ու **Մամքանի**⁵: Սակայն անկատար եւ անորոշ վկայութիւններից աւելի ուշագրաւ օրինակներ կան հայուհուն վանաշինութեան:

Սիւնեաց իշխանն՝ Ատրներսեհն, իր կեանքը կապել էր Աղւանից Վարազ Տրդատ իշխանի դստեր՝ **Սպրամի** հետ, «կնոջ զգաստի». եւ երկուսն էլ «երկիւղած Աստուծոյ եւ բարեպաշտ»: Ատրներսեհը գերի տարւեց Պարսկաստան, ու մնաց երկար տարիներ, իսկ Վարազ Տրդատն սպանւած էր նախապէս: Սպրամն երկու նետով վիրաւոր, իր սփոփումն որոնեց բարեգործութեան մէջ եւ զուգակցի բացակայութեանը «մեծածախս տենչանքով կառուցեց» Սողից Նորավանքն «ամենապայծառ զարդերով⁶»:

Մաշտոցն, որ յետոյ կաթողիկոս եղաւ, ճգնախէր ու Մաքենոցաց վանական, 893-ին գնաց առանձնացաւ, գրում է իր աշակերտն Ստեփանոսը, Սեւան կղզու մէջ: Իր սրբութեան համբաւը հրապուրում էր շատերին եւ նրան քաջեց նաեւ Վասակ Գարեւու յայրին՝ **Մարիամը**, որ «հարկաւորեալ բազում թախանձանքով», ստիպեց մի վանք շինել այնտեղ, ի նպաստ ամուսնու հոգուն: Ճգնաւորը զիջեց ասելով «Եթէ Աստուծոյ է այս հրամանն, ես չեմ ընդդիմանայ». կառուցեց ուխտը, հաւաքեց եղբայրներ եւ զարդարեց բազմաթիւ գրքերով ու «վայելչական սպասներով⁷», որ Մարիամը նրա հիմնադիրն եղաւ: Եւ եթէ կառուցումը տիկնոջ ստիպմամբ եւ ի նպաստ կենակցին էր, բնականապէս նրա ծախսով էլ կատարւեց. ապա թէ ոչ, ի՞նչպէս կարող էր գլուխ հանել այն աղքատ Մաշտոցը: Արդէն Սիւնեաց պատմիչն էլ գործակից է դնում տիկնոջը, «կառուցեն, ասելով, գեղապաճոյճ եկեղեցին յանուն Առաքելոց, եւ միւսն յանուն տիրուհու՝ Աստուածածնի⁸», ուր Ասողիկը 1004-ին այնտեղ Առաքելոցը միայն գիտէր⁹, քառակուսի, գմբէթաւոր, շատ պարզ ու ծանր մի շէնք, ինչպէս երեւում է մինչ այսօր¹⁰:

1. ՄԿԻ. 114, 115: — 2. Այր. 342. Խզք. 139: — 3. Աստ՝ 225-26: — 4. ՇԽ. 25: — 5. Զալ. Ա. 97: — 6. ՄԿԻ. 137: — 7. Լալ. Ա. 72: — 8. Երգ. 55: — 9. Աստ՝ 169: — 10. Աստ՝ 218:

1. Անդ: — 2. Օրբ. 188-89: — 3. Աստ՝ 219: — 4. ՄԳ. Թղթ. 43: — 5. Աստ՝ 227-28: — 6. Կղն. 272-73: — 7. ՀԼՔ. յշտ: — 8. Օրբ. 126: — 9. Ասդ. 160: — 10. Լալ. Բ. 55:

Նոյն տիկնոջ գործն է եւ կիսաւեր տաճարի կիսաքանդ, արձանագիրն էլ վկայում է. նաեւ Շողակագայի «մեծապայծառ եկեղեցին» յանուն Պետրոսի¹, «սրբատաշ քարերով, առանց սեան»² եւ «կարգում է նրա նման կրօնաւորանոց եւ դասս բազմահոյլ քահանայից», նոյնպէս հանգուցեալ ամուսնու օգտին: Յիշեալ գիւղը գնում է վաթսուն հազար դրամով, եւ մի ուրիշն էլ երեք հազարի եւ եկամուտ է թողնում նոյն ուխտին, որ իր վերջին հանգստարանն է դառնում³, ընդունելով նրա նշխարները Գարգմանի ապաստարանից⁴:

Սեւանն երեք քառորդ դարուց յետոյ անբաւական ու հնացած, սանահնեցի Սիմէոն յիշատակագիրն 972-ին վկայում է, թէ թւականից վեց տարի առաջ այն նորից «կառուցեց բարեպաշտ թագուհին՝ Պոսրովանոյշը, ամուսինը Աշոտի Հայոց շահնշահի»⁵ եւ խնդրում է յիշել «սուրբ ուխտի շինողին» նոյն բամբիշը՝ կենակցին եւ իրենց զաւակների հետ⁶:

Ասողիկը պատմում է, անորոշ ձեւով թէ նոյն արքայի օրով Սեւորդեաց գաւառի մէջ էլ «շինեցին կրօնաւորանոցներ՝ ճգնաւորների տեղեր», որ էին «Հաղբատն եւ Սանահինը հանդէպ միմեանց»⁷ եւ որ ուրիշները Պոսրովանոյշին են ընծայում⁸. Ինչպէս ուրիշ մի յիշատակագիր,- Հայապատմի մէջ սխալմամբ Ասողիկին վերագրւած,- այս եւ դեռ ուրիշ վանքեր կառուցւած է համարում նոյնպէս «մեծամեծ աշխատանքով եւ բազում ծախսով բարեպաշտուհու եւ տիկնաց տիկնին»⁹ Պոսրովանոյշ թագուհու: Եւ «երկնաման եւ գմբէթաւոր խորաններ, ... գեղեցիկ յորինւածքով եւ կոփածու պողովատաշ քարով» էին. եւ այնչափ ընդարձակ, որ յիշեալ երկու վանքերի մէջ,- շինւած՝ Հաղբատը 967-ին եւ Սանահինը 978-ին,¹⁰ - պատսպարւած էին 502 վանականներ: Յարում է թէ նրանց բոլոր ծախսերն ու պիտոյքն «արքունիքի կողմից էր շնորհւած՝ աւելի քան կարիք կար, ազնւազն եւ բարեպաշտուհի դշխուհու կողմից»¹¹:

Սիւնեաց առաջին թագուհին՝ Շահանդուխտը¹², այրի էր մնացել, 1000 թւին հիմնում է,- երեւում է ըստ ամուսնու յօժարութեան,- «գեղեցկաբարձար վասն Վաղանդնոյ», որ հին մի ուխտատեղի էր եւ նրա մէջ նաեւ մի եկեղեցի կոփածոյ քարերով յանուն Նախավկային եւ այնտեղ կարգում են «տուն կրօնաւորների եւ բազմամբոխ պաշտօնեաների»: Եկեղեցու դռան առջեւ էլ շինում է մի ժամատուն «կրաշաղախ վիմերով». նոյնպէս շտեմարաններ ու գործատներ. պարսպում է վանքը,

տալով նաեւ կալւածներ եւ ուր վերջը գնում է հանգչելու իր անշնչացած մարմինն էլ¹: Համառօտ եւ դշխոյաւայել մի արձանագիր յաւերժացնում է իր գործը. «Կառուցեց Սմբատ թագաւորի հրամանով բարեպաշտ թագուհի՝ Շահանդուխտի ձեռքով»²:

Նոյն տիկնոջ Գրիգոր թողած կենակիցը եւ իրեն անւանակիցը՝ Շահանդուխտը³, անզաւակ մնացած, իր քրոջ Գատայի հետ «բազում եւ գեղեցիկ շինւածքով» պճնազարդում են Վահանու վանքը՝ Սիւնեաց Ծորք գաւառի մէջ, կանգնեցնելով «մեծամեծ կամարներ, եւ վրան եկեղեցի եւ սրահ բազմասիւն բարձրաբերձ», որ պիտի ծառայէին իբր «հովանի եւ խրախարան իշխանների», երբ ուխտի կամ աղօթելու գնային այնտեղ: Եկեղեցու արձանագիրը 1086 թւականից հաստատում է նոյն թագուհու բերնից իսկ թէ «Ես Շահանդուխտ ... եւ քոյրս իմ Կատա շինեցինք Սուրբ Աստուածածինը նրա գթոյ փոխարէն»⁴, որ է հանգուցեալ զուգակցին: Սիւնեաց պատմիչը յարում է թէ «Սենեքերիմը (Գրիգորի յաջորդը) եւ իր քոյրը՝ Շահանդուխտը, բազում երեւելի աշխատանքներ եւ շինարարութիւն կատարեցին» նաեւ Յովհաննու վանքի մէջ⁵: Սրա պարիսպն էր, որ յետոյ կառուցեց Նաւա թագուհին⁶, այդպիսով մտնելով մենաստանի երախտաւորների կարգի մէջ:

Ուքան Քարիմադինն եւ իր եղբայրը՝ Պապքան Վախրատինը, առաջինի կնոջ՝ Դապտա խաթունի հետ, 1271-ին գնում են Անիի Կարմիր վանքը եւ «շինեցիք, ասում են, ի կորդոյ» կամ խոպան վիճակից, եւ զարդարում են սպասներով, ճոխացնում են կալւածներով⁷:

Ծանօթ առաքինակրօն ամուսիններն Ազիզբէգն ու Վախախը⁸ զոհ են դառնում իրենց եղբայրների նախանձին եւ զրկւում են իրենց ստացւածքներից, որին համբերում են քրիստոնէական համակերպութեամբ: Վերին արդարութիւնը հասնում է յետոյ, նախանձողները կործանւում են, նրանց բնակավայրերն աւերւում են, եւ իրենց Եղիվարդ աւանն աւազակների բնակութեան վայր է դառնում: Ազիզբէգն, որ միանգամայն «քաջ զօրավար» էր, նորից տիրանում է նրան: 1318-ին ի նշան շնորհակալութեան առ Աստւած՝ զուգակցի հետ իրար ձեռք տւած «սկսեցին կառուցել մի վանք կորդոյի մէջ՝ Սրբոյ Յակոբի ուխտի համար»: Եկեղեցու ներսը պատկերազարդեցին, ներքեցին թանկագին սպասներ, եւ մենաստանի շուրջը այգիներ տնկեցին⁹: Նորոգեցին Եղիվարդի մենաստանն էլ, որ քանդւած էր¹⁰:

1. ՄԺ. 50: — 2. ՇՀԻ. Բ, 246: — 3. ՅՀ. ԿԺ. 289: — 4. Աստ՝ 168: — 5. Աստ՝ 200: — 6. Զալ. Ա, 42: — 7. Ասդ. 181: — 8. Սամ. 100. Ադ. Հեք. 1901, 379: — 9. Արդեօք Պահլաւունի՝ է կարծում աստ՝ Ե, 5-ր: — 10. Սամ. 100. Ադ. Հեք. 1901, 379: — 11. Հյոք. 287: — 12. Աստ՝ 197:

1. Օրբ. 220-21: — 2. Սսկ. 514: — 3. Աստ՝ 170: — 4. ՄԺ. 296: — 5. Օրբ. 235: — 6. Աստ՝ 129: — 7. Բսմ. Հ, 70: — 8. Աստ՝ 162: — 9. ՀՀԳ. 12-ր: — 10. ՄԺ. 199:

Սիւնեաց Քռնա գիւղի մէջ 1330-ին հաստատուում է Դոմինիկեան քարոզչական հայկական ճիւղը, առաջնորդութեամբ նոյն գիւղից Յովհաննէս վարդապետի: Առ այս՝ նոյն վանահօր քեռին ու կինը, «աստուածասէր եւ բարեպաշտ պարոն Գորգն եւ տիկին *Էլթիներ*» (կամ *Էլթիկ*)¹ մի վանք են կառուցում յանուն Յովհաննու եւ յիշեալ վարդապետի հետ ընծայում են այն նոյն միաբանութեան՝ «տուրք յաւիտենական»²: 1331-ին մի յիշատակագիր նոյն բարեգործ այրը կոչում է «պարոն Գէորգ առաջնորդ Քռնա գիւղի»³. ուրեմն պատւաւոր մարդ:

3.- *Հիւրանոցներ* հին Հայաստանի մենաստանների հետ կապած էին սովորաբար, ուր իջեւանում էին անցորդներ, գտնելով ձրի սնունդ ու բնակարան: Նրանց համար եկամուտներ էլ հաստատւած էին բարեսէր անձերից, որոնց մէջ եւս երեւում են մեր տիկնայք, ոչ միայն իբրեւ նւիրատու, այլ նոյն ինքն հիմնադիրներ հիւրանոցների:

Դրանցից ծանօթ են *Մինա խաթունն*, որ 1274-ին Սիւնեաց Եղէգիբ աւանի մէջ կենակցի՝ Տարսայիճի, հետ կերտում են նոյնպիսի մի շինածք, յայտնի իրենց թողած արձանագրից իսկ, որ նրա միակ մնացորդն է այժմ. «Աստուած շնորհաւոր առնէ *Դարբաս* պարոն Տարսայիճի եւ իր ամուսնուն՝ Մինա խաթունին. ի թւին հայոց ԶԻԳ»⁴: Նոյն ամուսինների «հրամանով» ուրեմն եւ դրամով, Սարգիս եպս. Նորավանքի մէջ կառուցում է ուրիշ մի «հիւրատուն», որը մինչեւ հիմա կիսաւեր է մնացել: Եւ մատուռի ձեւով մի սազաչէն ու թաղակապ սենեակ է, 4 չափ երկար, 2.35 լայն, 5 բարձր, երկու պատուհանով ու մէկ լուսամուտով: Նրա հետ կապում են շատ կալածներ եւս, ըստ իրենց յիշատակարանի⁵, ի սնունդ հիւրերին:

Աշտարակի մէջ Յակոբ երէցը 1317-ին արձանագրում է, թէ «ողորմութեամբ (այսինքն նպաստով) պարոն Աղբուղայի», Ջաքարէ գօրապետի թոռնորդուն, «եւ *Սիթի խաթունի*», նրա ամուսնու, «ի վանքս շինեցի *հոյրատուն*», որի երրորդ դուռը կամ արտաքին մուտքը մենաստանի մէջ բացւած էր⁶ երթեւեկելու դիւրութեան համար:

Չեսար Օրբելեանն ու կինը՝ «*Պորիշահը*, դուստրը Վարդան իշխանի եւ *Դուքենի*՝ Սենեքերիմանց ազգից» (հաւանօրէն Արծրունեաց), 1332-ին Վայոց ձորի մէջ «կառուցեցինք, գրում են, այս *հոգեւորուն*» իրենց օգտին ու տոհմի հոգիներին: Եւ մինչ այժմ կանգուն է. վայելուչ մի շէնք կամարակապ քանդակազարդ դռնով, եւ իր մօտ աւելի ցած եւ ընդարձակ մի մաս՝ կարաւանի համար⁷:

4.- *Հիւանդանոցներ* մեծ կարեւորութիւն ունէին անշուշտ քրիստոնէական գթութեան տեսակէտով, որոնց մէջ աւելի բազմութեամբ կարելի էր հաւաքել կարօտ խօթացեալները եւ դիւրագոյն ու լաւագոյն դարմանը տալու նրանց, քան թէ շրջելով նրանց տները¹: Հին Հայաստանն արդարեւ ունեցաւ իր զանազան դարմանատները, որոնց մասին առանձին գրել եմ այլուր² եւ որոնց կառուցման մէջ անպակաս եղաւ նոյնպէս հայուհու բաժինը:

Թագուհի *Ջապէլը*, դուստր մի ծնողի, որ բազմաթիւ աղքատանոցների հետ «եւ գողեացն տունս» կազմել ու ռոճիկ էր սահմանել³, հետեւեց հայրենի օրինակին, եւ «շինեց Սսոյ մէջ մի *հիւանդանոց*, ասում է կիլիկեան ժամանակագիրը, եւ մէջն էլ բրգայ (աւագան) եւ հայի արեւմտեան դուռը Սսոյ բերդի մէջ, որ այժմ Մարստան է կոչւում», եւ աւերակ է դարձել 1642-ի երկրաշարժից⁴: Նրա արձանագիրն էլ այսպէս է գտնւել. «հիւանդանոցի յարմար շինւածքի — քրիստոնասէր թագուհու՝ Ջապէլի, հայոց ՈՂԹԷԻՍ» (1241):

Նրա մերձակորագոյն վկան է ամուսինն իսկ, որ յիշում է դշխուհու գութն առ հիւանդի⁵, յարելով այնտեղ թէ «եւ ես արքայական զանձից պարգեւեցի սուրբ մասն զազաթան կարապետի Քրիստոսի, եւ մխիթարութեան պարգեւ տւեցի» անտարակոյս նոյն հիւանդանոցին, «ընդ կողակցիս եւ դեռաբոյս պարոն Մելգոնին. Աստուած վայելել տայ. ամէն»: Իրենց դուստրը՝ *Յիւմին*, եւս որտե՞ղ աւելի կարող էր ցոյց տալ իր հոգածութիւնն հանդէպ հիւանդին⁷, քան մայրենի դարմանատան մէջ:

Ջապէլի հիւանդանոցը գիտենք, որովհետեւ հետաքրքրող մի անձ յիշել է այն, եւ մի քար հասել է մեզ: Իսկ քանի՜ նման հաստատութիւններ են եղել արդեօք ուրիշ տիկնանց ձեռքով՝ նախապէս կամ այդ թագուհուց յետոյ, որոնք անյիշատակ մնացին կամ քանդուեցին, առանց հաշուելու Աղւիթայի պարագան կենսագրութեանը պէս⁸ անստոյգ, կամ պատահականներ — ինչպէս պատերազմի առթիւ — արշարունի մի զղեակի⁹ կամ այլ յարկերի մէջ, ուր հայուհին ներկայ էր միշտ խնամելու:

5.- *Մատենադարաններ* ոչ նւազ ուշագրաւ են, որոնք քաղաքակիրթ ազգերն ի հնուց հիմնել են հասարակութեան օգտին, դիւրացնելու եւ քաջալերելու համար մտաւոր բարգաւաճումն հանրութեան մէջ: Պատմութիւնը հաստատում է դրանց գոյութիւնը նաեւ մեր հայրենեաց մէջ: Նրանց սովորական վայրերը նշանակում է հայրապետանոցը, արքունիքը եւ մանաւանդ վանքերը, որոնց մերթ եկամուտ էլ սահմանւել է, որպէսզի

1. *ՀԼՔ*, ԶԶ, 1337: — 2. *ՍԿ*, 374: — 3. *ՀԼՔ*, ԶԶ: — 4. *Ջալ. Բ.* 154. *ՍԿ*, 151: — 5. *Ազ. հնդ.* 1916, 56, 47: — 6. *Շհա. Բ.* 86: — 7. *ՍԿ*, 164-65:

1. *Աստ՝ Ժ.* 7: — 2. *Տրց. հիւ.* 1927: — 3. *Պամ. Բք.* 219: — 4. *Սիւ.* 538: — 5. *Անդ՝* 233. *աստ՝* 49: — 6. *Աստ՝* 208: — 7. *Անդ՝* — 8. *Հյոյ.* 85. *Կար. խնդ.* 135-37: — 9. *Աստ՝* 213-14:

կարողանալին հետզհետե՝ հարստանալ գրքերով եւ իրենց շտեմարանած մատեաններն աւար եւ աւեր տալու բարբարոսներին, մեծ չափով մինչեւ մեր ձեռքն են հասցրել:

Ուսումնասէր հոգին ու գործեր պիտի մատնանշեմ նաեւ հայ կնոջ մօտ մեր յաջորդ գլխի մէջ: Իսկ այստեղ — կը փորձեմ ցոյց տալ գեղեցիկ ձեռնարկը կայէնի տէրերի՝ Քրդի եւ *Պորդաշի*, որ 1235-ին Սաղմոսավանքից իրենց մատրանի հետ՝ կառուցում են նաեւ մի «գրատուն» նոյնպէս ի յիշատակ իրենց վաղաթարշաւ դստեր, կանգնելով այդպէս հոգու եւ մտքի զոյգ տաճարներ իրար մօտ. ճշմարտապէս ազնւական մի մտածում եւ ստեղծագործութիւն: Այդ գրատունը նկարագրւում է՝ «մատուռի ձեւ փոքրիկ սենեակ», նստած մատուռի խորանի կամարի վրայ²: Համեմատական էր իր տեղի, մինչ Հաղբատինը՝ ԺԳ դարի վերջին քառորդից, աւելի մեծ էր ու գեղեցիկ, հռոմէական կամարներով ութ կիսասիւնների վրայ, որոնք աւարտւում են ութանկիւն գմբէթով³: Շատ են մատենադարանների յիշատակութիւնները մեր նախնեաց մօտ, բայց Սաղմոսավանքինը միակն է, որի շինութեան մէջ հայուհին էլ յիշւած է:

6.- *Ջրմուղներ*, սահմանւած մարդկանց կենսական ու կենսապահ տարրը հեռու տեղերից մօտեցնելու բնակութեան, մարդասիրութեան ու ծախսի էին կարօտում թէ շինութեան եւ թէ պահպանութեան համար եւ այստեղ էլ հայուհին անպակաս է անում իր օժանդակութիւնը: Առիւծ Հոգեւորեանցն ու *Սեդա*⁴ 1251-ին միաբանում են Հոռոմոսի ուխտին եւ այնտեղ «բերեցինք, ասում են, ջուրը», որ կար նախկինից թաթարների ձեռքով «խոպան էր դարձւած», ընծայելով եկամուտ եւս⁵: Անիի Ս. Գրիգոր վանքի ջրմուղը նոյնպէս հին, եւ «ի անտէրութիւնից խախտել ու կտրւել էր»: Շահնշահ Բ Աթաբակի պաշտօնեան՝ Մաթէն եւ կենակիցը՝ *Թեմիշ*, 1310-ին նորոգում են այն, գրելով թէ նորից «բերեցինք ջուրը», իշխանի ընտանիքի արեւշատութեան եւ իրենց հոգու համար⁶:

Յիշատակագիրը Ազիզբէգ ու *Վախախ* ամուսինների⁷ մասին պատմում է՝ թէ Եղիվարդի ուխտի «ջրի գնալը» թշնամիների ձեռքով աւերւած ու խոպան դարձած գտնելով, 1318-ին ձեռնարկում են նրա վերաշինութեանը, «չհաշւելով ծախսն», որովհետեւ աղբիւրը շատ հեռու էր եւ «շրջապատւած Արարատեան լեռան միջոցով եւ ջուրը յորդառատ եւ արագահոս փտակներով հասցրեցին Եղիվարդ»: Շեշտում է յատկապէս «անհասանելի երկրաչափ տեղի հեռաւորութիւնը», տարածւում է Բջնիից

մինչեւ կարբի, որտեղ անցորդներն ամռանը ծարաւից պապակում էին, իսկ նորեկ ջրով «նորափետուր զարդարեցին եւ զւարճացան ամենայն կենդանիները, մարդն եւ անասունը», բայց ի գին ծանր դրամներով, այնպէս որ «արեւստաւորների տուրքը եւ ամենայն ծախսերը ո՞վ կարող է գրելով արկանել» ասում է գրիչը¹, զարմացած ինքն իսկ բարեգործների առատաձեռնութեան վրայ, որ բխում էր իշխանի քաջութիւնից ու տիկնոջ բարեպաշտութիւնից:

7.- *Կամուրջներ* հարկաւոր էին Հայաստանի յաղթաջուր գետերի վրայ, անջատւած ցամաքներն իրար կապելու եւ դիւրացնելու համար ընկերական հաղորդակցութիւնները: Այդ գործերն էլ պէտք ունէին բարի եւ գորեղ ձեռքերի օգնութեան, եւ հայ տիկինը հանդէս է բերում իր կողովը նաեւ այդտեղ:

Նաեւ՝ ամուսինը հասակով ու վարքով թոյլ մի թագաւորի², բայց դուստրը ու քոյրը մեծագոր իշխանների, ողբալուց յետոյ հազիւ երկամեայ կենակցի մահը, «որ կեանքի օրերի կէսն եղած ժամանակ վախճանեց՝ խաւարեցնելով մեզ», ասում է զգեստաւորւեց իր քոյրերի շինարար հոգով³: Զաքարեան ու դշխոյական բազուկներով մի կամուրջ գցեց՝ «ահռելի դղրդիւնով ու փրփրալի ալիքներով սրնթաց» Ձորոգետի վրայ, կամարակապ, սրբատաշ քարերով, քսան չափ երկար եւ երկու կողմը վիմաքանդակ չորս առիւծներով, իսկ նրա գլխին, մի խաչքարի վրայ թողնելով մի յիշատակարան, որում ասում է «կառուցեցի այս կամուրջը, կանգնեցի խաչը որպէս յիշատակ նրա (Աբասայ) եւ ի մխիթարութիւն ինձ եւ ծնողների կեանքի եւ մեր եղբայրների⁴»: Կամուրջ՝ «որ եօթը դարից աւելի ժամանակն չի կարողացել կրծել, այլ դեռ կանգուն է մնացել», խորհրդածում է Հ. Ալիշանը⁵, ցոյց տալով ցած կողմից աստիճաններ, որ բարձրանում են մինչեւ կենտրոն, եւ միւս բարձր կողմի հարթ երեսը⁶:

Իր օրինակին հետեւողն եղաւ *Ասփա*, գցելով մի կամուրջ Արցախի մեծագոյն Թարթառ գետի վրայ, որ նոյնպէս կանգուն է մնում դեռ: Եւ արձանագրում է պանծացնելով նախ իր տոհմը. «Աստուծոյ կամքով ես՝ Ասփա, դուստրը մեծ իշխան Տարսալիճի եւ *Մինա խաթունի*, եւ ամուսին հսկայազն իշխանի Գրիգորի՝ որդու մեծ իշխանի՝ Հասանի քաջի տեառն Աղւանից» եւ աւարտում է ազգու բառերով. «Կապեցի⁷ այս խաչը, շինեցի կամուրջը՝ յիշատակ անցնողների հոգուն, ներկաների եւ ապագայի համար⁸», բոլոր՝ մարդկութեան հոգիներին: Ի՞նչ մեծ հոգի ինքն իսկ կանգնած նրանց միջեւ:

1. Աստ՝ 227: — 2. Աստ՝ 162: — 3. Ազ. հեգ. 1901, 407: — 4. Աստ՝ 229: — 5. Ն. Սրգ. 156: — 6. Նոյն՝ 128: — 7. Աստ՝ 162:

1. Այր. 197: — 2. Աստ՝ 45: — 3. Աստ՝ 224: — 4. Մեհ. 41: — 5. Հյւս. 443: — 6. Նհպ. Բ, 32: — 7. Թերեւս կանգնեցի: — 8. Արց. 196:

8. *Բերդ եւ աշտարակ*, երկուսն էլ կարեւոր երկրի ապահովութեան համար¹: Զարմանք չէ ուրեմն, որ մեր տիկնայք զբաղւէին երբեմն նրանց կառուցմամբ եւս: Եթէ կարելի է հաւատալ Սիւնեաց պատմիչի ուշացած վկայութեան, Սիսական նախնի տոհմից *Օրնջիկ* անունով մի տիկին է չինել «անհնարին ամուրն Երնջակի», որ չինողի անունն է վերցրել ու պահում է համանուն գաւառի հետ եւ նրա մէջ դնում են «գանձի տունն եւ աշխարհի հարկերի»²: Բայց կրկնում եմ, պատմիչից շատ հեռու էին այդ կառուցումներն ու կառուցողը, պատմական համարւելու համար:

Ընդհակառակն կանգուն են տակաւին Անի ոստանի պարիսպներն իրենց վերամբարձ աշտարակներով, որոնց միջից հայ զինուորները դէտ կանգնում էին ու մարտնչում էին յարձակողների դէմ: Եղածները նւագել կամ անբաւական գտնելով, լոռեցի խաչերեսի կենակիցը՝ *Շուշանը*, 1218-ին նրանցից աւելի հայրենասիրաբար է վարւում, չգիտենք քանի թուով, եւ դէպի Դւին նայող դռան կողմը, «կառուցեցի, գրելով, աշտարակներ մեզ յիշատակ»: Յաջորդ տարին նրա դուստրը՝ *Մամա խաթունը*, վաղամեռիկ է լինում եւ իր հայրենի ժառանգութիւնից ուրիշ մի աշտարակ էլ կառուցում են ոստանի հիւսիս արեւելեան պարսպի վրայ, «յիշատակ ինձ ի Քրիստոս», ասելով հանգուցեալներին³: Եւ այդ երկու կակուղ սրտերի դաստակերտներն ամուր եւ հաւատարիմ մնացին մինչեւ մեր օրերն, ուր առնական պինդ ձեռքեր օտարներին յանձնեցին նւիրական ոստանը գլխովին, որին նրանք իրենց աշտարակները պահապան էին դրել: Ի՞նչ հակասութիւն:

ԳԼՈՒԽ ԺԲ

Ուսումնասիրութեան մէջ

Տեսանք մեր ազնւագգի օրիորդների ստացած դաստիարակութիւնն ու մտաւոր զարգացումը⁴: Տեսանք նաեւ նրանց դաստիարակուհիները, քաղաքացի դասակարգից եւ հաղորդ նոյն զարգացման, ներկայացնելով իրենց դասի մէջ եղած կրթութիւնն ու մշակոյթն էլ⁵, թէպէտ ոչ ընդհանուր կամ հաւասար ամենի մէջ, ինչպէս էր բարձրագոյն կարգին: Այս բոլորը պահանջում էին, որ մեր այդ մտավարժ օրիորդներն ու տիկնայք նաեւ կեանքի ասպարէզի մէջ շարունակէին պահել իրենց ուսման սէրն՝ ընտանեկան

զբաղմունքների ներած չափով, ինչ որ բարոյապէս մխիթարութիւն ու զօրավիզ պիտի լինէր իրենց կենցաղական նեղութիւնների մէջ: Մենք բախտաւոր ենք, որ կարող ենք մասամբ էլ պատիւ ընծայել հին հայուհուն, որ կարողացաւ ցուցարներել իր տւած յարգանքն իմաստութեան ու գրքերին եւ այս՝ ի հեճուկս մեր հայրենեաց քաղաքական յաճախակի վրդովմունքների, որ խոչընդոտն հանդիսացան առ հասարակ աշխարհիկ դասի բարձր զարգացման գրականութեան մէջ:

1.- Այն շրջաններին, որտեղ քաղաքական յուզմունքը պակաս եղան եւ ազգային կեանքն ինքնամոփոփ,- անհրաժեշտ պայմանն ազգերի մտաւոր բարգաւաճման,- կար նաեւ մեծագոյն մի ուսումնասիրութիւն մեր երկու սեռերի մէջ, ինչպէս են թարգմանիչների դարն եւ Ռուբինեան հարստութեան ժամանակը: Այդ ուսումնասիրութեան նիւթն էր, նախապէս ասացինք, գլխաւորապէս ծանօթութիւնն հոգեւոր գրքերի, - թէպէտ ոչ միայն նրանց,- մանաւանդ կանանց մէջ, որոնց կոչումն իսկ ձգտում էր առ այն, որով եւ պիտի դաստիարակէին իրենց զաւակները քրիստոնէական կեանքի մէջ: Այդ սէրն յայտնւել է հայուհու մօտ երկու ձեւով, ինքնին իսկ շարունակելով կարգալ ու զարգանալ, եւ խրախուսելով նրա տարածումը թէ իր ծննդոց եւ թէ ազգի մէջ:

Սկսելով մեր գրականութեան օրօրոցից՝ Ե դարից, հայ նշանագրերի գիւտն ուսման այնպիսի մի սէր արթնացրեց ազգի մէջ, որ ամբողջ բարեկեցիկ դասի մատաղ սերունդը հետամուտ եղաւ գրագիտութեան, առանց սեռի խտրութեան: Եւ ինչ որ Եղիշէն ասում է Վարդանի համար՝ թէ «տեղեակ էր իր մանկութիւնից սուրբ կտակարաններից»¹, այդ մասի մէջ «ուսանել եւ խրատւել էր» իր մեծ պապից՝ Ս. Սահակից² իսկ, հասկանալու ենք նրա բոլոր հասակակիցների համար: Նոյն պատմիչը յայտնապէս էլ վկայում է՝ թէ ժամանակի ազնւական տիկնանց, որ սերնդակից էին, եւ որոնցից ճանաչում էր իբր հինգ հարիւր հոգի ցրւած զանազան գաւառների մէջ, «մխիթարւում էին կատարելով մարգարէների ընթերցումը»³, եւ սաղմոսներն՝ որ անգիր էին իմանում⁴, ինչպէս նրանց աքսորւած կենակիցներն էլ, իրենց վիշտն ամօքում էին կարդալով ու ուսումնասիրելով «եկեղեցու կտակարանը»⁵ եւ որոնց հմտութեան իբր փաստ, Ղեւոնդն Աւարայրի մէջ շողոքորթում էր հայ զօրականին ասելով. «ինձանից աւելի տեղեակ եւ հմուտ էք սուրբ կտակարաններից»⁶:

Այդ բարձր աստիճանի վրայ էր ուրեմն հայ ուսումնասիրութիւնն Ե դարում, տոհմիկ եւ բարեկեցիկ դասակարգի մէջ, արանց եւ կանանց: Սրանցից «ամենայն լաւ եւ

1. Աստ՝ 12-13: — 2. Օրբ. 7: — 3. Բսմ. 4. 51, 52: — 4. Աստ՝ Ա, 2, 3: — 5. Աստ՝ 12, 90:

1. Եղշ. 81: — 2. Փրպ. 150: — 3. Եղշ. 157: — 4. Աստ՝ 22-23: — 5. Փրպ. 330: — 6. Եղշ. 84:

մտաւոր մասերով», որովհետեւ ամէնից գերազանց թւել է Ղազարին, Մամիկոնեանց տիկին՝ *Զւիկ Արծրունուն*, որ քաջ տեղեակ էր եւ ինքն էր տւել իր դաստիարակներին «ուղղափառ հաւատի ծանօթութիւնը», որ անձամբ էլ փորձել ու վայելել էր պատմիչն ինքն¹, որ լաւագոյն կերպով գնահատել գիտցաւ այն: Նրա մեծանուն տագերով դուստրը՝ *Շուշանիկը*, կրթւած իր իմաստուն հօրից², որը տեսանք, նրա պէս գովուած էր իբր «ընթերցասէր, հանճարեղ, իմաստուն»³ եւ իր տառապանքների մէջ ընկեր եւ ամփոփիչ ունէր մի Աւետարան⁴: Այսպէս եւ վտարանդի իշխանների վերոյիշեալ տիկնայք՝ «իբրեւ քաջայրս» դաստիարակեցին իրենց զաւակներն էլ, իրենք իսկ «ուսուցեալ» ինչ որ գիտէին եւ չիմացածը «բազում հոգատարութեամբ ուսուցանում էին»⁵ մասնագէտներին:

1018-ի մի արձանագրութեան մէջ խօսում է մի *Մարիամ*, առանց այլ անան, որ յայտնի է թէ ծանօթ մի դէմք էր ժամանակին, գրելով թէ «տւեցի իմ գիրքը» Նոր Թալինի Ս. Սարգիս եկեղեցուն⁶: Չենք իմանում ինչ մատեն էր, բայց ակներեւ է թէ իր սիրածն ու կիրարկածն էր: Անցնում ենք դէպի ԺԳ դարն, ուր Գանձակեցին պատմում է Ներքին Խաչէնի առաքինակրօն իշխանուհու՝ *Մամբանի*⁷ համար, թէ «ընթերցասիրութեամբ խոկում էր Տիրոջ պատկերանների մասին առաւօտից գիշեր»⁸: Իր ճշմարիտ հետեւողն էր դուստրը՝ *Մամա խաթունը*⁹, որ *Թագուհի* էլ կոչւել է¹⁰: Սրա որդին՝ Վախտանգը, եւ հաւանօրէն ինքն էլ, մի օր ներկայ էին Յոհան Երզնկացու մի քարոզին, որ խօսեց Տփղիսի մէջ (1284-ին) իր ամուսնու կառուցած եկեղեցու մէջ եւ նիւթն էր աստղերի շարժումները: Տիկինն այնչափ հրապուրւեց այդ քարոզից, որ զաւակին ձեռամբ խնդրեց վարդապետից, գրել եւ իրեն շնորհել այն եւ հասաւ նպատակին: Որով այդ տիկնոջ ուսումնասիրութեան ենք պարտում Երզնկացին ու մենք՝ նրա «երկնային շարժումների վերաբերեալ» գրութիւնն, որ հասել է մեզ¹¹:

Մի խումբ կանայք ունենք նաեւ, որոնք «ստացող» են լինում գրչագիր մատենաների, ըստ յիշատակարանների, առանց չեղտելու թէ նրանք եկեղեցիներին կամ մենաստաններին են պարգեւել, ինչպէս ուրիշներն այդ պարագային յատկապէս գրում են: Հետեւաբար երբ նւիրումը չէ նշանակած, մենք նոյն գրքերն իմանալու ենք իրենց անձնական գործածութեան համար: Յիշենք դրանցից մի քանիսը:

Թամամ խաթունն այն Աւետարանը, որի գրչութեանն օժանդակել էր¹², ուղեց իր ընթերցասիրութեան համար մի գործ կատարել եւ «չատ փափագով եւ խնդրածքով եւ

1. Աստ՝ 93, 208: — 2. Աստ՝ 92: — 3. Սոփ. Թ, 31: — 4. Աստ՝ 164: — 5. Փրպ. 334: — 6. Ար. 141: — 7. Աստ՝ 161: — 8. Կիր. 147: — 9. Աստ՝ 103: — 10. Շհ. Բ, 387: — 11. Հրպ. 512: — 12. Աստ՝ 204:

ամբողջ սրտով ստացայ» այն, ասում է¹: Փահլաւունի հեճուպ Զաքարիայի կենակիցը՝ *Ռորիշաչը*² մի Ս. Մատեան ունէր, որ «իմ Աւետարանն» է կոչում, այսինքն իր կիրարկածն, որ վայելելուց յետոյ, բարեպաշտ գգացումով նւիրում է Գանձակի Զարեքտար ուխտին³: 1358-ին «մի կին» *Թանկ խաթունը*, որ ազնական չէր, «սրտի մեծ փափագով» մի Աւետարան է գրել տալիս (տեղն անյայտ է), որին նաեւ «ստացող» է լինում⁴: Ումն՝ Յովհաննէս, 1448-ին ընդօրինակում է մի Աւետարան, որի «ցանկացողն էր եղել» ասում է, «համեստ եւ հոգեւոր մեր մայրը՝ *Թուրանդա խաթունն*», որ այն «ստացաւ»⁵:

Բաղիշու մէջ 1453-ին «աստուածասէր կին *Մելիք խաթունը* ցանկացաւ» ու գրել տւեց մի Աւետարան ի յիշատակ ծնողներին, Ազնաւուր ամուսնու ու որդու⁶: Վարդան քհ. Վանի մէջ զաղափարում է երկու Աւետարան: Մէկը 1460-ին երկու «աստուածասէր եւ բարեպաշտ» կանանց համար, *Աղութ խաթունն* եւ *Շահդիշնն*, որոնք «այս աստուծային մարգարտին ցանկացան» ասում է: Եւ միւսը յաջորդ տարին՝ *Մուղալ խաթունն* եւ *Շամշիդամար* քոյրերի համար, որոնք նոյնպէս փափագով ստացող են լինում «լուսափայլ մարգարտին»⁷: Արծկէի մէջ 1464-ին մի Աւետարան էլ գրել է *Գուշատ խաթունի* խնդրանքով, որ «փափագով» յանձնարարել էր⁸: Հոսկի՝ 1737-ին մի Աւետարան է նւիրում «Մելիք Պաղուն կուսակրօն դուստրերին, *Հռութիւն* եւ *Դաւլաթին* եւ *Շահանդուխտին* ձեռքն ի վայելումն»⁹: Այս ուսումնասէրներն, ընդհանրապէս պարզ քաղաքացիներ, ինչ որ ուշադրութեան արժանի է, մեծ Հայաստանից կամ արեւելեան կողմից էին:

2.- Փոխադրում ենք Կիլիկիայի մէջ, որի ժամանակագիրը խօսելով այդ նոր Հայաստանի մտաւոր զարգացման մասին, շատ բարձր ու ծաւալուն ներկայացնում է այն, «յի եւ անթերի էր, ասելով, իմաստութիւնն ընդ այդ ժամանակն Կիլիկիացիների աշխարհը, մինչեւ այնտեղ, որ կանայք եւս (ապա ոչ միայն ազնականուհիներ) *գրում եւ ընթերցում էին*», շնորհիւ Ռուբինեան գահի իմաստուն առաջնորդութեան¹⁰, որ իր գրկից հանեց ուսման խրախուսիչներ ու մի գրագէտ էլ, ինչպէս Թորոս Բ-ն, որ «տեղեակ լինելով ամենայն իմաստասիրական արհեստից»¹¹, մեր աշխարհիկ սակաւաթիւ մատենագիրներից մէկն էլ հանդիսացաւ, ինչպէս ասացինք¹²: Կարծում եմ,

1. ՀԺԲ. ԶԺ. 1313: — 2. Անդ՝ 1313, աստ՝ 122: — 3. Ար. Հնդ. 1913, Բ, 78: — 4. ՀԺԲ. ԶԺ. — 5. Նօտ. 158: — 6. Անդ՝ 171: — 7. Արց. 139: — 8. Նօտ. 218-19: — 9. Արց. 95: — 10. ՍԽ. 250: — 11. Գում. Ռթ. 218: — 12. Աստ՝ 101:

որ Կիրիկիայի ազդեցութիւնն եղաւ նրա ժամանակակից արեւելեան հայ կանանց դասի մէջ ուսումնասիրութեան արծարծողն էլ:

Նոյն աշխարհի ուսումնաստենչ հայուհիներից որոշները ծանօթ են եւս: Վարդան պատմիչը Հեթում արքայի համար յօրինում է քերականութեան եւ այլ խրթին գրքերի *Հոռոմաներն* եւ յղում է նրան, խնդրելով որ «զակնդ բազմագոյն եւ պայծառ թող թագուհին (Ջապէլը) պահի եւ երբ պէտք լինի առնոյք ի նմանէ»: որովհետեւ «արքան եւ արքայուհին, ասում է, ի միում մարմնի տեսանի, եւ հասարակ է (նրանց) հոգեւորն եւ մարմնաւորն. թէ Աստուծով իրք մի օգուտ լինի ի գրելոցդ կամ մխիթարութիւն, երկուսիդ լինի¹»: Դիտարկութիւնն էր, թէ Հեթումն աշխարհական հոգեւոր ծանրաբեռնած լինելով, թագուհին աւելի հեշտութեամբ կարգալու եւ օգտելու էր իր գործից, յանձնելով ամուսնուն երբ խնդրէր: Դրանով միանգամայն հաստատում էր Ջապէլի սէրն ու հասոգութիւնն այդպիսի գիտական հարցերի, որ ճանաչում ու մեծարում էր վարդապետին:

Լեւոնի դուստրը յարգել գիտէր ոչ միայն գրքերը, այլեւ գրողները, որոնց քաջալերում ու մեկենաս էր հանդիսանում, ինչպէս վկայում է նրանցից մէկը՝ Վահրամ վարդապետը: «Երանելի Ջապէլ թագուհին, ասում է, որի ողորմութեանն եւ առատ պարգեւների որ առ ուսումնականներին պտուղ է մեր նւաստութեանն եւ վեհագունից քան զմեզ» եւ որի փոխարէն նրան մաղթում է անճառ բարութիւնները²:

Նոյն դշխուհու սրտախոց դուստրը՝ *Յիւրի*³, մօրը պէս «բարգաւաճ ըստ հոգու», ինչպէս սահմանում է հօրեղբայրը⁴, իր մխիթարութիւնը որոնում է ընթերցանութեան մէջ: Նոյն արքեպիսկոպոսը գրում է ու ներում է «բաղձալին» նրան՝ Սողոմոնի եւ Յօրի գրքերը, «որով, ասում է, Աստուծ եւ աստածայինը խոկում էր միշտ եւ քո տրտում սրտի սփոփանքը սովաւ արասցես, գիտելով, զի սեփական է մարդու նօղեհոլութիւն եւ պանդխտութիւն եւ փորձանք, որոց անդորր տացէ ձեզ՝ որ ամենահնարն է»⁵: Այդ գրքերն հասկանալու եւ զւարճանալու համար, մեծ ուշիմութիւն պէտք էր եւ եթէ Յիւրին նրանց բաղձանքն ունէր յայտնի է թէ գիտէր եւ մարսէր: Այդ մատենանր, թանկագին թէ՛ գրողի եւ թէ՛ գործածողի պատճառով, փոքրադիր՝ մարգարտագիր եւ երկու նուրբ նկարներով, պահւում է Ս. Ղազարի մէջ:

Այդ տիկնոջ բարեպաշտ եղբայրը՝ Լեւոնն, եւս տեսնելով «որովհետեւ տրտում էր տամ Յիւրին վասն վշտացն որ ժամանեցին նմա», մի Աւետարան էլ ինքն է ընծայում նրան «ի մխիթարութիւն եւ ի փրկութիւն հոգու»⁶: Սակայն բարեպաշտուհու

իմաստախոյզ միտքը միշտ նոր սնունդ էր պահանջում: Այդ պատճառով հօրեղբայրն 1271-ին նրա համար գրել տւեց Դիոնեսիոս արիսպագացու գործն էլ, որում խնդրում է յիշել «գիմաստութեամբ լցեալն եւ զամենայն բարեձեւութեամբ զարդարեալն ... զարքածին բամբիչն Յիւրի» իր զաւակներով¹: Արդէն Կիպրոսի կուսանոցի ազնւագարմ հաւատաւորների առաջնորդութիւնն², իսկ ապացոյց է իր բարձր զարգացման:

Ուսումնասիրութիւնը ժառանգական էր նոյնպէս Հեթումեան տիկնանց մէջ, որոնք ի միասին էին բերում այն կամ ստանում էին նոյն յարկի ներքեւ, յատկապէս Լամբրոնի մէջ³: Տարսոնի առաջնորդի կենսագիրը տեղեկացնում է՝ թէ նա «վարժել էր մանկութիւնից՝ *իր մօր Զանքերով*՝ հելլենական գիրն, տեսչմամբ, որ առ նոսին իմաստութեամբն»⁴: *Շահանդուխտը* Պահլաւունու տան մի շաւիղն էր, որին ընտանի էր յունարէնը եւ որ գուցէ տիկինն էլ ճանաչում ու յարգում էր, որով որդու ցանկութիւններին էլ փութաց գոհացում տալ:

Նոյն Հեթումեանց ծնունդ ու սնունդ էր⁵ «ամենաբարի եւ քրիստոսասէր տիկին *Աւթը*» կամ «տամ Աւթ երանուհի» իշխանուհին Պապեռոնի, որ զաղափարել է տալիս եւ «ստացող» է լինում հաւաքածոյ մի մատենանի՝ բովանդակող Աստուածանի վերափոխման պատմութեանը, Սահակ Արծրունու առ խորենացու թղթին ու պատասխանին, Յովհաննու «էր ընդ եղբարս» գրութեան մեկնութեանը նոյն տիկնոջ հօրեղբօր՝ Ներսիսէ, եւ այլն⁶: Որքան այլազան նիւթեր, զոհացնելու համար գրագէտ Բ Հեթումի դստեր ու մատենագիր Սմբատի մօր⁷ ուսումնաստենչ հոգուն:

Նոյն տիկնոջ հօրաքեռորդին էր *Մարիամ* հաւատաւորը⁸, որի համար էլ եղբայրը՝ Ներսէսն, ընդօրինակում է իրենց մեծ քեռու՝ Տարսոնի արքեպիսկոպոսի պատարագամեկնիչը, եւ նրան ընծայում է հետեւեալ գեղեցիկ խօսքերով, որոնք յայտնում են օրիորդի ջերմ ուսումնասիրութիւնը. «Աստուծային իղձս փափագանաց պատուականագունիդ ինձ՝ գիտելով միշտ ի տէրունականսն». այս ընծայում եմ քեզ, ասում է, իբրեւ «ուրախացուցիչ» մի նէր, որը մեծ աշխատութեամբ զաղափարեցի, եւ «քեզ որպէս սփոփանք ընձեռեցի, իմանալով (այս) պատուականագոյն քեզ քան զորովք քամահրեցեր (հրաժարելով աշխարհից), ոսկուց եւ պատական զաւակներից եւ զորս նոյնպիսի»⁹:

Թեւանու, արժանաւոր պատւաստը նոյն տոհմին¹⁰, 1274-ին տեսնում է «Բանք Վարդանայ եւ Մխիթարայ Հայոց վարդապետաց» կոչւած գանազան՝ վիճարանական

1. Հյպ. 470: — 2. *Թշգ. Ա*, 138: — 3. Աստ՝ 172: — 4. Աստ՝ 160: — 5. Հյպ. 487: — 6. Հէք. յշ. 1263:

1. Հյպ. 486: — 2. Աստ՝ 172: — 3. Հմմտ. աստ՝ 94, 100: — 4. Պտմ. Լմբ. 228: — 5. Աստ՝ 64: — 6. Տաղ. Յցկ. 834: — 7. Աստ՝ 94, 100: — 8. Աստ՝ 173: — 9. Սխ. 95. ծն. 3: — 10. Աստ՝ 68:

գրւածը: Հրապուրում է եւ օրինակել է տալիս «քաղցրահամ եւ բարեհաշակ հոգեւոր այս պտուղն, ասում է գրիչը, ի մխիթարութիւն աստուածասիրաց անձերի»: Բայց նախ իրեն, որ նրա «ստացող» եւ առաջին վայելողն եղաւ¹: Մարիամն ու Թեւանուն երկուսն էլ հաւատաւորներ, առիթ են ընծայում մեզ չեղտելու թէ առհասարակ հայ կուսանոցների մէջ որչափ մեծ էր ընթերցումն հոգեւոր մատենաների, որոնք նրանց անհրաժեշտ ու սփոփիչ ընկերներն էին:

Բերութի տիկինն՝ Ալիծը, դուստրը նոյն Թեւանուի², ունէր մի սեփական Աւետարան, որը 1287-ին փոխ է տալիս Կիպրոսում բնակող մի գրչի, եւ նա ընդօրինակում է, խնդրելով յիշել «տիկին Ալիծին, որ օրինակը շնորհեց»³: Ստ. Գոյներ երկացնց 1310-ին գաղափարում է Առաքեալների թղթերն էլ «հրամանով (նոյն) աստուածասէր եւ բարեպաշտ պարոնի տիկին Ալիծի, մօր կողմից հայոց թագաւորների (Լեւոնի որդիների⁴), իրենց կեանքի մխիթարութեան համար», որքան ժամանակ որ ապրում էր, եւ իրենից յետոյ «ի յիշատակութիւն իր հոգու»: Նրա առաջին Աւետարանն անդադար գործածութիւնից գուցէ մաշւած (կամ նւիրւած), նոյն գրչին 1312-ին նոյն կղզու մէջ օրինակում է մի ուրիշն էլ «հրամայական խնդրի համար» միեւնոյն «տիկին Ալիծի սենեջալեսի Կիպրոսի»⁵: Քոյրն է Գեռանի, որի եկեղեցի յաճախելն եւ ընթերցածների ուղադրութեամբ հետեւելը նախապէս տեսանք⁶:

1221-ի մի Աւետարանի մէջ յիշատակում է «աստուածասէր եւ ամենբարի տիկնոջ Ալիծը», դուստրը հանգուցեալ «սիր Պաղտոնոյն» եւ դեռ կենդանի Ծուշանի⁷: Իր հօր անւամբ ծանօթ են երկու անձինք, մէկը Մարաշի եւ Քեսնոյ տէրն, ընկած 1147-ի մարտի մէջ⁸ եւ միւսն սպարապետ մեծն Լեւոնի, որ Հ. Ալիշանը համարում է «թերեւս եւրոպացի»⁹, եւ որ 1188-ին մեռնում է նոյնպէս կոււի մէջ¹⁰: Ծուշանը եթէ առաջինի կինը լինէր, 1221-ին, որ ամուսնու մահից 74 տարի էր անցել, դժար կարող լինէր դեռ ապրել: Ուրեմն երկրորդի կենակիցն էր, գուտ հայ, նոյնպէս դաստիարակած իր դուստրն էլ, որ յայտնի չէ, որի հետ էր կապել կեանքը: Մեծ գրասէր էր այդ Ալիծը, որ «յետ ստացելոյ բազում տառից հին եւ նոր կտակարաններ, յաւել եւ զսա (Աւետարան մը), ասում է գրիչը, ի գանձս աստուծայինս»¹¹, իր օգտին, գուցէ եւ ուրիշներին:

Լամբրոնացու գեղեցիկ Աւետարանն աւար եւ տարել ու գնւած տեսանք այսպիսի Յիսիի կողմից¹² «յիշատակ իմ հոգու եւ իմ ծնողների», գրում է ինքն, առանց ասելու՝

թէ այն ընծայել է մի ուրիշ սրբավայրի: Կարող ենք եզրակացնել՝ թէ իր գործածութեան համար պահել է այն: Այսքան ընդարձակ էր ուրեմն մտաւոր մշակոյթը նաեւ Կիլիկիայի հայուհիների մէջ:

3.-Մենք այստեղ թւարկեցինք ընթերցասէր հայ կանանց անունները միայն: Բնական է հարցնել՝ թէ դրանց մէջ մատենագիրներ էլ չէ՞ն եղել արդեօք: Ազգերի պատմութիւնն առհասարակ դժւարութեամբ են ցոյց տալիս այդպիսիներին, որովհետեւ մայրական եւ ընտանեկան պարտականութիւնները թոյլ չէին տալիս նւիրւելու գրականութեան, որով կարողանային նաեւ շարագրել: Դրանով հանդերձ հայերս կարող ենք մատանշել մեր ցանցառ գրիչներն էլ: Ծանօթ է Մահակդուխտը, հաւատաւոր եւ ուսուցիչ հոգեւոր երգերի Ը դարում¹, որ աւելի յառաջ էլ գնաց եւ եղբորը պէս շարագրեց «կցորդս եւ մեղեդիս քաղցր եղանակով», որը Սիւնեաց պատմիչը տեսաւ ԺԳ դարին եւ դրանցից մէկն էր «Սրբուհի Մարիամ, որ նրա անունով է յօրինւած»², ասում է, այսինքն տնագլուխ տառերն իր անւանն էին կապում եւ որ այժմ անյայտ է: Ունենք, սակայն, շարականի երկու ցրած տներ՝ առանց յատուկ պատկերի եւ նւիրւած Աստուածածնին, ինչպէս յիշւածն էր: Մէկը կցւած Ս. Նիկողայոսին եւ միւսն Առաքելոյց շարականներին, որոնց հետ բնաւ կապ չունեն իմաստով եւ նրանց կանոնաւոր եռեակ տները չորսի վերածւած են, զգացնելով իրենց յետամտութիւնը, միանգամայն խառնւած են խաղաղական ժամերգութեան քաղած շարականների մէջ: Բացի այս՝ երկու տներն էլ ունեն նոյն եղանակը, չափն ու վերջաւորութիւնը, եւ առաջինը՝ պատմիչի նշանակած սկզբնական զոյգ բառերն էլ: Այս բոլոր հանգամանքները թոյլ են տալիս մեզ այդ երկու տները Սահակդուխտի շարականի մասերն համարել եւ նոյնիսկ նրա բարդ անւան երկու սկզբնագրերը՝ Սահակ - Դուխտ: Մասերը՝ ասում եմ, որովհետեւ երկուսն շարական չունենք: Ահա այդ տները, որ իմաստով էլ գեղեցիկ են:

«Սրբուհի Մարիամ, սափոր ոսկի եւ տապանակ կտակարանաց, որ ի վերուստ կեանքի հացը պարգեւում է քաղցած բնութեան, նրան միշտ բարեխօսի մեր մեղքերի քաւութեան համար: - Անմարմին հրեշտակները քեզ երանի են տալիս, ամենօրհնեալ կոյս Մարիամ, էակից բանն որ ընդ Հօր՝ կրեցիր քեզ մէջ անսերմնապէս նրան միշտ բարեխօսի մեր մեղքերի քաւութեան համար»:

Հ. Գ. Աւետիքեանը գրել էր՝ թէ Վահան գողթնացու շարականի հեղինակն է եղել «անգիր աւանդութեամբ» նրա քոյրը³, որին յարեց եւ Հ. Ալիշանը, եւ քոյրը մկրտեց

1. Հ. Բ. ղտ: — 2. Աստ՝ 68: — 3. Հ. Բ. ղտ: — 4. Աստ՝ ԺԸ, Ա. ա. 7: — 5. Հ. Բ. ղտ: — 6. Աստ՝ 114: — 7. Աստ՝ 193: — 8. Հ. Բ. 368. Ձմ. Գ. 67: — 9. Սիւ. 444: — 10. Անդ՝ 330: — 11. Հ. Բ. ղտ: — 12. Աստ՝ 206:

1. Աստ՝ 174, 207: — 2. Օրբ. 101: — 3. Բցա. շրկ. 592, որի գոյութիւնն պատմութիւնը յի յիշել:

«*Խոսրովիդուխտ*» անունով¹։ Այդ ամէնը փափագի եւ ենթադրութեան արդիւնք են միայն։ Իսկ մեր այժմեան գրիչներն այնչափ յեղեղում են այդ անունը, որ դրա գոյութիւնը քան այդ կերտողներին աւելի ապահով է դարձել, որպէսզի աւանդութիւնների չափազանց փարոգները համոզեն, թէ ինչպէս նրանք կարող են նաեւ ոչնչից ստեղծել եւ իրենք ոչնչի փարւել։

Բայց ունենք եւ ըստ բաւականին նկատի առնած չէ, ոչ միայն ուսումնասէր այլեւ հմուտ գիտնական մի տիկին էլ Բագրատունեաց տնից, - այն տոհմից որ տւել էր եւ այժմ անյայտ երկու մատենագրեր։ Շապուհ պատմագիրը ու Մուշեղ բանաստեղծը², - այն է բարեպաշտութեամբ ու գործունէութեամբ էլ անւանի *Մարիամը*, գոչստոր մեծն Աշոտի³, որ երեւում է թէ Սիւնեաց տիկնութեան գահից առաջ աչքերը սեւեռած էր իր հայրենի *գրանդին*, - որ 1041 թւին այցելում է ու յիշում է Սարգիս վրդ. սեւանացին⁴, - եւ այնտեղ հարստացրել էր միտքը, որի ապացոյցը կայ հետեւեալ գիպածի մէջ։

Տարօնի իշխանը Բագարատի խնդրանքով՝ ասորի Նանա սարկաւազ Յովհաննու մի մեկնութիւնը շարադրել էր արաբ լեզուով, որ նոյն տիկնոջ եղբայրը՝ Սմբատը, հայացնել տւեց։ Իրենց հանճարեղ հայրը տեսաւ այն եւ պէտք զգաց քննութեան ու չվստահելով իր կամ ուրիշ գիտնականների դատաստանին, խորհեց, որ նրա լաւագոյն դատաւորը լինելու էր իր մտավարժ ու բարգաւաճ գուստրը, - որի տաղանդը յարգում էին հարազատներն էլ, - եւ այն յղեց Սիւնիք։ Մարիամը, որ երեւում է թէ արաբագէտ էլ էր, կարդաց ու չսիրեց կատարւած թարգմանութիւնը, նրա հաւատարմութեան կամ թէ հայ լեզւի, չգիտենք։ Եւ «Ուշադրութեամբ հոգ տանելով անմիջապէս հրամայեց երկը փոխել հայկական լեզւի, առաջնորդութեամբ վերին խնամքի», գրում է թարգմանիչն իսկ։ Սա վկայում է նաեւ նոյն տիկնոջ խնամքը քրիստոնէական վարդապետութեան մասին, «*յարդարի*, ասելով, *համառօտաբար աստուծային բարձրագոյն հաւատը*», ինչ որ հասարակ իմաստով նշանակում է, քրիստոնէական վարդապետութեան մի համառօտութիւն, որով եւ ցանկալի մի աշխատութիւն Մարիամի գրչից, դրանով ցոյց տալով «խնամքը միամիտ հաւատն ի Քրիստոս», որ «վերագոյն» կամ շատ բարձր ըմբռնում ու մեծարում էր⁵։ Նանայի բնագիրն ու Սմբատի թարգմանութիւնն անյայտացած եւ Մարիամի հայացնել տւածը մնաց ու հասաւ մեզ, բայց դժբախտաբար ոչ նրա շարագրութիւնը, եթէ ճիշտ ենք իմանում նրա մասին ասածը։

Կայ նոյն տիկնոջ ուրիշ անագան մի անւանակից էլ, *Մարիամ Բարաքաշեան* կոստանդնուպոլսեցի «կուսասնունդ» օրիորդը, ընտանեօք հաստատւած վենետիկում եւ

հայրենի տան մէջ ուսման նւիրւած։ Սա 1782-ին հրատարակել է նոյն քաղաքի մէջ *Ազն հոգու* կոչւած մատենար 15 էջով, բովանդակելով հոգեւոր հրահանգներ ու քրիստոնէական վարդապետութեան ծանօթութիւններ։ Նոյն ուսումնասէր ու զարգացած օրիորդը թարգմանել է իտալերէնից նաեւ Հ. Պօղ. Սենիերեայ քառասնորդական քարոզներն՝ 1742 թւականին, զրաբար լեզուով սուլար մի գործ՝ 791 մեծադիր էջով, որի ձեռագիրը մնում է Ս. Ղազարի մատենադարանի մէջ։ Իր լեզուն ժամանակի արւեստական աղաւաղւած հայերէնն է, որին իբր օրինակ յառաջ եմ բերում մի քանի տող. «Երեւին նարդեանս բազում կերպք քարոզելոյ ներածեալք ի յաշխարհի, ոչ գիտեմ եթէ ի հանճարեղ համահաճոյութենէ այնմիկ, որ խօսի, կամ թէ ի յանշատացմանէ այնմիկ՝ որ ունկն դնէ, թէ վերջապէս, ո՛վ ընթերցող, դու ոչ երբեք կամիցէիր սկսիլ առ ի վաստակեցուցանել զաչս քո ի վերայ թխթայ, եթէ նախ ոչ յոյժ բարւոք գիտիցես յինէն՝ թէ որն իցէ առաջադրեալ ինձ» եւ այլն։

4.- Գրասէր ու գրող հայուհիներից զատ կայ մի դասակարգ էլ, որ իրենց ուսումնասէր հոգուն ապացոյցը տւել են, օժանդակելով գրչագրերի բազմացմանն եւ կառուցելով ու ճոխացնելով մատենադարանները, օգնելու եւ խրախուսելու համար ուսման ուրիշ սիրողներն ու հետեւողները։ Կառուցման օրինակը տեսանք Վաչուտեան Քրդի ու *Պորիչահի* գործի մէջ¹։ Իրենցից յառաջ այդ իշխանի ծնողները՝ Վաչէն ու *Մամա խաթունը*, 1228-ին Հոռոմոսի վանքի «գրատանը» ընծայել էին իրենց գանձագին այգին իբրեւ եկամուտ²։ Իսկ 1274-ին Սանահինի ուխտի «գրատանը» բարերար են լինում ոմն Սոսթենէս եւ ամուսինը *Խաթունը*, պարգեւելով իրենց գնած այգին³։

Դրանցից մի դար առաջ 1197-ին, Հաղբատի մէջ եւս մի արձանագիր յիշատակում է չորս այգիների նւէրը նոյն մենաստանի «գրատանը» նոյնչափ անձերի կողմից, միացած միեւնոյն արձանագրի մէջ են՝ Արամ որդի Համագասպի, Կուտ, Սարգիս որդին Չխին, եւ մի կին «Ես *Սիրամարս* իմ այգին տալիս եմ» ասելով⁴։ Այսպէս եւ այլ երկու ամուսիններ՝ Ախատէյն եւ *Ռուզուքանը*, անթւական արձանագրութեամբ մի այգի եւ մի տուն են ընծայում նոյն ուխտի «գրատանը»⁵։ Բոլոր սրանք, կրկնում եմ, սիրող ու քաջալերողներ էին ուսմանց, որ իրենց յարգը միշտ պահել են, ոչ միայն արանց, այլեւ կանանց դասի մէջ եւ շատ ընդարձակ չափով։

1. *ԺշԳ*, Բ, 135-6, 175; — 2. *Արծ*, 205; — 3. *Աստ*՝ 59; — 4. *Շիր*, 50; — 5. *Հյո*, 267։

1. *Աստ*՝ 235; — 2. *Ն. Սրգ*, 162; — 3. *Ջալ. Ա*, 34; — 4. *Երգ*, 49. Նոյն անունն 1329-ին *Սիրամարս* գրւած է ուրիշ վրայ, *Ջալ. Ա*, 124; — 5. *Հյո*, Դ, 379։

ԳԼՈՒԽ ԺԳ
Արևեստների մէջ

Հայ կնոջ գործունէութիւնը տարածուած էր նաեւ զանազան արևեստներում, որոնցից որոշներն արդէն կապած էին իր կոշման եւ առտնի պարտականութիւնների հետ եւ մասն էին նրա հանապազօրեայ կենցաղական զբաղմունքներին: Իսկ միւսներին յարել է ազատ ընտրութեամբ, երեւան բերելով իր ճարտարութիւնն ու ճաշակն ամենի մէջ: Դրանք էին ոստայնակութիւն, դերձակութիւն, ասեղնագործութիւն, թափշուկութիւն, խոհարարութիւն եւ աւելի նրբերը կամ մտաւորները՝ գրչութիւն, երաժշտութիւն եւ վարձակութիւն կամ բեմական արևեստը, որ պիտի տեսնենք կարգով, ջանալով միանգամայն որոշ ու կարճ ծանօթութիւններ տալ նոյն արևեստի մասին, ինչպէս մեր նախնիների օրով էին:

1.- *Ոստայնակութիւն*. - Սովորաբար կանանց յատուկ է եղել միշտ եւ ամէն տեղ՝ *կտաւը* (համանուն բոյսից), *բեհեզը* (դրա նուրբը), *ասուկն* (բրդեղէն), *կերպասը* (մետաքսեղէն) կամ որեւէ տեսակ պաստառ շինելու գործը: Իր սովորական կոշումն էր *ոստայնակութիւն*² եւ բայով *ոստայն անկանել*³ կամ *ոստայնանկել*⁴ կամ լոկ *անկանել*⁵ կամ *հենուլ*⁶:

Գործողութեանս առաջին մասն էր *տարազագործութիւնը*⁷ կամ *սաւարութիւնը*⁸, որ *թելի* պատրաստութիւնն էր, նոյնպէս կանանց սեփականութիւն⁹ էր եւ որի համար պէտք էր *գզել*¹⁰ նրա հարկաւոր նիւթը, ապա *սանդրով պարզել*¹¹ կամ գտել այն *խժուժից*¹² կամ անպիտան մասից, որի կատարողները լինելու են *տարազագործեր*¹³ կամ *սաւարք*¹⁴ կոչւածները եւ վերջը վերածել թելի: Մինչ այս գործածուած էր *աղեկատը*¹⁵ կամ *մանոցը*¹⁶, որ էր ձողաձեւ գործին, որի վրայ փաթաթած էր կտաւի կամ ուրիշ նիւթերի *կծիկը*¹⁷, եւ ուստի աշխատողը քաշելով թելը *մանէր*¹⁸ կամ *նիւթէր*¹⁹, օգնութեամբ մետաղեայ կամ ուրիշ ծանր նիւթերից շինւած²⁰ *լիւնը*²¹ կամ *լլիկն*²², եթէ

1. Յոր. ԼԸ, 36. Վցր. 177. Ոսկ. Պօղ. Ա, 806 եւն: — 2. *Շէք*. ԼԵ, 35. Վցր. 12: — 3. Ոսկ. Պօղ. Ա, 806: — 4. Ոսկ. Մտթ. Բ, 705: — 5. Սրբ. 46. Վցր. 12, 177: — 6. Եփր. Դ, 16: — 7. Ոսկ. Պօղ. Ա, 815. յն. սարագործութիւն: — 8. Պղ. Օր. 248. յն. նախորդին պէս: — 9. Վցր. 177: — 10. Եփր. պհց. ուստի բրդգզեալ ածականն Ոսկ. Պօղ. Ա, 210: — 11. Եփր. ապշ. ի Հյկ. Բ, 694: — 12. Դաւթ. ԺԵ, 14 եւն: — 13. *Շն. ԺԺ*, 10. Պատմ. տրդ. 8: — 14. *Շն. ԼԸ*, 12: — 15. Անյղ. 618: — 16. Փիլ. 130. Ալաւ. ՂԶ: — 17. Ա. Թադ. ԺԹ, 13: — 18. *Շէք*. ԼԵ, 26. Վցր. 177: — 19. *Շէք*. ԼԵ, 6, 25 եւն. Սրբ. 46: — 20. Դրմբ. Բ, 1424: — 21. Աւազ. ԼԱ, 19: — 22. Ալաւ. ՂԶ:

թելը նուրբ էր եւ փայտեղէն *քարամանին*¹ կամ մեծ իլին (դեռ մեզ ծանօթ իր խաչաձեւ թելերով), եթէ թանձր էր եւ պատում էր նրա վրայ: Այս գործն է, որ իմանում էր Դաւիթ գանձակեցին ասելով՝ «մանոցն մի թել զցիր եւ տայ մի ուրիշն իլիկով»²: Իսկ երբ ուզէին «ոսկեման»³ կամ «ոսկեթել»⁴ պաստառներ գործել, թելը զուտ ոսկուց էին պատրաստում, խառնւած ուրիշ բուսական մի թելի հետ⁵:

Յաջորդում էր արևեստի աւելի կարեւոր մասը, բուն ոստայնակութիւնը, որի նկարագիրը գտնում ենք Ոսկերեանի մօտ⁶ եւ համառօտ կերպով նաեւ Դ. Գանձակեցու⁷ ու Մխիթար Գօշի⁸, որոնցից կազմում եմ հետեւեալ նկարագրութիւնը: Կայ նախ *ոստայնի գործիքը*⁹ կամ կազմածը, որ փայտեղէն էր ու պարզ, յօրինւած քառակուսի մի շրջանակով¹⁰: Նրա երկուստեք բարձրանում էին *կայմքն*¹¹, այսպէս կոչւած նմանութեամբ նաւի նոյն մասերի, որ կողմնական ուղղահայեաց երկու գերաններ էին, հաստատւած գետնին եւ ստորեւ ու վերեւ բռնւած ուրիշ երկու խոտորնակ եւ աւելի կարճ գերաններով եւ երբեմն էլ առաստաղին կպած: Վերին կողմը գտնւում էր *ստորին*¹² կոչւած թաւալուն ստաւը գլանը, ամրացւած մի ձողիկով, որի վրայ փաթաթւում էր գործւած կտաւը կամ *ոստայնը*: Իսկ *առէջը*¹³ կամ թելերի խուրձը վարից վեր բարձրանում էր կրկին կարգով, առաջակողմից ու յետակողմից եւ ստորոտից քաշւում էր ու պիրկ բռնւում էր ծանրոցներով: Հաւանօրէն իր թելերը *տորգք* էին կոչւում ինչպէս սարդի ոստայնին¹⁴: Գործի կենտրոնը գտնւում էին երկու խոտորնակ երկար ձողեր՝ *աղբոցք* անւամբ¹⁵, առիջի ծայրից, որ *աղբքն* էր ասւում եւ մի տեղ ամբողջ առէջն էլ նշանակելով¹⁶, դրւած իրար մօտ ու խրւած առիջի զոյգ եւ անզոյգ թելերի միջեւ եւ այդպէս բաժանելով նրանք իրարից: Այս ձողերի մօտ կատարւում էր հենումը:

*Ոստայնակն*¹⁷ ընդհանուր անունով եւ մասնաւորապէս *կտաւագործը*¹⁸ կամ *կերպասագործը*¹⁹, նստում էր գործի առջեւ, ոտից ներքեւ մի *պատւանդանով*²⁰: Ազրոցներից մէկը կամ միւսը փոփոխակի իրեն էր քաշում, մի անցք բանալով առիջի թելերի միջեւ եւ աջից դէպի ձախ ու ձախից աջ գցում էր, *կկոցքը*²¹ կամ մագոզը: Անաւարգացիից *բարաք* էլ կոչւած²², մերձաւոր այժմեան ձեւի եւ սովորական ոսկորից

1. Եպիփ. ծննդ. ի Հյկ. Բ, 996: — 2. Ալաւ. ՂԶ: — 3. Ա. Տիմ. Բ, 9: — 4. խոր. Բ, 4: — 5. Դրմբ. Ե, 164-69. Վիգ. Ե, 2246: — 6. Ոսկ. Պօղ. Ա, 806: — 7. Ալաւ. ՂԶ: — 8. Մխ. Առկ. ՃԿԴ: — 9. Ոսկ. Մտթ. Բ, 24: — 10. Դրմբ. Ե, 164-69: — 11. Ոսկ. Պօղ: — 12. Բ. Թադ. իԱ, 19: — 13. Ղեւտ. ԺԳ, 48-59: — 14. Վցր. 121: — 15. Ոսկ: — 16. Վհր. Ա, 516: — 17. Վցր. 12. Ա. Թադ. ԺԷ, 7 եւն: — 18. *Շն. ԺԹ*, 9: — 19. Վցր. 177: — 20. Մխ: — 21. Ոսկ: — 22. Աստ. ԺԶ, 6:

չինւած. իր մէջ թաղւած ունենալով հիւսող թելը¹ կծիկը, ճախարակի վրայ: Եւ այս գործով *կկէջ*² կամ հիւսում էր կտաւր: Ստէպ վերցնում էր *հոծիչը*³ կամ *սանդը*⁴, որը անջատ էր մեքենայից, չափաւորապէս երկար, եւ վերելը մի բռնատեղով, հարւածելով դէպի ի վեր, *հոծում*⁵ կամ խտացնում էր հիւսւած թելերը: Եւ այսպէս հետզհետէ առէջը խառնւելով *թեղանիթ*⁶ հետ, ինչպէս կոչւում էր խոտորնակ թելերի կարգը, կազմւում էր ոստայնը, որ թելերի նրբութեան չափով կարող էր լինել «բարակաման»⁷ կամ «թանձր»⁸: Կար եւ տափարակ ու ծանր մի փայտ, որով խփում էր առիջին, նրա թելերն աւելի եւս *հոծելու* կամ ձգելու համար⁹ եւ այս իսկ մեզ մօտ *ստեծ* էր կոչւում: Պատահում էր, որ այն շարժելու միջոցին «ազրոցն եւ ստեծն ի ստէպ հոծելուն ընդ միմեանց բախւում են»¹⁰, ապացոյց՝ թէ գործածութեամբ իրար մօտ էին, որով Գօշի կտաւագործն էլ ասում է, թէ «գստեծ իբր գսուր վերացուցանեմ» եւ Գանձակեցին, թէ «ոստայնանկ մի թել է քաշում եւ կկոցում է, եւ *բիճաւն* երիս հարկանէ» ուր բէճ՝ ստեծին միջնադարեան կոչումն է:

Այս արւեստի արտադրութիւնները զանազանում էին նրբութեամբ եւ յարգով: Ոսկեդարը՝ *կտաւի, բեհեզի, ասուի* ու *կերպասի* հետ, որ վերելում յիշեցինք, ունէր նաեւ *սնդուալը*, որ կերպասի նուրբ տեսակն էր եւ աւելի բարակն էլ՝ *շղաշը* կամ *սեռը*, եւ միասին *շղաշատեռ* կոչւածը. *ճամուկը* կամ գոյնգոյնը, որ եւ *ճաճանառւխալը*, նոյնպէս *դիպակը* կամ սրա *զառնառւխալ* հոմանիշը, որ յատուկ էին ոսկեհիւսին. եւ *ճեղանակն* անծանօթ է ըստ տեսակին¹¹: Մեր պատահներն գրաւել են վեներիկցի ուղեւորի՝ Մարկոս Պոլոյի, ուշադրութիւնը, որ 1271 թւին տեսաւ Կիլիկիայի մէջ պատրաստւած «բոլոր դեղորէից եւ մետաքսեայ պատառների եւ դիպակների» Այասի մէջ բերել եւ թափւելը, ուր դիմում էին վեներիկցի ու ջենովացի վաճառականները: Ասում է, թէ մեծ Հայաստանի Երզնկայ քաղաքի մէջ եւս «գործւում է աշխարհի լաւագոյն ծաղկանկար դիպակը»¹²:

2.- *Դերձակութիւն*. - Պատասառի պատրաստելուց յետոյ, պիտի վերածէր զգեստի եւ ուր զգեստ կար, կարողն էլ անպակաս էր: Այս ինքն յատուկ արւեստագէտ էր, որովհետեւ այն ամենի գործը չէր: Հայաստանն եւս ունէր իր *դերձակները*¹³ կամ *հանդերձարանները*¹⁴: Հայ տիկնոջ եւ մանաւանդ օրիորդի մեկուսացեալ կենցաղը¹⁵ չէր թոյլատրում, որ այլ դերձակները մտնէին նրանց յարկերից ներս, ձեւէին՝ կարէին ու

հագցնէին: Հետեւաբար այդ գործը կատարում էին իրենց սեռակիցներն իսկ, եւ նրանք միայն կարող էին ըմբռնել ու գոհացնել նրանց ճաշակի պահանջները: Դերձակութիւնն ուրիշ բան չէր, բայց եթէ զգեստների պատրաստութիւնն՝ ըստ սովորութեան իւրաքանչիւր ժամանակի որում ապրում էին հագնողներն ու կարողները: Ուրեմն այն նկարագրելու համար, մենք ստիպւած ենք երկրորդել այստեղ հայ տարագի ընդարձակ պատմութիւնը, որ եւ արդէն կատարել եմ առանձին հատորով, որով կրկնութիւնը ծանր եւ անպատեհ է լինելու: Ուստի այստեղ մեր նախապէս տւած մասնական նկարագրութեամբ¹ ու նկարներով, որոնք փոքր ի շատէ մի գաղափար են ընծայելու արդէն հայ դերձակութեան նրբութիւնների մասին:

Եթէ ազնւական կամ մեծատուն հայուհին իր ճարտար սեռակիցներին կարել էր տալիս իր հանդերձը, շինական ոչ ճոխ կիներն էլ իհարկէ անձամբ էր պատրաստում իր եւ զաւակների պարզ հագուստները: Այդ դասակարգի համար կարող ենք ասել, թէ ամէն մայր իր տան դերձակն էր, ինչպէս այժմ է: Այո, մարդկային կենցաղական պահանջն ու ձեւերը նոյն են եղել միշտ իրենց ընդհանուր գծերի մէջ: Եւ ով էլ լինէր այդ գործ կատարողը, պէտք ունէր ու գործածում էր երկաթեայ մի *ձեւիչ*² կամ *մկրատ*³ կտրելու եւ ձեւելու համար կտաւը կամ պաստառը, նոյնպէս հին եւ ուղիղ գրութեամբ *ասեղը*⁴ մետաղեայ նուրբ իրը կարելու համար, իր ետեւը մի ծակով⁵, որից անցնում էր *ասղանին* կամ *ասղենին*⁶, որ թելն է:

3.- *Ասեղնագործութիւն*. - Մասն էր դերձակութեան, նրբագոյն ու դժւարագոյն, որ տարածւում էր ոչ միայն հանդերձների, այլ նաեւ տան ու եկեղեցու կարասիների ու զարդերի վրայ, որում անհրաժեշտ էր կնոջ նուրբ ու համբերատար մատների գործակցութիւնը:

Շատ հին է քաղաքակիրթ ազգերի եւ մեզ մօտ եւս *ասեղնագործութիւն* կոչումը, տրւած արւեստին⁷, որովհետեւ նրա մէջ գլխաւոր դերն ասեղինն էր եւ կարւածը ասւում էր *ասեղնագործ*⁸, որի տեսակին տրւել է ընդհանուր *չինւածոյք* անունն էլ⁹: Ասղանին ոստայնանկի ձեռքն հասնելուց առաջ, ընդունում էր իրեն սահմանւած գոյնը *նարտաներկերի*¹⁰ կողմից, որի *նարտ* արմատը նշանակում էր գունաւոր պաստառ¹¹: Ներկերը կարելու էին նաեւ ոստայնանկին, որ ըստ տեղին գործածում էր զարդեր կարելու ասեղնագործ պաստառի վրայ, որով ասեղնագործութիւն ու

1. Ոսկ: — 2. Նոյն. Ազթ. 205. Այլ. *կկոցել*: — 3. Ոսկ: — 4. Մի: — 5. Ոսկ: — 6. *Չեւա. ԺԳ*, 48-59: — 7. Վցր. 121: — 8. Փրպ. 83: — 9. Դրմբ. Ե, 167: — 10. Ոսկ: — 11. *Հմմտ. Պատմ. արգ.* 136-38: — 12. Մարկ. 15, 16: — 13. Ոսկ. Պօղ. Ա, 848. յն. չունի: — 14. Թճխ. 40: — 15. Աստ՝ Բ, 2, 3:

1. Աստ՝ 139: — 2. *Վրթ. հրեց.* եւ Պրոկոլի ԴԿ. Ի *Հիլ*: — 3. *Գանձ. Ի Հիլ*: — 4. *Մաթ. ԺԹ*, 24: — 5. Դրմբ. Ա, 61: — 6. *Թիւք. ԺԵ*, 38. Մնդ. 191: — 7. *Ծւթ. ԼԸ*, 23: — 8. Անդ՝ ԻԷ, 16: — 9. Ոսկ. Պօղ. Ա, 68: — 10. Սրբ. 155. Վցր. 102: — 11. Ազթ. 571:

*նկարակերտութիւնն*¹ միասին էին լծւած: Յովհաննէս կթղ. պատմում էր «նկարակերպ կանանց ոստայնանկութիւնների բազում բազմականս»² կամ նստելու բարձեր շինելը: Մմրատ Ա արքան՝ Յուսփից ընդունւած պարգեւների փոխարէն տանում է «նկարակերպ կազմած բազմականաց որդան կարմրութեամբ»³, որ յարգի էին որդան կարմրով հիւսւած կամ ներկւած: Այդքան պատւական էին ուրեմն այդպիսի աշխատութիւնները հայերի մէջ, շնորհիւ հայ կնոջ ճարտարութեան: Նոյն արւեստի արդիւնքն էին նաեւ «ծիրանածաղիկ ոսկեթել նկարագործ անկւածք» կամ հիւսւածք՝ որոնցով *Գատրանիդէն* պճնեց Անիի կաթողիկէն⁴:

Ասեղնագործութիւնը մի գեղարւեստ է, հետեւաբար նրա մէջ ռամիկ կնոջից աւելի պիտի մխրճէին ու յաջողէին մեր զարգացած տիկնայք, որ ունէին ճաշակի նրբութիւն ու ծախսելու դիւրութիւն: Պատմութեան մէջ այս մասամբ անուն թողել է Հաթերքի տիկինն՝ *Արզու խաթունը*, իր դուստրերի հետ, որոնցից մէկը ծանօթ է *Մամա* անւամբ⁵ եւ որոնց ձեռքի ճարտարութեանն ակնարկեցինք այլուր⁶: Պատմիչը նկարագրում է նրանց շինւած վարագոյրը Գետկոյ եկեղեցու «տեսնողների զարմանքը այծի մազից աւելի կակուղ», որից յայտնի է թէ պաստառն էլ իրենք էին պատրաստել տւել եւ իրենք իսկ այն ունէին «ներկւած պէսպէս եւ զանազան գործ գնդակերպ», այսինքն վրան ներկով շինւած գնդաձեւ զարդեր եւ նրանց միջեւ «նկարւած պատկերով ճշգրտագոյն հանւածքով տնօրինականօք Փրկչին եւ այլ սրբոց, որ հիացնում էր, ասում է, տեսնողներին», որոնք օրհնում էին Աստծուն, «որ ետ կանանց իմաստութիւն ոստայնանկութեան եւ հանճար նկարակերտութեան»⁷ ըստ Յոբայ խօսքին, որի վերջինը պատկանում էր իրենց այդ գործին:

Ես համարում եմ, թէ տիկինն այդ արւեստն սովորել էր մատաղ հասակից, հայրենի կայէն ամրոցում, առաջնորդութեամբ մօրը՝ *Գատայի*⁸, եւ իր կարգին սովորեցրեց այդ իր դուստրերին: Արդէն տեսանք արւեստի ընդարձակութիւնն ազնւագգի տներում⁹: Այդ հնարագիտութեան բաւական հին մի մնացորդ է էջմիածնի դրօշը, շինւած նախքան 1462 թւականին, որում յիշւած է¹⁰, գոյնզգոյն ոսկեթել յօրինւածով եւ մէկ երեսի վրայ ասեղնագործւած փրկչական կենդանագիրը, իսկ միւսինը՝ Լուսաւորչինը, ընդ մէջ Տրդատի ու Հռիփսիմէի: Իր պատկերն առաջ եմ բերել հին հայ դրօշների քննութիւնների մէջ:

1. Յոր. ԼԸ, 36: — 2. ՀԿ. Բ, 429: — 3. ՅԿ. կթ. 250: — 4. Աստ՝ 201-02: — 5. Զալ. Բ, 227: — 6. Աստ՝ Ժ, 4: — 7. Կիր. 111: — 8. Երգ. 26: — 9. Աստ՝ 22: — 10. Դաւր. 326-27:

4.- *Թափչութիւն*.- Ինչ նիւթով եւ ինչ ձեւով էլ շինւէին զգեստները, աղքատ կամ հարուստ, պարզ կամ զարդարուն, գործածութեամբ կեղտոտւելու էին որեւէ չափով ու մաքրութեան էին կարօտելու: Եւ այս գործն էլ պահանջում էր ճարտարութիւն՝ չապականելու համար նրանց, մանաւանդ ազնիւները եւ մինչեւ մաշւելը գործածելի վիճակի մէջ պահելու: Հին ժամանակ կարեւոր արւեստ էր թափչութիւնը, ունենալով իր յատուկ վայրն ու գործիքները: Աշխատողներն այրեր կամ կանայք էին, ինչպէս, տեսնում ենք յոյն եւ հռոմէական նկարներում, կոչւած *Թափիչ*¹ կամ *լւանայիչ*²: Մաքրութեան համար կիրարկում էին զանազան յարմար կաւեր կամ հողեր ըստ տեղին, ուր գտնւում էին այդ նիւթերը: Մեծ տներն ունէին իրենց սեփական թափչարանները³ եւ լւանայը լինում էր, նախ մաքրելով զգեստները եւ ապա ողորկելով մի մամլով⁴:

Նոյն արւեստը, միեւնոյն հանգամանքներով ու կոչումներով ծանօթ էր եւ հայերին: Կեղտի մաքրութեան նիւթը կարծում եմ մեզ մօտ դարձեալ փրփրուն *օջնա* խոտը⁵ կամ դրա հոմանիշն *օճառը*, որ թարգմանում է Մաղաքիան «որպէս օճառ լւանալու»⁶ (յն. խոտ լւացողների), ուստի այս առթիւ գործածւածն իսկ: Ըստ Եւսեբիոսի՝ թափիչը գործածում էր *տոփան* կոչւած տափակ փայտն էլ, «որով հանդերձանքը հարւածում էին»⁷, եւ աղտը հանում էին, որ մեզ մօտ եւս կարող ենք նկատել, դատելով հայ կոչումից: Ծանօթ էր հայերի ողորկումն էլ լւայուց յետոյ եւ ուր Ոսկերեանը նկարագրում է կոյսերի հանդերձը, հայ թարգմանիչն ըստ տոհմային սովորութեան աւելացնում է «մանաւանդ թէ թափչացն եւս ողորկեալ փայլիցեն»⁸:

5.- *Խոհակերտութիւն*⁹.- Յատուկ մի աշխատանքով «ձաշեր եւ խնջոյք հին Հայաստանում», մանրամասն նկարագրել եմ խոհանոցի արւեստը, որի շատ բարդ, եւ ընկերական կարեւորութիւնը մեծ է եղել միշտ բոլոր ազգերի եւ մեր մէջ եւս, առաւելապէս ազնւական դասում¹⁰: Աւելորդ է ուրեմն, որ այստեղ նորից սկսենք նրա նկարագրութեանը եւ համեմների, խորտիկների, կտապների եւ հաստեայց նուրբ պատրաստութեան մէջ, որ Մանդակունուն ասել էր տալիս թէ, «ի բազում քրտինքով յօրինում են սեղաններ» մեծատներում¹¹:

Եթէ արքունական եւ իշխանական խնջոյքում *խոհակերտը*¹² կամ *խորտկարարը*¹³ այրեր էին, գործի ծանրութեան պատճառով, ընդհակառակն առանձնական կամ ընտանեկան ճաշերի ժամանակ, եւս առաւել ռամիկ դասում, այդ

1. Եւ. Է, 3. Մրկ. Թ, 2: — 2. Մաղաք. Գ, 2: — 3. Դրմբ. Բ, 1349-52: — 4. Նոյն՝ Դ, 644: — 5. Աստ՝ 17: — 6. Մաղ. Գ, 2: — 7. Պատմ. Եկ. 130: — 8. Ոսկ. Պօղ. Ա, 69: — 9. Ոսկ. Մտթ. Ա, 705: — 10. Աստ՝ 117: — 11. Մնդ. 74: — 12. Ոսկ. Մտթ. Բ, 69. Պօղ. Ա, 532: — 13. Ա. Թագ. Ը, 13. Թճխ. 40:

պաշտօնը յատուկ էր կանանց: Փաւստոսը յիշեցրեց մեզ Ոլոմպիային «իր նաժիշտների» եփած կերակուրն ու գինին էր ճաշակում¹: ԺԲ դարում Դ. Գանձակեցին դեռ վկայում էր, թէ կերակուրները սովորաբար պատրաստում էին «աղախիների միջոցով», տան տիկնոջ հսկողութեան ներքոյ²: Եւ ոչ միայն կերակուրը, այլ հացն ու կաթնեղէնն էլ նրանց ձեռքերին էր կարօտում³:

Աւարտելով այս պարզ արւեստները, անցնում ենք տեսնելու աւելի բարձրերը, որոնց մէջ մեծագոյնը մտքի ունեցած բաժինն է:

6.- **Գրչութիւն.**- Ուսումնասիրութիւնն, որի մէջ փայլեց հայուհին⁴, շատ բնական էր, որ տանէր նրան մինչեւ մատենաներ ընդօրինակելու գործին: Համեմատաբար ուշ են երեւում այդպիսի կանայք մեզ մօտ եւ սովորաբար հաւատաւորներ են, որոնց առտնի հոգսերը թոյլ էին տալիս նրանց նւիրելու այդ աշխատութեանը: Այսպէս Կիլիկիայի ժամանակագիրը Ստոյ հին պատմիչներից տեղեկացել էր, որ բարձրբերդցի Կոստանդին քահանայի դուստրը՝ **Զապէլը**, «հմուտ էր ընթերցողութեան եւ գրչութեան արւեստին»: Նմանապէս տարսոնացի **Ալիթ**, Կոյսի համար ասում էին՝ թէ «եւ նա շատ հմուտ գրագիր էր»⁵:

Բայց կան աւելի յստակ տեղեկութիւններ եւս: Սիւնեաց Հալիձորի մենաստանի «մայրապետ **Հռիփսիմէն**» 1653-ին օրինակող է եղել **Խոսրովի** ժամագրոց մեկնութեանը⁶: Շոռոթի կուսանոցի մէջ 1664-ին **Շուշան** միանձնուհին գրում է **Խորենացու**, **Եղիշէի** եւ այլ պատմիչների մի հաւաքածու ամբաստանելով իրեն թէ «ես յոյժ անպիտան կրօնս ապաշխարութեան - եւ խիստ տգէտ եմ գրչարհեստութեանը», թէպէտ գիրը շատ վայելուչ է եւ չի արդարացնում իր գանգատը⁷: Ղարաբաղի Աւետարանոց գիւղաքաղաքի կուսաստանում գրիչ էր «մայրապետը՝ **Գալիանէն**», որ 1671-ին օրինակում է մի Աւետարան «Ջերմեռանդ սիրով»⁸:

1673 թւին Շնհերի կուսանոցի անապատի մէջ **Երէնի** հաւատաւորը գաղափարում է «դեռ թերափարժ գոլով» ժամանակի մի ժամագիրք, որ ընծայում է երկու եղբայրներին Յօշադ գիւղի մէջ: Նոյն տարում **Մարիամ** կոյսն էլ նոյն ուխտի մէջ օրինակում է Գր. Տաթեւացու ոսկեփորիկը⁹: Դարձեալ Շոռոթի կուսաստանի մէջ 1687-ին **Գոհար** միանձնուհին «Ջերմեռանդ սիրով» գաղափարող է լինում Նարեկացու աղօթմատեանին «ի վայելումն» անձին եւ յիշատակ իր ազգակիցներին¹⁰: Ա. Ֆեթվաճեանը յիշում է ուրիշ գրիչ կոյսեր եւս. **Վառվառէն** 1684-ին, փոքր Սիւնեաց

վանքի մէջ, նոյնպէս նրա մի անւանակիցը եւ երկու **Մարիանէ**, **Մարիամ** եւ **Յուստինէ**, բայց առանց նշանակելու գործերը, թւականն ու տեղերը¹: Հոսկ ծանօթ է **Քրաթիոն** նօտար», որ գանազան ընդօրինակումներ ունի, երկուսն այժմ վիճենայում: Մէկը 1812-ին, որ Յակոբ դպիրին կանոնագիրքն է, եւ միւսն անթւական, տուժար **Մատթէոս** դպիրի, որ գաղափարում է յանձնարարութեամբ իր եղբոր՝ **Մատթէոս** մանկավարժի: Երկուսն էլ գրել է Կոստանդնուպոլսի մէջ, ուր իրենք բնակում էին²:

Գրչութեան արւեստը լոկ օրինակութեան մէջ չէր կայանում, այլ կար մագաղաթի կամ թղթի պատրաստութիւնը, կոկելը, տողերի կարկինով չափումն ու գծումն էլ, որպէսզի գրիչը պահէր հաւասարութիւնն նրանց մէջ. նոյնպէս եւ մելանի յօրինումը: Կան կանայք, որ հասնում են նաեւ այդ գործերին: Երուսաղէմի մէջ 1321-ին մի Աւետարան է գրւել Ստեփանոսի, որի մէջ **Շաքար** հաւատաւորն «շատ աշխատեց, ասում է, թղթի կոկելուն»³: 1356-ի ճաշոցի մի գրիչն՝ Աստածատուրը, խնդրում է յիշել իր քրոջն՝ **Ուստիանէին**, որ «ինձ հետ շատ աշխատեց, ասում է, տող չափելու մէջ»⁴: 1486-ին մի Աւետարան է գրւել Կեսարիայի մէջ՝ Յովհաննէս արեղայի ձեռքով, որի «մագաղաթ չինելու համար շատ աշխատեց» իր եղբոր դուստրը՝ **Գոհարը**⁵: Իսկ 1365-ին Բաբերդում գրւած Աւետարանին օգնական է եղել **Եղիսարեթ** հաւատաւորը, «թանաք եփելով»⁶:

7.- **Երգեցողութիւն.**- Այն համարձակութիւնն, որ ունէր հայուհին ընկերութեան մէջ եւ ընտանի էր երգի հետ⁷, ինչ-ինչ առիթներով ցուցաբերում էր նաեւ իր ձայնի բնատուր գեղեցկութիւնն ու ճարտարութիւնը, երգելով անհատաբար կամ խմբովին: Տեսանք Սիւնեաց Ստեփանոսի քրոջը՝ **Սահակդուխտին**, որպէս երգի ուսուցչուհի⁸ եւ որի համար պատմիչն, ասում է, թէ «յոյժ հմուտ էր երաժշտական արհեստին»⁹: Միջին դարում «երաժշտական արհեստով» իմանում էին ձայնական երգը, եւ երգիչները կոչւում էին **երաժիշտ**¹⁰ կամ **փիլիսոփայ**¹¹: Ուրեմն Սահակդուխտի իմացած եւ ուսուցումը երգն էր եւ նոյն ինքն եկեղեցականը, իր շարագրածներից էլ յայտնի¹², եւ ոչ աշխարհական, անպատեհ իր վիճակին: Եթէ իր մասին տրւած այդ տեղեկութիւնը իսկապէս պատմական չլինի էլ, գաղափարը մեր առջեւ դնում է մեծագոյն մի իրականութիւն. հայ կանանց ունեցած մշակոյթը ձայնի եւ երգի եւ այն ուրիշներին դասախօսելու ազատութիւնը:

1. Աստ՝ 20: — 2. Ալաւ. Գ: — 3. Աստ՝ 128: — 4. Աստ՝ ԺԲ: — 5. Սիւ. 520: — 6. Սոփ. 257: — 7. Անդ՝ 354: — 8. Ջալ. Բ, 246 աստ՝ 174: — 9. Սոփ. 259: — 10. Անդ՝ 353:

1. Հլրն. օգ. 1927: — 2. Տաշ. Թցկ. 935, 895: — 3. Քոր. աղբ. Բ, 345: — 4. Հլբ. յշտ: — 5. Դիւ. ԻԲ. 5. էջ 311: — 6. Հլբ. յշտ: — 7. Աստ՝ 23, 154: — 8. Աստ՝ 207: — 9. Օրբ. 101: — 10. Մգ. թղթ. 124. Հլբ. շտ. 1174: — 11. Շն. Բրձ. 135. Հլբ. յշտ. 1204: — 12. Աստ՝ 244:

Կիրիկիայի ժամանակագիրը նոյնը հաստատում է. վերոյիշեալ բարձրերդցի **Ջապէլի** մասին եւս վկայելով, թէ «պաշտում էր մանրուսմունս¹»: **Մանրուսմունք** կոչւում էր պատարագի եւ ժամերգութեան երգերի հաւաքածուն. բացի շարականներից. որոնք ամենաբարդ խաղերով յօրինւած ու դժւարին եղանակներ էին, այդ շքեղութեան հասած միջին դարում: Շնորհալու օրով կային արդէն ու յիշուում են². եւ նրանցից օրինակներ էլ հասել են մեզ՝ սկսեալ ժԳ դարից: Ուշագրաւ էր եւ մեզ համար էլ ուշագրաւ է. **Ջապէլի** թարթափումն այդ խրթին եղանակների մէջ: Ժամանակագրի **պաշտէրը** նշանակում է երգել. բայց որտե՞ղ: Բուն պաշտելու տեղն էր եկեղեցին, ուր սակայն դժւարութեամբ կարող ենք ենթադրել, թէ միայնակ էր երգում նա այն ծանր եղանակներն հասարակութեան համար³: Գուցէ երգում էր տնում եւ կամ ընկերական բարեպաշտ հաւաքոյթներում, եւ նոյնիսկ ուսուցանելով Սահակոյիստի նման:

Այդ օրինակները թէպէտ յիշատակութեամբ ցանցառ, գրաւական են կանանց յաջողութեանն նաեւ այս ասպարէզի մէջ: Եւ որովհետեւ խօսում ենք հոգեւոր երգերի մասին, եթէ բոլոր կանանց ներելի էր մասնակցելը միասնաբար եկեղեցում⁴, եւս աւելի հաւատաւորները փայլելու էին նրանց մէջ, պայծառացնելով իրենց աղօթատեղիները: Սակայն եկեղեցուց դուրս էլ կային համախումբ եւ ոչ սրբազան երգեր կանանց կողմից: Որպէս օրինակ՝ հարսանեաց պարերն երգախառն տեսանք⁵: Նոյնպէս ուրիշ ընկերական առիթներում եւս լինում էին, ինչպէս նկատում ենք հետագայ թւահամարի հինգերորդ յօդւածի մէջ: Վերջապէս երգը սերտօրէն խառնւած էր հայ կնոջ կենցաղի հետ:

8.- **Վարձակութիւն**.- Հայուհու համարձակութիւնն աւելի առաջ էլ գնաց, երեւալու իբրեւ երգիչ, նւագածու կամ դերասան՝ թատրոնների ու հանդիսական վայրերում: Այս մասին փոքր ի շատէ խօսում են մեր նախնիների խնջոյքից ու դաստիարակութեան նւիրւած զոյգ աշխատութիւնները եւ այստեղ ուզում եմ լրացնել այդ, կենտրոնանալով առաւելաբար կանանց բաժնի վրայ այս արւեստում:

Կարծում եմ, թէ հայ կնոջ թատերական դերն սկսում է կամ փայլում է մեր հելլենասէր Արշակունեաց⁶ օրերից, երբ մեծն Տիգրանը մի թատրոն կառուցեց Տիգրանակերտի մէջ, եւ նրա բացման համար զանազան կողմերից հրաւիրեց գիտնիսեան

1. Սիւ. 520: — 2. Շն. նմկ. 156: — 3. Հմմտ. աստ՝ 154: — 4. Աստ՝ 154: — 5. Աստ՝ 76: — 6. Աստ՝ 142-43:

խաղերին տեղեակ յոյն արւեստագէտներ¹. ուստի յայտնի է, թէ Հայաստանում դեռ չկային կանոնաւոր թատրոններ ու դերասաններ, այնպէս որ **Թատր** կամ **Թատրոն** կոչւումն իսկ յոյներից վերցրին: Իսկ Տիգրանի որդին ու յաջորդն՝ Արտաւազդը, ողբերգութիւններ շարագրեց², բնականաբար հայ բեմի համար: Եւ այնուհետեւ թատրոնի գոյութիւնը շարունակւում է մեզ մօտ մինչեւ ժԳ դարը կամ թաթարական տիրապետութիւնը, ուր խաւարում է ազգային կենցաղը մեծ Հայաստանի մէջ: Մինչեւ այդտեղ թատրոնի անպակասութեանը վկայում են ՅՀ. Մանդակունին³, կաթողիկոս պատմիչը⁴, Ասողիկը⁵, Խ. Անձեւացին⁶, Գ. Նարեկացին⁷, Գրիգոր հռետորը⁸, Ս. Օրբելեանը⁹ եւ ՅՀ. Գառնեցին¹⁰:

ա. Դասական հայերէնը **գոլասանութիւն**¹¹ էր անւանում թատերական արւեստը եւ **տեսիլք**¹² կամ **տեսիլք թատերաց**¹³, այնտեղ ներկայացւածը: **Գոլասանը**՝ դերասանների կոչումն էր, եւ **վարձակը**՝ դերասանուհիներին¹⁴ ընդարձակ իմաստով, իսկ սեղմ մտքով՝ նշանակում էին երգիչ եւ նւագածու: Այսպէս Ս. Գիրքը թարգմանում է «ձայնը **գոլասանաց** եւ **վարձակաց**¹⁵», ուր բնագիրը ասում է «երգիչներ եւ երգչուհիներ»: Նոյն զանազանութիւնը զգացնել է տալիս եւ Փաւստոսը, գրելով՝ «վարձականերով, գոլասաններով եւ կատակներով¹⁶», որոնցից առաջին երկուսն երգիչ են, կոչւած նաեւ **երգեցիկը**¹⁷ կամ **երգեցիկ գոլասանը**¹⁸ կամ **նւագածուք**¹⁹, եւ վերջինը՝ կատակերգակ գոլասաններ: Սրանց վերածւած էր Դ - Ե դարերում հայ բեմական արւեստը, Արտաւազդի ողբերգութիւններն երկար ապրած չլինելով, թէ լեզւի օտարութեան եւ թէ խաղի ծանրութեան պատճառով, որ շատ հաշտ եւ ախորժելի չէր հայի համար: Այդ պատճառով նրանք կորստի մատնեցին, եւ հայ դերասանի բաժինը մնաց երգելը, նւագելն ու կատակելը. խօսելով հանդիսականների զգայնութեան, ոչ թէ մտաւոր եւ այսպէս կայացաւ հայ արւեստը մեր պատմութեան ամբողջ հետագայ շրջանում:

Այդպիսի ներկայացումներն ազատութիւն ու քաջալերութիւն էին վայելում հեթանոս Հայաստանից, բայց քրիստոնէութիւնից յետոյ իրենց ոխերիմ թշնամին եղան եկեղեցու վարդապետներն, որոնք չէին կարող միաբանել նրանց քրիստոնէական բարոյականի ու պարկեշտութեան հետ: Մանդակունի հայրապետը, մեզ մօտ նրանց հնագոյն, մեծագոյն եւ անողոք ախոյեանն էր, հարւածում էր նրանց սրբավայրի բեմից

1. Պլտ. Գ, 575: — 2. Նոյն՝ Դ, 138: — 3. Մնդ. 42, 83, 131 եւն: — 4. ՅՀ. կթ. 313, 441: — 5. Ասդ. 152: — 6. Խսր. ժմ. 62: — 7. Նրկ. 79: — 8. Անդ՝ 530: — 9. Օրբ. 147: — 10. Գռն. Խր. 152: — 11. Ոսկ. Մտթ. Ա, 570. յն. **սկեմէ**, որ է բեմ եւ ներկայացումն: — 12. Անդ՝ 57: — 13. Անդ՝ Բ, 25: — 14. Փաւս. 48: — 15. Բ. Թագ. ԺԺ, 39: — 16. Փաւս. 48: — 17. Ժողով. Բ, 8. Ոսկ. Մտթ. Ա, 202: — 18. Վցր. 12: — 13. Դատ. ԻԱ, 23. Ա. Թագ. ԺԷ, 6:

իսկ՝ իր «Վասն անօրէն թատրոնների դիւականների» ճառով, սահմանելով նրանց «անառակ թատրոնների տեսարաններ», կամ «ապականիչ թատրոններ խաղերի», «թատրոններ պղծութիւնների», «ամենայն ախտի արւեստանոց» եւ «դեւերի բանականող»¹: Հայրապետից շատ հեռու ժԳ դարում դեռ նոյն դատապարտութիւնն ընդունում են թատրոններն ու հարսանեաց հանդէսները ՅՅ. Գառնեցու բերնից, որ յարում է, թէ հրեշտակների երգեցողութեան փափագողն «այստեղ գուսանների երգը մի՛ լսեցէք»² եւ դարձեալ, թէ «ականջ մի՛ դիր կաքաւողներին եւ գուսաններին»³: Այսպէս եւ միւս հայրերը, որոնց բողոքները սակայն մնացին ձայն բարբառոյ յանապատի:

Պէտք է ընդունենք, թէ գուսանութեան արւեստը, նիւթն ու վայրը ճշմարտապէս հեռու էին աւետարանական բարոյականից, ոչ էլ բեմականներն, այլ թէ կանայք, կարող էին պարկեշտարոյր ծաղիկներ լինել: Նրանք ախտը ներկայացնում էին այնտեղ, իսկ ախտի կեղծն եւ իրականն այնչափ մտերիմ դրացիներ են, որ դժւար կարող էին գտնել նրանց իրարից բաժանող անձերը: Այժմ իսկ, ուր բեմական արւեստն հասել է իր բարձրութեան ու նրբութեան, ըմբռնւած իր հոգեբանական կամ գաղափարական ձեւի մէջ եւ արւեստագէտները մեծարուում են իբրեւ հանճարներ, քանի՞ դերասան կարելի է գտնել, որոնք բեմից դուրս բարոյականի օրինակներ հանդիսանան:

Փաւստոսը Յուսկան որդիների խրախճանութեան մէջ⁴ գատում է իրարից անառակ կանանց ու վարձակները «բողբոջ» եւ «վարձակները»⁵ եւ ուր Ոսկեբերանը յոյն դերասանուհուն կոչում է առաջին նախատական բառով, հայ թարգմանիչը փոխում է «վարձակ»ի⁶: Բայց այս հայկական զանազանութիւնն երկուսի միջեւ, արւեստի տեսակէտով էր, ոչ թէ բարոյականից: Նրանց միասին ներկայութիւնը, շլախութեանց մէջ, ինչպէ՞ս կարող էր ապահովել վարձականների պարկեշտութիւնը: Յիշենք, որ է դարում Մամիկոնեան մի իշխան Գլակի ուխտից երկու աւան կտրեց եւ «ետ գուսանի ումեմն կնոջ»⁷, ոչ անշուշտ նրա առաքինութեան որպէս վարձ եւ Բարսեղ Մաշկաւացին հայ վարձակները անւանում է միշտ Ոսկեբերանի անարգիչ բառով⁸, ինչպէս եւ Սիմէոն եպս. Աղձնեացը⁹:

Բ. Կատակերգութիւնն էր ամենից ատելի հարցը, որի համար երկու սեռերը նոյնպէս միասին էին հանդէս գալիս բեմի վրայ, ինչպէս երգելու ժամանակ, կոչւելով *կատակք*¹⁰ կամ *խեղկատակք* կամ *ծաղրածուք*¹¹ նրանք, որ ձեւերով ու շարժումներով

զւարճացնում էին. *չաղակրատք*¹ լեզուով ծիծաղեցնողներն եւ իրենց խմբակները՝ *պարք*², իսկ խնջոյքների մէջ կոչւում էին *հացկատակք*, որ յատուկ էր մեծատների շնթողերին էլ³: Գալով կատակերգութեան նիւթին, անպարկեշտ կամ ծաղրական խօսքեր ու շարժումներ էին միայն: «Կանայք, ասում է Ե դարի մեր բեմբասացր, բողբոջ կերպարանքով եւ բարքով, եւ այլերը՝ ձիով մատակախագաց», իրար հետ կատակում էին եւ խօսակցում «անօրէն զազրաբանութեամբ», եւ «փսխում են, ասում է, տաղտկալի բանից զարչութեամբ», որոնց հետ խառնւում էին «լիտի խաղ եւ ծաղր»⁴: Հայրապետն այնտեղ տեսնում էր բոլորովին «լուծեալ գսանձս լեզւի եւ գկապ բերանոյն արձակեալ»⁵. եւ յում էր ըստ իր մանրամասնութեամբ՝ «բազում խեղկատակութիւններ եւ մորոսխոսութիւններ, զարչաբանութիւններ, դատարկաբանութիւններ»⁶, որոնք ընդհանուր կերպով կոչւում էին «գուսանական խօսքեր»⁶, դերասաններն իրար էին ուղղում եւ միանգամայն *թատրատեսից*⁷ կամ *հանդիսատեսից*⁸ կամ *հանդիսականաց*⁹ մէջ ծանօթ պնդեցնների. «ամենին, ասում է, աղտով իրենց բերանը զազրացուցանում է, ոմանց բամբասում, ոմանց թշնամի է դարձնում, ոմանց ձաղկում է, խեղութեամբ ամօթով կուրացնում է... իբրեւ կատաղի շուն առհասարակ կծում է»¹⁰: Բայց մեծարդոյ հանդիսականների հանդէպ փոխում էր լեզուն. «ոմանց ստից եւ յարգանք սնափառ է դարձնում»¹⁰:

Խօսքերին համեմատում էին շարժումներն էլ: «Իբրեւ զայսահարս, ասում է, Մանդակունին, յափրում են (լրբանալ), խենթանում, ոյրուում են, աքսոտում են»¹¹ (կից նետել): Մինչ ինքն երկու սեռերի մասին խառն խօսում է, Ոսկեբերանի թարգմանիչը չեղում է բնագրից եւ մեզ տալիս է հայ վարձակի շարժումների նկարագրութիւնն իսկ՝ հետեւեալ պարբերութեան մէջ. «Եթէ *վարձակ* (յն. բող) ոք ի բաց հանիցէ յանձնէ զոսկին, զհանդերձս պաճուճանացն, զծաղրն թողուցու, *զպչրանսն, զհպտանս, զաչացն զմեղմեղանս*, զբանսն պատրելիս, *զխաղալն, զկատակելն*»¹², ուր բոլոր շեղագրերը թարգմանչին են: Մեր բեմբասացր չեղում է, թէ այդ տեսարանները շատ վնասակար էին հայ ժողովրդի բարոյականին եւ մեղադրում է ասելով, թէ «զորս պարտ իսկ էր բազում քարամբք քարկոծել եւ յաշխարհէ հալածել, զնոսա առեալ գեղխելոցն՝ ի խաղարանս զրօսանին»¹³:

1. Մնդ. 131, 132, 133, 135: — 2. Գռն. իր. 152: — 3. Անդ՝ 148: — 4. Աստ՝ 41-42: — 5. Փաւս. 48: — 6. Ոսկ. Պօղ. Բ. 554: — 7. Մամ. 12: — 8. Մշկ. 64-65: — 9. Աստ՝ Ե: — 10. Ոսկ. Պօղ. Ա. 642. Մնդ. 135: — 11. Ոսկ. Պօղ. Ա. 851. յն. միմոս:

1. Անդ: — 2. Ոսկ. Մտթ. Ա. 572: — 3. Անդ՝ 57 եւն: — 4. Մնդ. 134: — 5. Նոյն՝ 135: — 6. Ոսկ. Պօղ. Ա. 851: — 7. Ոսկ. Մտթ. Ա. 572. յն. նոյն բարդ ձեւը: — 8. Անդ՝ 303. յն. նախորդ բառը: — 9. Բ Մաճ. Բ 19. յն. նախորդ բառը: — 10. Մնդ. 135-36: — 11. Նոյն՝ 135: — 12. Ոսկ. Պօղ. Բ. 554: — 13. Մնդ. 133, 134:

Մենք այդտեղ հայ բեմի վրայ նկատում ենք ընդօրինակությունը ժամանակակից յոյն կատակերգութեան, որ Անտիոքի անւանի քարոզիչը մեր առջեւ դնում է նոյնչափ կենդանի գոյներով: «Ի՞նչ ժխտր է, ի՞նչ աղմուկ եւ սատանայական ամբոխ եւ դիւական կերպարանքներ», սկսում է մեծ պերճախօսը եւ աւելացնում է թէ մի պատանի փափուկ աղջկայ մի դէմք է ստացել, մի ուրիշը ծեր է ձեւացել մազն ու մօրուսը գերծել է (սափրել): «Եւ նախքան զհերսն՝ զամօթ կտրեալ եւ ի բաց ընկեցեալ», կեղտոտ խօսքեր ու գործեր են անում, իրար ապտակում են: Իսկ «կանայք մերկացնելով եւ քողընկէց անելով (յն. մերկ գլխով) յանդգնաբար եւ յայրատեալք, ամբոխի հետ խօսելով» նոյն անբարոյ լեզուով ու շարժումներով: Եւ առհասարակ երեւում են այնտեղ «խայտառակ վարքով, եւ կոտրատելով քայլերով եւ լկտիութեան հանդերձներով եւ խարէական խօսքերով, ... եւ աչքերի կեղծաւորութեամբ»: Իսկ հանդիսականներն, ասում է, նրանց տեսնելով «ծիծաղից թուլանում էին»¹:

Մանդակունին եւ իր դարն անցնում են, բայց հայ գուսաններն ու վարձակները մնում են բեմի վրայ, իրենց խեղկատակութիւնների հետ, ինչպէս զգացնել է տալիս Խոսրովը ժ դարում, դատապարտելով յաճախէն «խաղերին եւ թատրոններին եւ այլանդակ հաւաքներին եւ անառակ ու պիղծ երեւումները տեսնելու»²: ԺԳ դարի կէսին նոյնը վկայում է Գրիգոր հոռետոր բջնեցին, զգուշացնելով գնալ «թատրոն խաղերն եւ լկտի տեսութեան»³, եւ ՅՀ. Գառնեցին նոյն դարից, թէ «մի՛ մօտեցիր կատակերգու եւ համարձախօս կնոջը»⁴:

Գուսանների տարազի մասին Ոսկեբերանը մի ծանօթութիւն տւեց վերելում: Իսկ Մանդակունին վարձակները նկարագրեց «ի բարս բոզից կերպարանեալք», որպէսզի նրանց ձեւն էլ⁵ նկատենք իրենց վրայ: Բայց չի կարելի միակ եւ անփոփոխ մի հանդերձի մէջ նշմարել նրանց բոլոր դարերում, այլ յեղաշրջած ըստ ժամանակին, որ փոփոխում էր արեւստն ու ձեւերը:

Գ. Չեմ գտել յայտնի վկայութիւն, թէ հին դարերում հայ բեմի վրայ ներկայանում էր նաեւ *արւեստ կաքաւչաց*⁶ կամ պարը յոյն բեմի, որի հետ ըստ Ոսկեբերանի խառնւում էին «նւագք երգոց մտախաբաց եւ սրինգք եւ փողք»⁷: Կատակերգակներից զատ եւ այս մասի մէջ ճարտար անձեր էին նրանց այդ *կաքաւիչք*⁸, *պարաւորք*⁹ կամ *խաղալիք*¹⁰, որի առաջնոյն արմատի *կաքաւն* անհատաբար

կատարւածն էր, եւ միւսների *պարը* կամ *պարանցիկք*⁴ խմբովին շարժումը, ուստի նա զանազանող բացատրութիւններ, «ի *կաքաւ* իջանել, ի *պար* անցանել»²:

Մանդակունին ոչ յիշում եւ ոչ դատապարտում է երգը, նւագն ու պարը, որովհետեւ նոյնչափ խորշելի չէ՞ր գտնում նրանց, թէ կատակերգութեան պէս յաճախ չէին հայ բեմի վրայ, որի մասին էր իր խօսքը: Սակայն դրանք հնուց եւ շատ անգամ երեւում են մեր ընկերախմբի հանդէսներում, ինչպէս տեսնելու ենք եւ որոնցից հեշտութեամբ եւ աւելի վաղ կարող էին փոխադրել նաեւ թատրոններում, որ թէպէտ ուշ ակնարկում է Մովսէսը, լրացուցիչ Խոսրովի 1255-ին, ասելով թէ աղօթքի ժամանակ անձեր կան, որ «իբր ի թատերա գօրէն կաքաւչաց կարկաչեն»³, որ մեղմաձայն եղանակէն է: Յոյս չունեմ, որ հայերը միջին դարում պարը բեմ հանեցին, այլ հնուց էր եկել, թւում է:

Գ. Կատակը, պարն ու երգը միայն թատրոնի հետ կապւած չէին, այլ աւելի ստէպ երեւում էին խնջոյքի եւ հարսանեկան ուրախութիւնների⁴ մէջ էլ, ինչպէս Ոսկեբերանն եւս ինչ որ նկարագրեց վերելում յունական բեմի վրայ, ամբողջովին տեսնում էր նաեւ յոյների ընդունելութիւնների մէջ⁵: Խորենացին աւանդութիւնից վերցնելով պատմում է, թէ Սիւնեաց Բակուր նահապետի մի ընթրիքի ընթացքում նրա «շատ գեղեցիկ» հարճը՝ *Նագինիկը*, նւագում էր⁶: Տրդատ Բագրատունին, որ ճաշակից էր, նրան «վարձակ» կարծեց ու խնդրեց իր համար եւ երբ մերժեց, իր ձեռքը գէնք վերցնելով ծաղկակալ *սկուռեղը*, հարւածներ իջեցրեց աջ ու ձախ, կնոջը յափշտակեց ու փախաւ⁷: Այսպէս եւ Խոսրով դարդմանացին մի օր Հայաստանի պարսիկ Շապուհ արքայի խնջոյքում գտնելով, ցանկացաւ այնտեղ տեսած մի «ջնարահար քաջամատ կնոջ»: Շապուհը բարկացաւ, հրամայեց բռնել նրան, քաշեց սուրը, կասեցրեց բոլորը եւ կորեցեց, տարաւ վարձակը⁸: *Ջնարը* թւում է վարձակների յարմարագոյն գործիքը հին շրջանում, ուստի այդ *ջնարահար* մակդիրն էլ, ուր հնչականք եւ մանաւանդ շնչողականք աւելի գուսաններին էին վայելում, նւագելով «փքոցուռոյց լնդովք, թռալիր օղով փողիցն այտմամբ»⁹, որ անշուշտ տգեղ էր կնոջ համար եւ խանգարիչ էր նրա կերպարանքին:

Փաւստոսը նկարագրելով Դ դարի հայ կենցաղը, ասում է, թէ ազգը գլխովին «իրենց երգերն առասպելաց զփիպասանութեանն սիրեցեալք», որ առասպելական հին վէպեր էին, նրանց անձնատուր էին եղել «եւ ի նոյն հանապազորդեալք»¹⁰: Դրանցից էին

1. Ոսկ. Մտթ. Ա., 568-69: — 2. Խոսր. Ժմ. 62 (Ըստ գրչագրին): — 3. Նրկ. 530: — 4. Գռն. Խր. 147: — 5. Աստ. 188: — 6. Ոսկ. Մտթ. Ա., 570. յն. պար: — 7. Անդ. 568-69: — 8. Ոսկ. Պօղ. Ա., 87, 468. Վցր. 12: — 9. Դատ. ԻԱ., 23. Ա. Թագ. Ժէ, 6: — 10. Ա. Թագ. ԺԸ, 8. Երեմ. ԼԱ., 4:

1. Դատ. Դ., 27: — 2. Ոսկ. Պօղ. Ա., 66: — 3. Խոսր. Ժմ. 115: — 4. Աստ. 75-76: — 5. Ոսկ. Մտթ. Ա., 692-95: — 6. Աստ. 118: — 7. Խոսր. Բ, կգ: — 8. Նոյն՝ Գ, ծե: — 9. Ագթ. 301: — 10. Փաւս. 33:

«խելեայ երգեր» կոչւածները, որ Գողթանի բնակիչները «սիրով պահեցին»¹ եւ երգում էին «բամբուկներով»²: Արշակ Բ-ն «միշտ գինարբունքներում եւ վարձականների երգերով» էր անց կացնում³ եւ Դրաստամատն Անյուշ բերդի մէջ նրա վերջին եւ ողբերգական ընթրիքն էլ զւարթացրեց «գուսաններով» կամ «արւեստագէտներով»⁴, որոնց վերջինը նշանակում էր երաժիշտ ու նւագարան⁵: Յուսիկի որդիների չւայտութիւնների մէջ անպակաս տեսանք ամէն տեսակ արւեստաւորները⁶: Ուրացող Վասակ Սիւնին իր հետեւորդները շահելու համար, իր տաճարի մէջ «յերկարէր գնուագս ուրախութեան», գիշերների երկարութիւնը մաշելով «յերգս արբեցութեան եւ ի կաքաւս լկտիութեան», իսկ որոշներին «քաղցրացուցանէր զկարգս երաժշտական եւ զերգս հեթանոսական»⁷: Ոսկերերանի թարգմանիչը ընդարձակում է այդ սովորութիւնն մի յաւելւածով, ցոյց տալով ազգիս մեծատներում «միշտ ապականութիւն, հարբեցութեան երգեր, երգեր, արբեցութիւններ»⁸: Եւ երկսեռ գուսաններին ուղղելով խօսքը ասում է. «գուսան եւ հացկատակ լինես եւ չամաչե՛ս, վարձակ՝ բող եւ երգեցիկ»⁹:

Դէպի նոյն դարի վերջը՝ հայ ճոխերի «անառակ եւ գուսանամոլ գինարբունքն» Մանդակունու սյաքներին էին հանդիպում¹⁰: Ներսէս Շինողը 645-ին զգացնում է, թէ մեր ազատանից ոմանք մենաստանների մէջ իջեւանելու¹¹ ժամանակ անգամ «գուսաններով եւ վարձակներով Աստծոյ նւիրեալ տեղերն պղծում են»¹²: Տեսանք Սիւնեաց «խրախարանն» էլ Վահանի վանքի մէջ¹³: Ոսկերերանի թարգմանիչը մինչեւ հայ բանակն է տանում մեզ եւ ուր նա յունականի համար ասում է՝ թէ զբօսնում էր «ընթրելով եւ սրնգելով», մերս գրում է «ճաշք զճաշս մղիցեն եւ ընթրիք զընթրեօք անցանիցեն, գուսաններն երգում էին, փողանք զձայն փողոցն նուագիցեն»¹⁴: Սահակեան կանոնները, Ե դարի վերջերից, բողոքում էին մինչեւ իսկ որոշ եպիսկոպոսների դէմ թէ «զկատակսն պարարիցէ զօրէն իշխանաց»¹⁵, եւ խորենացին ողբում էր ժամանակի վիճակաւորները՝ «սիրողք վաճառաց եւ կատակերգութեան»¹⁶, այնքան ընդարձակ էր գուսանութեան հրապոյրն այդ շրջանում:

Անցնում ենք դէպի միջին դարը, որտեղ Արիստակէսը ափսոսում էր Բագրատունեաց զահի անկումը, յիշելով մեր աշխարհի փարթաւութիւնն նրանց օրով եւ թէ ինչպէս հայ աւագանու տաճարների մէջ դեռ «ուրախ երգեր եւ խօսքով միայն

հանդէսները լինում էին, ուր փողերի եւ ծնծղանների ձայներն եւ այլ երգեցողութեան արւեստի» ուրախութեամբ լցնում էին ունկնդիրներին¹: Սակայն Շիրակի երջանիկ ոստանը նաեւ Բագրատունիներից յետոյ էլ շարունակեց իր ցնծութիւնը մինչեւ իր տխուր վախճանը եւ Շնորհալին ասում էր նրան «Քո պաճուճւած դստերները, Յերգ՝ լի քանի քնար միշտ ի խաղի»²:

Մոլի մի զբօսասէր էր Դերէն Գ Արծրունին, որի խրախճանութիւններում անպակաս էին «փողահարներն եւ քնարահարներն եւ տաւիղ նւագողներն եւ խաղարարիքն կաքաւում էին նրա առաջ», իսկ երբեմն «բազմաթիւ երգողներն եւ գուսանները հնչեցնում էին իրենց ձայնը»³, որ մեծ համերգ էր: Եւ ինքը, «այլ զւարթ ու սիրուն», ճաշի մի պահին ինքն իսկ «քնարն իր ձեռքն առնելով» եւ ուրախացրեց իր հիւրին⁴: Իր որդին՝ Գագիկն, նրա աթոռի հետ ժառանգեց զւարճասիրութիւնն էլ եւ Աղթամարի իր տաճարի⁵ որմերի վրայ նկարեց եւ «աղջիկների խաղը զարմանալու արժանի»⁶, որոնք անկասկած իրեն էլ ընտանի էին: ԺԲ դարի Սարգիս մեկնիչը մեղադրում էր մեծատներին «թմբուկներով եւ պարերով գինի ըմպել, եւ երգող այլեր եւ կանայք մերձ կացուցանել»⁷: Եւ Ս. Ղազարի մի ոսկեփորիկը 1317 թւականից գրում է՝ թէ քահանաներն ու սարկաւազները ժողովրդի հետ նստում էին ու «խրախանան գուսանական երգով եւ ի կաքաւս լկտի խաղուց»⁸, որոնք շարունակում էին հրապուրիչ լինել նաեւ կղերին:

Ե. Այս բոլոր վկայութիւնների համեմատ, հայ ազնւականի ու մեծատան ընդունելութիւնների եւ հանդէսների մէջ անպակաս են եղել միշտ գուսանը, վարձակը, կատակերգակը, երգեր, պարեր, կաքաւներ եւ զանազան նւագարաններ եւ որոնց նկարագրութեան մէջ ուզում եմ մտնել, հայ արւեստի մասին աւելի յստակ մի գաղափար տալու համար ընթերցողներին:

Կատակերգութեան բեմական հանգամանքը պահում է նաեւ այստեղ: Այսպէս հանդերձի փոփոխութիւնն անպակաս է ըստ Մակւացուն. «զգեստ եւ ճեմս լցեալ խայտառակութեամբ», ինչպէս եւ անհեթեթ կատակներ ու շարժումներ⁹: Սիմէոն եպիսկոպոս Աղճնեացն¹⁰ ուրիշ կարեւոր տեղեկութիւններ է տալիս նրա մասին: Գուսանները, ասում է, «Աստծոյ պատկերը այլագունում են դեղերով». «մագերը կտրում են, ծարրորի» կամ ծարիր է քսում յօնքերին: Աւելին էլ անում էին, դեւերը չես տեսնում, ասում է, եւ քեզ դեւեր ես շինում. «Աստծոյ կերպարանն ի կերպարանս

1. Խոր. Ա. իդ. 1. Բ. խթ. կա: — 2. Նոյն՝ Ա. իդ. լա: — 3. Նոյն՝ Գ. Ժթ: — 4. Փաւս. 207: — 5. Ոսկ. Գօղ. Ա. 68. Մաթ. Ա. 62: — 6. Աստ՝ 41-42: — 7. Եղշ. 48: — 8. Ոսկ. Գօղ. Ա. 733: — 9. Անդ՝ 851. յն. բոկ. Կատակ լինիս եւ չամաչե՛ս: — 10. Մնդ. 135: — 11. Հմմտ. աստ՝ 182. հմ. 3: — 12. Կան. ԺԲ: — 13. Աստ՝ 231-32: — 14. Ոսկ. Մաթ. Բ. 66: — 15. Սաք. Բ. 119: — 16. Խոր. Գ. կր:

1. Լստ. 38: — 2. Ողջ. 16: — 3. Շպհ. 40, 44: — 4. Նոյն՝ 42: — 5. Աստ՝ 138: — 6. Արծ. 332: — 7. Սրգ. 191: — 8. Գրչ. 1108, էջ 632: — 9. Աստ՝ 76: — 10. Աստ՝ 81:

ազուառուց ներկել ի գոյն սեւութեան՝ մրով եղծանես, այլագունես ի կերպարանս սատանայի»։ Եւ դրանով «սումաջա ձեռնադրես եւ այդպիսով զւարճանաս»։ Խաղ՝ որ մասմեդականներից վերցրած է համարում։ Յարում է՝ թէ կատակերգակներդ «լեզւանի, բամբասող եւ հայհոյող» էին, եւ թէ դէւր շարժում էր նրանց լեզուն. «յուշկապարիկ ձայնս ածէ ... գոտս աքսոտէ... ծաղր ածէ... մրմնջել տայ»։ Եւ դարձեալ՝ «գոչում է, գոռոչում, նւագում, բացում, ծածկում, վրվնջում, լրրի... այլագունի, պարկեշտանայ, գեղիս, խպուզի... ճօճի, ճեմի»։ Եւ երգերի համար ասում է՝ թէ դեն «զձայնս պատրանաց տայ նւագել»։ Ամսւայ մուսթի տօնախմբելու սովորութիւնն էլ կար, ուր ներկայ էին միշտ ըստ նոյն գրչին՝ գուսաններն ու վարձակները. «ի ձեռն կատարեալ բողբոջն ... զամսագլուխ պատէք»¹։

Դաւիթ Գանձակեցին փորձեց կանոնական մի սանձ դնել գուսանների «հեթանոսական ամօթալի գրուցատրութեան»², բայց անօգուտ այնպէս՝ որ երեք դարերից յետոյ (ԺԵ) Սիւնեաց Առաքել եպիսկոպոսը նրանց նոյն պայմանի մէջ էր գտնում ու գրում. «Որոշները լինում են կատակներ խաղացող, - Ուրիշները մոլեգնեալք եւ ծաղրածուք. - Ուրիշները խեղկատակներ անկատար խաղերով, - Եւ ուրիշները գուսաններ դիւական պարերի»³։

Խաղի գեղարւեստական մասը պարերն են, որոնց առանձին ուշադրութիւն դարձնելու ենք։ Նրանց հնագոյն նկարագրողն է Ոսկեբերանի թարգմանիչը, որ բնագրին հայկական երանգներ է տալիս։ Նախ ասում է՝ թէ պարերի մէջ երկու սեռերը խառն էին. «աղջիկները եւ պատանիները կաքաւում էին նոյն ժամանակ»⁴ եւ «մի ընդ կանայս կաքաւիցեմք»⁵։ Այդ պարերը լինում էին մերթ հանդարտ ու տատանւելով, այնպէս որ «ճեմելով եւ ճօճելով»⁶ հրապուրում էին հանդիսականներին, իսկ երբեմն «իբրեւ զուղտս ի գարգափս յարուցեալ», որ ոստոստելով է, «անհեղեղս վազվազեն, եւ իբրեւ զըրրիս անճահս սրնգեն»⁷ կամ ընդոստնում են։ Այդ «կաքաւք եւ կայթիւնք»⁸ կամ «տրոփիւնք»⁹ հայ թարգմանչի համար «ծանականաց կաքաւք»¹⁰ էին եւ մի «անճահս աքսոտել»¹¹, որ ոտքը բարձրացնել կամ կից տալ է։ Նմանապէս Ագաթանգեղոսը Հայոց

պարերն ու կաքաւսն յիշում եւ ներկայացնում է «երգս առեալ» եւ կայթիւնք վազելով»¹, այն է երգ ու պարը խառն։

Գր. Նարեկացին ակնարկելով «առ կաքաւս կայթից անախորժականաց» Աստծոյ, որ ինքն էլ չէր հաւանում², իր արւեստագէտ հոգին հաճութեամբ նայում էր նրանցից պատշաճ եւ իսկապէս գեղեցիկներին, որ նկարագրում է հրապուրիչ գրչով՝ յանձին իր կաքաւիչ պարմանուհուն որ տեսանք³։ Մինչդեռ նրա «լեզւի շարժողին քաղցրերգանայր տաւիղն», այսինքն երգում էր քաղցրածայն, նրա հետ «ձեռացն եղիշոյ (փափո՞կ) կամարակապ կապէր», որ ձեռքերը կամարածեւ է, յարում էր իրար՝ բարձր բռնելով։ «Ատիճաղ պատիճաղ, ստղի խտղի երգով»։ Թերեւս ոլորուն դառնալով, ախորժական եղանակով եւ այնպէս «Հիւսէր զելեւելսն ընդ միմեանս, - Հանդարտիկ խաղայր, թիկնեթիկին ճեմէր»⁴, այսինքն յետ-յետ գնալով։

Առաքել Սիւնեաց եւս համառօտ կերպով ներկայացնում է իր ժամանակի խմբական պարը, գրելով այսպէս. «Ձայն գուսանաց եւ խաղ ասել, - Ծափս հարկանել եւ ծիծաղել, - Եւ պար գոլով շատակ առնել»⁵. պար, երգ, ծափ ու ծիծաղ իրար խառնւած։ Սիմէոն Աղձնեաց վերոյիշեալ տեղում գծագրում է Հերովդեսի դստեր կաքաւն ըստ հայ սովորութեան, սակայն առանց կարեւոր մանրամասնութիւնների. «անօրէն պարուհիները, լկտի եւ բողահոմանի աղճատանսն հերարձակ եւ անամաչ առաջի բազմականացն»⁶։ Յարում է՝ թէ հայերի խնջոյքներն էլ կատարւում էին նոյնպէս «յոտնատրոփս բողբոջն», որ ինքն էլ կոչում է վարձակները⁷ եւ թէ նրանց հանդիսատես լինում էին քահանաները, պարկեշտ կանայք եւ մինչեւ իսկ հաւատաւոր կոյսերը, որի դէմ բողոքում է⁸։ Կաքաւի շարունակութիւնը մեզ յիշեցնում է աւելի գունագեղ, Յովհաննէս Թլկուրանցին (ԺԵ դարում), դարձեալ Հերովդի աղջկան՝ Սողոմէի վրայ։ Նրա մայրը, ասում է, «Ձգուստրն շինեց դիւաց դարան, - Ձաչքն եւ գուններն թխացոյց, - Ձերեսն

1. Աղձ. 109-12: — 2. Կա. ԻԴ: — 3. Յտկ. զդս. 420: — 4. Ոսկ. Մտթ. Ա. 687. յն. չունի «աղջկանց»: — 5. Անդ. 688. յն. «եւս առաւել կանայք» (կաքաւելով տգեղ կերեւին): — 6. Անդ. 687. յն. չունի: — 7. Ոսկ. Պօղ. Ա. 664. յն. «վազելով իբրեւ զուղտս, իբրեւ զըրրիս»: — 8. Ոսկ. Մտթ. Ա. 684. յն. «թատր»: — 9. Անդ. 688. յն. չունի: — 10. Անդ. 687: — 11. Անդ. 688. յն. չունի:

1 Ագթ. 143: — 2. Նրկ. 79: — 3. Աստ. 134: — 4. Նրկ. 464, 465: — 5. Թաղ. զդս. 420: — 6. Աղձ. 106: — 7. Աստ. 257: — 8. Աղձ. 108, 112. աստ. 114:

օժեց դեղ դիւական»: Ուրեմն ներկերի ծանօթ պաճուճանքն¹ անպակաս էր նաեւ հայ աղջիկների վրայից, որ մտնում էին հանդէսի կամ պարի մէջ եւ այն՝ իրենց մայրերի ձեռքով իսկ: Այդ պատրաստութիւնից յետոյ՝ Հերովդի դուստրը «Գնաց մտաւ պիղծ ժողովում, - Այնտեղ ուր իշխանները հաւաքւեցին,- Ձվիզն կեռաց քան գբարրի օձ,- Մէջքն աւելի ոյորեց աղեղից», իրանն աջ ու ձախ ծռելով. «Աչքերով եւ յօնքերով նագանքով էր նայում,- Բազուկ ձրգէր (տատանում էր) քան զուռ ճօճան,- Զոտքն առեալ՝ մանիւ² (ման գալով) ճեմէր - Ի լեզէն զօրքն ի նման»³: Զաքարիա կարճաբոս յիշում է *Գողջ* վարձակի⁴ պարելու ձեւն էլ. «Ելնելով պարում էր, ասում պարի երգը եւ շարժում էր մէջքն եւ ճօճում»⁵, վերջինս Ե դարից արդէն ծանօթ, ինչպէս վերելում ասաց Ոսկերեանի թարգմանիչը:

Կային դարձեալ հասարակաց ուրախութեան առիթներ, որոնց մէջ կատարւում էին հրապարակային պարեր եւ ըստ իս մասնակցութեամբ երկու սեռերի⁶: Սմբատ Մամիկոնեանը (է դարի) Պարսկաստանին յաղթելուց յետոյ, երբ մտնում էր Կենաց վայրքը կոչւած գիւղը, «նրանց ընդառաջեցին պարողները», գրում է Յոհ. Մամիկոնեանը. «Եւ երգս առեալ բազում ինչ նրանց գովում էին» յաղթանակները, կամ լաւ եւս՝ պարսաւում էին թշնամիներին հետեւեալ խօսքերով. «գազանները կերան դիակների մարմինները վարագի եւ գերացան. կուզ կերաւ, ուռեց ինչպէս արջը եւ աղէսը հպարտ եղաւ քան առիւծը, որովհետեւ գայլը շատակեր էր պայթեց եւ արջը՝ որովհետեւ երբ ուտում է իր վրայ չի մնում, սովից մեռաւ. անգղները քանի որ ագահ էին, նստեցին եւ այլեւս չկարողացան վեր կենալ. մկները, որովհետեւ դէպի իրենց ծակերը շատ կրեցին, ոտքերը մաշեցին»⁷:

Վերջապէս կային սրբազան պարերն էլ, որոնց մասին խօսել եմ ուրիշ տեղում⁸, թէպէտ նրանց մէջ կանանց ներկայութիւնն յատկապէս յիշւած չէ մեր մատենագիրների մօտ. որտեղ ընդհակառակն մասնակցում են նրանք հին դարերի ծանօթ յուզարկաւորական պարերին, որ պիտի տեսնենք մեր Ժէ գլխի մէջ:

գ. *Խնդրի կարեւոր կէտերից* մէկն էլ նւագարաններն են, որոնցից մեզ յատուկ յիշւեցին վերելում վկայութիւնների մէջ *Ջնար, քնար, տաւիղ, բամբուռ, փող, թմբուկ, ծնծղալ* եւ Հռիփսիմեանց ներբողի մէջ նաեւ *սրինգ*⁹: Այստեղ առիթն է ճշտելու եւ լրացնելու մեր հարց ընտանի գործիքների թիւը, իմաստն ու նկարագիրը:

1. Աստ՝ 140: — 2. Մեր. գրչ. միւսնիւ: — 3. Թլկ. 735: — 4. Աստ՝ 135: — 5. Զք. սրկ. Ա, 34: — 6. Հմմտ. աստ՝ 263-64: — 7. Մամ. 42: — 8. Գեղունի, 1927: — 9. Խոր. 310:

Ոսկեդարի հայ մատենագրութեան մէջ նւագարանների հետեւեալ հետաքրքրական յիշատակութիւնները կան: Փաւստոս Տերենտիի մէկ ընթերաց մէջ դնում է «գուսանների պէսպէս ամբոխ», որոնք «*թմբկահարները, սրնգահարները, քնարահարներն եւ փողահարներն*» էին: Նոյն պատմիչը վկայում է՝ թէ մեռելների յուզարկաւորութիւնը Հայաստանում, կատարւում էր «*փողերով, փանդիւններով եւ վիններով*»¹: Դարձեալ Սերբերիանոսը, Ե դարի թարգմանութիւնն, որի յունարէն բնագիրը չկայ, Դաւթի բերանն է դնում այս խօսքը. «Օրհնեցէք Տիրոջը *սաղմոսարանով եւ Ջնարով եւ աղեաւ եւ տաւղով, ծնծղաներով... թմբուկով եւ պարերով*»², որոնցից Դաւթի սաղմոսների մէջ կայ առաջինը միայն, «տասնաղեաւ սաղմոսարանաւ»³, որ յունարէն *փսալտերիոնի* (փսալտ կամ սաղմոս արմատից) նիւթական թարգմանութիւնն է, ոչ յատուկ մի կոչում, եւ մօտենում էր հին *հարպին*⁴ (harpe):

Մեծագոյն լոյս է տալիս մեզ սրանց միասին Ոսկերեանի թարգմանիչը, մի տեղ բնագրից հեռանալով եւ ի մի հաւաքելով Ե դարի Հայոց ընտանի բոլոր նւագարանները, որը բաժանում է երկու խմբի՝ այսպէս. «Նւագներն արեւստագէտների խիստ ձայներով դժկամութեամբ եմ լսում. *թմբուկի, պատերազմական փողերի*», բոլորը պղնձից չինւած. «Եւ որ չիցեն նոյնպիսիները, այն ախորժելով լսում եմ. *փողի, Ջնարի, քնարի, փանդիւնի, վինի եւ սրնգի*»⁵, ամէնը փայտեղէն կամ մետաղէ ու մեղմաձայն եւ բնականապէս այս վերջիններն էլ կիրարկւում էին առտնի խրախճանների ու թատրոնների մէջ եւ որոնց վրայ յետոյ աւելացաւ *Ծնծղան* էլ, ինչպէս վերելում: Այժմ անցնենք այդ ամէնի ճշտութեան, հիմք ունենալով գլխաւորապէս Ոսկերեանի հայկական ցուցակը, թէպէտ նրանցից որոշները հասարակութեան ծանօթ են եղել միշտ ու մնում են դեռ մեր օրերում:

Թմբուկ (պճ. *տումբուկ*), որ հին ժամանակ փայտէ կամ պղնձէ փոքր մի շրջանակ էր, ընդհանրապէս բոլորչի եւ մերթ քառակուսի, մէկ երեսը ծածկւած կաշւով, որ կաքաւոդ կանայք բռնած՝ հարւածում էին ձեռքով⁶, ինչպէս լինում էր մեզ մօտ եւ այս էր Տերենտի ընթերաց մէջ, Հռիփսիմեանց ճառի ու Սարգսի յիշածը⁷: Եգիպտոսը եւ պարթեւները — կարծեմ թէ եւ հայերը — ունէին սրա պատերազմական էլ, մեծ, գլանաձեւ կամ տակառաձեւ երկու բերանները ծածկւած կաշւով, որ հարւածում էին բռունցքով⁸:

1. Փաւս. 232, 229: — 2. Սրբ. 136: — 3. Սղմ. ՂԱ, 4: — 4. Վիգ. Ե, 805: — 5. Ոսկ. Պօղ. Ա, 837. յն. «թմբկի եւ փողոց»: — 6. Վիգ. Բ, 1287. Դրմբ. Ե, 559. Սրբ. աստ՝ 266: — 7. Աստ՝ 266, 54, 204-5: — 8. Վիգ. Ե, 1984:

Այս վերջին իմաստով էր անշուշտ, որ նրան խստաձայն գործիքների մէջ դրեց Ոսկերեքանի թարգմանիչը եւ որի մէկ հոմանիշն էլ պիտի տեսնենք ստորեւ:

Մեծդայ (աս. *ծեծծըյա*), պղնձէ տափարակ ափսէ, կենտրոնը գոգաւոր ու դրսից մի բռնատեղիով: Թւով երկու էին ու հնչում էին իրար բախելով: Գործածւում էին նոյնպէս պարող կանանց միջոցով¹, յիշատակած Լաստիվերտցու կողմից նաեւ մեր խնջոյքներում². Թէպէտ գործածութիւնն անւան պէս աւելի հին էր մեզ մօտ, ըստ Ոսկերեքանի թարգմանչին, որ ասում է. «Ունկնդիր մի եղէք տաւիղներին, փողերին եւ *ծեծդաներին*»³:

Փող, խողովակաձեւ երկար, լայն բերանով⁴: Կարող էր լինել մեծ ու պղնձէ՝ ուղիղ ձեւով, զինւորների համար եւ կոչւում էր *շիփոր*⁵ (աս. *շիփորա*). եւ գալարուն, կոչւելով *գալարափող*⁶. Կամ փոքր ու եղջերեայ կամ մետաղեայ՝ առտնին, թատերական կամ յուղարկաւորութեան հանդէսների համար եւ գործածւում էր նաեւ գուսանների միջոցով:

Սրինգ (յն. *սիւրինգա*), նախորդն էր՝ աւելի նուրբ, փայտէ կամ ոսկրէ, առանց բերանի բացւածքի կամ շատ նեղ մի բացւածք եւ վրան զանազան ծակեր: Կիրարկելի նոյնպէս գուսանների միջոցով⁷:

Ջնար (աս. *կիննարա*, յն. *կիննարա*) համազօր ու թարգմանն էր յունական *կիթարային*⁸: Կազմւած էր ստորեւ հնչական անկիւնաւոր կամ գնդաձեւ մի տուփից եւ երկուստեք դէպի վեր կարկառած երկու աղեղնաձեւ եղջերանման ձողերից, որ աւարտում էին ուրիշ խոտորնակ մի ձողով եւ սրա ու տուփի միջեւ ձգւած էին՝ չորս, վեց կամ աւելի լարեր՝ անասունների մորթից⁹: Եփրեմի ճառերից մէկը ձեռքերի մատները քնարի տասը լարերի հետ է համեմատում. «տասն աղիքեայ լարերը մատներով իմ դիմաց քնար էին նւագում»¹⁰: Այս գործիքն է, որ մինչեւ հիմա *լիւր* (lyre) է կոչւում եւ որ յոյների մօտ նւագում էին կանայք եւ թէ այրերը, ինչպէս թւում է նաեւ Հայաստանում, դատելով Դերէնի օրինակից¹¹: Իր թելերը շարժում էին մերթ մատներով եւ յաճախ *կաննոցով*¹² ասւած է մրճաձեւ կամ մագոգաձեւ գործիքին, որ հարւածում էր նրանց¹³:

1. Նոյն՝ Բ. 1163-65. Դրմբ. Ա. 1697: — 2. Աստ՝ 266: — 3. Ոսկ. Մտթ. Ա. 64. յն. թմրկաց, սրնգաց, եւ քնարաց: — 4. Վիգ. Ե. 2323. Դրմբ. Ե. 523: — 5. Ագթ. Ի Հյկ: — 6. Եղշ. 92: — 7. Վիգ. Բ. 2291-94. Դրմբ. Ե. 303-4: — 8. Մենդ. Դ. 21. ԼԱ. 27. Ա. Թագ. ԺԶ, 16, 23 եւն: — 9. Վիգ. Դ. 450-54. Դրմբ. Գ. 1439-42, 1446-49: — 10. Հյգ. Բ. 848: — 11. Աստ՝ 261-62: — 12. Փիլ. Մնց. 399: — 13. Դրմբ. Գ. 1446:

Ջնարն Ոսկերեքանի թարգմանչից յիշւած է քնարի հետ՝ իբր անտի տարրեր եւ միանգամայն մերձաւոր մի նւագարան: Պատշաճ է, որ համարենք աղեղնաձեւ եւ սնամէջ ծանօթ հին գործիք, ստորեւ խոտորնակ մի մասով իբրեւ պատւանդան եւ բազմաթիւ լարերով, ձգւած վարից դէպի վեր՝ աղեղնաձեւ գոգի մէջ¹: Այժմեան *հարպ* (harpe)-ն էր, իր նախնական ձեւով: Այս հաստատում է եւ այն պարագան, որ գործիքը հայուհու փափուկ ու ճապուկ մատներին էր սպասում, ինչպէս Շապուհի «Ջնարահար քաջամատն» վարձակը²: Ջնարը մի տեղում ազատօրէն թարգմանել է յն. *քորդէ* բառն էլ³, որ նւագարանի լարն էր, Սեբերիանոսի թարգմանիչը նիւթապէս գրել է *աղի*, բայց իբրեւ գործիք եւ անջատ միւսից. «Ջնարաւ եւ աղեաւ»⁴ եւ յայտնի չէ՝ թէ ինչ էր միտքը:

Մի *տաւիղ* էլ տեսանք յիշւած, որ շատ յաճախ գործածւում է եւ Ս. Գրոց մէջ խառն ձեւով՝ *քնարի* հետ միասին, յն. *կիննարա* եւ *նարչա*⁵ (եւ մերթ ալլ⁶) բառերի դէմ, որոնց առաջինը ձայնով եւ իմաստով քնարն է, իսկ երկրորդի նշանակութիւնն անստույգ է, որոշները *սաղմոսարանին* են հաւասարեցնում⁷: Ս. Գրոց վկայութիւններում տաւիղը գործածւած է իբր նւագարան, նոյնպէս Սեբերիանոսի թարգմանչի կողմից. «Չէ ինչ չար տաւիղն, այլ աղտեղի *երգերի գործիքն* է եղել», ճիշտ ինչպէս «եթէ քնարով Աստծուն մի հոգի *երգ մատուցանէր*»⁸: Պէտք է ուշադիր լինել, որ Ոսկերեքանի թարգմանիչը գործիքների համախմբութեան մէջ *տաւիղ* չունի, այլ *Ջնար* եւ Ս. Գրոցը *Ջնար* չունի (բացի մէկ զարտողութիւնից), այլ *քնար*: Կարող ենք ուրեմն այդ երկու կոչումներն հոմանիշ համարել. *Ջնարը*՝ ժողովրդական, եւ *տաւիղը*՝ դասական: Այս իմաստով տաւիղն երկու անգամ թարգմանւած է յն. *սամբիւկից*⁹ էլ, որ *հարպի* (harpe) մի տեսակ էր¹⁰: Աւելին կայ. *տաւիղը* ծագել է յն. *տաբալա* կամ *տաբելա* բառից, որ նշանակում էր պարթեւների ռազմական թմբուկը՝ որ տեսանք¹¹: Այս իմաստով մի տեղ թարգմանւած է յն. *կիւմբալոնը*, որ թմբուկ է. «տաւղօք պղնձեօք»¹², որի տեսակը նիւթից էլ յայտնի է եւ Ս. Եփրեմի թարգմանիչը գրում է՝ թէ զինւորը պատերազմի մէջ լսում է «*տաւիղի* ձայնը *բախելու* եւ զհարկանել փողերով»¹³, ուր տաւիղը բախելի մի գործիք է, ուստի դարձեալ թմբուկը եւ լարաւորն արդէն թոյլ էր լինում մարտի շփոթի մէջ:

Փանդիլու ձայնով եւ իմաստով յն. *պանդուրիոնն* էր կազմւած գնդականման փոքր մի տուփից եւ դէպի վեր երկար եւ ուղիղ մի բազկով, որի վրայ կային երկու եւ

1. Վիգ. Գ. 434-41: — 2. Աստ՝ 260: — 3. Նաւմ. Գ. 8: — 4. Աստ՝ 266: — 5. Գ. Թագ. Ժ. 12. Ա. Մնց. ԺԶ, 5, 28. ԻԵ. 1. Բ. Մնց. Ե. 12. Թ. 11. Ի. 28. ԻԹ. 25: — 6. Բ. Թագ. Զ. 5, 14. *որդանոն*. Ա. Մնց. ԺԵ. 19. *կիւմբալոն*. Դան. Գ. 7. *կիթարա*: — 7. Վիգ. Դ. 1432: — 8. Սրբ. 136, 137: — 9. Դան. Գ. 5, 10: — 10. Վիգ. Ե. 1428: — 11. Աստ՝ 266: — 12. Ա. Մնց. ԺԵ. 19: — 13. Եփր. Բ. 318:

աւելի յաճախ երեք լարեր¹, ինչ որ այսօր *մանդոլին* (mandoline) է կոչուում: Այս թեթեւութեամբ էր, որ տարւում էր նաեւ յուղարկաւորութիւններում²: Կայ խորենացու մօտ նրա ձայնակիցն ու հոմանիչն էլ՝ *բամբուռն*, հայ գուսանների ձեռքին³, որոնց էլ, ուրեմն, յատուկ էր, - ժամանակեան կամ լաւ եւս գաւառային տարբերութեամբ կոչման եւ ոչ առարկային. դրա համար էլ անյիշատակ է մնացել Ոսկեբերանի թարգմանչից իբր առանձին մի գործիք. եւ որ Գրիգոր սարկաւազապետը (1215-ից առաջ) առանձնացնում է քնարից նոյնպէս «քնարներն ու բամբուռներն», որ ընկերակցում էին խնջոյքի երգերին⁴:

Վինը (աս. *վինա*) *լիւթ* (luth) նւագարանն էր, ինչպէս նշանակում է ասորական ձայնը եւ նախորդի մէկ տեսակը, գնդանման երկայնաձեւ տուփով եւ քան նրա երկար ու ձողակերպ նուրբ բազկով, երկու լարով, որ արաբներն յետոյ չորսի վերածեցին⁵: Եփրեմի թարգմանիչն սրանով փոխանակում է Դաւթի *քնարն*, որով հանդարտեցնում էր Սաւուղին⁶: Եւսերիփի թարգմանիչը այս տւել է «քնարահար» Ամփիոնի ձեռքը⁷: Բայց այդ օրինակները թարգմանչաց սովորական շեղումներն են եւ վինն Ոսկեբերանի մօտ արդէն տարբեր է քնարից, որ այս աւելի մեծ ու ծանր էր, եւ նւագելու համար՝ դրւում էր ծնկների վրայ. մինչ վինը թեթեւ էր փանդիւռի պէս եւ նրա հետ ընկերակցում էր յուղարկաւորութիւններին եւս⁸:

Օրգիոնն (յն. որգանոն) էլ յիշւած է, այժմեան *որգի* (orgue) նախնական ու փոքր ձեւը⁹, եւ նկարագրւած Մամբրէի միջոցով «բազմութեամբ փողերի» եւ իբրեւ հայ ընթերցողներին ծանօթ մի բան, ինչպէս երեւում է իմ բացատրութիւններից. «որպէս եւ երգիոնն արւեստապետը ընդ մի բերան փչում է»¹⁰: Բայց ոչ հեշտ եւ ոչ միւսների չափ սովորական մի նւագարան էր, որն հազիւ թէ յիշատակել է մեզ մօտ:

Ջութակ կոչումը երեւում է միջին դարում, որը Նարեկացին համեմատում էր եկեղեցու կոչնակին «աղեյարմար ջութակների»¹¹: Անծանօթ հին մատենագիրներին, կարծեմ թէ հին գործերի միոյն նոր կոչումն էր, գուցէ մի ձեւով էլ կերպարանափոխւած: 1269-ին Երզնկայի մէջ գրւած Աստածաշունչն (Երուսաղէմում) նկարւած է Դաւիթը մի նւագարանով, որի տուփն է մեծ, եռանկիւնի կոնաձեւ, սուր ծայրը դէպի վար. վերեւն ունի ձողաձեւ բունը, տուփից աւելի կարճ, ծայրի մօտ ձաւձեւ ուռած, եւ նրա վրայ գնդանման: Տուփն ունի երկուստեք ատամնաձեւ զարդեր, եւ

1. Դրմբ. Գ, 1450: — 2. Աստ՝ 265: — 3. խոր. Ա, իդ. լա: — 4. Սոփ. Դ, 131: — 5. Վիդ. Դ, 430-32: — 6. Եփր. Ա, 377. Ա թագ. ԺԱ, 16: — 7. Եւս. Ժմ. Բ, 120. տպ. գալին, որ սխալ է: — 8. Աստ՝ 265: — 9. Դրմբ. Գ, 316-17: — 10. Մմբ. 42: — 11. Նրկ. 243:

վերեւի եզերքի վրայ տասը զարդարուն ձողիկներ: Լարերը քիչ են թւով, ամփոփւած բնի վրայ եւ իջնում են մինչեւ տուփի ստորոտը: Մարգարէն ձախովը սեղմում է թելերը բնի վրայ եւ աջովը թրթռացնում է նրանց տուփի կենտրոնը¹: Արդեօք այս պատկերի մէջ ջութակի ձեւը չունե՞նք:

Բարբուռ (պրս. *բարբուռ*, յն. *բարբիտոս*) էլ մտնում է միջին դարի խնջոյքներում: Դ Աշոտի մահից յետոյ, ասում է եղեսացի պատմիչը, թուլացաւ հայ բանակը «նստեցին գինարբուքի, սիրեցին *բարբուռը* եւ գուսանների երգերը»²: Ըստ որոշների՝ նեղաստորոտ քնարն (lyre) էր յոյների մօտ, կամ անորոշ³. րստ ուրիշների՝ մեծափոր փանդիւռն, իսկ (luth) պարսիկների մէջ⁴, ինչ որ մօտենալու է մեր նախորդ նկարագրածին:

Տիկը, որը գառան կամ ուլի մորթն է, քաջածանօթ էր հիներին եւս եւ կազմում էր շինական ու հովաական նւագարանը, որի հին նկարագիրը՝ - պակաս եւրոպացիներից⁵ - տալիս է մեզ Սեբերիանոսի հայ թարգմանութիւնն Ե դարից: Իր մէջ ունէր երկու *օղընկալ փուք*, իսկ արտաքուստ՝ *հողմաբեր* մի *ցնցուղ* կամ խողովակ փչելով ներսն օղ անցնելու համար եւ *փողերը* կամ սրինգները (հաւանօրէն ձեռքերի թւով երկու ինչպէս այժմ), հաղորդւած ներքին զոյգ փքերին, օղը դուրս մղելու եւ նրանց վրայ նւագ (եղանակ) յօրինելու նպատակով⁶:

Ժ. Դասական հայերէնն այդ նւագարանները նւագողներին տւեց՝ դրանցից կազմւած կոչումներ էլ, որոնցից ծանօթ են՝ *թմբկահար*, *փողահար*, *սրնգահար*, *քնարահար*⁷, *ջնարահար*⁸ կամ *ջնարաւոր*⁹ եւ *փանդաւահար*¹⁰: Վերջին երկուսը հեռացած յոյն բնագրից, մէկը ճշտութեան ու վարձակներին ակնարկելու համար եւ միւսն ընդհանուր նշանակութեամբ իբր նւագածու, ինչպէս գործածւում էր յոյն բառն էլ¹¹: Դարձեալ այդ նւագարաններից թմբուկը, ծնծղան, քնարն ու ջնարը կամ տաւիղը տեսանք հայ պարողների եւ վարձակի ձեռքերի մէջ, մինչ փողը, սրինգը, փանդիւռը. վինն ու բարբուռը սովորաբար հնչեցնում էին գուսանները: Եւ մեր նւագողներն երկու սեռից գիտէին փայլեցնել իրենց արւեստը: Յուանիկի տէրն՝ Յոհանն, 1248-ին Կիպրոսի մէջ հանդիպել է չորս հայ նւագող եղբայրների, որոնք մեծ Հայաստանից էին եկել եւ նւագում էին երեք փողեր այնպիսի ճարտարութեամբ, որ «կարծես թէ յճակից եկող

1. Զոպ. Բ, 190: — 2. Ուռ. 79: — 3. Դրմբ. Գ, 1440, 1460: — 4. Աճն. Ա, 1002: — 5. Դրմբ. Ե, 315: — 6. Սրբ. 136: — 7. Աստ՝ 265: — 8. Աստ՝ 260: — 9. Ոսկ. Պօղ. Ա, 468, 641. յն. կիթարոդոս՝ քնարերգակ: — 10. Եւս. Ժմ. Ա, 308. յն. նախորդ ծանօթութեան բառը: — 11. Դրմբ. Գ, 1438:

կարապետների ձայնն էր» ասում է եւ այնպէս «քաղցր ու շնորհալի ներդաշնակութեամբ, որ լսողը հիանում էր»¹:

Մեր նւագողներն այդ նւագարաններին միացնում էին իրենց ձայնն ու լեզուն եւս: Խորենացին Հայոց վիպասանութիւնները լսել էր՝ «որոշներն երգում էին բամբիռով»² եւ Գրիգոր սարկաւազապետն ասում է՝ թէ վարձակները «քնարների եւ բամբիռների ընկերակցութեամբ էին երգում» իրենց մեղմեւ ձայներով³: Այդ երգերն յատկապէս կոչւում էին *գեղօնք* կամ *երգք խնջոյականք*⁴, նիւթ ունենալով յաճախ պատմական անձերի երեւակայական կամ աւանդական վէպերը, որը Փաւստոսը սահմանեց «առասպելների երգերն»⁵, եւ որոնցից Խորենացին հաւաքեց իր պատմութեան շատ մասերը: Ինչպէս Արտաշէսի եւ որդիների վարքը, Վահագնի ծնունդը, Սաթենիկի առեւանգութիւնն ու հարսանիքը, ապա տուփանքը, Արտաւազդի անէծքը, Վարդգէսի շինութիւնը⁶: Ժամանակակից անձերը եւս ինչպէս ծաղրածոների բերանն էին ընկնում⁷, նոյն նպատակով մտնում էին նաեւ երգերի մէջ՝ յոյների մօտ, հաւանօրէն եւ մեզ մօտ, ուստի ծագել է *երգ արկանեղ* յունահայ բացատրութիւնն՝ հեգնելու իմաստով, նոյնիսկ առանց երգի. օրինակ՝ «երգ արկանեն, այպանեն, ծաղրեն»⁸: Խառնւում էին նաեւ անբարոյական նիւթեր, որ նոյն եղանակները կոչւում էին «արեցութեան երգեր» կամ «հեթանոսական երգեր»⁹, «լիտի երգեր»¹⁰ կամ «պոռնկական երգեր»¹¹, եւ Բիւզանդացիների համեմատ «աղտեղութեան գեղօնից»¹²: Սրանց շարունակութիւնն են մարմնապաշտ սիրոյ տաղերը, որ մեր քերթողներն յօրինեցին՝ սկսեալ ԺԴ դարից, եւ շատերը տպագրութեամբ էլ ծանօթ են արդէն:

Ակնարկեցինք նոյն երգերի ու երգարանների ներկայութիւնը նաեւ հարսանեկան ուրախութիւնների մէջ, որոնք այդ առթիւ հիւսում էին փեսայի գովեստն էլ¹³, եւ որ մանրամասնում է Գր. Սկեւռացին, ասելով թէ «արտաքին հանդիսից վիպասանք» գովում էին այնտեղ զարմի քաջատոհմութիւնը, արքայական կամ իշխանական պատիւը, պատերազմական յաղթանակները, զարմանալի դաստակերտները, կատարած դատաստանները, ստացւածքների յղփութիւնը, մարմնի զօրութիւնը, հասակի չափակցութիւնն եւ անդամների վայելչութիւնը¹⁴: Պարագլուխը, որ ճարտարագոյն արւեստագէտն էր, շարադրում էր այնտեղ իսկ այդ ամէնը, եւ պարը

կրկնում էր եղանակելով: Սրանց մօտ տեսանք դատապարտելի երգերն էլ¹, որ ի սպառ խափանելու անկարող զգալով Շնորհալին ինքն իրեն պատւիրեց, որ գոնէ պսակի ժամանակ գուսաններն ու վարձակներն եկեղեցուց դուրս մնային ու լռէին. «որովհետեւ դիւական երգերը մի՛ խառնեցէք աստածային երգերի հետ»², ներսից ու դրսից միաժամանակ երգւելով:

Այսպէս ուրեմն հայ վարձակը գուսանի հետ անպակաս էր թատերաբեմի վրայ, ընկերական խնջոյքներում եւ ամէն ուրախութիւնների մէջ, իբրեւ կատակերգակ, կաքաւիչ, երգիչ եւ նւագող, երեւան բերելով իր համարձակութիւնն ու ճարտարութիւնը, - բայց ոչ եւ պարկեշտութիւնն, - արւեստի մէջ՝ ինչ կերպով որ ըմբռնում էին այն հները, բաւական տարբեր այժմեան եւրոպական հասկացողութիւնից:

ԳԼՈՒԽ ԺԴ

Քաղաքական կեանքի մէջ

Շատ սակաւաթիւ են ազգերը պատմութեան մէջ, եւ այն էլ քաղաքակիրթներից միայն, որ կնոջ մոռւածը քաղաքական ասպարէզից ներս թոյլ տւած լինեն, ինչ որ ընկերային կեանքի հետ նրա մասնակցութեան³ լրացումն ու պսակումն է: Այսօր իսկ ամենից աւելի զարգացած Եւրոպայի մէջ հազիւ նշմարելի է նրա երեւումը մէկ երկու տեղ, հայրենի գահերի վրայ միայն, երբ չկան արու ժառանգներ, որոնց սեփական է միշտ ժառանգութեան իրաւունքը: Հին քաղաքակրթութեան մեծագոյն ռահիրանն Եգիպտոսն եղաւ, որ նախ նստեցրեց իր գահի վրայ, կամ թոյլ տւեց միւրճել աշխարհի վարչութեան մէջ, մի Խատշեփսովէի, մի Արսինոյէի կամ մի Կլէոպատրայի: Ասորեստանը հետեւեց նրա օրինակին մասամբ միայն, եւ տւեց անւանի, բայց կէս աւանդական Շամիրամին ու Նիտոկրիսին: Հրէական ժողովուրդը վարիչ ունեցաւ Դերովրանը, սակայն աւելի մարգարէի հանգամանքով: Գոթողիան՝ յափշտակիչն իշխանութեան, եւ Յեզաբէյն ազդեցիկ՝ շնորհիւ ամուսնու թուլամորթութեան:

Ըստ Սերէոսի տեղեկութեան 628-ին, երբ սպանւում է Պարսկաստանի Գ Արտաշիրը, նրա տեղը բազմում է Խոռեամը, որ նոյն վախճանն է ունենում եւ իրեն յաջորդում է իր կինը՝ Բբոր, (ըստ ուրիշների Բուրադուխտ) դուստրը Խոսրով արքայի, մի քանի ամիս, յետոյ ոմն՝ Խոսրով եւ ապա նրա դուստրն Ագարմիդուխտը⁴: Բայց այդ

1. Բզմ. 1862, 16: — 2. Խոր. Ա., լա, իդ: — 3. Սոփ. Դ, 131: — 4. Ոսկ. Պօղ. Ա., 66, 894, 895: — 5. Աստ՝ 260-61: — 6. Խոր. Ա., լ, լա, Բ, Ծա, կա: — 7. Աստ՝ 257-58: — 8. Ոսկ. Մտթ. Ա., 362: — 9. Աստ՝ 204: — 10. Եղշ. 283: — 11. Աղձ. 108: — 12. Ոսկ. Պօղ. Ա., 894: — 13. Աստ՝ 75: — 14. Սոփ. ԺԵ, 260-61:

1. Աստ՝ 75: — 2. Շն. նմկ. 42: — 3. Աստ՝ գլ. Ե: — 4. Սեր. 136:

կանայք ծանօթ չեն ստանազկտ եւրոպացիներին իրր գահակայներ: Բիւզանդիոնի վարիչ կայսերուհիները գերագանցեցին թուով, ինչպէս երեք Թէոդորաները, երկու Իրենէները եւ Զոյի, որոնք իշխեցին կամ գահակցութեամբ կամ յաջորդութեամբ իրենց ամուսիններին: Եւ Վրաստանը պարծենում է իր Թամար եւ Ռուսուգան թագուհիներով, նստած մէկը հօր եւ միւսն եղբոր գահի վրայ:

Հայաստանի, ոչ միահեծան թագաւորութիւնն, այլ արքունի գաւազանի ներքոյ բաժանւած աւատական իշխանութիւնների, մրցում է մասամբ Բիւզանդիոնի հետ, բանալով հայ թագուհու եւ իշխանուհու առջեւ քաղաքական ասպարէզն իր ամբողջ ընդարձակութեամբ եւ հաստատուն մի դրութեամբ, որ տեւում է դարերի հոյովման մէջ եւ որտեղ նրանք փայլում են արժանապէս կիրարկութեամբ իրենց տրւած իրաւունքներին, ինչ որ արդիւնքն էր հայ հասարակութեան ունեցած վստահութեանը նրանց զարգացման եւ իմաստութեան վրայ: Հայուհու մասնակցութիւնը քաղաքականութեան՝ նաեւ աւելի բազմակողմանի է քան իր օտար սեռակիցներին, դատելով գէթ մեր ունեցած տեղեկութիւնների չափով: Որով նրա փառքի էջն է, որ բացում է մեր այս գլուխը:

1.- **Իշխանակցութիւն.** Առիթ ունեցանք տեսնելու թէ հայուհին միացնելով կեանքը թագաւորի կամ մի իշխանի հետ, նրան հաւասար մի տիտղոս էլ ստանում էր ընկերութիւնից իգական ձեւով¹: Ի՞նչ էր նշանակում տիտղոսի այդ հաւասարութիւնը, եթէ ոչ հաւասարութիւն եւ պատիւ ընկերութեան առջեւ, թէպէտ ոչ եւ վարչական, որից խառնակութիւն պիտի ծագէր, բացի այն պարագաներին որոնց հետ երկուութիւնը կարող էր հաշտել, ինչպէս են նրանք՝ որն անցնում ենք թւելու:

Արչակունի արքունիքում քրիստոնէութիւնից շատ առաջ տիրում է արդէն թագուհին ընդ արքայի իշխանակցութեան գաղափարը: Այնպէս որ պաշտօնական յիշատակութիւնների եւ ինչ-ինչ գործերի մէջ նրանք յաճախ միասին են երեւում: Հասել են մեզ Դ Տիգրանի երկու դրամները, որոնց մէկ երեսի վրայ քանդակւած է արքայի դէմքը, եւ միւսին՝ նրա «քրոջ» **Շրաառլիհը**²: Ըստ վկայութեան Տակիտոսի՝ Գ. Տիգրանի գաւակները, որոնցից էին եւ սրանք, «իրար հետ միացած էին ամուսնութեամբ եւ թագաւորութեամբ»³: Նոյն բանը յետոյ կրկնեց միջին դարում Ա. Հեթումի դրամների վրայ, որ Զապէլ թագուհու հետ միասին քանդակւած է դրանց մէկ երեսի⁴ վրայ:

Դիցապաշտ Հայաստանը խոնարհւած է խաչի առջեւ եւ հարկ էր, որ ունենար իր հոգեւոր հովապետը: Նրան ընտրելու է մի ժողով, որի գումարւելու մէջ Տրդատի հետ

իրենց ձայնն ունէին երկու տիկիններ, ինչ որ շատ ուշագրաւ է: Արքան, ստում է պատմիչը, «հանդերձ միաբանութեամբ իր կնոջ՝ Աշխէն տիկնոջ եւ քրոջ՝ Պոսրովիգուխով, հրամայեց ժողովի գումարումը» բոլոր ազատանին իր նախագահութեամբ ընտրում են Հայոց անդրանիկ հայրապետին՝ Գրիգորին: Գուցէ նաեւ ժողովում ներկայ էին այդ տիկինները: թէպէտ պատմիչը չի յիշատակել, իշխանարար եւ ոչ 1441-ի ընտրութեան մասնակցողների պէս⁵: Միակ դիպւածը չէ այդ ուր արքայի հետ պաշտօնական գործերի մէջ երեւում են ամուսինն ու քոյրը: Լուսաւորիչը Կեսարիա է գնալու ձեռնադրւելու համար եւ այդ նպատակով թագաւորը մի խնդրագիր է գրում Ղեւոնդիոս արքեպիսկոպոս Կապադովկիայի, որտեղ խօսում են «Տրդատիոս թագաւորը, Հայոց երկրի աւագանու, գործով, եւ Աշխէն տիկինը եւ օրիորդ Պոսրովիգուխով»: Եւ Ղեւոնդի պատասխանում նորից յիշում են «Տրդատ թագաւորը Հայոց աւագանու, Աշխէն տիկինը եւ օրիորդ Պոսրովիգուխով»⁶: Չենք կարող պնդել այդ երկու թղթերի վաւերականութեան վրայ: Բայց եթէ իրական իսկ չլինեն, յայտնի է՝ թէ պատմիչը դրանք կերտեց իշխանակցութեան գաղափարի թելադրութեամբ, որ կար եւ յատուկ էր ազդին եւ միանգամայն արդիւնք հայուհու այդ շրջանի եկեղեցում վայելած յայտնի վարկին⁷:

Արչակունեաց գահը տապալւում է Ե դարում եւ աւելի ուշ կանգնում են ուրիշներն, որոնց վրայ բազմող կանայք ինչ-ինչ առիթներով ցոյց են տալիս նոյն հին իրաւունքը: «Գերապատւելի ծայրագոյն իշխանութեամբ՝ բարի արմատներով մեծափառ թագուհին Հայոց Կեռանը», գրում է Ստեփանոս քահանան 1283-ին⁸ եւ Յակոբ եպս. նրան կոչեց «տիրատուր իշխանութիւն»⁹, որը լոկ անւանական չէր, այլ գործնական, թէ այս տիկնոջ եւ թէ այլոց համար: Նախապէս տեսանք արքունի հարկերի թողութիւնը Պոսրովանոյշ, Կատրանիդէ ու Թագուհի գլխուհիների միջոցով, որոնք իրենց իշխանութիւնը միանգամայն չեշտում են իրենց ամուսնու կենդանութեան օրով, ասելով, «հաստատել եմ՝ կամ եղեւ ինձ եւ թողեալ եմ՝ ազատեցի»: միշտ առաջին դէմքով⁷:

Տաթեւի վանքի մօտ կար Յուրա բերդը, ուր ելուզակներ էին ապաստանել եւ մեծ վնաս էին տալիս ուխտին, սպանելով նաեւ Յակոբ եպիսկոպոսին էլ: Վասակն՝ Սիւնեաց արքան, քանդեց ու բնաջինջ արեց չարութեան այդ բոյնը եւ մի վճիռ կատարեց այս ձեւով, «Աստծոյ շնորհիւ, աստուածասէր եւ բարեպաշտ թագաւորի՝ Վասակի, Սեւադա

1. Աստ՝ 32, 119: — 2. Պատմ. արք. 77: — 3. Տակ. Բ, գ: — 4. Սիւպ. 25, տիւ. Բ, 18-23:

1. Ազթ. 594: — 2. Աստ՝ 155: — 3. Ազթ. 600, 614: — 4. Աստ՝ է, 2: — 5. Հւթ. յշտ: — 6. Աստ՝ 161: — 7. Աստ՝ Ժ, 3.ա:

իշխանի եւ իրենց մօրը՝ Շահանդուխտի» աւերել նոյն տեղը եւ հրամայել, որ այլեւս չկարողանայ վերաշինել ամրոցը¹։ Որդիների հետ արքայամայրն էլ ունի գործի մէջ իր իշխանական ձայնը, որ կարծես թէ գօրացնում ու լրացնում է նրանց։

Միւսնոյն իրաւունքները վայելում էին նաեւ իշխանուհիներն իրենց գաւառի հպատակների նկատմամբ։ Այսպէս ապահարկութեան օրինակներ տեսանք նաեւ նրանց կողմից²։ Արցախի Հաւուց պտուկ ուխտի առաջնորդը՝ Յովհաննէսն ու միաբանները 1183-ին ծանուցանում են թէ նոյն եկեղեցին կառուցել են «*իշխանութեան Հասանի որդու Վախտանգի եւ նրա ամուսնու՝ Մամքանի*»³ (կամ *Մամայի*)⁴։ Հաթերքի տէրերի։ Մի գրիչ Ամադին Շահուռնեցուն նշանակում է սպարապետ «ի դրան թագաւորաշուք *իշխաններ* Բուրթելիի եւ *Վախախի*»⁵։ Նաեւ 1329-ին Վալոց ձորում օրինակում են Լամբրոնացու մեկնութիւնները «տեղի եւ դաւառի *տէրութեան* մէջ մեծահաւատ իշխանաց իշխանի պարոն Բուրթելիի, եւ *իր երկիւղազարդ ամուսնու եւ մեծահոգի Վախախի*»⁶, որ Սիւնեաց Յովհաննէս եպիսկոպոսը որակում է «ղշոյսփառ քրիստոսասէր գոյգն» Բուրթալի⁷, ցոյց տալով նրա ներքին եւ արտաքին շքեղութիւնը։ Երկու հարազատները 1297-ին Վալոց ձորի Ս. Սիոն անապատի մէջ մի եկեղեցի են կանգնեցնում «*ի պարոնութեան* այս տեղի գեղապան՝ իշխանի՝ Վարհամի, եւ բարեպաշտուհու՝ Մամքանի, եւ *իր ամուսնու՝ Գոնձայի*»⁸։ Այդ իշխանը համանուն սպարապետն էր⁹, որդին յիշեալ Շահուռնեցուն եւ Մամքանն՝ իր մայրը, հարսի հետ իշխանակից նշանակած որդուն։ Գեղարքունեաց Բրդի Այրք գիւղի մէջ չորս եղբայրները կառուցող են լինում նոյնպէս մի աղօթանոցի «*իշխանութեան* Հասանի եւ Մամքանի, Գրիգորի եւ *Ասփէին*»¹⁰, որ Դոփեաններ են, ծնողները որդին ու բարեպաշտուհի կինը¹¹։ Յակոբոս քահանայ գրիչը 1313-ին մի Աւետարան է օրինակել Շիրակի մէջ, «տեղի *տէրութեան* Փահլաւունի քաջ եւ ընտիր պատերազմողի կայսերակերպի, որի անունն Ջաքարիա է յորջորջում... եւ *ամուսնու նորին պարոն Խորիշահի*, որ Շահնշահի քոյրն է»¹² Ջաքարեանց, որդու Բ Իւանէի։ Եղիվարդի տէրերի¹³ պաշտպանեալը՝ Ներսէսը, 1318-ին յիշում է նրանց այսպէս.

«բարեպաշտ *իշխողները*՝ մեծափառ պարոն Ազիգրէզն եւ *ծնողագութ տիկինն իմ Վախախն*»¹։

Այդքան ընդհանուր էր ուրեմն ազգի մէջ հայ տիկնոջ իշխանակցութեան գաղափարը, որի գործնական օրինակներից, որ տեսանք ուշագրաւ է եւ այս։ Անանիա Մոկացին, երբ 941-ին հայրապետական աթոռն ելաւ, ապստամբած տեսաւ Սիւնեաց Յակոբ եպիսկոպոսն, ուրիշ մի քանի պաշտօնեաների հետ եւ միացած Ադրանից քաղկեդոնական կաթողիկոսին։ Նորրոտիր հայրապետը գնաց Սիւնիք եւ Սմրատ ու Բաղաց Ջւանշիր իշխանների օգնութեամբ նւաճեց Յակոբին։ Բայց նա յետոյ նորից գլուխ բարձրացրեց եւ երբ Անանիան երկրորդ անգամ (949-ին) գնաց Սիւնիք, Յակոբը Ջւանշիրի մօտ ապաստան էր գտել Կապան ամրոցում եւ իշխանները չէին յօժարում նրան իրեն յանձնելու։ Այն ժամանակ բանադրեց եպիսկոպոսին ու Սիւնեաց աշխարհին ամրոցողովին եւ վերադարձաւ։ Բանադրանքը՝ տեսեց մինչեւ ըմբոստի մահը։ Այս ամենը ինքը կաթողիկոսն է պատմողը²։ Իսկ Գանձակեցին չի ակնարկում նրա երկրորդ ուղեւորութիւնը, եւ «*գրի՛ր*, ասում է, *Սիւնեաց տիկնոջը*, նրան իր ձեռքը տայ»³, որպէսզի խրատի եւ թերեւս ուղղութեան գայ, «եւ նրանք (Սիւնիքն եւ տիկինն) չուեցին նրան նրա ձեռքը եւ գնոսա եւս արար ընդ բանիւ կապանաց»⁴։ Այդ տիկինը Սմրատի ամուսինը՝ Սոփիան էր, որ 936-ին դեռ շինարարութեամբ զբաղած տեսանք⁵։ Եթէ ստոյգ է գրութիւնը, պէտք է, որ Անանիայի երկրորդ երթից առաջ լինի եւ ապացոյցը տիկնոջ քաղաքական մեծ ազդեցութիւնն է, որ ունէր աշխարհի մէջ եւ որին նախամեծար է համարում դիմել կաթողիկոսին քան իշխաններին։

Եթէ մեր իշխողները պաշտպանում ու կառավարում էին իրենց գաւառները գորութեամբ ու սրով, իշխանուհիներն էլ իրենց հրամանի ներքոյ ունէին չափաւոր զինւորներ, որոնց պաշտօնն էր պահպանել նրանց ապարանքը⁶ եւ ընկերակցել նրանց հեռաւոր կամ ամայի ուղեւորութիւններին զգուշութեան համար վտանգներից։ Այսպէս Եղիվարդի յիշեալ տիկինը՝ Վախախը, ակնարկելով Քրիստոսի դատաստանին, գրում է թէ այնտեղ «գտնւելու եմ միայնակ *առանց զօրքերի, որ այժմ ունեմ*»⁶, այս ասում էր մինչդեռ ամուսինը կենդանի ու գործում էր⁷։ Իսկ տիկինների դերն հպատակների նկատմամբ աւելի բարոյական էր. սփոփել իրենց հովանուն յանձնած ժողովրդին գթութեան գործերով, դիւրացնել նրանց կենցաղը հասարակութեան օգտակար շինւածքներով, արծարծել նրանց բարեպաշտութիւնը սրբազան կառուցումներով.

1. Օրբ. 180-84։ — 2. Աստ՝ 201։ — 3. Արց. 182։ — 4. Աստ՝ 170։ — 5. Խղբ. 21։ — 6. Հւթ. յշտ. — 7. Սսկ. 182։ — 8. Անդ՝ 113։ — 9. Աստ՝ 228։ — 10. Ագ. հնք. 1910, Ա, 18։ — 11. Աստ՝ 199, 202։ — 12. Հւթ. յշտ. — 13. Աստ՝ 162։

1. Հւթ. յշտ. — 2. Արց. 1897, 132, 139, 143։ — 3. Կիր. 48-49։ — 4. Աստ՝ 218-19։ — 5. Աստ՝ Բ, 9։ — 6. Հւթ. յշտ. 1318։ — 7. Աստ՝ 235։

զործեր, որոնք թւեցինք մեր ժ ու ժԱ գլուխներում եւ որոնք ազնւացնում էին եւ աւելի հարկաւոր ու բաղձալի էին դարձնում նրանց իշխանութիւնը եւ սիրելի՝ նրանց անձը:

2.- **Փոխանորդութիւն.** Կային առիթներ, ուր հայ տիկինը ստանձնում էր աշխարհի կամ գաւառի վարչութիւնը պիտոյին, օրինակ, երբ ամուսինն հեռու էր գահից կամ վախճանւած եւ գահաժառանգը բացակայ կամ դեռ անբաւական կառավարելու: Այդտեղ հայուհին իր իշխանութեան հետ հանդէս էր բերում միշտ առնական հոգի ու կորովի մի բազուկ, որ պաշտօնը պահանջում էր իրենից:

Արշակ Բ-ն նենգութեամբ մատնւած Պարսկաստանի ձեռքը, չղթյալապ հեծում էր Անյուշ բերդի խաւարամած մենութեան մէջ, իրեն ընկեր ունենալով իր հաւատարիմ սպարապետի՝ Վասակի, խոտալից մորթը: Իր օրդին՝ Պապը, նախապէս պատանդ էր գնացել Յունաստանի կայսրի մօտ, այնտեղ էլ մնում էր, եւ Մուշեղն, որդին ու յաջորդը Վասակի, ուրիշ նախարարների հետ գնացել էր օգնութիւն հայցելու կայսրից եւ Պապին բերելու նստեցնելու հայրենի աթոռի վրայ¹: Այդ պահին Հայաստանի մէջ մնում էր **Փառանձեմ** թագուհին, որ աշխարհի վարիչն ու պահապանն էր: Մեր երկրի ռեբերիմ թշնամին՝ Շապուհը, յարմար ժամանակը գտաւ, ծածկելու մեր աշխարհն «հինգ հարիւր բիւրով», առաջնորդութեամբ Զիկ ու Կարէն զօրավարներով սկսեց հրի ու սրի ճարակ դարձնել այն: Ո՞վ կարող էր դիմադրել այդ հեղհեղին: Հայոց տիկնոջն ուրիշ բան չէր մնում, բայց փրկել եւ ապահովել ազնւական ու քաղաքացի հայութիւնը, որը մեծագոյն ատելին ու հարւածելին էր թշնամուն: Հաւաքեց նրանցից մետասան հազար հոգի եւ նրանց վեց հազար կանանց եւ իր աշխարհն ու գահն ամփոփեց Արշարունեաց անմատոյց Արտագերս ամրոցում, որը Կամսարականներից յափշտակել, ընդարձակել եւ ամրացրել էր ինքը՝ Արշակը, իրրեւ համբարոյ եւ պատսպարութեան տեղ վտանգի ժամանակ, ինչպէս այդ առիթն էր. «որովհետեւ այդ բերդն ամուր էր». եւ բերդից աւելի՝ պարսպապատ բարձրաբերձ մի քաղաք, բովանդակելու համար այնչափ բազմութիւն:

Փառանձեմի փոքրիկ թագաւորութիւնը դարձաւ, ուրեմն այդ բարձունքն, որ տասնչորս ամիս անջատւած աշխարհից ու պաշարւած մնաց: Ապահովութիւն ու պաշար չէր պակսում պաշարւածներին, որ իրենց օրերն անցկացնում էին նոյնիսկ ցնծութեամբ ու խնջոյքներով, ինչպէս խաղաղութեան ժամանակ²: Այդ շրջանին Պապն եւ Մուշեղը ստէպ բանակցում էին դշտուհու հետ եւ շաբաթ մի անգամ Բիւզանդիոնից նրանց բանրեր էր հասնում ուղղակի «աշխարհի տիկնոջ՝ Փառանձեմին», միակ տէրն ու

փոխանորդն արքայական իշխանութեան: Ծածուկ մի անցքից սպրդնում էր ներս եւ խրախուսում էր թագուհուն «որ ժուժկալ լինի եւ բերդը շտալ պարսիկների ձեռքը» մինչեւ իրենց ժամանումը³: Ճշմարիտ մի վարիչ էր ուրեմն տիկինը, որ իր թագաւորութիւնը աւարտելու էր աւա՛ղ տխուր մի վերջարանով⁴:

Փոխենք վարպետը: Պապի սպանելուց յետոյ յոյների ձեռքով⁵, Վարազդատը՝ նոյնպէս Արշակունի, նրանց օգնութեամբ յափշտակել էր գահը, որ իրեն չէր պատկանում եւ վատարար փողոտել էր կորովի ու հաւատարիմ Մուշեղին: Սրա եղբայրը՝ Մանուէլը սպարապետական սուրբ ձեռքին, եկաւ վանեց Հայաստանից յափշտակիչը, եւ դեկն իր ձեռք վերցրեց: Պապի երկու որդիները դեռ մանուկ էին եւ քաջ ու տիրասէր Մամիկոնեան զօրավարը եւ նրա կենակիցը՝ **Զարմանդուխտն** ու գաւակներն «վերցրին նրանց, **ի տեղի թագաւորի կալեալ**, ի պատիւ չրջեցուցանէր», ասում է պատմիչը: Մանաւանդ թագուհին «տիկնութեան մեծ շուքով պատուում էր» իրրեւ իսկական հրամանատար աշխարհի: Յետոյ կապեց պարսիկ տէրութեան հետ, նրանց բարեկամութիւնը շահաւոր տեսնելով հայրենիքին, ըստ որի Յունաստանի ընտրած թագաւորը վտարել էր աշխարհից եւ անհաճոյ էր դարձել նրանց:

Չարանախանձ Մերուժան Արծրունին ուզելով Մանուէլին բաժանել Պարսկաստանի բարեկամութիւնից, որոց մօտ իրենք նւագում էր, պղտորեց նրա միտքը, խաբելով թէ նրանք մտադիր են սպանել նրան: Մամիկոնեանը հաւատաց, յարձակեց եւ կոտորեց Մուշէն մարգպանի բանակը, որ եկել էր թագուհու պաշտպանութեան համար եւ նրա կեանքը շնորհելով արձակեց: Հայաստանը նորից մնաց ինքնագլուխ եւ Մանուէլն ու զինակիցները «տիկին Զարմանդուխտին ... **ի գլուխ առեալ, ի տեղի թագաւորի չրջեցուցանէին**», կրկնում է պատմիչը, եւ գէնքը ձեռքին պահպանում էին հայրենիքը⁶: Այդպէս Հայոց թագուհին վարեց թագաւորի պաշտօնը մի քանի տարի եւ զօրացրեց Մանուէլի բազուկը, մինչեւ որդիներն Արշակն ու Վաղարշակը հասան եւ աւագանու ժողովը նրանց երէցը թագով պսակեց եւ կրտսերն նրա երկրորդն եղաւ⁵:

Կիլիկիա ենք անցնում: 1373 թւականն է: Մեր իշխանները Գ Կոստանդինին սպանելուց յետոյ, «միաբան հաճութեամբ, ասում է Դարդէլը, **իշխանութիւնը յանձնեցին Հայոց թագուհուն՝ Մարիւնին Գ Կոստանդինի կնոջը**», իրրեւ ժամանակաւոր վարիչ, «մինչ հասեալ գայցէ Լեւոնը (Ե) իրենց բնիկ տէրը», որ իրենք էին ընտրել: Եւ նրան հրաւիրող ղեսպաններ էին ուղարկել, որոնք խօսում էին Հայոց թագուհու

1. Փաւս. 168-70: — 2. Աստ՝ ԺԶ, 4: — 3. Աստ՝ 144: — 4. Փաւս. 235-37, 240-48: — 5. Աստ՝ 54-55. Փաւս. 256: — 6. Աստ՝ 163:

1. Աստ՝ 144: — 2. Աստ՝ 117:

կողմից. «որ ժողովրդի հաճութեամբ իր ձեռքուն ունի թագաւորական իշխանութիւնն» եւ կաթողիկոսին, ազատանուն եւ ժողովրդեան: Լեւոնը յանձն առաւ եւ խոստացաւ գալ Կիլիկիա. հրամայելով. որ մինչեւ իր ժամանումը «նախկին Հայոց թագուհին» եւ ուրիշ շուրս խնամակալներ «միաբանութեամբ պահպանեն եւ կառավարեն պետութիւնը մեզ համար եւ մեր անունը»: Յետոյ փոքրաթիւ գնդով ու շատ զժառանգութեան միջով գիշերով հասաւ Սսոյ մօտ եւ պատգամաւոր յղեց «ղէպի թագուհուն եւ զղէպի քաղաքի ժողովրդին» ծանուցանելու գալուստը¹: Մարին իր պաշտօնն սկսեց 1373-ի ապրիլին եւ Լեւոնը հասաւ յաջորդ տարւոյ յուլիսի 28-ին². որով իշխեց տասնհինգ ամիս:

Փոխանորդութեան իրաւունքը վայելում էր հայունհին նաեւ իշխանական գահերի վրայ: Ձ դարի երկրորդ քառորդի սկզբին հետաքրքրական մի դէպք է Սահակիւ տիկին Սիւնեացն. ըստ իրենց պատմիչի՝ եթէ սակայն երեւակայութիւն չի խառնել գրեածին: - Այրի մնացած անանուն ամուսնուց մատաղ մի որդւով. տիրաբար կառավարում է աշխարհը: Երբ իրենց Մուշէ եպիսկոպոսն վախճանում է, բոլոր ազատանին եւ աւագ քահանայութիւնը դիմելով իբրեւ իշխանապետի «մեծ բարեպաշտուհի՝ Սահակիւն. խնդրում էին որպէս իրենց առաջնորդ»: Եւ նա ղեկավարներ է յղում պարզեւներով Մուշէ կաթողիկոսին. խնդրելով գալ եւ ընտրել իրենց հովիւը: Հայրապետը մեծ պատրաստութեամբ գնում է. որ «տիկինն իր որդու հետ եւ բոլոր ազատագունդ հեծեալներով եւ բազում քահանաներով եւ տանուտէրներով ելաւ ընդ առաջ», եւ մեծարանքով ընդունեց: Այնտեղ ընտրում է կաթողիկոսին ու ձեռնադրում է Երիցակին առաջնորդ Երիցու վանքի. ուր գնալու համար Սահակիւն ընծայում է նրան «արքունի վրանը» ամէն կազմով եւ նստեցնում է «ոսկեպատ կառքում սպիտակ ջորիներով»³. որ նոյն տիկնոջ սեփականութիւնն էր⁴:

Վասպուրականի տէրը՝ Գ Դերենիկը. երբ դաւադրութեամբ սպանեց⁵. իր հինգ զաւակները դեռ շատ փոքր էին⁶: Հայրենի բարձն անւանապէս յանձնեց իննամեայ անդրանկին՝ Աշոտին. իսկ բուն իշխանութիւնը իր ձեռքը վերցրեց մայրը՝ Սոփիին: «Արձանացուցանէ գսիրտ իւր», գրում է անանուն պատմիչը եւ «առնաբար իշխանութիւնը ունի» նահանգի «օգնութեամբ» իր մեծ ծնողի՝ Աշոտի⁷. որի արեան հետ ժառանգել էր կորովն էլ: Իսկ աշխարհի պահպանութիւնը. որ զինւորական ձեռքերին էր կարօտում. տրեւց տիկնոջ քեռորդուն՝ Գագիկ Ապումրւանին⁸: Սոփիայի այդ պաշտօնը

կարճ տեւեց. հագին մէկ տարի եւ ութ ամիս անցաւ. մահն եկաւ խից նրան¹: Եւ այդ վաղաժամ մեկնումը պատճառ եղաւ անփորձ զաւակների որոշ ժամանակ տառապելու². գրկելով նրանց մայրենի խմաստուն առաջնորդութիւնից: Սակայն իր ետեւ թողեց ու ժեղ մի սերունդ եւ հանդիսացաւ մայրն ու նախամայրն ինր թագաւորներին:

Իրեն բախտակից եղաւ կրտսեր քոյրը՝ Մարիամը. Սիւնեաց տիկինը. որ շատ կանուխ այրի մնաց տհաս որդիներով³ եւ «պահպանեալ լինի. ասում է. մի յիշատակագիր. ի վերին խնամքով անվրդով՝ օգնութիւնն չորս որդիներին». ինչ որ հեշտ գործ չէր քաղաքական այնպիսի զժառանգութիւններում. ինչպէս նկարագրում է զրիչը յարելով «որ ոչ պատկառեմ սիրող Քրիստոսի անւանել եւ կենդանի վկայ. որ այնքան ժամանակ երբ յանձինն ժուժկայութիւն հաւատոցն»⁴ եւ առաջնորդական ժիր գործունէութեամբ. շնորհիւ իր բարձր իմացականութեան⁵. մինչեւ անդրանիկը՝ Գրիգոր Սուփանը. յաջորդեց ծնողին «իմաստութեամբ եւ յաջողութեամբ» գերազանցելով իր հարբը. ասում է պատմիչը⁶. ինչպէս պատրաստել էր իրեն իմաստուն մայրը:

3.- Թաջորդութիւն.- Սովորական ոճով մեր ազգի մէջ թագաւորներին եւ իշխաններին յաջորդում էին իրենց արու զաւակները եւ նրանցից անդրանիկը եւ եթէ մեռած էր. միւսներն ըստ աւագութեան կարգի: Իսկ արու զաւակ չլինելու պարագային. փեսան էր ստանձնում վարչութիւնը: Այս դրութեան օրինակները բազմաթիւ են պատմութեան մէջ եւ տեսանք նաեւ այստեղ⁷: Բայց ունենք նաեւ ուրիշներ էլ. ուր հայունհին այրի եւ անզաւակ մնացած. յաջորդէր հօրը եւ կամ դուստրն էր՝ (ղրւած խնամակալների ներքոյ՝ եթէ անհաս էր). բազմում է ամուսնու կամ հօր գահի վրայ. իբրեւ օրինաւոր յաջորդն ու վարիչն աշխարհի կամ զաւառի. ըստ որի թագուհի էր կամ իշխանուհի. արդարացնելով լիովին իր վրայ զրւած փտահոլութիւնը:

Յիշենք նախ Խորենացու աւանդութիւնը. թէ Ա Տիգրանը պատերազմում սպանում է Աժդահակին. ազատելով Տիգրանուհի քրոջը նրա կնութիւնից եւ նրան «ուղարկում է թագաւորապէս» զղէպի Հայս. բնակեցնում է իր կառուցած Տիգրանակերտում. «Եւ զգաւառսն զայնուսիկ ի՝ ծառայութիւն նմա հրամայէ»⁸: Տեղեկութեան ստույգ լինելուց աւելի կարեւոր է. հայ կնոջ իշխելու իրաւունքը. որ նշւած է այդտեղ եւ որի պատմական հաւաստի փաստերն էլ անպակաս են:

Երատոն իշխանակցելուց յետոյ եղբորն⁹ ու տեսնելով նրա գահագրկուցութիւնը. ապա վերահաստատութիւնն ու մահը պատերազմի մէջ. որ իրեն էլ զրկեց

1. Դրդ. 68-70, 78-79, 99: — 2. Նոյն՝ 68, 112: — 3. Օրբ. 52-54: — 4. Աստ՝ 115-16: — 5. Աստ՝ 44-5: — 6. Աստ՝ 89: — 7. Արծ. 302: — 8. Աստ՝ 62:

1. Արծ. 257: — 2. Աստ՝ 62: — 3. Աստ՝ 97: — 4. Հյւ. 267: — 5. Աստ՝ 244: — 6. ՅՏ. Կթ. 173-74: — 7. Աստ՝ ԺԴ. 2. Գ. 13: — 8. Խոր. Ա. 1: — 9. Աստ՝ 273:

գահակցութիւնից՝ ըստ Դիոնիսի, տեսաւ թագաւորութիւնն ուրիշ երեք օտարներին, որոնց վերջինք Տիգրան Ե-ն գահինէն եղաւ Հռոմի միջոցով, պատահմունք, որ տեսնել տաւնեւթ տարի։ Ապա հրաւիրեց ինքն իսկ իրրեւ ժառանգ մեծն Տիգրանին, կապելու Հալատտանի ալլ զիւրրնէն թագր միահեծան վարչութեամբ, ինչպէս վկայում է Տակիտոսը, զրկով՝ թէ հայերը «*Երատոյ անունով մի կնոջ իշխանութեան փորձն առնելով*, նրան եւս մերժեցին» երկու տարուց յետոյ եւ զահր պարթեւ Վնտինն յանձնեցին²։ Ակնհերեւ է, որ ալլ հայուհու բազկի եւ կամ յողնած մտքին պակսում էր վարչական կորովը, որի հետեւանքով ազգն ստիպւեց այդ փոփոխութիւնն անելու։

Մեծն Լեւոնն արու գաւակ չունենալով եւ իր յաջորդի մասին մտահոգ, աւագանուն հրաւիրեց խորհրդի, գրում է Կիր. Տարեգիրքը եւ յայտնեց մտածութիւնն իր ժառանգը նշանակելու *Զապէշ* դստերը։ Նրանք պատասխանեցին, «*Արա՛ նրան քո ժառանգութեան տէրը*, եւ լուծիր մեր երդումը, որ կատարեցինք Ըռովրինին, (արքայի եղբոր թոռանն, որը նախապէս ընտրւած էր³), եւ կապիր քո դստեր հետ, *եւ մենք ծառայելու ենք նրան*, որպէս արու գաւակի։ ... Եւ թագաւորը հաւանեց իր իշխանների խօսքը⁴»։ Մանաւանդ որ Զապէշին «անկանէր թագաւորութիւնն ըստ օրինացն Անտիոքի, գրում է Դարդէլ, որովք վարէր պետութիւնն ստորին Հայոց⁵»։ Իսկ 1219-ին երբ զգաց իր մօտալուտ վախճանը, նորից հաւաքեց աւագանուն եւ Յովհաննէս կաթողիկոսին ու նրանց յանձնարարեց «*Թագաւոր դարձնել նրան* (դստեր) *իր փոխարէն*, եւ նրան հնազանդ մնալ, եւ ամուսնացնել զուգապատիւ տղամարդու հետ⁶»։ Կամ «անքակտելի սիրով մնալ միմեանց եւ արիագոյն ի պահ աշխարհին, պահել անարատ հաւատքը տղայ դստերն իր Զապէշին՝ որ թողնում է ժառանգն իր տէրութեան⁷», դեռ հազիւ չորս տարեկան, որին խնամակալներ նշանակեց⁸։

Մի տարի խաղաղութեամբ գնացին, ապա Մուշէտք կոչւած ցեղն յարձակեց Սսոյ վրայ ու սպանեց սիր Ատան խնամակալը։ Սրա չլինելուց քաջալերւած վերոյիշեալ գահաժառանգը՝ Ռուբէնը, իր կողմը գրաւեց Վահրամ մարաջախտին⁹ ու հայ իշխանների մէկ մասին եւ նրանց հետ ամրացաւ Տարսոնում, թագաւորութիւնն իրեն անցնելու նպատակով։ Կաթողիկոսը, միւս խնամակալը՝ Կոստանդին պապեռոնացին, եւ ալ իշխանները զօրք գումարեցին, գնացին եւ պաշարեցին Տարսոնը, ձերբակալեցին զաւաղիրներին ու բանտարկեցին, ուր եւ որոշները մեռան¹⁰։ Զապէշը երկրորդ - եւ

1. Մնտ. Բ, 498: — 2. Տակ. Բ, գ: — 3. Աստ՝ 286: — 4. Տրք. Կիւ, 308-9: — 5. Դրդ. 15: — 6. Կիր. 93-94: — 7. Տրք. Կիւ, 312: — 8. Աստ՝ 9: — 9. Աստ՝ 53-54: — 10. Հւք. յշտ. եւ Պատմ. Բք. 210:

զուցկ ախամայ - մի մրցակից ունեցաւ իր երէց եւ խորթ քրոջը ու Երուսաղէմի թագուհուն՝ *Թիթային*, որի պահանջին վերջ դրեց մահը, ինչպէս պիտի տեսնենք¹:

Աւագանին համոզեց, որ արքունի գաւազանն աւելի ապահով էր Լեւոնի թէկուզ տնտես գտեր ձեռքում քան կանայքի ձեռքերում եւ պէտք էր զօրացնել այն։ Ուստի երկամեայ իշխանութիւնից յետոյ թագուհուն ամուսնացրեցին եւ աթոռակից զարմրին Փիլիպին, որին եւ Դարդէլը վկայում է՝ թէ «*միասին թագաւորեցին*»²։ Տեսանք յետոյ անտիոքացու բանտարկելութիւնն ու վախճանը, որի շրջանում Զապէշը կրկին անգամ միայնակ մնաց զահր վրայ երկու տարի, մինչեւ Փիլիպին յաջորդեց Հեթումը³։ Լեւոնի ժառանգը գահակից մնաց միշտ նրան, ինչպէս յայտնի է նրանց զուգապատկեր դրամներէն եւս⁴:

Կան նաեւ մի խումբ իշխանահիններ, որոնց վիճակում է նոյն ծանր պաշտօնը եւ որոնք սակայն տարիք ու փորձ ունէին ի գլուխ տանելու այն։ Հերակլ կայսեր բանակը 629-ին խաղում էր պարսիկների դէմ, փրկելու համար տէրուական խաչը, որ գերեյ էին Երուսաղէմից եւ հասել էր Սիւնեաց սահմանները։ Մի զօրաբանակ որչափ եւ բարի նպատակով շարժւի, անցած տեղը մարախների պէս թողնելու է աւերիչ հետքեր, որ այն խափանելու համար թանկագին պարգեւներով ընդառաջ գնաց կայսրի նահանգի տիկինը՝ *Բիւրեղը*, «գեղեցիկ կին եւ շատ իմաստուն», որ իր հանճարեղ վերաբերմունքով «հաճոյացոյց զարքայն», որ առաջ վարեց իր ամբոխը։ Վերադարձին տիկինը նորից գնաց մեծարելու յաղթանակը եւ խնդրեց ու ստացաւ ազատւած խաչափայտից մի նշխար, որ յետոյ Հացունեաց խաչ կոչւեց⁵։ Կայսերի մօտ գնալը՝ դործն էր գաւառի տիրոջն, որ ակնհերեւ է՝ թէ վախճանւած էր, - ոչ թէ բացակայ, որ յիշելու էր - եւ նրա տեղը բռնած իր կենակիցը, որ վարչագիտութեան հետ միասին ճարտար քաղաքագէտ էլ էր։

Վահան Գողթնացին քառամեայ մի մանուկ էր, երբ գերի տարւեց արաբների կողմից եւ վարժեց նրանց կրօնի մէջ։ Նա երիտասարդ հասակում եկաւ իր հայրենիքը, կրկին փարւեց հայրենի հաւատքին եւ ազգականներն նրան ամուսնացրեցին Սիւնեաց տոհմից մի օրիորդի հետ։ Նկատելով որ իր քրիստոնէութիւնը զրգուելու էր արաբներին, կնոջ հետ սկսեց ծածուկ թափառել, նրանց չհանդիպելու համար։ Յետոյ արձակեց կենակցին թողնելով աներով մօտ, գնաց դէպի Վաղարշապատ եւ Դաւիթ կաթողիկոսի խորհրդով ապաւինեց «անապատ ուրեք», յայտնի է՝ թէ ոչ շատ հեռու այդ գաւառից, ուր եւ մնաց վեց ամիս։ Տեղի վանականները վախենալով, որ իրենց վտանգ էր հասնելու զգացնել տւին «իշխանակնոջ ուրումն մօտաւորին», որ մարդ ուղարկեց նոյն վանքն եւ

1. Աստ՝ ԺԸ, Ը, 3: — 2. Դրդ. 16: — 3. Աստ՝ 58: — 4. Աստ՝ 273: — 5. Շպհ. 9-10, 11:

տասց. «Երթիցէ գնասցէ ի ձէնջ. գի մի՛ անձինն եւ ձեզ յիցի պատճառ կորստեան»¹: Մեկնեց երիտասարդն ու խնայեց նրանց. բայց յետոյ կամաւորապէս՝ գնաց պարանոցը դրեց արարական սրի ներքեւ. վկայելու համար այն հատաքը. որից անդիտակցարար հեռացել էր երբեմն:

Կասկած չկայ. թէ յիշեալ տիկինը. որի մենաստանի անունները խոհեմութեամբ ծածկել է ժամանակակից պատմիչը. նոյն կողմերի մի իշխող էր. որ Հ. Ալիշանը համարեց սահմանակից Շիրակի իշխանուհուն²: Ըստ իս. նա *Շուշան* էր. նոյն գաւառի ծանօթ տիկինը³. որին մեր հանդիպած 700 թվականը շատ հեռու չէ Գողթնացու նահատակութեան 737 տարուց: Ըսկ իրր գաւառի տէրը կարող էր հրամայել Վահանի հեռացումը: Ոչ անգթութեամբ.՝ որ հեռու էր իր սրտից. ինչպէս տեսանք փաստով.՝ այլ քաղաքագիտական խոհեմութեամբ. չգրգռելու համար արարներին: Իրր տէր բանակցեց եւ ընդունեց նրանց պարտւած գործն էլ եւ նրանց ջորիներ տւեց «իր երամակներից»⁴. եւ ոչ ամուսնուն. որ աներեւոյթ է այդտեղ. ապացոյց թէ 700-ից առաջ մեռած էր: Այս հաշւով. աւելի քան 35 տարի իշխել է Շուշանը. անգաւակ այրիանալով շատ մատաղ հասակից եւ ի գործ դնելով վարչագիտական փորձը. որ ստացել էր նախ իր սկեսրայրից եւ «Հայոց իշխան» Արտաւազդից⁵ եւ ապա ամուսնու օրինակից: Անուշագրութեան արդիւնք կարելի է համարել. երբ Հ. Կոզեանը⁶ Վահանին հեռացնողն է համարում «հաւանօրէն» մեր այս Շուշանի սկեսրոջը՝ «Շուշան Մամիկոնեանին»⁷. որի որդին Ներսէսը իրր 690-ին արդէն «տէր» էր գաւառին⁸ եւ նրանից յետոյ իշխողն ամուսինը միայն կարող էր լինել. ոչ մայրը:

ԺԳ դարի մէջ ենք այժմ. թաթարների տիրապետութեան ժամանակ. որոնք բարեկամանում են Զաքարեան Իւանէ սպասալարի որդու եւ յաջորդի⁹ Աւագի հետ. եւ գնում գրաւում են Բզնունեաց խաթ քաղաքն. ուր գտնւում էր Աւագի քոյրը¹⁰՝ *Թամթան*. որ նոյն քաղաքի նախկին իշխող՝ Աշրափի. կինն էր եղել. «եւ առեալ զնա՝ տան ի ձեռս *Թամթա*՝ Աւագի քոյրը. որ եւ առաջ. ասում է պատմիչը. *տէր լեալ էր քաղաքին այն՝ մինչ Աշրափ Մելիքի կինն էր նա*»: Այդ տիկինը յետոյ գերի էր տարւել խանի մօտ. տարիներ այնտեղ մնացել եւ վրաց Ռուսուղան թագուհու միջնորդութեամբ ազատել էր խանի մի հրովարտակով. որ Աշրափի օրով ունեցած բոլոր իրաւունքներն իրեն

վերադարձւի: Դրա գօրութեամբ «*տւեց նրան խաթը* եւ նրա շուրջի գաւառները». որոնց երկրորդ անգամ իշխանուհի ու վարիչ է դառնում այդ տիկինը¹:

Նոյն առաջնորդական կարողութիւն է ցոյց տալիս Աւագի ամուսինը՝ *Գոնցան*. նոյնպէս կենակցից յետոյ (1250). որն առանց արու ժառանգի մեռնելով. իշխանութիւնը նախ յանձնում են նրա հօրեղորթ թուան՝ Զաքարէին. «եւ յետոյ Զաքարէից վերցնելով *յանձնեցին Աւագի կնոջը*» ասում է Գանձակեցին². որ երեւում է թէ առաւել կարողութիւն է ցոյց տալիս քան յիշեալը: Սիւնեաց պատմիչն. որ աւելի ուշ է գրում. տեղեկացնում է թէ բուն ժառանգը Գոնցայի դուստրը՝ *Սոչաքն* էր. որ «*ամենայն իշխանութեամբ իշխում էր*» իր հօրը³: Եւ ստոյգ է այս. այնպէս որ իր մայրը խնամակալ ենք համարելու միայն գաւակին: Արդարեւ կայ մի արձանագիր 1251 թվականից Թանահատի մէջ. գրւած օրով «այսարհակալ Արդունին. *իշխանութեան Սաւաքին*» եւ այլն⁴: Եւ 1270-ին Զազայ վանքի մէջ կատարւում է վիճակային մի ժողով «*պարոն Սոչաքի կամքով եւ հրամանով*. եւ մեր իշխանների՝ մեծի Պռօշի. Սաղոնի եւ Սմբատի». ինչպէս գրւած է նոյն ժողովի գործերի մէջ: Այդտեղ *Սոչաքը* պետն է միւս իշխանների. ինչպէս իր հայրն էր եւ արդէն մի տարիք ունի. որ կարող է ինքն իշխել ու հրամայել:

Մինչեւ այդտեղ Գոնցան շարունակում էր պաշտպան ու թելադրիչ լինել դստերը. ցաւագին մի վերջ պատրաստելով նրան եւ իրեն: Աւագի տունը. ասում է պատմիչը. թշնամութեամբ էր վարւում Օրբելեան նորեկ տոհմի հետ. որ զօրաւոր ու վտանգաւոր մի մրցակից էր իրենց⁵. «աւելի Գոնցան՝ Աւագի կինը. կամենում էին վարատել. հայածել կամ կորուսանել» հանգուցեալ Ելիկումի գաւակները. որոնք խոյս են տալիս ու ծածկւում են⁶: Նրանց երէցը՝ Սմբատը. թաթարների օգնութեամբ դառնում ու տիրում է իրենց ժառանգութեանը: Յետոյ ինքն իրեն «հայրագիր» է անում Աւագի տանը. խորհրդակցում է ուրիշ իշխանների հետ եւ Հուլաւի խանի հրամանով. իշխանասէր ու տարաբախտ Գոնցայի գերեզմանը փորում են ծովի կոհակների մէջ. «տան սպանանել ի ծովամիջի գոնցայն». եւ Սմբատը տէր է դառնում Աւագի ժառանգութեանը⁷: Հ. Ալիշանը Գոնցային անւանում է Կախարբեան⁸. որ այդ տիկնոջը հայ է ցոյց տալիս: Իսկ Սոչաքի վախճանը յետոյ տեսնելու ենք⁹:

Մասիսների ստորոտում կար իզդիրի մեծ բերդը՝ կառուցւած մի ժայռի վրայ: Սպանիացի դեսպանը՝ Կլաւիոն. որ 1404-ին Հայաստանից անցնում էր. պատմում է հայերի կողմից տեսած մարդասիրութեան մասին: Ապա հասնելը նոյն ամրոցին. որ

1. Սոփ. ԺԳ. 19-29: — 2. Շիր. 5: — 3. Աստ՝ 214: — 4. Աստ՝ 213: — 5. Շիր. 174: — 6. Կոզ. 165: — 7. Աստ՝ 32: — 8. Աստ՝ 214: — 9. Ի Շիրակ եւն. աստ՝ 55, 201: — 10. Հ. Ալիշանէն գուցէ վրիպակաւ դուստր նշանակւած. Շիր. 175:

1. Կիր. 161: — 2. Նոյն՝ 181: — 3. Օրբ. 302: — 4. Զալ. Բ. 208: — 5. Աստ՝ ԺԸ. է: — 6. Օրբ. 297 եւն: — 7. Նոյն՝ 306: — 8. Շիր. 175: — 9. ԺԸ. Ա. գ. 2:

նախապէս ապաւինէն էր եղել ուղեւորներ կողոպտող տւագակաների, որ Թիմուր բէկ կամ Թեմուրյանի աշխարհակալը ջնջել էր նրանց զլիստ որին կամ պաշտպանի հետ, որ հայ մի իշխան էր անշուշտ. բերդի դռներն հանել է տւել եւ նրա «պահպանութիւնը» չըջակայ երկրի հետ յանձնել էր սպանած իշխանի ալրուն. «որի սեփականութիւնն է», ասում է, սակայն հարկ էր տալիս Թիմուրին: Նոյն բերդի մէջ, յարում է տեղեկատուն. «տիկինն, որ յիշեցինք, մեզ տեց այդ գիշերը շատ հիւրասէր ընդունելութիւն. հայթայթելով մեզ մեր բոլոր պիտոյքը¹»: Մեր ծանօթներից վերջին օրինակն է ասպնջական այդ տիկինը հայ իշխանուհիներից, որ ունեցան աշխարհավար գործունէութիւն. բայց սա ամփոփ մի սահմանով հայ ազատութեան այդ վերջալոյսի մէջ:

4.- **Հոգաբարձութիւն.** Պակաս չեն եւ տիկնայք, որոնք երբեք իշխանութիւն չեն ստանձնել բայց ոգի ի բռին աշխատել են, որ իրենց տոհմի գահն անժառանգ չմնայ եւ օտարներին չանցնի, առ այս գործ են դրել մեծ խորագիտութիւն: Եւ այս մասամբ երախտաւոր հանդիսացել են քաղաքականապէս իրենց տան եւ երբեմն ազգին էլ:

Թ դարի կէսի մօտ ապրում էր Անձեւացեաց իշխանը՝ Մուշեղը, որ վաղահաս մահամբ ալրի թողեց ամուսնուն՝ **Հեղինէին**, ստնդեայ մի մանուկի հետ: Այդ ժամանակ Վասպուրականի համար իրար հետ պայքարում էր երկու Արծրունիք: Ապուպեճի որդին՝ Գուրգէնը, եւ Դերենիկ Գ որդին՝ Գ Աշոտի: Առաջինն աւելի բարեբարոյ, երկրորդը՝ խիստ, իշխանասէր ու բռնաւոր², որի բանտը մտած ու գերծած եւ գիշերով նրա սենեակն էլ սպրդած էր Գուրգէնը սուսերամերկ, մինչ ննջում էր ու խնայել էր նրա երիտասարդութիւնը: Ապա միջնորդել էր նրա ազատութիւնը Բագրատունի Աշոտ իշխանապետի բանտից եւ ամուսնութեանը՝ նրա դստեր՝ **Սոփեայի** հետ³: Դերենիկը անբաւական Վասպուրականի տէրութեամբ, յիշեալ Մուշեղի վերջին օրերին խորհում էր տիրել նաեւ նրա գաւառին, որի մէկ մասն արդէն կտակով իրեն էր թողնում հանգուցեալը եւ միւսը՝ դեռաբողբոջ որդուն:

Հեղինէն աւելի նրբամիտ քան խոյանը, նրա սրի դէմ գինեց հնարագիտութեամբ: Փութաց գրել նրա մրցակցին՝ Գուրգէնին, ասելով. «Եթէ հաճելի եմ թւում քեզ կնութեան, եւ կամենում ես տիրել Անձեւացեացին, մի՛ վախեցիր ուշանալով դանդաղկոտ լինել եւ վերջանար փութալն»: Զգւած կարթն հասաւ նպատակին. Գուրգէնը՝ քաջամարտիկ զինուորական, աճապարեց եւ ամրացաւ նոյն գաւառի Կանգար բերդի մէջ, ամուսնացաւ տիկնոջ հետ, եւ հօրապէս տիրեց գաւառին: Դերենիկը չմարսեց խորագէտ կնոջ այդ խաղը: Բանակ կազմեց ու գնաց

պաշարեց բարերարի զոհակը, որը աննւաճ մնաց, յուսահատեցրեց բոնաւորին ու վերադարձրեց Վասպուրական: Հեղինէի հանճարը փրկել էր Անձեւացեաց գահն եւ իր տիկնութիւնը միանգամայն, որոնց այնչափ նախանձայոյց էր նրա հոգին: Գուրգէնն այնուհետեւ անդորրացրեց երկիրը, հետամուտ եղաւ այն զարդարելու եւ եկեղեցիներ կառուցելու⁴: Իր երկիրը դրաւելու երկրորդ մի փորձ կատարեց Դերենի հայրն՝ Աշոտը, գերութիւնից վերադառնալուց յետոյ ի նպաստ որդուն, բայց նոյնպէս ձախողեց եւ վերջապէս հաշտեցին իրար հետ⁵:

Մեծն Լեւոնի մայրը՝ **Բիթան**, առանձին հոգածութիւն ունէր որդու թագաւորութեան վրայ, որն անժառանգ լինելով, արքան մտադիր էր թողնել այն Անտիոքի իշխանորդուն՝ Ռուբէնին, որ իր եղբոր դստեր՝ **Ալիթի**⁶, ծնունդն էր. «պատանի գեղեցկատեսիլ, երկար հասակով, խարտեաչ մազով, ինչպէս ոսկու թել, գովելի ձիավարժ, իշխանական պատկառելի ձեւով եւ ամձամբ սուրբ»: միով բանիւ՝ Ալիթի կերտած գաւակը, որ Լեւոնն ինքն սնուցանել էր տւել «մեծ գոլշութեամբ»⁷: Արքայամայրն տեսնելով որդուն աւելի տկար քան ծերացած եւ վախենալով նրա կեանքի մասին, զրդեց այն ապահովել յաջորդութեամբ: Եւ նա 1211-ին նոյն այդ «**խր մօր թելադրութեամբ**» ներկայացրեց Ռուբէնը աւագանուն, նրան ժառանգ կարգեց իրեն եւ նրան հպատակելու երդումն ստացաւ իշխաններից: Ապա Հեթումին՝ Հեղինէ՝ Լամբրոնի⁸ նախկին տիրոջ, եւ «հայր Թրագարկուն»⁹, որպէս զեսպան ուղարկեց առ պապին իննովկենտ Գ եւ Ոթոն՝ կայսր Գերմանիայի, թագ բերել տեց ու պսակեց պայազատին⁷: Այդ կարգադրութիւնից յետոյ էր, որ Զապէյը ծնւեց եւ ըստ իրաւունքի ինքը ժառանգեց հայրենի իշխանութիւնը փոխանակ Ռուբէնը, ինչպէս տեսանք վերը⁸:

Աղւանի Արաս թագաւորն, երբ անորդի մեռաւ⁹, գահը կորստեան վտանգի մէջ էր, նրա քոյրը՝ **Բաւրինան** կամ **Բաւրինեան**, «անհնարին սգով վարանում էր», ասում է Գանձակեցին, խորհելով, որ «բնաջինջ լինեն յազգէն»: Իր քոյրերի աշխարհուրաց ու եկեղեցաչէն ոգին չունէր նա եւ մի սիւն միայն տւեց Սանահնին¹⁰: Բայց գործնական միտքը եւ ամբողջ ուշադրութիւնը կենտրոնացրեց հայրենի աթոռի պահպանութեան: Եւ ահա յանկարծ լսեց, թէ մի կին կար՝ «որ մի ստնդեայ մանուկ ունի քո եղբորից»: Ստոյգ էր թէ ոչ եղբոր այդ հայրութիւնը, յայտնի չէ այդ բացատրութիւնից: Ապօրինութիւնն էլ արգելք չէր ժառանգութեան, ինչպէս տեսանք ուրիշ օրինակներից

1. Արծ. 235-36: 2. Նոյն՝ 239-40: — 3. Աստ՝ 208: — 4. Տրգ. Կիլ. 308, 296: 5. Աստ՝ 64: — 6. Տրգ. Կիլ. 305. հաւանօրէն եւ քահանայացած: 7. Անդ՝ 302-4. Հւթ. յշտ. 1211: — 8. Աստ՝ 281: — 9. Աստ՝ 45: — 10. Աստ՝ 222:

1. **Հյրն**. 1934, մրտ. 151: — 2. Աստ՝ 44: — 3. Արծ. 231, 233:

եւս¹։ Ուստի Բաղրինեան այդ յայտնությունից «զարթացած՝ առնում է տղային ու սնուցանում»² անունն Ազարթան գնելով. որ յետոյ «եղաւ ժառանգակալ Մածնարեղի»³։ որ իրենց արքունիքն էր։ Իսկ Արասի կենակիցն ու գահակիցը **Նաճաճ** ընտ չնայեց ամուսնու այդ յանկարծադիրա ժառանգին. ջանալով հանուցել յոյնն արահել հասարակաց օգտակար գործերի վրայ⁴։ Բայց տալն հասաւ նպատակին. ապահովելով հայրենի գարմի յաջորդությունն Ազարթանով. որ ապա հայր եղաւ երեք գահակների⁵ ու որի նկարագիրն ու կեանքն յայտնի է մեզ⁶։ Իր պաշտպանի հետ գուցէ նոյնն է Հաղարծնի ուխտի անթւական մի արձանագրութեան մէջ յիշած Մարրանդեան Բէգի կինը՝ **Բորինան**⁶։

Նոյն պարագան կրկնում է Նանայի եղբորորդու՝ Զաքարեան Աւագի հետ. որ մեռնում է թողնելով մի դուստր եւ անհարապատ մի մանուկ որդի⁷։ «որ վերջրեց նրա քրոջը (Աւագի) սնուցանում էր»⁸։ Այդ քոյրը քաղաքագէտ ու վարչագէտ **Թամթան**⁹ է երեւում. որ յայտնի է նախանձաշուգուծիւնը կանգուն պահելու եղբոր յաջորդութիւնն յանձին այդ մանկան. որ յետոյ յիշում է Սահիպ Դիւան կոչմամբ. իրբեւ պարոն Անույ¹⁰։ որի որդին Զաքարէն հաստատում է՝ թէ ինքն է «թոռն ամբարակ Աւագի»¹¹։ Մինչեւ ապօրինի որդու հասնելն. Աւագի կնոջն ու դստերը յաջորդած տեսանք նրա իշխանութեան մէջ¹². անփոյթ գուցէ եւ անտեղեակ միւս մանկան գոյութեանը եւ նրա հօրաքրոջ գաղտնի նպատակին ու գործունէութեանը. որ համոզւած էր. թէ մի դուստր չէր կարող յաւերժացնել հայրենի գարմը։

Մեր արքայազունների կենցաղի մէջ կարեւոր դերեր ունեցել են երբեմն նրանց ստնտուներն անգամ, որոնց տեղեկութիւններն եթէ ճշգրտօրէն պատմական չեն. մատնանշում են գէթ հայ բարքերն եւ նրանց մէջ կաթնատուների ունեցած բաժինը։ Այսպէս Սանատրուկը դեռ մանուկ. երբ դայեակի զրկի մէջ Եղեսիայից դէպի Հայաստան էր բերւում. Կորդւաց լեռների մէջ բքի են հանդիպում եւ ուղեկիցները ցրւում են։ Իսկ նրա դայեակը՝ **Մանոտ** Բագրատունին. կինը Խոսրէն Արծրունու. մանուկն վերջրեց «իր ստեանց մէջ» ցրտից պատսպարելու համար։ Երեք օր այնպէս մնացին ձեան ներքեւ. մինչեւ խնդրակները մի շան առաջնորդութեամբ գնացին գտան նրանց¹³։ Այսպէս փրկեց Սանոտը Հայոց ապագայ թագաւորին. որ Սուրդասը նկարագրում է «հոգով մեծ դէպի ամենքը», արդար եւ ժուժկալ¹⁴. ուր մեր խախուտ

ստանդուծիւնը խուժգուժ մի կերպարանք է տւել մեր հեթանոս իշխողներին ամենից ատաքինի անձին։

Աւելի նշանաւոր է Արտաշէսի կաթնատուի գործը։ Երւանդը բռնարար գրաւում է վախճանած Սանատրուկի գահը. կոտորելով նրա գահակներին։ Նրանցից ազատում է մանուկ Արտաշէսը. «որ վերջրեց նրան ստնտուն»։ որի անունը չի նշւած. փախչում է Հերա կողմերը եւ լուր է յղում նրա դայեակին՝ Սմրատ Բագրատունուն։ Իշխանը չտապում է նրա խնդրանքով. գտնում եւ Երւանդի երկիւղից փախցնում է դէպի Պարսկաստան։ Բռնակալը գեսպաններ է ուղարկում այնտեղ. համոզելու համար թէ Արտաշէսը. որ սնուցանում եւ. մի հովւի գաւակ էր. որ «այդ ստնտուն խարել է»։ ասում էր Սմրատին։ Մանուկը մեծացաւ. դայեակի օգնութեամբ գրաւեց հայրենի գահը. չնորհիւ ստնտուին. որ Գիսակ որդուն էլ գոհեց արքայորդու յաջորդութեանը¹։

5.- **Տէրութիւն սրբափայլերից**.— Ըստ մի սովորութեան. որ արդէն ծանօթ էր Զ դարում յոյների մօտ եւ քիչ յետոյ նաեւ արեւմուտք անցաւ. իսկ մեր մէջ աւելի վաղ էլ հանդիպում ենք. ազնւականները կառուցելով կամ գնելով մի եկեղեցի կամ մենաստան նրա **տէրը** կամ **ժառանգաւորն**. եւ միջնադարեան եկամուտ բառով **պատրոն** (patron) էին դառնում. վարելով այն ըստ կամս. ընտրելով կամ հրաժարեցնելով նրա առաջնորդն ու պաշտօնեաները. «վանական գոր կամին հանեն եւ արկանեն»։ գրում է Դւինի 645-ի ժողովը²։ Եւ այդ իրաւունքը տեւում էր յաջորդաբար նոյն տոհմի պայագատներին։

Օրինակ՝ Վաղարշապատի վանքն ու կաթողիկէն Ե դարում ենթարկւած էր Մամիկոնեանների իշխանութեան եւ մեծն Վահան շքեղաբար նորոգեց այդ «իր նախնիների հնացած գործը»։ ասում է Ղազարը³։ Ինքն ընտրեց ու զցեց պատմիչին էլ նոյն տեղի հոգաբարձութիւնից. ինչպէս տեղեկացնում է նա նրա գրած թղթի մէջ։ Իշխանական կամ քաղաքական տիրապետութեան մէջ մասն էր ուրեմն այդ իրաւունքն հասարակաց վայրերի վրայ։ Մամիկոնեանները դարմանում էին իրենց այդ աւատը «պտուղներով եւ ամենայն պիտոյքներով»⁴։ Բայց կային. որ ընդհակառակն ընդունում էին իրենց հասած մի բաժինը իբրեւ տուրք. ըստ յիշւած ժողովի⁵։ Ուրիշներ. որ «ժյատութեամբ» չահագործում էին նրանց⁶ եւ որոշներն էլ «ընտանեօք վանքում էին նստում. ասում է. արհամարհելով Աստուծոյ եկեղեցին»⁷։

Այդ ժողովի տէրերի մէջ յիշւում է «այր **եւ կին**» միասին. որ կանայք եւս կարող էին ժառանգական իրաւունքով ընդունել եւ վարել նոյն իշխանութիւնը։ Այս

1. Աստ՝ 45։ — 2. Կիր. 72։ — 3. Աստ՝ 236։ — 4. Կիր. 72։ — 5. Աստ՝ 63, 97։ — 6. Աղ. հնդ. 1913, Բ. 64։ — 7. Աստ՝ 45։ — 8. Կիր. 181։ — 9. Աստ՝ 283։ — 10. Շիր. 62։ — 11. Շհ. Բ. 183։ — 12. Աստ՝ 284։ 13. Խոր. Բ. 19։ — 14. Սուրդ. Բ. 2, 668։

1. Խոր. Բ. 19, 19։ — 2. Կան. Ժ։ — 3. Փրպ. 479։ — 4. Նոյն՝ 589, 591-92։ — 5. Կան. Ը։ — 6. Կան. Ժ։ — 7. Կան. Ը։

պատճառով Հոսամոսի վանքում 1228-ին հեջուր Գրիգորը՝ Սակոեանց տոհմից, որ վերին իրազեմի տեղերից էին եւ նոյն ուխտի, կտակում է, թէ «այս տեղի պատրոնն ու լինի ալրերի կամ կանանցից, ու կաշառքով հայր դնի այնպիսին նպոս առնէ պիտղային»¹։ Ուրեմն տիկնայք եւս իրաւունք ունէին վանահայրերի ընտրութեան։ Սրա գործնական օրինակն էլ կայ Բագրատունի *Ռուսուգանի*² վարման մէջ, որ ուզելով «առաւել պատել եւ մեծարել» Հաղրատին, իր հարց հանգստարանը. «եղ զսուրբ ուխտս ի ձեռս տեառնս Բարսեղի» գրում է ոմն՝ Սարգիս, 1172 թվին³։ Իր վրացի ամուսինն Իւանէն կենդանի է եւ իշխանը նոյն կողմերի, սակայն մենաստանի տէր ու կարգադրիչը տիկինն է, իրրեւ ճետ ու ժառանգ Բագրատունեաց։

Նորափառը նոյնպէս աւատ էր Սիւնեաց իշխանական տանը եւ ԺԳ դարում Սարգիս եպիսկոպոսը մի հիւրատուն է շինում այնտեղ «հրամանով ամենասրհնեալ իմ պարոնների Տարսայիճի եղբոր՝ Սմբատ արքայի, եւ իր ամուսնու՝ Մինա խաթունի»⁴։ Որ կենակցի հետ իշխանակից է նոյն մենաստանի վրայ։ Դւինի վերոյիշեալ ժողովը սահմանեց, որ տէրը կարողանայ «ինքն ունել զամենայն» մինչեւ որ կենդանի է եւ իրեն ժառանգ թողնի տոհմակիցներից, բայց ոչ բնաւ մի օտարի⁵։

Իրրեւ թւական էլ գործածւում է երբեմն մենաստանի տիրապետութիւնը, որի մէջ նոյնպէս յիշուում են տիկնայք։ Այսպէս 1284-ին մի Աւետարան է գրւել Գնդեվանքի մէջ, Յակոբ կաթողիկոսի, նահանգի Սարգիս եպիսկոպոսի, ու Պապաք իշխանի⁶ օրով. «եւ այս մենաստանի տէրութեան պատրոն Դաւթի եւ նրա ամուսնու Թամսերի»⁷։ Այս կարգից ուրիշներ էլ կան, բայց այրերի կամ տոհմերի անունով։

6.- *Արտաքին կցորդութիւններ*. - Թէ ինչքան պատիւ էր վայելում հայուհին քաղաքական կեանքի մէջ, յայտնի է նաեւ նրա հաղորդակցութիւնից արտաքին իշխանութիւնների հետ, որոնք ճանաչում էին նրա աստիճանն ու ընծայում էին պարտուպատշաճ մեծարանք։ Դ դարում Հայքը Վարազդատին⁸ վտարելուց յետոյ, կասկածելով նրա բարեկամ յոյների թշնամութեան մտածեցին յենւել Պարսկաստանի պետութեան վրայ։ Այս նպատակով «ռազարկեցին Զարմանդուխտ Հայոց տիկնոջը», որ գահի պահապանն ու փոխանորդ տեսանք⁹, «եւ Մանուէլ սպարապետին» նախարարներ ու նւէրներ առ արքայից արքան, որոնք գնացին յանձնեցին նրան «տիկնոջ հրովարտակն եւ Հայոց սպարապետի». կնքեցին դաշինքն ու վերադարձան, միասին բերելով Սուրէն մարզպանին մի բանակով պահել ի թշնամեաց զտիկինն Զարմանդուխտ»։ Սուրէնը նոյն

«տիկնոջը» բերեց արժանի արքայական նշանակներ, «թագ, պատմոճան եւ պատ թագաւորներին». թագեր նաեւ Արշակ ու Վաղարշակ արքայորդիներին եւ այլ պարզեւներ սպարապետին։ Այնտեղ «տիկին Զարմանդուխտը եւ ... Մանուէլ մեծ ուրախութեամբ մեծարում էին Սուրէնին»¹։ Պարսկաստանի արքան յետոյ «ստէպ առաքում էր պարզեւներ Զարմանդուխտ տիկնոջն» ու սպարապետին, մինչեւ որ յարարերութիւնները խանգարեցին² եւ Մանուէլը հրովարտակով կայսերի պաշտպանութեան յանձնեց նորից Հայոց գահն ու աշխարհը³։ Պարսիկ եւ յոյն քաղաքականութեան ծանօթ մրցութիւնն էր⁴, որ տեղի էր ունենում այդտեղ, նոր մի փաստ էլ տալով յոյների բարեացակամութեանը դէպի մեր ազգը եւ մերոնց վստահութեան, որ ունէին նրանց վրայ։

Ակնարկեցինք յաջորդ բաժանմանն ընդհանրական եկեղեցու միութիւնից եւ վերստին միացումը մեր Պահլաւունի եւ Կիլիկեցի հայրապետների ու թագաւորների օրով, արեւմտեան եկեղեցու հետ⁵։ Դրանց մօտ լինելը արեւմտեան աշխարհին եւ քաղկեդոնական խնդրոյ հանդարտախոհ քննութիւնն, նրանց մտքերից ցրեց նոյն ժողովի մոյրութեան կանխակալ համոզումը, ինչպէս վկայում են ժամանակակից յիշատակարանները։ Եւ նախ Պահլաւունի առաջին կաթողիկոսը Գրիգոր Վկայասէրն եղաւ, որ գնաց անխտրաբար Կոստանդնուպոլիս ու Հռոմ, եւ պատեց ու նրան պատեցին նրանց քաղաքական ու եկեղեցական բարձրագոյն իշխանութիւնները։ Իր յաջորդը՝ Գրիգորիսը, մասնակցեց Հատինների կրօնական ժողովներին Անտիոքի եւ Երուսաղէմի մէջ եւ պատկրակութիւն յղեց դէպի Հռոմ։ Սրա եղբայրն ու յաջորդը՝ Ներսէսը, բանակցեց Մանուէլ կայսեր հետ, հայայոյն եկեղեցական միութեան համար եւս։ Համաձայնութիւնը գոյացաւ եւ դեռ չկնքւած վախճանեց հայրապետը։ Իր յաջորդը՝ Գր. Տղան, առաջ տարաւ խնդիրը եւ Հռոմկլայի մեծ ժողովը, որի մէջ Համբրոնացին կատարեց իր նշանաւոր ատենաբանութիւնը⁶, վճռեց միութիւնը, որ անգործ մնաց՝ այս անգամ կայսեր վերահաս մահամբ։ Իսկ Կիլիկիայի հայրապետական եւ արքայական գահերի Հռոմի հետ մնայուն եւ սիրալիր յարաբերութիւնների ու թղթակցութիւնների վաւերագիրքը շատ հարուստ են Կղ. Գալանոսի, Հ. Չամչենի եւ Հ. Ալիշանի գործերում⁷ եւ շարունակւում են նաեւ Կիլիկեան շրջանից յետոյ մինչեւ ԺԸ դարը։

1. Ն. Սրգ. 152: — 2. Աստ՝ 56: — 3. Հյոյ. 382: — 4. Մակ. 203. աստ՝ 50: — 5. Կան. Ը: — 6. Աստ՝ 226: — 7. Պղբ. 138-39: — 8. Աստ՝ 278: — 9. Աստ՝ 278:

1. Փաւս. 245-46: — 2. Աստ՝ 278: — 3. Փաւս. 257: — 4. Աստ՝ Է, 1: — 5. Աստ՝ Է, 1: — 6. Աստ՝ 178: — 7. Հմմտ. Կար. խնդ. 495-509:

Այդ միութեան գործիչներն ու նեցուկներն մէջ մտել են հայ տիկնայք էլ. հանրային կեանքի մէջ իրենց ունեցած յայն մասնակցութեան հետեւանքով եւ նրանց մէջ ճշմարիտ մի ախոյեան էր ծանուցւած ներսն ու դուրսը. «տիկին Մարիուն (կամ Մարիւն), քոյրը *Կեռան* թագուհու¹», որի տիկին կոչումն ամուսնացած է ցոյց տալիս նրան. բայց կենսակիցն անյիշատակ է²: 1289 թվականն էր եւ բարեպաշտ Հեթում Բ ղեռնոր բռնած հայրենի պառագանք: Նիկողայոս Դ Պապը լսելով այդ յատուկ կոնդակներ յղեց նրան, թորոս եղբորը, Լեւոն սպարապետին, Օշին մարաջախտին եւ միւս իշխաններին ու ժողովրդեան. յորդորելով հաստատուն պահել իրենց միութիւնն Հռոմի եկեղեցու հետ: Առանձին մի թուղթ էլ գրեց առ նոյն Մարիւնին՝ մօրաքոյր արքայի, որի այդ մասին ունեցած նախանձալուգութիւնը լսել էր Հեթումի լատին պատիրակից եւ որին այսպէս էր ասում. «Յորդորում ենք քո Ազնուութիւնդ ի տէր Յիսուս Քրիստոս, որպէսզի մտքիդ աչքերը բարձրացնելով առ Աստուած եւ ի փրկութիւն եւ ի գործս ողորմութեան՝ ուղիղ դիտաւորութեամբ, մտածես պահել հաստատապէս ու մեծարանքով քրիստոնէական հաւատքն ու *յիշեալ միութեան անընդհատ շարունակութիւնը* եւ ջանաս փութոյ պնդութեամբ գործադրես ինչ որ հաճոյ է աստուածային մեծ վայելչութեան». եւ մի կարեւոր պարագայ՝ «*միւսներին էլ բերես նրա պահպանութեան ու շարունակութեան*, ըստ շնորհների, որ տրւած է քեզ Աստուծոց» եւ այլն³. խօսքեր, որոնք յանձին այդ տիկնոջը մատնանշում են մի առաքելուհու:

Ակներեւ է՝ թէ սրբակրօն *Թեւանութիւն*⁴, այդ եռանդոտ դասեր ազդեցութիւնը մեծ էր կիլիկիայի արքունեաց եւ աւագանու վրայ եւ ապացոյց իր ուշիմութեան ու ձեռնհասութեան, կամ երկնապարգեւ «շնորհների» ըստ կոնդակի, մինչ իր առաքինազարդ ղշխուհի քոյրը⁵ չորս տարուց ի վեր արդէն ննջում էր արդարոց քունը⁶ եւ ինքն նրա տեղը գրաւել էր արքունեաց մէջ: Ինքն էլ մի ճետ ազատ Լամբրունի եւ սերտ փարած եկեղեցու միութեան գաղափարին իր պապի հօրեղբոր պէս⁷, իր համբաւն հասել էր մինչեւ Պետրոսի աթոռը, որ իրեն պատուում էր ինքնայոժար մի գրով, ինչ որ եզակի բան է հայ կնոջ պատմութեան մէջ, նկատելով, որ սոսկ մի իշխանուհի էր Մարիւնը: Կոնդակին իր տւած պատասխանը չունենք: Դիտելի է եւս, որ կիլիկեցի հայուհուն եկեղեցու մէջ վերստացած պատիւն է⁸, որ ցոյց է տալիս այդ տիկինը:

Հռոմի հետ թղթակցութիւնները պակաս չեն նաեւ մեր թագուհիների կողմից: Այսպէս 1317-ին Յովհաննէս ԻԲ մի թուղթ գրեց Օշին արքայի կենակցին՝ *Ծոհանային*¹, յորդորելով շահել հայերին²: Կայ մի ուրիշն էլ առ այդի *Մարիւն* թագուհուն ու խնամակալին³, որ 1372-ին զգալով Դ Կոստանդնի զահի տատանումը, խորհեց ապահովել այն ի նպաստ իրեն: Եւ դեսպաններ ուղարկեց Հռոմ, Նէպոլիս ու Վենետիկ, խնդրելով նոյն իշխանութիւններից փեսայացնել իրեն Բրունսուկի Ոթոն իշխանը. եւ նրան յանձնել Հայոց թագաւորութիւնը, որով ինքն էլ վերստին բոլորելու է ղշխուհու պսակը: Գրիգոր ԺԱ պապն հաւանեց իր խնդրանքն եւ այդ իմաստով մի թուղթ էլ ունի գրւած առ Փիլիպպոս իշխան Տարենտային⁴: Սակայն հայրապետի միջնորդութիւնը չբաւեց եւ տիկինը չունեցաւ Անձեւացեաց *Հեղինէ* տիկնոջ յաջողութիւնն ու բախտը⁵, որով զահն անցաւ վերջին Լեւոնին⁶:

7.- *Միջնորդութիւն*.- Բարբարոս ցեղերի Հայաստան արշաւանքների շրջանում, մեր իշխանները յաճախ մատնւում էին դժւարին կացութեան եւ կարօտւում էին ողորբելու բռնաւորներին: Բայց ի՞նչպէս գործ դնել այդ: Անձամբ գնալը նշանակում էր ծուղակի մէջ բռնւել ու կորչել: Դրա համար հարկ էր լինում երբեմն այդ փափուկ պաշտօնն յանձնել տիկնանց, որոնք գիտէին ճարտարութեամբ եւ իմաստութեամբ գլուխ բերել այն:

Յուսուփը 851-ին հզօր մի բանակով մտաւ Հայաստան, մտադիր լինելով ձերբակալել եւ ջնջել Վասպուրականի տէր՝ Աշոտին, եւ նրա քեռուն՝ Բագարատ Բագրատունու՝ Տարօնի իշխանին, որոնք հզօր սիւներն էին հայ ազատութեան⁷ եւ ապա նւաճել ամբողջ երկիրը: Հասաւ, բանակ դրեց Արծրունեաց Աղամակերտ ուստանում եւ հրաւիրեց Աշոտին՝ որ իմանալով նրա չար միտքը, իր գնդով հեռացաւ Մարդոստանի կողմերը: Այնտեղից ողորակաւ մի թուղթ գրեց արաբին եւ նրա հետ պատգամաւոր յղեց իր մօրը՝ *Հռիփսիմէին*, քոյրը՝ յիշեալ Բագարատի⁸, եւ այլին՝ Բ Դերենիկի⁹, «որ իմաստուն կին էր խօսքի եւ յիրս, եւ յոյժ խոհեմ, միանգամայն եւ աստուածասէր». ճշմարիտ մի Բագրատունի եւ յանձնւած պաշտօնի յարմարագոյն անձը: Գնաց, պարգեւներով ներկայացաւ բռնաւորին, խնդրելով խաղաղութիւն հաստատել իր որդիների ու Վասպուրականի հետ: Յաջողեց համոզել նրան «եւ նրա պարգեւներն ընդունելով կատարեց խնդիրը»: Պատանդներն ընդունւեց եւ տիկնոջը «մեծ պատուով»

1. Հյդ. 545. Թագուհի սեռական է: — 2. Աստ՝ 68, 173: — 3. Գլն. Ա, 411: — 4. Աստ՝ 173: — 5. Աստ՝ 161: — 6. Աստ՝ 85: — 7. Աստ՝ 178: — 8. Աստ՝ 151:

1. Աստ՝ 69: — 2. Չմշ. Գ, 316: — 3. Աստ՝ 278: — 4. Սխ. 544, 560: — 5. Աստ՝ 285: — 6. Աստ՝ 278: — 7. Աստ՝ 215: — 8. Աստ՝ 215: — 9. Աստ՝ 136:

վերադարձրեց: Բայց վազրի հետ չի կարելի բարեկամանալ. ինչպէս տեսնելու ենք յետոյ. որ բռնեց ու գերի տարաւ Բագարատին իր ազդատոհմով հանդերձ¹:

Յուսուփն, որ սպանեց հայերի ձեռքով, յաջորդեց Բուղան, որ եկաւ պաշարեց Աշոտին, թոռնաւան գաւառի նկան ամրոցում: Նրա զինակիցների վատութիւնն ստիպեց իշխանին անձնատուր լինել թշնամուն եւ դնալ տարադիր: Իսկոյն վասպուրականի իշխանութիւնը ձեռք առաւ նրա եղբայրը՝ Գուրգէնը, որ իր ազատների հետ շտապեց ապաստանելու Որսիրանից գաւառի Թւա գիւղի վերեւում գտնւած լեռան հովիտների մէջ: Բուղան հետապնդեց նրան: Արծրունին ուզեց կրկնել եղբոր առաջին փորձը եւ մօրը պատգամաւոր յղեց Բուռնորին խաղաղութիւն խնդրելու, խոստանալով հնազանդութիւն եւ հարկատուութիւն: Հռիփսիմէն գնաց «կանգնեց զօրավարի առաջ, խօսեց նրա հետ ըստ պատշաճի»: Կեղծաւորութեամբ հաւանութիւն յայտնեց ոստիկանը, մինչեւ ձերբակալէր Գուրգէնին, իր մօտ պահեց տիկնոջը, մինչեւ «ընդարձակի» եւ օր ըստ օրէ ռոճիկ տալով «ըստ արժանի մեծ տիկնոջն՝ Հռիփսիմէին»: Գուրգէնը ի վերջոյ հարկադրեց պատերազմել նենգաւորի հետ եւ յաղթեց: Այն ժամանակ Բուղան սուտ երդմամբ յաջողեց իր մօտ բերել Արծրունուն, որ կապեց ու գերեց նրան եղբոր մօտ Սամառայում: Դառնացաւ դեսպանուհու մայրական սիրտը եւ չուզելով յետ վերադառնալ առանց իր որդուն, «կոծելով եւ աշխարելով» նրանց հետեւեց կամաւոր գերութեամբ²: Հայուհու ճակատագիր:

Ատրպատականի ոստիկանն՝ Ափշինը, իր իշխանութեան ներքեւ անխլիրտ ձերբակալելու համար Սմբատ Ա Բագրատունուն, 877-ին պահանջեց ու ստացաւ պատանդներն, որոնց մէջ եւ արքայորդին՝ Աշոտն, ու թագաւորի Սահակ եղբոր զաւակը՝ Սմբատը: Վերջինի մայրը, պատմիչից անանուն թողնւած, չհանդուրժեց իր սիրասուն որդուց զրկւելը: Եւ երբ մի օր ոստիկանը Դւին եկած՝ իր տեղն էր վերադառնում, տիկինն շտապեց հասաւ նրան, իր հետ տանելով ոսկի, արծաթ ու շատ բաներ: Մունկի իջաւ նրա առաջ «արտասաթոր կականմամբ», յիշեցնելով իր այրութիւնը եւ «զաղէկոտոր խնաման», որ ունէր զաւակի վրայ: Ծմլեց արաբի սիրտը նրա պերճախօս ու համոզիչ լեզուից, ընդունեց պարգեւները, յանձնեց որդուն եւ ուղարկեց տուն³: Այսպէս այդ տիկնոջ պատգամաւորութիւնն աւելի արդիւնաւոր եղաւ եւ հասաւ նպատակին քան Սմբատի արքայական հզօր ձայնը, որի զաւակը մնաց այնտեղ դեռ մի ժամանակ:

Հ. Չամչեանը գրում է. թէ Խաչիկ կաթողիկոսի մահանից յետոյ՝ «Մարիամ թագուհին, զուտոր Գագիկ Արասեանի» Կարուց արքայի եւ շատ սիրելի ու մեծարոյ Եւդոքսիա կայսերուհու, 1065 թին «բազում աղերսանքով» խնդրել եւ համոզել է նրան, կայսեր հաւանութիւնն առնելու նոր հայրապետի ընտրութեան համար եւ հասել է փափաղին Գրիգոր Վկայասէրի կաթողիկոսացմամբ¹: Սակայն հայ թագուհին չի տեսնում նոյն պատմիչի նշանակած ծանօթ աղբերաց մէջ եւ առել է անանուններից: Հ. Ալիշանը նոյնպէս չի գտել այդ տեղեկութիւնն, որով ընտրութեան հետամուտ է լինում տարտամօրէն «Գագիկի եւ իր զշխուհու» (կամ զուտորը) *Մարիամը*², ուր թագուհին *Պորանդուխտն* էր, եւ զաւակը՝ *Մարեմը*³: Շնորհային⁴ նրա կենսագիրը⁵, Վարդանը⁶ ու Յայսմաւուրը⁷ միայն Գագիկին ընծայում են այդ գործը: Վերջապէս հարցական է մնում արքայազուտորի կատարած այդ միջնորդութիւնը, որի «թագուհին» էլ պիտակ անուն է թւում ինձ⁸:

Վիրքը 1249-ին խորհեցին ապստամբել թաթարների դէմ, որ իշխում էին նրանց եւ Հայոց: Նրանք իմացան ու մեծ մի ջարդ պատրաստեցին քրիստոնեաներին: Նրանց զլխաւորներից մէկը՝ Ջաղատան, որ բարեկամ էր Զաքարեան Աւագի, սպառնացող վտանգն իմացնել տւեց եւ միանգամայն աշխատեց համոզել իր ազգակիցներին հրաժարել այդ շարիքից: Բարեսիրտ թաթարին օժանդակելու շտապեց Աւագի մայրը՝ *Պորակը*⁹ կամ *Պօշաքը*: Գնաց նրանց մօտ եւ «երաշխաւոր եղաւ իր որդու համար միամտութեան առ նոսա» եւ թէ ինքն իսկ շուտով պիտի գար իրենց մօտ, ինչպէս կատարեց էլ եւ վկաների բերանով հաստատեց իր հաւատարմութիւնը: Տիկինը մեծ մի գործ կատարեց, զսպելով թաթարների վրէժխնդրութիւնն եւ փրկելով որդուն ու երկիրը կոտորածից¹⁰:

8.- *Պատանդութիւն*.- Հայուհին քաղաքական կեանքի մէջ մինչ այժմ յիշւած պատուարեր մասնակցութիւնների հետ, ունեցաւ դժնդակ մի բաժին էլ: Տղամարդկանց պէս եւ կամ նրանց հետ պատանդ գնալ օտար իշխանների մօտ, երաշխաւորելու համար իր ամուսնու, որդու, եղբոր կամ հօր անկեղծութիւնը կնքւած դաշինքներով կամ յանձնառութիւններով: Նա սովորաբար գտնում էր այնտեղ իր աստիճանի պատշաճ մեծարանքը, սակայն եւ այնպէս օտարութիւն ու պանդխտութիւն էր այն իր համար, որը տանում էր յօժարութեամբ ի սէր իր սիրեցեալների եւ աշխարհի եւ ոչ գերծ ապրելով միշտ կեանքի վտանգներից:

1. Արծ. 128-31: — 2. Նոյն՝ 146-54, 160-69: — 3. ԹՀ. ԿԹ. 227, 234:

1. Չմշ. Բ. 989: — 2. Շն. Պրգ. 28: — 3. Աստ՝ 123: — 4. Շն. Չափ. 544: — 5. Սոփ. ԺԴ, 17: — 6. Վրդ. 102: — 7. Յուլ. 30: — 8. Աստ՝ 121: — 9. Աստ՝ 201: — 10. Կիր. 179-80:

Արարներն երբ էլ դարձնում գորացան Հոյստանի մէջ՝ Սուլեյ Սամիկունեանը՝ թէ՛ ոգորոս Ռէտունին եւ բոլոր իշխաններն ստիպեցին խոնարհեցնել իրենց պէնքերն ու հնազանդեցին նրանց. որ մեծ կողոպուտ ժողովեցին մեր երկրից եւ պատանդ տարան Ասորպատական. զիստ որ իշխաններին «եւ շատ կանանց, ուստերին եւ դուստրերին»¹. 1765 հոգի՝ Յետոյ հայերն երբ նորից ապստամբեցին Յունաստանի թերադրութեամբ արարները իժովժարար կոտորեցին իրենց բոլոր պատանդները²։ Վատերին յատուկ է եղել միշտ հօրների վրէժը տկարներից լուծելու։

Ափշին ոստիկանն 877-ին հետապնդում էր Բագրատունի Սմբատ Ա արքային, որ խուսափում էր նրա գորութեան առջեւ։ Արարը զնալով պաշարեց Կարսի ամրոցն, ուր ապաստանել էին ճգնասուն թագուհին³, նրա նուէր, դուստրն՝ Եգերացիների արքայի, եւ ամուսինը Մուշեղ որդու, «եւ այլ կանանց ազատազնդի ալլերի»։ Բերդի պահապանն Հասան Գնթունին տեսաւ, որ փրկութիւն չկայ ոչ մէկ կողմից, բանակցեց ոստիկանի հետ, յանձնեց զղեակը եւ նա շնորհեց բոլորի կեանքը, իր հետ Դւին տանելով միայն թագուհուն, նուէր եւ մի քանի տիկիներին, որոնց պատուով պահեց մինչեւ հաշտութիւն կնքեց Սմբատի հետ ու վերադարձեց։ Եւ դարձեալ պատանդ ուզեց նրա երէց դուստրին ու Սահակ եղբոր դուստրին, որոնց փոխարէն արքան տւեց իր որդուն՝ Աշոտին, եւ եղբորորդուն՝ Սմբատին, որը նախապէս տեսանք⁴ եւ իր յիշած եգերացի նուէր, որոնք այդ պանդխտութիւնն յանձն առեցին, անշուշտ, խնայելու համար երկու օրիորդների պատիւը։ Նուէր յետոյ վերադարձաւ Աշոտի հետ⁵, եւ Սմբատը կանխեց ազատեց իր մօրն իսկ⁶։

Յուսուփ ոստիկանը, անագորոյն ու տմարդի քան նախորդը, ուզեց եւ յաջողեց իր ծուղակի մէջ բռնել Սմբատ արքային սուտ երդմամբ, ձերբակալեց բանտեց նրան, ապա պահանջեց ուրանայ եւ նրա մերժման վրայ չարաչար տանջանքով նահատակեց 914-ին⁷։ Նրա որդին Աշոտը վրէժխնդիր գտնւելով խորտակեց, սասանեցրեց արարներին եւ նստեց հայրենի գահի վրայ⁸։ Յաջորդեց մեր ազատների ընտանի պառակտումն⁹, որ նորից գորացրեց հայրենեաց թշնամիներին եւ ստիպեց Աշոտին զնալ կայսեր օգնութիւնը խնդրելու⁹, թողնելով Հայաստանը համանուն հօրեղբորորդուն, որ կրում էր իր հանգուցեալ հօր՝ Շապուհի¹⁰ սպարապետական սուրբ։ Ժամանակը շատ փափուկ էր եւ Աշոտի տեղապահը պէտք ունէր մեծ զգուշութեամբ ու յարգանքով վարւելու չար ոստիկանի հետ, որը բաւական չհամարեց նրա հլու ընթացքը պահանջեց «մեծ եւ

բարեպաշտ տիկնոջը՝ սպարապետի մօրը եւ նրա երկու քոյրերին», պատմիչի անհոգութեան հետեւանքով երեքն էլ անանուն են մնացել։- եւ ուղարկեց Ասորպատական. «ի դիպահոջ գնոսա կացուցեալ ըստ պայմանի պատանդաց»։ Այդ տիկնոջ հայրենի տոհմը չգիտենք, իսկ իր դուստրերն անշուշտ տարրեր էին իրենց երեք քոյրերից, որոնք իրենց հօր կենդանութեան արդէն ամուսնացած² եւ հեռու էին ծնողների յարկից։ Այնտեղ յետոյ հրաւիրեց նաեւ իրենց եղբայրը, որ բռնաւորը, պառակտելու համար Բագրատունեաց ոյժը, նրա սիրելիների ներկայութեամբ թաղաւոր կարգեց եւ դուռ բացեց հետագայ եղբայրադաւ խաղմերի երկու Աշոտների միջեւ³ եւ որոնց ակամայ պատճառ էին եղել սպարապետի մայրն ու քոյրերն իրենց պատանդութեամբ ստիպելով հարազատներին հաւանելու բռնաւորի կամքը։

Ռուբէնը՝ մեծն Լեւոնի եղբայրը, յաջորդելով հօրեղբորը⁴, հետզհետէ ընդարձակում էր տէրութիւնը, գրաւելով նաեւ Անտիոքի իշխանի գաւառներից։ Բռնեմոնդ Գ անկարող դիմադրելու նրա գորութեանը, համակամեց ու լուռ մնաց, մինչեւ մի օր (1185-ին) Ռուբէնը – կարծում եմ ծալուած քան յայտնի – նոյն քաղաքը զնաց։ Բարեպաշտ **Ռիթայի** այդ անդրանիկը զրժեց իր ստացած մայրենի գեղեցիկ դաստիարակութիւնն եւ հեռու իր կրտսեր եղբոր զգաստութիւնից⁵, ապրում էր «պարապելով վաւաշտ ցանկութիւններով եւ պոռնկական խորհրդով»։ Եւ երեւում է թէ Կիլիկիայի հայ միջավայրի մէջ բաւական յագուրդ չգտնելով իր ախտերին, զնաց Անտիոք⁶ «ուտել եւ ըմպել պոռնիկ կանանց հետ»⁷, որոնք յանկուցիչ էին նաեւ արեւմտեան հօրներին եւս⁸։

Ճիշտ ժամանակն էր։ Բռնեմոնդն իմացաւ, սարդի պէս յարձակեց ախտի ոստայնով բռնած այդ ճանճի վրայ, ձերբակալեց ու բանտարկեց, մինչ նրա ընկերները մագապուրծ իրենց տներն էին փախչում։ Անտիոքի իշխանն իր որսն ազատելու համար, փրկանք պահանջեց Սարւանդիքարը, Թիլն ու Ճկերն եւ հազար դահեկան եւ դրանց իբր երաշխիք պատանդներ ուզեց։ Ռուբէնը դիմեց իր քեռուն՝ Բակուրանուն, Պապեռունի տիրոջը⁹, որ իբրեւ պատանդ յղեց «քրոջն (իր), եւ մօրն՝ Ռովբինուն եւ իր այլ ազգականներին», մինչեւ քեռորդին հետզհետէ կատարեց նրա բոլոր պահանջները եւ Բռնեմոնդը «ազատեց պատանդներին»¹⁰։ Այդպիսով Ռիթան քաւեց որդու անառակութիւնը, որ այդ խրատից զգաստացաւ եւ վաղահաս մահւան մօտ – ոչ աւելի վաղ կրօնաւոր դարձաւ ու թաղւեց Դրազարկի մէջ¹¹։

1. Սեր. 234, 237: — 2. Աստ՝ 168: — 3. Աստ՝ 293: — 4. ԹՀ. Կթ. 225-27, 228-29, 236: — 5. Աստ՝ 293: — 6. ԹՀ. Կթ. 293-300: — 7. Նոյն՝ 304-7: — 8. Նոյն՝ 321-25: — 9. Նոյն՝ 355-57: — 10. Աստ՝ 212: — 11. ՎՀր. 212-13:

1. ԹՀ. Կթ. 339, 363-64: — 2. Աստ՝ 60, 211: — 3. ԹՀ. Կթ. 366-68, 372-76: — 4. Աստ՝ 96: — 5. Աստ՝ 95: — 6. Տրգ. Կիլ. 264: — 7. Սմ. Տրգ. 104: — 8. Տրգ. Կիլ. 264: — 9. Աստ՝ 96: — 10. Տրգ. Կիլ. 264-65: — 11. ՎՀր. 212-13:

9.- **Դաւադրութիւն.** Ամէն ազգերի եւ մեզ մօտ եւս սոփոքական են եղել քաղաքական դաւերն իշխողների գահի կամ կեանքի դէմ: Երբեմն արդար, հասարակութեան շահի համար, եւ յաճախ անիրաւ, որոնց մէջ երեւում են, բարերախտարար քիչ անգամ, հայուհին էլ: Յիշեցինք **Փառանձեմի** զաւակցութիւնը Մամիկոնեան Վասակի հետ, նրա եղբոր Վարդանի սպանութեան մէջ¹: Տեսանք եւս, որ նրա պատճառն անձնական էր երկու զաւակների կողմից եւս, սակայն նրանք իրենց նպատակին հասնելու համար քաղաքական մի հանգամանք տեսցին խնդրին, ստեղծելով իրենց գոհի ղիտաւորութիւնը զաւելու Արշակի անձին ու թագաւորութեանն եւ այդպիսով նրա զործակցութիւնն էլ շահելով:

Տեսանք դարձեալ Պապի որդու Գ Արշակի օրով Հայոց գահի բաժանումը եւ նրա հաստատուելը յունական կողմն եկեղեաց մէջ²: Իր եղբայրը՝ Վաղարշակը, որ պատուով իր «երկրորդն» էր կամ կէս թագաւորը³, շուտով վախճանեց եւ աները՝ Սահակ ասպետը⁴, որ արքայի հետ էր, օգտուելով թերեւս նրա երիտասարդութիւնից, իւրացրել էր փեսայի պատւի նշանակները կամ «արքունական զարդը»: Հեզաբարոյ Արշակն երեւում է աչքը փակել էր այդ յանդգնութեան վրայ, որ սակայն թագուհին՝ **Վարդանդուխտը**, չներեց, որը խորենացին համարում է Բարիկ Սիւնեցու⁵ դուստրը, մինչ մենք Մամիկոնեան Մանուէլի գաւակը տեսանք Փաւստոսի հետ⁶: Եւ անդուզ զրգուեց ամուսնուն Բագրատունու դէմ, որ այդպէս «հանապազ հրապուրում էր իր կնոջ կողմից», սկսեց ինքն էլ «չարամտութեամբ նայել» եղբորն աներոջը: Սրա ազգականներն եւս Սպեր Գաւառից, յայտնի չէ որի թելադրութեամբ, իր մասին «քսութիւն սուտ» հասցրեցին արքայի ականջին, որ բոլորովին պղտորւած, «չարչարեց նրան» կամ նեղը դրեց:

Սահակը զգաց, որ իրեն այլեւս տեղ չկայ Արշակի մօտ եւ զլխին մեծագոյն մի փորձանք դեռ չեկած, փախաւ գնաց պարսկական կողմը խոսրովի մօտ, որ նրան ընդունեց ցնծութեամբ եւ նրան սպարապետ կարգեց եւ այդպէս Արշակը զրկեց քաջ մի օգնականից: Նոյն ասպետն ապա պատերազմի դուռ բացեց երկու թագաւորների միջեւ, զարկեց Արշակի բանակին եւ փախուստի մատնեց նրան, որ յետոյ հիւժախտից վարակեց ու մեռաւ, հինգ տարի յետոյ իշխելուց բոլոր Հայոց եւ երկու ու կէս արեւմտեան բաժնի վրայ: Նրա գահի հետ մեծն Մանուէլի դստեր տիկնութիւնն էլ մայր էր մտնում եւ իրենց կուսակից նախարարները գնացին յարեցին խոսրովին⁷:

Սրա նման իսկապէս քաղաքական էր Եւ եւոնի դէմ լարած դաւն էլ, որի մէջ երեւում է նաեւ Դ Կոստանդինի կինը: Դուստրն էր Օշինի նոյրեցու¹, անունն անծանօթ: **Օշինդուխտ** ասենք: Պապեոնի Հեթումեան ճիւղից², որով եւ տոհմակից էր ամուսնուն, որ նոյրեցի Հեթումի որդին էր³: Կոստանդինն աւելի իր անձն ու հարստութիւնն էր սիրում քան գահը, որի հարազատ ժառանգը չէր, եւ աշխարհի, ութամեայ թագաւորութիւնից յետոյ զաշնագրեց Բարեյոնի սուլթանի հետ, մեր երկիրն նրան յանձնելու, այն պայմանով որ ինքն ու ստացւածքն անցնէին Կիպրոս: Դաւն իմացեց եւ զաղտնապէս Լեւոն Լիւսինեանին հրաւիրեցին Հայք, Տիւրսոսի տիկնոջ՝ **Ջապլունի** թոռանը⁴, ստանձնելու իր հօրեղբոր՝ Բ Կոստանդինի գահը եւ գալուց առաջ խողխողեցին զաւարդին 1373-ին⁵, որին անմասն էր իր յաջորդը: Հասաւ Լեւոնն⁶ եւ արքունի դանձր կողոպտւած գտաւ: Բուն գողից, որ պարոն Վասին էր՝ Թորոսի որդին, ամբաստանելով այրի թագուհին, նրա հետ բանտարկեց, քննեց եւ անմեղ եղաւ⁷: Լեւոնն աւելի առաջ գնաց իր մեծանձնութիւնն դժբախտ տիկնոջ հանդէպ եւ նրա սուգն սփոփեց՝ ամուսնացնելով իր սիրելի Մատթէոս կապպացու հետ, որին տէրութեան⁸ ասպետ ու ղիւանապետ կարգեց: Հայոց նախկին թագուհուն ուրիշ բան չէր մնում, բացի երախտագէտ լինելուց նոր արքային, սակայն ճիշտ հակառակը պատահեց:

Այդ շրջանում մատնութիւնն ու սպանութիւնը թագաւորների առաքինութեան կարգն էր անցել Հայոց մէջ: Կարող էին մի թագաւորին գահազուրկ անել, եթէ իսկապէս վնասակար էր, բայց ոչ, պէտք էր սպանութեան հաճոյքը վայելել: Իսկ քաղաքական ոճիրներն ազգերի քայքայման կարապետներն են, որ գուժում էին հայկական ազատութեան վերահաս վախճանն էլ: Այդ հոգուն զոհ գնաց Լեւոնն ինքը, վերջին պսակաւորը, որի գահակալութեան սկզբից սկսեց դաւն նրանց կողմից «ռովքեր չէին ուզում քաղաքը (Սիսն ու տէրութիւնն) մնար քրիստոնեաների ձեռքում»⁹, այլ հաւատքի թշնամիների, որոնց լուծը հաճելագոյն էր հայերին: Այս էր պատճառը եւ զուր է ու պատմութիւնից դուրս՝ կրօնական խնդիր ենթադրել արդէն լայնախոհ Կիլիկիայի մէջ¹⁰: «Դաւաճանութեան գլուխն էր» ազգի հոգեւոր պետը՝ Ե Կոստանդինը, - ինչ խայտառակութիւն, վերոյիշեալ Վասիլը եւ Օշինդուխտն իր ամուսնու հետ¹¹, ա՛յսպէս փոխարինելով իրենց ընդունած բարիքներին: Դրանց գործակիցն էր նոյն տիկնոջ եղբայրն՝ Աշոտը, որը Լեւոնի գալուց առաջ փախել էր դէպի Բաբելոն եւ իր հաւատքը վաճառելով եղել էր «ոմն մեծ իշխան»: Նրան գրեցին՝ սուլթանի բանակով գալ եւ գրաւել

1. Աստ՝ 183-84: — 2. Աստ՝ 91-92: — 3. Փաւս. 256: — 4. Աստ՝ 54-55: — 5. Խոր. Գ. խա: — 6. Աստ՝ 54-55: — 7. Խոր. Գ. խգ, խդ, խզ, խը:

1. Դրդ. 119: — 2. Սիւ. 411-13: — 3. Անդ՝ 413. Դրդ. 59: — 4. Աստ՝ 69: — 5. Դրդ. 68: — 6. Աստ՝ 279: 7. Դրդ. 105, 109-11: — 8. Նոյն՝ 130: — 9. Նոյն՝ 116: — 10. Աստ՝ 290: — 11. Դրդ. 130:

կիրկիլան եւ թագաւորել: Բայց նա, որ յառ ցիտէր իր ազգի նկարագիրը, չհրապուրեց այդ կռիւն եւ գործն յանձնեց սուլթանին, որ յղեց Բուզընքիւրին եւ Սիւր պաշարեց:

Դաւադիրները վախեցան այդ գործարկից եւ նրա պաշտօնակիցն՝ Հայրա Մելք ամիրային, հրաւիրեցին նրան մատնելու համար քաղաքը եւ նա շտապով հասաւ: Կորովի Լիւսինեանը քաջապէս ղիմադրեց թշնամիներին, ամրանալով բերդի աշտարակի մէջ: Այն ժամանակ դաւադիրները՝ կաթողիկոսն ու Օշինդուխտն էլ միասին, խորհեցին իրենք իսկ վերջացնել բարբարոսների գործը եւ Մատթէոսին մի քանի հոգով ուղարկեցին սպանելու թագաւորին: Լեւոնն արդէն վիրաւոր եւ անկողնում, նրանց յարձակման աղմուկից վեր վազեց, գինեց եւ աշտարակի գաղտնի անցքից փախաւ ստորին յարկը: Դաւաճանները նրան չգտնելով, բերդի գրաւման աւետաբեր թուղթն յանձնեցին կապապցուն տանելով ամիրային: Եւ երբ աշտարակից պարանով իջեցնում էին նրան, պարանը կտրեց եւ անզգամը գահավէժ ջախջախեց¹: Այս էլ անտես արդարութեան տեսանելի հատուցումն էր նրան եւ Օշինի դստեր, որ երկրորդ անգամ սեւ ալրութեամբ ծածկւում էր: Վերջը Լեւոնը լքած բոլորից եւ անյոյս փրկութիւնից, անձնատուր եղաւ թշնամիներին²:

Երեք ծանր հարւածներ կրեց Հայաստանը անցեալի մէջ, մեր աւագանու անհանճար մէկ մասի երեսից: Արշակունեաց գահի մատնութիւնը Պարսկաստանին³, Բագրատունեացն Յունաստանին՝ Վեստ Սարգսի եւ ուրիշների ձեռքով⁴ եւ Ռուբինեաններին ինչպէս տեսանք: Առաջին դաւը նւազ վնասաբեր եղաւ ազգին, որ օտար բռնութեան ներքեւ շարունակում էր պահել իր ազնւական դասակարգը, ներքին ոյժն ու կենսունակութիւնը: Երկրորդ դաւին յաջորդեց հին ազատանու մեծագոյն մասի ջնջումն ու ցրումը: Իսկ երրորդն ամենից աղէտաբերն եղաւ, Լեւոնի իշխանութեան հետ հոլը դնելով յաւերժաբար Ռուբինեանց գահը: Ազգի նորակազմ ազնւականութիւնը, կիսակենդան ազատութիւնը, քաղաքակրթական բարգաւաճումն եւ դրանց հետ հայուհոլ հինաւուրց մեծութիւնն էլ:

1. Նոյն՝ 119-32: — 2. Նոյն՝ 140-44: — 3. Աստ՝ 185: — 4. Աստ՝ 66, 127:

ԳԼՈՒԽ ԺԵ

Քաջութեան մէջ

Հայուհին իր ընդարձակ մասնակցութեամբ ընկերական ու քաղաքական կեանքում, առիթներ էր ունենալու անշուշտ ի գործ դնելու իր սրտի կորովը եւ իր կանացի փափկութեան հետ առնացի քաջութիւնը զուգելու գեղեցիկ հանդէսը պիտի տար ազգին, ճակատելով, երբ հարկը պահանջէր վտանգների դէմ, ի պաշտպանութիւն իր անձին, սիրելիներին, գաւառին կամ հայրենեաց, որոնց հովանաւորութիւնն իրեն էր յանձնւած: Բաւական թւով ու պէսպէս օրինակներ պահել է մեզ պատմութիւնն հայ զիւցազնուհիների, որ նկատելու ենք այս գլխում, որպէսզի համոզւենք թէ մեր հին քոյրերն այս մասի մէջ էլ գիտակցելով պսակներ բոլորեցին իրենց ճակատի շուրջը, մրցելով այրերի հետ այս առնական ասպարէզի մէջ եւ գերազանցելով նրանցից որոշներին:

1.- **Բերդերի մէջ**.- Հայ աշխարհի եւ իշխանութիւնների ապահովութիւնը ներքին կամ արտաքին թշնամիներից հաստատւած էր իր ամրութիւնների վրայ: Եթէ սրանք կարողանային դիմադրել յարձակումների ժամանակ շահ էր նորանոր ուժեր հաւաքելու, զարկելու կամ լքելու, հեռացնելու թշնամուն գաւառից կամ աշխարհից: Այնտեղ վերելում էր ուրեմն զօրականի ապաւէնը, վտանգի կամ կռւի պահին եւ նրանց վրայ հրամանատար կանգնած էր սուրը ձեռքին նոյն ինքն իշխանը: Յաճախ պատահում էր, որ այդ պաշտօնն ստանձնէր հայ տիկինը, երբ զանազան պատճառներով իրեն վիճակէր աշխարհի կամ գաւառի պահպանութիւնը կամ առաջնորդութիւնը, ինչպէս տեսանք նախորդ գլխում:

Խորենացին աւանդութեամբ պատմում է, թէ երբ Սմբատ Բագրատունին լսում է Սանատրուկ արքայի որդիների կոտորածն Երւանդի ձեռքով եւ Արտաշէս մանկան ազատելը¹, «վերցրեց իր երկու դուստրերին՝ Սմբատանոյշին եւ Սմբատուհունը, թողեց Բայրերդի մէջ, արս քաջա թողնելով ամրոցի վրայ»: Եւ ինքը մի քանի հոգով գնում գտնում է Արտաշէսին, որ գաղտնապէս փախցնում է Պարսկաստան Դարեհ արքայի մօտ: Երւանդը զայրացած, պաշարում է նրա բերդի դէմ, որը նւաճում է եւ երկու քոյրերին տանում բերդաբազել է անում պատուով, մինչեւ վերադառնում է Սմբատը հարւածում է գահի յափշտակողին եւ թագաւոր է դարձնում Արտաշէսին, որ այդ անւամբ երկրորդ է կոչւում²:

1. Աստ՝ 287: — 2. Խոր. Բ, լէ, լը, խգ, խէ:

Բայց մենք ունենք պատմական ստույգ օրինակներ: Տեսանք *Փառանձեմին* Արտաղերս ամրոցի մէջ իրրեւ Հայոց թագուհի¹: Բայց միայն այդ հանգամանքով նա այդտեղ չէր գտնուում. այլեւ իրրեւ պիտի «մետասան հագար սպառազէն պատերազմողներին» ու պաշտպան բերդին. դէմ առ դէմ կանգնած Պարսկաստանի անեղազօր ու համայնաջինջ բանակի հետ եւ տասնչորս ամիս պատերազմական վիճակի մէջ ապրելով: Յանդգնութիւնը, քաջութիւնը, պայքարելու եւ յաղթելու հոգին, Փառանձեմի յեռնական եւ սիւնեցու նկարագրի մէջ էր եւ դա ապացուցից Բագրեւանդում, Արշակի ու մրցակցի դէմ²: Դուստրն էր այն Անդովկի, որ Տիրանի նենգաւոր գերութիւնից յետոյ³, զնաց Բիւզանդիոն, կայսերական բանակը շարժեց, բերեց եւ խորտակեց Պարսկաստանի գորութիւնը եւ ստիպեց Ներսէսին հաշտութիւն խնդրել եւ արձակել Հայոց արքային⁴: Դրա զաւակն էր ուրեմն, որ սուր ի ձեռին կանգնեց Արտաղերսի պարիսպների վրայ եւ պարսիկներն ի հեճուկս իրենց անհամար բազմութեան, աշխատեցին եւ «բերդը չկարողացան առնել» նրա ամուր ճանկերից եւ բնաւ չէին էլ կարող վերցնել, եթէ նրանց օգնութեան չհասնէր ուրիշ անաւորագոյն մի թշնամի՝ համաճարակ մի ախտ, որ երեւում է թէ առաջ եկաւ ամբոխի խռնութիւնից, որ երկնային մի պատուհաս թւաց պատմիչին: Սոսկայի էր հարւածը: Մէկ ժամայ մէջ հարիւր, երկու եւ մինչեւ հինգ հարիւր միասին անշնչանում էին եւ նոյն ինքն ուրախութեան տաճարի մէջ, թագուհու ահաբեկ աչքերի առջեւ: Մի ամիս չանցած Արտաղերսն անմարդացաւ եւ միայն Հայոց տիկինը մնաց, երկու նաժշտով, դիակների մեծ մի գերեզմանի մէջ, սարսափի եւ յուսահատութեան մատնւած:

Մի օր էլ յանկարծ իր դիմաց արձանացաւ մի անձ: Ո՛հ, որպիսի դէմք ամրոցի այդ ահաւոր ամայութեան մէջ: Բոլոր մարմնով դողաց Փառանձեմը: Ժամանակի հայր մարդպետն էր, արքունի բարձր պաշտօնատարներից մէկը⁵ եւ սրտով թշնամի Արշակունեաց տոհմին, որ հայրենեաց այդ անտէրութեան ժամանակ գաղտնապէս զնացել միացել էր Պարսկաստանի հետ: Նետեր ու նիզակներ այլեւս չնշմարելով ամրոցի աշտարակների վրայ եւ իր պաշտօնի շնորհիւ տեղեակ բերդի ծածուկ անցքերին, գիշատիչ առնետի դունչը մօտեցրել եւ զգացել էր այնտեղ կատարւած զարհուրելի ողբերգութիւնը եւ յանդգնօրէն ներս սողաց վերջին անգամ բանալու համար սեւ սիրտը: Սկսեց ծանրապէս թշնամաբար խօսել Հայոց մեծ տիկնոջ հետ «իրրեւ մի բող» անւանել եւ Արշակունի տոհմն որպէս վատախորհուրդ եւ պատճառը աշխարհի կորստեան, յարելով թէ «իրաւի անց ընդ ձեզ այդ, եւ այլ զի անցցէ»: Թափեց թոյնն ու զնաց

կորուեց. մի օր օձիքը յանձնելու համար Մուշեղի ձեռքը, որ իր շան լեզուն պիտի ընդարմացնէ եւ հայրենադաւ ուղեղը պայթեցնէ Եփրատի սառուցեայ կոհակների մէջ¹:

Փառանձեմը իր անսահման դժբախտութեան վրայ քամեց այդ դառն բաժակն էլ եւ զգաց, որ ամէն ինչ վերջացած էր: Ելաւ ամրոցի աշտարակի վրայ, նայեց իր Հայաստանին: Մնացէք բարեա՛ւ, թագ, փառք, հայրենիք, եղաւ իր վերջին հռուչը, մինչ իր գեղեցիկ աչքերից մարդարտանում էին քերձ կայակներ: Յետոյ վար իջաւ, մօտեցաւ բերդի երկաթեայ ծանր դռանը, դողողուն ձեռքերով քաշեց շղթան, բացեց այն եւ պարսիկները ներս խուժեցին²: Անդովքի դստեր բախտի արեւը մայր էր մտնում: Պարտեց սպարապետուհին, բայց ոչ վատութեամբ, եւ իր բոլոր զօրքերի սպառելուց յետոյ նման հաւատարիմ մի հրամանատարի, որ պատնէչից անբաժան, բանակի վերջին ընկնողն է լինում:

Փոխադրւում ենք Թ դարը, որում Հայքն անդադար պայքարի մէջ էին նենգաւոր ու խուժողութ արաբների հետ: Դիոնեսիոս դել-մահրեցին պատմում է, թէ 829-ին Քուրդան կոչւած արաբ ցեղը սարսափ էր գցել Ճեզիրայի եւ Հայաստանի մէջ: Հասան անունով մի արաբ, քրիստոնեաների բարեկամը, զարկեց ու ցրեց նրանց եւ իրենց պետը՝ Մահդին, մեսիա կարծւած, ապաւինեց Տարօնում, որի իշխանը՝ Սահակ Բագրատունին՝ Աշոտի որդին, բռնեց նրան եւ սպանեց: Յետոյ պատերազմի զնաց Տայայէն կոչւած Տաճիկների դէմ, որից Քուրդաններն օգտւելով, եկան դարան լարեցին Սահակի ընտանիքի դէմ, որ այլակրօն մի կին զգացրեց այդ: Իշխանի կենակիցը,՝ անունն անծանօթ,՝ նրա կրօնաւոր եղբայրը, եւ ժողովրդի մի բազմութիւն ապաւինեցին բերդի մէջ, եւ պաշտպանողական դիրք բռնեցին, տիկնոջ առաջնորդութեան ներքոյ:

Թշնամիները հասան, մահ սփռեցին ամրոցի շուրջը, եւ սկսեցին քարերով հարւածել այն: Տիկնոջ եղբայրը սրբոց մասունքը բռնած աղօթում էր երկրպագութեամբ եւ իր բարեպաշտ քոյրը իրեն անդադար յորդորում էր աղօթքի, ինքն էլ նրա հետ միացած: Նա ունէր ստնդեայ մի մանուկ, որին Աստուծոյ առջեւ դրեց, ասելով. «Քրիստո՛ս, գոնէ այս մանկան համար, որ մկրտութեան անմեղութիւնն ունի, օգնի՛ր ծառաներիդ»: Մինչ այն՝ թշնամիները բերդի դուռն այրելով, ներս մտնելու վրայ էին: Այդ ժամանակ ուրիշ մի վանական նիզակը ձեռքին դուրս խոյացաւ պարսպից, վերջին յուսահատական մի փորձ անելու: Հասաւ թշնամիների գլխաւորի առջեւ, խոցեց սպանեց նրան, անմնաս վերադարձաւ բերդի մէջ, եւ բարբարոսներն ապշած ոչ մի վնաս

1. Աստ՝ 277: — 2. Աստ՝ 42, 50, 137, 183: — 3. Աստ՝ 144: — 4. Փաւս. 54-58: — 5. Աստ՝ 21:

1. Փաւս. 169-71, 191: — 2. Նոյն՝ 171:

Հատուցելն նրան՝ երեկոյ եղաւ եւ ամբողջ գիշերն անքուն անցկացրին ու հակեցին ներսում:

Առաքինի մանկամարդ տիկինը խորհելով, որ բերդի անկումով իրեն վիճակելու էր անարդ մի փախճան, որոշեց այդ պարագային ինքզինքը մահւան վտանգին ենթարկել: Մտաւ գինատուն եւ ոսկեգօծ մի սուր վերցրեց, յուսալով որ նրա փայլեց հրապուրած, թշնամիներն սպանէին իրեն: Անշուշտ այն յանձնելուց առաջ դործածելու էր եւս, արարներին աւելի գրգռելու համար իր դէմ: Բայց նրանք յանկարծ բերդի պաշարումը թողեցին ու սկսեցին կողոպտել ամէն կողմ: Մինչ այն Սահակը լսելով բերդականաց տաղնապր, զօրք ուղարկեց նրանց օգնութեան, այնպէս, որ երբ թշնամիները նորից յարձակեցին ամրոցի վրայ, իրենց դիմաց սրեր ու քարեր գտան: Հետեւեալ օրն իշխանն էլ հասաւ իր գնդով, կոտորեց ու թաղեց ձեան կոյտերում: Փրկութիւնը կատարած էր եւ Տարօնի տիկինը պատուով գլուխ էր հանել պաշտօնը:

Նոյն դարի կէսից յետոյ Վասպուրականի բազմախումբ ազատանին իրար հետ անդադար մրցման ու պայքարի մէջ էին: Նրանցից Գ Դերէնը² կասկածով լի էր իր տոհմակից՝ Գագիկ Ապուժուանի³ դէմ, բանասրկունների թելադրութեամբ: Համաձայնեց իր քեռորդու՝ Արծրունի Հասանի հետ, պատւիրելով ձերբակալել նրան եւ իրեն բերել: Դաւադիրը գնաց ձախուկ ամրոցն, ուր Գագիկն էր եւ ընդունեց իբրեւ ազգականի: Գիշերն երբ ննջում էին, Հասանը «սուսերամերկ, վառեալ փոքր գնդաւ, մոմեղինօք վառելովք» յանկարծ խուժեց նրա սենեակը, շղթայեց ու ձայն տուեց Դերենիկին, որը փութով հասաւ եւ յղեց նրան «սպառազէն պատրաստութեամբ դէպի Վանտոսպ, տիկին Վասպուրականի մօտ», իր կենակցին ու մեզ ծանօթ Սոփիին⁴, պատւիրելով «զգուշութեամբ պահել», մինչ ինքը մեկնում էր «դէպի Ճւաշ գաւառը ձմեռելու յաւանին Մառական»⁵: Արծրունեաց տէրն իր երկար բացակայութեան ժամանակ ոստանի եւ ամրոցի պահպանութիւնը վստահել էր այդ կնոջը, բայց բազմատունի բազկին, որ իր մահից յետոյ եւս վարելու էր քաջաբար նոյն պաշտօնը⁶: Սոփին այդտեղ իր ձեռքերում ունէր իր քեռորդուն⁷, որ փակեց, իշխելով նախ սրտին, որ քաղաքականութիւնն էր պահանջում ամրացնել այդտեղ եւ ապա «ամրոցի», որի «ի մետաղս» կամ ներքին բանտի մէջ պահեց կալանաւորը, մինչ իր անխոհեմ ամուսինը

գնում էր փնտսելու իր մահը, որ բացեց արդեարանի եւ արկածախնդրութեան գուռն Ապուժուանի առջեւ՝ եւ որոնք թանկ պիտի արժէին նրան:

Տեսանք նոյն Դերենիկի անդրանիկ գաւակին՝ Աշոտին, յետոյ փեսայանայն, այդ կալանաւորի Սեղա զստերը⁸: Երիտասարդ իշխանապետն մի օր կաւ գնաց Աւշին ոստիկանի հրաւիրին, անաստելով քեռուն՝ Սմբատ արքային, որ արգելեց հաղորդակցել հայրենեաց թշնամու հետ, եւ իրեն տեղապահ թողեց Վանի մէջ մանկամարդ գուղակցին՝ «տիկինն Վասպուրական Իսեռա», իսկ ամրոցի պահպանութիւնն յանձնեց ակէացի քաջամարտիկ Յիսէինին: Բազմատունի պահակայր սաստիկ բարկացած, գրեց Անձեւացեաց Գուրգէն իշխանին եւ Ապուժուան քեռորդուն, գնալ տիրել եւ իրենց սեփականութիւնը դարձնել Վասպուրականը: Նրանք գնացին պաշարեցին Վանն, ուր Սեղան ճակատած իր հօր դէմ, երեսուն օր դիմադրեց նրան, մինչեւ սպառուեց պաշարն ու ջուրն եւ «ակամայ կամս» քաղաքն ու բերդն յանձնեց ծնողին⁴, լիովին եւ առանց ակնածութեան կատարելուց յետոյ Վասպուրականի տիկնոջ պարտականութիւնը, որի ձայնը մոռացրեց իրեն ախոյեանի հայրութիւնը: Յետոյ դարձաւ Աշոտը, բանտարկեց, ազատեց ու նորից տիրեց աշխարհին աներոջ կորստեամբ⁵:

Նոյն իշխանը մի պայքար ունեցաւ նաեւ իր հօրաքրոջ եւ ուրացող Վասակի որդու⁶, վերոյիշեալ Հասանի հետ, որ արկածախնդիր մի երիտասարդ էր⁷ եւ գրաւել էր Սեւանի բերդը, որ Աշոտի բանտարկութեան ժամանակ Ապուժուանը յափշտակել եւ իրենն էր տուել⁸: Սա միանգամայն ծածուկ հակառակութեամբ լցւած Աշոտի դէմ եւ ձայնակից Աւշին ոստիկանին, սկսեց դաւ նիւթել: Եւ երբ նա մի օր գտնւում էր Փարակ գաւառի Պղւանս գիւղի մէջ, նենգաւորը գինեց սրիկաների ձեռքերը, եւ նրանց գլուխն անցած, գնաց պաշարեց գիշերով իշխանի իջեւանը: Հասանն աճապարեց ելաւ տանիքի վրայ անձամբ կատարելու համար դաւը: Սակայն իր չար բախտից փլեց տանիքը, եւ դաւաճանն ընկաւ իր լարած ծուղակի մէջ ու բերեց Աշոտի առջեւ, իսկ դաւակիցները շփոթելով բարձրացած աղմուկից խուճապահար փախուստի դիմեցին: Իշխանը նենգաւորին կապեց, տարաւ Սեւան բերդի հանդէպ, ուր պահապան նստել էր միւս որդու հետ, նրա մայրն եւ իր հօրաքոյրը, որ կարող էնք Աշոտուհի կոչել իր հօր անունով, եւ պահանջում էր բացել եւ իրեն յանձնել այն, որպէսզի խնայէր կալանաւորին: Տիկինը վստահ իր քաջութեան վրայ, բայց ոչ եղբորորդու խոստումով,

1. Միք. Աս. Գ, 50-52: — 2. Աստ՝ 29: — 3. Աստ՝ 62: — 4. Աստ՝ 43: — 5. Արծ. 253-54: — 6. Աստ՝ 279: — 7. Աստ՝ 59:

1. Աստ՝ 44-45: — 2. Աստ՝ 62: — 3. Անդ: — 4. Արծ. 262-63: — 5. Աստ՝ 62: — 6. Արծ. 250: — 7. Նոյն՝ 308 եւն: — 8. Նոյն՝ 309:

որի նկարագիրը ծանօթ էր իրեն մերժեց առաջարկը եւ «բռնապետիկ ձեւով չցանկացան բերդը տալ»¹:

Կացույթները չառ ծանր էր եւ Սմբատ արքայի ականջին հասաւ. որ ստիպեց ու յղեց աշխտեց Զովհաննէս կաթողիկոսին՝ պատմիչն իսկ՝ Նա գնաց համոզեց «տիկնոջն» ամբողջի բուն հրամանատարին. յանձնել զգեական ու փրկել որդուն: Երդումն ընդունեց նաեւ Աշոտից. ողջ արձակելու հասանին եւ տիկինն իջաւ բերդից: Իսկ երիտասարդ իշխանը մեծ խակութիւն գործեց այդտեղ: Անխող հայրապետին եւ իր Գազիկ եղբոր ձայնին. շարամտաց խորհրդով երդմնագանց եղաւ ու փորեց Հասանի աշքերը. դժբախտ մայրը կորսնցրեց որդուն եւ ամբողջ միանգամայն: Տեսնելով այս կաթողիկոսը դառնացած. ձեռք առաւ հոգեւոր սուրբ. բանադրեց Աշոտին ու մեկնեց թախծութեամբ: Իսկ կոյրը «զրկւած զգալի լուսից. ոգու աշքերը լացւեցին». խորհրդածուծ է թովմայի շարունակողը. իսկոյն կրօնաւոր դարձաւ ու սրբութեամբ ապրեց մինչեւ մահը: Վասպուրականի տէրն էլ չկարողացաւ վայելել ոչ երիտասարդութիւնն եւ ոչ իշխանութիւնը. յաջորդ տարին իսկ յանկարծահաս ցաւով մեկնեց աշխարհից ծաղիկ հասակում². ինչպէս աւելի պիտի ունենանք տեսնելու մեր ԺԵ գլխում:

Մեծ Հայոց սահմանազլխին ու Եփրատի ափերի վրայ կառուցւած կար Կարկառ բերդաւանը. ուր բնակւում էր Շնորհալու եղբայրը՝ Վասիլը³: Սա 1149-ին օգնութեան էր գնացել Եղեւսիայի Յոսիք Բ իշխանի. ընդդէմ Իկոնիայի Մասուտ սուլթանին. որ ասպատակում էր նրա սահմանները: Երկուսն էլ խուսափում էին հանդիպել նրա հօր զօրութեանը. սպասելով փոթորկի անցմանը նւագագոյն վնասով: Վասիլն իր բացակայութեանն ամբողջ պահապան էր թողել ամուսնուն՝ Մարեմիկին⁴ ու գաւակներին: Մի օր էլ խորհեց պաշար տանել «բերդի կարիքների համար», որ կարօտելու վրայ էր. միասին առնելով Յոսիքի զօրքերից չորս հարիւր հոգի եւ սկսեց առաջանալ դէպի Կարկառ: Հանձթի տէրը խիճասլանը՝ սուլթանի որդին. որ դարանակալ նստած էր. հասաւ ընկաւ նրանց վրայ եւ ձեռքակալեց բոլորին: Տարաւ Կարկառի բերդի առջեւ եւ պահանջեց իրեն յանձնել այն: «Վասիլի կինն եւ որդիներն». որ իրենց մօր հրամանից կախւած էին. զգացին. որ իրենց դիմադրութիւնն անպայման իշխանի կորուստը պատրաստելու էր. որով ցաւ ի սիրտ որոշեցին անձնատուր լինել. եւ «երդում առնելով բերդն տւեցին»: Ապա ընտանեօք տարւեցին սուլթանի առջեւ. որ մեծանձն գտնեց նրանց հանդէպ. եւ «անվնաս եւ մեծ պատուով» ուղարկեց ի Սամուսատ. ուր Վասիլին մի երկիր շնորհեց իշխելու համար⁵:

1. ԹՀ. ԿԹ. 239-42. Արծ. 308-10, 279: — 2. Աստ՝ 98: — 3. Աստ՝ 66: — 4. Ուռ. 501-2. Տրգ. ԿԻ. 223:

Տեսանք Լամբրոնու նենգութեամբ գրաւումը Լեւոն արքայից¹. Խորհելով. որ նրա օրինաւոր տէրերը կարող էին մի օր նոյն խաղն իր հետ կատարել. որոշեց ամբողջ պահպանութիւնն յանձնել հաւատարմագոյն ձեռքերի եւ «տւեց իր գաւակների մօրը՝ տիկնայ տիկին» Ռիթային². որ հաստատեց մնաց ամբողջով իրրեւ պահապան ու բնակիչ եւ իրրեւ Հեթումեան ծնունդ՝ ժառանգ իր հօրեղբորօրդու՝ Հեթումի. զղեակի՝ բնիկ տիրոջ. աշխտեց կրթելով թոռներին էլ³: Տիկինը պահեց այն այնչափ. որ ապրեց մինչեւ յետոյ հարազատ ժառանգին անցաւ⁴:

Բոլոր սրանք մեր տիկիւնների բերդապահութեան յիշւած օրինակներն են. վկայելով. թէ եղել են եւ բազմաթիւ այնպիսի տեղեր. ըստ որի մէջ յիշատակութիւնը կախել է պատմիչների յօժարութիւններից կամ պատմութեան յարմարութիւնից:

2.- **Ճակատի վրայ**.- Դղեակը պահանջում էր հայ տիկնոջից սրտի եւ կամքի ամբողջին: Ստոյգ է. լայց միգուցէ երաշխաւորում էր կեանքի ապահովութիւնը եւ նա հրամանատար էր աշխտեղ ոչ մարտիկ. ընդհակառակն մեծագոյն արիութիւն պէտք էր կուրի ասպարէզի մէջ. ուր հարկ էր կանգնել մահաւն դէմ ճակատ առ ճակատ: Եւ աշխտեղ էլ հայուհին երբեմն հանդիսացել է. թէպէտ իր քաղաքակիրթ կնոջ հանգամանքը չէր ներում իրեն սովորական դարձնել մուտքը ռազմի ամենի ու տմարդի խառնուրդի մէջ. որում հայ այրն անգամ ի հարկէ ու դժկամութեամբ է մտել սովորաբար⁵: Հարկն էր ուրեմն. որ զինում էր հայ կնոջ բազուկն էլ. երբ նրա հոգին ընդվզում էր. ու մղում էր իրեն անձի կամ հասարակական շահի պաշտպանութեանը եւ որի մի քանի օրինակները պահել է մեզ պատմութիւնն ի պատիւ նրա աւելի ներքին մարդուն. քան արտաքին բռնադատ զօրութեանը:

Կրտսերն Կիւրոսն երբ 401 թւին Հայաստանից անցնում էր. իր Արտաշէս եղբոր դէմ կուրելու համար. նրա բանակին միացաւ Հայոց արքայորդին՝ Տիգրանը եւս իր զնդով եւ իր հետ տանելով նաեւ իր կնոջն. որին նախապէս հանդիպեցինք⁶. «որպէսզի տեսնի. ասաց. ինչ որ ես կարող եմ անել»: Եւ այդ արի հայուհին պատերազմի շրջանին չրաժանեց կենակցի կողքից. կանգնած նետերի եւ նիզակների դէմ. գուցէ եւ նրանց պատասխանելու վիճակի մէջ. այնքան. որ պարսիկ արքային հիացում պատճառեց եւ նա հրապարակով «Տիգրանին նւիրեց բազմաթիւ գոհարներ. խնդրելով որ կնոջը տայ. պատերազմին քաջաբար իր ամուսնուն հետեւելու համար⁷»: Մի պատիւ. որին արժանացող ուրիշ օտարուհիներ չեն յիշում այդ առթիւ:

1. Աստ՝ 63-64: — 2. ԿԻ. 157: — 3. Աստ՝ 95: — 4. Աստ՝ 64: — 5. Հմմտ. աստ՝ 37: — 6. Անդ: — 7. Քսեն. Կիւր. Գ. ա. Ը. դ:

Մեր նախադրանքը 450 ին վերադառնում էին Տիգրանից, կեղծ ու բացթողացված գիմական երեսներին: Պատմիչն առում է, բոլոր մտալ մի փոփոխիկի պէս եկաւ հաստ եպիսկոպոսների ժողովին, որոնք անտեղեակ նրանց ծածուկ ծրագրից, իսկոյն գիմեյին իրենց վիճակներին. «զոյգեցին ժողովեցին արանց եւ **կանանց** բազմութիւն՝ շինականների եւ ազատների ... եւ բոլորին Քրիստոսի գինւորներ անանեցին», ամէն գնով ճակատելու համար մագդեկական կրօնի գէմ, որը մտադիր էր խաւարեցնելու Լուսաւորչի յոյսը: Պայմանաւորեցին իրար հետ, ամէն մարդ կուէրու էր անխորի, եղբայր եղբօր գէմ, որդին հօրը, հայրն որդու, որ հեռացել էր Աւետարանից: Ամենից ուշագրաւը՝ «կիրն կուէրու էր ամուսնու գէմ», որից բաժանել էր իր աստուծասէր սիրտը¹: Խօսքից դուրծի անցան եւ մի բանակ կազմեցին, «ոչ միայն քաջ ալրերի, այլեւ **քաջասիրտ կանանց**»,- որոնք աղջիկների նման մեծագոյն համարձակութիւնն ունէին խառնելու ընկերութեան մէջ², - «ամէնքը գինւած եւ սաղաւարտով, սուրբ մէջքին եւ վահանը ձեռքին³»:

Ի՞նչ էր պատահելու, եթէ մեր իշխանները իսկապէս ուրացած լինէին եւ փորձէին ձեռք տալ, վնասել եկեղեցիներին: Այդ հայ ամագոնները զարդի համար սաղաւարտն չղրեցին ու սուրը չբռնեցին, այլ պիտի մտցնէին այն իրենց օտարացած ամուսինների եւ ազգակիցների սրտերում եւ տապալելու ու տապալւելու էին գետին: Եթէ վերցրին գէնքը, ուրեմն տեղեակ եւ յօժար էին նրա գործածութեանն եւս: Մինչեւ այդտեղ հասնելու պէտք չեղաւ բարեբախտաբար, բայց ցոյց տւեցին, թէ իրենց չէր պակսում հասնելու կարողութիւնն ու կամքը եւ այս արդէն բաւական է նրանց քաջութեան վկայութեան համար: Սուրբ տեսանք նաեւ Տարօնի մի կնոջ ձեռքում⁴:

Մենք խնամիական կապեր ունեցանք Աղւանից աշխարհի հետ, որ դրացիութեամբ, քաղաքական եւ ընկերական հաղորդակցութեամբ, յեզուով, բարքով եւ միջին դարում այնտեղ իշխող Բագրատունի տոհմով էլ մեր աշխարհի մի նահանգի պէս էր եւ վերջը խառնւեցին բոլորովին մեր ցեղի հետ: Հետեւաբար իրբեւ հայուհիների վրայ նայելու ենք ինչպէս կատարեցինք արդէն⁵ մեր ամուսնացած աղւան հարսներին: Դրանցից մէկն էր *Շահանդուխտը*⁶՝ դուստրը Վարազ Տրդատ իշխանի, Թ՝ դարում, թերեւս մեր ծանօթին իսկ⁶, որ (այդ պարագայում) իր քորջից՝ *Սպարմից*, յետոյ հարս էր գալիս, իր իսկ վկայութեամբ՝ «Թորգոմեան տան մէջ» մի հեծելազնով: Հասնելով Բաղաց կամ Սիւնեաց սահամանները՝ մի պարեխի վրայ, որի կանգնած էր ձորի վերեւ,

չրճապատու եղ իրմալէրացիներով. որոնք հրապուրած նրա զեղեցկու թեան համբուրուից. որ
նր թեկէն չէր ենթադրուում. ասում է պատմիչը. «այ իբր օգի լոյսի տարր եւ յանսօր
չողից կերպարանք ստացած» եկել էին առեւանգելու նրան եւ սկսեցին կոտորել
հեծերագօրքին:

«Ապա լաւ համարեցի. յարուժ է օրիորդը. դալլապատառ ալլազգիների՝ ձեռքով կորչելու փոխարէն, իմ Քրիստոսի համար գահալքէ՞մ մեռնեմ»։ Յիշում է Աստուածածինն ու Հոխոխիմէ կոյսին, իրեն Աստծուն է յանձնում, խաչակնքում եւ «գարձնելով երիւմարի երտանակը թոռւ քարից», ասում է. հասնում է խոր ձորի յատակը, ինքն ու ձին տնկնառ մնալով «աներեւոյթ գորութեամբ», որին միացնելու ենք իր սրտի քաջութիւնն ու հեծելութեան մէջ ճարտարութիւնն էլ¹։ Թշնամիները հիացած թողնում ու հեռանում են։ Օրիորդը շնորհակալ է լինում իրեն փրկողին եւ այնտեղ ուխտում է մնալ մինչեւ մահը։ Զրեւով ծնողների թախանձառքներին, որ կանչում էին իրեն, մի մատուռ ու մի խցիկ է կառուցում նոյն ձորի մէջ եւ կրօնաւոր է դառնում եւ ապա վախճանւում է բարեկործութեամբ կարօտեալներին ու Տաթեւի եկեղեցուն²։

Շիրակը եւ իր շքնաղ ոստանը հեծեծում էին բարբարոսների ճնշման ներքեւ եւ քաղաքի բնակիչներն 1124-ին ազատւելու մի հնար խորհեցին: Միաբանւեցին Վրաց Դաւիթ Գ թագաւորի հետ, ղռները բացեցին՝ ներս թողեցին նրան, որ ձերբակալեց Անիի տիրոջ՝ Աբլսուար ամիրային որդիների հետ ու գերի տարաւ. քաղաքն յանձնելով Օրբելեան Ապլհեթին եւ նրա որդուն՝ Խանէին: Աբլսուարի անդրանիկը՝ Փատուն, որ նախապէս Խորասանի ամիրայետի մօտ էր գնացել, լսելով դաւը՝ մի բանակ կազմեց ու եկաւ պաշարեց ոստանը, որ մի տարի տոկաց նրանց բռնու յարձակումներին. փոխադարձ հարւածներ տալով:

Մի օր կռւի սաստկութեան պահին պարսպի վրայ հայ քաջաց մէջ երեւաց «մի կին», որ բացատրութիւնից դատելով, ազնւական լինելու չէր, այլ պարզ քաղաքացի. «առնացի սրտով»: Եւ իրեն յարմար զէնք առնելով քարերն ուժգնօրէն ու մեծ յաջողութեամբ վարսում էր «հալածում էր մարտնչողներին», որ պատւարներից վեր էին մագլցում: Այժեամ էր նրա անունը, ասում է Սամուէլը, «բստ իր արժանի արագութեան», որով պայքարում էր, «ոչինչ էր համարում նետերի խոցերը, որ վիրաւորում էին արտաքուստ» իր մարմինը: Յայտնի չէ, թէ այդ վէրքերից մահաւան փառքն էլ ժառանգէ՞ց, այդտեղ, Անիի այդ քաջերի դուստրը: Ուստանի պարիսպները

1. Հմմտ. աստ՝ 36-37: — 2. Աստ՝ Ե, 2: — 3. Եղը. 43-44: — 4. Աստ՝ 301: 5. Աստ՝ 170, 197, 230:
6. Աստ՝ 230:

1. *Հմտ. աստ*՝ 116: — 2. *Օրբ.* 119-20:

Հատառարխ՝ մնացին Այծեամին ու գինակիցներին, մինչև զժրախտարար Հատառ նոր եւ անողոք մի թշնամի՝ սովր, որ հարկադրեց անձնատուր լինել¹:

Կիրակոս վանահայր **Ս. Ստեփանոսի** 1473-ին խօսում է մի յիշատակարանի մէջ իր նախնի՝ **Հեթում** զօրապետի մասին, որ սպրում էր **Դ Կոստանյանի** ու **Լեւոն վերջին** թագաւորների օրով: Իր կենակից ու գործակիցն էր **Ջարմանուհին**, քաջակորով մի հայուհի, որ չէր համակերպել **Լեւոնի** գերութեանը (1375-ին) եւ հայ ազատութեան կորուստը: Մի գիշեր զադոնի յարձակելով **Եգիպտացիների** բանակի վրայ, «մեծ կոտորած կատարեց **Հեթում** եւ ձերբակալեց սուլթանի որդուն»: Այդտեղ ուն՝ **Գրիգոր** մասնիչը, սուլթանի խորհրդով սպանում է **Հեթումին** ու ազատում է կայանաւորին: Ուզում է դաւել նաեւ տիկնոջը՝ որն աւելի զգուշաւոր էր քան այրը, խոյս է տալիս **Կոկիսոնի** եւ **Ուլինի** յեռների վրայ եւ այնտեղ թափառում է հինգ տարիներ, որ չեն յաջողում շիջուցանել սրտի կրակը: Ապա հաւաքելով երեք հարիւր յեռնականներ, «էառ ընդ իր որդուն գնում է **Կապան**», **Կիլիկիայի** գաւառը, որի մասն էր **Ջեթուն**, «եւ ազատեց ազդն (այսինքն նոյն գաւառացիներին) ալլազդիների ձեռքից վաթսուն եւ հինգ տարում» եւ որ անկասկած կառավարեց եւս:

Այս քաջութիւնները գրել էին ըստ տեղեկատւի՝ **Ս. Կարապետի** եւ ուրիշ երկու վանքերի յիշատակարանների մէջ², ծանուցանելու մեզ, թէ մեր ամէն պարծանքների վրայ մի զօրապետուհի էլ պարգեւել է հայ ազգին պատմութիւնը: **Հ. Ալիշանը** կասկածով նայեց այս տեղեկութեան, որովհետեւ իր մասին լուսութիւն է **Կիլիկիայի** ժամանակագրութեան մէջ³: Բայց խորհում եմ, թէ ժէ դարի անագան խմբագրութիւնից կարելի չէ պահանջել անցեալի բոլոր դիպածների ծանօթութիւնը, մանաւանդ նրանց, որ ծածկած էին առանձին յիշատակարանների ու դիւանների մէջ: Որով կարող ենք վաւերական ընդունել յիշեալ տիկնոջ ընծայած արիական գործը:

3.- **Փազանների դէմ**.- **Եթէ Անիի** ու **Կապանի** զոյգ դիւցազնուհիները կուեցին մարդակերպ գայլերի հետ, կայ հայ մի կին էլ, որ ճակատել է չորքոտանի մի գայլի դէմ: Երբ **Շահաբասը** գրաւեց **Երեւանը**, նրա իշխանը կարգեց **Ամիրգունա** խանին: Այնտեղ մի տաճիկ այգի տնկեց եւ նրա պահապանը կարգեց մի հայի՝ **Սարգիս** անունով, **Կոտէի** գաւառից, կնոջն ու ստնդեայ որդու հետ: Այրը, ցերեկը գնում էր աշխատելու բերդի վերելում եւ կինը դարմանում էր այգին ու պարտէգր: Սա մի օր ըստ սովորութեան մանկանը բնակարանից իջեցրեց հնձանում եւ առանց ախելու դուռը, պարտէգի գործին անցաւ:

Այդ ժամանակ հնձանում մի գայլ մտաւ եւ ուզում էր պատաստել տգային Մայրը լսելով դուռն փակելը պագանի ետեւից, զոյգ կարծելով այնտեղ գնաց՝ **Տեսա** անասունին եւ ճիշ արձակելով, բռնեց նրա երկու ականջներից ու քաշեց, ազատելու համար մանկանը, որ գայր չէր թողնում բերնից եւ երեքն անրաժառ կառչած մնացին իրարու հետ, մինչև վերջն, ապա ճից թափեց կինը, պագանը քաշեց մինչև դուռը, ոտքով բացեց այն եւ ձայն արձակեց դրացի կանանց, որոնցից երկու քաջասրտեր՝ գինւած հատուցով եւ բահով, փութացին ու սպանեցին անասունը: Մայրը կասկածով մանկան ողջ մնալուն պագանի ժանիքներում, երբ երեսը բացեց ու տեսաւ նրա անմեղ, ժպտալի, ուրախութիւնից նւաղեց եւ «հագիւ ուշքի բերեցին», ասում է **Սարգիս**⁴ պատմիչը (1631)-ին:

Կան հայուհու արիութեան ուրիշ գանազան յիշատակներ եւս, որոնց մէջ խառնւած է վիշտն էլ եւ այդ պատճառով իսկ պահելու եմ յաջորդ գլխի համար:

ԳԼՈՒԽ ԺԶ

Տառապանքների մէջ

Գնանք, բարձրանանք այժմ, ծանր քայլերով ու բարախուն սրտով, հայուհու գողգոթայի՝ վրայ: Նրա կենցաղը չեղաւ եղո՛ւկ՝ առաքինութեան, բարութեան, իմաստութեան եւ քաջութեան գործերի ներդաշնակ ու յարատեւ մի հիւսւածք, ինչպէս իր սեռակիցներինն էր, ուրիշ մեծ, հզօր ու անդորր ազգերի մէջ, այլ յաճախ բզկտեց տառապանքների ու շարշարանքների փշերից: Չեմ խօսում ամուսնական կամ ծնողական կեանքի մէջ պատահած հասարակ նեղութիւնների ու ցաւերի մասին, որը տեսանք արդէն² եւ որոնք յատուկ էին ընդհանուր մարդկութեան: Այլ նրանց - եւ աւել զառնադոյնին,- որոնց բացառաբար ենթարկւած էր հայ կանացի դասը: Հայաստանը, ի ընդ «ածու փոքր եւ թւով շատ փոքր սահմանով եւ զօրութեամբ թոյլ»³, ընկել էր աշխարհագրական շատ աննպաստ պայմաններում, իր վրայ էր հրաւիրում յաճախ մերձաւոր կամ հեռաւոր հզօրագոյն ցեղերի տիրապետական կամ ընչաքաղց ցանկութիւնը:

1. Սամ. 125-27: — 2. Աստ՝ 298: — 3. Մեզ. 5 Յնր. 1870: — 4. Սիս. 542:

1. Ձք. սրկ. Ա, 58: — 2. Աստ՝ 41-45, 49-59, 80-82, 84-85: — 3. Խոր. Ա, 4:

Յանցատուր էր այդ աշխարհը՝ քաղաքակիրթ, բարգաւաճ եւ ազատ երկիր լինելու պատճառով: Եւ Աստուծոյն, Պարսկաստանն, արարները, թաթարները եւ նրանց մրցակից կամ յաջորդ բարբարոսները, հայ պատմութեան մէջ մեր դահլիճների մի երկար շղթայ են կազմում. որ քաջաբերած նաեւ մեր ներքին պառակտումներից եւ անխորհուրդ անջատումից քրիստոնեայ աշխարհից¹, ասպատակում կողոպտում, անարգում, սպանում եւ գերում էին: Յաճախ կրկնում էին այս աղէտները, բայց յարատեւ չէին անշուշտ, ապա թէ ոչ, մեր նկարագրած ազգային չէին ու գործունեայ կեանքը գոյութիւն չէր ունենալու երբեք: Իսկ այդ անօրէնութիւնների անպակաս եւ անվրէպ գոհն էր միշտ հայուհին, մատնելով թշւառութեան, կամ շատ անգամ կրելով իր վրայ, նիւթականից աւելի, բարոյական ու երկարատեւ մահը, մինչ սուրը շուտով վերջ էր դնում այրերի վշտակրութեանը: Եւ իրաւամբ բացազանչում էր պատմագիր կաթողիկոսն, ազգի ամենից աւելի մի նեղ շրջանում, թէ «ոչ գտաւ լուծեալ կապարան գտերաց երկրի մերում, եւ ոչ թօթափեալ փոշի գլխոյ»², այն դուստրերի, որոնք արժանի էին բովանդակ երջանկութեան, մեծարանքների ու փառքերի:

1.- **Նեղութիւններ եւ մահ.** Սկսում եմ նկարագրելով հայուհու կեանքի մէջ պատահած այն վշտերի կամ դառն վախճանի, որ ենթարկւում էր նա անգութ ձեռքերի միջոցով, իր երկրի ու տնում իսկ: Բայց փորձելու եմ արագութեամբ անցնել եւ անցկացնել ընթերցողներին այդ կեղեքիչ տեսարանների առաջից: Վեր ենք բարձրանում դէպի Դ դարը, ուր Պարսկաստանի մոլեգին արքան՝ Շապուհ Բ-ն, զբաղւած է աւերելու եւ քանդելու անտէր մնացած հայ աշխարհը³: Ասպատակ սփռում, հաւաքում է անհամար ժողովուրդ Ջարեհաւանի մէջ, ուր բացում է վայրագ եւ իր ազգի համար հաճելի մի հանդէս, բոլոր չափահաս այրերին կոխտուել տալով ծանրամարմին փղերի երամակի ոտքերով, եւ պարսիկի այլանդակութեամբ «ամէն կիներին եւ մանուկներին ցից հանել տալով», այնպէս որ սպանւածների թիւը՝ «հազար հազարներ եւ բիւր բիւրեր»⁴ էին: Արքայից արքայի մեծութեան վայելք մի հանդէս:

Վարդանանց անհաւասար պատերազմը, աւարտւած բարոյապէս ի նպաստ մեզ եւ նիւթապէս ի մնաս, ազատանի մի մասի կորուստով եւ տարագրութեամբ միւսին, յեղաշրջեց հայ տիկնանց դասի հեշտ կեանքը⁵ եւ նրանց առջեւ բացեց կարօտի եւ դանդաղ մարտիրոսութեան երկար մի շրջան: Եղիշէն նրանցից ճանաչած ու պանծացրած հինգ հարիւրի համար վկայում է, թէ այդ տիւրը պայմանի մէջ իրենց հոգեկան բարձրութեամբ⁶ կարողացան տոկալ նիւթական նեղութիւններին: Նրանց

բոլոր գանձերն ու երեսների հարուստ քողերն անդամ արքունին գրաւեց եւ չլիչեցին բնաւ իրենց նախկին փափկութիւնները, այլ ապրում էին շինականների նման, մանաւանդ թէ «նրանք աւելի եւս համբերութիւն յանձն առեցին վշտերի դիմաց»:

Թէպէտ դեռ պահում էին իրենց ձեռնասուն նաժիշտներին, բայց ապրելակերպով եւ հանդերձանքով նրանցից չէին տարբերում: Գետնի վրայ էին ննջում խոտեղէն անկողնով, փոխանակ կակուղ գահոյքների: Այլեւս ոչ օճառ կամ անուշահոտ խղեր, մագերի յարգարում կամ կերպասի ոսկեհուռ զգեստներ, ոչ ճոխ ճաշեր եւ շքեղ սպասներ: Նրանց պայատներն ու զղեակները տապալել էին պարսիկների ձեռքով եւ բուրաստաններն ու գինի բերող այգիները՝ լքած ու չորացած: Համադամ կերակուրների փոխարէն խոտերով ու կորեկի հացով էին սնւում եւ զահաւորականների փոխարէն բորիկ եւ հետիոտն էին գնում աղօթանոցները, «խնդրելով ուխտին, որ կարողանան համբերել մեծ նեղութեանն»: Չարչարակից եղան հեռաւոր հարազատների ու «վարդապետները մխիթարիչ եղան» նրանց¹:

Նրանց տառապանքների սաստկագոյն շրջանը տեւեց 451-ից 457 թւականը, որի ընթացքում թագաւորեց Պերոգը, իմաստուն քան Յագկերտը, արձակեց մեր իշխանների կապանքը, նրանց արքունի ծառայութեան կոչեց եւ ռոճիկ կարգեց նրանց ի Հրեւ եւ նրանց կանանց՝ Հայաստանի մէջ, մինչեւ 463-ին, որ քաղաքականներին առաջնորդելու էր իրենց տները²: Նրանց պանդխտութեան այդ երկրորդ մասի մէջ եւս հայ տիկնայք շարունակում էին սնւել իրենց ձեռագործով եւ սահմանւած ռոճիկը յղում էին «որպէս մխիթարութիւն» իրենց հեռաւոր սիրելիներին: «Անարիւն ճիպւանց նմանեցին, ոգում է աղու Եղիշէն, որ երգի քաղցրութեամբ առանց կերակրի մնացին»: Եւ յարում է, թէ ի հեճուկս իրենց տառապանքներին ու վշտերին «ոչ ինչ կարողացաւ նրանց թուլացնել երկնաւոր առաքինութիւնից: Արտաքնապէս երեւում էին իրրեւ սգաւորներ եւ շարշարած այրիներ, եւ իրենց հոգիները զարգարւած էր երկնաւոր սիրով»³: Եւ այս ամէնն արդիւնք էր իրենց ստացած նուրբ դաստիարակութեան⁴:

Հինգերորդին յաջորդող բոլոր դարերի մէջ ունեցանք մի Եղիշէ, աւելի կամ նւազ պերճախօս, հայուհու թշւառութիւնը պատմող, որոնց թւարկութիւնն երկար է լինելու: Բաւականանում եմ յիշել մի քանի ցայտուն պատահարներ միայն: 1317-ին Ապուսայիտ կամ Պուսայիտ խանի թագաւորութեան առթիւ թաթար զօրագլուխների միջեւ կոխ ծագեց: Այդ շարժումների ժամանակ շատ հայ գաւառներ, վանքեր ու եկեղեցիներ ոտնակոխ եղան եւ աւարի մատնեցին, ասում է Սարկաւազ գրիչը, եւ

1. Աստ՝ 144-45: 2. ԹՀ. կթ. 286: — 3. Աստ՝ 277: — 4. Փաւս. 176: 5. Բ, 3-8, Ե, 3: 6. Աստ՝ 158:

1. Եղշ. 155-56. Փրպ. 331-32: — 2. Փրպ. 332: — 3. Եղշ. 157-58: — 4. Աստ՝ Ա, 3:

քրիստոնեաների բոլոր անասուններն ու ստացածքը բնաջինջ կողոպտեցին. մինչև «այր եւ կին բոլորովին մերկ խաշատակ թողնելով»¹. ինչ որ Ադամից մինչև հիմա լուսած չէր, ասում է²: Անաթոթ եւ անյապ բարբարոսներն այդ ամօթն էլ կրել պարտադրեցին հային եւ հայոհուն:

Լենկթեմուր թաթար բռնաւորը 1403-ին գնաց Սեբաստիայի վրայ. որը Բաջապիդ իշխում սուլթանի ձեռքումն էր. սկզբից մերժեց յանձնել քաղաքը: Յետոյ բարբարոսի խոստման վրայ քաղաքացիները բացեցին դռները. որի փոխարէն յաջորդեց կողոպուտն եւ կոտորածը. «կանանց ձիերի պոչին կապել եւ արշաւել» հրամայեցին եւ «որդիների եւ զուստների» անթիւ բազմութիւն հաւաքելով մի դաշտավայրում, անգլխարար կոխտեցին «իրրու գորայս կամնասայից»³: Գազանացած մարդկութիւնը սահման չունի իր կրքի ու գործերի մէջ. թէպէտ խուժողութ լինի, թէպէտ քաղաքակրթութեան դիմակով ծածկւած:

Գրիգոր Տղան Երուսաղէմի ողբի մէջ նկարագրելուց յետոյ նրա գրաւումն 1187-ին Սալահէտինի ձեռքով կրած շարիքները, անցնելով յիշում է նաեւ ուրիշ քրիստոնեայ աշխարհների տառապանքները նոյն թուրքմանների կողմից, այն է՝ կողոպուտն, աքսորն ու սովամահ կորուստն օտարութեան մէջ: Եւ բացում է սրտաճմլիկ տեսարաններ. որ եթէ Լեւոնի քաջութիւնը խնայեց Կիլիկիային այդ առթիւ, սակայն բարբարոսների միւս յարձակումների ժամանակ կրկնեցին նաեւ հայ ժողովրդի մէջ, որոնց պատկերն իսկ յարձակումների ժամանակ կրկնեցին նաեւ հայ ժողովրդի մէջ, որոնց պատկերն իսկ թերեւս փոխադրում էր քերթողն օտար գաւառներում: Նրանից մի մասը քաղում եմ այստեղ: Ժողովրդի հետ մեծատներն էլ, ասում է, մատնում էին յոյժ չքաւորութեան, այնպէս որ ոչ միայն ազնւական այրերը, այլեւ «Տիկիններն, որ ճոխ տներ ունէին»,- Եւ մետաքսներով շքեղանում էին,- Հացակարօտներ էին երեւում,- Իրենց անձերին մետաքսներով շքեղանում էին,- Ամօթ էին զգում մուրալու,- Այլ սովին դիմանում էին: - Ծուրեալք ի ցաւս ախտանային,- Այստեղ եւ այնտեղ մեռնում էին: -Մանկունքն ի մարսն հայէին,- Միթէ կեանքի հնարքներն առնէ՞ին: - Մարքն ի տեսոյն խորովէին,- Արագ ըզկեանս վճարէին,- Հարքն ի գորով տղայոց լային,- Աղիողորմ ճշում էին ի տեսանելոյն գոր սնուցին - Դառն կարեօքըն ցաւագին,- Ընդ մեռանել մանկանց նոցին ինքեանց հոգիքըն քաղէին»:

Այդ ճգնաժամին անշուշտ, այրի կանանց վիճակը դառնագոյն էր, որ ողբերգուն յատկապէս նկարագրում է. « Որբեւայրիները անցեալ մնային - Դառն վշտի հարւածից,- Աղիողորմ նայում էին - Որ ի նոսայն իսկ հայէին,- Եւ որ զթով հարցնում

էին. - Լալով պատտախանում էին: - Իրենց ցաւերին զեղ չէին գտնում. - Բժիշկի ծախսերին դրամ չունէին ...- Եփած սրտերով խորովում էին,- Ողբերգական ճանով լացում էին,- Երբ ճանապարհն անցնում էին Մահր ժամանում էր նրանց որդիներին: - Աչքերը զէպի երկինք էին բարձրացնում,- Յիսուս Քրիստոսին էին նկատում: - Եւ մեն մենակ զերեզման Ջէր պատահում, այլ երկուսով,- Մէկը միւսով էին թաղում,- Որդիներին իրենց մօր զիրկն էին դրւում: - Ողջոյնը ձեզ հետ, ասում էին, հայրերն,- Հապա ձեր յետեւից դալու ենք: - Տղաները մահր տեսնում էին - Եւ ահից տաղնապում էին: ... - Քոյրերն եղբայրներին համբուրում էին,- Միմեանց զիրկն էին ընկնում,- Ցաւակցարար այս էին ասում - Գնացէ՛ք, մենք շուտով ձեզ մօտ ենք գալու: Եւ նրանց խօսքը սուտ չէր լինում,- Այլ հապշտապ կատարում էին: ... - Ոմանք միմեանց համբուրում էին - Եւ անցնելու ճանապարհի մօտ,- Եւ շուտափոյթ անցնում էին, - Ասում էին՝ Ահա թշնամին գալու է: - Իսկ միւսները միասին լացում էին,- Վերջին ողջոյնն էին պահանջում»¹: Եւ այս աղիողորմ տեսարանը դադար ունէր, ասացինք, մեր աշխարհում, բայց ոչ վերջ, ոչ ազգիս եւ ոչ ողբերգունների համար:

Անցնում ենք 1605 թւականին, ուր Սարգար Ջղալ օղլին Կոստանդնուպոլսից գնում է դէպի Վան, բանակ է կազմում, կռւում է Շահարասի հետ, պարտւում եւ փախչում է նորից Վասպուրականի ոստանը: Ամբողջ նահանգը աւերում ու կողոպտում է, որին սոսկալի մի սով է յաջորդում, այն չափով, որ ստիպում է ուտելու անխտիր ամէն տեսակ անասուն: Հայրերը վաճառում էին իրենց զաւակն երկու կորեկ հացի համար եւ որ աւելի սոսկալին է՝ «մայրն որդուն կերաւ», գրում է մի ականատես՝ Կարապետ երէցը: Սովից մեռնում են «հազար հազարներով եւ բիւր բիւրեր», եւ մնացեալները ցրւում եւ կորչում են, անդարձ, հեռաւոր վայրերում²:

Մեր մինչ այժմ յիշած օրինակներն մեր ազգի եւ հայ կնոջ համախումբ տառապանքների դրւագներն էին եւ յատուկ մեր անտէրութեան եւ օտար տիրապետութեան շրջաններին: Բայց նման վշտեր հանդիպում էին երբեմն նաեւ հայ թագաւորութեան օրով եւ այն ժամանակ հասարակութեան մարտիրոսութեան մասնակից էր արքունիքն էլ նիւթապէս եւ աւելի շատ բարոյապէս: Թէ ինչպիսի՞ ալիքներ էին փոթորկում այնժամ մեր իշխողների՝ թագաւորի ու թագուհու սիրտն ու կեանքը, յիշենք իբր օրինակ՝ Բ Լեւոնի եւ *Կեռանի* պարագան:

1266-ին Եգիպտացիներն ասպատակելով Կիլիկիա, այրեցին Սիսն ու Մսիսն, տիկնոջ քաջարի տագրը՝ Թորոսը, սրախողխող զգեստեցին կռւում³ եւ իր ամուսինը դեռ

1. Հւթ. 12տ. — 2. Մծփ. 64-65:

1. Գրչ. 928 Մ. Ղգր. էջ 621-24: — 2. Արց. 297: — 3. Աստ՝ 172:

դաճած առանց գերի տարան Եգիպտոս: Նոյն տարում ագատուեց «Ասածու խնամքով երկաթի լուր հարեց» ու պատուով դարձաւ իր սրտի եւ ազգի՝ ուրախութեամբ: Այդ ուրախութիւնն երկար շտեւեց, որովհետեւ 1274-ին Եգիպտոսի Պնդուխտար սուլթանն հարիւր հազար մի բանակով յարձակեց Կիլիկիայի վրայ: Բոլորովին անպատրաստ գտնելով հայերին, «նրանց ցիր ու ցան արեց եւ բոլոր քաղաքներն եւ գիւղերը թէլ դաշտային եւ թէլ լեռնային հրկիզեց», եւ այդ ու կին կոտորեց, փոքր տղաներին ձիերի կոխան դարձրեց, եւ «աղջիկներին եւ մանուկներին» գերի տարաւ իր աշխարհը: Նրա համայնաջինջ ճիրաններից գերծ մնացին լոկ քարանձաւներն ու բերդերը: «Եւ այս աղէտն եւ կսկիծն ինչպէ՞ս կարող եմ գրելով բացատրել», բացագանչում է Կոստանդ աղէտն եւ կսկիծն ինչպէ՞ս կարող եմ գրելով բացատրել», բացագանչում է Կոստանդ յիշատակագիրը²: Ո՞վ կարող է պատմել մանաւանդ փոթորիկը Լեւոնի ու Կեռանի զգալուն սրտերի, որոնց արքայական պսակները, դեռ հազիւ չորս տարի առաջ բոլորեաւ, ներկում էին ազգի արեամբ եւ համակում էին սեւ սգով:

Բայց այդ չափով չվերջացաւ աղէտը. Լեւոնի հօրեղբայրն 1280-ին ասում է, թէ մի Աւետարան է գրել «յոյժ տրտմութեան ժամում», որովհետեւ Եգիպտացիներն երեք անգամ «հրձիգ գամենայն Կիլիկիա արարին, զորս հուրն անշէջ կիզեցէ գնոսա՞»: Այսպէս ~~Թեւաճութիւն~~ արագաց դստեր տիկնութեան առաջին տարիներն եղան սարսափի եւ արտասուքների մի շրջան, ոչ միայն արտաքին թշնամիների պատճառով, այլ ներքին պառակտումների, ինչպէս 1274-ին պատմում է Թորոս սարկաւազը, թէ այդ տարւայ իսկ «բազում երկպառակութիւն եղաւ ի սատանայէ ի զօրս Հայոց, ուստի ոմանք ապստամբեցին թագաւորի դէմ չար խորհրդով, որ չարութեամբ սատկեցին»⁴: Լեւոնն ապստամբեցին թագաւորի դէմ չար խորհրդով, որ չարութեամբ սատկեցին⁴: Լեւոնն աւելի փորձառու, իմացաւ մերթ գէնքով եւ մերթ քաղաքադիտութեամբ իր սահմաններից հեռու պահել օտար թշնամիներին էլ⁵: Անկասկած այդ ցաւերն եւս կրծեցին շուտով փափկասիրտ դշտուհու կեանքը⁶, որին նախախնամութիւնը խնայեց տեսնել նաեւ այն աղէտներն, որ հասնելու էին յետոյ իր գաւազների գլխին:

Եւ Կեռանի նման ուրիշ քանի՜ ազնւագույն հոգիներ, թագուհիներ եւ տիկիներ, թէ Կիլիկիայում եւ թէ մեծ Հայաստանում, բարբարոսների ամբարշտութիւնից իրենց ժողովրդի հետ ողջակիզեցին վշտի խարոյկի վրայ, իրենց ոսկի եւ ականակուռ թագր վերածելով փշէ պսակի:

2.- Անարգութիւն.- Նւազ ծանր էր հայուհու համար տառապանքը կամ մահն ինքնին,- քիչ յետոյ փաստերը խօսելու են,- քան դաւը նրա պարկեշտութեան դէմ, որ

ներքին եւ արտին յաճախ արտաքին անասնարարոյ թշնամիները գործում էին. մինչ կային նրա պատին նախանձայոյց պաշտպաններ էլ¹: Մի քանի օրինակ տեսնենք.

Ծանօթ են Ներսէսի մեծագործութիւնները հայ աշխարհի բարեգարդութեան համար, որոնց դէմ ատամ էին կրճտում Արշակն ու Պապը: Վերջինս ի վերջոյ թունայի մի բաժակով խաւարեցրեց այդ արեւը նոյն ինքն արքունի հիւրամեծար սեղանի վրայ եւ քանդեց նրա կառուցած որբանոցները, այրենոցները, հիւանդանոցներն ու կուսաստաններն², որոնք առաջին անգամն էին երեւացել հայ հողի վրայ եւ նրա տաճ քաղաքակրթական մեծ փայլը: Եւ որ աւելի խորշէի է, ինքը՝ Պապը, մակութիւնից ապականւած³, նոյն մենաստաններում հաւաքւած կոյսերին «հրաման էր տալիս պղծութեան խառնակութիւնը»⁴, մրցելով շնարարոյ հեթանոսների հետ: Իր ոճիրները քաւեց Տերենտի րնթրիքի րնթացքում, իր արիւնքի խառնելով բռնած տաշտի գինու հետ⁵:

Նախապէս տեսանք, թէ ինչպէս Սմբատ արքան յանդիմանում էր իր քեռայրին՝ Դերենիկին, իրրեւ դարանակալ իր ազատների կանանց համեստութեանը⁶, որին հանդուրժում էին երկրիցից նրանց թուլասիրտ այրերը եւ որին վերջ դրեց իր չարաչար վախճանը: Բայց այն տապալեց Ռուբինեան քաջն՝ Բ Թորոսի⁷ վատ եղբայրը՝ Մլեհը⁸. «այդ գազանամիտ, չարաբարոյ եւ անողորմ», բռնակալ Կիլիկիոյ եւ կատարեալ մի սրիկայ, որ եպիսկոպոսների ատամները թափում էր, ուր ոսկի կամ արծաթ կար կողոպտում էր, եւ «պարկեշտ եւ համեստ կանանց խայտառակում էր», ասում է պատմիչն, «անամօթ լրբութեամբ»: Սակայն 1175-ին լուծեց այդ չարիքների վրէժն, իր իսկ իշխանների ձեռքով, որոնք «միաբանելով սպանեցին նրան Սիս քաղաքում, իրենց բարբեր անհանգստացնելու համար»⁹:

Գեղեցիկ ու շւայտ Անիի¹⁰ վախճանն հասել էր: Չարմաղանը 1236-ին դեսպաններ ուղարկեց այնտեղ, պահանջելով հնազանդել իրեն, իսկ քաղաքացիները վստահ իրենց պարիսպներից, արհամարհեցին ու կոտորեցին նրանց: Կատաղեց թաթար բռնաւորը եւ գալով պաշարեց ոստանը, որ ստիպւեց ի վերջոյ անձնատուր լինել եւ բոլոր բնակչութիւնը սրի ու գերութեան մատնեցին: Դիակները դիզեցին, քարերի դերուզների նման եւ քաղաքը քանդեց: Եւ այդ ամէն չարիքների հետ՝ «պարկեշտ եւ ողջախոհ կանայք մատնեցին խայտառակ ճակաճան եւ վաւաշոտ մարդկանց», եւ քաղաքում բնակւող հաւատաւոր կոյսերը «պղծեցին պէսպէս պոռնկութիւններով եւ

1. Հւթ. շտ. 1268, 1269: — 2. Անդ՝ 1274: — 3. Անդ՝ 1280: — 4. Անդ՝ 1274: — 5. Չմշ. Գ., 277-79: — 6. Աստ՝ 85:

1. Աստ՝ 126-27: — 2. Աստ՝ 167: — 3. Աստ՝ 91: — 4. Փաւս. 228: — 5. Նոյն՝ 233. աստ՝ 144: — 6. Աստ՝ 44: — 7. Աստ՝ 101: — 8. Աստ՝ 95: — 9. Տրդ. Գրչ. 257, 260: — 10. Աստ՝ 187:

ապականեցին անկարգութեամբ»։ Եղկելի կերպով վախճանեցին¹։ Ինչ տխուր պատկեր։

Սոսկալի էր Լենկթեմուրի առաջին ասպատակութիւնն էլ 1387 թւին. որի ժամանակ հարիւր հազարով թափւեցին մեր աշխարհի վրայ. անբաւ աւերումներով ու կոտորածներով. որոնց հետ «տղաներին ձիերի ոտնատակ էին տալիս. կանանց խայտառակում էին. նրանց մանուկներին դերի էին տանում»։ ասում է սարսափով յիշատակագիրը²։

3.- Ապաստանարաններ.- Եթէ բռնութիւնը յաճախ դարանում էին հայ կնոջ կեանքի կամ պատւին. Հայաստանը շատ տեղեր նրան ընծայում էր բնական եւ արւեստական պատսպարաններ. այսինքն լեռներ, այրեր ու բերդեր. որոնց վերջինն ուրիշ ազգերի մօտ իշխանութեան ու գորութեան կենտրոններ էին. իսկ մեր բազմավտանգ աշխարհի մէջ աւելի քան այդ «ամուր պապստանի», մանաւանդ տոհմիկ կանանց համար՝ ըստ Եղիշէի³։ Նրանք տոկում էին թշնամիների յարձակումներին. բայց ոչ երկարատեւ պաշարման պարագայում. որի հետեւանքը սոփն էր։ Նմանապէս լեռներն ապահովում էին նրանց. մինչեւ այնքան. որ իրենց թաքստոցները ծածուկ էին մնում։ Բայց շատ անգամ նրանց ապաւինած ամրոցն էլ մատնւում էր անագորոյն թշնամիների ձեռքը եւ վիճակակից էր լինում միւս թշնամիներին։ Յիշենք մի քանի դիպածներ։

Քսենոփոնը իր նահանջի ժամանակ⁴. Տայոց աշխարհից էր անցնում։ Բնակիչները նկատելով. որ այդ օտար զօրագունը պիտի կորզէր իր բոլոր ուսեստը եւ ձմրան խորքում իրենց սովի մատնէր. նախապէս ամրացել էին. միասին տանելով իրենց ամրոցը պաշարը։ Յոյները նրանց նշմարեցին մի բարձրութեան վրայ մի բազմութիւն արանց. կանանց եւ անասունների. որոնց դէմ կուլելու մղեց իրենց քաղցը։ Վայրը դժարին էր եւ ստիպւեցին յարձակել ջոկատներով եւ երեք անգամ յետ մղւեցին նրանց քարէ կարկտի խորտակած սրունքներով ու կողերով։ Բայց ամէն հնարք ի գործ դրեցին. որով մօտեցան զրաւելու բարձունքը։ «Այն ժամանակ. զրում է ատտիկեցի զօրապետը. պարզեց ահաւոր մի տեսարան։ Կանայք նախ վար էին նետում իրենց տղաներին եւ ապա իրենք էին նետում եւ ամուսինները նրանց էին հետեւում»։ եւ կոտորւում էին ժայռն ի վայր. յարձակողների ձեռքը չընկնելու համար. այնպէս որ մնացին քիչ անձեր միայն ու գերի բռնեցին⁵։ Այդքան արիասիրտ էր ուրեմն հայ կինն այդ ժամանակից. կուլելու եւ ապա խզելու համար իր կեանքը. որպէսզի չմատնէր թշնամիներին։

Աւելի ապահով ու հանդիստ էին ամրոցները. բարձրակառուց եւ անառիկ պալատները. որ ազնւականութիւնն նրանց էր ապաւինում։ Տեսանք որ Արտաշէսը տանեօթ հազար հոգի կարողացաւ պատսպարել ու կերակրել տանչորս միա՝ եւ անձնատուր լինելուց յետոյ պարսիկներն ինն օր աշխատեցին կրելու «Հայոց թագաւորի գանձերը»։ որ պէտք է իմանայ. անշուշտ պաշարն էլ. որ բնակիչներից սպառւելուց յետոյ. ինքն անսպառ էր մնում։ Եւ Լամբրոնը խարէութեամբ միայն դրաւ եւ Հեթումների ձեռքից⁶։ Դրանց նմաններն - եթէ ոչ հաւասարներ Հայաստանը շատ ունէր ու յիշում են նրանցից հետեւեալները։

Մանուէլ Մամիկոնեանն ու նիգակակիցներն երբ պիտի ճակատէին պարսիկների ու Մերուժանի դէմ⁷. խորհելով. որ պատերազմը կարող էր նաեւ տարբեր ելք ունենայ. խոհեմութիւն համարեցին Ջարմանդուխտ թագուհուն. նրա երկու պատանի գաւակներն եւ «իրենց կանանց հետ միասին» ուղարկել Վարազ կոչւած մեծ լեռան ամրոցը. որպէսզի յանկարծ թշնամիների ձեռքը չընկնէին։ Յաղթանակը չահեցին⁸ եւ նոյն դղեակը պէտք չունեցաւ ցոյց տալու իր ամրութիւնը։

Վարդանանց մարտը ձախողելով. Հայաստանն ասպարէզ եղաւ Պարսկաստանի արշաւանքներին։ Վասակը նրանց առաջնորդն էր դարձել. աշխատում էին համոզել հայերին խոնարհել թշնամիների լծի ներքեւ։ Բայց շատերն անվստահ նրանց խոստմանը. մեծ բազմութեամբ «արանց եւ կանանց» հարսների եւ կոյսերի «հասել էին ապահով անընակ վայրերին եւ լեռների անխար շատ տեղերին»։ ուր քարանձաւներ կային ապաստանելու. իսկ ազնւական դասից շատերը աշխարհի կենտրոնական մասի բերդերը զրաւեցին եւ ուրիշները խաղտեաց ու Տմորեաց ամրութիւններում եւ Արձախոյ թանձրախիտ անտառներում ապաւինեցին. զրկանք տանելով պառկելով գետնի վրայ. անտրտունջ համբերելով «խոտաբուստ կերակուրներին» եւ չյիշելով «սովորական խորտիկներն»։ մինչեւ անցաւ քաղաքական երկարատեւ փոթորիկը⁹։

Աշոտ պատրիկ Բագրատունին է դարձւում. երբ Մամիկոնեան Գրիգորի ու Դաւթի կողմից հալածւած գնալու էր Ասորեստան՝ բողոքելու Մուլան իշխանին. Դարիւնից բերդի մէջ հաւաքեց «գերդաստանը կազմող մարդկանց բազմութեանը»։ նոյնպէս «իր տիկնոջն եւ բոլոր ընտանիքին»։ ամրոցին պահապաններ էլ թողնելով⁷։ Եւ նրանք այնտեղ անվնաս մնացին իր բացակայութեան չըջանին։

1. Աստ. 277: 2. Փաւս. 171: — 3. Աստ. 64: — 4. Աստ. 127: — 5. Փաւս. 252, 254: — 6. Եղշ. 97: — 7. Ղեւ. 119:

1 Կիր. 138-40: — 2. Հւթ. յշտ. 1389: — 3. Աստ. 12-13: — 4. Աստ. 111: — 5. Քսեն. Նշջ. Դ. է:

Եթե՛ք այդ ամբողջությունները պահպանեցին իրենց սպասարկողներին, բայց եղանակներ կ'ընտրեն, որ չունեցան այդ պարծանքը: Ինչ քանի հանգամանքներով մեծապէս ուշադրաւ է պաշարումը խնայող ամբողջ, որ 883-ին սպասարկող էին Նորադարձականի ահիւ Սահակը՝ դրան եպիսկոպոս հայրապետ, մի քանի եկեղեցականներով եւ ժողովուրդը «բազում կանանց եւ մատաղ մանուկների» եւ ծերունիների հետ, նոյնպէս գիւղականներ, որ փութացին բերդի պաշտպանութեանը: Արարները իրենց ամբողջով եկան պաշարեցին այն եւ առաջին օրը հանդիպեցին իւր ինքնապաշտպանութեան: Պաշարեալները կասկածելով իրենց պաշտպանութեանն, ուզեցին նախ գործնալ հոգեպէս, ուստի յաջորդ առաւօտ եպիսկոպոսից խնդրեցին Ս. հաղորդութիւնը: Նա նախ նրանց խրախուսեց, ապա պատարագեց: Մինչ բոլորը եռանդալից աղօթում էին, Ս. խորհուրդը բոլորին բաշխեց «բոս սակի յետին թոշակի»: Վերսկսեց թշնամիների յարձակումը ու տեւեց եօթն օր, նոյն հակառակ արդիւնքով նրանց համար: Մինչ կղերական դասը աղօթում էր անդադար, գործնում ու գործանում էր պաշարեալներին:

Այն ժամանակ առաջ անցաւ մատնութիւնը: Ներքին գորականներից որոշները «ողորմութիւն եւ հաւատ ուրացած», բերդը յանձնեցին արաբներին, որոնք վեր բարձրացան ու գլխատեցին բոլոր եկեղեցական եւ աշխարհական այրերը, բացի քչերից, աւելի քան երկու հարիւր հոգի, նրանց գլուխները ոստիկանին տալու համար: Իսկ «երեխաներին սպանելով եւ կանանց գերի վերցնելով» գնացին, մինչ նրանց լացն ու պաղատանքն առ Աստած՝ ազատելու «անօրէն գեիչների անարգել պղծութիւններից», ասում է պատմիչը, «բոլոր լսողների սիրտը տոչորում էր»: Երբ հասան Նոսրի առջեւ, Աստած շարժեց նրա սիրտը, եւ գերիներին արձակեց: Իսկ զգեակի մատնիչներն, որ մեծ վարձատրութեան ակնկալիքով էին եկել, արժանաւոր հատուցում ստացան սպանելով բռնաւորի միջոցով¹:

Սրա փիճակակիցն եղաւ Սիւնեաց Երնջակ բերդն էլ, որտեղ 914-ին ապաւինել էին առաքինակրօն տիրնայք՝ Շողաշը, Սմբատ Սիւնեաց իշխանի մայրը, նրա կենակիցը՝ Սոփիան, իր ստնդեայ տղայով, Սահակ եղբօր կինը² եւ ուրիշ ազնւական «արք եւ կանայք»: Զարասէր Յուսուփ ոստիկանը, նենգութեամբ կալանաւորելուց յետոյ Ա Սմբատին³, յարձակւեց նոյն դղեակի վրայ եւ սկսեց կատաղի մարտը ներսից ու դրսից: Բռնաւորն այնտեղ Հայոց հաւատացեալ արքային բարձրացրեց մարտիրոսութեան պատւին⁴ եւ կռիւն ամրոցի պարտութեամբ ու բերդի բնակչութեան շատերի

կոտորու մով վերջացաւ: Իսկ մեծ տիկինները ձերբակալու եղին ևս. գերի տարու եղին՝ որոնց
 գետ պիտի հանդիպենք յետոյ:

Մանուէլ Կոմէնոս կայսրը 1159 թւին մեծ բանակով եկաւ մօտաւ Կիլիկիա եւ նստեց Մսիս քաղաքի մէջ: Նպատակն էր վրէժ լուծել Յունաստանի մեծ հակառակորդից՝ Ռուրիկոսնան Բ. Թորոսից. որ ծանր վնասներ էր պատճառել նրանց²: Հայոց իշխանը զուշակեց նրա միտքը եւ իսկոյն «ամբարցրեց իր կնոջն. որդուն եւ գանձը Տաճիկ քարում»: որն աւելի բախտաւոր եղաւ քան նախկին երկուսը ու պահեց իր մօտ ապաւինածներին: Իսկ իշխանն իր գնդով թափառում էր Տաւրոսի զգաւարամասոյց կողմերում. մինչեւ կայսրը խաչակիրներին միջնորդութեամբ հաշտեց նրա հետ³:

1387 թվին Թեմուրյանկի ասպատակութիւնների ժամանակ Մշոյ ժողովուրդն ահաբեկւած փախել էր Սասնոյ խուժ լեռան անտառները: Անօրէն թաթարները դիմեցին նրանց դէմ խուճապի մատնելով: Փախուստի մէջ տեսնւեց մի մանկամարդ էլ նոյն գաւառից. «սրբասէր եւ երկիւղած». մայրենի լանջի վրայ սեղմելով եօթնամեայ մի մանուկ «յոյժ պատւական եւ բաղձալի եւ դէմք կերպարանացն իրրեւ գերեսս հրեշտակի»: Տեսաւ, որ թշնամիները մօտեցան իրեն եւ չհանդուրժելով իր «ցանկալի» գաւակի կորստեանն եւ ինքն նրանց ձեռքը մատնելու եւ անարգելու գաղափարին, ահաւոր մի որոշում տւեց: Ամրացրեց գորովագուժ սիրտը, վերցրեց մի սուր եւ մորթեց սիրոյ պտուղը, յետոյ վագեց բարձրացաւ բարձր մի ժայռի վրայ, գահավէժ վար թռաւ եւ աւանդեց հոգին, չաքերն երկինք սեւեռած եւ «գոհութեամբ փառաւորելով յանուն Յիսուսի Քրիստոսի»⁴, որի համար զոհեց աղիքն ու անձը:

Թեմուրյանկը յետոյ արչաւեց Վանի վրայ, ուր ապստամբ Շզդի ամիրանն էր եւ որ քրիստոնեաների բազմութեամբ ամրացաւ քաղաքի բերդում: Յետոյ հարկադրուեց յանձնել լրերդր զազանին, որ հրամայեց «կանանց եւ մանուկներին գերութեան վերցնել» եւ այլրերին՝ հայ թէ օտար, բերդից ցած գցել, այնպէս որ ամրոցի շրջակայքն արեամբ ու դիակներով ծածկուեցին: Եւ «ո՞վ է կարող պատմել գերիների թւից եւ անմեղ սպանւածներին»: Բացազանչում է պատմիր⁵:

Հերթն եկաւ պարսիկ Սքանդար թագաւորին. որ 1430-ին սկսեց իր ասպատակութիւններն եւ գնաց Արճիշու վրայ: Քաղաքի բազմութիւնը կանխեց ասպատանելով «լեռներում ու բլուրներում, վիմերի ծերպերում եւ ծակերում»: Թշնամիները հասան, պաշարեցի նրանց, կոտորեցին ինչքան կամեցան, «եւ զկին եւ գորդի ի հարանցն յափշտակեալ, գերի առեալ տանէին»⁶:

1. *θς. 47.* 425-41: — 2. *Uun'* 158: — 3. *Uun'* 295: — 4. *Uun'* 96:

1. *Вз.* 498, 302-3; — 2. *Увн.* 326-27; — 3. *Срп. впр.* 238-39; — 4. *Удф.* 25-26; — 5. *Унл.* 30; — 6. *Удф.* 91;

Թե՛ այդ մարդակերպ հրեշներն օրով ինչպիսի սարսափի եւ խուճապի մէջ էր անդադար ապրում հայն ու հայուհին. յու գոյացնել է տալիս Աւետարանի մի րնգօրինակոյ 1392 թիւն. գրեթե՛. Թե՛ նոյն տարում յանկարծ հասնում է Լենկթեմուրի վերադարձի համարը: Լուրր յսելով «ձեռներս թուլացաւ. ասում է. միտքս խաւարեց. ամենայն անգամներով զոյցում էի»: Եթե՛ մի տղամարդ այդպէս է. ինչ էին զոյցում ուրեմն հայ կիներ, աղջիկն ու մանուկը: Հերիք է նկատել. Թե՛ համբար միայն բաւական էր. որ բոլորը «փախան զկայի լեռներն եւ առապարներն եւ զկայի երկրի ձորերը»: երանի էին տալիս մեռելներին¹. որոնք մի անգամ մեռան. մինչ թշուառ կենդանի հայութիւնը մեռնում էր անդադար սարսափի մահով. որ կրծում էր առանց սպառելու:

Վերջին ու ծանրագոյն վիշտն ազգիս համար.՝ չեմ ուզում յիշել եւ յիշեցնել թաղամարդն ու գառնագոյնը.՝ Շահարասի հրամանով այրարատեան հայութեանը զկայի Պարսկաստան փոխադրութիւնն եղաւ 1605-ին: Ուզեցին Գառնոյ բնակչութեանն էլ միասին տանել. որոնք փախան որքան որ յաջողեցին եւ իրր հազար հոգի ապաւինեցին մի բարձր ալրում: Պարսիկներն այնտեղ բարձրացան. ներս մտնելով սկսեցին կոտորել տղամարդկանց. պառանդներն ու ստնդեայ մանուկներին: Իսկ «կանայք. տղաներն եւ աղջիկները». երբ տեսան. թէ գերի էին տարւելու ու մատնելու նրանց անբանութեանն. լաւագոյն համարեցին մահաւամբ փրկել իրենց պատիւը: Եւ նորոգեց այնտեղ Քսենոփոնի նկարագրած տեսարանը². «Նրանցից շատերը. ասում է պատմիչը. պատում էին երեսր փակեղով եւ իրենց ձորձով», չտեսնելու համար անդնդի սարսափը. ցած էին նետւում եւ ջախջախւում էին: Իսկ մնացածները հետեւեցին իրենց սեւ բախտին՝ զէպի Պարսկաստան³:

Այսքան էր մեր աշխարհի ամբողջիւնների օգնութիւնը. որ ընծայում էին հայ ժողովրդին. բարբարոսների յարձակումների ժամանակ. երբեմն բաւական ու երբեմն անչա՛հ մեծագոյն զօրութեան առջեւ:

4.- **Տարագրութիւն.**՝ Հայուհին. ձերբակալւած իր տնից կամ թագստոցից եւ իր մատաղութեան եւ գեղեցկութեան շնորհիւ ազատւած նիւթական մահից. գնում էր բարոյական ծանրագոյն մի մահաւան: Անջատւած. - ընդհանրապէս յաւերժարար իր տնից. աշխարհից ու սիրելիների գրկից. մուտք գործած մեծամասնարար իրրեւ ստրուկ կամ հարճ բարբարոս յարկերում. ուրացած կամ մոռացած հայրենի սուրբ կրօնը. կամ մատնւած անարգութեան եւ իրական ու դժնդակ մահերի. քիչ անգամ վայելելով հայրենիք վերադառնալու մխիթարութիւնը: Ամրացնենք մեր սիրտն ականատես լինելու

համար նրա կեանքի այդ կեղեքիչ դուազին եւս. որպէսզի լաւագոյնս ճանաչենք նրա տառապանքների անեզր սահմանները:

Սկսենք Տիգրան մեծի օրերից. որ իր պատերազմների մէջ թեւաթափ եղած Լուկուլլոսը. գրում է Պլուտարքոսը. ինքնակամ յանձնեց նրա յաջորդին՝ Պոմպէոսին. որ նրան ինայեց եւ 61 թիւն (Ք.ա.) իրրեւ գերի քան պատանդ վերցնելով միասին Հռոմ տարաւ. նրա համանուն եւ հօր դէմ ապաստամբ որդուն՝ Տիգրանին. նրա կնոջն՝ որ Պարթեւ արքայի դուստրն էր. իրենց դստեր եւ հայր Տիգրանի կանանց ոմն՝ **Չոսիմէի** հետ. որ իր պարտւած ամուսնուն էր ներկայացնում: Իր յաղթանակի զարդերից զարձրեց այդ հայ խմբակին. ուրիշ բազմաթիւ ազնւագգի գերիների հետ⁴: Մի օր էլ յանկարծ հռոմէական քմահաճ մի սուր բանտի մէջ խցեց Հայոց արքայորդու կեանքը. գրում է Ապպիանոսը⁵. ուր անմեղ կանանց վախճանը լուռութեան մէջ է ծածկւել:

Յիշենք Վարազի ընդունելութիւնը Տիրան արքայի կողմից⁶: Բարեկամական զիմակով եկող այդ պարսիկը թագաւորի ծածուկ մի դաւաճանն էր. որ փոխադարձ հրաւիրեց իր ճաշին եւ այդտեղ կալանաւորեց նրան: Ձերբակալեց նաեւ տիկնոջն ու որդուն՝ Արշակին. գնաց Դաւարիս գիւղը. այնտեղում խաբեց Տիրանի աչքերն. ահարեկ զշխուհու եւ զաւակի ներկայութեամբ եւ երեքը միասին տարաւ Պարսկաստան. որ մնացին մինչեւ պարսիկների եւ յոյների համաձայնութեամբ արքայորդին հօր տեղ թագաւոր կարգւեց ու վերադարձաւ ծնողների հետ⁷: Այսպէս այդ (անանուն) թագուհին աքսորակիցն ու շարժարակիցն եղաւ ամուսնուն. գուցէ ականատեսը նաեւ նրա դժնդակ վախճանի. որ խեղդամահ եղաւ իր իսկ որդու հրամանով. որպէս պատիժ իր թոռան՝ Գնէլի. ցուցաբերած հոգածութեանն ու պաշտպանութեանը⁸: Այսպէս հատուցում էր Տիրանը. երկու մեծ հովւաց սպանութեան փոխարէնը⁹:

Թողեցինք **Փառանձեմին** Արտագերսի սեմի վրայ անձնատուր պարսիկներին¹⁰. ուստի տարւեց զէպի Պարսկաստան: Գնանք նրա ետեւից - տեսնելու համար նրա բազմածուփ կեանքի դառնագոյն վերջաբանը.՝ մինչեւ Տիգրոնի յայնատարած հրապարակը. որտեղում Շապուհն իր արքայական փառքի արժանի մի տօնախմբութիւն է պատրաստել պարսիկ աւագանու. զօրքի ու ժողովրդի համար. նպատակ ունենալով հանդիսապէս եւ ամբողջ Արեւաց աշքի առջեւ «Թշնամանս առնել ազգին աշխարհին Հայոց եւ թագաւորութեանն» յանձին նրանց զշխուհուն: Պարսկական հին ու նրբամիտ քաղաքակրթութիւնը այնտեղ կազմել էր մի տեսակ «հրապոյրս մեքենայից». որ գցեց

1. **Հւք. Ղշտ.** — 2. Աստ՝ 317: — 3. Դաւր. 37:

1. Աստ՝ 47: — 2. Պլտ. Դ. 285-6, 303-4: — 3. Մնտ. Բ. 478: — 4. Աստ՝ 118: — 5. Փաւս. 52-53, 65: — 6. Նոր. Գ. իր. աստ՝ 30: — 7. Աստ՝ 182: — 8. Աստ՝ 302:

Հայոց տիրնոջը եւ մեծ արքան իր պաշտօնեաներին արձակեց նրա վրայ պարգելով «անասնական» մի տեսարան, որում եւ մեծ աւ շարարաստիկ հայ գոհը՝ Այս եղաւ վերջը մի կնոջ, որ դարի նշանաւորագոյն կանացի դէմքն հանդիսացաւ իր ամբողջ կենցաղովը։ Գեղեցկութեամբ, նախկին պարկեշտութեամբ, բարձր աստիճանով, ամուսնական արկածներով, քինախնդրութեամբ, քաջութեամբ՝ եւ այդ եղերական վախճանով։ Ու Պարսկաստանը հրճում էր այդ անարգութեամբ անպարտ Հայաստանի, որ ընդունած նախատինքը դարձնելու էր նախատողին, քրիստոնէական քաղաքակրթութեան անշէջ ջաշն ի ձեռին ընթանալով դարերի միջից, կանգնեցնելով հետզհետէ նորագոյն եւ ազնւագոյն գահեր, յարուցանելով պանծալի յաջորդներ Արշակի ու Փառանձեմի եւ ընծայելով մեծարելի հանճարներ մարդկութեան, ուր Երանը մնալու է յաւերժարար խորասուզած իր հոգեւոր, մտաւոր ու բարոյական աննշող, անթափանց աղջամուղջի մէջ, պահելով լոկ նիւթական եւ աննշան մի գոյութիւն բարգաւաճ աշխարհի առջեւ մինչեւ ի դարը եւ դեռ ո՞վ գիտէ ե՞րբ։

Բայց Շապուհը չգոհացաւ Հայոց թագուհու ջախջախմամբ։ Իր հեղեղաստատ ասպատակութեան ահից հայ նախարարներից շատերը՝ բացի Արտաղերսի մէջ ապաստանածներից՝ թողնելով «իրենց կանանց, որդիներին եւ ընտանիքին» ցրւել էին։ Սեւ սասանեանն առաջնորդութեամբ իր զնդով, երկու հայ արքանեակների՝ Մամիկոնեան Վահանի ու Մերուժան Արծրունու, հաւաքեց մեր ազատների ու նախարարների կանանց այդ խումբը, տարաւ Զարեհաւանի ասպարէզի մէջ, ցնծութեան նոր մի հանդէս էլ այնտեղ կազմելով իր բանակի առջեւ։ Նրանք «հոլանել» (գլուխն ու նոր մի հանդէս էլ այնտեղ կազմելով իր բանակի առջեւ։ Նրանք «հոլանել» (գլուխն ու երեսը բացել կամ հանդերձը թեթեւացնել) եւ ասպարէզի երկու կողմը շարել տաւ։ Եւ ինքն արքայից արքան հեծած, աւելի անբան քան որի վրայ նստած էր, արշաւում էր այդ ամօթխած ու չիկնած եղկելիների առջեւից եւ աչքին հաճելի թւածները մի լստ միտջ առքունի խորանն էր տանում։ Մարդկային արժանապատուութիւնը ընդվզում էր այդտեղ։ Եւ օրեր տեւեց այդ լպիրշ տեսարանը, որ սահմանւած էր անարգելու հայ ազնւականութիւնն իսկ։ Յետոյ բաժանել ու փակել տեւեց տարաբախտ տիկիներին Հայաստանի զանազան կողմերի բերդերում, պատւիրելով բերդապահին սպանել նրանց եթէ իրենց ամուսիններն անձնատուր չլինէին¹։ Այդպէս վարեց հայ տկար եւ ազնիւ սեռի հետ տէրը մեծն Պարսկաստանի, որի զազանային ամբարտաւանութիւնը խորտակելու է Մուշեղի վաղակաւորը, ձեռք է զցելու նրա կանանոցի եւ աւետարանական ու քաղաքակրթական վրէժխնդրութեամբ։ «ոգջ եւ անարատ»

վերադարձում է պարտւած վիրազին։ Նրանք մասնակից չէին Շապուհի գործած շարիքներին, ինչու պատժէին, մարդ էին, ինչու անարգէին։ Նրանց անարգողը նախ եւ աւելի ինքզինքն էր անարգելու, իջնելով պարսկական աստիճանին։

Յուսկոյն մի ընթացք ցուցաբերեց Շապուհը Սիւնեաց նկատմամբ, ի քէն Անդովկի տաճ հարւածին²։ Նրանց բոլոր շափահաս աչքերին կոտորել տեւեց. «կանանց սպանեն» եւ մանր մանուկներին ներքինացնելով դէպի Պարսկաստան տարան³։ Նման, բայց նազ ծանր եւ խրատի համար մի վիշտ կրեց Սիւնիքը 450-ին եւս հայերից։ Երբ Վասակը, ուխտագանցութեան դրօշը պարգեց իր աշխարհի վրայ, Վարդանանքն ստիպեցին այնտեղ յարձակել։ Պաշարեցին ուրացողին ու նրա բանակին, աւերեցին նրանց գաւառները եւ «հետիոտն վարեցին տղամարդկանց եւ փափկասուն կանանց» դէպի գերութիւն, քաւելու համար իրենց իշխանի եւ այլերի մեղքը։ Եւ նրանց անպարտ եւ ողորմ տեսքն արցունք էր խլում հայ կղերի աչքերից, ասում է պատմիչը⁴։

Ե դարի վերջն ենք։ Վահան Մամիկոնեանը գլուխ է բարձրացրել Պարսկաստանի անիրաւութիւնների դէմ, հաւատարիմ գինակից ունենալով իր ազգակից⁵ եւ իր ու եղբայրների կրթական խնամքը վայելած⁶ երկու կամսարական հարագատներին՝ Ներսէսի ու Հրահատի։ Հազարաւուխտը մինչ հետապնդում էր նրանց թույլ զնդին, Շապուհումի մէջ հանդիպեց հայ մի խմբի, որոնց մէջ կային նոյն կամսարական կանայք էլ։ Թշնամիները կոտորեցին խմբին, խնայելով միայն երկու մանկամարդ տիկնանց, տանելով իրենց բանակը։ Զօրագլուխը հրճեց խորհելով թէ «ուրեմն նոքօք հաստատ կարող եմ որսալ եւ բմբունեմ Վահանին», բաժանելով նրանցից երկու գինակիցներին։ Եւ խորագէտ մարդը, հրամայեց պահել երկու տիկիներին «բոտ քրիստոնէական օրէնքի... սրբութեամբ եւ ամենայն զգուշութեամբ»։ Յղեց Բասենի դղեակը՝ Բողբերդ, խստիւ պատուիրելով բերդակալին՝ յարգել նրանց պարկեշտութիւնը։ Յետոյ ստէպ հրաւէր էր ուղարկում նրանց ամուսիններին, զայ հնազանդել Պարսկաստանին եւ վերցնել կենակիցներին։ Բայց այն քաջերը չուզեցին մատնել հայրենի դատը սրտի սիրելիների համար, եւ վստահ աստուածային խնամարկութեան նրանց վրայ, սրբոր չղրեցին պատեանում մինչեւ վերջին յաղթանակը⁷։ Թէ որպիսի անձկութեամբ երկու հայուհիներն անց կացրին իրենց բանտարկութիւնը մինչ այդ օրը, իրենք միայն գիտեն⁸։

Անցնում ենք արաբական արշաւանքների սկիզբը։ Այդ նորեկ զայրերը 670-ին յարձակեցին Հայաստանի վրայ, որոնց առաջ վազեց Թէոդորոս Ռչտունին,

1. Աստ՝ 126։ 2. Աստ՝ 301։ — 3. Փաւս. 177։ — 4. Եղշ. 61-62։ — 5. Աստ՝ 56։ — 6. Փրպ. 338։ — 7. Նոյն՝ 444-45, 447-51։ — 8. Աստ՝ 38-39։

1. Փաւս. 173-74։ — 2. Աստ՝ 42-43, 49-50, 183, 301։ — 3. Աստ՝ 277։ — 4. Փաւս. 176-77։

անպաշտպան թուղերով իրենց յետևեալ Դուխի ոստանը՝ Արարներն արագարար կարեցին անցան հայերի թիկունքը. հասան քաղաքը. գրաւեցին ամրոցը: Անգէն մնացած աշխարհն կոտորեցին եւ «կանանց եւ մանուկներին քշեցին դէպի գերութիւն» երեսուն եւ հինգ հազար հոգի: «Բազում փափկասուն կանայք», ասում է պատմիչը. որոնք նեղութեան փորձը չունէին. «սաստիկ ծեծուած թշնամական նախատինքներով եւ քաշելով հրապարակում»: ողբ ու կական էին բարձրացնում: Հայ նախարարները լքած թշնամու գորութեան դիմաց. տեսնում էին իրենց ընտանիքների գերութիւնը եւ անկարող լինելով փրկելու նրանց, ողբում էին «իրենց կանանց եւ մանուկների համար», որ քշեցին դէպի Ասորեստան՝ եւ որոնց վերադարձը չի յիշատակել պատմիչը:

Բուզան 853-ին եկաւ աւերեց մեր աշխարհը: Ջերբակայեց մի խումբ հայ իշխաններին. որոնց մէջ էին նաեւ Վասակն եւ Աշոտ Սիւնիքն՝ որդիները Փիլիպպէ իշխանի եւ «մեծ տիկինն նրանց մայրն» (անունն անծանօթ) եւ տարեց դէպի Դուխն եւ այնտեղից չլիքալքած հասաւ Սամառա, Ջափր ամիրապետին: Բռնաւորը բոլորին հրամայեց իրենց հաւատն ուրանալ. որին շատերն ընդդիմացան եւ նահատակեցին: Ընդհակառակը Սիւնի եղբայրներն եւ ուրիշները թուլացան առ երես եւ ապա վերադարձան հայրենիք²: Յովհաննէսը չի ասել թէ ինչ ընթացք կամ վախճան ունեցաւ Սիւնեաց տիկինը. մինչ Օրբեկեանը պատմում է նրա վերադարձը որդիների հետ³, թէպէտ ուրիշ տեղում նրանից որեւէ յիշատակ չունենք:

Յետոյ նոյն Աշոտի այրին՝ **Շուշանն**, էլ երկու հարսների հետ գերեւած տեսանք Յուսուփ ոստիկանի ձեռքում⁴: Նրանք դէպի Դուխն տարեցին, որ արարների կայանն էր եւ մնացին այնտեղ «չառ նեղութեամբ եւ տառապանքներով» եւ իրենց ոգեպահիկն մատների վաստակով հայթայթելով: Տիկին Շուշանն ու թոռնիկը վախճանեցին չժուժելով վշտալի բանտարկութեանը: Տմարդի բանտապահները նրանց դուրս զցեցին եւ տեղի ազգայինները գթութեամբ վերցրին ու թաղեցին արժանապէս քաղաքի մայր եկեղեցու դրան առջեւ, իսկ միւս երկու ներերին տարան եւ բանտարկեցին Ատրպատականում⁵, յետոյ վերադարձան, նշում է Սիւնեաց պատմիչը. յայտնի չի ինչպէս, ի ցնծութիւն իրենց ամուսինների⁶ եւ նրանց երէցը՝ Սոփիան. այնուհետեւ տարիներով կառուցում ու գործում է դեռ⁷:

Արիւնուռտ Յուսուփը քաջաբերած Ա Սմբատի տկարութիւնից, ձերբակալում ու կոտորում էր մեր ազնականներին: Այդ ժամանակ «կանայք նոյնպէս պատւական

տիրութիւններ» բռնելով գերիչներից. ծանր նեղութիւնների մատնեցին: Որոշները խաւարչտի բանտերի մէջ, գրեթէ քուրձ հագած եւ օրապահիկ հացի կարօտ. որոշները յղի մեռնում էին եւ «գերեզման էին լինում իրենց մանուկների». որոշներն էլ դառն մահերով վերջացնում էին իրենց օրերը: Եւ նրանց այդ մարտիրոսութիւնը շատ երկար տևեց¹:

Թուրքերի 1048-ի դէպի Հայաստան ասպատակութեան առթիւ Արիստակէսն ողբում է քաղաքների քանդումը եւ այրերի կոտորածը. իսկ «կանայք. ասում է. գերի էին տարւում», կաթնասուն երեխաները քարերին էին գարկւում եւ «կոյսերը հրապարակում խայտառակում էին»: Աւելացնում է թէ «յղի շատ կանայք վիժում էին մանուկներին»: Նաեւ չէն Արծնի մէջ «հովասուն եւ բարեկացիկ կոյսերն եւ կանայք ընկնում էին խայտառակութեան մէջ եւ ոտքով տարւում էի դէպի գերութիւն»²: 1054-ի արշաւանքների ժամանակ կրկնւում են նոյն չարիքները Խորձենի ու Հանձթի մէջ «կոյսերը խայտառակութեան մէջ էին ընկնում, նորահարսներն բաժանւած տղամարդկանցից եւ մատնւած դէպի գերութեան»³: Եւ 1064-ի Անիի գրաւման առթիւ Արփասյանի կողմից, տոհմով ու գեղով պատկառելի տիկիները գերի տարեցին դէպի Պարսկաստան. նրանց հետ քշելով նաեւ անթիւ «յուսատեսիլ մանուկներ եւ վաշխուչ աղջիկներ»⁴: Այսպէս. այդ շրջանում իրար էին յաջորդում հայուհու ծանրածանր փորձանքները:

Յովհաննէս Կոմնենոսը (հայ գրիչը կոչել է Պեռպեռօֆէն) 1136-ին արշաւեց Ռուբինեան Լեւոն իշխանի դէմ, գրաւեց հինգ քաղաքներ իրենց ամրոցներով: Ջերբակայեցին «Լեւոնի կինն, որդիներն եւ դուստրերը», որ հարկադրեց ինքը նոյնպէս անձնատուր լինել եւ կայսրը նրան շղթայակապ. ընտանիքի հետ. դէպի Կոստանդնուպոլիս յղեց ու բանտարկել տւեց: Իր որդիներից մէկը՝ Թորոսը (Բ), ճարտարութեամբ ազատւած (1145-ին), եկաւ Կիլիկիա եւ հետզհետէ տիրեց իր հայրենիքին: Յետոյ Բիզանդիոնից իր Ստեփանէ եղբայրն էլ փախաւ. մինչ հայրը մեռաւ բանտի մէջ⁵, իսկ մօր ու քոյրերի վախճանը չենք իմանում: Դրա եւ ուրիշ վնասների որպէս վրէժ՝ Թորոսը 1157-ին միացաւ Անտիոքի Ռինալդ իշխանի հետ. յարձակւեց Կիպրոսի վրայ. քաղաքներ եւ գիւղեր աւեր դարձրին. կողոպտեցին. խայտառակեցին եւ բազմաթիւ երեւելի մարդկանց ու եկեղեցականների ձեռքերը. ոտքերն ու քթերը կտրեցին ու վերադարձան: Մի ասպատակութիւն, որ հայ գրիչը

1. ՂԵԼ. 9-11: — 2. ԹՀ. ԿԹ. 160-66, 170: — 3. ՕՐԲ. 124-25: — 4. ԱՍՄ՝ 319: — 5. ԹՀ. ԿԹ. 303-4: — 6. ՕՐԲ. 141: — 7. ԱՍՄ՝ 196, 319, 229-30:

1. ԹՀ. ԿԹ. 285-86: — 2. ԼՍՄ. 48, 50, 57: — 3. ՆՈՅՆ՝ 65: — 4. ՈԼԵ. 149: — 5. ՏՐՔ. ԿԻՂ. 214, 221, 236:

սահմանում է «իրեւ ալլազգիներն վրայ»¹, փոխանակ առերես «իրեւ ալլազգիներն»²։ Եւ ալլ թորոտին գովել են որպէս «այր բարեպաշտ եւ ողորմած»³։ Երեւում է թէ անհաշտ յատկութիւնները հաշտեցրել էր միմեանց հետ։

Նոյն իշխանն ու Լամբրոնի տէր՝ Օշին Բ. նախանձում էին միմեանց։ Վերջինն անկարող էր փնտել հակառակորդին։ 1165-ին թուրքերի հետ միաբանեց ու բերեց Ատանայի վրայ, գրաւեց ու շատ կոտորած կատարեց, գրում է մի ժամանակակից. «որ ասում էին թէ հինգ հարիւր կոյս աղջիկ տարան, թողնենք անթիւ ուրիշներին»⁴։ Եթէ «ասէին», ուրեմն կարող է անճիշտ կամ չափազանցւած լինել։ Սակայն ստոյգ է թէ Լամբրոնն իր մեծութեան հետ ունեցաւ իր տէրերի, ոմանց կողմից, նաեւ խակ գործեր, որոնց վրէժը մի օր պիտի հատուցէր զժրախտաբար, իր իսկ կորստեամբ եւ անշքացմամբ⁵։

1374-ին երբ Սիւր պաշարւած էր եգիպտացիների կողմից⁶, ալլ նեղ օրերին մեր վերջին պսակաւորը՝ Լեւոնը, հիւր եղաւ Հայոց նախկին եւ բարեպաշտոն⁷ թագուհուն՝ Մարիւնին, որ տասնեւինը տարի խաղաղութեամբ թագաւորելով իմաստուն եւ քաջ Գ կոստանդնի հետ, բնակւում էր պատուով իր «ապարանքում» նոյն ոստանի մէջ եւ «ընդունեց (Լեւոնը) տիկնոջ կողմից բազում մեծարանքով եւ պատուով»⁸։ Ինչպէս ինքն էլ ազգի հետ միասին պատւել էր նրան նախապէս⁹։ Ի հեճուկս քաջարի արքայի ճիգերի շնորհիւ տեսանք քաղաքի անկումը թշնամիների ձեռքով մատնութեամբ դաւադիրների¹⁰, որից յետոյ ինքը՝ Լեւոնը, կինը՝ Մարգարիտ Սուսոնեանը, զաւակները եւ իրենց հետ «նախկին Հայոց թագուհին», որ անցած էր, բայց ազգի կողմից մեծարւած մի թագաւորութիւն էր ներկայացնում միշտ, գերի տարւեցին դէպի Հալէպ։ Լիւսինեանն իր ընտանիքով որոշւած էր Եգիպտոս գնալ ամիրապետի մօտ։ Մելեք ամիրան աւելի մարդասիրութիւն ցուցաբերելով Մարիւնին, հարցրեց՝ թէ որտե՞ղ էր ցանկանում բնակւելու եւ ըստ նրա յօժարութեան Լեւոնի զօրապետ՝ Սոհիէր Դուլկարտ կոմսի ու Ֆիւհր կնոջն¹¹ հետ համաձայնեց գնալ Երուսաղէմ¹², ուր թագուհին երեք տարի ապրեց եւ վախճանեց հայրենեաց վտարանդի պանդխտի մահով։ Իր գերեզմանն ընտրելով հայաշունչ Ս. Յակոբի¹³ «զրան առաջ»։ Իսկ որտե՞ղ աւարտեց Ֆիւհր իր կեանքը։

Սարսափելի Թեմուրանկը՝ 1400 թ. ին գնաց նաեւ Սերաստիայի վրայ։ Քաղաքն ընդգլխմացաւ։ Նա պաշարեց, գրաւեց ու յանձնեց Իւտրում Պիազիթին, որի զօրքը ջարդեց ալլերին, «կին եւ տղայ գերի տարան» եւ քաղաքն ու երկիրն հրի ճարակ դարձրին¹⁴։ Թաթարներն 1430-ին արշաւեցին նոյնպէս Վանի վրայ եւ բոլոր գաւառներից «անթիւ եւ անհամար կանանց եւ որդիներին» Հայոց, վերցրին ու տարան դէպի Խորասան եւ «ճիչն ու եղուկը տիրեց մեզ», ասում է պատմիչը¹⁵։ Երբեմն էլ ձերբակալում էին կանանց խմբեր իրենց կեղտոտ խորամանկութեամբ եւ դարձեալ վաճառում էին հայերին ծանր գներով, կողոպտելուց եւ բոլորովին անանկացնելուց յետոյ ժողովրդին¹⁶։

Առաքել սարկաւազը 1586-ին համառօտ նկարագրելով թուրքերի եւ պարսիկների ընդհարումները, հաղորդում է՝ թէ նրանց պատճառով տուժողները մեր ազգակիցներն էին։ Կարսից Արեւանայ երկիրը գերի են տարւում «վաթսուն հազար ալլ եւ կին եւ ալլ թիւր մեծի եւ փոքրի, մեռածի եւ կորածի չգիտենք, բայց միայն Հայրն գիտէ»։ Յետոյ 160 հազար հայ գերի նոյնպէս քշում են դէպի Եգիպտոս եւ այնտեղ «Եգիպտոսում հաւի նման վաճառում էին՝ ալլ ու կին, ծեր ու երեխաներ ալլազգիներին»¹⁷։

Ուրիշ գերութիւնները թւում է մեզ Առաքելը Պարսկաստանի ձեռքով։ 1600-ին Ալլահվերդի խանն Ա Շահաբասի հրամանով աւերում է Արծկէի երկիրը։ Չափահաս արուներին կոտորում, իսկ «որդիներին, դուստրերին եւ կանանց աւար եւ գերի վերցնելով» տանում է¹⁸։ Յիշեցինք Արարատի ժողովրդեան համախումբ վտարանդութիւնն էլ դէպի Պարսկաստան՝ նոյն անագորոյն շահի¹⁹ հրամանով եւ առաջնորդութեամբ Ամիրգունա խանի²⁰։ Նրան յաջորդեց Ջուղայի բնակչութեանը՝ Թահմազգուլի բէգի ձեռքով եւ այնտեղ պարսիկ զօրքն, ում ցանկանում էին, «թէ կանանց, թէ աղջիկներին, թէ երեխաներին», վերցնում ու գնում էին եւ նրանց օրինաւոր տէրերը չէին կարող ընդգլխմանալ²¹։ Նոյն շահի համանուն թոռան օրով էլ պարսիկներն այնտեղ տարագրւած հայերին «թէ տղայ, թէ աղջիկ, թէ հարս» տներէր բռնութեամբ քաշում տանում էին արքունիք «թագաւորական ծառաների» կարգն էին խառնում ու մահմեդականացնում²² էին։ Մարդկային իրաւունք բնական օրէնք ու նման բաներ անծանօթ էին այդ բարբարոսներին։ Նմանապէս Ջաղալի փաշայի զօրքը մեծ աւառութիւն կատարեցին Գեղարքունի գաւառի մէջ, «կանանց եւ տղաներին» գերեվարեցին, որպէսզի նրանց տէրերը փրկանք տալով վերադարձնէին։ Ձմեռ էր, երբ

1. Տիգր. Կիր. 236: — 2. Աստ՝ 101: — 3. Միւ. 81: — 4. Աստ՝ 64-65: — 5. Աստ՝ 299: — 6. Աստ՝ 163: — 7. Դրդ. 132: — 8. Աստ՝ 278: — 9. Աստ՝ 299: — 10. Աստ՝ ԺԸ, Ա, Ժ, 2: — 11. Դրդ. 148, 153: — 12. Հյպ. 542:

1. Աստ՝ 320: — 2. Հւք. 22: — 3. ՄԺԳ. 92: — 4. Նոյն՝ 77-78: — 5. Բ. Սրգ. Ա, 667: — 6. Դաւր. 22: — 7. Աստ՝ 321: — 8. Աստ՝ 309: — 9. Դաւր. 31, 44: — 10. Նոյն՝ 51:

այդ անօրէնութիւնն էին գործադրում: Բեռնակիր անասունները յոգնած հանապարհին մնացին. ասում է պատմիչը. եւ նրանց բեռները տեցին տղամարդկանց. կանոց ու տղաների չափեր. այնպէս որ դժբախտ կանայք շտուկարով այդ բարբարոսութեան. նստում էին ձեռն վրայ ու մեռնում էին թշուառարա՝:

Բայց այդ խմբական կամ համագումար գերութիւններից՝ հայուհին ենթարկւած էր նաեւ անհատական տարագրութիւնների: Այսպէս 1638-ին մինչ թափարները փախչում էին Պարսկաստանի պատճառով. նրանցից երկու հոգի հասնում են Նորդաւիթ կոչւած գիւղը: Այդ պահին հանդիպում են **Ղզլար** անունով մի կնոջ. որը Սեաւ Զաքարիա անունով մի վաճառականի ամուսինն էր եւ զրաջու տունն էր գնում: Նրան առեւանդում ու առնում են իրենց ձիերի վրայ. իսկ կինն ինքզինքը վար է գցում: Երկրորդ ու երրորդ անգամ վեր են առնում եւ քաջարի հայուհին համենայն դէպս ճողպարում է: Վայրագները ձանձրացած. սրերով խոցոտում ու փախչում են. հետապնդողների երկիւղից. որոնք հասնում ու նրանցից մէկին սպանում եւ միւսին գերում են: Իսկ վիրաւոր Ղզլան ապրում է հինգ օր. ընդունում է վերջին թոշակն (հաղորդութիւն) ու վախճանում է²:

Պարսկաստանի Հիւսէին շահն 1699-ին գեղադէմ աղջիկներ էր հաւաքում իր կանանցի համար: Ներքինները գտել եւ նրանց հետ խառնել էին նաեւ երեք հայ կոյսեր: Մէկը Քանաքեռից **Մարծան** անունով. դուստրը Յովհաննէս երէցի. միւսը Բեկզատա՝ կարրից. Սարգիս քահանայի գաւալը. եւ երրորդը **Շահգաման**. դուստրը Բլրուլ Աստածատրի «բարեպաշտ եւ երկիւղած քրիստոնեայի», որի կոյսն էր նոյնպէս «պարկեշտ եւ համեստ, հարկաւոր եւ սրբաբերան, որպէս եւ իր մայրն **Յուստիանէ**», որ Շահաբասի օրով նոյն փտանգին էր ենթարկւել. չարչարել էր ու չէր գնացել եւ մօրը համբաւի հետեւանքով եկել էին այժմ տանելու դուստրը: Բռնադատեցին այն ժանւարը (պատգարակի տեսակ) մտնելու, որ ընդդիմանում էր եւ այնպէս հարւածեցին նրան. որ բազուկը կոտրւեց եւ նրան բռնաւորի առջեւ տարան. որ արհամարհեց նրան եւ իր ծառաներից մէկին կնութեան տեց: Այդ անշնորհ ամուսինը բարեբախտարար շուտով մեռաւ եւ աղջիկն ազատեց: Իսկ միւս երկու ընկերների վախճանի մասին պատմիչն անտեղեակ է³:

5.- **Վկայուհիներ**.- Եթէ այդ բոլոր սրտաճմիրկ տեսարանների մէջ. որ հաւաքեցինք մեր պատմութեան էջերից. հայ կինը ներկայանում է իրրեւ սոսկական մի գոհ մարդկային վայրագութեան, ստորին կրթերի, քաղաքային հաշիւների կամ ցեղային

տաեկութեան. կտն նաեւ տոթիներ որտեղ կարողացաւ նաեւ ազնւականացնել ու նախել իր գոհը մարդեղէն գոյութեան գերագոյն նպատակին. իր ջինջ ճակատին բոյորելով խոստովանողների կամ մարտիրոսների յուսափայլ պսակը: Եւ որքան բազմաթիւ են նրանք. որ այդ փառքերի արժանացան եւ թուան հասան այնտեղ. որ ցանկացան եւ որի համար սպրեցին ու մեռան: Եւ պիտի թուեմ այստեղ նրանցից ինձ ծանօթներին եւ նրանց կենսագրական տեղեկութիւնները համառօտ կերպով. որոնց ընդարձակ ցուցադրութիւնը վկայարանութիւններին է պատկանում. ոչ ներկայ աշխատութեան:

Եթէ իմ այս երկասիրութեան մէջ հետեւէինք աւանդութիւններին. մեր երիցագոյն վկայուհին համարելու էինք Սանատրուկի դստեր՝ **Սանդուխտին**. որին նախապէս ակնարկեցինք¹. եւ նրա ազգականուհիներին **Ոգոհի** եւ **Ջամանդուխտի**. որ երեքի էլ կենսագրական ծանօթութիւնները չեն գոհացնում պատմութեան պահանջները². եւ որոնցից հագիւ Սանդուխտը յիշատակել է հայ տօնացոյցում: Այդ պատճառով մեր ուշադրութիւնը կենտրոնացնենք իսկապէս պատմական անձանց վրայ. հետեւելով նրանց ժամանակի կարգով:

Տեսանք **Դ** դարի հայ տիկնանց անարգումն ու բանտարկութիւնը Պարսկաստանի կողմից³. ուստի ուշադիր լինենք նրանց չքեղ յաղթանակին էլ: Վահան ու Մերութան ուրացողները. առաջինն այլադէմ եղբայրը հայրենանէր սպարապետի՝ Վասակի⁴. չար քան բնիկ մոխրապաշտները. այլափոխեցին Շապուհի հրամանը նրանց մասին եւ պատւիրեցին բերդապահից մահու սպառնալիքով «նրանց մագդեգական օրէնքի դարձնել»: Բայց ոչ պարսիկների զօրութիւնն եւ ոչ մահը կարող էին չիջուցանել նրանց սրտերից Լուսաւորչի յոյսը եւ «ոչ մի ոք» նրանցից թուլացաւ իր ամբողջութիւնից: Կարող էին անարգել ու ջախջախել նրանց մարմինը. բայց ոչ նւաճել կամքը: Այն ժամանակ սկսեց նրանց իրական մարտիրոսութիւնը եւ պարսիկ բերդակալները. ասում է պատմիչը. «չարամահ սպանում էին բոլորին բերդում», որտեղ բանտարկւած էին. ընծայելով հայ եկեղեցուն. նրա այդ առաջին շրջանի ազգային վկայուհիների փառաւոր ու տարօրինակօրէն անտեսւած մի խումբ:

Այդ օրերին Վանի բարձրաբերձ դղեակի վերաթուիչ աշտարակից յանկարծ գլխիվայր կախւած տեսնեց մի կին. ծածկւած իր քրիստոնէական պարկեշտութեամբ միայն: Մէկն էր նոյն ամբակուռ նահատակներից՝ **Համաղասպուհին**. «քոյրաթիւ» (քրոջ աստիճանի վրայ եւ ազգական) յիշւած ամբարիշտ Վահան Մամիկոնեանի եւ Ռշտունեաց տիկինն⁵. որ բարձրանում էր այնտեղ նոյն անարժան տոհմակիցների

1. Դաւր. 62: — 2. Նոր. Վ. Բ, 110: — 3. Ջ. սրկ. Բ, 138-40:

1. Աստ՝ 145: — 2. Կար. խնդ. 122-26: — 3. Աստ՝ 323: — 4. Փաւս. 160: — 5. Աստ՝ 132:

հրամանով, «որովհետեւ յանձն չի առնում պահել մտազեղական օրէնքները» եւ այնտեղ էլ կնքեց կեանքը: Իր հոգուն քան մարմնի անսովոր գեղեցկութիւնն՝ ու մարտիրոսի հանգամանքն այնտեղ բերեց խոնկեց հետաքրքիր ու կարեկից մի ամբօխ «որովհետեւ իրրեւ սքանչելի ինչ երեւար աշխարհին», ասում է պատմիչը: Նրանց մէջ խառնեց ցուարեկ մի կին էլ, որի կերպը տարբերում էր նրան ուրիշ հետաքրքիրներից: Տիկնոջ մանկութեան դայեակն էր², որ մնաց այնտեղ զամեւած ու յալազին, մինչեւ սանի մարմինը քայքայեց եւ ոսկորները վար թափեց, որը հաւաքեց գիծով՝ վկայուհու այդ թանկագին նշխարներն՝ իր պարեգօտու գոգի մէջ ու տարաւ³: Արծրունեաց պատմիչը, երեւում է տեղական մի աւանդութիւնից վերցրած, որովհետեւ հները չեն յիշատակել: Ս. Ներսէսի ձեռքով նրանց հանգչեցւած է նշում Ձորի վանքի մէջ, Հռիփսիմեանց վկայարանի ներսում իսկ⁴: Համագասպուհու մահւան եղանակն ընդհանրացրեց Մովսէսը նաեւ միւս տիկիներին վրայ⁵:

Յետոյ անօրէն վահանին վրէժխնդիր պիտի կանգնի իր իսկ որդու՝ Սամուէլի, հայրենանախանձ դաշոյնը, եւ Մերուսանին՝ Բարիկ Սիւնու նիգակը⁶, մաքրելով Մամիկոնեան ազնիւ գարմի անւան վրայ գցւած այդ արատը: Մինչ Ռշտունի վկայուհու ամուսինը՝ Գարեգինը, որ գինակից էր բռնազահ վարազդատին⁷, վիրաւոր ընկնելու է ու խողիողւի Մանուէլի գնդից մի սպայի ձեռքով, վիճակելով կենակցի պէս եղբրական, բայց անփառունակ մի վախճանի⁸:

Աղւանցի պատմիչը նկարագրում է հոների յարձակումն Ե դարում Հայաստանի հիւսիսային կողմերը եւ գերութիւնն Ուտի գաւառի բնակիչների, որոնց մէջ կար նաեւ ազնւական տիկին **Քաբուհի** բազնացին, որ զօրավարն այնտեղ սիրահարւում է, «որովհետեւ յոյժ գեղեցիկ էր» եւ ուզում է կնութեան առնել: Տիկինն մերժում է եւ «ծաղրում էր լկտի բարբարոսին», որ «մոլեգնած սրտմտութեամբ առնեցուն», հրամայում է նրան սպանել տանջանքով եւ սրով: Պատմիչն ուզում է, որ նրա նահատակութեան տեղում ծագած երկնային լոյսից, այնտեղ, պետք քրիստոնեայ դարձած լինի⁹: Նոյն դարի մեր միւս սիրելի խոստովանողուհին՝ **Շուշանիկին**, տեսնելու ենք մեր ԺԸ գլխի մէջ:

Վարդանակերտի պատերազմից¹⁰ անցել էր հինգ տարի: Արաբների զօրագլուխ Մահմաթը՝ հանգուցեալ Սահակ Գ կաթողիկոսին երգեց չնեղել հայերին եւ շարունակում էր պահել երդումը: Աբդլ Մելիք ամիրապետին յաջորդեց որդին՝ Վլիթը,

որ սուաջին տարում իսկ (705) նորոգեց ու հրամայեց Մահմաթի՝ հայ նախարարների ջնջման հին ծրագիրը: Բագրատունի Սմբատ կիրաւապատը օգնութիւն խնդրեց կայսրից, որի զօրքը պարտեց եւ Մահմաթը նենգութեամբ հրաւիրեց ու մեծ ջարդ տւեց մեր իշխաններին, այնպէս որ «անժառանգ առնէին գաշխարհս ի նախարարացն», եւ Սմբատն իր գինակիցների հետ ապաստանեց Յունաստանի կողմերը¹: Հաւանօրէն այդ առթիւ էր, որ Կամսարական Վահանի դուստրը՝ **Շուշանն** էլ, գերի տարւեց դէպի Խառան:

Բայց Մահմաթ շնորահագուրկ եղաւ եւ իրեն յաջորդեց Աբդլ Ազիզը, որ խոհեմ մի քաղաքականութեան հետեւեց: Փախստական աւագանուն հրաւիրեց վերադառնալ², որոնք սկսեցին վերաշինել աւերւած երկիրը: Դրանցից էր եւ Գագիկ Կամսարականը, որ մինչ 706 թիւն նորոգած ու չինած եւ կատարում էր Վարդանակերտի եկեղեցու նաւակատիքը, հոգեւոր ցնծութեան այդ ժամանակ հնչեց «լուր աւետեաց» թէ Շուշանը, - որ Չամչեանը նոյն Գագիկի քոյրն է համարում³, - «գիտստովանող անունն ժառանգեաց, վասն Քրիստոսի Աստուծոյ չարչարեալ ի Խառան Միջագետացն», ինչպէս տեղեկացնում է Արշակունեաց գաւառի եպիսկոպոսաց գաւազանագիրը⁴: Անանուն մի պատմիչ ասում է թէ 705-ին արարները «Շիրակի տիրոջը տարան Ասորիք», որը Հ. Ալիշանը կասկածելով Վահանին է կարծում իր դուստրի հետ⁵, որ մի տարի բանտարկութիւնից յետոյ, իր հոգեւոր յաղթանակով հրճւանք էր պատճառում բարեպաշտ հայութեանը, մինչ հօր վախճանն անյայտ է մնում:

Յիշեցինք Վասպուրականի տիկնոջ **Հռիփսիմէի** ինքնակամ գերութիւնն իր որդիներին հետեւելով⁶: Գերութեան մէջ էր նաեւ նրա ազգականը⁷ «տիկին **Հրանուշը**» Վահան ամուսնու ու Գրիգոր որդու հետ⁸, որոնք միասին դէպի Պարսկաստանի Սամառա քաղաքը տարւեցին եւ ամիրապետի հրամանով բանտարկւեցին: Յետոյ նրա սպառնալիքների ներքոյ Արծրունիները դիմեցին ուրացութեան, բացի իր հետ գերի եւ ազգակից միւս Գրիգորից, որ իրենց Յովհաննէս եպիսկոպոսի ու Գրիգոր քահանայի հետ հաստատուն մնաց հաւատքի վրայ եւ խոստովանողական մահամբ վախճանեց⁹: Դրանց հետ պատերազմակից հանդիսացան Հռիփսիմէն,- ի պարծանք իր սրբակրօն ղշխուհի քրոջը, եւ ի յանդիմանութիւն իր եղբոր Բագարատի¹⁰ եւ միւս վատ Արծրունեաց,- եւ իր տոհմակից՝ Սմբատ Բագրատունի սպարապետի, որոնք նախամեծար համարեցին հոգու կեանքը քան մարմնի եւ բանտի մէջ միասին ընդունեցին

1. ՂԵԼ՝ 29-35: 2. Նոյն՝ 35-36: — 3. Չմչ. Բ, 382: — 4. Արծ. 68: — 5. Խոր. Գ, 19: — 6. Փաւս. 179, 254: — 7. Աստ՝ 278: — 8. Փաւս. 242-43: — 9. Կղն. 74-75: — 10. Աստ՝ 213:

1. ՂԵԼ՝ 29-35: 2. Նոյն՝ 35-36: — 3. Չմչ. Բ, 382: — 4. Արծ. 56: — 5. Շիր. 5: — 6. Աստ՝ 293: — 7. Աստ՝ 59-60: — 8. Արծ. 155-56: — 9. Նոյն՝ 176-77, 179-82: — 10. Աստ՝ 168-69:

խոստովանողաց պատկը¹։ Իսկ «Թուրքմաններն» սկսելով իրենց գերությունն փեղեկորդ տարուց, փերադարձան իրենց աշխարհը²։ որոնց հետ հաւանորէն Հրանուն էլ եւ որի մասին գնալուց բացի ուրիշ տեղեկութիւն չի տալիս մեզ պատմիչը։

Գր. Անաւարգեցու Յայրմաուրն (1293-1307), որի հնագոյն օրինակն Օշին արքայի համար գրւածն է, մայիսի 5-ին առաջ է բերում **Վարդենի** կուսանի վարքը, առանց նշանակելու ժամանակն ու գաւառը, եւ հայութեան միակ փաստը տալով անունը, որ յետոյ ընդօրինակում են ուրիշներն էլ։ Այդ շնորհայի «կոյս եւ կրօնաւորն», որ բարեկեցիկ ընտանիքի գաւակ է թւում, նստած իր տան մէջ «լուծեամբ եւ մեծ ճգնութեամբ» ուստայնակում էր եւ ինչ որ շահում էր կարօտեալներին էր բաշխում։ Տնից դուրս էր գալիս միայն եկեղեցի գնալու համար եւ իր գեղեցկութեամբ մի երիտասարդի ուշադրութիւնը գրաւեց, եւ ճանապարհի վրայ միշտ նրան էր սպասում ու շատ նեղութիւն էր պատճառում անձամբ, միջնորդներով ու խոստումներով։ Տաղտկացաւ Վարդենին եւ մի օր աղախնուն յղեց եւ իր մօտ կանչեց երիտասարդին, որն իր նպատակին հասած կարծեց։

Կոյսը նրան ընդունեց նստած ուստայնի առջեւ եւ հարցրեց թէ ինչու էր նեղում իրեն։ Երիտասարդը բացեց իր սիրտը։ Վարդենին հարցրեց, «Ինձանից ի՞նչ բարիք ես տեսել, որ այդչափ սիրում ես ինձ»։ Նա պատասխանեց, «Քո աչքը գայթակղեցնում է ինձ եւ բորբոքում եմ ցանկանալով քեզ»։ Երբ պարկեշտուհին այս լսեց, իսկոյն սոսկալի մի որոշում տւեց, ուստայնի «բարբեր» կամ կկոցը³, որ բռնել էր խրեց իր երկու գեղեցիկ աչքերի մէջ, կուրացրեց եւ ընկաւ երեսի վրայ։ Նահատակ ոչ օտարի, այլ իր իսկ ձեռքերով, ինչ որ աւելի դժւար է մարդկային բնութեան։ Երիտասարդը սարսափած, զղջաց իր անմտութեան համար եւ խղճի խայթից գնաց նւիրեց անապատական կեանքին։ Իսկ առաքինի հաւատաւորը, խաւարած աչքերի փոխարէն աւելի պինդ սեւեռեց հոգու աչքերը դէպի վեր, խստագոյն կրօնաւորութեամբ անցկացնելով կեանքը եւ վախճանելով ընդունեց սրբունութեամբ վանականների ձեռքով, մեր այդ հայագգի Լուկիային։ Իր հանգստեան օրն հրաշքներ էլ եղան, ասում է կենսագիրը⁴։

ԺԴ դարին հանդիպում ենք խառաքաստացի **Եղիսաբեթին**, որ տաճկանալով անկանոն մի կեանք էր վարում, բայց ներքնապէս պահելով քրիստոնէութիւնը եւ անսպասելի կերպով յայտնեց մի օր երդման մէջ։ Այլագգիներն երբ լսեցին այդ, հաշիւ պահանջեցին եւ նա հոգեկան զօրութիւն զգալով այլափոխւած խոստովանեց իր հաւատքը։ Այլագգիները նրան տարան Վանի հրամանատար Ամիրագոյնի կնոջ՝ Փաշա

խաթունի առջեւ, որ «Թուրքման էր եւ չար բնութեամբ»։ որի խոստումներն ու սպառնալիքները չգօրեցին իր կրօնից փերադարձնելու հայ Մաղդաղենացուն։ Այն ժամանակ անգույթ թուրքմանուհին հրամայեց քարկոծել նրան, որի պատճառով վախճանեց վկայապէս 1391 թւին⁵։

Մոկացի **Թամարը**, յետոյ **Գոհար** կոչւած, Թումայի ամուսինը, եւ «գեղեցիկ երեսով եւ պայծառ գոյնով», մի քրդի ուշադրութիւնը գրաւեց, որը ուզեց սպանել նրա ամուսնուն ու խլել կնոջը։ Նրանք երբ իմացան, փախան դէպի Աղթամար ու մնացին այնտեղ հինգ տարի։ Մի օր էլ (1397-ին) երբ հարկաւոր պիտոյքների համար Ոստան գնացին, քրդերը ճանաչեցին Գոհարին, բռնեցին ու սկսեցին աղաղակել՝ թէ նա անցելով տաճկացած էր։ Սուտ վկաներ էլ գտան ու տարան յիշեալ Փաշա խաթունի առջեւ։ Կանանց զահճուհին Եղիսաբեթի պայմանն նրա առջեւ էլ դրեց ու մերժեց։ Դրան յաջորդեց տասն օր բանտ եւ ապա քարկոծում։ Միայն թոյլ տրւեց քրիստոնեաներին պատուով թաղել նրան⁶։

Թեմուրյանի 1387 թւին Վանի մէջ կատարած կոտորածի եւ աւերումի ժամանակ⁷, մի կին **Յիւսար** անունով անտէր մնացած, հրաւէր ստացաւ մի քրդից եւ գնաց աղախնութիւն անելու նրա կնոջը։ Քիչ յետոյ մեռաւ քրդուհին եւ Յիւսարը գրաւեց նրա տեղն ու մայր եղաւ երկու զաւակների։ Քրդի ազգականներն սկսեցին մեղադրել նրան, որ կնոջը քրիստոնեայ է թողել եւ նրա թոյլտուութեամբ ստիպեցին հայուհուն ուրանալ։ Նա մերժեց։ Նրանց ճնշման ներքոյ յանձն առաւ միայն երեք քար նետել դէպի քրիստոնեաների աղօթատունը։ Քսան տարի կինը մնաց այդ տան մէջ խղճի խայթով, ապա գնաց Մակու իր հայրենի հաւատքն համարձակ պաշտելու համար։ Իրեն խորհուրդ տւեցին՝ թէ որտեղ որ կարծիք էր տւել ուրացութեան, այնտեղ պէտք էր գնալ պաշտելու իր կրօնը։ Նա վերադաձաւ Վան, սկսեց յաճախել եկեղեցի։ Իր վրայ հրաւիրեց տաճիկների ուշադրութիւնն ու ցասումը, որոնք նրա առաջարկութեամբ իսկ, քարկոծեցին ու նահատակեցին նրան 1418 թւականին⁸։

Բարերդի մէջ կար **Շնորհաւոր** անունով պարկեշտ մի կին, ամուսին ու զաւակների մայր, որին մի տաճիկ աչք էր դրել եւ սկսեց հետապնդել։ Նա մերժեց ու ստիպեց իմացնել եղբորը։ Անամօթը մի գիշեր կնոջ տունը մտաւ զաղտնապէս եւ նրա եղբայրը, որ դարանակալ նստած էր, դաշունահարեց նրան։ Տաճիկի ազգականները հասան եւ Շնորհաւորը ինքզինքն ամբաստանեց իբր սպանող։ Նրանք կատաղած նրան Բարերդի ամիրայի մօտ տարան, որը դատաւորին յղեց ու մահապարտութեան վճիռ

1. Արծ., 234: — 2. Նոյն՝ 226-28, 234: — 3. Աստ՝ 248: — 4. Գրչ. թ. 710 Ս. 24ր:

1. Նոր. 44. Ա., 128: — 2. Նոր. 44. Ա., 114-15: — 3. Անդ՝ 127-29: — 4. Աստ՝ 320: — 5. Նոր. 44. Ա., 142-44:

ստացաւ: Իր պարկեշտութեան պաշտպանութիւնը մի ոճիր էր այդ մարդկանց համար: Այդպէս էր ուսուցանում նրանց լմբոնած արդարութիւնը: Նրան առաջարկեցին ուրանալ, որպէսզի ազատէր եւ երբ մերժեց, այլազգիները նրան իրենց սրերով խողիտղեցին: Այս եղաւ 1494-ին¹:

Երկրորդ մի յիշատակարան 1554 թվականից տեղեկացնում է՝ թէ «սիրվիրյի *Խոռմին* նահատակեցին»², առանց յայտնելու՝ թէ ո՞վ էր այդ Հռիփսիմէն, ո՞ր, ինչու եւ ո՞ւմ ձեռքով սպանւեց:

Վայոց ձորի գաւառից *Ազիզ* արրացին, դուստրի *Խաչիկի*, 1669-ին Նախճաւանի իշխանի առջեւ բերեց իր խօսնայրի կողմից մայր եղած լինելու ամբաստանութեամբ: Սրանց բարոյականութիւնն էլ Շնորհաւորի գատաւորների պահանջածի հակառակ ծայրն էր: Իշխանի եւ հայ աղջկայ միջեւ մի բանավէճ սկսեց, որը վերջացաւ դատողին ուրիշ բարոյայից առաջարկութեամբ՝ կամ տաճկանալ կամ մեռնել: Ազիզն ընտրեց վերջինը եւ բարբարոսի հրամանով տաճիկները զանակոծելով նրան, տարան կախեցին մզկիթի աշտարակից կենդանի եւ վերստին պահանջեցին ուրանալ եւ կամ մէջքի պարանը կտրելով գահավիժել: Պնդեց հայուհին արիարար իր հաւատքի հաստատութեան վրայ: Այն ժամանակ սրի մի հարւածով չւանին՝ նրան տապալեց ու ջախջախեց ի պարծանք իրեն եւ ամօթ իր դահիճներին: Իսկ տեղի քրիստոնեաները վկայական մի թաղում կատարեցին նրան³:

Գողթանի Շաղկերտ գիւղի տանուտէր էր նշանակւած Մալխասն, անզգամ եւ անիրաւ մի մարդ, որ գիւղացիների պահանջներից ազատելու համար, գաղտնի գնաց Նախճաւանի իշխան՝ Մահմատ Ռզա խանի, Մարթուզա Ղուլի որդու հետ նշանեց իր դստեր՝ *Թամամին*, որ հրաւիրեց իշխանի մօտ գնալու: Աղջիկն ու մայրն, որ անտեղեակ էին այդ բանին, սարսափեցին եւ լաց ու կոծ արին: Տաճիկները բռնի Երեւան տարան կոյսին, որի գեղեցկութիւնը խօսալը տեսնելով, նրան գարդարեց թանկագին զգեստներով ու պատրաստեց հարսանիքի համար: *Թամամը* չէր ուսում, չէր խմում եւ խորհում էր փախչելու: Տնից դուրս ելնելու միակ ելքը բարձր պատուհանն էր, եւ ստորեւ քարեր, որոնց վրայ նախընտրեց մեռնել քան ապրել ուրացութեամբ: *Խաչակնքեց*, ընկաւ եւ ուշաթափ եղաւ: Սթափւելուց յետոյ, ելաւ ճանապարհ ընկաւ, խառնեց թուրք մի կարաւանի եւ հասաւ Եղափարդ: Մտաւ քրիստոնեայ մի տան մէջ, մի քահանայի կողմից ընդունեց Ս. Խորհուրդներն ու պատրաստեց անխուսափելի մահաւան: Գիւղի տաճիկ տէրը՝ Ուղուրլուն, լսելով, հրամայեց հեռանալ ուր որ ուզում

էր, իսկ վստ հայ տանուտէրը՝ Սահակը, փութաց գգացնել իշխանին, եւ նա հրամայեց նրան՝ սպանել կոյսին, նրան օգնական տալով երկու տաճիկ: Գնացին կապեցին, հեռացրին գիւղից, մերկացրին գարդերից եւ Սահակը տաճիկների սունապանները բաց անելով, նրանցով խժոժարար խեղդեց աղջկան ու թաղեց: Յաջորդ օրն եկաւ անզգայ հայրը, նոյն Սահակի հետ հանեց կոյսի մարմինն ու փոխադրեց Եղափարդ, որտեղ մարտիրոսի մեծահանգէս յուզարկաւորութիւն կատարեցին, զննելով եկեղեցու որմի ներքեւ: Եւ պատմում է գերեզմանի վրայ լոյս է իջել: Այս պատահեց 1691 թվականին:

Խամուրայ վիճակից, ուրացեալ մի մօր բարեպաշտ գաւակն էր *Խանուժը*, որ մայրը բռնադատում էր հետեւել իր օրինակին: Կոյսն ընդդիմացաւ եւ խոյս տուեց: Չար կիներ բռնել տուեց նրան թուրք խուզարկուների միջոցով եւ երբ Արածանուց անցնում էին, աղջիկը ջուրը նետեց ազատելու համար եւ կիսախեղդ գնաց ընկաւ Մանազկերտի ափի վրայ: Անզգամ մօրն յաջողեց ձեռք գցել եւ վերստին ստիպեց առանց հասնելու նպատակին: Այն ժամանակ խելագար մեզերայնր նրան չէլխերին յանձնեց, որոնք բռնացան, չարչարեցին եւ յօշոտելով անմեղ մարմինը գազաններին զցեցին: Իսկ մի գիշեր հայերը զթով հաւաքեցին վկայուհու նշխարներն ու հողին յանձնեցին² (1755-ին): Բռնութիւնը զլացաւ նրա արժանաւոր թաղումն էլ լոյսի մէջ:

Կարնոյ Դւնիկ գիւղից եւ Զուրիկեանց տնից լոյս տեսաւ *Վառվառը*, չորեքտասանամեայ, «գեղեցիկ տեսեամբ եւ նագելի, համեստ եւ երկիւղած Աստուծոյ», որ խօսեցեալ էր շինակից մի երիտասարդի: Իրենց դրացի այլակրօն մի երիտասարդ էլ սիրահարւած էր նրան: Երբ լսեց՝ թէ պիտի հարսնացնէին, գնաց ամբաստանեց գիւղի թուրք իշխանին՝ թէ կոյսն վաղուց խոստացել էր թրքանալ եւ ամուսնանալ իր հետ: Մի սուտ բաւական էր այդ արդարասէր իշխանների մարդկային ամէն իրաւունք ոտնակոխ անելու համար: Եւ նա հաւաքեց կրօնակիցներին, յանձնարարելով գնալ եւ բռնել աղջկան, կրօնափոխ անել եւ զրպարտչին տալ: Կոյսն երբ լսեց վտանգը, վազեց եկեղեցի, աղօթեց, լացեց, ընդունեց Ս. Խորհուրդներն ու պատրաստեց պատերազմի: Այլազգիներն եկան բռնեցին ու տարան Կարնոյ բղջիխի առջեւ, որի ամբաստանութիւնն եւ ապա ուրացութեան առաջարկը մերժեց Վառվառն եւ յանձնեց մոլլային, որ ամէն հնարներով փորձեց համոզել նրան, բայց իզուր: Այն ժամանակ մերկացնել եւ բրածեծ անել տուեց նրան արեամբ չափ եւ կիսամեռ բանտարկեց: Յետոյ վարսերից կախել տուեց իր պարտէզի լճակի վրայ, մինչեւ ծնկները միւսած սառուցեալ ջրի մէջ, ուր մնաց մի օր

1. *Նոր. Վ. Բ.*, 13-15: — 2. *Անդ.*՝ 59: — 3. *Անդ.*՝ 150-51:

1. *Նոր. Վ. Բ.*, 175-78: — 2. *Անդ.*՝ 211-15:

ու գիշերը Ասոր լաջորդեցին կրկին ձողկումն. հրապետը պաշտեր լանջերի վրայ եւ հուսկ չանթաքսած մի սաղաւարտ գլխին։

Գաճիճը գարմացած նրա հաստաամտութեան վրայ. վերադարձրեց բղէխին. որ նրան լանջեց ուրիշ մոլորացի. որի անօգուտ փորձից վերջ սահմանեցին նրան բրիտանեայ թողնել եւ ամուսնանալ թուրքի հետ եւ բռնի տարան նրա տուն. որին գիմարեց կոյսը. ճարտարութեամբ փախաւ ու գնաց Կարին եւ պահուեց Մարիամ անունով բարի մի կնոջ տան մէջ։ Թշնամիները ձեռք գցեցին ու նահատակեցին աղջկայ եղբորը Գասպարին։ Մի օր էլ այլազգի մի կին՝ Մարիամի դրացին, կասկածելով մոտոս նրա տունը. տեսաւ Վառվառին ու մատնեց թուրքերին. որ բռնեցին եւ երկուսին էլ բանտեցին։ Մարիամը՝ գաւակներէ մայր. երբ հոգում էր նրանց մասին. քաջարի կոյսը սրտապնդեց նրան մեռնելու Յիսուսի համար։ Յետոյ տարեցին բղէխի առջեւ. որը տեսնելով նրանց անխորտակելի հաւատքը՝ մահաւան վճիռ տուեց եւ կախեցին միասին եկեղեցու դրան գիմաց 1810 թւին¹։

Ահա գեղեցիկ մի շարք մեր վկայուհիների, որոնց առաքինութեան եւ հաւատքի ամրութեան ղէմ բախեցին ու խորտակեցին բռնութիւնը. շարունակեցին ու մահը գլխովին։ Որոնք իմացան ըմպել քաջութեամբ դառնութեան բաժակը. իրենց արտօսը. բողոքն ու արիւնն աւանդելով յաւիտենական արդարութեան ձեռքը։ Ինչ պարծանք ազգիս համար այդ պայծառ հոգիները. որ – պիտի կրկնեմ – մեզ մօտ իշխող նախապաշարեայ կարճամտութիւնը չիմացաւ պատել արժանապէս². եւ սահմանել նրանց հանդէսի եւ փառքի օրերը մեր տօնացոյցի մէջ, նման ուրիշ սրբուհիների. որ տօնում ենք։ Թող յիշեն ու մեծարեն նրանք գոնէ իմ ընթերցողների կողմից. յիշեցնելով նրանց՝ թէ ո՛րքան բարձր էր կրօնը, առաքինութեան ու սրբութեան յարգն յաչս մեր հին հայուհիների, որոնց գովեստն յանձնենք մեր սրբազան քերթողին³։

«Ճշմարիտ որթոյն Քրիստոսի շառաւիղք - Եւ ողկո՛յգք ճմբալք երկնաւոր մշակին, - Կոխեցալք ճգնութեամբ ի հնձա՛նրս ձեր,- Զի ուրախ լինի՛լիք անմահական բաժակաւն,- Ծիծուածք երկնաւորք ի յերկրի հաստատեալք - Եւ արձանք լուսեղէնք ի յերկինրս կանգնեալք,- Ինքեա՛նք ելին եւ այլո՛ց ցուցին - Զճանապարհս ցանկալի գվերին Երուսաղէմի,- Վասն ձեր, երանեալք նահատակք,- Զօ՛րք հրեշտակաց անմարմին գուարթնոցն - Ի յերկնից ի յերկրի հեղան, եւ մարդիկ - Խառնեցան ի գունդս գինուորաց Քրիստոսի Աստուծոյ»։

1. Նոր 44. Բ, 272-85: — 2. Աստ՝ 145-46: — 3. Կոմիտաս կաթողիկոս:

ԳԼՈՒԽ ԺԷ

Սգոյ մէջ

Ապրում. գործում. արդիւնաւորում է մարդը։ Բայց մի օր է գալիս. որ հարկ է լինում մահկանացուն իր հարկը տալ բնութեան. մի վարագոյր գցել արեւի ղէմ շողացող աչքերի առջեւ. եւ նրանց տեսութիւնն մի ուրիշ կողմ դարձնել. թողնելով սուգը վշտահար կամ որրացած սրտերին։ Տիեզերական մի օրէնք. որից չէին կարող խուսափել հայն ու հայուհին եւս։ Ինչ որ դրա մէջ հետաքրքրում է մեզ. ցաւը չէ. որին հանդիպեցինք տեղ-տեղ¹. այլ այն կրելու եւ արտայայտելու եղանակն հայ կնոջ կողմից. որ արժանի է առանձին ուշադրութեան. իբրեւ ազգագրական նիւթ եւ նրա կենցաղի անպակաս ու կարեւոր մէկ դրագր։ Մահն իր սարօք կարօտում է յատուկ եւ լոյսարձակ ուսումնասիրութեան. որ կատարել եմ եւ դեռ անտիպ է. իսկ այստեղ առաջ եմ բերելու այն մասերը միայն. որ պատկանում են հայուհուն։

1.- *Մեռելոց հետ*. - Ականատես եղանք Արշակունի Գնէլի անիրաւ սպանութեանը²։ Արշակը երբ լսեց թէ իր հրամանը կատարւած էր. կեղծեց իբր թէ անմեղ է. ըստ պատմիչի, եւ պատւիրեց «մեծ կոծ եւ աշխար (ողբ) դնել» սպանածի դիակի շուրջ։ Գնաց. նստեց ինքն էլ «աշխարանին» կամ «կոծատեղում»³ մէջ. եւ «յայիս էր իր հօրեղբորորդու վրայ»։ Այդ առթիւ ազնւականներն ոչ թէ սովորական զահոյքի վրայ⁴. այլ գետնին էին նստում ռամկի պէս. ինչպէս նկարագրում է Ազաթանգեղոսը. գրելով թէ *Գայիանէն* լսելով *Հռիփսիմէի* մահաւան լուրը «իջնելով նստեց գետնի վրայ. լացում էր»⁵։ *Շուշանիկն* էլ ամուսնու ուրացութիւնն երբ իմացաւ. «գետին ընկաւ»⁶ որպէս սգոյ նշան։ Գնէլի պարագային մեծագոյն դերն նրա մանկամարդ այրու՝ *Փառաճեմիկն* էր. որ ըստ սովորութեան ժամանակին մօտաճ կիսամերկ վիճակի մէջ. որ բոլորովին հեթանոսական գոյն ունէր. «կոծում. բարձրաձայն ճչում. ողբում էր աղիողորմ արտասուքով գոյժը», ամենքին լացեցնում էր։ Երիտասարդի դիակից աւելի այդ գեղանի սգաւորին էին դարձել շրջապատի աչքերը եւ յատկապէս երիտասարդ թագաւորին. որ դեռ ամուրի հրապուրւած նրա փայլով. այնտեղ իսկ «ցանկանում եւ աչք էր դրել նրան կնութեան առնել», ինչպէս եւ կատարեց⁷։ Նոյն ցաւով էր տառապում. նախապէս եւ աւելին. Գնէլի դաւադիր Տիրիթն էլ այդտեղ. որ անմտութիւնն ունեցաւ - գէթ ըստ պատմիչին. - մեռելի մօտ իսկ մանկամարդի ականջին չչնջալով թէ շատ մի՛

1. Աստ՝ 80, 84-85: — 2. Աստ՝ 42-43: — 3. Մնդ. 176: — 4. Աստ՝ 15: — 5. Ազթ. 160: — 6. Սոփ. Թ. 12: — 7. Աստ՝ 42-43:

չարչարիր, եւ քեզ սիրեցի եւ սպանել տիւ ամուսնուդ քեզ ստնելու համար Գրաւել կարծելով նրա, իր կորուստը պատրաստեց¹: Իսկ Արշակը գարմացած, իր զգլումն էր յայտնում կատարած սպանութեան համար, «ծափ գծափի հարեալ» ու խոստովանելով իր կրած խարկանքը²:

Բոլորովին տարբեր հանգամանք ունի սուրբ Մամիկոնեան տիկնոջ՝ **Դստրկանն**³, ամուսնու պապի՝ Ս. Սահակի մահուան առթիւ, որ հրաժարելով հոգմակոծ աթոռից⁴, առանձնութեան մէջ աւարտեց ու կնքեց իր մահկանացուն: Մեծ յուզարկաւորութիւն կատարեց արժանի մի սրբի, մասնակցութեամբ իր պաշտօնեաների եւ յիշեալ տիկնոջ իր ընտանիքի կողմից, որոնք ենթադրուով էր բացակայ էին այդ ժամանակ: Երանելիին թաղեցին, ասում է պատմիչը, «հանդերձ ասուածասէր իշխանակնաւ միով, որ անւանեալ կոչէր Դուստր, որ էր կին Վարդանայ»: Այդտեղ չի յսուում տիկնոջ ողբը կամ կոծը, այլ հետեւում է թափորին Բագրեւանդից մինչեւ Տարօն, «սաղմոսներով եւ օրհնութեամբ եւ հոգեւոր բառերով», որ հնչում էին բոլոր բերաններէից⁵:

Սիւնեաց իշխանն՝ Աշոտը, երբ մեռաւ⁶, նրա գուգակիցը՝ **Շուշանն**, անձամբ դիպարողեց այն «արքունական ձեւով», գրում է իրենց պատմիչն, որի աղբիւրն յայտնի չէ եւ աշխարհաժողով բազմութեամբ ու փողերգութեամբ «տարեալ հանդոյց» նրա մարմինը Տաթեւի եկեղեցու դռան առջեւ, իր սուգին ներկայ ու մասնակից ունենալով Սմբատ Ա թագաւորն եւ իշխաններն եւս⁷:

Նոյն արքայի քոյրը՝ **Մարիամը**, մատաղ հասակում ամուսնուն՝ Վասակ Գարուռուն⁸, կորսնցրեց եւ սիրտ ամրացնելով ինքը պճնեց նրա դին «թագաւորական զարդերով», արժանի մեծն Աշոտի փեսային եւ ապա «անհուն անրոխով եւ անշափ աղաղակներով եւ ողբերգական պարուք (խմբերով) փողերով եւ քնարահարներով», Ջափարիա կաթողիկոսի հետ տարաւ թաղեց հայրենի դամբանում⁹:

Նրա երէց քոյրը՝ **Սոփին**, Վասպուրականի տիկինը, ինքն էլ կանխեց ողբալ դեռ հազիւ քառասնամեայ¹⁰ կենակցի տխուր վախճանը¹¹: Գոյժը դեռ իրեն չհասած, տարածեց քաղաքում եւ բոլոր ժողովուրդն սուգի մէջ մտաւ եւ կոծ արեց, որոնց ողբերից տիկինն իմացաւ իր դժբախտութիւնը: Սկզբից չուզեց հաւատալ: Ստուգեց եւ ըստ սովորութեան իսկոյն սգով պատեց իր անձն ու պալատն, որի հանգամանքները

տեսնելու էնր ստորեւ եւ ողբեր յօրինեց: Յետոյ երկչ սրդին՝ Աշոտը, գնաց, բերեց հօր մարմինն Հերից, ուր մահը գարանած էր նրան եւ թաղեցին Աղբաղի Ս. Խաչ վանքի մէջ:

Նոյն տիկնոջ քեռաթուռն եւ իր յիշեալ սրբու Աշոտի հարսը՝ **Սեղան**, երկու ծանր սուգ ունեցաւ: Մէկն իր հօր սպանութեամբ՝ ամուսնու կուսակիցների ձեռքով, որի ցաւալին յուզարկաւորութիւնն իրեն վիճակեց, որ բախտի հակասութեամբ խզում էր կենակցի չղթաներն եւ իր առջեւ բացում էր Վասպուրականի տիկնութեան գոտը: Ապումբանի գոտտոր չկարողացաւ երկար վաշելել այդ սին միսթարութիւնը: Մինչ գուգակիցն օգնութեան էր պնում քեռուն՝ Սմբատ արքային, Վանից հագիւ էր դուրս եկել, սաստիկ մի խիթ գգաց եւ շսելով ագատանու խորհուրդներին, առաջ պնաց մինչ Նախճաւան, ուր դժնդակ ցաւը քառասուն օր տանջեց նրան եւ հուսկ նրա քսանիննամեայ կեանքը խզեց¹²: Նոր կսկիծ ու նոր սուգ Սեղայի համար, որ վերստին ամրացրեց սիրտը, վագեց ամուսնու մօտ, ողբաց եւ «վերցնելով նրա դին, տարաւ հանգչեցնելու» վերոյիշեալ Ս. Խաչի մէջ¹³: Աշխարհի փառքերի վարագոյրը փակում էր նաեւ իր առջեւ, որ իր տիկնութեան գահը յանձնում էր **Միքէին**, իր ազգականին ու նիրոջն եւ ապագայ թագուհուն¹⁴: Մէկի արեւմուտքը միսի արեւելքն էր լինում:

Մահեր եւ սուգեր, կրկնում եմ, ամենի համար են անշուշտ: Բայց մեր տիկինների մէջ կան, որոնց կեանքը սուգերի մի շարք եղաւ եւ յաճախ դառն սուգերի: Դրանցից էր մեծն Լեւոնի մայրը՝ **Ռիթան**, որի ամուսնական կեանքի առաջին մասն իսկապէս ողբերգութիւն եղաւ: Իր կորովի տագրը՝ Թորոս Բ, 1151-ին գլուխ բարձրացրեց յոյների հակառակ, երբ լսեց նրանց պատրաստած դաւն իր անձի դէմ: Սկսեց կուլել նրանց հետ ու գրաւել նրանց գաւառները: Ռիթայի հօրեղբայրն՝ Օշին Բ, իշխան Լամբրոնի, ի բնէ յոյների բարեկամ ու զինակից, նոյնութեամբ էլ մնաց: Նոյն տարում քաղաքականութեան պահանջով նրանց հետ էլ Թորոսի դէմ կուլելով Մսիս քաղաքի առջեւ, կորսնցրեց իր եղբորն ու Ռիթայի հօրը՝ Սմբատին¹⁵: Մնողի մահը տագնաւով սրելով, առաջին եւ անշուշտ շատ դառն սուգ եղաւ այդ տիկնոջ սրտին:

Շատ բարի մի ծաղիկ չէր իր ամուսինն՝ Ստեփանէն, որ միեւնոյն ժամանակ զօրք հաւաքելով, ելլօրից անկախաբար եւ նրա կամքին հակառակ, կուլում էր նրա բարեկամ խիճապանի դէմ¹⁶: Իսկ 1165-ին խաբւելով յոյների նենգաւոր կոչից, գոհ գնաց նրանց ատելութեանը, բռնւելով ու խժոժաբար խաչւելով եռացած կաթսայում¹⁷: (Ասւած չի թէ այդ խաչւածից արդեօք խաչողները կերա՞ն): Այսպէս Ռիթան երկրորդ հարւածն էր

1. Անդ: — 2. Փաւս, 120-21: — 3. Աստ՝ 92: — 4. Աստ՝ 144: — 5. Կոր, 25: — 6. Աստ՝ 218: — 7. Օրբ, 134-35: — 8. Աստ՝ 61: — 9. Օրբ, 126: — 10. Արծ, 256: — 11. Աստ՝ 43-44:

1. Արծ, 299-301: — 2. Նոյն՝ 257: — 3. Աստ՝ 62: — 4. Աստ՝ 305: — 5. Արծ, 279: — 6. Աստ՝ 62-63: — 7. Աստ՝ 60: — 8. Տրգ, Կ/Կ, 234-35: — 9. Անդ՝ 251:

ընդունում իր սրտին: որից երկու տարի յետոյ յաջորդեց երրորդը: իր յիշած տաղերով՝ Թորոսի մահը: «մեծախորհուրդ եւ առատամիտս» ինչպէս վարւելու էր նաեւ հարսին եւ նրա որդիներին հանգչպ եւ որի փոխարէն: Ռիթան իր գիմաց գտաւ նրա եղբոր՝ Միւհի. ամենի բռնապետութիւնը: որ նախ զաղտնապէս քնջել տեց Թորոսի անմեղ մանկան՝ Ռուրէնին՝, որ տապալաւ կարող էր խոչընդոտել իրեն: Ապա զարանեց Ստեփանէի գաւակներին դէմ: ստիպելով իրենց մօրն ապաւինել իր եղբոր մօտ՝: Նրա սուգն ամօքեց: երբ գաւակներին տեսաւ Ռուրիւնեան գահի վրայ: թէպէտ անդրանիկի խակութիւններն էլ որոշ ժամանակ իրեն վրդովեցրեց¹: եւ ամբողջովին փարատեց: երբ համբուրեց կրտսեր թագապալակի օծեալի ճակատը: որի վրայ հանգչելու էր Հայաստանի փառքը:

Վշտահար մի կին եղաւ նաեւ **Մարիուն**՝ արքայամայրը: որ բաւական տարիներ վայելելուց յետոյ: բարեպաշտ ու հօր ամուսնուն՝ Պաղտինի. կենակցութիւնն ու մայրութեան քաղցրութիւնը²: իրեն էլ հասան սեւ օրերը: Մարաջախտը ԴԼեւոնի կողմից պատգամաւոր գնաց Եգիպտոսի սուլթանին՝ բողոքելու Հայեպի Ալթունպուղայ ամիրայի դէմ: որ զաշխնքները դրժելով յարձակել էր Կիլիկիայի վրայ: Երբ անցնում էր Հայեպից: կասկածոտ թշնամին նրան բռնեց եւ բանտարկեց եւ գրաւեց նրա Նղիր Հայեպից: կասկածոտ թշնամին նրան բռնեց եւ բանտարկեց եւ գրաւեց նրա Նղիր զղեակը: Թշառ իշխանն եօթն ամիս հեծելուց յետոյ բանտում: աշտեղ վախճանեց 1336-ին: Մարիունը: որ հարկադրեց նախ ահարեկած խոյս տալ ու զրկել սեփական ամբողջ: դառն արտասուքով ընդունեց լծակցի անշնչացած մարմինն էլ³: Նրա սիրտը նորից այնպիսի 1344-ին տեսնելով սպանութիւնն իր փեսայի եւ **Յիւրիկի** ամուսնուն՝ Բոհեմոնդի: եւ նրա տագերով՝ Կոստանդին Բ արքայի⁴: որի գահի վրայ իսկոյն նստեց իր որդին՝ Կոստանդին Գ: եւ սպեղանի դնելով մօր ցաւերին: Դիւրին է երեւակայել իր ի բնէ զգալուն դստեր⁵ վիշտն էլ: որ երեսուն տարի պահեց իր այրութիւնը:

Տեսանք որոշ հայ ծնողների զգացած սուգն իրենց մանուկների կորստի համար: ինչպէս դրան յաջորդող սփոփանքն էլ⁶: Կսկիծը շատ աւելի խոր էր անշուշտ: որ պատճառում էր չափահաս գաւակների մահը: ինչպէս Չորտանէյեանների հանդիպածները: որոնց նկարագրութիւնը հասցրել է մեզ Արիստակէս յիշատակագիրը կենդանի գոյներով: Զանազան մանուկներ կորսնցնելուց յետոյ: որոնց անունները հրաւիրում է կարդալ «ի դպրութեան կենաց»: Վիգէն ու **Մեղեքսի** մնացին: ասում է: երեք գաւակներով՝ Չորտանէլ: **Կատան** եւ Վասակն: Ժամանակին կազմեցին: առաջին

երկուսի: բնառնեկան երջանիկ բոլորն էլ: որ մահը չուտով պիտի քանդէր՝ Նախքան այդ 1165 ին ուրիշ մի աղէտ եկաւ նրանց զիմին: յարձակման: աւերման ու գերութեան ենթարկելով նրանց գաւառը: «եւ այն էր սկիզբն թանձրամած սուգի: որ ունեցել էինք մենք եւ նրանք»: խորհրդածում է գրիչը: Քիչ յետոյ նոյն ամսույ մէջ: մահը իւրեց որդեգորով ծնողների պահածուանգր: զեղեցիկ երիտասարդը՝ Չորտանէլը⁷: որ թողեց «չառաւիղ ազգի յուսածաղիկ գաւակն: եւ իր ծնողների մխիթարութիւնը»:

Իր մեկնելու մխիթարանքից յետոյ: իսկ «աղէտս տարակարծ գիպածքի եւ պատճառ անբաւ կոծի»: որ կատարեցին զանազան կողմերից հաւաքած ազատների: տիկիւնների: ծառաների եւ աղախինների ամբոխը եւ «հօր եւ մօր ուրն եւ նրա ամուսնու (**Վանիւնէի**): չենք կարող գրելով նկարագրել»: ասում է Արիստակէսն: ինքն իսկ վարանած նրանց վշտի սաստկութեան առջեւ: Հաւաքեցին քահանաների: կրօնաւորների ու վարդապետների մի բազմութիւն եւ «զսպեալ զեղեցիկ մարմին նորա պայծառ եւ պատուական հանդերձանքով»: տարան հանգչեցրին Վանաղիւր ուխտի իրենց հայրենի տապանատան մէջ: Տարաբախտ ծնողներն աշնուհետեւ իրենց յոյսը դրեցին մանուկ Վասակի եւ որբացած թոռների վրայ:

Զգուշութեան համար: այդ բօթն ծածուկ պահեցին փափկասիրտ **Կատալից**: որ յղի էր Սաղուկ ամբողջի մէջ: Դեռ մի տարի չէր անցել այդ ծանր սգից: երբ առաքինի ու շնորհալի մանկամարդը⁸ զոհ գնաց իր մայրական պարտականութեանը⁹: Նոր աղէտ եւ աղիողորմ ողբեր տեղի վրայ: ապա եկեղեցու պնդումը «պայծառ հանդերձանքով»: եւ ամփոփումն Ս. Փրկիչ մենաստանի մէջ: Գոյժն հասաւ Սասուն՝ ծնողների ականջին: որոնք «անհնար սուգի տրտմութեան մէջ ընկղմեցին եւ նորոգեցին կեղեքումն առաջին վէրքերի եւ այրումն ի վերայ այրման»: Մանաւանդ մոռացան առաջինը: ասում է տեղեկատուն: «սրան խիստ համարելով»: որ իրենցից հեռու վախճանեցին: եւ «չտեսան նրա մահը»: Շատ օրեր ողբացին: եւս աւելի մայրն: որի աչքերի յոյսն էր Կատան¹⁰ եւ ապա ամօքեցին իրենց վիշտը հաւատքի ուժով: որ այնքան զօրաւոր էր իրենց հոգում¹¹:

Անձամբ նկարագրում է իր սուգն 1241-ի արձանագրութեան մէջ: Ժուժկալ բայց ազգու բառերով: Վերին **Սաչէնի** տիկինն՝ **Արզու խաթունը**¹²: որ իրար մօտ էր շարել երեք գերեզմաններ «իմ տղամարդն (Վախտանգը): եւ իմ գաւակների: Հասանի իմ անդրանիկն: եւ Գրիգորի: որ ի Տէր կէսօրւան վախճանած: իմ մեղքերի համար: ասում է քրիստոնէական խոնարհութեամբ: որ յատուկ է իր պէս բարեպաշտ հոգիներին¹³»:

1. Աստ՝ 101: — 2. Տրգ. Կիլ. 258: — 3. Աստ՝ 95: — 4. Աստ՝ 296: — 5. Աստ՝ 68-69, 102: — 6. **Հ. Գ. Դ. Կ.** 1337: — 7. Աստ՝ ԺԸ. Ա. Ժ. 2: — 8. Աստ՝ 102: — 9. Աստ՝ 85:

1. Աստ՝ 39-40: — 2. Աստ՝ 135-36: — 3. Աստ՝ 132-33: — 4. Աստ՝ 80: — 5. Աստ՝ 86: — 6. **Հ. Գ.** 393-95: — 7. Աստ՝ 22: — 8. Հմմտ. աստ՝ 202:

Աստուածն ինձ խրատեց եւ բարձեց իմ գլխի վրայ երկու վաշխուշ պատկն՝ անդրանիկը մեռնելով բարբարոսների պատերազմի մէջ՝ «քրիստոնէական հաստքի համար» եւ կրտսերն երեք տարի յետոյ «ի Տէր կոչեց... առ ի անմխիթար թողնելով իրենց թշուառ մօրը»¹։ Աւելի ծանր է եղել սրբիկների կորստեան հարւածը, քան կենակցիներ եւ այդ դառն կսկծի մէջ էր, որ ամբարցրեց արիւնստ սիրտն ու կառուցեց Դադի եկեղեցին²։

Լուս է գրիչը, համբ էն գրաւոր աղբիւրներն եւ մի գերեզմանիկ ինքն է խօսում Շիրակի գեղեցիկ եւ ողբացեալ ոստանում, բացելով ու բացելով մեր առջեւ լերդացած խոցր առճմիկ ու մանկամարդ մի մօր, որ իր ղեռափթիթ ծաղիկը՝ մի դստրիկ,- գուցէ անդրանիկը, թերեւս միամօրը,- մահաւան փոթորիկից բեկւած, բնկած գետնի վրայ, չի ուզել յանձնել կտաւի ցուրտ սպիտակութեանը։ Այլ գնում է, վշտից թուլացած ձեռքերով դուրս է քաշում իր գարդերի արկղից՝ շողշողուն ոսկեղբւագ տիկնունի քօղը, որով նագում էր շքեղասէր ընկերութեան առջեւ³, որ համարում է արժանաւորագոյն պատանքն իր սիրոյ։ Մայրենի ջերմ արտասուքով թրջում է աշխարհի ունայնութեան այդ խաւարած դիմակը, ամփոփում է նրա մէջ անգին գոհարիկը, միասին ծրարելով իր տիկնութեան փառքը, վայելչութիւնն ու ցնծութիւնն էլ եւ այնպէս հանգչեցնում է այն փոքրիկ փոսի մէջ, ինչպէս երբեմն իր օրօրոցի, իբր օրօր՝ աղի մի երգ երգելով նրա վրայ, որտեղ եւ գտնեց մեր օրերում, ինչպէս գետեղել, դրել էր այն սգաւոր մայրիկը⁴։ Ուրիշ մի մայր իր պատանեակի հետ միասին թաղել էր նրա սիրած խաղալիքները, վէճերով լի մի անօթ⁵։

2.- *Կոծ եւ ողբ*. – Մենք պէտք է մտնենք մեր նիւթի մանրամասնութիւնների մէջ, եւ սրա համար վերադառնանք աշխարանը, որպէսզի լաւագոյն կերպով տեսնենք այնտեղ ունեցած հայուհու կարեւոր դերն ըստ մեր հին բարբերի։

Ննջեցեալը նախ լւացւում էր եւ եթէ կին մարդ էր, իր սեռակիցների ձեռքով, ինչպէս եղաւ Ս. Շուշանկան⁷։ Յետոյ դիագարողում էին այն, հագցնելով լաւագոյն հանդերձները, ինչպէս յիշած տեսանք Վասակ Գաբուռի, Զորտւանէլիի ու Կատայի վրայ⁸։ Ապա հաւաքւում էին սգաւորները դիակի շուրջ։ Վշտի առաջին նշանը, որ սիրեցեալի կորուստը դնում էր հայ կնոջ վրայ առաջին վայրկեանից իսկ, զգեստի փոփոխումն էր, ինչպէս կատարեց՝ *Փառանձեմը*⁹, որ վկայում է Մանդակունին եւս այս առթիւ. «պատուած հանդերձներ» եւ նրանց փոխարէն «քուրձ զգեստ»¹⁰։ Կամ ուղղակի հանելով սովորական հագուստը եւ փաթթելով «առիգածի» կամ մի

սփռածանելու մէջ, այնպէս որ մերկ էին մնում ուսերն ու բազուկները «ուսերով մերկանալ» ըստ նոյն բեմբասացին¹ եւ դրա հետ Փառանձեմը «մերկատիղ » էլ էր կամ բաց բազուկներով, որով երեւում էին ողբասացներն «անամօթապէս իրացես յք մերկանդամք»², այսինքն իրութիւնը մասամբ ի տես դրած։

Այս կերպը շարունակում է նաեւ ապագային, որով Շնորհալին իբրեւ սգաւոր մի կնոջ այսպէս է սուել տալիս Եղեսիային. «Գուշը քօղից մերկանալով-իմ գարդի ծածկոյթը պատուեմ»³։ Իսկ Վաղարշապատի ողբի մէջ Օրբերեանն՝ «Զմայրն լուսոյ Հայկայ գարմին, նկարագրում է «Մերկ խայտառակ բազմոցի վրայ,- Անձամբ զցեց քուրձը խաւարին»⁴։ Այդ վիճակի մէջ էին գտնւում ննջեցեալի բոլոր ընտանիքը, նոյնիսկ Փառանձեմի նման զեղատեսիլ մանկամարդերն էլ, տարօրինակ մի հակասութեամբ իրենց սովորական ամրածածուկ կեանքի հետ⁵։ Դրա համար Մանդակունին պահանջում էր, որ եկեղեցու պաշտօնեաների խումբը չմտնէր «մերկանդամ խայտառակների դասի մէջ»⁶։ Այդտեղ միանգամայն «կանայք հերարձակ» են⁸։ Ինչպէս Փառանձեմն էլ ունէր «արձակեալ մագեր»⁹։ Դերենկան մահը ողբում էին կանայք «բաց գլխով» փողոցների մէջ¹⁰ եւ 1449-ին Մերտնի մահտարածամից կոտորածների վրայ ողբացող հայուհիները՝ «որոշները հերարձակ, որոշները սեւագգեստ եւ կէսք հրապարակ» կամ կիսամերկ էին¹¹։

Այդ ձեւով զգեստաւորման նպատակն էր անշուշտ, նախ անշքացնել մարմինը եւ ապա դիւրացնել կոծերը, որ խառնւում էին ճիչեր, աղիողորմ ձայներ եւ ողբերի հետ։ Այսպէս Փառանձեմը «մագերը փետում, ճշում էր կոծելիս»¹² եւ Մանդակունին դատապարտում էր «վարսի փետումը եւ մագերի կտրելը»¹³։ Նոյնն երեւում է նաեւ Եղեսիայի եւ էջմիածնի ողբերի եւ բոլոր միջնադարեան մատենագրութեան մէջ։ Եւ սուելի խորչելի մի տեսարան, «կանայք, ասում է յիշեալ բեմբասացը, կանչեր հերարձակ՝ այտերը ցտում են (կամ պատում են եղունգով), ստինքները կեղեքեն (նոյն կերպով), խզում ու կոծում մոլելով» եւ դրա հետ «եղիճ (որով խայթում էին իրենց մարմինը), արիւն (ցտելով) եւ մոխիր» գլխի վրայ¹⁴, վերջինս շատ սովորական¹⁵, այնպէս որ հայրապետը վրդովում էր տեսնելով այդ «անամօթ կանանց հերարձակ, արիւնաշաղախ

1. Արց. 204: — 2. Աստ՝ 224: — 3. Աստ՝ 17: — 4. Աստ՝ 116: — 5. Ասպ. 13 ապր. 1917: — 6. Անդ. — 7. Սոփ. Թ. 46: — 8. Աստ՝ 339, 342: — 9. Աստ՝ 338: — 10. Մնդ. 176:

1. Նոյն՝ 175: — 2. Փաւս. 120. այդպէս, ոչ «մերկատիտ» Պատմ. աղբ. 300: — 3. Մնդ. 177: — 4. Ողբ, 21: — 5. Օրբ. Ողբ. 25: — 6. Աստ՝ 14-15: — 7. Մնդ. 177: — 8. Նոյն՝ 176: — 9. Փաւս. 120: — 10. Արծ. 299: — 11. Հայ. 576: — 12. Փաւս. 121: — 13. Մնդ. 181: — 14. Նոյն՝ 276: — 15. Նոյն՝ 175, 176:

խոսքերուն եւ մոխրացաները» Այս բոլորին ակնարկում էր Փառաստոր, ասելով թէ՛ - կոծ մոխրութեան դիակին ջալլում էին» Գնէլի»:

Անցնում ենք թ դար, ուր Դերենիկի մահւան առթիւ «կուրծք ծեծող ճակատահար ճալթմանցն եւ բարձրաճիչ աղաղակներով» փողոցներում ողբացող կանանց «Տնչեաց դուռն դարպասու» **Սոփի** տիկնոջ, որ ասելի տէր իր անձին ու վշտին, բառականացաւ զիսին մոխիր ցանելով ու ծածկելով թուխ «արկանեօք», եւ երեսը գետնին դրած լացում էր լուռ¹: Սգաւոր Եղեսիան ասում էր. «Քարերով ծեծում կուրծքս սրտիւ,- բախեմ իմ երեսն ապտակով»² եւ էջմիածինն «կուրծքը ուժղին բախում էր քարերով,- Արեան առուններն էին իջնում,- Մոխիրը կուտակում էր բլրի նման,- Զեռքերով ցանում էր իր գլխին»³: Միջին դարը հնարեց նաեւ կանանց մագերի կտրելը, յիշած է ՅՇ. Գառնեցու կողմից՝ «մագերի կտրումը»⁴: Մերտնոյ վերոյիշեալ ողբասացը «որոշները ծամերը կտրւած» էին տեսնում⁵ եւ Ն. Քուչակն ասում էր սիրականին. «Ես կը մեռնեմ քեզ համար, դու ծամող կը կտրես»⁶:

Երբ ցաւի առաջին սաստկութիւնը մեղմանում էր, յաջորդում էին ողբերը: Դրա համար հրաւիրւում էին արւեստով պատրաստւած յատուկ **եղերամայրեր**, **եղանակամայրեր**, **ձայնաւորներ** կամ **լալկաններ**⁷ կոչւած կանայք, որոնց զխաւորը լինում էր մեռելի կիներ կամ մայրը, որ լաւագոյնս ճանաչելով նրա կեանքը, լայնտեղից կամ մահւան հանգամանքներից հանում էր ողբերի նիւթն ու ասում էր եղերամայրերին: Ինքը շարագրում էր եղանակով եւ միւսները կրկնում էին նոյնպէս եղանակով, - գուսանների արածի նման⁸ սրա համար ինքը կոչւում էր **մայր ողբաց**: Այսպէս Գնէլի դիակի շուրջ **Փառանձեմի** «ի ձայնարկուքն ամենայն եղեւ նա մայր ողբոցն» եւ երբ իմացաւ Տիրիթի դաւը⁹, զայն նիւթ առաւ, եւ «ձայնարկուքն ամենայն ի ձայն ողբոցն սկսան **ճաւաղ** զիրսն տրփանացն Տիրիթայ, զակն ղնելն (նուին), զքսութիւնն, զհնարս մահու նիւթել, զսպանումն, ձայնիւքն մրմնջոցն ի վերայ սպանելոյն ի մէջ կոծոյն բարբառէին գեղգեղեալ խանդաղատութեամբ¹⁰» եւ Մանդակունին ասում էր թէ՛ **«այդ երգով»** նմանում էք Հրէից եւ հեթանոսներին¹¹:

894 թւին Դւինի երկրաշարժից կոտորածների համար նոյնպէս «աղիողորմ ձայներ երգեցիկ կոյսերի եւ սեւազգեստ կանանց եւ արանց վշտահար հեծութեամբ զգածելոց մինչեւ երկինք բարձրանալով հասնէր» ըստ պատմիչին¹²: Դերենիկի համար

ողբացողները ասում էին «Վա՛յ, կորաւ մեծանուն իշխանն եւ անտերունջ մնաց երկիրս Հայոց»: Իսկ իր կենակիցը **Սոփին**, երեսում է մտաւորապէս զարգացած՝ քրոջը նման՝ եւ տնրաւական ռամկական ողբերով, կոչում է «զգոտերս սոցոյ, ողբոց յորինէ կարգս», խմբիկի է բաժանում եւ դաս առ դաս «զթագաւորացն Խարալէլի նուագել տայ զողորս»¹³ որոնցից յայտնի է Դաւիթի յորինածը Սաւուդի վրայ: Գէորգ կաթողիկոսի եւ Սիւնեաց Աշոտ իշխանի մահւան (897-ին) «ողբերգական կանայք կականում էին ասելով. Մի՛ եկ եւ մի՛ լցրու աշպիտի տարի երկրի վրայ որչափ ազգ մարդկան է՝¹⁴»: էջմիածինը՝ «կանանց երամը, ճշարով լացում էին՝ Նա շուրջը պարում էին»¹⁵: Մերտնոյ վերոյիշեալ աղէտի առթիւ էլ ողբերն անպակաս էին. «յերեկօրեայ երգ տրտմութեան... հաւախօսին լալկան կանայք եւ արշալոյսին ողբերգունները պարելով»¹⁶ կամ բազմախումբ: Եւ 1506-ին Ամասիայի երեք նահատակների համար «բազմաթիւ կանայք հաւաքւեցին Լալկան ողբերգուններ,- Շատ լացեցրին բոլորին - Մինչ սար ու ձոր լացեցին»¹⁷:

Վշտի այդ արտաքին սաստիկ ցոյցերն առհասարակ հեթանոսութեան մնացորդներ էին, որոնց չէին հանդուրժում եկեղեցական հայրերը: Մեծն Ներսէսը Հայաստանի բարեկարգիչը¹⁸, քննեց այդ եւ իր կենդանութեանն «ոչ ոք չէր համարձակւում, ասում է պատմիչը, անյուսութեամբ՝ արտաքոյ կարգի կանոնի եկեղեցու» լացել, կոծել կամ ողբալ մեռելների վրայ: Իսկ իր մահւանից յետոյ նորից նորոգւեցին¹⁹, այնպէս որ Մանդակունին հարկադրեց ինքն էլ պատերազմ բացել նրանց դէմ, ինչպէս տեսանք վերեւում իր կծու բացատրութիւնների մէջ: «Որովհետեւ ամենայն, ասում է, սատանայական է եւ հեթանոսական, որ անմիտ կանայք բարբառում են ցոյց տալով կեղծաւորութիւն», որովհետեւ շատերն իրր սովորոյթ կատարում էին եւ ոչ ճշմարիտ ցաւով, «եւ կռապաշտերը գործում են քրիստոնեաների վրայ», ողբալով, կականելով, ճշարով ու մարմինը կոծելով անյուսաբար²⁰: Սակայն սովորութիւնն ասելի բռնաւոր ու յաղթող մնաց քան հայրերի ձայնը: Ապա միջին դարում յատուկ ողբեր էլ շարագրեց ու դրեց սգաւորների բերանը, դիւրացնելու համար նրանց գործը եւ որոնք տեսնւում են զրչագրերի մէջ: Նարեկացին վկայում է նրանց արւեստականութեան իր օրերից իսկ, ասելով թէ՛ «ըստ ձայնից կողկողանացն եւ զբանիցն յարմարութիւն հանդերձեն, ի նոյն գիր բերեալ զաւարտմունս տանցն», այսինքն տներն աւարտելով նոյն յանգով, «ովքեր, ասում է, առաւել սաստիկ մորմոքեալ ճմլեցուցանեն զաղէտս կարեացն սրտին ըղձից առ արտասուացն բղիժմունս»²¹:

1. Նոյն՝ 177: — 2. Փաւս, 121: — 3. Արծ, 299-300: — 4. Ողբ, 21: — 5. Օրբ, Ողբ, 26: — 6. Գոն, Խր, 147: — 7. Հյոյ, 576: — 8. Քուչ, 53: — 9. Ոսկ, Պօղ, Ա, 380, Փաւս, 121, Մնդ, 181: — 10. Աստ՝ 271-72: — 11. Աստ՝ 339: — 12. Փաւս, 121: — 13. Մնդ, 176: — 14. ՅՇ, կթ, 205:

1. Աստ՝ 244-45: — 2. Արծ, 299, 300: — 3. Բ, Քաղ, Ա, 19-27: — 4. Կղն, 270: — 5. Օրբ, Ողբ, 26: — 6. Հյոյ, 576: — 7. Անդ՝ 590: — 8. Աստ՝ 316: — 9. Փաւս, 229: — 10. Մնդ, 176: — 11. Նրկ, 61:

Գրաւոր ողբերկից աւելի յուզիչ են յետնուզոյն դարերում շարադրածները. սրտնայ մէջ երբեմն մայրը գաւակի հետ է խօսում եւ երբեմն գաւակը մօր հետ. կամ երկուսը խօսակից են լինում. իրար բացելով իրենց կակիծը: Եւ նրանց մէջ խտանում են կեանքի ու սիրելիների կարօտ մնացող աչքերի հոտաշանքները. մայրենի վշտակոծ սրտի մորմոքները. մահւան խոռվիչ ու ցաւագին պատկերները. անպտուղ անցեալի վրայ գղժումները. աշխարհի սենայնութիւնների դէմ բողոքները. առաքինութեան յորդորները. վերջին ողջոյնները եւ աղաչանք անյիշատակ շմախու: Եւ բանաստեղծական ներշնչմամբ ու արեւատով. դրանց հետ հիւսում են ծով-ծով աչքը՝ որ մարում են սիրուն բերաններ՝ որ փակում են. բլրուլ լեզուներ՝ որ լուծ են. ոսկի աղանիններն՝ որ թռչում են մայրերի ափերից. քաղցրաձայն արտուտիկներն՝ որ երկինք են վերանում. կարմրացած խնձորներ՝ որ գետին են զցում. գեղեցիկ ծաղկած նունենիններ՝ որ տերեւաթափ են լինում. կանաչ վարդենիներ եւ անուշահոտ վարդեր՝ որ խամրում են եւ ուրիշ ինչ որ ցաւը. սէրն ու բնութիւնը թելադրում էին: Այդ ողբերը պիտի կարդացեն ամբողջութեամբ. նիւթիս առանձին ուսումնասիրութեան մէջ¹:

Մեր եղբրամայրերի հիւսած անսպառ եւ սպառիչ ողբերն ու կոծերը պէտք ունէին վերջ դրելու: Եւ դրա համար միջամտում էին ննջեցեալի բնաժողովների բարեկամ ու մեծարւած անձերը. որ իրենց մխիթարական խօսքերով ամոքում էին նրանց կակիծը եւ դադարեցնում էին այն արտաքին ծանր ցոյցերը: Դրանք յիշում է Մանդակունին. ասելով՝ թէ սատանան այնպէս է կաշկանդում սգաւորները. որ «ոչ տայ խոնարհիլ ի բանս *մխիթարչացն* եւ *սփոփողացն*»²: Բայց սրանք շատ անգամ յաղթում էին սատանային: Այսպէս Դերենիկի սուգի. ժամանակ «ի մէջ կացեալ» եպիսկոպոսներ եւ վանականներ. «արթնացնում էին կնոջ (*Սոփեա*) եւ ուրիշ կոծողների մտքում Աստուծոյ երկիւղն եւ մի քիչ փարատում էին սգոյ աղէտի դառնութիւնը»: Նաեւ զնաց Աշոտ արքան «մխիթարելու իր դստերն եւ թոռներին»³. թէպէտ կեղծ Շապուհը նրան մեռած է նշանակում նախքան փեսան⁴:

Կանանց մխիթարիչ էին լինում ընդհանրապէս իրենց սեռակիցները. որոնց տւած սփոփանքն էին յաճախ իրենց ցաւերի յիշատակութիւնը. զգացնելու համար սգաւորներին թէ իրենց պէս եւ աւելի ծանր ցաւահարներ էլ կային. ինչ որ աւելի եւս մորմոքում էր նրանց: Այդ շողակրատանքը մանր է թւում Մամրէին: Մէկը ասում էր թէ իմ եղբայրն աւելի մատաղ մեռաւ քան այս. դեռ նոր էր հարս բերել եւ անգաւակ մեկնեց աշխարհից: Մի ուրիշ կին՝ թէ ամուսինս մեռած է. քոյր եւ եղբայր չունեմ.

1. Աստ՝ 338: — 2. Մնդ. 174: — 3. Արծ. 301, 257: — 4. Աստ՝ 43:

միամօր մի որդեակ ունէի. ծաղկի պէս թաւամեց մանուկ հասակում. առազառա չմտաւ. այս աշխարհի վայելչութիւնը չտեսաւ: Ուրիշներն աւելի յուզիչ դիպածներ էին պատմում. իրաւամբ դիտել տալով մեր մատենագրին. «Եթէ արժանի՝ լինի այսպսի խօսքերով մխիթարութիւն ասել. ես չգիտեմ»⁵: Ոչ էլ մենք գիտենք. որ նոյնը տեսնելու ենք դեռ այսօր շարունակած:

3.- *Յուդարկաւորութիւն*.- Սրա մէջ էլ իր բաժինն ունէր հայ կինը եւ նկատեցինք վերելում *Դուստր*, *Շուշանի*, *Մարիամի* ու *Սեդա* տիկնանց հետեւելն իրենց ննջեցեալների դադաղին մինչեւ գերեզման⁶: Դ դարը դրա հետ ուրիշ մի ժառանգութիւն պահել էր հեթանոսութեան շրջանից՝ յուդարկաւորական պարը: Թափորին ընկերակցում էին փողեր. փանդիւններ ու վիներ⁷ եւ նրանց ձայնով ընթանում էին ամբոխն ու սգաւորները. այս վերջիները «կոծը պարով կաքաւելով. վիրաւոր բազուկներով. երեսները պատուածներով. այրեր եւ կանաչք պղծութեամբ. ճիւղաղութեամբ պարերով դէմ ընդ դէմ հարկանելով». որ է քայլելով իրար հանդէպ. «եւ կամ ծափեր հարկանելով». որ այդ շրջանում ցաւի նշան էր մեզ մօտ⁸. իսկ Ժ դարում եւ յետոյ յիշած իբր ուրախութեան⁹: Ներսէսը խափանեց եւ այս. սահմանելով «յոկ արտասուքով եւ ըստ արժանի սաղմոսներով եւ օրհնութեամբ. կանթեղներով եւ մոմերով» յուդարկաւորել. ինչ որ տեւեց մինչեւ իր մահը միայն¹⁰: Բայց Մանդակունին իր մանր նկարագրութեան մէջ չի յիշել պարզ. որ հաւանօրէն ջնջել էր Ե դարը. մինչ նւագարանները. կոծն եւ ողբը մնացին միշտ կանանց մասնակցութեամբ հանդերձ:

Այսպէս ըստ Խորենացուն. Արտաշէսի դադաղի ետեւ կային «ձայնարկու կոյսեր սեւազգեստ եւ աշխարհիկ կանաչք»¹¹ եւ Տրդատի դադաղի հետ մի անծանօթից յիշում են նոյնպէս «ողբասաց կոյսեր»¹²: Այս տեղեկատուները հեռու այդ թագաւորներից. ցոյց են տալիս իրենց ժամանակի սովորոյթը. որ շարունակում է յետոյ: Որով երբ Աշոտ Ա արքայի մարմինն դէպի Բագարան էին տանում. «այնտեղ տեսնում էր. ըստ պատմիչի. կոյսերի. ողբերգակ եւ արտօսաթող կականումն եւ աշխարական տիկնանց եւ տանտիկիներին» ու ամբոխի¹³: Շնորհալին ողբում էր. որ Եղեսիայի կոտորածների տազնապի պատճառը «Եւ ոչ կոծով յուդարկաւորում էին»¹⁴: Գր. Տաթեւացին վկայում է՝ թէ «ամենեքեան առհասարակ. այր եւ կին. ծեր եւ տղայ. արտասուելով ընթանում են դէպի գերեզման» մեռելի հետ¹⁵: Եւ 1704-ին գրւած մի մաշտոցի մէջ նկարւած է

1. Մմր. 42: — 2. Աստ՝ 339-40: — 3. Աստ՝ 266, 269: — 4. Աստ՝ 339: — 5. Նրկ. 388. աստ՝ 263-64: — 6. Փաւս. 229: — 7. Խոր. Բ. 4: — 8. Ար. 392: — 9. Բհ. կթ. 181: — 10. Ողբ. 53: — 11. Գրգ. ձմ. 249:

քահանայաթաղը. հանապարհի վրայ. որում դեռ կան երկու սղորացողներ իրր օրինակ. մի այլ ու մի կին. վերջինս գլխարաց ու մագերի կտրելով¹:

4.- **Սուգ.** - Թաղումից յետոյ սկսում էր սգոյ խակական շրջանը. որի տեսողությունը. փոփոխական է եղել ըստ վայրերի. անձերի ու ժամանակի. եւ որ հայ կնոջ համար. մանաւանդ զգայունների. դարձել է բարոյական մեղեկութեան մի վիճակ. երբեմն աւարտւած իրականով: Վասպուրականի տիկինը՝ **Սոփին**. ուխտեց. որ սուգը չպիտի վերջանար. մինչեւ քաջարի որդիներից մէկը. իր կենդանութեան կամ գերեզմանի վրայ աւետիս բերէր. թէ հօր արեան վրէժը լուծել էր²: Իր հարսը՝ **Թամար-Մլքէն**. կենակցի՝ Գագիկի. մահւան առթիւ «երեք տարի սգով մնաց. մինչեւ ապա թագաւորեց որդին՝ Ամիրա Գորգին»³:

Եղիշէի բացատրութիւնն իր նկարագրած տիկնանց համար՝ թէ «արտաքնապէս երեւում էին իրրեւ սգաւոր եւ շարչարւած այրիներ»⁴. ակնարկութիւն է այն անշուք եւ անձուկ կենցաղին. որ անց էին կացնում նրանք⁵: Ըմբռնելու համար սգաւոր հայուհու հոգեկան վիճակը. հերիք է նայել նրա թուխ հանդերձին. որը ծածկում է մարմինն. իր վշտի առաջին օրից: **Սոփին** լսելով ամուսնու մահւան լուրը. խսկոյն «սեւ սգեստներ հագաւ»⁶: Հանդիպեցինք Դւինի սպանւածների համար «սեւագգեստ կանանց եւ արանց». նոյնպէս եւ Մերտնոյ մէջ⁷: Չորտւանէյեանները իրենց սիրելիների կորստի համար «անմիջապէս սգոյ հանդերձները զգեցեալ ի թխութիւն դառնային»⁸: Գր. Տղայի որդի մէջ Երուսաղէմի համար ասում է. «բեհեգեայ սեւ զգեստ հագաւ» եւ ողբասացը՝ թէ «նստեց տնում որպէս այրին. - Ծածկելով դէմքը սեւով»⁹: Եւ որովհետեւ սգոյ զգեստը բաւական ծախս էր պահանջում. ըստ ՅՏ. Երզնկացու¹⁰. կային այրիներ. որ նստում էին «պատուած հանդերձներով»¹¹: Իսկ ոմանք իրենց մարմինն աւելի տանջելու նպատակով. մագեղէն էին հագնում ըստ Առ. Բաղիշեցու. «Քուրձ հագիր. եկեղեցի. - Այրի եղաւ յանկարծակի»¹²:

Սգաւորների հետ իրենց բնակարանն էլ սեւով պիտի ծածկէր. դուրս փտարելով արեգակի լոյսը: **Սոփին** խցեց իր պալատի պատուհաններն ու «խաւար ձեռագործ» սփռեց ներսը. իսկ սենեակների կամարածեւ ոսկեհուռ զարդերը սեւով փոխանակեց¹³: Արիստակէսը հաստատում է՝ թէ մեռելոցի համար «խաւարում փակեն»¹⁴: Շնորհայու

Եղեալայի որդի մէջ ասում է թէ «նստեմ սգոյ համար միկին տնում - Որպէս սգաւորի օրէնք»¹: Եւ Տաթեւացին տեսնում էր դեռ «միտում» կամ «խաւար տնում» բնակելը²:

Այդ թախծայից վայրի կամ կենդանի գերեզմանացման մէջ այրին. «հրաժարւած կենցաղային ամէն վայելչութիւններից». ինչպէս **Սոփին**. կամ ըստ Արիստակէսին նստած «անշուք. անզարդ. մեղկացւած ամենայն դեղեցկութիւններից. ... անկեալ ի պատուոյ»⁴. որ վայելում էր յաճախելով րնկերութեան մէջ. «տխուր դէմքով»⁵. կամ ինչպէս այրիացած Երուսաղէմի ասում էր. «Նստեցի միայն տան մէջ լոյն. - Դնելով իմ ձեռքը ծնօտին»⁶. մնում էր մինչեւ սովորական սգոյ վերջը. որի մէջ զգայուն հոգիները հալւում էին. երբեմն իրենք էլ իրենց ցաւի բովի մէջ: Այս տիկին Սոփին «ոչ ժուժեալ սրտի նեղութեանը». եօթ ամսից յետոյ՝ ըստ մի անծանօթի. կամ քսան՝ ըստ Թովմայի. վախճանեց ու զնաց հանգչելու ամուսնու մօտ⁷: Եղան եւ ուրիշ զօրաւոր ու բարձր սրտեր. որ իրենց մնացած օրերը նւիրեցին իրենց հոգու խնամքին. այրութեան հանդերձ փոխանակելով հաւատաւորի սքեմով. կամ իր տնում ապրելով նոյն կեանքը. ինչպէս տեսանք մի խումբ մեր ազնւաշուք տիկիներից⁸: Աւելի ծանր էր պայմանը չբաւոր այրիների համար. զրկւած ոչ միայն կենակցից. այլ եւ հոգեպահիկ հացից. որոնց համար քրիստոնէական գթութիւնն «այրենոցներ» չիւնել տւեց Ս. Ներսէսը. ուր նրանք «հանգիստ եւ դարման» էին գտնում եւ որ յետոյ անագորոյն Պապը ջնջեց⁹: Եթէ ապագային հաստատւեցին ուրիշները. ինձ անծանօթ են մնում. մինչ անհատական օգնութիւնները բարեսէր անձերի կողմից անպակաս են եղել միշտ¹⁰:

5.- **Յիշատակներ.** - Սգաւորները միայն ողբալով չէին գոհանում. այլ ջանում էին զանազան բարի գործերով. մեկնող սիրելիների անուներ կապւած պահել իրենց անւան հետ եւ միանգամայն նպաստել նրանց հոգեպէս: Մեր Ժ եւ ԺԱ գլուխների մէջ տեսանք այդ նպատակով կառուցւած եկեղեցիներ ու վանքեր. դրամական ու կալւածական պարգեւներ նոյն սրբավայրերին. սպասներ ու զրքեր. ապահարկութիւններ. հիւրանոցներ եւ այլ հանրօգուտ շինութիւններ. որոնց որոշների նպատակն էլ նշանակեցինք եւ շատերն էլ զանց արեցինք համառօտութեան համար. որովհետեւ բոլորին էլ մէկ էր. օգուտ հոգիներին: Իսկ խաչքարեր ու կտակներ պատարագների. հոգեւոր պաշտամունքների եւ ողորմութիւնների՝ ջնջեցեալների հանգստի համար. սփռւած Հայաստանի աւերակների մէջ. թիւ չունեն:

1. Պատմ. տրգ. 371: — 2. Արծ. 300: — 3. Կնդ. 412: — 4. Եղշ. 158: — 5. Աստ. 312: — 6. Արծ. 300: — 7. Աստ. 346, 343-44: — 8. Հայ. 395: — 9. Տղ. Ողբ. 550, 54: — 10. ՅՏ. Եգ. Խր. Ի: — 11. Լստ. 76: — 12. Աղշ. 174: — 13. Արծ. 299: — 14. Լստ. 77:

1. Ողբ. 22: — 2. Հայ. 670: — 3. Արծ. 302: — 4. Լստ. 76: — 5. Ողբ. 14: — 6. Տղ. Ողբ. 569: — 7. Արծ. 302, 257: — 8. Աստ. 158-63, 167-175: — 9. Փաւս. 77, 228. աստ. 316: — 10. Աստ. 208-9:

Նշանաւոր է մանուանդ Դոփեան Գրիգորի առատածեսնութիւնն ի յիշատակ վաղամեռիկ ամուսնու՝ *Ասիայի*, որ իր պարզեանքի հետ նւիրում է համարեա թէ ինքն իրեն իսկ¹: Բիշկէն կամ Պեշկէն Օրբեյեանը. «սնած սրբութեամբ». ինչպէս ասում է յիշատակագիրը. «մեծուհուն՝ պարոն *Վախախի*», գրկի մէջ եւ վաղաթարշամ կենակցի՝ *Փաշայի*. կորստեան դառնութիւնը ճշակած, որպէս սրտի սփոփանք 1338-ին «մեծ տարփանքով» գրել է տալիս «ոսկեծաղիկ բազմածախ անդին եւ անհամեմատ» մի Աւետարան. նախ «վարժումի եւ վայելքի ներհուն եւ սրբազան իր մտքերի համար» եւ իր միածնին եւ ապա ընծայում է այն «ի յիշատակ Քրիստոսի աղախնու գերեզմանին եւ յոյժ չքնադագոյն Փաշային». որ հանգչում էր Տաթեւի գերեզմանատան մէջ «մատաղ հասակում»: Տեսանք սրանից աւելի գորովական յիշատակը *Մելեքսի* տիկնոջ. իր սիրական դստեր *Կատայի* շիրմին նւիրած²: Այս օրինակները բաւական թող համարեն. ըմբռնելու համար այն սիրագեղ հոգին, որ զանազան եղանակով գործում էր հայուհու մէջ կամ հայուհու հետ մահւան տխուր բեմի վրայ:

6.- *Դամբարաններ*.- Սրանք էին անշուշտ ամենքին յատուկ. իսկական ու մնայուն յիշատակարանները, մեծագոյն խնամքով պատրաստւած ազնականների, որոնք ունէին իրենց հայրենի սեփական տապանատներն էլ մի մենաստանի կամ եկեղեցու սուրբ հովանու ներքեւ եւ որտեղ այրերն ու կանաչք գնում էին խնդրելու իրենց վերջին հանգիստը: Ո՞վ կարող էր թւել անբաւականն նրանց մահարձանների, որոնք մեծ մասամբ քանդւած ու քնջւած էլ են: Իրր օրինակ յիշենք այդ շիրմներից ամէնից պերճախօսն ու անեղծը Հաղբատի մէջ, որտեղ ննջում են Աղւանի իշխող կիւրիկեան Բագրատունիներն եւ որի քարերի վրայ խօսում են նոյն տոհմի առնական ու կանացի անունների մի խումբ³:

Տիկնայք են եղել, որ իրենց սիրտը կապել են որեւէ յատուկ դաստակերտի կամ նախասիրած մի տեղի հետ եւ այնտեղ էլ ուզել են հանդիպել իրենց նշխարները. յաւելտ անբաժան մնալու համար իրենց երկնած կամ սիրած այդ նւիրական յիշատակներից: Այսպէս *Կատրանիդէ* Թագուհին իր շիրմը շինել էր Անիի իր կերտած կաթողիկէի մօտ⁴. բաժանւած երկու մասերից. արտաքինը փոքր մի մատուռ եւ ներքինը տապանատուն. իր եւ ամուսնու գերեզմանների չափով. ինչպէս գտաւ Մաուր նրա աւերակների մէջ⁵: Պահլաւունի Ապլղարիպ մարզպանի⁷ կինը՝ *Շուշանը*, ուզեց հանգչել իր դուստրի հետ Ծաղկոցաձորի այրերից մէկում, որտեղում գտնւեց⁸, ամուսնու ու զաւակների

տապանատնից հետո: Աշոտ Ողորմածի դուստրը՝ *Հռիփսիմէն*, թաղած տեսներ Մաղարայի ու խափն նւիրած իր կալածքի մէջ⁹: Սիւնեաց տիկինը՝ *Մարիամը*, գրել է թերեւս քստ իր կտակի՝ Շողազայի իւրաչէն մենաստանում¹⁰ եւ Վաչուտեան *Մամա Խաթունը* Տեղերի իր դաստակերտ եկեղեցում¹¹: Ուրիշ երեք տիկնայք՝ *Շուշանիկ* ու *Նորիշահ* կրօնաւորներն եւ *Մարիւնը*՝ պանդխտներն՝ Երուսաղէմում. այնտեղ էլ վախճանեցին ու թաղեցին¹²:

Եւ նրանց դամբարանների պաղ քարերից որպիսի ջերմ հառաչանքների արձագանգը հնչում է հողի մէջ պառկած կամ նրանց հողը թրջող սրտերի, որոնց բազմութիւնից կոչում եմ այստեղ որոշները միայն, որ խօսում են նոյն ինքն հայուհիների տապանների վրայ եւ կամ նրանց բերնից:

Նրանցից կան, որ պատմական ձեւով շարադրւած են եւ հնագոյն է յիշեալ երուսաղէմականների առաջնի խճանկարը յատակի վրայ. «Այս դիր է երանելոյ *Շուշանիկան* մաւր Արտաւանայ, հռիփսիմ¹³», որի համառօտութեան մէջ ցոյանում է իր առաքինի կեանքը, ծանրութիւնը, եւ իշխանական պատւին. որից հրաժեշտ էր տւել նախքան մահը:

Կարծես բողոքի ծածուկ մի ձայն է ամուսնու անիրաւութեան դէմ¹⁴. Սիւնեաց պատմիչի մօր տապանագիրն 1286 թւականից - գուցէ շարագրութիւնը որդու - այսպէս. «Այս յարկ տապանի եւ դիր դամբարանի մեծահաւատ կնոջ Արուս Խաթունի դստեր՝ Մաղունի եւ ամուսնու Տարսայիճ իշխանին¹⁵», որ շեշտւում է նրա յանդիմանութեան դրժման համար:

Հայրենի մեծութիւնը քարոզւում է նոյն իշխանի երկրորդ կնոջ դամբարանի վրայ Նորվանի մէջ, որտեղ համարեա թէ դիտմամբ անտեսւած է կենակցի անունը «*Չուէ Թում Թագազարմ արքայուհին է, Մինա Խաթունն՝ դուստրը մեծ կողմնակալի Աղւանից Զալայի*» (1298):

Նոյն շունչը թրթռում է նաեւ հետագայի մէջ. «Աշխարհաշէն դշտոյափառ պարոն Թամթա Խաթունը՝ մայր Բուրթելի յիշեցէք. *ԶԳԱ*¹⁶ Թին» (1312): Նոյն Տարսայիճի եղբօր Ելիկումի կինն էր, դուստրը «Գրիգոր Մարծանեանց, որ Մամիկոնեան ազգի համբաւն ունէր¹⁷». եւ չգիտենք ինչի՞ մէջ էր կայանում իր

1. Աստ՝ 40: — 2. Աստ՝ 228: — 3. *Հ. Բ. Զ.* — 4. Երզ. 22-23: — 5. Աստ՝ 220: 6. *Ասպ.* 13 ապր. 1917: — 7. Աստ՝ 223: — 8. *Ասպ.* 13 ապր. 1917:

1. *Շիր.* 53: — 2. Աստ՝ 196: — 3. Աստ՝ 231: — 4. Աստ՝ 225: — 5. Աստ՝ 168, 171, 327: — 6. Լուսանկարէ: — 7. Աստ՝ 50: — 8. *Սոփ.* 235: — 9. *Աք. հեղ.* 1916, 88 աստ՝ 103: — 10. *Սոփ.* 192: — 11. Օրբ. 292. աստ՝ 8:

աշխարհաշինությունը, որի հետքը կամ յիշատակը չգտայ եւ այն ինչ որ կան միայնակ չեն տրոգարացնում այդ տիտղոսը:

Իր կրկնակ անունները, հայրենի փառքն ու կենակցի փայլուն անունը¹ ցուցադրում է խաչչնի ծանոթ տիկինն այս տողերիս մէջ Հաղբատում. *«Մամբան Շուշանիկն է, քորը՝ Հաղբատի Զարեհ իշխանի, թոռն՝ Բաղաց թագաւորի, խաչչնի Զալալ իշխանի կինը»*²:

Հակադրութիւն է երկու հօր անունների եւ նրանց փափկասուն հարագատի ընտրած կենցաղի՝ մէջ՝ հետեւեալն Սանահինում. *«Ճգնաւորը պատրոն նրջհիսն է»*³, *պատրոններ Զաքարէի եւ Իւանէի քորը*⁴:

Բնութեան երգը ցաւի հետ խառնւում է մի ուրիշ տապանագրի մէջ՝ Մասիկ գրչից. *«Այս է հանգիստ գեղեցիկ ծնունդ ծաղկածին ծաղկափթիթ Աննա խաթունի փոխեց ի Քս. Զիջ ամին»*⁵: Մեզ աւելի ծանօթ քան անծանօթ մի ազատի դատրիկն է անշուշտ, որ հանգչում է Սիւնեաց Լոր գիւղի մէջ՝ 1277 թւականից:

Ընդհակառակն պարզութիւն է բուրում այս տողից. *«ԹՎ. ԶԶԲ. Այս է հանգիստ խաչչնի, դուստր Դոփենց պարոն Վահրամի»*⁶ (Եղեգիս Վայոց ձորի): Յիշատակը թւում է մի կոկոնի, որ դեռ չփթթած խամբել է (1333 թւին): Բայց Դոփեանց անունն իսկ մեծ էր այդտեղ եւ անկարօտ ուրիշ բանի:

Սա միւս տապանագրի մի մասի մէջ խօսում է նոյն ինքն, ննջեցեալը տոհմային մեծութեան հետ զգացնելով իր վիշտը, վաղ բաժանւելու համար արեւից ու սիրական զաւակներից. *«Այս է հանգիստը Սոփիայի Քրիստոսի աղախնու, կնոջ Վահրամի Պահլաւունի իշխանաց իշխանի, դստեր Տիգրանի Հայոց մարզպանի՝ տեառն Անձեւացեաց մեծն Վասպուրականի: Կիսաւրեա առ Աստուած փոխեցա եւ թողի զաւակս իմ տրտում. աղաչեմ յիշեցէք ինձ, եւ Աստուած ձեզ ողորմի. թ. ՆԿԴ»*⁸ (1015-ին, Մարմաշչնի մէջ): Ռազմագոռ ամուսնուց բաժանւելը իրեն չի մտահոգել, ինչպէս մատղաշ զաւակներից, որոնց տխրամած ու թաց բիրբերն իր ետեւ սեւեռած էր թողնում:

Մի ուրիշը խծկոնի մէջ, որ գուցէ մեզ ծանօթ անուններից մէկն է, հոգու աչքերը դարձրած տէրունական գոհին, սպասում է նրան, որ պիտի գայ ցրելու մահաւան խաւարը. *«Ես Թամարս, որ կամս առաջի սուրբ գեներանդս Աստուծոյ եւ սպասեմ գալստեան տեառն»*⁹:

Տապանագրերից որոշներն աղօթական ձեւ ունեն. օրինակ. *«Քրիստոս Աստուած, ողորմեա Շուշանին, քո աղախնուն»*¹. որ կենակիցն էր Ապղարիպ մարզպանի². թաղւած Մարկոցաձորի շուշանների բոլորերի մէջ:

Տաղաչափեալ եւ աւելի ճոխ է հետեւեալ մաղթողականը Տարսոնի մէջ. *«Որ վասն անչափ սիրոյ քոյին – Բանդ ի կուսէն առեր մարմին, – Աղաչանաւք Աստուածածնին – Թող զյանցանս զԱլիթին, – Որ եւ հանգեաւ ի մեծ թուին – Զկ հեգին. – Յորժամ գայցես յաշխարհ կրկին՝ – Յարո զսա փառաւք քոյին. ամէն»*³: Այդ թւականը (1316) չի յարմարւում մեզ ծանօթ Ալիթներին, բացի տարսոնացի կոյսից, որ անթւական է. եւ յայտնի մի դէմք էր դարձել⁴. գուցէ ինքն է այդտեղ:

Այն անուններն, որ իրենց ընդարձակ ու հանրածանօթ գործունէութեամբ եւ կամ արքայական տոհմով յայտնի էին ամենին, կամ գոնէ տեղի վրայ. պարզապէս զրոշմւում էին քարերի երեսին, առանց որեւէ յաւելածի կամ բացատրութեան. նրանք իրենք իրենց բացատրում էին: Օրինակ՝ *«Մամա խաթունն է»*⁵. կամ աւելի կարճերը - *«Նանա.- Ռուսուգան.- Բաւրինա.- Փուրթուխան.- Թամար թագուհի»*, անդամներ կիւրիկեան տանը⁷:

Վիշտ, կարօտ, հառաչանք, արտասուք՝ ամոքւած հաւատքի բալասանով: Ահա ինչ որ բխում են հայուհու դամբանից եւ մեր առջեւ նկարում են այս կենցաղի հրապոյրների անկայունութիւնն եւ միանգամայն նրանց պահպանութեան անզօր բաղձանքն ու ճիգն, որ յատուկ է մարմնապատ այս բնութեան ու մնալու է մինչեւ նրա նիւթեղէնի աննիւթացման ցանկալի վայրկեանը:

ԳԼՈՒԽ ԺԸ

Օտար պալատների մէջ

Սկսւած վաղագոյն ժամանակներից, աշխարհավար քաղաքականութեան պահանջներից մէկն է եղել, ամուսնական կապեր հաստատել օտար արքայական կամ իշխանական հօր տոհմերի հետ, եւ այդպէս բարեկամութիւն եւ թիկունք չահել: Մեր նախնիքն եւս զանց չէին արել այդ օգտակար միջոցը, որ տեսնելու ենք հնուց գործադրւած եւ աւելի յայտնապէս Արշակունեաց օրով պարթեւների ու պարսիկների

1. Աստ՝ 103, 227: — 2. Երգ. 54. աստ՝ 161: — 3. Աստ՝ 171: — 4. Վրիպակ է «պատրոնուհի Նանէ» ընթերցւածն ի Հյւս. 444: — 5. ՍԿ. 30-31: — 6. Աղ. հեղ. 1897, 182: — 7. Անդ՝ 1916, 65. աստ՝ 33: — 8. Շիր. 149: — 9. Աղ. հեղ. 1916, 130:

1. Անդ՝ 87: — 2. Աստ՝ 351: — 3. ՍԽ. 272: — 4. Աստ՝ 253: — 5. Աստ՝ 225: — 6. Երգ. 22: — 7. Աստ՝ 56, 221-22:

հետ. Բազմաթիվ ժամանակ՝ արարների եւ աւելի վերջ՝ թաթարների հետ. երբեմն յոյների, իսկ ընդարձակագոյն չափով՝ արեւմուտքի. երբ խաչակրութեան առթիւ եկան հաստատուեցին Երուսաղէմում. Անտիոքում. Եղեսիայում. Յոպպէում եւ այլ կողմեր. հիմնելով արքայական եւ իշխանական դահեր եւ ղիւրացներով եւ օգտակարագոյնն ընծայելով իրենց կցորդութիւնները հայերի հետ:

Այդ խնամիրութիւններն, որոնցից միայն յիշածները գիտենք եւ որոշները նախապէս ակնարկեցինք. մի տեսակն էին հայ ազնւականների միջեւ կատարւածին. որ նկատեցինք¹. Բայց աւելի բարդ. ըստ որին հայուհին այնտեղ էր դնում բնակելու այլաբնու. այլաբարոյ եւ երբեմն այլակրօն յարկերի մէջ, ուր ստիպւած էր յարմարելու միջավայրի հետ. որով դժւարանում էր իր դերը:

Փոխադարձաբար օտարուհիներն եւս մտնում էին երբեմն հայ պալատներից ներս. որոշները միասին բերելով իրենց եղծ բարքերն էլ կամ նեղութիւն պատճառելով: Այսպէս Մաթենիկը՝ դուստրն Ալանաց արքայի, որ իր գեղեցկութեամբ շահել էր Բ Արտաշիսի արքունիքը², հայ վիպասանութեանը նիւթ տւեց - եթէ այն չկերտեց իր անպարկեշտ գգացումն առ Արգաւանը³: Մեծն Տիգրանն իրեն կին ունէր Պոնտոսի Միհրդատ արքայի դուստրը՝ Կլէոպատրային⁴, եւ աները պաշտպանելու համար հռոմայեցւոց դէմ՝ իր գահը ցնցեց⁵: Իր համանուն որդին փեսայացաւ պարթեւների Փրայատ Գ թագաւորին⁶, եւ նրան ապաւինած հօրը դէմ ապստամբութեան դրօշ պարգեց⁷, եւ աւարտեց տխուր վախճանով⁸:

Սասանեան Գ Շապուհն իր քրոջը՝ Զրանդուխտին, հարսնացրեց մեր Գ Խոսրովին եւ ճեղքեց Հայոց թագաւորութիւնը⁹: Որմիջդուխտը. Բ Շապուհի քոյրը. կնութեան տրւեց ուրացող Մամիկոնեան Վահանին, կամակից եղաւ նրա դաւերին հայ հայրենեաց դէմ եւ միասին պատժեցին մահամբ իրենց իսկ զաւակի՝ Սամուէլի¹⁰. ձեռքով: Ընդհակառակն Արուս խաթունը, այլազգի, բարեպաշտ ու տառապեալ ամուսին հանդիսացաւ Օրբելեան Տարսայիճին¹¹: Սմբատ Ա Բագրատունին իր Մուշեղ որդուն կին բերեց ափսազների Դատա արքայի դստերը (քրիստոնեայ). նրա երկրից մի բաժին գրաւելու նպատակով, ինչ որ սակայն զէնքով միայն յաջողեց կատարելու¹²: Եւ Յովհաննէս Սմբատ արքան ամուսնացաւ Կոստանդնուպոլսի Ռոմանոս Արգիրոս կայսեր եղբոր դստեր հետ¹³:

Կրօնական լայն թմրանողութիւնը, որ նախ հայրապետական աթոռն եւ ապա Կիլիկիային մօտեցրեց արեւմտեան աշխարհին¹, աւելի լայնօրէն բացեց հայուհիների առջեւ նրանց արքունիքների եւ նրանց դուստրերի առջեւ մեր պալատների դռները: Եւ Ռուրինեանների սեմից ներս մտան բազմաթիւ ու բազմալի հարսներ. տասն եւրոպացի տիկնայք կամ թագուհիներ եւ երեք էլ հայ իշխանական տների մէջ. որոնց ցուցակը կազմել է Հ. Ալիշանը²: Նրանք բերեցին իրենց վարքի նորութիւնները. կրօնասիրութիւնը. երբեմն էլ ախտերն եւ նպաստեցին Կիլիկիայի Հայոց սովորութիւնների եւրոպականացմանը. որին ակնարկում է Լամբրոնացին Լեւոնին գրած թղթի մէջ³: Եւ իրենց երակների մէջ հայկականի հետ եւրոպական արիւնն էլ կրում էին մեր հայածին իշխողներից՝ Թորոս Բ-ն եւ եղբայրներն՝ Ստեփանէն ու Միհր. Զապէլ թագուհին ու Գ Լեւոն արքան⁴:

Բայց թէ այս եւ թէ նախորդ օտարուհիներն, ինչ տոհմից ու կրօնից էլ լինէին, իրենց խառնւածքով ու դաստիարակութեամբ կապ չունէին մեր ազգի հետ. պարզ բառով՝ հայեր չէին: Ուրեմն աւելորդ եմ համարում նրանցով զբաղւելու. բայց եթէ պատահաբար, որովհետեւ մեր աշխատութեան ծրագրից դուրս են մնում, բացառութիւն կազմելով աղանուհիներն. ինչպէս մի ուրիշ տեղ ասացինք⁵:

Իսկ մեր հայուհիներն ուր որ գնացին, իրենց ազգային նկարագիրը միասին տարան եւ նրանով ապրեցին ու գործեցին. յաճախ օգտակար կերպով ծառայելով նաեւ իրենց հայրենի աշխարհին: Այս պատճառով յօժարութեամբ հետեւում էինք նրանց. նկատելու համար իրենց գործունէութիւնն Հայաստանի սահմաններից դուրս եւս. ուր հրաւիրեցին իրենց կամ մեր աշխարհի շահը. կամ իրենց համբաւաւոր բնական ու բարոյական ձիրքերը⁶: Այո, մեծապէս ուշադրաւ է, որ օտար իշխող տոհմերն իրենց աչքերը դարձնէին հայ ազգի դուստրերի վրայ եւ հրապուրւած նրանց վայելչութիւնով. կամ նրանց հարց ազնւականութիւնից ու զօրութիւնից, տանէին նրանցով զարդարէին իրենց յարկերը: Դրանցից ինձ ծանօթ են յիսուն եւ ութն անձեր: Երեսուն եւ եօթն հարսնացել են քրիստոնեաներին եւ քսան եւ մէկն այլազգիներին: Չհաշւելով նրանց գաւակներն. որոնք թէպէտ բաժին ունէին հայութիւնից եւ իրենց մայրենի դաստիարակութիւնից. որ որոշ կարեւորութիւն ունէր նրանց կեանքում. բայց հայրերի տոհմին էին պատկանում: Այս պատճառով էլ մենք յիշելու ենք նրանց, առանց զբաղւելու նրանց կենսագրութեամբ, բայց միայն ուր հարկաւոր է:

1. Աստ՝ Գ, 11, 12: — 2. Աստ՝ 34: — 3. Աստ՝ 371: Խոր. Ա, Է, Բ, խթ: — 4. Աստ՝ 111: — 5. Պլտ. Գ, 556 եւն: — 6. Աստ՝ 322: — 7. Սնտ. Բ, 474: — 8. Աստ՝ 322: — 9. Փաւս. 261-62: — 10. Նոյն՝ 160, 179, աստ՝ 331: — 11. Աստ՝ 50: — 12. Շպհ. 80-83: — 13. Զմչ. Բ, 910:

1. Աստ՝ 290-91: — 2. Սիս. 371: — 3. Լմբ. թղթ. 239-41: — 4. Աստ՝ 66-67, 46, 69: — 5. Աստ՝ 307: — 6. Աստ՝ 133:

Մեր այս վերջին գլխի մէջ չենք կարող նախորդների ոճին հետեւել, այդ հայուհիների նկարագրական տեղեկութիւնները բաժանելով գանազան նիւթերի: Որովհետեւ օտար արքունիքներում նրանք նախ փոքրաթիւ էին, ուստի չեն կարող նկարագրական բառական պաշար հայթայթել մեզ ըստ նիւթերի: Եւ երկրորդ՝ նրանց համար կարելի չէր ապրել ազգային կենցաղով, այլ ինչպէս ասացի, պիտի յարմարէին իւրաքանչիւրն իր յատուկ վայրի հետ, որով իրար իսկ աննման ընթացքով ու բարքերով: Սրա համար ստիպւած ենք նրանց իւրաքանչիւրի կենսագրութիւնն անջատարար գրել, որոշներին՝ համառօտ եւ որոշներին՝ ընդարձակ, ըստ չափի պատմական տեղեկութիւնների, որ հասել է մեզ: Պարզապէս այս գլխում հաւաքական նիւթ համարելու ենք՝ **օտար պաշտօնէրի մէջ** գտնւելու եւ գործելու պարագան:

Եւ խօսելու ենք նախ քրիստոնեաներին գնացած հարսերի մասին, որոնց կեանքն աւելի ճոխ եւ ուշագրաւ է, նրանց ապրած միջավայրն ինքնին ընծայելով նրանց գործելու եւ փայլելու ազատութիւնն եւ զիւրութիւնը, թէպէտ ոչ միշտ այն յաջողութիւնն ու երջանկութիւնն էլ, որ աւելի զիւրին գտնում էին հայրենի աշխարհի մէջ: Ապա յիշատակելու ենք հեթանոսներին հարսնացածներն, որոնց կենցաղը շատ անձուկ եւ աղքատ եղաւ՝ գրեթէ ինչպէս նոյն տոհմերին յատուկ կանանցն էր¹, զուրկ լինելով գործունէութեան այն զանազան ասպարէզներից, որ շնորհում էր իրենց քույրերին հայ աշխարհն ու քաղաքակրթութիւնը, կամ միւս քրիստոնեայ երկրներ իրենց չափով: Աւելացնենք եւս, որ թէ մէկ եւ թէ միւս դասակարգի հայուհիների ոմանց այնտեղ անցկացրած կեանքն աւելի տառապանք եղաւ քան վայելք:

Ա.- ՔՐԻՍՏՈՆԵԱՅ ԾԱՐԿԵՐԻ ՏԱԿ

Ա.- Բիւզանդիոնի գահի վրայ.Սկսում ենք հնագոյն ու պայծառագոյն արքունիքից, որին մեր ազգն ընծայեց եօթը կայսերուհի եւ որոնց առաջին վեցը թէպէտ ծագմամբ ու հայրենիքով հայեր,՝ այն տոհմերից, որոնք արաբական բռնութիւնից փախել ու յարել էին կայսերութեան կամ հաստատւել նրա սահմանների մէջ: Բայց յաճախ մօր կողմից, ծննդավայրով, դաստիարակութեամբ, որոշները թերեւս լեզուով ու բարքերով էլ յունացած էին աւելի կամ պակաս չափով եւ հայկական զուտ նկարագիրը չէր, որ տարան կայսերական գահի վրայ: Յիշում ենք նրանց մեր ազգի գաւակ եւ պատմութեան առջեւ մեր ցեղի ներկայացուցիչ ծանուցւած լինելու համար:

1.- Առաջին հայ կայսրուհին եղաւ **Մարիամը**, Կոստանդին 2, հագիւ ութնետասամեայ մի պատանի, 788-ին արդէն կայսր էր այնտեղ, յաջորդելով իր հօրն եւ նշանւած մեծն Կարոյոսի դստեր՝ Ռոտրուդայի հետ, ու պսակումը մօտ: Իր մայրն իրենէն, իշխանասէր եւ որդու վրայ տիրապետող մի կին, չուզեց, որ գաւակն այդ ամուսնութեամբ քաղաքականապէս զօրանար եւ լուծեց նշանը: Թէոփանէսը պատւիրակ յղեց հիւսիսային Հայաստանի կողմերը եւ Փիլարետ կոչւած ճոխ ու բարեգործ մի հայի թոռը՝ Մարիամը, զարմանալի գեղեցկութեամբ, բերել տւեց ու բռնի պսակեց որդու հետ: Կոստանդինը հպատակեց: Մի գաւակ էլ ունեցաւ **Եփրատինէ** անունով, բայց սիրտը չկապեց բռնադատեալ կենակցի հետ:

Իրենէի դաժան վարմունքն որդու հետ, ապստամբութիւն առաջ բերեց Հայաստանի կայսերական բանակի եւ այլոց մէջ, նոյն կայսերուհու դէմ, որ հարկադրեց մեկուսանալ մի պահ, յետոյ դարձեալ հաշտեց որդու հետ եւ վերստացաւ նախկին պատիւը: Կոստանդին ինքն էլ սկսեց տարապայման խստութիւններ գործադրել, որով ոչ սիրելի դարձաւ հպատակներին, մանաւանդ 792-ի բուլղարական ձախող պատերազմից յետոյ: Իր ազգականների կողմից դաւ գործադրեց եւ ըմբոստութիւն հայկական բանակից, որոնք չարաչար պատժեցին: Իրենէն աշխատում էր նոյնպէս ատելի ընծայել գաւակը, իր դիրքն ամրացնելու նպատակով:

Երիտասարդ կայսրը սաստիկ սիրահարեց մօր մի նաժիշտին՝ Թէոդոտէին, եւ նրան առնելու համար որոշեց արձակել Մարիամին, որ քաջալերեց իր կախարհ մայրն էր: Սրա համար մի պատրւակ էր պէտք եւ լուր տարածեցին՝ թէ հայուհին փորձել էր թունաւորել ամուսնուն: Կայսրը խուզեց նրա վարսերը եւ փակեց մի կուսանոցի մէջ (795-ին): Այսպէս վերջանում էր Մարիամի կայսերական վրդովեալ փառքը, որը միայն եօթ տարի տեւեց, մի արքունիքի մէջ, ուր իր առաքինութիւնն բնաւ յարգ չունէր: Կոստանդինը ձեռնարկեց ամուսնանալ Թէոդոտէի հետ, որի դէմ ըմբոստացան Տարասիոս պատրիարքն ու կղերը: Բայց նա արհամարհեց նրանց եւ հասաւ նպատակին: Պատրիարքը լուեց եւ միւսները վերջացրին բանտի կամ տարագրութեան մէջ: Այս ամէնը մի նոր գէնք եղաւ շարասիրտ մօր ձեռքին, որ երկու տարի յետոյ դաւադիր բարձր զօրականներին կաշառեց, ձերբակալեց եւ որդուն ստիպեց Կոստանդնուպոլիս վերադառնալ, երբ փախչում էր հրամայեց քնած ժամանակ փորել տալ նրա աչքերը: Այսպէս էր Կոստանդինը քաւում իր անիրաւութիւնը հայուհու դէմ: Իսկ մայրը հինգ տարի միահեծան կառավարելուց յետոյ տապալեց դաւադրութեամբ եւ իր յաջորդին՝ Նիկեփորի հրամանով գնաց ապաշխարելու չարութիւնները Լեսբոսի դառն

1. Թառաջ, 1 էջ:

միայնություն մէջ ուր եւ մահացաւ ու սրբերի կարգը դառնաց բարեմարտ յոյների կողմից¹:

2.- **Թէոդոսիա**, երկրորդ հայուհին, զուստըն էր արքունի գանձապետ՝ Կամսարական Արշալիրի, եւ ամուսնացած Արծրունի Լեւոն իշխանի հետ, որ Վարդի որդին էր, հայկական բանակի զօրազլխի եւ սպարապետը կայսերական արեւելեան բանակի եւ որին Թէոդոսիան պարգեւեց չորս կորիւններ՝ Սմբատ, Բարսեղ, Գրիգոր ու Թադէոս: Կայսերական գահի վրայ նստում էր յիշեալ Նիկեփորն, ընչաքողեց եւ յուր նկարագրով, որի օրինակին հետեւեց Լեւոնն էլ իր վարած նահանգի մէջ, նւիրելով զբօսանքների ու հեշտութեան: Սարակինոսները քաջաբերած յարձակեցին եւ նրան փախուստի մատնեցին, որին որպէս պատիժ, կայսրը կանչելով նրան աքսորեց: 811-ին բուլղարների դէմ մարտի մէջ ընկաւ Նիկեփորն եւ իր յաջորդը՝ Միքայէլ Հռանգաբէն, աքսորեալին վերադարձրեց եւ նորից հաստատեց նախկին պաշտօնին: Բայց նա ապերախտ գտնեց իր բարերարի հանդէպ: Նրա վստահութիւնն արդարացնելուց յետոյ, 812-ի Սարակինոսների դէմ պատերազմի մէջ, յաջորդ տարին բուլղարական մարտում նենգութեամբ նպաստեց թշնամիների յաղթանակին եւ ապա Միքայէլի դէմ զրգռեց իր զօրաբանակը, որ իրեն կայսր հռչակեց եւ իսկոյն յարձակեց Բիւզանդիոնի վրայ, ուր Միքայէլը հրաժարեց գահից՝ խափանելու համար ներքին պատերազմը, մագերը խուզեց ու մտաւ մի մենաստան: Հետեւեալ օրը Լեւոնն ընդունեց կայսերական պսակը Ս. Սոփիայի մէջ եւ Արշալիրի դուստրը դառնում էր կայսերուհի: Յետոյ իր մէկ նենգաւոր ու ձախող դաւով Բուլղարիայի կրում արքայի կեանքի դէմ անբաւ վնասների եւ աւերումների պատճառ եղաւ Լեւոնն եւ որոնց վերջ դրեց անողոք Բուլղարիան յանկարծահաս մահը միայն, որին յաջորդեցին երկու արիւնալից պատերազմներ եւս պարտութեամբ բուլղարացիների: Ապա եկաւ երկար անդորրութեան մի շրջան, որ կայսրին մղեց պատկերների պաշտամունքի վէճի մէջ, ինքը պատկերամարտ կատարեց, հրաժարեցնել տալով ուղղափառ Նիկեփոր պատրիարքին եւ ուրիշ բռնութիւններ գործադրելով:

Բացի այդ թերութիւններից՝ պատմութիւնը մեր Արծրունի կայսեր վարչութեանը շատ է գովում: Բայց անդորր մահ իրեն պահած չէր: Նրան գահ բարձրանալուն մեծապէս նպաստել էր Միքայէլ Թոթովն եւ նա մեծ պատիւների էր հասել իր կողմից: Յանդուգն եւ անդուռ բերան, անդադար կսկծեցնում էր կայսրին ու կայսերուհուն: Լեւոնը նրան զգացնել տւեց թէ պարտական էր պատւել իրեն, որ գիտէր

1. Լրբոյ, ԺԲ, գ. 66, Հմնգ. ԺԲ, 583, Ի, 938:

եւ պատժել: Նրան արեւելք ուղարկեց քննելու այնտեղի զօրագնդերը, Բայց կասկածելով ապստամբութիւնից, յետ կանչեց, կշտամրեց եւ յրաւենների հսկողութեանն ենթարկեց, Իր դաւադրութեան փաստեր ի յայտ եղան եւ ողջ ալլուելու դատապարտեց: Մննդեան նախորդ օրն էր: Միքայէլը մահւան էր տարում եւ կայսրը նրան էր հետեւում: Թէոդոսիան իմացաւ, տագնապած հասաւ, ամուսնու ոտքն ընկաւ ու գոչեց. «Սպասիր իշխան, վաղը ընդունելու ես Փրկչի մարմինն եւ արիւնը: Այսպիսի տմարդի տեսարանով ես պատրաստում դրան: Յարգիր այս սուրբ օրը, մի՛ պղծիր այն այդպիսի սարսափելի տանջանքով: Եթէ Միքայէլը յանցաւոր է, ներել չեմ ինդրում, յապաղիր իր պատուհասն եւ թող մի թշուառի աղաղակները մեր ուրախութեան երգերի սոսկալի նախերգանքը չլինեն»: Կայսրը յուզւած նրա խօսքերից եւ արցունքից յետաձգեց սպանումն ասելով կնոջը. «Ահա կատարում եմ կամքդ: Դու հոգուս փրկութիւնն ես խորհում, բայց կեանքս վտանգում ես: Գուցէ այս խղճահարութիւնդ աղէտաբեր է լինելու քեզ ու պաւակներդ»:

Եւ այդպէս էլ եղաւ: Միքայէլի դաւակնցները մեծ տօնի յաջորդ առաւօտը վաղ խառնւած կղերական դասի մէջ, նրանց տարագով, պալատի մատուռը մտան, ուր ներկայ էր կայսրը եւ յանկարծ իրենց դաշոյններն հանած՝ յարձակեցին նրա վրայ: Պաշտպանեց անձն որքան կարողացաւ ու խողխողեց եւ իսկոյն Միքայէլը կայսր հռչակեց: Թէոդոսիան իր չորս զաւակներով ու կայսրը դիակի հետ մի նաւակ դրեց ու տարւեցին Պրոտէ կղզին: Որդիները ներքինացեցին, որի ցաւից կրտսերը՝ Թէոդոսը մեռաւ, եւ միւսներն իրենց մօր հետ փակեցին մի մենաստանում: Արշալիրի դստեր արեւը մայր էր մտնում:

3.- Տեսանք վերոյիշեալ հայազգի Մարիամ կայսրուհու դուստր **Եփրոսինէին**, որ նրա պէս բռնի հաւատաւոր եղաւ: Ապա երկրորդ ամուսինը յիշեալ Միքայէլ Թոթովին եւ նրա մահից յետոյ, վարիչ ու խնամակալ նրա Թէոփիլոս որդուն ու յաջորդին: Սա արդարասէր մի երիտասարդ, հազիւ գահ բարձրացած, առաջին գործն եղաւ, պատժել Լեւոն կայսրի դաւադիրներին մահւամբ, անունկնդիր նրանց բողոքին՝ թէ ի նպաստ իր հօր, ուստի եւ իրեն իսկ գործել էին եւ իր փառասէր մօրացունին դարձրեց իր նախկին վանական կեանքին: Վիպական մի ձեւ է տրւել իր ամուսնութեան: Մօրացունն ուզելով նրան մի հարս գտնել, թեկնածուների մի բազմութիւն հաւաքեց պալատի մէջ՝ կայսերութեան գեղեցկագոյն օրիորդներից, ընտրութիւնը թողնելով Թէոփիլին, որ նախամեծար համարեց իկասիային եւ սրա անհաճոյ մէկ խօսքի վրայ մտափոխւելով

1. Լրբոյ, ԺԲ, գ. 67, ԺԳ, գ. 68, Հմնգ. ԻԲ, 29, Վրդ, 77:

րնարեց **Թէոդորային**: Նա ծնւել էր Պափղագոնիայում. Սեւ ծովի եզերքում (կայսերութեան սահմաններում), եւ լատ յոյն պատմիչների, դուստրն էր Մարինոսի եւ եղբորդուստրը ժամանակակից անւանի Մանուէլ գօրավարի, որ Վարդան է կոչում «Մամիկոնեան»¹: Ամուսնութիւնն օրհնեց արքունիքի մատուռի մէջ եւ կայսերուհու պսակն ընդունեց Թէոփիլոսի ձեռքից: Ապա մեծ թափորով գնացին դէպի Ս. Սոփիա եւ գեղեցիկ պարգեւներ բաշխեցին պատրիարքին, կղերին ու յոյր ծերակուտին:

Առաքինագարդ մի կայսերուհի եղաւ Թէոդորան. շնորհիւ իր բարեպաշտ մօրից՝ **Թէոկտիստէից** ստացած դաստիարակութեանը: Նա շմոռացաւ իր տոհմակիցներին էլ եւ նրանց իր շուրջը հաւաքեց մեծամեծ պատիւներով ու պաշտօններով: Մանուէլ հօրեղբայրը բունեց գօրավարութեան սուրբ: Մայրը նշանակեց սենեկապետ տիկին դշխուհու: Վարդ եղբայրը **Կեսարի** աստիճան ընդունեց եւ Պետրոնասը եղաւ պատրիկ ու հրամանատար կայսերական պահակների: Իսկ ինքը մեծ խնամքով դաստիարակեց իր հինգ դուստրերին՝ Թեկդիին, Աննային, Անաստասիային, Պուլքերիային ու Մարիամին. հեռու պահելով պատկերամարտերի մոլութիւնից, որից վարակած էր իրենց հայրը. թէեւ այդուհանդերձ ինքը պատկերապաշտ էր, սիրող ուղղութեան ու խստաբարոյ: Կայսերուհին մի օր մեծ նաւով վաճառք էր բերել տւել իր հաշւին: Թէոփիլոսն իմացաւ, յոյժ սիրելով հանդերձ, նաւն ամբողջ վաճառով ալրել տւեց, անարժան համարելով այդ գործը դշխուհուն:

Թէոփիլոսն իշխեց տասներկու տարի, բաւական վրդովեալ վարչութեամբ սարակինեան պատերազմների պատճառով, որոնց մերթ յաղթեց ու մերթ պարտեց: Իր յաղթանակները շահեցնող եղաւ Թէոդորայի հօեղբայրը՝ Մանուէլը, Թէոփոքոսի հետ: Բայց հայ գօրավարը քիչ մնաց կայսրի անտեղի կասկածի զոհ դառնալ. ինքն որ 835-ի ճակատամարտի մէջ փրկել էր նրա կեանքը, եթէ չփախչէր տէրութիւնից, ուր յետոյ նորից հրաւիրեց իր զգաստացած իշխանի կողմից, եւ 838-ին երկրորդ անգամ ազատեց նրան մահից, որ վերջը ջղային գառանքի տկարութեան ենթարկեց 842-ին: Եւ երբ մօտ էր աւանդել հոգին, բարեպաշտ Թէոդորան նրան համբուրել տւեց Փրկչի եւ Ս. Կոյսի պատկերները, որոնց հակառակորդ էր եղել: Մեռաւ եւ իր կտակով կայսերուհին պետութեան վարիչ եղաւ, մինչեւ իր եռամեայ Միքայէլ որդու արքունքի հասնելն: Իրեն խորհրդական ունեցաւ Թէոկտիստոսը, Մանուէլ ու Վարդ եղբայրները:

Բանակն ու ժողովուրդն ուզեցին գահը Մանուէլին տալ, որ առաքինի գօրավարը մերժեց եւ վարչութիւնը թողեց իր եղբոր դուստրին, որը յաջողեց իմաստուն

մի առաջնորդ հանդիսանալ: Հետեւող ու նախանձայոյց ուղղափառ հաւատքի, եկեղեցականների ու ծերակուտականների մի ժողով գումարեց, պատկերների պաշտպան ու միանգամայն հակառակ կողմերից, առանց Յովհաննէս պատրիարքին, որ կատաղի թշնամի էր պատկերներին: Ազատօրէն վիճեցին խնդրի մասին. հակառակ փաստերը հերքեցին, ճշմարտութիւնն ընդունեց բոլորի կողմից: Պատրիարքը փակեց մի մենաստանում ապաշխարելու եւ նրա տեղը Մեթոդիոսը նստեց: Այսպէս Թէոդորան թաղում էր մի աղանդ, որ հարիւր քսան տարի ապրել էր եւ եկեղեցուն ու կայսերութեանը վրդովմունք էր պատճառել: Փառասէր եւ ապիկար Թէոկտիստոսի զրոգած ու վարած պատերազմներն Ապագիայի, Կրետէի եւ Ասիայի մէջ ձախողեցին. բայց Սկլաւոնցիները, հաստատած Պեղոպոնէսի մէջ, յաջողութեամբ նւաճեցին: Խազիրցիները խնդրեցին կայսերուհու օժանդակութիւնը եւ ընդունեցին քրիստոնէական կրօնը Կիւրեղիի միջոցով (847-ին), որ երկրորդ անգամ քարոզիչ գնաց բուլղարների համար. նրանց Բոգորիս արքայի խնդրանքով, որի տենչանքը յարձակելու կայսերութեան սահմանների վրայ. Թէոդորան իմաստութեամբ խափանեց եւ նպաստեց նրան եւ ազգին ընդունելու Աւետարանի լոյսը:

Միքայէլ կայսրն 854-ին արդէն յիսուն տարեկան, անձնատուր էր եղել շւայտութեան, - որ ստացաւ արքշիռ մակդիրն – ականջը խցելով մօր ու խնամակալների խրատների դէմ: Սիրահարւած էր արքունի գանձապետի դստեր՝ Եւդոքսեային, բայց մօր ստիպման ներքոյ ամուսնացաւ ուրիշ համանուն մի օրիորդի հետ, սակայն առանց բաժանւելով նախորդից: Իր ցոփութիւնը գայթաղութեամբ եւ աղմուկով լցրեց արքունիքը եւ նենգաւորներն ասպարէզ գտան պղտոր ջրում որսալու: Վարդը, որ ցանկանում էր կայսերական գահը, ձեռնարկեց ջնջել նախ նրա պաշտպաններին: Սկսեց առաջին անգամ դաւել իր հօրեղբոր դէմ, ստիպելով խոհական իշխանը հեռանալ պալատից իր տան մէջ, որը յետոյ նա մենաստանի վերածեց եւ այնտեղ էլ մահացաւ բարեպաշտութեամբ: Իսկ Վարդը շարունակեց չարութիւնը, սպանելով Թէոկտիստին: Թէոդորան դառնացած եղբոր դէմ, գնաց յանդիմանութեան շանթեր թափեց նրա գլխին: Եւ զգալով որ իր դերը վերջացել էր, կանխեց հրաժարւելով խնամակալութիւնից եւ պալատից մեկնեց. ի խնդութիւն չարագործի եւ իր իսկ անարժան որդու, քոյրերից երեքին նրա մօտ ուղարկեց. իսկ մօր ամենասիրելիին՝ Պուլքերիային, փակել տւեց մի կուսանոցում, դառնացնելու համար ծնողին: Յետոյ փորձեց մօրն եւ միւս քոյրերին էլ բռնի հաւատաւոր դարձնել. բայց պատրիարքը չընդունեց: Այն ժամանակ նրանց զրկեց բոլոր պատիւներից, հասարակ դասակարգին հաւասարեցնելով (856-ին). եւ Թէոդորան

1. Վրդ. 77:

ապրեց խոնարհութեամբ ու բարեպաշտութեամբ: Մահից յետոյ սրբերի կարգին արժանանալով:

Միքայէլն եւ երկու քեռիները չարիք չմնաց որ չգործէին: Նրանց օրով ու կամքով Փոտի հերձածն էլ եղաւ, որը յոյն եկեղեցուն բաժանեց հռոմէականից: Բայց արդարութիւնը վերջը նրանց էլ հասաւ: Արքունի պաշտօնատար Բարսեղի սուրբ տապալեց նախ Վարդին եւ յետոյ կայսրին, մի ճաշի ժամանակ, նրա մօր ու քոյրերի ահարեկ աչքերի առջեւ եւ յափշտակեց զահն 867-ին: Սա կոչուում էր *Մակեդոնացի* եւ ըստ աւանդութեան հայազգի եւ բուն իսկ Արչակունի տոհմից¹:

4.- 912 թւականից Կոստանդնուպոլսի կայսրն էր Նոյն Բարսեղի թոռն ու Զ Լեւոնի որդին՝ Կոստանդին է Ծիրանածինը², դեռ պատանի: Օգտւելով նրա խակութիւնից, երկու հօգրագոյն պաշտօնատարները՝ Լեւոն Փոկաս սպարապետն եւ Ռոմանոս Լեկապէն ծովակալն, աչք զրին զահի վրայ: Վերջինը՝ որդին հայազգի Թէոփիլակտոսի անունով զինւորի, որ Բարսեղ կայսրի կեանքը փրկելով, պատւի էր հասել, աւելի խորագէտ քան յոյն մրցակիցը եւ Զոյէ՝ մայր կայսերուհու էլ սիրականը, յաջողեց գրաւել արքունիքի վստահութիւնն եւ հրաւիրեց պաշտպան լինել պատանի կայսրին: Պալատ մտնելուց յետոյ, ջանացաւ եւ ինքնակալի սիրտը կապեց իր *Հեղինէ* դստեր հետ, որ հանճարով ու գեղեցկութեամբ միասին էր գուգւած: Պսակն էլ կատարեց (919-ին) եւ Ռոմանոսն ստացաւ *կայսերահայր* տիտղոսը: Ճարտարութեամբ ջրեց Փոկասու, Զոյէի եւ այլոց դաւերն իր դէմ եւ յիսուն տարեկան կայսեր կողմից նախ *Վեսար* կոչեց եւ քիչ յետոյ կայսերական պսակն էլ ընդունեց: Այնուհետեւ տէրութեան իսկական զլուխն ինքն էր, եւ առաջին գործն այն եղաւ՝ իր ընտանիքի աստիճանները բարձրացնել: Թէոդորա կնոջը տւեց *Աւգոստուհի* տիտղոսն եւ Քրիստոփոս անդրանիկին կայսր պսակեց:

Իր փեսան ներքին դառնութեամբ տեսնում էր այս ամէնն եւ վախենում էր բողոքելու: Ուրիշ պալատականները դաւեր գործեցին, բայց ձախողեցին: Ռոմանոսի կինը մեռաւ 922-ին եւ նրա տեղ կայսերուհին պսակեց իր նուենն ու Քրիստոփոսի ամուսնուն Սոփիային, սրանց չքնաղագեղ դստեր՝ Մարիամին եւս 927-ին ամուսնացրեց Բուլղարիայի Պետրոս թագաւորի հետ: Յետոյ *Աւգոստոս* տիտղոսը տւեց իր միւս երկու որդիներին ու մէկ թոռանն էլ, փեսային նրանց ստորեւ կարգելով: 931-ին մեռաւ Քրիստոփոսն եւ այրին հարկադրեց արքունիքից հեռանալ: Հեղինէն 939-ին առաջին անգամ մայր եղաւ Ռոմանոս որդու ծնունդով, որ պապը հինգ տարեկան հասակում

պսակեց Իտալիայի Հազոն թագաւորի ապօրինի դստեր՝ Բերթայի հետ, եւ ամուսնութիւնից հինգ տարի յետոյ վախճանեց:

Ռոմանոսը թագաւորել էր 25 տարի եւ արդէն ծերացած, եւ օրինաւոր կայսեր Կոստանդինի համբերութիւնն սպառած, ուստի խորհեց տապալել նրան: Յաջողեց մի մտերիմ անձի կողմից նրա Ստեփան որդուն համոզել՝ զահր հօրից յափշտակելու, որ վերջացաւ ծերունու զահրնկեցութեամբ եւ աքսորւելուն, որին մասնակից էր Կոստանդինի որդին եւս: Այդ գործով երկու եղբայրներն ատելի դարձան ժողովրդին, որ փարւեց օրինաւոր կայսրին եւ նա նոր սկսեց իշխել Հեղինէի հետ, փոփոխելով պալատական ու պետական պաշտօնէութեանն էլ: Այս նոր յեղափոխութեան նախապատճառն ու վարիչը համարւում է Ռոմանոսի խորագիտութեան ժառանգորդ դուստրը, որ նախամեծար համարեց իշխել եւ միայնակ առաջնորդել իր անկորով եւ ուսումնասէր ամուսնուն՝ քան գործակցութեամբ իր եղբայրների: Մի ամբաստանութիւն նրանց մասին բաւական եղաւ կասկածոտ կայսրին, նրանց բռնելով ու փակելով մօտաւոր մի կղզում եւ բռնի կղերականացնելով: Կոստանդինն այնուհետեւ նւիրեց ուսման բարգաւաճմանը քան պետական գործերին, որոնց աւելի ուշադիր զբաղւում էր Հեղինէն, արքունի սենեկապետ՝ Բարսեղի հետ, պաշտօններն անարժաններին վաճառելով:

Իրենց որդին՝ Ռոմանոս Բ, 948-ին դեռ իննամեայ՝ կայսրի կոչում ստանալով ամուսնացաւ մի պանդոկապետի դստեր հետ, որի անսովոր գեղեցկութեամբ տարւել էր: Հայրը զիջեց եւ հարսին Թեֆանօ անւանեցին: Յաջորդեցին պատերազմներ՝ յեղյեղուկ բախտերով: Ինը տարի անցել էր զահաժառանգի ամուսնութիւնից եւ իր կինը տապալւում էր կայսերուհու զահը բարձրանալու տենչից: Դիւային մի գաղափար ունեցաւ եւ Ռոմանոսին էլ համոզեց: Կաշառեցին տաճարապետին եւ թունաւորեցին կայսրին, որ իսկոյն չմեռաւ, բայց անբուժելի մի տկարութեան մատնեց եւ յաջորդ տարի գերեզման իջաւ, զահը թողնելով որդուն: Պանդոկապետի դուստրը չբաւականացաւ կայսերուհու կոչումով: Նա ուզեց մայր կայսերուհին եւ նրա դուստրերը պալատից հեռանային, որոնց ներկայութիւնն յանդիմանութիւն էր իր նւաստ ծագմանը: Ռոմանոսն ստրկաբար հնազանդեց կնոջը եւ հրամայեց նրանց մի վանք մտնել: Գոռոզ Հեղինէն զայրացաւ եւ այնպիսի մի կշտամբանք տեղաց որդու գլխին, որ նա սմբեց եւ թոյլ տւեց նրան պալատում մնալ, բայց ոչ քոյրերին, որոնք արտասուագին հեռացան: Իսկ հայազարմ կայսերուհին սրտի դառնութիւնից մի տարի

1. Լըբոյ, ԺԳ, գ. 69, 70: — 2. Ծն. Պորփիրոզենեստոս:

յետոյ Հոդին յանձնեց (961-ին) շքեղ յուղարկաւորութեամբ, որ որդու վերջին նւէրն եղաւ նրան¹:

5.- Հայածին Չմշկիկ կայսրը², որ Բիւզանդիոնի կորովի եւ ուղղամիտ իշխողներից մէկը հանդիսացաւ, 971 թիւն իրեն հարսնացրեց յիշած Կոստանդին ու Հեղինէ հայազգի գոյգի հինգ դուստրերից՝ **Թէոդորային**, որ գեղեցիկ չէր, բայց պարկեշտութեամբ եւ առաքինութեամբ նշանաւոր էր: Այս ամուսնութիւնը մեծ ուրախութիւն պատճառեց յոյներին, որոնք կապւած էին մնում Կոստանդինի տան հետ: Չմշկիկը կարճ թագաւորութիւն ունեցաւ, 975-ին զոհ դառնալով մի դաւաղութեան: Եւ ժամանակն անցկացրեց պատերազմներով, որի պատճառով Թէոդորան առիթ չունեցաւ ցոյց տալու իր անձն արքունական կամ պետական գործերում³: Եւ մենք իր մասին ուրիշ ոչինչ գիտենք:

6.- Նախալիչեալ հայազգի կրտսերն Ռոմանոսի որդին՝ Ը Կոստանդինն էր, եւ սրա դուստրը՝ **Ջոյէն**: Հայրն արու գաւակ չունենալով, օրհասի պահին զահն առաջարկեց վաթսուամեայ Ռոմանոս Արգիրոսին, պայմանով որ արձակէր իր օրինաւոր կնոջը՝ Հեղինէին, եւ ամուսնանար իր քառասունութամեայ դստեր՝ Ջոյէի հետ: Ռոմանոսը վարանեց, բայց կենակցի պնդման վրայ, որ որոշեց կուսանոց մտնել, զիջեց, ամուսնացաւ ու կայսր կոչեց (1028-ին): Իր նոր կինը, նկարագրով փառասէր, օգտւելով ամուսնու տկարութիւնից, իր ձեռքը վերցրեց արքունիքի գործերը: Դուրս հանեց կայսրի ընտանիքին: Նախանձից դրդւած հալածեց իր կրտսեր եւ առաքինի քրոջը **Թէոդորային**, որ արդէն առանձնացած էր ապրում: Կայսրի բացակայութեան ժամանակ ձերբակալեց գահին դաւադրող՝ Կոստանդին Դիոգենէսին, որն անձնասպան եղաւ:

Ռոմանոսը ծեր, սառն եւ հիւանդ մարդ, պաղեց կնոջից, որ փոխարէնը նրան ասում էր: Միրահարւեց արքունի սենեկապետի եղբորը՝ Միքայէլին եւ նրան շուտով գահ բարձրացնելու համար՝ թոյնով մօտեցրեց կայսրի մահը եւ հուսկ բաղանիքում խեղդել տւեց (1034-ին): Իսկոյն սեղեխին (տարփածուին) հազցրեց կայսերական հանդերձը, նստեցրեց գահի վրայ եւ ինքը նրա մօտ եւ նրան մեծարել տւեց իրր կայսր, նոյն գիշերը կատարելով իրենց ամուսնութիւնն էլ: Միքայէլը (Դ) լուսնոտ էր եւ արտաքին գեղեցկութիւնից բացի ուրիշ ոչ մի յատկութիւն չունէր, ուստի Ջոյէն փորձեց վարչութիւնն ամփոփել իր ձեռքերի մէջ: Բայց քան իրեն խորամանկ հանդիսացաւ արքայի եղբայրը՝ Յոհան սենեկապետն, կայսրին եւ կայսերուհուն կարգադրեց կալանաւորի վիճակ արքունիքում: Ապա յափրացած իր զօրութիւնից, փափագեց իր

վրայ վերցնել պատրիարքութեան պատիւն էլ առանց յաջողելու: Մինչ այն, Ջոյէն չէր ննջել: Նա ուզեց թունաւորել նրան իր բժշկի ձեռքով, բայց ձախողեց 1039-ին մեր մայրաքաղաքն Անին գրաւելու փորձը Միքայէլի կողմից՝ Պահլաունի վահրամը ֆնջել տւեց յոյների հարիւր հազարանոց բանակը:

Կայսրը մեռաւ 1041-ին, Յոհանի թելադրութեամբ իրեն յաջորդ նշանակելով եղբորորդուն՝ Միքայէլ Կայափատին, եւ որդեգիրը Ջոյէին: Մահանից յետոյ կայսերուհին վարանում էր թագը դնել նրա գլխին, ատելով ամուսնու ամբողջ պարմը, մանաւանդ որ նրա յաջորդն սկսել էր արդէն ցոյց տալ յոռի նկարագիր: Բայց նրա երդման պատճառով զիջեց: Միքայէլը հագիւ պսակւած սկսեց ապերախտ լինել իր հօրեղբորը, նրան փակելով մի վանքում եւ միւս ազգականների դէմ անդթանալով, բացի Կոստանդին հօրեղբորից, որին իր խորհրդականը դարձրեց: Նրա թելադրութեամբ կայսերուհուն գիշերով փոխադրել տւեց Իշխանաց կղզին ու վարսերը կտրել տւեց: Առաւօտեան ժողովուրդն իմացաւ, զայրացաւ ու խուժեց պալատը՝ պահանջելով կայսերուհուն: Միքայէլը նրան իսկոյն բերել տւեց, հազցնել տալով պատույ տարազը, ցոյց տւեց ամբոխին, որ քարերով ու նետերով պատասխանեց: Կայսրն ուզեց հրաժարւել, բայց կուսակիցներն ընդդիմացան, կուեցին ժողովրդի հետ եւ շատ կոտորեցին: Ամբոխն յաղթեց, յարձակեց եւ աւերեց պալատը: Միքայէլն ու Կոստանդինը փախան Ստուդեան վանքը եւ վանականի զգեստ հագան: Ջոյէն եւ իր քոյրը՝ Թէոդորան, միասին կայսերուհի հռչակւեցին: Երկու փախստականներին բռնեցին, կուրացւեցին եւ իրարից անջատ մենաստաններում գցւեցին:

Երկու դշխուհիների իշխանութեան ներքոյ պետութիւնն անցկացրեց կարճ, բայց շատ խաղաղ շրջան: Իսկ չարանախանձ Ջոյէն չհանդուրժեց իր բարեպաշտ քրոջ վայելած մեծագոյն սիրոյն՝ ժողովրդի կողմից եւ խորհեց տապալել նրան: Աւագանու առջեւ դրեց երկու կանանց իշխանակցութեան անտեղութիւններն, առաջարկելով նրանցից միայն մէկի իշխանութիւնն, ամուսնութեամբ մի գահակից ընտրելով: Թէոդորան միշտ սիրող իր կուսական վիճակն, ամուսնութեան պարտականութիւնը քրոջը թողեց, որ 62 տարեկան հասակում վերստին ամուսնացաւ իր ընտրած Կոստանդին Մոնոմաքոսի հետ (1042-ին), հանդուրժելով պալատում նրա Սկիւրէնէ հարձին, որ իր հետ **Աւգոստոս** տիտղոսն էր կրում: Նոր կայսրը թոյլ եւ հեշտասէր մի մարդ, վատնեց տէրութեան գանձը եւ ունեցաւ երկար պատերազմներ՝ շատ ձախողութիւններով: Նրա օրով էր, որ Անին եւ նրա իշխող՝ Գագիկը, հայերի մատնութեամբ ընկան Յունաստանի

1. Լըբոյ, ԺԳ, գ. 73. ԺԴ, գ. 74: — 2. Աստ՝ 211: — 3. Լըբոյ, ԺԴ, գ. 75:

ձեռքը¹ (1044-ին): Նոյնպէս Միքայէլ Կերույարիտս պատրիարքը նորոգեց եւ յաւերժացրեց Փոտի փորձած յունական հերձուածր հռոմէական եկեղեցուց՝ (1053-ին):

Զոյն մի տարի առաջ արդէն մեռել էր եւ կայսրը նրան սրբերի կարգն էր դասել: Մի պատիւ, որ շատ ղլբադին տեսանք յոյների մօտ միջին դարում: Երկու տարի յետոյ աշխարհից մեկնեց Մոնոմաքոսն եւս. իրեն յաջորդ նշանակելով Նիկեփորին: Բայց զօրականներն եւ աւագանին նորից պահանջեցին օրինաւոր ժառանգին՝ Թէոդորայի գահակալութիւնը, որ երկրորդ անգամ յոգնած գլխին փշոտ պսակը դրեց, որ նրան մի տարի յետոյ գերեզման տարաւ. թողնելով պետութիւնն անդորրութեան մէջ²:

7.- Ուրիշ կայսերուհի էլ ունենք եւ աւելի յօժարութեամբ ենք յիշատակում, որ հայ ծնեց, ապրեց հայ հողի վրայ եւ գնաց պճնելու յոյն արքունիքը: Դա *Ռիթա* - *Մարիամն* է, Բ Լեւոնի դուստրն³, որ վախճանել ու գահը թողել էր անդրանիկին՝ Բ Հեթումին: Անդրոնիկոս Բ կայսրը Կոստանդնուպոլսի՝ 1295-ին իրեն գահակից հռչակեց իր որդուն՝ Թ Միքայէլին, եւ նոյն տարում ուղեւորով ամուսնացնել նրան, բախեց այլ եւ այլ դռներ առանց յաջողելու: Այն ժամանակ դեսպաններ յղեց Կիպրոսի արքունիքը հարսնացու բերելու, պատւիրելով, որ ձախողելու պարագային անցնեն Կիլիկիայի արքայական տունը: Այդպէս էլ եղաւ: Դեսպաններն եկան հասան Սիս ոստանը, ուր գտան շնորհագեղ եւ առաքինի *Կեռանի* երկու մօրամոյն (մօր նման բարեձեւ) դուստրերին՝ *Ռիթային* ու *Թիֆանդին*, տասնեւեօթ տարեկան խեղեփներ⁴ (մի ամբողջի երկու կտորից մէկը), մէկը քան միւսը չքնաղ:

Նրանց անդրանիկ եղբայրը՝ Հեթումն, որ վանական խարագի ներքեւ իր աշխարհը կառավարում էր, հաճութեամբ ընդունեց առաջարկութիւնը, յուսալով իր տէրութիւնը զօրացնել այդ խնամութեամբ: Դեսպանները չկարողացան ընտրութիւն կատարել երկու գոհարների միջեւ եւ խնդրեցին երկուսին էլ տանել, ընտրութիւնը կայսրը կատարելու համար եւ ապահովել միանգամայն երկու քոյրերի ապագան: Մեծահանդէս եղաւ նրանց ճանապարհ դնելու առիթով հայերի կողմից: Ճանապարհին Ռիթան հիւանդացաւ եւ իջեցրին Հռոդոս կղզում դարմանելու համար: Մոյեռանդ դեսպաններն երկու քոյրերին էլ ստիպեցին հրաժարել հայ ծէսից, կրկին անգամ դրոշմեցին նրանց, անունները փոխեցին, առաջնեկին *Քսենէ* եւ երկրորդին *Թէոդորա* անւանեցին: Մեծ ընդունելութիւն եղաւ Ոսկեղջերի մէջ, երբ հասան օրիորդները:

1. Աստ՝ 57, 299: — 2. Աստ՝ 363: — 3. Աստ՝ 358-59, 362-63: — 4. Լրբոյ, ԺԳ, գ. 77, 78: — 5. Աստ՝ 69: — 6. Աստ՝ 79:

Տեսնելով նրանց գեղեցկութիւնն եւ արժանիքով հաւասար, կայսրը Ռիթա-Քսենէին տեց նախամեծարութիւնն իրրեւ անդրանիկ եւ երեւելի շուքով կատարեցին հարսանիքն եւ *Աւգոստա* պատուի տւելութիւնը (16 յնր. 1296): Իսկ Թիֆանս Թէոդորան սահմանեց հարսնութեամբ՝ Կոմնենեան մեծանուն ընտանիքի պայագատ Յովհաննէս Դուկաս Անգեղոսին, որին երբ հասնելու էր գնում, նախանձոտ մահը ճանապարհին նրան իրեն հարսնացրեց եւ թաղեց Թեսաղոնիկէի մէջ, պանդուխտ միանգամայն իր հայրենի եւ հարսանեկան երկրներէ:

Ռիթայի տիկնութիւնն սկսեց ու շարունակեց փոթորկի մէջ, նախ Վենետիկի ու Գենւացոց ներքին արիւնյալի կռիւներով, որ իբր դաշնակից մտել ու հաստատուել էին Կոստանդնուպոլսի մէջ եւ ապա թուրքերի յարձակումներով¹: Դրանց վրայ աւելացաւ իր իր հայրենի աշխարհի վրդովմունքն էլ: 1297-ին Հեթումն եւ հարագատը՝ Թորոսը, գնացին «իրենց քրոջը՝ Ռիթային, տեսնելու», Կիլիկիոյ կառավարութիւնը թողնելով իրենց Սմբատ եղբօրն, որ փոխանորդութիւնը վերածեց տիրապետութեան եւ թագաւոր անգամ պսակեց²: Երկու ուղեւորները վեց ամսից երբ վերադարձան, փոխանակ իրենց եղբօր գրկին, իրենց դիմաց ցցւած գտան նրա նիզակները: Վազելով վերադարձան հայցելու Անդրոնիկոսի օգնութիւնը, որ չուզեց պատերազմի մտնել, այլ դրամով միայն օժանդակեց: Եւ մինչ նրանք գնում էին թաթարներից օգնութիւն խնդրելու, Սմբատը հասնելով ձերբակալեց նրանց: Թորոսին սպանեց եւ Հեթումի աչքերը խարեց³: Փառասիրութիւնը խլել էր նրա սրտից ծնողական քաղցր աւանդները: Նրա խժոժութեան դէմ վրէժխնդիր եղաւ միւս եղբայրը՝ Կոստանդինը, յաղթեց բռնակալին բանտարկեց եւ ինքն ստանձնեց վարչութեան ղեկը (1298-ին): Քիչ յետոյ յանկարծ բացւեցին Հեթումի աչքերն եւ կրկին տիրացաւ գահին (1300-ին), բռնեց Կոստանդինն, եւ Սմբատի հետ յղեց քրոջ մօտ⁴, վրէժ չխնդրեց, այլ վտանգը հեռացրեց: Առաքինի Բ Լեւոնի անդրանիկն էր, որ գործում էր: Այսպէս Ռիթան սատարեց իր հայրենիքի խաղաղեցմանն եւ հարագատների մէջ ծնւած նախանձը չիջուցանեց:

Զորս գաւակների մայր եղաւ: Անդրոնիկոսի, Մանուէլի, Աննայի եւ Թէոդորայի: Դուստրերն ամուսնացան յետոյ կրկին անգամ: Աննան երկու իշխանների հետ եւ քոյրը բուլղար երկու թագաւորների հետ⁵: Անդրոնիկոս գահաժառանգն իր պապի աչքի լոյսն էր: Ստացաւ լաւ դաստիարակութիւն: Ունէր գեղեցիկ կերպարանք եւ ազնւարարոյ նկարագիր: Բայց յետոյ գոհ գնաց պալատականների չար ազդեցութիւններին եւ

1. Լրբոյ, ԺԸ, էջ 370-79: — 2. Հյպ, 517: — 3. Սմ, ՏԻԳ, 126-27: — 4. Զմէ, Գ, 297: — 5. Լրբոյ, ԺԹ, էջ 232:

անձնատուր ելալ գլխաւորներն ու հեշտախտութեանը, որի հետեւանքով պապը պաղեց նրանից¹։ Նրան ամուսնացրեցին գերմանուհի Իրենէի հետ՝ Բրունուսիլեան տոհմից։ Բայց նա յարեց ուրիշ մի կնոջ էլ, որ իր հետ ունէր նաեւ ուրիշ սիրականներ եւ նախանձոտը պիւտած դարանակայներ դրեց նրա տան շուրջը։ Մի գիշեր եղբայր՝ Մանուէլը, պնաց փնտուելու նրան նոյն տան մօտերը։ Պահակները նրան մի տարփածու կարծելով, յարձակեցին ու մահարեւր վիրաւորեցին։ Սխալն իմացեց, երիտասարդին պալատ տարան, որ արքունիքի հեծութեան մէջ աւանդեց հոգին։

Նրա հայրը՝ Միքայէլը բնակուում էր Թեսաղոնիկէի մէջ։ Թուրքերի դէմ զանազան պատերազմներ էր մղել եւ բոլորն էլ ձախողել էր, իր վատ խորհրդականների պատճառով։ Թէ՛ այս պարագան եւ թէ՛ պետութեան տագնապալի կացութիւնն ընկճել ու խանգարել էին նրա առողջութիւնն, որի պատճառով մայրաքաղաքից հեռու էր ապրում։ Կրտսեր որդու մահուան ըօթը շանթի պէս հասաւ իրեն եւ ութ օրւայ ընթացքում նրան գերեզման տարաւ² (1320-ին)։ Իսկ մօր վիշտն այդ երկու ծանր կորստների համար պատմութիւնը մեզ է թողնում գուշակել *Կեռանքի* այդ զգայուն դատեր սրտում։

Անդրոնիկոսն ատելի դարձաւ բոլորին, առաւել եւս պապին, որ որոշեց գահը թողնել իր Կոստանդին որդու ապօրինի մէկ զաւակին՝ Միքայէլ Կաթարին։ Նրան վերցնելով կրթեց պալատում, թէպէտ բնաւ ուշիմութիւն չէր ցուցաբերում։ Անդրոնիկոսը ներքնապէս դառնացաւ եւ սկսեց մեծ յարգանք ցուցաբերել պապին՝ հաճեցնելու նպատակով, բայց նա արհամարհոտ լռութեամբ էր պատասխանում եւ մի օր մերժեց նրան տեսնելու։ Իշխանի խորհրդականները խորհուրդ տւեցին սպանել կայսրին, բայց նա չընդունեց։ Նոյնպէս ոստանից փախչելու խորհրդին նաեւ հաւանութիւն չտւեց։ Կայսրը նրան դատաստանի կանչեց, բայց նրա կուսակիցներից վախեցած, ներեց ու հաշտեց նրա հետ։ Ապա ուզեց նրանց բաժանել նրանից։ Անդրոնիկոս փախաւ Ադրիանուպոլիս, բանակ կազմեց եւ զօրքն ուղղում էր յարձակել մայրաքաղաքի վրայ։ Իշխանն ընդդիմացաւ, բայց յետոյ համաձայնեց։ Կայսրը սարսափած՝ դարձեալ հաշտեց թոռան հետ, որը վերադարձաւ որտեղից որ եկել էր։ Կոստանդնուպոլիսից հասած մի չար լուր ստիպեց նրան նորից շարժել բանակն իր պապի դէմ, բայց զօրքն յոգնած ու նեղւած, պահանջեցին իշխանից հաշտութիւն խնդրել եւ վերադառնալ։ Ճանապարհին Անդրոնիկոս ծանր հիւանդացաւ։

1. Անդ՝ 224-27։ — 2. Անդ՝ 230-32։

Իր մայրը՝ Ռիթան, բնակուում էր Թեսաղոնիկէում, ուր իր հանգուցեալ ամուսնու հետ էր արդէն։ Մեր սկեսրայրը կասկածոտ նաեւ նրա նկատմամբ, իր Կոստանդին որդուն, իրը վարիչ ուղարկեց այնտեղ, պատուիրելով բռնել եւ իր մօտ յղել կայսերու հուն։ Տիկինն զգաց իր տագերոջ դիտաւորութիւնն եւ փախաւ ապաստանելով մի եկեղեցում։ Ընկաւ Աստուածամօր պատկերի առջեւ եւ երգեց, որ այնտեղից չպիտի դուրս գայ։ Կոստանդինը հասաւ եւ փորձեց համոզել նրան, բայց անօգուտ։ Այն ժամանակ իր զօրականներին հրամայեց բռնի դուրս քաշել եւ նետել մի նաւի մէջ, որ բացեց առագաստը դէպի Բիւզանդիոն։ Այս լուրն աւելի եւս խռովեց Անդրոնիկի հոգին։ Յաջորդ գարնանը մի նոր բանակ կազմեց եւ սկսեց տիրել զանազան քաղաքներ։ Իր կուսակիցներն յաղթեցին ու ձերբակալեցին Թեսաղոնիկէի մէջ իր Կոստանդին հօրեղորոր։ Թուրքերը միացել ու զօրացրել էին ծեր կայսրի բանակը, որը սակայն չտոկաց Անդրոնիկի զօրութեան դէմ եւ կայսրն ստիպեց դարձեալ հաշտութիւն խնդրել։ Իսկ թոռն աւելի մեծահոգութիւն ցոյց տւեց եւ առաջարկեց իր բանակն ու զրաւած վայրերն պապին վերադարձնել, խափանելու համար քաղաքական պատերազմը։ Մերն սքանչացաւ թոռան անշահախնդրութեան վրայ։ Երկու նաւ պատրաստել տւեց եւ Ռիթայի մօտ պատգամաւոր ուղարկեց շնորհակալ լինելու նրա հպատակութեան համար եւ ընդունելու նրա երդումը։ Տիկինն հասաւ որդուն, զրկախառնեցին ու լացեցին, մէկն իր ամուսնու եւ միւսն իր հօր կորստի համար, նրանք այդ դէպքից յետոյ իրար չէին տեսել։ Վերադարձան Կոստանդնուպոլիս եւ Անդրոնիկը մեծարանքով մօտեցաւ ու հաշտեց պապի հետ։

Յաջորդեցին նոր պատերազմներ օտարների հետ եւ յաղթանակներ Անդրոնիկէին, որ պապի փափագով 1324-ին կայսր պսակեց։ Եւ այրի մնալով, երկու տարուց յետոյ վերստին ամուսնացաւ Յոհաննայի հետ՝ Սաւոյիոյ տնից։ Ուռովասէր քսուները դարձեալ շարացրեցին ծեր կայսրին թոռան դէմ, ստիպելով նրան երկրորդ անգամ զէնք վերցնել իր անձի պաշտպանութեան համար։ Գնաց զրաւեց զանազան քաղաքներ ու Բիւզանդիոնը՝ կայսերական գահի հետ, զրկելով պապին իշխանութիւնից, բայց ոչ պատւից¹։ Յետոյ նա իրեն նւիրեց վանական կեանքին։

Անդրոնիկոսը 1330-ին ծանրապէս հիւանդացաւ Թրակիայի մէջ։ Իր մայրը կասկածելով արքունական մեծ պաշտօնեայի՝ Կանտակուզենի հարստահարութիւնից, որին կարող էր ենթարկել որդու մահից յետոյ, մտածեց մի կուսակցութիւն կազմել Սիւրկիանէս պալատականի գործակցութեամբ եւ Թեսաղոնիկէի բոլոր բնակիչներից

1. Լրբոյ, ԺԹ, 234-85։

պահանջեց իրեն իրենց տիկինը ճանաչել ու հնազանդութեան երդում կատարել: Սակայն որդին առողջացաւ եւ իր ծրարիւր խանդարեց, գործակիցը գատապարտեց իրրեւ հայրենեաց մատնիչ. մինչ Ռիթայի անունը ծածուկ մնաց պատշաճութեան համար¹: Կեղծաւոր ու բանասեր մի անձ էր յիշեալ պայտաւակներ եւ ծեր կայսրի հրամանով բանտի գատապարտած: Երբ յետոյ Անդրոնիկը նրան արձակեց, Ռիթան վշտացաւ այդպիսի փնասակար մարդու պատուութեան համար եւ զանգատեց, որ այդ մասին իր խորհուրդը չէր հարցրել²: Շահրպահանջեց, որ յետոյ ինքն նրա օժանդակութեանը ղիմէր:

Ինչպէս տեսանք, Բ Լեւոնի այդ դատեր կեանքը, բիւզանդական արքունիքում, աւելի չարարանք եղաւ քան վայելք: Մասնակցեց նախ ամուսնու ղոբախտութիւններին եւ ապա տանջեց սկեսրայրի իր որդու հանդէպ հետեւողական խիստ եւ անիրաւ վարմունքի համար: Անդրոնիկոսն ընդհակառակն վշտացրեց մօրը, ցուրտ ու անտարբեր վարմունքով նրա հանդէպ եւ հեռու պահելով նրան պետական գործերից: Յոգնած իր մշտավրդով կենցաղից, 1333-ին այս աշխարհը թողեց Թեսաղոնիկէի մէջ³ «բարի ճգնութեամբ յոյների ամենամեծ թագուհին», ինչպէս ասում է հայ մի գրիչ⁴. 55 տարեկան հասակում: Եւ Նիկեփոր Գրեգորասն մի դամբանական խօսեց ի միջիթարուծիւն կայսեր, որ յիշած է նրա պատմութեան մէջ:

Բ. – *Նիկիայի գահի վրայ*. – Երբ խաչակիրները 1204-ին տիրեցին Կոստանդնուպոլսին, Ալեքսիս Գ կայսեր փեսան՝ Թէոդոր Լասկարիսը (Լաչքար), փախաւ Բիւթանիա եւ յեղեղով բախտով սկսեց իր համար մի նոր իշխանութիւն կազմել: Տէր դարձաւ Նիկիային, որտեղում գահը հիմնեց եւ հաւաքեցին յոյն աւագանու ու կղերի մնացորդներն էլ: 1206-ին հանդիսապէս կայսր պսակեց ու սկսեց հետզհետէ քաջութեամբ կամ ճարտարութեամբ տիրել Ասիայի ծովեզերքն, այնպէս որ 1222-ին իր գաւազանի ներքեւ արդէն գրաւել էր ամբողջ արեւմտեան փոքր Ասիան եւ հիմնեց Նիկիայի կայսերութիւնը, որ տեւեց մինչեւ 1284 թւականը՝ չորս կայսերներով:

Երբ մեռաւ իր ամուսինն Աննա Կոմնենեանն, որ նրան տեւեց երեք դուստր, «այն ժամանակ կայսրը հայ կին առեց, որի հետ յետոյ տարածայնութիւն ունենալով, ուղարկեց Կիլիկիա՝ իր հայրենիքը», եւ Խալափայի Ռոբերտ իշխանի քրոջ հետ ամուսնացաւ (1213-ին), գրում է Գէորգ ակրոպոլսեցին⁵: Մերժած այդ հայուհին մեծն Լեւոնի եղբոր՝ Ռուբէնի կրտսեր դուստրը՝ *Ֆիլիպն* էր, որ հարսնացրեց նոյն ինքը Լեւոնը⁶. եւ «կին եղաւ յոյների թագաւորի՝ Լաչքարէի», ասում է Ռուբինեան

պատմութիւնը. «եւ մի որդի ծնեց Կոստանդին անունով. բայց մեծութեան չհասաւ. այլ մահացաւ երբ փոքր էր¹»: Ֆիլիպի այդ ամուսնութիւնը նւազ ծաղրական չեղաւ քան իր նախորդը²: Ինչ էր այդ բաժանման պատճառը եւ ինչպէս աւարտեց այդ տարաբախտ տիկինն իր օրերը կամ մեր թաղեց իր հառաջանքները, այնպէս է մնում: Գուցէ աշխարհից մեկնելուց առաջ խոյս տւեց զգւանքով նրա բեմից էլ, որ այլեւս այնտեղ չի տեսնուում:

Գ. – *Յոյն տներում*. – Եկեղեցական հերձակածից յետոյ անծանօթ, իսկ միջին դարում շատ ցանցաւ են հայերի ամուսնութեան օրինակները յոյների հետ, յիշեալ կայսերական խնամութիւններից բացի: Ոչ անշուշտ կրօնական հակառակութեան պատճառով³, գոնէ Կիլիկիայում ուր մարել էր այն, եւ Ռուբինեան արքունիքում Հռոմն ունէր «մուտք եւ ելք, իշխանութիւն եւ պատիւ, ռոճիկ եւ սէր, եւ անընտրողաբար հաւասար հայերի ընդունելութիւն⁴», այլ հաւանօրէն Կիլիկիայում յոյն իշխանական տոհմերի նւագելու համար: Այսպէս բացառութիւն է Կիլիկիայի Տարեգրքերի յիշած մէկ օրինակը: 1263-ին մի կռուում, ասում է, քաջ է հանդիսանում «Բակուրի եւ Կոստանդինի» եղբայրը՝ Սմբատը, «որ ազգով յոյն էր ... հօր զարմով Հեթում արքայի» եւ որ նոյն թագաւորահայրը՝ Կոստանդինն, առատ պարգեւներով վարձատրում ու դարձնում է իր տունն «իր եղբոր եւ մօր՝ տիկին Շահանդուխտի մօտ⁵»:

Զարմով ազգական է, որով այդ տիկինն էլ լինելու է, ըստ իս, համանուն ծանօթ դատերը լամբրոնացի Ա Կոստանդինի, որ իր անւանակից արքայահօր հետ երկու եղբայրների թոռներն էին ուղիղ գծով եւ Հեթումի հօր ամուսինն էր նոյն Կոստանդինի քոյրը՝ Աւթը⁶. ուրեմն կրկնակի ազգականներ: Մենք նախապէս տեսանք Շահանդուխտին 1274-ին իր մէկ զաւակի հետ⁷, որ սակայն ուրիշ երկու որդի էլ ունէր, յիշած այստեղ Տարեգրքից, որոնք գուցէ անծանօթ էին միւս յիշատակագրին: Եւ յոյն հօր ծնունդ էին, որ հայկական Կիլիկիայի սահմանակից մի իշխան է թւում եւ յայտնի է Լամբրոնացիների առանձին ընտանութիւնն յոյների հետ⁸, որ այդ խնամութիւնն ստեղծեց: Իսկ տիկինը ճշմարիտ սիրող իր հայրենի ազգին, որդիների հետ է կապել տոհմային անուններ եւ ի հարկին օգնութեան է յղում հայրենի աշխարհին:

Այդ իշխանուհին եւ որդիները միանգամայն անյիշատակ են մնում Հ. Ալիշանի մօտ Կոստանդինի զարմի մէջ եւ այլուր չգտալ նրանց ուրիշ հետքը, 1274-ի յիշատակարանից բացի, որ անծանօթ էր նոյն հօրը:

1. Լըբոյ, ԺԹ, 413-22: — 2. Անդ՝ 392-93: — 3. Անդ՝ 456-57: — 4. Հյոյ, 545: — 5. Պատմ. Բզդ. ԺԲ, 11: — 6. Տրգ. Կիլ, 311:

1. Պատմ. ԲԲ, 209. ամուսնութիւնը կը յիշէ եւ Տրճմբ, 445, 453: — 2. Աստ՝ 64: — 3. Աստ՝ 291-92: — 4. Լմբ. թղթ, 258: — 5. Տրգ. Կիլ, 341-62: — 6. Աստ՝ 68: — 7. Անդ: — 8. Աստ՝ 67:

Դ.- Գուգարաց տան մէջ՝ Հայաստանի ու Վրաստանի միջեւ գտնուում էր Գուգարքի նահանգը. որ երբեմն Հայոց եւ աւելի յաճախ Վրաց իշխանութեան է ենթարկւել եւ ժողովուրդը նոյն ազգից էր։ Բ Արշակի օրով ապստամբել էր մեզնից եւ Մուշեղ Մամիկոնեանը նւաճեց նրան¹. իսկ Վարդանանց ժամանակ դարձեալ Վրաստանի մասն էր։

1.- Ե դարի կէսին յայտնի մի դէմք է «Վրաց աշխարհից Աշուշա րդեշիր»². նոյն նահանգի տէրը կամ «րդեշխն Վրաց Աշուշայ»³. տարբեր դարի սկիզբն ապրած համանուն «իշխանէն տաշրացւոց»⁴, որ կարող է տոհմակից լինել. նկատելով որ Տաշիրքը կից ու խառն էին Գուգարքի հետ։ «Այր խելացի եւ խորհրդական»⁵, գինակցում է ու բախտակցում է Հայոց, ոչ միայն քրիստոնէութեան պատճառով, որ հալածւած էր նաեւ իրենց աշխարհի մէջ, այլ որովհետեւ «Արծրունեաց ազգից կին ունէր, որ մեծն սեպուհ Մամիկոնեանի քենին էր» Հմայեակի⁶, որ Անուշիւրաւն էր Վասակի դուստրը⁷։

Աշուշան ուղեկից ու խորհրդական էր Վարդանանց՝ Պարսկաստանի մէջ, ուր եւ պատանդ մնաց ուրիշների հետ մինչեւ պատերազմից յետոյ, որի պատճառով չկարողացաւ մասնակցել։ Բայց նրան վիճակւելու էր ուրիշ կարեւոր պաշտօն՝ մեր աշխարհի օգտին։ Աւարայրի ճակատամարտից չորս տարի անցել էր։ Անօրէն Վասակ Սիւնին նենգութեամբ բռնել եւ Պարսկաստան էր տարել Հմայեակի երեք մանր զաւակներին⁸ «որպէս մահապարտի որդիներ», որպէսզի ջնջւէին։ Աշուշան փափագեց փրկել նրանց ու վերականգնել Մամիկոնեանների նւազած տունը, որի տէրերը՝ Վարդանն ու հարազատներն ընկել էին քաջարար։ Բացեց իր գանձն եւ կուրացրեց Պարսից ընչաքաղց աւագանուն եւ մանաւանդ Միհրնեսրսէհ հազարապետի մշտակոյր աշքերը եւ արքայից խնդրել տւեց ու ստացաւ երեք մանուկների ազատութիւնը։

Ինչքան մեծ եղաւ բղէխի, կնոջն եւ մանաւանդ քենու՝ Զուկայի ուրախութիւնը, երբ բերեց զաւակներին թափեց նրա մայրենի կարօտ ու դողահար գրկի մէջ⁹։ Տեսանք թէ ինչպէս Աշուշայի յարկի ներքեւ էլ սնւեցին ու դաստիարակեցին այդ կորիւնները¹⁰, որոնք Հայաստանի փրկիչն էին հանդիսանալու։ Եւ այդ մեծ բարերարութեան մէջ ականբեւ է հայ բղէխունհու ազդեցութեան բաժինը եւ Գուգարքի իշխողի հետ նրա լծակցութեան արդիւնքը։

1. Փաւս. 159, 211: — 2. Փրպ. 134, 148: — 3. Կոր. 20: — 4. Փրպ. 148: — 5. Անդ. վիպական գրւած «Վարդանայ»: — 6. Նոյն՝ 15, 335, 572. աստ՝ 93: — 7. Աստ՝ 87: — 8. Փրպ. 323-25, 335: — 9. Աստ՝ 93:

2.- Աշուշային յաջորդեց իր որդին՝ Վազգէնը, որ արատաւորելու էր իր հայրենի եւ մայրենի անունն ու իր պատիւն «յիտի ու անառակ վարքով». որ նրան առաջնորդելու էր շարիքների մեծագոյնին եւս։ Իր իշխանութեան առաջին տարիները մեզ անծանօթ են. նոյնպէս չգիտենք թէ ե՛րբ կապեց կեանքն իր մօրաքրոջ տաղերով դստեր՝ Շուշանիկին հետ։ Գուցէ իր բարեացապարտ հայրն եղաւ այդ մամիկոնեան մարգարիտն իր տուն տանող. նոյն տոհմին իր կատարած երախտիքի փոխարէն։ Շնորհալի ծնունդ Աւարայրի անմահ նահատակի եւ «աստւածասէր» Դսարկան, որոնցից ստացաւ խորհրդաւոր Վարդէնի կոչումը, որին յետոյ ընկերութիւնը զուգեց սպիտակափայլ Շուշանիկին էլ։ Այդ կրկնազեղ ծաղիկը պատւաստեց Գուգարաց դժնիկի վրայ։ Առաջին տարիներն մի կերպ անցան։ Սրբասէր տիկինը «բարեպաշտօն եւ երկիւղած Աստծուն իր մանկութիւնից» եւ վշտահար նրա անկարգ ընթացքից, անդադար աղօթում էր նրա զգաստութեան համար¹։ Ճիշտ իր հակապատկերը, որ կարող էր սաղմոսերգուի հետ կրկնել առ Աստուած թէ «իմ մանկութիւնից ատեցի եւ անարգեցի մեղքն. եւ քո օրէնքները սիրեցի»²։ Երեք որդիների եւ մէկ դստեր³ մայր եղաւ, որոնց դաստիարակութեան մէջ էր որոնում իր դառնացած սրտի սփոփանքը⁴։

Սիրող ու նախանձայոյզ հայրենի աւանդութիւններին, որոնց մէջ սնւել եւ ասում էր «ոչ թողից զաւանդութիւն հարցն իմոց լուսաւորչացն Հայոց»⁵, Վրաստանի մէջ ուզեց հիմնել մի հայ վառարան եւ բղէխութեան Յուրտաւ ոստանում հաստատեց իր ազգի ծէսը, որով իր բարեպաշտ հոգին աղօթեց միշտ իր մեծ պապի՝ Սահակի, նւիրագործած բարբառով։ Եւ նոյն ծէսն այնտեղ երկար մնաց։ Այնպէս որ տեղի եպիսկոպոսներից մէկը՝ Մովսէսը, 606 թւին «հայալեզու իշխանութիւն» է անւանում դեռ այդ քաղաքի առաջնորդութիւնը, վկայելով թէ այնտեղ էր սովորել ինքն էլ «դպրութիւն հայերէն եւ վրացերէն»⁶։

Արրահամ կթղ. 608-ին Վրաց Կիւրիոն կթղ. գրելով, յիշում է նոյն «զպաշտօնն հայերէն՝ սրբոյ Շուշանիկան զկարգաւորեալն», որ իբր թէ Կիւրիոնը վտարել էր, յարելով թէ «մեզ մահու չափ եւ եւս չարագոյն թւաց այդ գործը»։ Նա դրան պատասխանում էր թէ «մեր պաշտօնը չէ փոխելը», այլ որովհետեւ նոր եպիսկոպոսն երկու լեզուներին էլ տեղեակ է. «երկու լեզուի դպրութեամբ կատարում է պաշտօնն»⁷։ Նորութիւնն այդ էր, վրացերէնը հայերէնի հետ։ «Շուշանիկից, մինչեւ այստեղ», յարում է, եղել են այնտեղ գանազան եպիսկոպոսներ «հայեր եւ որոշները վրացի էին՝ հայերը կրթւած գիտուններ

1. Սոփ. Թ. 11: — 2. Անդ՝ 25: — 3. Անդ՝ 13: — 4. Աստ՝ 93 — 5. Սոփ. Թ. 20: — 6. Գր. Թղթ. 113, 110: — 7. Անդ՝ 164, 166:

եւ վարդապետներ»։ Նաեւ վրացիների հետ խնամի դարձած հայ ազնւականները «սուրբ Շուշանիկի մօտ էին գալիս»¹։ Արրահամի անհաւան պատասխանից, յետոյ իր չրջապաշտկանի մէջ կրկնում էր՝ թէ Կիւրիոնը «գալաշտօնն հայերէն, որ սրբոյն Շուշանկան էր կարգաւորեալ, հակառակ մեզ խոխտացեալ՝ ի բաց փոխեաց»։ Հայերի անջատման պատճառով քաղկեդոնացիներից²։ Ստո՞յգ էր այդ ամբաստանութիւնը, թէ պտուղ նախապաշարման, երբ միւս կողմից հերքում է եւ հերքումն անկեղծ է թւում։ Բայց Վարդանի ազգասէր գաւակի կարգադրութիւնն արդէն տեսել էր աւելի քան մէկուկէս դար, ինչոր պարծանք էր իր համար եւ արդիւնք էր իր սրբութեան եւ համբաւի, որ թողել էր վրացիների մէջ եւ շարունակում էր պահպանել նրա գործը, մինչ մեր հետագայ հայուհիներն իրենք իսկ ընդունեցին իրենց օտար փեսայի ծէսը³։

Սակայն նախախնամութիւնն այն սահմանել էր Գուգարքի տիկնութիւնից աւելի բարձր մի պատիւ՝ երկնքի տիկնութեան, որ նրան հասցնելու էր անգիտակցաբար նոյն ինքն իր անարժան ամուսինը՝ Վազգէնը, որ իր յիշեալ անկարգութիւններին որպէս լրացում, գնաց Պարսից դուռն եւ ընդունեց մագդեղական կրօնն էլ «իր կամքով եւ ոչ հարկադրանքով եւ կամ բռնութեամբ»։ Ի՞նչ աւելի սոսկալի հարւած կարող էր լինել հաւատքի ախոյեանի դուստրի սրտին, քան տեսնել ամուսնու դարձը Պարսկաստանից ուրացութեամբ սեւ կեղտն երեսին եւ նրա հետ նաեւ պարսիկ երկրորդ մի կին, յանձին Պերոգի գոթանչին։ Լաց եւ աղօթք իր ու գաւակների համար, որոնցից ուստերին ուրացնելու էր չարը եւ դուստրին կնութեան էր տալու պարսկան գարշութեամբ։ Վարդենին երես դարձրեց վատչէր կենակցից⁴, որ գազանացաւ եւ նրա դահիճը դարձաւ։ Քաշեց, բրածեծ արեց, նախատեց նրա աստաւածասէր հայրերին, որ պարծենում էր սրբուհին ասելով «ես նրանց գարմն եմ»։ Եւ իր հոգեւոր պատերազմի մէջ ամուր, հաւաքեց թանկագին հանդերձներն ու գարդերը, ուղարկեց ուրացողին, որ այլեւս իրեն չէին պատկանում, որպէսզի իր պարսկուհուն հագցնէր եւ ինքը հեռացաւ պալատից «կրօնաւորի զգեստ» հագած եւ իր մխիթարութեան ապաւէնն եկեղեցին դարձնելով։ Այնտեղ էլ հասաւ գազանը։ Սրբավայրի մէջ, նոյնիսկ, նրա վրայ տեղաց նոր եւ արիւնալի հարւածներ ու քարշանք, լաց ու ճիչ պատճառելով ներկայ ժողովրդին էլ եւ նրա բնակարանը բանտը սահմանեց։

Երկա՛ր տեսեց առաքինուհու բանտի կեանքը, որտեղում մերկ մարմնով քուրձ էր հագել իր ընտրութեամբ, կարծես թէ քիչ էր իր տանջանքներն եւ նրա վրայ անշուք մի պարեգօտ, բոբիկ եւ ոտքից մի չղթայ պատին ամրացւած։ Մի չղթայ էլ Յիսուսի լուծը

կրող փափուկ պարանոցի շուրջ, ոսկէ քառամանեակի փոխարէն¹, որը յետոյ վերցրին իր տաղերով աղաչանքով։ Մաշկեայ մի բարձիկ, որով իր յոգնած գլուխը հանգստացնում էր, մօտը փոքրիկ մի աղօթանոց ու խաչ, որոնք սփոփում էին իր հոգին եւ զարեհաց ու ջրի մի կուժ կազմում էին իր հոգեպահիկը։ Երանելին այդ տառապանքը վեց տարի կրեց, մխիթարիչ ունենալով Աստծուն, կարեկից ու բարեսիրտ տաղերով²։ Զոջիկին ու դրան եպիսկոպոս՝ Յովհաննիս։

Յաջորդեց Վազգէնի քառամեայ բացակայութեան մի շրջան, որում Գուգարաց տիկնոջ բանտն ուխտավայր դարձաւ բարեպաշտների կողմից, որ բոլորին օժանդակում էր սրբուհին աղօթքով, բարի խորհրդով ու հիւանդների բժշկութեամբ։ Այդ շնորհքը պարգեւել էր իրեն երկինքը։ Հասաւ անգգամը ու գայրացած նրա ամէն յարաբերութիւնները խցել տւեց արտաքին աշխարհի հետ։ Կախարդ մի կնոջ ձեռքով աշխատելով նաեւ բաժանել նրան իր հաւատքից, բայց ի զուր։ Եւ Պարսկաստանի արքային աւելի հաճոյ լինելու համար, հասաւ այն վատութեան, որ ծանուցեց նրան՝ թէ տիկինը «դուստր Վարդանին է, որ ընդդիմացաւ Պարսից արքային», եւ նա էլ անարգում է թագաւորի աստեածներին, այս պատճառով տանջում եմ նրան։ Տանջում էր, բայց չպիտի յաղթէր։

Եկաւ եօթներորդ տարին մի հիւանդութեամբ, որ ազդարարն եղաւ վերին կոշման։ Այդքան տարի իր փափուկ մարմնի տոկալն իսկ մի հրաշք էր արդէն։ Նոր ուխտագնացութիւն սկսեց եկեղեցականների, ազատների ու Վրաստանի տիկիների, որոնք խնդրում էին նրա վերջին օրհնութիւնը եւ իրը նշխար իր երկաթեայ չղթաներից, որոնց մեծարանքը սովորական էր հայերի մօտ ու յիշուում է Դ դարից՝ նաեւ համբուրելով²։ - «Ես դրան արժանի չեմ, պատասխանեց Վարդենին, բայց Աստծու կամքը լինի, արէք ինչպէս որ կամենում էք»։ Ապա բարձրացնելով հիւժւած բազուկներն, ամէնին օրհնեց, իր տաղերով՝ Զոջիկն ու ներն էլ միասին, մինչ ծնրադիր իր առջեւ արտասուում էին յուզումով, գոհացաւ Փրկչից հետեւեալ համառօտ եւ ազդու աղօթքով, որ միանգամայն հանդէս է բերում իր մտքի ծանօթ բարգաւաճութիւնը³։

«Գոհանում եմ քեզնով. Քրիստոս, որ արժանի արիր իմ անարժանութիւնը կատարել քո տէրութեան հաճելի լինելու։ Եւ այժմ պահիր հաւատացեալներին քո ամենագոր աջովդ եւ իմ չարչարանքներն ի հաճոյս քեզ, բարեխօսութեամբ հարցն իմոց քո անունը սիրողների, որովհետեւ բոլորը փառաւորեցին քո սուրբ անունը։ Եւ ես քո շնորհով աւանդում եմ իմ հոգին»։ Իր երկրաւոր կեանքի վերջին վայրկեանին անգամ

1. Գր. Թղթ. 178: — 2. Անդ՝ 194: — 3. Հմմտ. աստ՝ 368: — 4. Աստ՝ 37:

1. Աստ՝ 139: — 2. Մովհ. Ը, 17, հմմտ. աստ՝ է, 2: — 3. Աստ՝ 238-39:

այդ պղնձական հուշիկն չի մոռանում իր մեծ հարքը։ Աւարայրի նահատակը։ Ս. Սահակին
և նրա նախնիքն, որոնց արեան, հաւատքի ու լեզուի էլ ժառանգն էր և նրանց
յիշատակով միշտ ապրեց։ Աղօթեց, փակեց աչքերը և գնաց միանալու յաւերժօրէն իր
Փրկչին ու սիրելիների հետ։ Նրա փափագի համեմատ մարմինը հանգչեցրին այնտեղում
ուր առաջին անգամ գանակոծեց. «մեծ տօն» կատարելով ու կրկնելով ամէն տարի¹։

Չունենք մի վկայարանութիւն այնքան իրական, բնական ու գործով ինչպէս
սրբուհուն, որ գրել է ճարտար մի ականատեսի միջոցով և ուրիշների անիմաստ
երեւակայական խանգարումներից զերծ է մնացել։ Հեղինակը չի խօսում, բայց
Վարդանի դստեր այդ երկար մարտիրոսութիւնը ծածուկ չէր կարող մնալ
Հայաստանում, մանաւանդ նրա կորովի հօրեղբորորդիներից, որոնք նոյն հայածանքի
ու կրօնական պայքարի մէջ էին Պարսկաստանի հետ և չէին կարող օգնութեան հասնել
իրենց տարաբախտ ազգականուհուն։ Այդ հոգեկան վիճակը մեզ զգացնել է տալիս
Ղազարը, պատմելով թէ Վրաստանի արքան՝ Վախտանգն ապստամբութեան դրօշ
պարգելով Պարսկաստանի դէմ, մեծ ուրախութիւն Հայաստանին, միանգամայն
«սպանեց անօրէն բղբելիս»՝ Վազգէնին²։ Ապացոյց՝ թէ Շուշանիկի դահճի նսեմ կեանքն
ամբողջութեամբ յայտնի էր պատմիչին ու հայերին։

Եւ՝ **Վրաստանի գահի վրայ**։ 1.- Միջին դարում մինչ Բագրատունիներն իշխում
էին Անիին, նրանց մէկ ճիւղն էլ տիրում էր Վրաստանում, ուղիղ յաջորդութեամբ
մինչեւ Բ Դաւիթն, որին փոխանորդում է Գուրգէն Ա, նրա հօրաքեռորդին ըստ
կաթողիկոս պատմագրի³, կամ եղբորորդին ըստ Վարդանի⁴։ Այս երկրորդ պարագային
ուղիղ գիծը հասնում է մինչեւ Թամարին, վերջին ժառանգը նոյն տոհմից, ԺԲ դարի
վերջերը, որտեղ Բրոսսէտը հասցնում է աւելի վաղ մինչեւ Բագարատ Բ⁵։ Դրանցից
մէկին կենակից տրւած էր ուրիշ հայասիրտ և հայալեզու մի Բագրատունի՝ Սոփին, որ
Մրենի արձանագրութեան մէջ (Շիրակում) իրեն կոչում է «մեծն Աշոտ շահնաշի
դուստրը Հայաստանի և Վրաստանի թագուհին»⁶։

Այդ թւականին ու շրջանում Վրաստանի թագաւորն էր յիշած Գուրգէնի
որդին՝ Բագարատ Բ (958-994)⁷, որի ամուսինը Սոփին է լինում։ Մի դարի ընթացքում
ի՞նչքանով հայ էին մնացել դրանք, բացի իրենց անուններից, չգիտենք։ Այդ պայմանի մէջ
մեր հայուհին չէր կարող թագուհի լինել և «Հայաստանի»։ Այս բառով ուրիշ բան չի
անում, բացի շեշտել ու պարծենալ իր ազգով, նրա անունը վրացականից էլ առաջ

դասելով։ Վրաստանի արքունիքում նա ամբողջ հոգով կապած է ապրում իր հայրենի
տոհմի հետ. արձանագրելով հօր՝ Աշոտ Ողորմածի գեղեցիկ անունը և Այամանայ ու
Մրենոյ եկեղեցիներում (Շիրակում) երկու կտակ է կատարում իր և եղբոր «Գագիկ
շահնաշի արեւշատութեան» համար¹. Իսկ ամուսնու անունն անգամ չի յիշել այնտեղ։
Ինչպէս Վրաց պատմութիւնն էլ յռութեամբ է անցել նրա գործերի վրայից²։ Աշոտի
դուստրն ամուսնութեամբ փոխել է բնակութիւնն ու վիճակը, բայց ոչ ազգն, որ ծնեց ու
դաստիարակեց նրան։

2.- Նոյն արքունիքին հարս գնաց հայ Օրբելեան մի օրիորդ էլ, Տարսայիճի
կրտսեր դուստրը՝ **Մամքանը**, որ հարազատներն իրենց հօր մահից յետոյ կնութեան տւին
Դաւիթ Զ արքայի Մանուէլ եղբորն։ Տարսայիճն ինքն էր սնուցել ու թագաւոր դարձրել
(1272-ին) նրանց հօրը՝ Դեմետրէ Բ-ին, որ նոյն իշխանի խնամքին յանձնել էր իր տղայ
զաւակներին էլ. Դաւիթին և նրա ապագայ փեսացուն՝ Մանուէլին³։ Մամքանի
եղբայրն ու պատմիչը, Նորափանքի Ս. Խաչի յիշատակարանի մէջ (1294-ից) իր
հարազատների հետ խնդրում է յիշել նոյն «բարի» քրոջն էլ⁴, որի ամուսնութեան
յիշատակութիւնը կանխել է քան այդ։ Այդ տիկնոջ զուգակիցն իր եղբոր
զահակալութեան օրով պատմւում է թէ մի անգամ թաթարների պատւիրակ է գնացել⁵
և բացի սրանից իր կամ կնոջ մասին ուրիշ տեղեկութիւն չունենք։

Զ.- **Ափխազիայի գահի վրայ**։ Վերելում յիշած Գագիկ շահնաշի դուստրի
զաւակն **Մարիամն** էր, որ նոյնպէս պանծացնում է իր ցեղը նոյն Մարմարաշէնի
արձանագրութեան մէջ. ինքն իրեն կոչելով «Ափխազիայի և Հայաստանի թագուհին,
դուստրը մեծ Սենեքերիմի (Արծրունի) և թոռը Հայոց արքայի Գագիկի»⁶։ Այդ տիկինն
ըստ այդ արձանագրողի ժամանակակից էր Մարմաշէնի հօր՝ Սոսթենեսի, որ
առաջնորդ էր նշանակւած 1033 թւին⁷։ Իսկ Ափխազները՝ մի աշխարհ և ազգ էր
կովկասեան լեռներից այն կողմ, կոչւած Լազիկե⁸ կամ Մարմատացւոց աշխարհ⁹,
սահմանակից Վրաստանի՝ Սեւ ծովի եզերքին և յոյն դաւանութեամբ, որին այդ պահին
իշխում էր Վրաստանի նախայիշեալ Բ Բագարատի թոռը՝ Սմբատը¹⁰։

Նոյն աշխարհի անւամբ կամ աւելի որոշապէս Ափխազիա էր կոչւում նաեւ
Վրաստանի հարաւային մէկ մասը, սահմանակից մեր Վանանդին¹¹ և Տարոյց¹², - ուստի
«Լիպարիտն **Ափխազաց**» բացատրութիւնը¹³, - որի առաջին թագաւորը թւում է նոյն

1. Մոփ. Թ., 11-17: — 2. Փրպ. 358-59: — 3. ԹՀ. 4Թղ. 387: — 4. Վրդ. 32: — 5. Բրոս. Ա. 281: — 6. Ն. Սրգ. 197: — 7. Բրոս. Ա. 281:

1. Ն. Սրգ. 197, 194: — 2. Բրոս. Ա. 281, 285, 286: — 3. Օրբ. 311-12: — 4. Նոյն՝ 358: — 5. Բրոս. Ա. 621: — 6. Շիր. 149: — 7. Անդ. 152: — 8. Շպհ. 80: — 9. Ասդ. 172, 252: — 10. Նոյն՝ 252: — 11. Զու. 109: — 12. Լստ. 6: — 13. Օրբ. 275:

Սմբատի եղբայրը՝ Բագարատ Ա¹, յիշել է իրր ժամանակակից Մարիամի հօր՝ Սենեքերիմի², որ Բարսեղ Բ կայսրից մեծարեց կիւրապաղատութեամբ եւ վախճանեց 1015 թւին³: Նրան յաջորդեց որդին՝ Գուրգէնը կամ Գէորգն⁴, որի կենակիցն եղաւ ըստ Վարդանի անորոշ եւ Զւանշիրի յայտնի վկայութեան, երկրորդ ամուսնութեամբ՝ - Մարիամ⁵, հօր կողմից Արծրունի եւ մօր կողմից Բագրատունի⁶: Բարսեղ կայսրն ուզեց բաժանել այն հողարաժիւնները, որ շնորհէլ էր նրա հօրը, բայց երիտասարդ թագաւորն հապիւ 21 տարեկան, «մանկական տեսքով հպարտանալով» ըմբոստացաւ, գրգռելով յոյներին իր դէմ⁷: Եւ զանազան ընդհարումներում ծանր կորստներ կրեց նրանցից, մինչեւ հուսկ հարկադրեց հպատակել կայսրին եւ իր երեքամեայ որդուն՝ Բագարատին, պատանդ տալ նրան⁸: Այս բոլոր ցաւագին պատահարներին ականատես էր մանկամարդ՝ Մարիամը, անկարող սանձելու ամուսնու թափը, որին փութաց վերջ դնել մահը, տաճանամեայ կարճ մի թագաւորութեան, դշխուհու խնամքին թողնելով յիշած որդու հետ՝ Դեմետէ երէցը նախորդ կնոջից եւ երկու դուստր էլ երկրորդ ամուսնութիւնից⁹:

Բագարատը (Բ) երեք տարուց յետոյ պատանդութիւնից վերադարձից յետոյ եւ երկու տարի եւս ապրելով հօր հետ, յաջորդեց նրան ութամեայ հասակում (1025 թւին), փոխանակ իր խորթ երէց եղբօրն եւ անշուշտ իր մօր հնարագիտութեամբ: Բուն ժամանակն էր ի յայտ բերելու իր հայ հանճարը՝ Սենեքերիմի դուստրը, որ դեռ առոյգ հասակի մէջ էր եւ իբրեւ մատաղ որդու խնամակալը, իր ձեռքը վերցրեց երկրի վարչութեան ղեկը, - հետեւելով այդ մասում իր համազգի միւս կորովի սեռակիցներին¹⁰, - եւ ամուսնուն հակառակ ու խոհական քաղաքագիտութեամբ փութաց միանգամայն խաղաղել եւ ապահովել զահը: Գնաց կոստանդնուպոլիս համոզիչ լեզուով նորոգեց սկեսրայրի կնքած ու խզւած բարեկամութիւնը կայսրի հետ, «եւ բերեց խաղաղութեան դաշինքը եւ իր որդու կիւրապաղատութեան պատիւը» եւ սկեսրայրից աւելի նրբութեամբ մի ամուսին՝ Հեղինէին, բերեց զաւակին, կայսերական տոհմից, որ կարճակեաց էր լինելու: Այս յաջողութիւններին չհանդուրժեց Բագրատունի խորթ եղբայրը՝ Դեմետրէն, եւ գահն իրենն անելու նպատակով դիմեց Բիւզանդիոնին, որտեղում սակայն խոհեմութեամբ պահեցին այն անպատասխան¹¹: Սորազէտ հայունհին հաստատուն հիմքերի վրայ էր կառուցել իր շէնքը:

1. Ասդ. 276. Լստ. 4: — 2. Ասդ. 277: — 3. Նոյն՝ 276. Լստ. 4, 5: — 4. Զու. 110. Լստ. 5: — 5. Վրդ. 82. Զու. 111, 112: — 6. Աստ՝ 60: — 7. Լստ. 6: — 8. Զու. 110-11: — 9. Անդ.: — 10. Աստ՝ ԺԴ. 2, 7: — 11. Զու. 111:

Յետոյ մի անգամ էլ դշխուհին պատուով երեւում է քաղաքականութեան բեմի վրայ: Տասնեւինը տարի էր անցել որդու թագաւորութիւնից, երբ նա գնաց դրաւեց Տփղիսն, այն պահին որտեղում նրա աչքը՝ Զափր ամիրան, մեռել էր 1044 թւականն էր եւ Գագիկ Բ Բագրատունին նենգութեամբ գերի էր բռնած յոյների միջոցով Անեցիք շփոթութեան մատնած, խորհում էին յանձնել ոստանը Գագիկի աներորդուն՝ Դաւիթ դունեցուն կամ Բագարատին¹: Այդտեղ առաջ անցաւ դարձեալ արքայամայրը, որի լեզուն ու շուքը նրա նոր յաղթանակի պատճառ դարձաւ եւ «ետուն զքաղաքն Անի բնակիչք նորա ի թագունհին Մարիամ»: Այդտեղ Բագարատի գորագույնը՝ Լիպարիտը, խորհրդակցութեամբ ուրիշ ազատների, փորձեց թագաւորեցնել Դեմետրէին (թերեւս Անիի վրայ), եւ նրան հրաւիրեց յունական գօրքի հետ, բայց «չյաջողեց»: Անկասկած նրա ծրագիրն եղծեց Սենեքերիմի նրբամիտ դուստրը: Յոյները մեկնեցին թեկնածուի հետ եւ Վեստ Սարգիսն ոստանի ինը բերդերը Բագարատին յանձնեց, մէկը միայն իրեն պահելով²:

Մինչ այն, Պետրոս Գետադարձ ու հայ մատնիչները բանակցում էին կայսրի հետ, քաղաքն ու նահանգն նրան վաճառելու համար: Յարմարեցին ու կնքեցին դաշինքն³, որի առջեւ հարկ եղաւ Մարիամին եւ որդուն նոյն տարում ոստանը յանձնել յոյներին⁴, չխանգարելու համար իրենց բարեկամութիւնը նրանց հետ եւ որին 21 տարի յետոյ տիրելու էին արաբները: Ապա Բագարատը վարչութիւնը թողնելով իր Գորգի որդուն, գնաց Մոնոմաքոս կայսրի մօտ, որ քաղաքական ծածուկ հաշուով, նրան իր մօտ պատուով պահեց երեք տարի: Այս անգամ ասպարէզ իջաւ Մարիամի մօրամոյն դուստրը՝ **Գորանդուխտը**, թերեւս հիւանդացած կամ վախճանւած լինելով մայրը, - գնաց աղաչեց կայսրին եւ հանդիսապէս վերադարձրեց եղբօրն իր գահին, որ նա երբ մեռաւ, թողեց յիշեալ Գորգի որդուն, որ արդէն իշխանակից ունէր իրեն կենդանութեան օրով⁵:

Իր այրիութեան եւ միանգամայն իշխանական զօրութեան մէջ էր Մարիամն, երբ 1033-ին արձանագրում էր Մարմաշէնի մէջ եւ որի մէջ իր մայրենի պապի քրոջ պէս⁶, ինքն իրեն անրաժան է գգում իրեն կեանք տուող ազգից եւ միանգամայն նրան եւս թագունհի է հռչակում: Այդ հոգիով նպաստներ է կտակում յիշեալ Սոսթենէսի՝ իր Բագրատունի պապի եւ նրա կենակցի համար⁷: Յիշատակում է իր հօրն էլ եւ Սոփիայի պէս իր վրացի դարձած ամուսնու անունը ծածկում է խորհրդաւոր մի լուութեամբ.

1. Նոյն՝ 112: — 2. Աստ՝ 297: — 3. Լստ. 42: — 4. Զու. 112: — 5. Լստ. 42: — 6. Ուռ. 96 առա՝ 367: — 7. Զու. 112, 114: — 8. Աստ՝ 377: — 9. Աստ՝ 102:

որպէսզի ներկայում եւ սպաղախում Ափխազիայի իրենով փառաւորած գահի վրայ իր ազգի ու տոհմի փայլուն զրոյժը միայն տեսնէին իր ճակատին:

է- **Օրբելիների տան մէջ**- Այս վրացի տոհմը, յետոյ խառնւած մեր ազգի մէջ եւ անւանի հանդիսացած, նոյնպէս իր նախնիքաց խնամութիւններն ունեցաւ հայ ազնականութեան հետ:

1.- Շիրակի տիրութիւնը փոփոխակի անցնելով արարներին ու վրացիներին, 1161-ին վերջնականապէս Գէորգի թագաւորի ձեռքով վիճակեց Օրբելեան Սմբատի որդուն՝ սպասալար ամիր Իւանէին¹, որի «իշխանութիւնն ու երկիրն» հասնում էր նաեւ ուրիշ կողմեր, գրում է մի յիշատակագիր 1172-ին²: Նրա կենակիցը՝ **Ռուսուգան** Բագրատունին, Աղւանից Կիւրիկէ Գ արքայի ղուստրն³ էր, որ այդ կերպով գոհունակութիւնն ունեցաւ իր հայրենի աշխարհի մէջ ապրելու իրրեւ տիկինն նրա, գործելու եւ զարդարելու իր նախնիների դաստակերտները⁴: Իսկ իր ղուստրը՝ **Ռութուլ խաթունին** հարսնացրեց Վայոց ձորի տիրոջ՝ Պոռչին⁵: Երջանիկ էր տիկինն իր ասպարէզի մէջ, որ դժբախտաբար չտեսեց մինչեւ վերջ ամուսնու անխոհեմութեան պատճառով:

Իւանէն 1177-ին միացաւ ազգակից իշխանների հետ Գէորգի թագաւորին գահից իջեցնելու եւ իշխանութիւնը նրա եղբորորդուն եւ օրինաւոր ժառանգին՝ Դեմնային, որի խնամակալն էր ինքը, տալու համար: Դաւը յայտնի դարձաւ մատնութեամբ: Գէորգին ամրացաւ Տփղիսի բերդի մէջ: Դաւադիրներից որոշները հետգհետէ բաժանեցին ու յարեցին արքային, զօրացնելով նրա կողմն եւ սկսեցին դէմ գնալ Իւանէին, որն ստիպւած ապաստանեց Լոռիի մէջ: Դեմնան դասալիք եղաւ եւ ապաւինեց հօրեղբորը, որ հրաւիրեց նրա խնամակալին եւս զինաթափ լինել, երգւելով հաշտել հետը: Հաւատաց սպասալարն ու գնաց նրա մօտ եւ հազիւ հասած Գէորգին բռնեց ու փորեց աչքերը: Նոյն խժոժութեամբ վարւելով նաեւ գահաժառանգի հետ: Իւանէի եղբորը, որդուն եւ ազգականներին կոտորեց. «նաեւ կանանց ջնջել ու կորստի մատնեց», անճիտելու համար ամբողջ տոհմը⁶: Բարեբախտաբար Ռուսուգանն ազատւել է, որ 1181-ին Սանահինի գաւթի կառուցման մասնակից է լինում, իսկ 1185-ին արդէն հանգչում է իր գերեզմանում⁷: Այս նոյն համարեցինք համանուն հաւատաւորի հետ⁸:

2.- Այդ կոտորածից ազատեց Իւանէի եղբոր Լիպարիտի որդին՝ Երիկումը, որ մտաւ Պարսկաստանի ծառայութեան մէջ եւ սիրելի դարձաւ նրանց: Եւ չուզելով

ուրացութեամբ փեսայանալ սուլթանին, ինչպէս առաջարկու մ էին, խնդրեց եւ Երնջակի բերդը, Ճահուկն ու Նախջաւանի մէկ մասը ստացաւ իրը իշխանութիւն: Իր հին հայրենիքը՝ Վրաստանն, այլեւս իր համար չէր եւ Հայաստանն իր նոր հայրենիքը՝ Հոգեպէս կապեց Սիւնեաց Ստեփանոս եպիսկոպոսի հետ: Յետոյ ուզելով ամուսնանալ, հարսնութեան խնդրեց **Պաթունին**, ղուստրը նոյն եպիսկոպոսի քրոջ, որ ճահկեցի Արաս անունով ազատի կինն էր: Այդ միութիւնից ծնեց Լիպարիտը: Ապա Երիկումն օգնութեան ղնալով սուլթանի որդուն Գանձակի մէջ, մահացաւ կռոււմ եւ Պաթունն ու մանուկն անտէր մնացին: Քաղաքացիները նրանց պահեցին Նախջաւանի մէջ «որպէս պատանդի», անշուշտ նրա հօր իրենց դէմ մարտակցութեան պատճառով: Բայց յետոյ մի տաճիկ «բռնաբարելով Պաթունին, իր տան մէջ փակեց եւ իր կինը զարձրեց»:

Մանուկն աւելի քան տասը տարի մնաց ախտեղ, մինչեւ Զաքարէ եւ Իւանէ սպասալարները փնտռեցին եւ իմացան նրա գոյութեան մասին եւ եպիսկոպոսին զգացնել տւին, որ գնաց քաղաքի մօտ, բարեկամների հետ համաձայնեց: Եւ մի գիշեր մօրն ու պատանեակին պարիսպից իջեցրին եւ տարւեցին Վայոց ձոր: Մայրը ծածկեց .- գուցէ ուղղակի դէպի անապատ ուղղեց քայլերը¹, - իսկ տղան գնաց Իւանէի մօտ, որ պատեց նրան եւ ուզեց փեսայացնել իր **Թամթի** (կամ Թամթա) ղուստրին, - որին ուրիշ յարկ էր պահւած: - Իր տան գործակալը՝ Բուբան, աւելի արթուն գտնեց, համոզեց Լիպարիտին ու կապեց իր դստեր՝ «ամենօրհնեալ եւ գեղեցիկ» **Ասփայի** հետ, որի համար Իւանէն զայրացաւ, ապա լուեց, թողնելով երիտասարդին Սիւնեաց կողմերի իշխանութիւնը: Այդ ամուսնութիւնից ծնեցին հինգ որդի, որոնցից մէկը Տարսայիճն էր: Սիւնեաց պատմիչի հայրը², իսկ Ասփան վախճանեց 1263-ին³: Այսպէս Օրբելեան տոհմը, հաստատուում էր ու շաղուում էր հայերի հետ շնորհիւ մեր Պաթունին եւ Սիւնեաց խաւարած աշխարհում վառում էր նոր ու պայծառ մի ճրագ:

Վրացիների հետ խնամութեան համեմատաբար ցանցառ օրինակներն են սրանք, որ եկեղեցական բաժանումից⁴ յետոյ ենք գտնում, որ երեւում է թէ բնական արգելք էր կազմում ընտանեկան միութեան: Արդէն քաղկեդոնացիների հետ ամուսնութեան արգելքներ էլ եղել են մեզ մօտ, թէպէտ ոչ միշտ յարգւած⁵: Կիլիկիան կրօնական արգելքը բոլորովին վերցրեց ու միացաւ արեւմտեան եկեղեցու հետ⁶, ուստի իր խնամիական կապերն էլ աւելի բազմաթիւ են արեւմտեան իշխանների հետ:

1. Օրբ. 279: — 2. Հյո. 382: — 3. Աստ՝ 56: — 4. Աստ՝ 194, 221-2: — 5. Աստ՝ 107, 207: — 6. Օրբ. 280-85: — 7. Աստ՝ 222: — 8. Աստ՝ 170:

1. Աստ՝ 171: — 2. Օրբ. 287-91: — 3. Օրբ. 305: — 4. Աստ՝ 144: — 5. Աստ՝ 372: — 6. Աստ՝ 290-91:

Ը.- *Երուսաղէմի գահի վրայ*.- Այնտեղ քրիստոնեայ թագաւորութիւնը հաստատուեց 1099 թւականին. երբ առաջին խաչակիրները գրաւեցին այն արարներից եւ իրենց երոպացի քաջ պետին՝ Գոփրեդին. եւրոպացի ազգով. թագաւոր կարգեցին՝ Մի գահ. որ կանգուն մնաց 88 տարի. մինչեւ Սալահատինը տապալեց այն։ Այդ շրջանին Հայաստանն երեք թագուհի ընծայեց Ս. քաղաքին. *Արտա, Մորփիա եւ Ռիթա*։

1.- Գահակալութեան երկրորդ տարում մեռաւ Գոփրեդն եւ ազատանին նրա յաջորդն ընտրեց եղբորն ու Եղեսիայի կոմս Բալդէինին (Ա)¹. որին հրաւիրեց ու մեծ ընդունելութիւն կազմակերպեց եւ նոյն տարւոյ ծննդեան տօնին թագաւոր պսակեց։ Նրա կենակցի՝ հայազգի *Արտաշէ*². կոմսական պսակը փոխեց զշխոյականի։ Նորընտիր արքան հետզհետէ ազատեց Պաղեստինի քաղաքներն ալլազգիների ձեռքից։ Եգիպտոսի թագաւորն, որին պատկանում էր Պաղեստինը. գայրացած՝ հօր գորութեամբ յարձակեց Բալդէինի վրայ. որ թէպէտ իրենից աւելի թոյլ. բայց յաջողեց ջախջախել ու ցրել նրա բանակը։ Իր անձն ապահով զգալով. արձակեց զօրքերը։ Թշնամիներն օգտւեցին այդ անխոհեմութիւնից։ Նորից կազմեցին ու խուժեցին Բալդէինի վրայ. որ մահացու հարւած ընդունելով իր սակաւաթիւ զօրքերի վրայ. մազապուրծ փախաւ. հասաւ Երուսաղէմ. զօրացաւ ու նորից սկսեց իր յարձակումները³։

Արքան մարմնեղ ու բարձրահասակ մարդ էր. ասում է Տիւրոսի եպիսկոպոսը՝ Վիլլերմոսը։ Մազերն ու մօրուքը թուխ. սպիտակամորթ. արծաթիթ. ծանրաբարոյ եւ հանդարտախօս. բայց ստրուկ հեշտախտութեան⁴. ի դժբախտութիւն Արտայի։ Ամուսնութիւնից եօթ տարի յետոյ (1104-ին) արձակեց. ասում է նոյն պատմիչը. իր օրինաւոր կնոջ՝ հակառակ եկեղեցական կանոններին. «առանց ծանուցելու պատճառը. առանց համոզման եւ առանց խոստովանութեան» կնոջը. եւ բռնադատեց հաւատաւոր դառնալ Ս. Աննայի մենաստանի մէջ. որտեղում երբեմնի Պրոպատիկէ աւագանն էր։ Այնտեղ երեք կամ չորս աղքատ կանայք եւս կային. նւիրւած հոգեւոր կեանքին. որոնց կենցաղը դիւրին դարձրեց արքան Արտայի պատճառով։ Արձակման մասին զանազան զրոյցներ կային։ Ըստ որոշների՝ թագաւորի նպատակն էր աւելի ազնւական եւ հարուստ մի կին ունենալ. դարմանելու համար իր տնտեսական անձկութիւնն եւ ըստ ուրիշների՝ որպէս թէ թագուհին թերանում էր ամուսնական հաւատարմութեան նկատմամբ։ Այս վերջին պարագային՝ որպէս ապաքէն նախ Բալդէինն ինքն իրեն պէտք էր արձակէր։ Մինչեւ իսկ պատմիչների անմիաբանութիւնը չի ապահովում հայուհու յանցաւոր լինելը։

1. Աստ՝ հմ. Ժ. 1: — 2. Աստ՝ 400: — 3. *Հմեք. Ե*, 864-866: — 4. Վիլլ. 402-3:

Սակայն յայտնի է. որ Արտան չհաշտեց մենաստանի որմերի հետ. թէպէտ սկզբից կրօնաւորաբար եւ պատուով ապրեց այնտեղ։ Պատուակելով խնդրեց զնայ Կոստանդնուպոլիս իր ազգականների մօտ. որպէս թէ կուսանոցի համար նպաստ հաւաքելու։ Այդպէս մեկնելուց յետոյ. «կատարեց. ասում է նոյն պատմիչը. անպարկեշտ ու անմաքուր գործեր։ Վանական զգեստը հանեց. անձնատուր եղաւ ամէն անցորդի. չակնածելով ոչ իր պատուից եւ ոչ արքայական բարձրութիւնից. որ ունեցաւ⁵»։ Իսկ Բալդէինը շարունակեց իր յաղթանակներն ու տիրապետութիւնը։ 1113-ին խնդրեց Սիկիլիայի ամենափարթամ ալրի կոմսուհու՝ Աղեյադի ձեռքը։ Նրա հետ երեք տարի կենակցեց։ 1116-ին ծանրապէս հիւանդանալով ու մահանալուց կասկածելով՝ զղջաց եւ ըստ իրեն ասած խորհրդին նրան արձակեց⁶. ապացոյց՝ այն որ Արտան ապրում էր դեռ. ուստի երկրորդ պսակն անվաւեր էր համարւած։ Իսկ երկու տարի յետոյ արքան իսկապէս մեկնեց աշխարհից։

Ստոյգ է Տիւրոսի եպիսկոպոսի տւած տեղեկութիւնը նրա հայ կենակցի վերջին ապանելիվարքիմասին. թէ նախորդ ամբաստանութեան պէս արդիւնք է հակառակասէր զրոյցների. որոնց պատճառն էր նրա փախուստն։ Ի՞նչպէս նրա բարեպաշտ հայրը՝ Թորոս Ա-ն. որ այդ շրջանին շխուժէր Կիլիկիայում⁷. կարող էր թոյլ տալ այդպիսի մի նախատինք իր տոհմին եւ անւանը։ Արդարեւ անհաւատալի է թոււմ այդ պատմածը։ Հայ բարքերի դէմ երգիծական նպատակ է ցոյց տալիս նաեւ ՅՎ. Վիտրեցու պատմածը՝ թէ Թորոսն իր դուստրը տալու համար պայման էր դրել փեսային՝ անճեցնել մօրուսը. որ սոփորական էր հայերի մէջ եւ նա մի օր լուր է ուղարկում աներոջը թէ պարտական մնալով ստիպւած է սափրել յայտերը։ Թորոսը շտապում է 33.000 բիզանդ ոսկի յղել եւ աղաչել. որ դուստրին խնայի այդ նախատինքը⁸։ Այս երգիծանքը կերտող միջնադարեաններից ամէն խեղում կարելի էր ակնկալել եւ մենք վերապահութեամբ ենք լսելու դրանք։

2.- Վիլլերմոսը պատմում է՝ թէ Եղեսիայի կոմսը՝ Բալդէին (Բ). որդի Ռեթելի կոմսի Հուգոնի. եւ փառաւոր ու բոլորի կողմից զովւած մի մարդ. բարեպաշտ. իր ժողովրդի քաջ առաջնորդ եւ երկիւղալի թշնամիների համար. լինելով ամուրի՝ ամուսնացաւ (1102-ին) մեծ օփառ ունեցող *Մորփիայի* հետ. որը Մելետենոյ կոմսի՝ Գարրիէլի դուստրն էր. որ «ազգով. յեզուով ու հանդերձով հայ էր եւ հաւատով յոյն⁹», - Մտ. Ոււհայեցիից *Քաւրիլ* կոչւած յունական հնչիւնով. - եւ որ 1096-ին *Քլիմասյանի* յարձակման ժամանակ «ամենայն քաջութեամբ կանգնելով ընդդէմ սուլթանի», ամօթահար իր աշխարհը վերադարձրեց¹⁰։

1. Վիլլ. 451-52: — 2. Նոյն՝ 506: — 3. Աստ՝ 101: — 4. Միս. 47, Ժն. 4: — 5. Վիլլ. 437: — 6. Ոււհ. 306:

Մեր առջև ունենք ուրեմն հարազատ հայ մի րնտանիք եւ յանձին Մորփիայի՝ գոտ մի հայու հու։

Առաջին խաչակրութեանը մասնակցել էր Բաղդինն, որին վիճակել էր Եղեւթան, յաջորդելով վերոյիշեալ համանուն ազգականին, երբ Երուսաղէմի թագաւորն եղաւ նա։ 1104-ին Բաղդինն եւ իր գինակիցները յարձակում կրեցին Սարակինոսներէյ։ Նրանց նախ յաղթեցին, յետոյ պարտեցին։ Եղեւթոյ կոմսը գերի բնկնելով նրանց ձեռքը, տարւեց Մուսուլ։ Այնտեղ չորս տարի մնաց եւ մեծ փրկանքով ազատեց (1108-ին)։ Այդ բոլոր արկածներում, որ վերջինները չեղան, Մորփիան տառապեց հոգեպէս ամուսնու հետ, բայց իր տաղանդները հեշտութեամբ մոռացաւ, երբ 1118-ին Երուսաղէմի թագաւորը՝ Բաղդին Ա վախճանելով, նրա հրամանով Ս. քաղաքի գահի վրայ գնաց բազմելու ամուսնու հետ, որ յաջորդ տարում գատկի օրը գլխին հանդիսապէս ընդունեց թագր Բեթղէհէմի մէջ։

Սկսած իրենց միութիւնից, հետզհետէ նրանց ամուսնական յարկը զարդարեցին չորս զուստրներ, որոնք յիշուեմ են *Մելիսանդն*՝ որ մի օր նստելու էր հայրենի ու մայրենի աթոռի վրայ՝ Անգերսի՝ կոմսի՝ Փուլկիի հետ. *Ալիծն*՝ որ հարսնութեան գնալու էր Անտիոքի Բոհեմոնդ իշխանին. *Հոտիարտն*, որ կեանքը կապելու էր Տրիպոլիի Ռայմոնդ Ա կոմսի հետ² եւ վերջինս *Իւէտը* (կամ *Ճաւիէ*)³, որ հիմնելու ու մտնելու էր Բեթանիայի Ս. Ղազար կուսանոցը, վկայ հանդիսանալու այն բարեպաշտութեանն, որ իշխում էր հայրենի տանմէջ եւ որի կարեւորագոյն բաժինը պատկանում էր անկասկած իր հայածին մօրը։

Բաղդինը հազիւ էր սկսել իր նոր պաշտօնը, հարկադրւեց Ագոսի եւ ապա Անտիոքի մօտ ընդհարումներ ունենալ արաբների ու Սարակինոսների հետ, որոնց խորտակեց ու ցրեց։ 1122-ին երբ նորից ընդհարում էր նրանց դէմ, յանկարծահաս յարձակում կրելով գերի բռնեց ու բանտարկեց իւարբերդի ամրոցում։ Երուսաղէմն ի լուր այդ դժբախտութեան մեծ վիշտ ապրեց։ Քիչ յետոյ իմացեց, որ ծալուած յիսուն հայեր մտնելով բերդը պահակագունդը կոտորել եւ ազատել էին իրենց փեսայ թագաւորին ու միւս գերիներին, բայց այլազգիներն իսկոյն վերադարձել ու պաշարել էին բերդը։ Այն ժամանակ ասպետների մի բազմութիւն շտապեցին գօրք հաւաքել Եղեւթայից եւ Անտիոքից եւ մինչ շտապում էին օգնութեան հասնելու, յսեցին բերդի անկումը, հայերի կրած կոտորածն եւ արքայի փոխադրութիւնը իսառանի ամրոց։ Յուսաբեկ վերադարձան Երուսաղէմ, որտեղ ստիպւեցին ճակատել Ասկաղոնի Սարակինոսների դէմ, որ եկել ու պաշարել էին Յոպպէին, պղտոր ջրում որսալու

նպատակով, բայց ծանր հարւած ընդունեցին ու կորակոր փախուստի դիմեցին։ Իսկ վենետական տորմիդր Դոմինիկոս Միքիէլի գլխի առաջնորդութեամբ ծովից հասաւ ու խորտակեց մահմեդականների նաւերը, որ փախուստի էին դիմում։ Մորփիան ամուսնու գերութեամբ համակեց նոր վշտով, մինչեւ նա փրկանքով երկու տարուց յետոյ վերադարձաւ (1124), եւ շարունակեց իր պատերազմները, այլազգիներին խալառ հալածելու համար քրիստոնեաների սահմաններից։ 1131-ին էլ կնքեց իր կեանքը։ Մեռնելուց առաջ հագնելով Ս. Գերեզմանի եկեղեցու կանոնականաց համազգեստը եւ թաղւելով նոյն տաճարի մէջ։ Այս ամէնը մեզ աւանդում են Վիլլերմոսն եւ ուրիշներ¹։

Հոգեպէս ու քաջութեամբ բարձր մի կենակցի էր վիճակւած Մորփիային, մինչ իր գործունէութեան ու վախճանի մասին ոչինչ ենք իմանում պատմիչներից։

3.- Երուսաղէմի երրորդ - բայց տիտղոսաւոր - հայ թագուհին մեծն Լեւոնի երէց դուստր՝ *Ռիթան* էր։ Բրիենի կոմսերից նշանաւոր է Յոհանն՝ Բ Եղլարդի երրորդ որդին, որ որոշ ժամանակ փոխանորդաբար վարելուց յետոյ հայրենի գաւառը, Ս. քաղաքի թագաւորութեան պարոնայքը նրան հրաւիրեցին իրենց հանգուցեալ Լիւսինեան Գուրդոն արքայի մանկամարդ դուստրի՝ Մարիամ թագուհու փեսայութեանը։ Գնաց հասաւ Յոհան Ակքովի (յետոյ կոչւած Աքքա կամ Ս. Յոհան Ակրայի եւ այժմ Ակրա), Սիւրիայի քաղաքը, ուր այդ չըջնաւ Երուսաղէմի խախտւած գահն էր հաստատւած։ Ընդունեց նախ ամուսնութեան եւ յետոյ արքայութեան պսակները Տիւրոսի մէջ 1210 թականին։ Մարիամը հազիւ երկու տարի ապրեց նրա հետ ու մեռաւ։

Յոհանի խորհրդով նորոգել դշխուհու գահը, անտեսեց բոլոր լատին արքունիքները եւ հայեացքը դարձրեց Հայոց հօր Առիւծի տանը, ուր ծաղկում էր Ռիթան։ 1214-ին, ասում է Կիլիկիայի Տարեգիրքը, «յետոյ Լեւոն թագաւորն իր դուստր Ռիթային Երուսաղէմի թագաւոր ձեռնին, որ սկայաձեւ եւ աստուածապաշտութեամբ կատարեալ, քաջամարտիկ եւ արիագոյն պատերազմում միայրէր»։ Առայս Հիւանդանոցի ասպետների առաջնորդն նաւերով եկաւ «Աքքայի գետաբերանն՝ Տարսոնի եւ ամուսնութեան պայմանը կապեցին մայստուն եւ թագաւորը (Լեւոն) եւ առնելով տարան պսակեցին Աքքայում²»։ Ռուրինեանը դուստրին արքայաւայել ճոխութեամբ օժիտ տւեց³։ Հերակլես կայսրի պատմիչն՝ *Ստեփանին*, կոչում է հարսնացուն⁴, որ երկանուն է թուում, մինչ Եռնուլն անանուն է թողնում⁵։ Մեր օրիորդը հօր կողմից անտեսւած, մօր մեղքերի պատճառով⁶,

1. Angers: — 2. *Հնգ. հյգ. Ա.*, 177: — 3. Անդ:

1. *Պամ. խղ. Ա.*, 443-44 եւն. Գ, 409, 443 եւն. Դ, 254, 614 եւն. *Հմեց. Ե.*, 866-68. *Սխ.* 47. Ծն. 5: — 2. *Տրգ. Կիլ.* 306: — 3. *Աստ.* 34: — 4. *Հրկ.* 313 եւն: — 5. *Եռն.* 411: — 6. *Աստ.* 48:

իր երջանկությունը պահելու չզնայ Ակփայի այդ վաթսուսվեցամեայ իշխող կենակցություն մէջ:

Յոհաննի մեծությունը եւ իր գահի նախկին փառքին տենչացող. իր շուրջ հաւաքեց թագաւորներին եւ իշխանների մի բազմություն. մեծ ասպատակություն կազմելու համար Եգիպտացիների դէմ. որ Երուսաղէմը գրաւած էին պահում: Երկար ժամանակ պաշարեց նախ Դամիատա քաղաքը (1219-ին). որ Եգիպտոսի մուտքն իր առջեւ բացում էր. բայց նախանձն. որ իր պինակիցներն ունեցան իր հանդէպ. խափանեց նրա ծրագիրը: Նոյն տարում մի նոր բախտախնդրություն ձեռնարկեց: Երբ նրա աները՝ մեծն Լեւոնը. վախճանեց. գահը թողնելով կրտսեր **Ջապէղին**. Յոհաննի մտածեց. որ յաջողութեան իրաւունքը պատկանում էր նրա անդրանիկին՝ Ռիթային: Հետեւաբար Կիրիկիայից գահի վրայ բազմեցնել ուզեց իրենց դեռարոյս որդուն՝ Կոստանդինին եւ ինքը խնամակալ լինել նրան: Այս նպատակով խնդրելով եւ ընդունելով նաեւ Ոսորիոս Գ պապի հաւանութեան գիրը. սակայն չհասաւ նպատակին¹: Ըստ Սանուդոյի Յոհաննի անձամբ գնաց Կիրիկիա այդ գործի համար եւ մինչ խորհում էր կնոջն էլ այնտեղ բերել. թագուհին մեռաւ եւ տասնհինգ օր յետոյ նաեւ որդին. ինչպէս գրում է Հերակլի պատմութիւնն եւս. որի տարբեր մէկ ընթերցածն ասում է դուստրը մանուկ Եռնուլի հետ եւ Ռիթան որպէս թէ խափանելու համար նրա գահակալութիւնը. մտածում է թունաւորել նրան: Թագաւորն իմանալով զայրացած կօշիկի խթանով այնքան հարւածում է կնոջն. որ մեռնում եւ ինքը ձեռնունայն վերադառնում է²: Սակայն պատմիչների անմիաբանութիւնն իսկ անհաւատալի է թւում երկու կողմին վերագրւած այդ անգթութիւնը: Միջին դարը հաճոյք էր զգում վէպեր ստեղծելու մէջ: Երկու տարի յետոյ Թագաւորն երրորդ անգամ ամուսնացաւ: Եգիպտացիների դէմ իր պատերազմը շարունակեց. որը իր անյաջողութեամբ վերջացաւ: Եւ իր ծերացած սրտի վերջին միթարութիւնն եղաւ Բիւզանդիոնի թագն իր գլխին ընդունելը 1230-ին եւ իր յաղթանակը Նիկիայի նախանձոտ յոյն կայսեր ՅՏ. Վատակեսի դէմ. որի պտուղն երկար չկարողացաւ վայելել. վախճանւելով 1236 թւին³:

Թ.- Կիպրոսի գահի վրայ. Երուսաղէմի պանդխտական գահն 1192-ին Ակփովից փոխադրւեց Կիպրոս. ուր յաջորդաբար իշխեց պատմութեան մէջ նշանաւոր անգլիացի Լիւսինեան տոհմը մինչեւ 1489-ը. եւ որի գահակալները կրում էին կղզու եւ միանգամայն Երուսաղէմի թագաւորութեան տիտղոսները: Երկու հայուհի եւս սրան նւիրեց Կիրիկիան. **Թեֆանդին** եւ **Յիսիին**. իսկ երրորդն էլ **Ջապլուն**. իրրեւ տիկին

Տիւրոսի եւ ապրելով Կիպրոսի մէջ: Նրա կենսագրութիւնը ճոխ է օտար պատմիչների մօտ եւ հայուհու ժիր գործունէութեան կատարեալ ծանօթութիւնն է տալիս մեզ: Վերջապէս Կիպրոսի մէջ ապրեց ու գործեց չորրորդ հայուհին էլ՝ **Յիսիին**⁴. միսնների տոհմակիցը:

1.- Յիշեալ Լիւսինեաններից էր Ա Հենրիկն. որ իննամսեայ էր. երբ կորսնցրեց հօրը՝ Հուգոյին. եւ մնաց գանազան խնամակալների ձեռքում. մինչեւ 1229-ին ամուսնացաւ Մոնտսերրատի մարքիզի դստեր՝ Ալիսի հետ: Իրիկացի Յոհաննի հետ միացաւ՝ ընդդէմ Փրեդերիկ Բ կայսրի. որի մասին յետոյ խօսելու ենք: Մի պատերազմ. որ նախ ձախողեց. յետոյ յաջողութեամբ վերջացաւ: 1232-ին կենակիցը վախճանեց եւ հինգ տարի յետոյ (1238-ին). իրեն ամուսնութեան խնդրեց մեր Ա Հեթումի քրոջը՝ **Ստեփանիին**⁵ կամ ռամկօրէն **Թեֆանդին** եւ «նրան թագուհի պսակեց». ասում է Հերակլի պատմութիւնը: 1246-ին մի նաւատորմիղ օգնութեան յղեց Ասկադոն. Հիւանդանոցի ասպետներին. Սարակինոսների դէմ. որոնց տորմիղը փոթորկից ցամաք գցւեց ու խորտակեց գիշերով. հարկ չթողնելով քրիստոնեաներին բախւելու նրանց հետ:

Թեֆանոն կարճակեաց եղաւ եւ չգիտենք երբ կնքեց մահկանացուն: Ծանօթ են թագաւորի երրորդ ամուսնութիւնն 1250-ին. որ մեր օրիորդի հետ պսակելուց տասներկու տարի յետոյ էր եւ արքայի մահը՝ 1253-ին⁶: Նոյն տիկնոջ եղբայրն՝ Յոհաննէս արքեպիսկոպոսը. 1263-ին յիշում է մահանից յետոյ «գերջանիկ քոյրսն մեր **Գրեֆանա** արքայուհի զԿիպրաւսայ». եւ **Կալամալին**. որին յետոյ պիտի հանդիպենք: 1266-ին նորից «գրեֆանա զչիսոյ Կիպրաւսայ». նրան յանձնելով ընթերցողների աղօթքին⁴:

2.- Հեթումի ժամանակագրութեան լրացուցիչն⁵ տեղեկութիւններ ունի 1287 թւականից «Այս տարում պր. Թորոսի քոյրն ամուսնացաւ Կիպրոսի թագաւորի հետ⁶»: Այդ Թորոսն այդպէս սոսկաբար յիշւած իրրեւ յայտնի դէմք. անկասկած Բ Լեւոնի որդիներից մէկն էր. իշխանակից եւ ապա եղբոր՝ Բ Հեթումի. յաջորդը: Նրանց եօթը քոյրերից երկուսը վաղամեռիկ եղան⁷. իսկ երեքի կեանքը ծանօթ է⁸: Մնում են **Յիսիին** (ծն. 1266-ին) ու **Սպիլն** (ծն. 1276-ին). որոնց ընկերական վիճակի մասին տեղեկութիւն չունենք եւ նրանցից մէկն անկասկած արքայուհին էր: Բնականաբար առաջինն. որ այդ թւականին արդէն քսանեւմէկ տարեկան էր. մինչ երկրորդը հազիւ տաս տարեկան եւ բնական կարգով դեռ անյարմար էր ամուսնութեան:

1. Միս. 525: — 2. Հրկ. 349, 344. Եռն. 427: — 3. Հմմտ. Ը, 13-15:

1. Աստ՝ 172: 2. Միս. 75: 3. Հրկ. 360, 361, 367, 386, 392-401, 408, 433, 439, 441: — 4. Հմմ. 12: — 5. Աստ՝ 79-80: 6. Ժմ. Օշնի, 100: — 7. Աստ՝ 80: — 8. Աստ՝ 69, 368:

Իսկ Կիպրոսի գահի վրայ այդ ժամանակ նստում էր Հենրիկ Բ-ն, որ 1285-ին յաջորդեց իր հանդուցեալ եղբորորդուն՝ Յոհաննուն, միամեայ թագաւորին: Հետեւեալ տարւոյ վերափոխման տօնին, Տիւրոսի մէջ, պսակեց արքայական թագով¹: «Անդրձովեան տոհմերն» ոչ Լիւսինեանց եւ ոչ Ռուբինեանց ազգահամարի մէջ այդ Հենրիկի կինը յիշած չէ², ուստի մեր ժամանակագրի այդ տեղեկութիւնն ոչ միայն չի հերքում, այլ արժեքաւոր է: Նոյն ինքն Հենրիկի մէկ կտակագրի մէջ (1306-ից) իբր հաստու նշանակած են՝ իր մայրը, քոյրերն ու ազգականները, իսկ կինն եւ որդիներն ոչ³: Ակներեւ է, որ Ֆիմին նախան ամուսինն անգաւակ մահացել էր: Ամուսինն, որ Կիլիկիայում աքսորւած էր (1310-ից), ազատելուց յետոյ կրկին ամուսնացաւ⁴ եւ իր տկարութեան պատճառով անգաւակ թողեց երկրորդ կնոջն՝ *Կոստանդիային* էլ, ինչպէս վկայում է նրա եղբայրն՝ Արագոնի Թակոր թագաւորը: Բայց տիկինն, որ Հենրիկից յետոյ դեռ մանկամարդ էր, երկրորդ անգամ ամուսնացաւ մեր Դ Լեւոնի հետ⁵, նրան եւս անժառանգ թողեց:

Թորոսն իր քրոջը Հենրիկին տալու ժամանակ, նրա *Մարկրիտ* քրոջ հետ էլ ինքն էր ամուսնացել⁶: Կիպրոսի այդ տէրը լուսնոտութեամբ վարակւած ու անդորրութիւն սիրող, շատ զրադեց երուսաղէմեան սահմաններով, որոնք իր համար տազնապի աղբիւր էին, ուստի ամփոփեց կղզու մէջ, սիրոյ վարչութիւնը յանձնելով իր քեռուն՝ Փիլիպպոս իրինացուն: Սակայն Կիպրոսի մէջ Սարակինոսների սուլթանը՝ Քելաւուն, իրեն հանգիստ չթողեց: 1287-ին գրաւեց նրա մնացած քաղաքներից Լաւդիկէն եւ երկու տարուց յետոյ Տրիպոլիսը: Հենրիկը համակերպեց իր բախտի հետ եւ թշնամու հետ տասնամեայ զինադադար կնքեց⁷: Բայց իր ողբերգութիւնն այդպիսով չվերջացաւ:

Ժ.- Տիւրոսի տան մէջ. — 1. — Նոյն թւականին՝ յիշեալ Փիլիպպոսի պաշտօնը Հենրիկը յանձնեց իր կրտսեր եղբորը՝ Ամորիկին կամ Ալմերիկոսին, որ Տիւրոսի (կամ Սրոյ) իշխանն էր, հին Փիւնիկի նշանաւոր քաղաքներից մէկը էր, Սիրիոյ ափերի վրայ, եւ այնտեղ էր նստում⁸: Քաղաքը 1124-ից եգիպտացիների ձեռքից գրաււած մի կոմսութիւն էր՝ Երուսաղէմի թագաւորութեան ներքոյ եւ տէրերը փոփոխական: Սուրբ քաղաքի վախճանը հետզհետէ մօտենում էր եւ արքան օգնութեան կոչ յղեց արեւմուտք, որ միայն Նիկողոս Դ պապը պատասխանեց նրա կոչին, պատրաստեց ու յղեց վենետիկեան մի տորմիդ: Հենրիկին խրախուսեց Ս. քաղաքի արքայութեան մնացորդը Սիրիոյ մէջ իսպառ չկորցնել: Բայց իզուր, 1291-ին քրիստոնեաների մի անխոհեմ

վարմունք բաւական եղաւ Քելաւունուն խցելու զինադադար եւ սկսեց մի բանակ ուղարկել գրաւելու նախկին արքայանիստն՝ Ակքովն: Ինքը մեռաւ եւ որդին՝ Մելիք Աշրափ խալիլը, շարունակեց արշաւանքը:

Ամորիկը բերդում ամրացած էր, իսկ քրիստոնեաներն իրար հետ անմիաբան, ջանում էին որքան հնարաւոր էր զիմադրել: Ամորիկը եղբոր մօտ շտապեց, որը վտանգւած քաղաքին օգնութեան գնաց, բայց նրա փրկութիւնից յուսահատւած, զիշելով մեկնեց Կիպրոս եւ Ակքովն ընկաւ եգիպտացիների ձեռքը: Կալիփան անձնատուր եղաւ, տիրացիները լքելով իրենց քաղաքն, անցան Կիպրոս: Սիդոնը նրանց օրինակին հետեւեց. Բերութիւնը նոյնպէս ընկաւ թշնամիների հարածներից: Կարմեղեան յեռան բերդն ու Տորտոս կղզիները նմանապէս նւաճեցին: Այս բոլոր անկումներն արագարար իրար յաջորդեցին եւ Երուսաղէմի թագաւորութեան սոսկ անունը մնաց Կիպրոսի գահի վրայ⁹: Հենրիկը «չառ խոհական անձնաւորութիւն, արդար թագաւոր ու բարի քրիստոնեայ», ինչպէս վկայում է Բուստրոնը², համբերաց այդ բոլոր ձախորդութիւններին, որոնք նպաստեցին իր վարկաբեկութեանը, մինչ կրտսերն՝ Ամորիկը, գնալով շահում էր ժողովրդի սէրը:

Զգիտենք 1293 թւականին արդեօք *Ֆիմի* թագուհին դեռ ապրո՞ւմ էր, երբ Կիպրոսի արքայական տնում երեւաց երրորդ հայուհին՝ *Ջապլունը* (կամ *Ջապէլ*), նոյն թագուհու քսանամեայ կրտսեր քոյրը³, հարսնութեան գալով նոյն Ամորիկին⁴ եւ տիտղոսաւոր տիկին նւաճւած Տիւրոսի: Նրան մի կարեւոր դեր էր պահւած նոյն արքունիքում: Պսակը չթեղութեամբ կատարեց Սոոյ մէջ⁵: Եւ այս առթիւ իր եղբայրը՝ Հեթումը, որ կրօնաւոր դառնալով գահից հրաժարւել եւ թողել էր Թորոս եղբորը, նոյն հարազատի թախանձանքով, նոր քեռայրի եւ ուրիշ հայ եւ եւրոպացի իշխանների, կրկին յանձն առաւ աշխարհիկ իշխանութիւնը, նւաճելով որոշ իշխանների լարած դաւն իր դէմ⁶: Ջապլունն Ամորիկի յարկը զարդարեց հինգ կորիւններով՝ Հուգօ, Հենրիկ, Գուրիդոն, Յոհան, Բոհեմոնդ⁷ (կամ Պեմունդ) եւ *Աքնէս* աղաւնով⁸, որ յետոյ իր Թորոս քեռու գաւալի՝ Գ Լեւոնի հետ, նստելու էր Ռուբինեանց գահի վրայ եւ նրա *Անաւթ* գուգակցու հետ, որ խամրեց զեռարուսիկ⁹:

Սակայն Տիւրոսի նախկին տէրը դրանով չբաւականացաւ: Թագաւորն հիւանդ եւ անկարող էր կառավարելու եւ Ամորիկի թելադրութեամբ իսկ աւագանին 1306-ին գլուխ բարձրացրեց եւ պահանջեց տէրութեան վարչութիւնն յանձնել եղբորն: Կիլիկիայի

1. Մաս. Ա, 475, 480: — 2. Տոհմք, 444, 445: — 3. Մաս. Բ, 101: — 4. Բուս, 249: — 5. Մաս. Գ, 718, աստ՝ 46: — 6. Պատմ. Բք, 212, Տոհմք, 445, աստ՝ 69: — 7. Մաս. Ա, 481-84: — 8. Մաս. Ա, 485:

1. Անդ՝ 495-98: — 2. Բուս, 135: — 3. Աստ՝ 84: — 4. ժմ. Օչնի, 100, Պատմ. Բք, 212, Դրդ, 27: — 5. Չմչ, Գ, 293: — 6. ժմ. Օչնի, 100-1: — 7. Դրդ, 27: — 8. Բուս, 184: — 9. Հյոյ, 545:

արքայի գլխատուն ու քույր ծածուկ լաժին չունէլ ր արդեօք այդ գործի մէջ, որ ամուսնու եւ իր համար ապահովում էր ներկայում գործնական եւ ապագայում իրական մի թագաւորութիւն: Հենրիկն ընդդիմացաւ, բայց վերջիվերջոյ հարկադրեց տեղի տալ¹ դաշինքով, որի պատճէնը մինչեւ հիմա մնում է²: Ամորիկը իր պատուի համար հանդէսներ կազմակերպեց եւ ապա առեւտրական մի գաշինք կնքեց Վենետիկի հետ³: Չար քսուները նրան գրգռեցին արքայի դէմ, գրպարտելով թէ նա աշխատում էր վարչութիւնը նորից իր ձեռքը վերցնել եւ կասկածոտ Ամորիկը հսկողութիւն հաստատեց նրա բնակարանի շուրջ⁴:

Այստեղ ասպարէզ է գալիս Հեթում պատմիչը, Կոռիկոսի տէրն եւ Հայոց սպարապետը, - հուսկ վանական յատին մի մենաստանում Կիպրոսի մէջ⁵, - նոր կերպարանքով: Մաքերասը, յոյն ժամանակագիրը ԺԵ դարի, նրան նկարագրում է «մի չար մարդ, Հայաստանից աքսորւած» Հեթում արքայի դէմ կատարած ապիրատութիւնների եւ նրա ու Թորոս եղբոր միջեւ նիւթած բանասարկութիւնների պատճառով եւ թէ Բ Հենրիկն ընդունել ու խնամել էր նրա կնոջն ու զաւակներին⁶: Նոյն իմաստով, բայց աւելի մեղմօրէն է խօսում նրա մասին Բուստրոնն, ասելով թէ նա Հեթում արքայի հակառակորդ եւ «Հայաստանից փախստական, եկաւ Կիպրոս եւ եղբայր եղաւ Պիսկոպիայի» մենաստանին⁷: Մեր պատմութեան մէջ չունենք - եւ աւելի այնտեղ էր գտնելու - նրա նենգութիւնների, աքսորի կամ փախուստի յիշատակութիւնը եւ կիպրական կարկատան է թւում այդ ամէնը:

Արդ ըստ Մաքերասի, Կոռիկոսի տէրն է լինում Ամորիկանին գրգռողն եղբոր դէմ եւ ըստ Բուստրոնին, նա Տիւրոսի նախկին տիրոջ խորհրդակիցներից մէկն էր եւ զնաց Հռոմ որպէս դեսպան ու թագաւորի պատւիրակների հակառակը վկայեց, որ հասել էին բողոքելու Կղեմէս Ե-ին թէ Ամորիկ միայն արքայի անունն էր թողել եղբորը: Հեթումը թէպէտ մեծարեց բոլորի կողմից, բայց Հենրիկի իրաւունքը պապի կողմից տրւեց: Մինչ այն Ամորիկը իր հսկողութիւնն եղբոր վրայ աւելի խստացրեց, մինչեւ ստիպեց նրան մի երկրորդ դաշնագրով իրեն թողնելու ցկեանս կղզու վարչութիւնը⁸, այս եղաւ 1307 թիւն: Իսկ յաջորդ տարին արքայի կողմնակիցների դէմ աւելի խիստ դարձաւ եւ գլխաւորներին Փիլիպոսին⁹ ու Բադին իբրինացիքն աքսորեց Հայաստան¹⁰:

Նոյն տարւայ մէջ մեծ ողբերգութիւն պատահեց Կիլիկիայում: Թաթարների Պիլարդու խանը մի ստլար բանակով այնտեղ եկաւ չար նպատակով: Հեթում արքան,

այդ ժամանակ լոկ գահի խնամակալ, զգալով վտանգն օգնութիւն խնդրեց իր քեռայր՝ Ամորիկից: Թաթարն երբ լսեց, փութաց նենգութեամբ հասնել նպատակին: Բարեկամութեան դիմակով Հեթումին, նրա եղբորորդուն՝ Լեւոն Գ արքային, Օշին սպարապետին եւ ուրիշներին հրաւիրեց իր մօտ եւ բոլորին խողխողեց: Հեթումի եղբայրներն՝ Օշինն եւ Ալինախը վրէժխնդրութեամբ լցւած եւ Կիպրոսից հասած օգնութեամբ, զօրացած (1000 զինուոր եւ 300 ձի), պատրաստւում էին պատժել դաւաճանին, որն զգալով վտանգը, շուտով հեռացաւ եւ Օշինը հայրենի գահին նստեց: Եղբայրը՝ Սմբատը, որ Կոստանդնուպոլիս էր վտարւած¹, երբ աղէտայի լուրը լսեց, կամեցաւ որսալ պղտոր ջրում, ուստի հաւաքելով յոյներին, զնաց պետութիւնը գրաւելու: Հասնելով Գաստրիայի նաւահանգիստը, իմացաւ եղբոր թագաւորելը, զգաց, որ աւելորդ ու վտանգաւոր էր առաջ տանել իր արշաւանքը: Բիւզանդացիներին արձակեց եւ զնաց Փամագոստա, ուր Զապլունն ընդառաջ գալով ուրախութեամբ ընդունեց իր խեռ եղբորը: Տարաւ Նիկոսիա, հիւրընկալեց իր տնում, ծանօթացրեց աւագանուն ու թագաւորին: Այդպիսով նրան հեռու պահեց Կիլիկիայից ու մարել տւեց տիրապետական ցանկութիւնն, որ բոյն էր դրել նրա սրտում²: Մեր հայուհին Կիպրոսում նստած, ծառայում էր նաեւ իր հայրենիքի շահերին եւ բոցերի վրայ ջուր էր թափում, մինչ կրտսեր քույրը՝ *Ռիթան*, նոյն օժանդակութիւնը նախապէս մատուցել էր հայրենի տանը Կոստանդնուպոլսից³ եւ այդ ժամանակ թւում է ծածուկ աշխատանք է տարել Սմբատը:

Հետեւեալ տարում (1309) Օշինի արքունիքում ծանօթ մի հայուհի էլ երեւաց, բազմամեայ պատկառելի մի մայրապետ: Արքայի հօրաքույր *Յիւմն* Կիպրոսի կուսանոցի⁴ առաջնորդը: Եկել էր միջնորդելու, գործակցութեամբ միւս եղբորորդու՝ Ալիխանի հետ միասին, որպէսզի Օշինը քաղցրութեամբ ու պատուով պահէր յիշած երկու իրլինացի ազնականներին, որոնցից Փիլիպոսն իր թոռան՝ *Մարիամի*, ամուսինն էր⁵: Հասաւ նպատակին⁶: Այդպիսով կատարելով իր բազմածուկ ու բազմարդիւնք կեանքի վերջին գործն եւ հաւանօրէն գտնելով վերջին հանգիստն էլ մայրենի աշխարհում⁷:

Ամորիկն իր յաղթանակը լրացնելու համար, բնակութիւնը փոխադրեց արքունի պալատում ու գրաւեց եղբոր ստացւածքը: Եղբոր կուսակիցներից ուրիշ չորս ազդեցիկ ասպետներ եւս խարէութեամբ աքսորեց Հայաստան⁸: Ապա մտածեց՝ թէ հանգիստ

1. Բուս. 138-40: — 2. Առ. Մաս. Բ, 101: — 3. Անդ՝ 102: — 4. Բուս. 140-41: — 5. Աստ՝ 99-100: — 6. Մաք. 38: — 7. Բուս. 162, 141: — 8. Բուս. 151-53. Մաս. Բ, 110: — 9. Աստ՝ 389: — 10. Բուս. 158-60:

1. Աստ՝ 368: — 2. Բուս. 156-57, 161-62: — 3. Աստ՝ 368: — 4. Աստ՝ 172: — 5. Աստ՝ հմ. Ժը: — 6. Բուս. 161: — 7. Աստ՝ 173: — 8. Բուս. 181, 183:

իշխելու համար. հարկաւոր էր հեռացնել նաեւ արքային եւ այդ միտքն իրագործելու համար իր գործակիցն ընտրեց կնոջը: Զապլունը 1309-ին (հոկտ.) Նիկոսիայից մեկնեց երկու ազատների եւ իր չորս գաւակների ուղեկցութեամբ եւ երեք նաւերով հասաւ Կիլիկիա: Այնտեղում միաբանուած Հեթում պատմիչի հետ, խնդրեց ու համոզեց իր եղբորն՝ Օշինին, ընդունել Հենրիկ թագաւորին իրր կայանաւոր: Յետոյ իսկոյն վերադարձաւ Փամպոստա եւ նամակով ամուսնուն հաղորդեց, որ ինքն սպասելու է այնտեղ մինչեւ տալերոջ մեկնելը¹:

Յաջորդ (1310-ի) յունարի վերջին գիշերն էր: Ամորիկն իր միւս եղբոր ու մի քանի մարդկանց հետ մտաւ թագաւորի բնակարանն, որտեղ նա ննջում էր: Հենրիկի քոյրերը սարսափեցին եւ մայրը՝ Զապլյը, նաղեց: Ստիպեց թագաւորին անկողնուց հանեցին եւ խույ նրա բոցոքներին, պեխտները հագցրին, մի հեծեալ ջոկատով առաջնորդեցին դէպի ծովեզր, նաւ նստեցրին ու տարան Այաս: Այնտեղ էր եկել Հայոց արքայի կողմից եւ երեսուն հեծեալներով՝ Կոռիկոսի երիտասարդ տէրն՝ Օշինն, որ յաջորդել էր կրօնաւոր ծնողին՝ Հեթումին: Հենրիկը խոթող հայեացքով նայեց նրան, իրրեւ իր թշնամու գաւակին, եւ յուռ հետեւեց նրան: Ընդառաջ եկաւ Օշին արքան, ազնուութեամբ ու քաղցրութեամբ ընդունեց եւ յետոյ փակեց նրան Լամբրոնի ամրոցում, որ արդէն արքունի ստացւածք էր եղել²: Բոլոր արտաքին հաղորդակցութիւնը խզեց եւ յաճախ նրան ստիպում էր նրան հաւանելու Ամորիկի մնայուն վարչութիւնը: Մարտ ամսին պապի աւագերէցը՝ Ռայմոնդը, որպէս դեսպան Կիպրոս եկաւ եւ մեծ պատուով ընդունեց իշխանի կողմից եւ նրան համոզեց հաշտել իր հարազատ արքայի հետ: Այդ նպատակով գնաց Կիլիկիա, համոզելու նաեւ Հենրիկին:

Բայց Ամորկանն՝ այդ նոր Արեսաղոմի շահատակութեան վախճանը հասել էր արդէն: Եկաւ յունիսի 5-ի երեկոն: Նա ընթրիքից յետոյ, որ մի քանի ասպետներ եւ իր բարերարեալն ու մտերիմը՝ Սիմոն մոնտոլիփացին էլ մասնակից էին, երբ հիւրերը ցրւեցին, այս վերջինս միայն մնաց իշխանի մօտ եւ յանկարծ մի դաշոյն հանելով տասն հարւածներով խողխողեց նրան ու փախաւ: Առաւօտեան երբ իշխանն ուշացաւ դուրս գալու իր սովորական ժամին, բախեցին սենեակի դուռն եւ ձայն չկար: Գնացին որոնելու նրան Զապլունի սենեակում: Նա կասկածեց թէ գուցէ փախել էր, լսելով որ մի նաւատորմիղ էր հասնելու եւ ի նպաստ Հենրիկին էր գործելու: Ապա արեան հետքեր նշմարեցին: Վազեցին ու Ամորիկի սենեակի դուռը խորտակեցին եւ նրան գետնի վրայ արեան մէջ ընկած գտան³: Դիւրին է երեւակայել Զապլունի, գաւակների ու սպասաւորների սարսափը, լացն ու կոծը⁴:

Դաւաճանին փնտուեցին ու չգտան, որովհետեւ փախել էր Նիկոսիայից: Մի անձի վկայութեամբ՝ թէ նրան տեսել էր «Տիւրոսի Աստածածնի» (ըստ Բուստրոնի՝ «Ս. Ղազարի»⁵) մեր Հենրիկի միջոցով վերաշինուած կուսանոցի պատուհանին: Ամբոխը այնտեղ խուժեց, պահանջելով շարագործին: **Մարգարիտ** իրլինացին մայրապետն էր, **Յիսէայի** սպակաւանուհին եւ յաջորդը նրա վախճանից յետոյ⁶: Հարստահարութիւններ, մենաստանը կոտորածի ու հրդեհի մատնելու սպառնալիքը եւ մանր խուզարկութիւնն նրա մէջ, զորահար արեցին բոլոր կոյսերին: Մարգարիտը պապի նւիրակի պաշտպանութիւնը խնդրեց եւ փոթորիկը հանդարտեց՝ ասում են Ամադինն⁷ եւ Բուստրոնը⁸: Յաջորդ օրը փառաւոր մի թաղում կատարեց Ամորկանի համար, որ չորս տարի բռնակալել էր: Իսկոյն վարչութիւնը յանձնեց սպանածի եղբորն ու կամակատարին՝ Գոփոնին⁹: Միանգամայն արքայի մօր եւ նրա հակառակորդ ազատների մէջ պայման կնքեց, որ Հենրիկը ներելու էր նրան⁶: Մինչ այն, Զապլունն ամրացաւ իր պալատում, նախապէս եղբոր ուղարկած մարդկանց հետ, գրում է Ստ. Լիւսինեանը⁷:

Իսկ արքայի կուսակիցներն ու փամագոստացիները նրա վերադարձը պահանջեցին եւ այդ նպատակով պատւիրակ յղեցին ի Հայս: Օշինը պատասխանեց՝ թէ իմացել էր քեռայրի, քրոջն ու քեռորդիների սպանութեան լուրը եւ եթէ պատւիրակը կարողանար մի նամակ բերել Զապլունից, որ վկայէր իր եւ գաւակների ողջութիւնը, կայանաւորին նրան կը յանձնէր: Դեսպանը գնաց ու վերադարձաւ բերելով ցանկացած վկայութիւն⁸: Մինչ գործի կարգադրութիւնը, տիկին Զապլունը կասկածելով փամագոսացի ասպետների վրէժխնդրութիւնից, որոնք ամուսնու գրկանքներին էին ենթարկւել, պապի նւիրակի պալատը գնաց գաւակների հետ, տանելով թանկագին իրեղէններ: Առիթից օգտւելով, ասպետների խումբը դիմեց նւիրակին, խնդրելով օգնական կանգնի իրենց, եւ տիկնոջը գրել տայ իր եղբորն, որ թագաւորին շուտով ազատի սպառնալով, որ եթէ նրան մնաս հասնէր, տիկնոջն ու գաւակներին բռնի տանելու էին Կիլիկիա եւ սպանելու էին Հայոց արքային ազգականների աչքերի առջեւ: Բոլորը միասին պահանջեցին, որ Զապլունն ու տագրն աշխատեն Հենրիկին ողջ առողջ վերադարձնել, որովհետեւ իրենք պատճառ դարձան նրա աքսորմանը: Գուրդոնն ստիպւեց գիջել եւ հաշտեց մօր հետ⁹:

1. Նոյն՝ 184-85: — 2. Աստ՝ 67: — 3. Ըստ Մաքերասի՝ ճեմիշին մէջ, 39: — 4. Բուս. 188-99:

1. Նոյն՝ 211: — 2. Աստ՝ 172: — 3. Անյ. 144: — 4. Բուս. 211: — 5. Նոյն՝ 198. Դարդելէ վրիպակաւ Ամորիկ գրած. 37: — 6. Մաս. Բ. 112: — 7. Լիւս. 55: — 8. Բուս. 199-203: — 9. Բուս. 207-10:

Նւիրակի միջնորդությունները հաշտությունները ձեռք մեկնեցին նաև մայր թագուհին ու Ջապունը, որ փափագ յայտնեց գառակներով ի Հայս վերադառնալ թագուհին որդուն ազատելու համար, հակառակ խորհուրդ տուեց խոստանալով նրան իբր զուտոր պահել: իր մտքում անշուշտ որպէս պատանդ, - եւ գառակներին իբրեւ իր գառակներ: Առաջարկեց զրեկ եղբորն՝ արձակել կայանաւորը: Ջապունը խոստացաւ, բայց չկամութեամբ զանդաղեց: Այն ժամանակ թագուհին գրեց, - որ անհամբեր որդուն էր սպասում՝ յանուն ամբողջ Կիպրոսի եւ իր հետ կնքեցին այն բոլոր պարուններն ու բարձրաստիճան կղերը: Իսկ Տիւրոսի տիկինը մերժեց, պատճառելով թէ կնիք չունի: Բայց նոյն նպատակով ու ծածուկ մի նամակով երկու պատւիրակ յղեց եղբորը, որի հետ համաձայնել էր, որ իրեն գառակներով գաղտնապէս փոխադրէր Կիլիկիա եւ աքսորականին չարձակէր: Դեսպանները թագուհու նամակը տարան Օշինին, որ նախ չուզեց նրանց ընդունել, յետոյ առնելով ու կարդալով քրոջ թղթերը, խստութեամբ խօսեց զԵսպանների հետ եւ երկդիմի խոստմամբ արձակեց: Հենրիկի կուսակիցներն յուսահատ, որոշեցին Ջապունին բռնի տանել Կիլիկիա, որպէսզի կակղէր իր եղբոր սիրտը: Խոհեմ թագուհին զգուշացրեց նրանց բռնանալուց եւ փորձեց ինքն իսկ նորից համոզել նունին յօժարակամ գնալ, աւագանու հետ խոստանալով, որ եթէ գնար եւ ազատէր արքային, ինչպէս բանտարկել էր, ողջ եւ առողջ կը վերադարձնէին իրեն էլ եւ բնակեցնելու էին Նիկոսիայի արքեպիսկոպոսարանի մէջ, հակառակ պարագային բռնի պիտի տանէին իրեն: Տիկինն երդմամբ յանձն առաւ գործել այդ պայմանների համեմատ եւ մեկնել երեք օրից: Բայց կրկին նրա դանդաղելը, գանազան պատճառներով, տեսնելով եւ պապի նւիրակի խորհրդով, որ պարգեւներ էր ընդունում տիկնոջից, պաշտպանելու համար նրա դատն, ասպետներն ստիպեցին նւիրակին՝ Ռայմոնդին, ինքը շտապով գնալ Կիլիկիա նոյն նպատակով, որի հետ Ջապունն իբր իր փոխանորդն առաջարկեց ամուսնու խոստովանաճօրը՝ Հ. Դանիէլ փրանկիսկեանին եւ մեկնեցին¹: Մինչ Օշինը վարանում էր ընդունել նրանց խնդիրն, առարկելով դժւարութիւնները, նւիրակն նրա առջեւ դրեց Կիլիկիայի վրայ համախումբ մի յարձակման հաւանականութիւնը: Հայոց արքան նախ այդ սպառնալիքի դէմ խոժոռեց, յետոյ տեսնելով նրա հնարաւորութիւնը զիջեց եւ արձակման պայմանագիրը կնքեց², որի բնագիրը Մաս Լատրին առաջ է բերում³ եւ Ջապունին ու նրա որդիներին ապահովում էր Կիպրոսի մէջ այլ եւ այլ իրաւունքներ եւ ազատութիւն:

1. Բուս. 212-19, 223: — 2. Նոյն՝ 227-29: — 3. Մաս. Բ, 111:

Դեսպանները վերադարձան եւ կարգեւ եկաւ Տիւրոսի տիկնոջ ու զԵսպանների զէպի Կիլիկիա, ազատելու համար Հենրիկի բնակարանը: Հասկացրեցին Ջապունին եւ պնդեցին իր պատրաստութեամբ թողնել իրենց հետ մինչեւ Փամպուտա էր գնալու, ուղարկելու համար Էրաւ Նեւեւ չէր սովորական զանդաղումը, գնաց այնտեղ փութացնելու համար եւս էր ընդունել մեկնեց ուրիշ կողմ Տիկնոջ համար եսթ նաւերը պատրաստ էին ուրիշ վերջնական Հիւրանոցի ասպետներին պետք: Գուրգոս Սիւրակը, ազգաբարեց թէ լուր եւս էր գրելու եթէ չչարմէր Հայոց արքայաքայրը, որ այդ ասպետներին ասում էր հպարտօրէն պատասխանեց «Արհամարտում եմ քեզ եթէ յկատարեալ շարադրեք իր կարող եւ, որովհետեւ մի պիտտակի չափ անգամ քեզ չեմ յարգում»: Գուրգոսը լուր եւս գնաց կարգադրելու ուղեւորութեան պատրաստութիւնը Տիկնոջ այդ վարանումի մէջ Ստ. Լիւսինեանն Օշինի մօտն էր տեսնում, որ չուզում էր ասում է իր քրոջ թագաւորելը¹, ինչ որ սակայն բարոյապէս անկարելի էր եւ Ջապունը արդէս երկուր մնալուց յետոյ Կիպրոսում, զգաց անպաւս էր յարունակելը: Ատակներով իր բոլոր ստացւածքով նաւ նստեց եւ հասաւ Ալյաս:

Հայերը տեսնելով այդ պատկասելի տարմիլը, գանդակները հեշեցրին եւ ազմուկ բարձրացրին, զինեցին եւ նաւահանպիտա վագեցին նաւերի հրամանատարին խնդրեցին, որ տիկնոջ նաւն ու մակոյկը միայն պահէ քաղաքի առջեւ եւ միտները հեռացնի մինչեւ Ջապունն եւ որդիները ցամաք գոյրս պան եւ Հենրիկը նաւ վերադառնայ, եթէ ոչ նրան չէին արձակելու: Ընդունեց նրանց խնդիրը, երբ հայերն արքայի ցամաքից մեկնելու ժամանակ փութեցին դարձեալ ձերբակալել նրան շահողեցին Հենրիկը յաջողեց նաւ բարձրանալ Կիպրացիների ցնծապէս աղաղակների: Հէջ եւ Օշինի ու Ջապունի գաղտնի քրապիւն ընդ միշտ խաթարեց:

Տիւրոսի տիկինն իսկոյն փոխեց իր քաղաքականութիւնն ինչպէս թելադրում էր ասորական Թոյլ աւեց երկը որդուն թագաւորին նաւը գնալ եւ մեծարել անժառանգ հերեդքօրը, որի աւագ եղբոր անպրանխելն ու պահէ բնական ժառանգն էր նա՝ Հուրոս: Էնաց նրա ռաքն բնկաւ, հպատակութիւնը յայտնեց եւ խոստացաւ նրան իր հետ վեց աստանդներն էլ Կիպրոս վերադարձնել: Հենրիկոսը զգուշ եղբորն արքային քաջալերեց յորդորեց ի բարին եւ արձակեց Մաքսն երբ լսեց ասպետի քաբութիւնը, խրախուսեալ եւ շրջելով նրան արեւած զգուշացուցիչ խաբարիքներն ինքն էլ գնաց ժեռարեց նրան Թողութիւն հաջեց իր եւ ամուսնու համար յարելով թէ իր մասին ասածներն չափ

1. Լիւս. Թ. 2 Գրդ. Թ. 36:

վախճանեց Գափրեղոսն եւ Բաղլւին (Ա) հրաւիրեց զրաւելու Ս. քաղաքի գահ՝, որով Արտան կոմսութիւնից անցաւ թագաւորութեան. որ նախապէս տեսանք նրան զժրտաւորութեան մատնած²:

2.- Յիշեալ առաջին խաչակրաց մասնակցողներէից էր նաեւ Յոսէն կորտենացին. ծնունդ տեղի իշխող եւրոպացի ընտանիքի: Ապա գինակցեց նոյն Բաղլւինին եւ նրա Երուսաղէմի թագաւոր ընտրելովն յաջորդեց նրան Եղեսիայի կոմսութեան մէջ: Արարների դէմ իր տարած յաղթանակներով չահեց **մեծ** տիտղոսը: Զախողութիւն էլ ունեցաւ: Երկու անգամ թուրքերը նրան գերի բռնեցին, վերջին անգամ Բաղլւինի հետ: Եղեսիայի հայերն, յիսուն հոգի, վանականի տարագով մօտեցան բերդին, ուր բանտարկած էր. խարեցին թուրքերին, յարձակեցին եւ ազատեցին իշխանին: Աւելի ուշ ազատեց թագաւորն էլ:

Երեք անգամ այդ իշխանը յիշատակուած է ամուսնացած: Վերջին կինն էր վերոգրեալ Ա. Կոստանդին դուստրը. անծանօթ մեր մատենագրութեան մէջ եւ յիշած Վիլլերմոսի կողմից առանց անւան,- **Կոստանդիա** կարող ենք անւանել,- նրա համանուն (Յոսէն) որդին ծնւած նշանակելով՝ «քրոջից իր տէրութեան մէջ հզօրագոյն մարդուն՝ հայ Լեւոնի»³, որ նոյն Կոստանդին որդին էր: Իշխան Յոսէն 1131-ին երբ պաշարել էր Հալէպը, նրա աշտարակներէից մէկը փլեց եւ ծանրօրէն վիրաւորեց նրան եւ ապա գերեզման տարաւ: Կոստանդինի դուստրը ամօքեց իր փրկար, տեսնելով որդուն յաջորդելով հօրը, թէպէտ նա իր երկրորդ ամուսնութիւնից երկու որդի ունէր արդէն: Հայուհու ազդեցութիւնն զգալի է այդ յաջողութեան մէջ եւ ապացոյց՝ թէ տիկինը կենդանի էր. — Ափսազեթի ղշխուհու պարագան կրկնուած էր⁴. — մինչդեռ դուստրն՝ **Ազնէսը**, ժառանգեց Երուսաղէմի ղշխոյական գահն Ա. Ամորիկի հետ:

Հօրը պատուի հետ նրա քաջութիւնն էլ ստանձնեց կրտսեր Յոսէն. բայց ոչ նրա առաքինութիւնը, անձնատուր լինելով պազչոտութեան եւ արեցութեան որով եւ չկարողացաւ պաշտպանել Եղեսիան Մուսուլի սուլթանի դէմ. որ պաշարեց ու գրաւեց 1142-ին: Թշնամիներին քաղաք առաջնորդողը մի հայ բնակիչ էր. որին պատիւը վնասել էր իշխանը: Յաջորդեց նա վերագրաւել Եղեսիան եւ դարձեալ կորսնցրեց 1148-ին ինքն էլ գերի ընկնելով եւ երկու տարի յետոյ Հալէպի մէջ մեռնելով թշւառաբար⁵: Որդու այս բոլոր արկածներին ականատե՞ս էր արդեօք մայրը, չգիտենք:

1. **Հմնգ. Ե.** 864-65: — 2. **Աստ՝ ԺԸ. Ը.** 1: — 3. **Վիլլ.** 610: — 4. **Աստ՝** 379: — 5. **Վիլլ.** 437, 443 **եւն.** Կաղ. 408, 409 **եւն.** **Հնա.** 297-99:

ԺԲ.- Բիրյոսի տան մէջ. Հինգերորդ խաչակրութեան (1217-ին) քաջամարտիկներից մէկն էր Բերտրանդն. որդի Հուզոնի եւ կոմսը հին Բիրյոսի կամ միջնադարեան Գիրեյետի՝ Փիւնիկէի մէջ. որ 1109 թւին գրաւեց ու զարձաւ առանձին պարոնութիւն: Յիշեալ Բերտրանդը մի որոշ ժամանակ նաեւ Տրիպոլի կոմսութեան վարիչ կարգեց. ինչպէս տեսնելու ենք յաջորդ համարի մէջ: Այս է մեր բոլոր իմացածն իր մասին: Դիւկանզն նրա ամուսնուն նշանակում է **Դոլետին**¹, որ «Անդրծովեան տոհմերն» **Անուշ**² է անւանում եւ եղբորդուստր կամ քեռադուստր (niese) Լեւոնի Հայոց արքայի, ինչ որ Դիւկանզ ուզում է երկրորդ իմաստով հասկանալ³: Իսկ Հ. Արիշանը վերածում է Դոլետին ու կոչում է «**Տալիթա** դ. Ստեփանէի»⁴, որով նոյնպէս մեծն Լեւոնի քոյրը: Սակայն մեր մատենագրութեան մէջ անծանօթ է եւ շատ անհաւանական է արքայի քոյր⁶ լինելն եւ քեռադուստր ունենալը: Եւ ինչո՞ւ չլինի նրա եղբոր «դստերաց» մէկը,- յոգնակիղ Վահրամին է⁷.- ինչպէս նշանակեցինք նախապէս⁸: Մայր եղաւ Հիւզոնի⁹ եւ իր կենսագրութիւնն աղքատ է մնացել ամուսնու պէս:

ԺԳ.- Անտիոքի տան մէջ. Քաղաքը 1098-ին խաչակիրների ձեռքով ազատելով Սելջուկների լծից, կազմեց առանձին մի իշխանութիւն իր նահանգով հանդերձ եւ տրւեց Տարենտոնի նորմանդ իշխանին՝ Բոհեմոնդին եւ սերունդներին իրր ժառանգութիւն: Աշխարհազարական տեսակէտից Կիլիկիային աւելի մերձաւոր էր Անտիոքն: Այս պատճառով Հայոց աւելի օգտակար ու բաղձալի էր խնամիական կապեր ունենալ նրա հետ:

1.- Նախ մեծն Լեւոնն իրեն կնութեան վերցրեց Գ. Բոհեմոնդի աներորդու դուստրը՝ **Զապուենին**¹⁰: Ապա ձերբակալեց եւ բանտարկեց նոյն իշխանին. որ նախանձում էր իր սահմանների մէջ նրա կատարած տիրապետութեան դէմ, նրան բացայայտելով իր դէմ լարած թակարդում: Յետոյ հաշտեցին, դաշնադրեցին եւ վաղահաս մահւամբ իր եղբորդստեր՝ **Ալիթի** ամուսնու՝ Հեթումի¹¹, նրան ամուսնացրեց նոյն իշխանի երէց որդու՝ Թայմոնդի¹² հետ: Սա 1187-ին Երուսաղէմի թագաւորի օգնութեան էր գնացել Սարակինոսների դէմ, պատերազմը ձախողել եւ ինքը խոյս էր տւել¹³: Ապա հօր ծերութեան պատճառով Անտիոքի¹⁴ վարիչն էր եղել: Իր այդ պատուի

1. Biblos, Biblum կամ Gibelet: — 2. Dolet: — 3. Douce: — 4. **Հնա.** 323, 487: — 5. **Սիւ.** 371: — 6. **Հմմտ. աստ՝** 95: — 7. **ՎՋր.** 212. **աստ՝** 95-6: — 8. **Աստ՝** 66-7: — 9. **Տահմ.** 465: — 10. **Աստ՝** 46: — 11. **Աստ՝** 60-61: — 12. **Հրկ.** 212, 228-29. **Եւն.** 320-21. **Պատ. Բք.** 209: — 13. **Հրկ.** 46, 46-5: — 14. **Նոյն՝** 207 **եւն.**

մէջ էր. երբ 1194-ին ամուսնացաւ իր հօր թակարդած Ռուբէնի՝ դստեր հետ²: Իսկ 1199-ին վախճանում է իւրապարտութեամբ՝ ըստ հրատարակին Հերակլի պատմութեան՝ եւ նախքան հայրը:

Այդ կարճատեւ ամուսնութիւնից յետոյ երկրորդ անգամ այրիացած դժբախտ Ալիծը, 17 տարեկան, իր յոյսը հաստատեց նորածին մանկան՝ Ռուբէն Ռայմոնդի վրայ. որի ակն էր Անտիոքի իշխանութիւնն ըստ դաշինքով: Սկեսրայրը Լեւոնի, վերադարձրեց Ալիծին գաւառի հետ. իսկ մանկան հօրեղբայրը՝ Բոհեմոնդն, օգտւելով հօր ծերութիւնից, փորձեց յափշտակել Ռուբէնի իրաւունքն. որին պաշտպան կանգնեց Կիլիկիայի գահակալը. պատերազմով հալածեց յափշտակիչին եւ քաղաքը յանձնեց եղբոր դուստրին⁴: Սրան ակնարկում է Ռուբինեանց պատմութիւնն էլ. երբ ասում է թէ Լեւոնը «առեալ զԱնտիոք՝ ետ նմա (Ալիծի) եւ որդւոյ իւրոյ⁵»: Այդտեղ հայուհին իսկապէս տիկին ու վարիչ եղաւ նոյն իշխանութեան, իրր մանկան խնամակալ: Բայց Հայոց անժառանգ արքան Անտիոքից աւելի իր գահի համար ցանկացաւ եղբոր գեղեցիկ թոռանը եւ Ալիծն ուրախութիւնն ունեցաւ նրան նախապէս պսակած տեսնելու Հայաստանի թագով: Բայց բախտի բերմամբ ձախողւեց⁶: Սրա փոխարէն, երկրորդ անգամ համբուրեց որդու ճակատն 1216-ին, բոլորւած՝ Լեւոնի հրամանով Անտիոքի իշխանական պսակով⁷:

Ալիծն, որ իր կրկնակ ամուսնութեամբ ծառայեց հօրեղբոր քաղաքական շահերին, ստիպւեց երրորդ անգամ էլ կնքել ի նպաստ որդուն. Կոստիկոսի տիրոջ՝ Վահրամ մարաջախտի հետ, -որի հօր ազգութիւնն անծանօթ է⁸.- եւ որ առնելու համար Ռուբէնի մայրը, արձակեց «գօրինօք ամուսինն իւր⁹» եւ վերադարձրեց նրան եղբորը՝ Լեւոնին, որ տէր էր Բերդկանի: Թետոյ (1220-ին) Ռուբէնն ու Վահրամը միարանւած, եւ իրենց հետ խառնելով Տարսոնից ուրիշ իշխաններին էլ, փորձեցին «Ջապէլին արտաքսել, որ դուստրն էլ Լեւոն թագաւորի», որ մի տարուց աւել էր ինչ գրաւել էր հայրենի գահն եւ տիրել Կիլիկիային: Բայց թագուհու ապագայ սկեսրայրը՝ Կոստանդին պայլը, ջախջախեց նրանց եւ գնացին ամրացան Տարսոնի մէջ: Հասաւ կորովի խնամակալը, բռնեց դաւադիրներին ու բանտարկեց. ուր սթափւած իրենց երազներին՝ մեռան¹⁰, (Ռուբէն 1222-ին): Արդեօք կամակից էր Ալիծն իր հօրեղբոր դստեր դէմ լարւած այդ դաւին, չենք իմանում: Մինչ ստոյգ է, որ իր երրորդ ամուսնութիւնն իր համար աղբիւր եղաւ կրկին ծանրագոյն կսկիծների, կորսնցնելով միանգամայն գաւառին ու նոր ամուսնուն եւ իր դեռ առողջ հասակում դատապարտեց յաւերժ այրիութեան:

Այդ պատահարների մէջ Ալիծի դերը սոսկ կրաւորական չենք համարելու. այլեւ ներդրածական. ինչպէս Անտիոքի վարչութեան մէջ: Խորագէտ ու գործօն Ռուբինեանց սերնդից էր նա եւ ճարտարութիւնն հանդէս է բերում հետեւեալ պարագայի մէջ եւս: Իր մայրը՝ Ջապէլը¹, անգաւակ եղբորից ժառանգել էր Տարսն բերդը, որին տիրացաւ Սալիհեղին: Եւ երբ աւելի քան քառասուն տարի յետոյ (1229-ին) քրիստոնեաներն ազատեցին այն դաշինքով եւ Տեւոննեան ասպետները գրաւել էին ու գրում. Ալիծը պահանջող կանգնեց եւ թէպէտ միայնակ էր մնացել, բողոքեց Երուսաղէմի բարձրագոյն ատեանին, ուր Բ Փրեղերիկ պայլն, իրրեւ կայսրի փոխանորդ, ասպետների կողմը բռնեց: Հայուհին կարողացաւ խաղալ նրա հետ էլ. Տորոնի վիճակի ճորտերին ապստամբեցնելով կայսրի դէմ, որ այդպէս ականջ համոզւեց՝ թէ տիկինն իրաւունք ունէր եւ նրան վերադարձրեց դղեակը²: Անտիոքի իշխանուհու վերջին ու կարեւոր գործն եղաւ Երուսաղէմի հիւանդանոցի նպաստը, որ տեսնեք³:

2. - Նոյն Անտիոքի Բոհեմոնդ Ե իշխանի որդին էր հայրանունն Բոհեմոնդ Զ, որ 1251-ին դեռ պատանի, յաջորդեց հանգուցեալ ծնողին՝ մայրական խնամակալութեան ներքեւ, իբրեւ իշխան նոյն քաղաքի եւ կոմս Տրիպոլիսի: Հետեւեալ տարին ասպետական աստիճանն ընդունեց Գաղիոյ ս. Լուդէիկ արքայից⁴: Իսկ 1254-ին ամուսնացաւ մեր Ա Հեթումի դստեր՝ Սպիլի հետ⁵, ինչպէս յիշում է ու կոչում է տիկինը Ռուբինեանց տեղեկատուն էլ⁶. եւ որ ամուսնուն պարգեւեց Բոհեմոնդ⁷ է եւ երեք դուստրեր. Ջապէլ՝ մեռեալ ամուրի. Լուկիա՝ ամուսինը Նիկիայի տուսեցւոյ՝ ծովակալի Սիկիլիոյ. Մարիամ կին Նիկիոյի, պարոն Ս. Ոմերի, որոնք անգաւակ մնացին⁸:

1256-ին՝ Սպիլի եղբոր ձիււորութեան առթիւ հայրն՝ Հեթումը, «կոչեաց զփեսայն իւր զՊեմոնդ բրինձն անտիոքայ եւ կոմս Տրապոլսոյ, գալ առ ինքն հանդերձ կենակցաւ իւրով»: Հանդէսը կատարեց նոյեմբերի 15-ին Մսիսի մէջ, « եւ ուրախացաւ թագաւորն ուրախութիւն մեծ՝ հանդերձ հարըն իւրով եւ ամենայն զարմիւքն եւ ժողովն որ եկեալ էին⁹»: Երեք տարի յետոյ Բոհեմոնդի եւ նրա իշխանների մէջ գժտութիւն ծագեց եւ աներն երկու հարիւր հոգով գնաց Տրիպոլիս, հաշտեցրեց ու վերադարձաւ¹⁰: Իսկ տիկնոջ եղբայրը՝ Լեւոնը, 1263-ին գովում է նրան իբրեւ «գնամանութիւն ծնողին (Ջապէլի) բերելով յինքեան՝ զաստուածասէր բրնձէսն Ջապիլ՝ որդւովք իւրովք¹¹»: Ընդ հակառակն ամուսնու կեանքն ոչ մի ուշադրաւ բան ունի, որ 1268-ին կորսնցրեց

1. Աստ՝ 67: — 2. Սիւ. 441: — 3. Հրկ. 446, ծն. 4. Նոյն՝ 313 եւն. Եսն. 321-22: 5. Պամ. Ռթ. 220: 98: — 6. Պամ. Ռթ. 211: — 7. Հրկ. 446: — 8. Ըն. 166: — 9. Տրք. Կիլ. 325: — 10. Տրք. Կիլ. 329: — 11. Հւք. 120:

1. Աստ՝ 296: — 2. Սիւ. 441: — 3. Հրկ. 46, ծն. 4. Նոյն՝ 313 եւն. Եսն. 321-22: 5. Պամ. Ռթ. 220: — 6. Աստ՝ 286: — 7. Տրք. Կիլ. 306-8: — 8. Սիւ. 334: 9. Աստ՝ 53-54: — 10. Պամ. Ռթ. 209-10:

մէջ էր. երբ ՄՅԱ-ին ամուսնացաւ իր հօր խնայարարած Ռուբէնի՝ դստեր հետ¹: Իսկ ՄՅԳ-ին վախճանուեմ է խնայարարութեամբ՝ ըստ հրատարակին Հերակլի պատմութեան՝ եւ նախքան հայրը:

Այդ կարճատեւ ամուսնութիւնից յետոյ երկրորդ անգամ այրիացած դժբախտ Ալիծը, 17 տարեկան, իր յոյսը հաստատեց նորածին մանկան՝ Ռուբէն՝ Ռաբմոնդի վրայ, որի ական էր Անտիոքի իշխանութիւնն ըստ դաշինքով: Սկեսրայրը Լեւոնի, վերադարձրեց Ալիծին գաւակի հետ, իսկ մանկան հօրեղբայրը՝ Բոհեմոնդն, օգտւելով հօր ծերութիւնից, փորձեց յափշտակել Ռուբէնի իրաւունքն, որին պաշտպան կանգնեց Կիլիկիայի գահակալը, պատերազմով հալածեց յափշտակիչին եւ քաղաքը յանձնեց եղբոր ղուստրին⁴: Սրան ականարկում է Ռուբինեանց պատմութիւնն էլ, երբ ասում է թէ Լեւոնը «առեալ զԱնտիոք՝ ետ նմա (Ալիծի) եւ որդւոյ իւրոյ⁵»: Այդտեղ հայուհին իսկապէս տիկին ու վարիչ եղաւ նոյն իշխանութեան, իրր մանկան խնամակալ: Բայց Հայոց անժառանգ արքան Անտիոքից աւելի իր գահի համար ցանկացաւ եղբոր գեղեցիկ թոռանը եւ Ալիծն ուրախութիւնն ունեցաւ նրան նախապէս պսակւած տեսնելու Հայաստանի թագով: Բայց բախտի բերմամբ ձախողեց⁶: Սրա փոխարէն, երկրորդ անգամ համբուրեց որդու ճակատն 1216-ին, բոլորւած՝ Լեւոնի հրամանով Անտիոքի իշխանական պսակով⁷:

Ալիծն, որ իր կրկնակ ամուսնութեամբ ծառայեց հօրեղբոր քաղաքական շահերին, ստիպւեց երրորդ անգամ էլ կնքել ի նպաստ որդուն, Կոռիկոսի տիրոջ՝ Վահրամ մարաջախտի հետ, -որի հօր ազգութիւնն անծանօթ է⁸,- եւ որ առնելու համար Ռուբէնի մայրը, արձակեց «զօրինօք ամուսինն իւր⁹» եւ վերադարձրեց նրան եղբորը՝ Լեւոնին, որ տէր էր Բերդկանի: Յետոյ (1220-ին) Ռուբէնն ու Վահրամը միաբանւած, եւ իրենց հետ խառնելով Տարսոնից ուրիշ իշխաններին էլ, փորձեցին «Զապէլին արտաքսել, որ ղուստն էլ Լեւոն թագաւորի», որ մի տարուց աւել էր ինչ գրաւել էր հայրենի գահն եւ տիրել Կիլիկիային: Բայց թագուհու ապագայ սկեսրայրը՝ Կոստանդին պայլը, ջախջախեց նրանց եւ գնացին ամրացան Տարսոնի մէջ: Հասաւ կորովի խնամակալը, բռնեց ղաւադիրներին ու բանտարկեց, ուր սթափւած իրենց երազներից՝ մեռան¹⁰, (Ռուբէն 1222-ին): Արդեօք կամակի՞ց էր Ալիծն իր հօրեղբոր դստեր դէմ լարւած այդ դաւին, չենք իմանում: Մինչ ստոյգ է, որ իր երրորդ ամուսնութիւնն իր համար աղբիւր եղաւ կրկին ծանրագոյն կսկիծների, կորսնցնելով միանգամայն զաւակին ու նոր ամուսնուն եւ իր դեռ առողջ հասակում դատապարտեց յաւերժ այրիութեան:

Այդ պատահարներէ մէջ Ալիծի դերը սոսկ կրտսրական չենք համարելու, այլեւ ներդրածական, ինչպէս Անտիոքի վարչութեան մէջ՝ Խորադէտ ու զործօն Ռուբինեանց սերնդից էր նա եւ հարտարութիւնն հանդէս է բերում հետեւեալ պարագայի մէջ եւս: Իր մայրը՝ **Զապէլը**¹, անգաւակ եղբորից ժառանգել էր Տորոն բերդը, որին տիրացաւ Սայեհեղինն: Եւ երբ աւելի քան քառասուն տարի յետոյ (1229-ին) քրիստոնեաներն սգատեցին այն դաշինքով եւ Տեւոնեան ասպետները գրաւել էին ուլում, Ալիծը պահանջող կանգնեց եւ թէպէտ միայնակ էր մնացել, բողոքեց Երուսաղէմի բարձրագոյն ատեանին, ուր Բ Փրեղերիկ պայլն, իրրեւ կայսրի փոխանորդ, ասպետների կողմը բռնեց: Հայուհին կարողացաւ խաղալ նրա հետ էլ, Տորոնի վիճակի ճորտերին ապստամբեցնելով կայսրի դէմ, որ այդպէս ակամայ համոզեց՝ թէ տիկինն իրաւունք ունէր եւ նրան վերադարձրեց զղեակը²: Անտիոքի իշխանուհու վերջին ու կարեւոր գործն եղաւ Երուսաղէմի հիւանդանոցի նպաստը, որ տեսանք³:

2. - Նոյն Անտիոքի Բոհեմոնդ Ե իշխանի որդին էր հայրանունն Բոհեմոնդ Զ, որ 1251-ին դեռ պատանի, յաջորդեց հանգուցեալ ծնողին՝ մայրական խնամակալութեան ներքեւ, իրրեւ իշխան նոյն քաղաքի եւ կոմս Տրիպոլի: Հետեւեալ տարին ասպետական աստիճանն բնդուեց Գաղիոյ ս. Լուղւիկ արքայից⁴: Իսկ 1254-ին ամուսնացաւ մեր Ա Հեթումի դստեր՝ **Սպիլի** հետ⁵, ինչպէս յիշում է ու կոչում է տիկինը Ռուբինեանց տեղեկատուն էլ⁶, եւ որ ամուսնուն պարգեւեց Բոհեմոնդ⁷ է եւ երեք ղուստրեր, **Զապէլ**՝ մեռեալ ամուրի, **Լուկիա**՝ ամուսինը Նիկիայի տուսեցւոյ՝ ծովակալի Սիկիլիոյ, **Մարիամ** կին Նիկոլի, պարոն Ս. Ոմերի, որոնք անգաւակ մնացին⁸:

1256-ին՝ Սպիլի եղբոր ձիաւորութեան առթիւ հայրն՝ Հեթումը, «կոչեաց զփեսայն իւր զՊեմոնդ բրինձն անտիոքայ եւ կոմս Տրապոլսոյ, զալ առ ինքն հանդերձ կենակցաւն իւրով»: Հանդէսը կատարեց նոյեմբերի 15-ին Մսիսի մէջ, «եւ ուրախացաւ թագաւորն ուրախութիւն մեծ՝ հանդերձ հարրն իւրով եւ ամենայն զարմիւքն եւ ժողովն որ եկեալ էին⁹»: Երեք տարի յետոյ Բոհեմոնդի եւ նրա իշխանների մէջ գժտութիւն ծագեց եւ աներն երկու հարիւր հոգով գնաց Տրիպոլիս, հաշտեցրեց ու վերադարձաւ¹⁰: Իսկ տիկնոջ եղբայրը՝ Լեւոնը, 1263-ին գովում է նրան իրրեւ «գնմանութիւն ծնողին (Զապէլի) բերելով յինքեան՝ գաստուածասէր բրինձէսն Զապիլ՝ որդւովք իւրովք¹¹»: Ընդ հակառակն ամուսնու կեանքն ոչ մի ուշադրաւ բան ունի, որ 1268-ին կորսնցրեց

1. Աստ՝ 296: — 2. Սխ. 441: — 3. Հրկ. 46, ծն. — 4. Նոյն՝ 313 եւն. Եռն. 321-22: — 5. Պատմ. Ռբ. 220: 6. Աստ՝ 286: — 7. Տրք. Գիլ. 306-8: — 8. Սխ. 334: — 9. Աստ՝ 53-54: — 10. Պատմ. Ռբ. 209-10:

1. Աստ՝ 67: 2. Սխ. 524: 3. Աստ՝ 208: 4. Հրկ. 440: 5. Նոյն՝ 442, Տրք. Գիլ. 323, Ժմ. Օշնի. 98: 6. Պատմ. Ռբ. 211: 7. Հրկ. 446: — 8. Ընտ. 166: 9. Տրք. Գիլ. 325: — 10. Տրք. Գիլ. 329: — 11. Հւթ. յշտ:

Անտիոքն. Եգիպտոսի Փնատիստար (կամ Բիրարս Ա) սուլթանի ձեռքով. ամփոփեց Տրիպոլիսի մէջ եւ մեռաւ 1271 թվին¹. այն է իրենց ամուսնութիւնից քսանչորս տարի յետոյ:

Սպիլ ալլի մնալով, առաջին գործն եղաւ գաւակին յղեց եղբոր՝ Լեւոնի մօտ. որ արդէն գրաւել էր հայրենի գահը եւ ասպետ դարձնել տւեց: Եւ դեռ անշափահաս կամ անբաւական գտնելով՝ վարչութեան ղեկը ձեռք առնելու, հարկադրեց ինքը բռնել այն. իրեն օգնական դարձնելով Տորտոսի եպիսկոպոսին՝ Բարթողոմէոսին². որի դէմ սակայն մեծ զփոհութիւն ունէին ասպետները: Մի ժամանակ յետոյ եպիսկոպոսը մեկնեց եւ Սպիլը միայնակ վարեց իշխանութիւնը: 1287 թվականն իր սրտին նոր ու ծանր մի հարած հասցրեց. կորցելով զրկից իր ժառանգին: Բայց Հեթումի դստեր համար չէր լքումը: Պարտականութեան զգացումն ամրացրեց նրա սիրտը. սթափւեց, կանգնեց ու կրկին մխրճեց վարչական գործերում:

Ըստ տեղական սովորութեան, երիտասարդ Բոհեմոնդի մահամբ իր երէց քրոջը՝ Լուկիային կամ Լուկիանային էր վիճակուում իշխանութիւնը, ոչ իրենց մօրը: Բայց Տրիպոլիսեցիք նախամեծար համարեցին ու խնդրեցին տիկնոջ առաջնորդութիւնը՝ քան նրա դստերն, որ հեռաւոր եւ անծանօթ էր իրենց: Մերժեցին հնազանդել վերջինի նշանակած փոխանորդին՝ բիրլոսացի Բերտրանդին եւ Հայոց փեսային³, եւ հնազանդութիւն խոստացան Սպիլին, որ յանձն առաւ յարգել նրանց քաղաքապետական կազմը: Այս ներքին պայքարներից օգտւելով Եգիպտոսի Քելաւուն սուլթանը, եկաւ պաշարեց ու գրաւեց Լաւոդիկէն, որ Անտիոքի (յետ որոյ Տրիպոլիսի) իշխանութեան էր պատկանում: Լուկիան չզգաստացաւ եւ յաջորդ տարին անձամբ եկաւ Ակքով⁴, օգնութիւն հասցնելու Տրիպոլիսեցիներին, որ նոյնպէս պաշարւած էին եւ առնական կորովով ձեռք առաւ այդ գործի առաջնորդութիւնը, սրտապնդելով ու զօրացնելով մարտնչողների բազուկը: Բայց իր եւ եւրոպացիների միացեալ դիմադրութիւնը չբաւեց Եգիպտացիների մեծագոյն զօրութեան դէմ, որոնք գրաւեցին քաղաքը (26 ապր. 1289), եւ անտիոքեան նախկին իշխանութիւնից Սպիլի ձեռքը մնաց Բիրլոսը միայն⁵: Իսկ ասպետները դժգոհ տիկնոջ վարչութիւնից, պատճառելով իր սուզը եւ խնդրեցին ուրիշին յանձնել պաշտօնը: Նա գաղտնաբար գրեց Բարթողոմէոսին գալ կրկին: Ասպետները յայտնաբերեցին թուղթը, բողոքեցին իշխանուհուն: Ապա խորհուրդ կազմեցին եւ իրենց վերջրին կառավարութիւնը⁶, վերջ դնելով մօր ու դստեր

մրցակցութեանն: Ուրիշ տեղեկութիւն չունենք տիկնոջ մասին. որի որդին Անտիոքի տէրութեան վերջին իշխանն եղաւ եւ ինքը վերջին իշխանուհին. իսկ իր ալլիի նուսր՝ Մարգարիտն անցաւ Գաղիա⁷:

ԺԴ. – Մարակկէայի տան մէջ՝ Անտիոքի քաղաքի, բայց ոչ իշխանական տոհմի հետ կապել է իր անունը նաեւ **Ակասե**, դուստրը սիր Պաղտին սպարապետի ու **Շուշանայի**⁸. որին հանդիպում ենք 1221-ի մի յիշատակագրի մօտ. «տիկինն Ակսայ գիոխեայն առ Քրիստոս», եւ նրա հետ որդին՝ «գսիր Մանուէլ զգունգոստայ Ասատուծոյ քաղաքին Անտիոքայ»⁹. ուստի յայտնի է, որ տիկինը հարսնացած էր օտարին: «Անդրձովեան ընտանեաց» մէջ յիշուում է Ռինալդ բաւլացի¹⁰ ազնւականը, որ Սիրիայի Մարակկէա աւանի տիրոջ տիտղոսն էր կրում, լինելով խնամակալը, նոյն իշխանութեան տհաս ժառանգի՝ Մեյլուրի. եւ որ նրա տէրն էլ մնում է. յայտնի չէ ինչպէս, որով 1241-ին նոյն աւատն ընծայում է Անտիոքի Բոհեմոնդ Ե իշխանին. անշուշտ իր համար մեծագոյն շահեր ապահովելու նպատակով: Իր ամուսինը նշանակւում է այնտեղ **Ակասե**¹¹, ոչ սովորական մի անուն մեր կամ օտարների մօտ, որ ես նոյն անձն եմ համարում մեր սխալագիր կամ սխալաձայն Ակսայի հետ:

Ակներեւ է այդտեղ Ռինալդի եւ որդու՝ Մանուէլի, փարումն Անտիոքի իշխանութեան, որի սպարապետութեան հասած էր որդին եւ հայրն ի նշան երախտագիտութեան նոյն՝ քաղաքի հետ էր կապում Մարակկէայի բախտը, երբ հայ կենակիցը քսան տարուց աւելի արդէն վախճանւած էր: Բաւլացի տոհմի մէջ Դիւկանգր չի յիշել ոչ տիկնոջ ազգը եւ ոչ որդուն, որը մենք գիտենք հայ յիշատակագրից, որ լուսաւորում է այս պատմական կէտը:

ԺԵ. – Յոպպէի տան մէջ՝ Նշանաւոր էր միջին դարում Իբլինացիների տոհմը, որ ինամիութեան կապեր էլ ունեցաւ Երուսաղէմի (ապա Կիպրոսի) թագաւորութեան հետ: Նրանք այդ կղզում եւ Սիրիայում ԺԳ դարում մեծ ազդեցութիւն ունեցան՝ աւելի քան թագաւորները, իշխելով գանազան քաղաքների մէջ, ինչպէս Յոպպէ, Սիդոն, Բերութ, Արսիւր եւ այլն: Եւ յաճախ պայլեր կամ վարիչներ տւեցին Երուսաղէմին եւ աւելի Կիպրոսին, որի տկար պետութեան նեցուկներն հանդիսացան, անհաւատների եւ արեւմտեան քրիստոնեաների սպառնալիքների դէմ:

Բալիան գաղիացին, եղբայրը Կառնուլոնի¹² Գուլիեմ կոմսի, միւս ասպետների հետ գնացել էր Երուսաղէմ եւ սուրբ քաղաքի թագաւորը՝ Փուկը¹³, Ռամլայի մօտ,

1. Հրկ. 446: — 2. Նոյն՝ 466: — 3. Աստ՝ 402: — 4. Աստ՝ 386: — 5. Մաս. Ա, 482-84. աստ՝ 401: — 6. Պամ. Խչկ. Հայկականք, Բ, 780, 800:

1. Հրկ. 466, ծն. i: — 2. Աստ՝ 193: — 3. Հ. Բ. Զ. — 4. Renaud Barlais: — 5. Ընտ. 518. Agasse. 6. Մարակ իմաստով անձեղ կը նշանակէ: — 6. Chartres: — 7. Fouques, ԹԳ. 1131-44:

Յոսպոպի եւ Ասկադոնի մէջ, կատուցեց իրին ամբողջը. կատեցնելու համար Ասկադոնացիներն արչաւանքը եւ այդ նպատակով այն յանձնեց Բալիանին եւ իր սերունդներին. որ կոչեցին նոյն բերդի անամբ¹: Հայկական Կիլիկիան եւ իր իշխանացիները շատ մտերմութեամբ էին նայում իրար եւ գանազան խնամութիւններ էլ կնքեց իրենց միջեւ. նրանց իշխանութեան տակ եղած զրեթէ լոյսը քաղաքներում հարսներ գնալով մեր ազգից, որոնց բարի համբաւը դուռ էր բացում միւսներին համար:

Հայոց առաջին փեսան եղաւ Յոհանն. Կիպրոսի պալլի Փիպոսի որդին, որը թողն էր յիշեալ Բալիանին: Իր հայրը 1228-ին վախճանեց, իրեն թողնելով իրինի իշխանութիւնը: Գերմանիայի կայսրը՝ Փրեդերիկ Բ. 1231-ին իր Հռ. Փիլանգիերի սպարապետի առաջնորդութեամբ տորմիդ ու զօրք յղեց եւ յանկարծ զրաւեց Բերուկը: Նրա տէրը՝ Յոհանն, մեր փեսացուի հօրեղբայրը, վազեց Կիպրոս. Ա Հենրիկից² օգնութիւն խնդրեց, նաեւ ու զօրք վերցնելով մեկնեց (1232-ին): Տիւրոսից անցնելու ժամանակ հարւածեց Լոնդորարդացիներին, որ դարանել էին իր դէմ: Հասաւ, պաշարեց իր քաղաքը եւ յաջողեց ազատել: Լոնդորարդացիները զիչերով Տիւրոսից յարձակեցին Յոհանի գինակիցներին խուճապի մատնեցին Կասալ Իմբերտում եւ վիրաւորեցին նրա երեք զաւակներին, որ քաջաբար կռոււմ էին: Այնտեղ մեր փեսացուն, դեռ շատ երիտասարդ, այնպիսի քաջութիւններ գործեց, որ «յետոյ իր կեանքում միշտ գովքի արժանացաւ» ասում է Բուստրոնը:

Պատերազմը շարունակեց եւ Հենրիկ արքան դրամի կարիք զգաց: Երիտասարդ Յոհանը վաճառեց Ակքովի մէջ ունեցած մեծ կալւածը եւ դրամը փոխ տւեց թագաւորին³: Իսկ 1249-ին գնաց մասնակցելու ս. Լուդուիկի կազմած խաչակրութեանը: Մասուրի ձախողածից գերի բռնւած նոյն արքայի հետ, միասին էլ ազատեց եւ խորհուրդ տւեց, որ խաչակիրները չթողնեն Երուսաղէմը: Իրը 1251-ին կոմս անանեց Յոպպէին եւ Ասկադոնիին: 1254-ին պալլ կարգեց Երուսաղէմի թագաւորութեանն, որ երկու տարի յետոյ յանձնեց իր համանուն հօրեղբորդուն: Իսկ 1256-ի պայմանագրի մէջ կոչուում է «տէր Ռամլայի»:

Քաղաքականից աւելի մեծ է իր գրական համբաւը: Պատերազմի դադարից յետոյ, անձնատուր եղաւ «անդրծովեան» օրէնքների քննութեանը: Լայն ու խորաթափան մի միտք եւ վիճելու յոյժ ճարտար, անդրծովեան նշանաւորագոյն օրէնսգէտը հանդիսացաւ: Այդ շրջանում յօրինեց Երուսաղէմի անսիւզքը, որն իր

մահւանից յետոյ էլ մնաց նոյն թագաւորութեան օրինակիրքը: Թողեց նաեւ Կոնրադի օրով ս. քաղաքի մէջ պատահած չփոթութիւնների պատմութիւնը:

Զգիտենք թէ երբ կատարեց իր ամուսնութիւնը մեր Կոստանդին պալլի դստեր եւ Հեթում Ա արքայի քրոջ՝ Մարիամու հետ⁴, ինչպէս աւանդում է Թադէոս վարդապետը⁵, որի մերձաւոր ազգականն է թուում: Այս հաշուով Յոհանն քենակալ է դառնում իր տիրոջ Հենրիկ արքային, որ փեսայացած էր Մարեմի քրոջ՝ Թեֆանոյին⁶: Այս իշխանն օրինագրքերի մէջ պատմում է Հայոց նոյն պալլը կամ աներն իր խորհրդին եւս գիմել, ժառանգական մի խնդրի կարգադրութեան համար⁶, բայց առանց ակնարկելու ազգականութեան թէպէտ այդ լուծութիւնը չի հերքում թէ արդէն կար: Մեր յիշատակարաններում Մարիամը կոչւել է միշտ Յոպպէի կոմսուհի տիտղոսով, ուստի կարելի է հետեւցնել թէ այնտեղ իսկ հարս գնաց, որով եւ 1251-ից կամ Յոհանի կոմսութիւններից յետոյ: 1256-ին կր դառնայ մասնակցելու իր եղբորորդու՝ Լեւոն զահաթաւանգի ձիավարութեան հանդէսին, որ նախապէս տեսանք⁷, որ հրաւիրել էր Հեթումը «նաեւ զգունթէս Ճաֆուն»⁸, որը Յոպպէի կոմսուհին էր:

1262-ին իրեն նորից տեսնում ենք Կիլիկիայում, որ եղբայրն՝ Յովհաննէս արքեպ, յիշում է իրեն, «բարեսէրն Կալամառի գունդէս Ճաֆուն, որ զմագաղաթ ճառիս շնորհեաց, կրսէ, կրսերիս իւր»⁹: Ոչ առաջինի պէս ուրախ, այլ տխուր մի դարձ էր այդ, ինչպէս գրում է Կիլիկիայի տարեգիրքը՝ «Կեռամառի ... տրտմութեան պատճառով եկել էր իր հօր՝ Կոստանդինի մօտ»: Այդ տրտմութեան պատճառը քաղաքական տագնապներ էր իր հօր՝ Կոստանդինի մօտ: Այդ տրտմութեան պատճառը քաղաքական տագնապներ էր եղել, որոց այդ ժամանակ ենթարկւած էր Կիլիկիան խարաման սուլթանի պատճառով եւ որոնց մասին խօսում է նոյն Տարեգիրքը¹⁰: Նրանք բերեցին ուրեմն Յոպպէի տիկնոջը մասնակցելու իր ընտանեկան ցաւերին եւ կարծես թէ փակելու համար նախ աչքերը ծերացած ծնողի, որ մահացաւ հետագայ փետրւարին եւ ապա իրենները, որովհետեւ «հասեալ նմա օր մահուն՝ վախճանեցաւ ի բերդն Լամբրուն», որ այդ թւականին արդէն դուրս էր իր բնիկ տէրերի ձեռքից¹¹, «եւ Թադէոս Սկեւռարի սուրբ ուխտի մէջ»¹², մինչ իր ամուսինը կնքում էր իր մահականացուն երեք տարի յետոյ (1266-ին):

Մայր եղաւ հինգ զաւակների¹³, որոնց երէցը՝ Գուլիոնը, յաջորդեց հօրը, իսկ միւսներն թուում է յարել են իրենց մայրենի տոհմին, որով Յովհաննէս արք. 1266-ին

1. Հրկ. 203, 305 եւս. Պտմ. գրկ. ԻԱ, 447-50: — 3. Աստ՝ 47-48: — 4. Սխ. 75: — 5. Աստ՝ 387-8: — 6. Պտմ. խզ. Օրէնք. Ա, 220: — 7. Աստ՝ 404: — 8. Տրք. Կիլ. 325: — 9. Հ.բ. Ղա. — 10. Տրք. Կիլ. 336-42: — 11. Աստ՝ 65: — 12. Տրգ. Կիլ. 344: — 13. Սխ. 102:

1. Տոհմք. 448: — 2. Աստ՝ 387-8: — 3. Բուս. 81-89, 92:

խնդրում է յիշել նոյն (վախճանեալ) կոմսու հուն եւ գտականերից երկուսին՝ Մարեմին ու Ֆիլիպին։ Սրա դուստրը՝ Մարգարիտը, Կիպրոսի կուսանոցի մայրապետ էր եւ սրանց եղբոր Հեթումի որդին՝ Ռեմունդը, սենեակալ է յիշուում Հայոց՝ հանին պատկանած ազգին։

ԺԶ.- Սիդոնի տան մէջ։ Իրլինացիների իշխանութեան տակ ելող վայրերից մէկն էր նաեւ հին Սիդոն (ապա Սայիտ) քաղաքը Սիրիայում, որի առաջին տէրն եղաւ Բայիանը, Յովհաննու հօրեղբորորդին եւ նրան յաջորդեց գաւակը՝ Յուլիանը։ Սա դեռ պատանի, 1252-ին ամուսնացաւ յիշեալ Մարիամու եղբոր՝ Հեթում Ա արքայի դստեր՝ Ֆիմայի հետ, որ րստ Հ. Ալիշանին հագիւ տասնչորս տարեկան էր¹։ Այս ամուսնութեանը վկայում է Ռուբինեանց տեղեկատուն՝ թէ «Ֆիմին եղեւ կին Ճուլիան Սայիտոյ տիրոջն»²։ Մինչեւ մեզ հասած է այդ խնամիութեան դաշնագիրը, կնիքով ու ձեռագրով հարսի հօրը, որ նրա օժիտը սահմանում է 25,000 սառակինեան բիզանդ ոսկի, հատուցանելի մեծ մասամբ դրամով եւ մի մասն էլ գոհարեղէն եւ այլ զարդերով³։

Ֆիմին հարսնութեան էր գնում սրտի մէջ տանելով իր ցանկալի մօր Զապէլի սուգը, վախճանւած մի քանի ամիս առաջ։ Սուգ, որ նախաբանն էր լինելու հետագայ ցաւերի։ Սիդոնի պաշտպան ու խնամարկու էին Գադիայի ս. Լուդակի թագաւորն ու Հեթումը։ Սակայն Հալպայի նախանձոտ սուլթանը՝ Մելիք էլ Նասր Յուսուփը, աւելի յանդուգն ու նենգաւոր, Ֆիմայի ամուսնութեան յաջորդ տարին եկաւ պաշարեց քաղաք, գրաւեց, աւերեց, կոտորեց ու գերեվարեց։ Հասաւ եւրոպացիների սուրբ արքան, բայց ուշացած, նորոգեց քաղաքի աւերւածները եւ ստիպւեց մեկնել իր երկիրը։

Յաջորդեց անդորրութեան մի շրջան, որի ընթացքում Ֆիմին կեանք ու նախնական կրթութիւն տւեց երեք գաւակներին։ 1256-ին իրեն էլ ամուսնու հետ միասին ներկայ ենք տեսնում Մսիսի մէջ՝ հօր հրաւէրով եղբօր հանդէսին⁴։ Յետոյ եկաւ թաթարական տիրապետութիւնը, որ քրիստոնեաների հետ հաշտութեամբ սկսեց, սակայն սիդոնացի ասպետների մի անխոհեմ վարմունքը նրանց դէմ, կայծ եղաւ նոր մի հրդեհի եւ Քիթ բուղա զօրավարն յարձակեց եւ երկրորդ անգամ աւերեց Սիդոնն, որի ծովեզերքի անառիկ բերդը մի անգամ եւս ապաւէն ընծայեց Յուլիանին, եւ ընտանիքի դողահար սրտերին։ Երիտասարդ իշխանը տեսաւ, որ այդ քաղաքը պահպանելն իր կարողութիւնից վեր էր։ Նորանոր փորձանքներից ազատելու համար, իր տէրութիւնը վաճառեց Տաճարական ասպետներին, ինչպէս գրում է Կիլիկիայի տարեգիրքը. «որ եւ

յետոյ կորոյս զՍայիտէ՝ իտղրով ի Ֆսուս, գոր եւ գնեցին խաչազգեստքն Դամփրիք»։ Այս վաճառումը 1260 ին կատարեց, որը մեծ հակառակութիւն առաջ բերեց Ֆիմայի հօր՝ Հեթումի եւ նոյն ասպետների միջեւ⁵։ Յուլիանի տունն այսպէս քանդուած եւ Տաճարականների հետ ինքն էլ անշուշտ շահել էր աներոջ բարկութիւնը, որ հեշտութեամբ չէր ներելու։ Իրեն ուրիշ ապաւէն չէր մնում քան նոյն ասպետների մօտ, որոնց ընկերութեան մէջ մտաւ։ Դրանով էլ չբաւարարւած, ուզեց իր մխիթարութիւնն որոնել մի մենաստանի առանձնութեան մէջ եւ մտաւ Երրորդութեան կարգը, ուր եւ վախճանեց 1275-ին Տրիպոլիում⁶։

Սիդոնի կորստով գործնականապէս վերջացած էր Ֆիմիի տիկնութիւնն էլ։ Եւ փոխանակ հետեւելու դասալիք եւ անտուն ամուսնուն, գաւակներով դարձաւ հայրենի յարկը, ինչպէս յիշատակագրում է իր հարազատը՝ Լեւոնը, 1263-ին, այսպէս. «Աստուածասէր եւ բարեփառ կայսերածին ծիրանածնունդ՝ աստուածապահ քաղաքին Սայիտոյ տամ⁷ Ֆիմի, դուստր բարեպաշտ թագաւորին Հեթմոյ, յաղագս սատանայական պատերազմացն եկն յաշխարհս կիլիկեցւոց առ հայրն իւր եւ աստուածասէր եղբարքն պր. Լեւոն եւ պր. Թորոս, ուստերովք իւրովք եւ դստերովք»։ Եւ մաղթում է զթածաբար, որ Աստուած «զըստ մարմնոյ եկեալ փորձութիւնն եւ գորտմութիւնն ի բարին եւ յուրախութիւն աւարտեսցէ⁸»։ Իր գաւակները մնացին Հալքում, որ իրենց քեռին՝ Յովհաննէս արք. խնդրում է յիշել. «զՊալիան եւ զՃուան եւ զհեզանազն Մարկրուն⁹», որոնց միջինը վախճանեց ջրայեղց, բազմապատկելով զգայուն մօր կսկիծը, իսկ միւսներն ամուսնացան, Պալիանը Բիբլոսի⁷ տիրոջ Մարիամ դուստրի հետ, որ քոյրն է թւում նոյն քաղաքի պարոնի՝ Գուիդոնի, եւ Մարկրունն այս վերջինի հետ⁸։ Իսկ իրեն մօր այնուհետեւ վարած բարեպաշտ ու բարեգործ կենցաղը ծանօթ է մեզ⁹։ Ինչպէս եւ միջնորդութիւնն ի նպաստ կիպրացի աքսորեալների Կիլիկիայում¹⁰ եւ տեսնելով իր կորսնցրած քաղաքի վերջին անկումն էլ Եգիպտացիների ձեռքը¹¹։

ԺԷ.- Բերութի տան մէջ։ 1.- Նոյն Ֆիմեայի քոյրը Մարիամն էլ հարսնացաւ Իրլինացւոց, ինչպէս գրում է Ռուբինեանց տեղեկատուն՝ թէ «Մարիայն եղեւ կին Կի տը Պինին¹²», որ է Գուիդոն իրլինացի, թոռն Յոպպէի մեզ ծանօթ տիրոջ Յոհաննու¹³ համանուն հօրեղբօր, որ տեսանք վերելում եւ որ առաջին տէրն եղաւ Բերութի, ուր հաւանորէն նստելու էր թոռն էլ։ Այս ամուսնութիւնը հաստատում է նաեւ

1. Հւթ. յշտ. — 2. Աստ՝ 394. — 3. Սիւ. 102, 132. — 4. ՅշԳ. Բ. 470. — 5. Պամ. Ռք. 211. նոյնպէս Ժմ. Օշնի, 98. Տոհմք 445. — 6. Պաւ. Ա, 134. — 7. Տրք. Կիլ. 325 աստ՝ 404-5.

1. Տրգ. Կիլ. 321. — 2. Հրկլ. 445. — 3. Նոյն՝ 467. աստ՝ 172. — 4. Տես. բառդ աստ՝ 122. — 5. Հւթ. յշտ. — 6. Բ. Սրգ. Ա. 164. — 7. Աստ՝ 402. — 8. Տոհմք. 456. Հնա. 167. աստ՝ 412. — 9. Աստ՝ 160, 172, 194 եւն. — 10. Աստ՝ 391-92. — 11. Աստ՝ 389-90. — 12. Պամ. Ռք. 211. — 13. Աստ՝ 406.

«Անդրծովեան տոհմերը», կրկնելով ապա՝ թէ «Գուրգոն, որդի Բաղդինի իրկնացոյ՝ սենեկալին Կիպրոսի, ամուսնացաւ Հալատանի Հեթում արքայի դստեր Մարիամու հետ», որ եղբորորդի է լինում Կիպրոսի զշխուհի **Թեֆինոյի**¹, որով եւ Գուրգոնը խնամի նոյն արքունիքի։ Ունեցան երկու գաւակներ՝ Թորոս ու **Զապէլ**²։ Բացի այս մեր այդ փեսայի կեանքի մասին տեղեկութիւնները պակասում են։ Իսկ Մարիամը 1263-ին պարգասէս յիշած է Լեւոն եղբոր կողմից. «Իմ կրտսեր քոյր Մարիամ³», որի մասին նոյնպէս պատմութիւնը համը է։

2.- Իրենց յիշեալ որդին՝ Թորոսն, իր կարգին պսակեց ուրիշ մի հայուհու հետ, Սարաւնդիքարի տիրոջ՝ Հեթումեան Օշինի դուստր՝ **Զապէլի** հետ եւ որդի ունեցաւ Լեւոն եւ **Դիֆա**⁴ կամ **Ռիթա**։ Իսկ Թորոսի յիշեալ **Զապէլ** քոյրը բոլորովին հայացաւ, կին գնալով Կոռիկոսի տիրոջ՝ Հեթում պատմիչին եւ ծնեց Կոստանդին, Լեւոն, Պաղատին եւ դուստր Դիֆա⁵ կամ թերեւս նոյնպէս **Ռիթա**։ Օշինից ելաւ մեծ ծանօթ անխիղճ բռնաւորը, որ սպարապետ կարգեց իր եղբորը՝ Կոստանդինին⁶, եւ ապա երկուսը միասին մահաւան մատնեցին⁷։

3.- Վերոյիշեալ Գուրգոնի համանուն հօրեղբոր ու Կիպրոսի գունդստապլի հինգ որդիներից էր Բալիանն, որ անդրանիկը լինելու իրաւունքով տէրն էր Բերութին եւ նոյնպէս Կիպրոսի սենեկալը։ «Անդրծովեան տոհմերի» անծանօթ հեղինակն ասում է թէ այս «Բալիանն ամուսնացաւ **Ալթի** հետ, դուստրը Լամբրոնի տիրոջ՝ Գ Հեթումի եւ **Թեւանուի**⁸։ Ունեցան չորս գաւակներ՝ Գուրգոն, Մարիամ, **Զապէլ** ու Մարգարիտ։ Իրրեւ ամուսնու հաւատարիմ ընկեր Ալթի հետեւում է նրան եւ 1287-ին նրան տեսնում ենք Կիպրոսում «սենեջալես Կիպրոսի» տիտղոսով⁹։

Կսկիծով աւանատես եղան 1291-ին իրենց քաղաքի՝ Բերութի անկմանն Եգիպտացիների ձեռքով¹⁰։ Դրա փոխարէն 1307-ին Բալիանը կոչւում է Գալիլիայի¹¹ իշխան, որ պարզ մի տիտղոս էր այնուհետեւ։ Իսկ 1310-ին ուրիշ հինգ ասպետների հետ պատանդ մնաց Հայոց մօտ, մինչեւ Կիպրոսի թագաւորն՝ Հենրիկ Բ գործադրեց մեր Օշին արքայի պայմանները¹²։ Եւ որովհետեւ Ամորկանի դաւադրութեան մէջ այս վերջինի կողմն էր եղել եւ պահանջել էր նոյն թագաւորի հրաժարումը վարչութիւնից¹³, վերադարձին բռնակալի միւս կուսակիցների հետ բոկոտն ու գլխաբաց եկաւ, ծնրադրեց

իր օրինաւոր տիրոջ ու քեռորդու առջեւ։ Թողութիւն ինդրեց ու բանտարկեց Կերինի ամբոցում¹, մինչեւ ներումն ընդունեց արքայի մեծանձնութիւնից²։

Իսկ Ալթի 1310-ին գեւ ապրում է Կիպրոսում եւ ականատես է ամուսնու կրած նեղութիւններին, որոնք վշտացնում են նրան եւ առաքելական թղթերն ստանում է «իր կեանքի մխիթարութեան համար³» եւ գրիչը խնդրում է յիշել այն «իր բոլոր նախնիներով ու ծնունդներով», որոնց մասին ուրիշ տեղեկութիւն չունենք։

ԺԸ.- Արսիւրի տան մէջ.- Նոյն Բալիանի կրտսեր եղբայրներից էր Փիլիպոսը, տէր Արսիւրի (այժմ Արսուֆ)։ 1286 թւին Կիպրոսի սենեկալութեան մէջ⁴ եղբորն յաջորդեց, կամ իրրեւ վարիչ Երուսաղէմի թագաւորութեան, որ Հենրիկ Բ նրան կարգեց, բնակելով Սիրիայում⁵ եւ ըստ «Անդրծովեան տոհմերին» նաեւ Կիպրոսի գունդստապլ էր⁶։ Նրա այդ յաջորդութիւններն արդիւնք էին իր նկարագրի, որը սահմանում է «խորհրդական, հասուն, անկեղծ, իմաստուն եւ հաստատուն մի մարդ⁷»։ Երբ Հենրիկը կորսնցրեց Սիրիան⁸, Փիլիպպոս Բալիանի հետ անցաւ Կիպրոս եւ շարունակեց սենեկալութիւնը։ 1306 թւականին արքայի եւ Ամորկայի կնքած պայմանագրում⁹ երկու եղբայրներն էլ նշանակւած են անդամ տասն ասպետների խմբին, որ արքային «ընկերելու» պաշտօն ունէին¹⁰։

Փիլիպպոսն էլ Հայոց, փեսայ էր, ամուսին ունենալով ըստ «Անդրծովեան տոհմերի» գրածին՝ «Մարիամը» դուստրը պարոն Վահրամի» Կոռիկոսի տիրոջ ու Հայոց մարաջախտի, որի հետ սակայն չկարողացաւ երկար կենակցել, որովհետեւ հայուհին մեռաւ։ 1309-ին արդէն նրա տեղը զբաւել էր Բիբլոսի¹¹ տիրոջ՝ Գուրգոնի, համանուն դուստրը՝ Մարիամը, որ միանգամայն Սիդոնի հայազգի տիկնոջ **Յիմայի** դստեր՝ Մարկրունիի, գաւակն էր¹², որն ունէր հայու մի նշոյլ, մի հայուհու յաջորդելու համար եւ գաւակներ էլ տւեց Փիլիպպոսին։

Ամորիկի դաւի մէջ¹³ Փիլիպպոսն իր եղբոր հակառակ ուղղութիւնն ընդունեց, փարելով Հենրիկին, որ «միշտ հետեւում էր նրան, իր այդ քեռու խորհուրդներին, մեծարում էր միշտ նրան՝ թէ հասակի եւ ազգականութեան եւ թէ անձի բարութեան ու քաջութեան համար¹⁴»։ Այս պատճառով էլ աքսոր առաքւեց բռնաւորի կողմից եւ յետոյ վերադարձաւ արքայի հետ¹⁵։

1. Աստ՝ 387-88: — 2. Տոհմք, 445, 449: — 3. Հւթ. ըբ: — 4. Diffa: — 5. Տոհմք, 449: — 6. Միւ, 340: — 7. Աստ՝ 45: — 8. Աստ՝ 47: — 9. Աստ՝ 191-2: — 10. Աստ՝ 312: — 11. Մաս. Ա, 110: — 12. Նոյն՝ 113, 114, աստ՝ 317: — 13. Աստ՝ 65:

1. Բուս. 151, 239-40: — 2. Աստ՝ 396-7: — 3. Աստ՝ 242: — 4. Հւթ. 370, 687, 688: — 5. Աստ՝ 389: — 6. Տոհմք, 449: — 7. Բուս. 135: — 8. Աստ՝ 390: — 9. Աստ՝ 390: — 10. Մաս. Բ, 102: — 11. Աստ՝ 402: — 12. Տոհմք, 449, 465-Բուս. 161: — 13. Աստ՝ 390-91 եւն: — 14. Բուս. 135: — 15. Աստ՝ 391-92, 396-97:

Իբրեւ ծանօթութիւն նշում եմ, որ **Հ. Ալիշանն** իրլինացի հարսներից որոշների նկատմամբ տարբերում է իմ տառծներից՝ Վերոյիչեալ Բալթանի կնոջը **Զապէլին** էր նշում, որը դուստրն էր (տնծանօթ) Մառնիչոյ տիրոջ՝ Օշինի, փոխանակ սրա եղբորդատեր Ալիծին¹։ Այս վերջինը տալով բուն այս Փիլիպպոսին փոխանակ Մարիամուն², եւ այս Փիլիպպոսի հօր համանուն հօրեղբոր՝ Փիլիպպոսի՝ Կիպրոսի՝ պալլին, որ մեռել էր 1228 թւին³, ինչպէս տեսանք ալլուր⁴։ Բայց դրանով նախ հեռացաւ այս տեղեկութիւնների բուն աղբիւրներից։ Եւ երկրորդ, եթէ Մարիամու հայրը՝ Վահրամը, 1226-ին դեռ մարաջախտ էր⁵, ուրեմն ծերունի չէր եւ իր փեսան, իր համար որդու աստիճանի վրայ էր եւ իր դուստրից յետոյ անցած երկրորդ ամուսնութեան եւ երեք գաւակների հայր լինելով, դժար թէ 1228-ին մեռած լինէր։ Ուրեմն Մարիամու ամուսինը մեր նշած Փիլիպպոսն է եւ Բալթանին՝ Ալիծը։

ԺԹ. Մորէայի տան մէջ՝ Մաքերասը ԺԵ դարում հետեւեալ տեղեկութիւնն է տալիս մեզ. «**Մարիամ** օրիորդը, դուստրը Տիւրոսի իշխանի (Ամորիկի), ամուսնացաւ Կանտակուզենեան Մանուէլի հետ, ինքնիշխան Մորէայի տիրոջ եւ եղբայրը Կոստանդնուպոլսի կայսեր⁷»։ Երկու վրիպակ կայ այստեղ։ Նախ՝ Մանուէլը կրտսեր որդին է ծանուցւած եւ ոչ եղբայրը Յոհաննէս Ե կայսեր, որին վերջինս այցելութեան գնաց 1357-ին ու իբր մի տարի մնաց⁸։ Երկրորդ՝ Ամորիկը միայն երկու դուստր ունէր տարբեր անուններով ու վիճակներով, որ յայտնի են մեզ⁹, ուրեմն նա չէր կարող Մանուէլի աները լինել։ Դարդէլն ուղղում է այս վերջին սխալը, գրելով թէ 1367-ին Կիպրոսի Պետրոս Ա արքան Մորէայի կարեւոր կենտրոնի՝ Մոթոնի մէջ, ուր իշխանական աթոռն էր, գտաւ «իւ արիւնակից ոմն կին, որ կոչում էր տիկին **Զապէլ** Լիւսինեան, դուստրը քաջակորով Հայոց Գուրգոն թագաւորի¹⁰», որ Ամորկանի ու մեր **Զապլունի** որդի՝ Գուրգոնն էր¹¹։ Տեսանք, որ վերջին տիկնոջ գաւակներն իր հետ փոխադրւեցին Կիլիկիա եւ հայացան բնակութեամբ, կեանքով ու գործունէութեամբ¹²։ Հետեւաբար յանձին Գուրգոնի դստեր մենք ունենք իրապէս մի հայուհի եւ Հայոց արքայի գաւակը, որ կենակից էր գնացել Մանուէլ կայսերորդուն եւ տիկին Մորէայի։

Դարդէլը շարունակում է պատմել թէ Զապէլն ընդառաջ ելաւ յիշեալ Պետրոսի, մեծարելով ու գեղեցիկ նւէրներ ընծայելով նրան ու հետեւորդ պարոններին։ Եւ երկու խնդիր մատուցեց արքային։ Առաջինն, որ իր Յոհան հօրեղբոր որդին Լեւոնը – միակ

մնացորդն իր տոհմի կոտորածից՝ Կիպրոսից իրեն ուղարկի, որպէսզի երբ ինքը վախճանէր, նրան ժառանգ կարգէր իր մեծ հարստութեանն, (սպացոյց՝ թէ ինքն անորդի էր), եւ միանգամայն ճոխութեամբ ամուսնացնէր այնտեղ։ Երկրորդ՝ Կիպրոսի մէջ նրան փոքր մի աւատ շնորհէր, որպէսզի եթէ յանկարծ ամուսինը վախճանէր, իր համար մի կայան ունենար այնտեղ։ Պետրոսը հաւանեց եւ նրա պապի՝ Ամորիկանի՝ աւատից՝ մի բաժին տւեց, որը տարեկան տասներկու հազար արծաթ դահեկան էր հասոյթին։ Իսկ Լեւոնի ամուսնութեան համար կղզու իշխաններից Կիրմարոսի հետ համաձայնեցին նրա Կատարինէ դուստրի համար։ Արքան Կիպրոս վերադարձաւ եւ Լեւոնը դեռ Մոթոն չմեկնած Պետրոսն սպանւեց իր ազատանու միջոցով։ Խնամակալ ընտրւեց Յոհան Լիւսինեանն, որ քննեց նախորդի շնորհներն։ Ուստի Լեւոնը մնաց Կիպրոսում եւ ամուսնացաւ Սուսսոնեան ալլի Մարգարիտի հետ⁴։

Սպանւած արքային յաջորդեց եղբայրը՝ Պետրոս Բ, որի թակադրութեան տօնին Զապէլը գնաց, իր հետ տանելով «մեծամեծ ընծաներ եւ ճոխ պարգեւներ»։ Հանդէսից յետոյ նորապսակ թագաւորին յիշեցրեց եղբոր պայմանն աւատի համար, որը նա նոյնպէս մերժեց Յովհաննի խորհրդով։ Զապէլը պնդեց իր իրաւունքի վրայ, բայց իզուր։ Այն ժամանակ սրտնեղած, տարած պարգեւները չյանձնեց եւ նաւարկելու դիւրութիւն չունենալով, մնաց այնտեղ Լեւոնի մօտ ամբողջ ձմեռը։ Այդ յապաղումը նպաստեց նրան։ Երկար հետամուտ եղաւ ու յաջողեց նւէրներով ու միջնորդներով համոզել Պետրոսին տալու իր աւատից մի մասն, որը տարին երեք հազար ոսկի դահեկան էր հասոյթի։ Իսկ ինքն այն Լեւոնին թողեց, իր հօրեղբորորդուն եւ Հայոց ապագայ թագաւորին ու մեկնեց Մորէա⁵։ Իր տալի՝ Զապլունի, եւ հօրը կամքն ու կարողութիւնն էր, որ գործում է այդ տիկնոջ մէջ, յօգուտ իր ազգականի ու հայրենի տանը։

Եւ Մոթոնում, հայ Զապէլի գահի վրայ, Ս. Մարկոսի առիւծի թեւերի ներքեւ, մի օր գալու եւ բազմելու է վերածնւած հայ հանճարն՝ առաջնորդութեամբ մեծ Սերաստացու, որ տասներկու տարի յետոյ, հարաւից շնչող խորշակը կրկին հալածելու է դէպի հեռու հիւսիս, ասպնջական անդորրութեան մէջ մի կղզու, որ հանդիսանալու է աշխարհի առջեւ մի Հայաստան՝ լոյսի վառարան։

1. Միւ. 85, 371: — 2. Անդ՝ 371: — 3. Անդ՝ 334: — 4. Հրկ. 365: — 5. Աստ՝ 406-7: — 6. Միւ. 485: — 7. Մաք. 39: — 8. Լըբոյ. Ի, 377-78: — 9. Աստ՝ 390-91: — 10. Դրդ. 60-61: — 11. Աստ՝ 399: — 12. Աստ՝ 398-9:

1 Անդ: — 2. Աստ՝ 389: — 3. Աստ՝ 399: — 4. Աստ՝ 327: — 5. Դրդ. 61-66:

Եկեղեցին միշտ աններող է եղել օտար կրօնների կամ դատաւնութիւնների հետեւողների հետ խնամիրութիւնները եւ օրէնքով արգելել է. որ սկզբից մեզ մօտ կային: Այսպէս ՅՏ. Մանդակունին Ե դարում գանդատում էր. թէ որոշներն «Աստուծոյ թշնամեաց» հետ սիրահարում էին. ամուսնութիւն կնքելով հրեաների, հեթանոսների ու հերձաւորների հետ¹: Պարտաւայի ժողովն (771-ին) քահանաներին պատուիրեց. որպէսզի քրիստոնեաները «չկատարեն հեթանոսների հետ ամուսնութիւններ», որովհետեւ այդ «ամուսնութիւն չէ. այլ անօրէն եւ պիղծ խառնակութիւն»²: Նոյն արգելքը շատ անգամ կրկնեցին նաեւ մեր յաջորդ վարդապետները՝ Դաւիթ որդի Ալաւկայ³, Մխիթար Գոշր⁴, Մովսէս Երզնկացին⁵ եւ ուրիշներ. խիստ պատիժներ էլ կարգելով: Մանդակունու «հերձաւորների» կարգը դրեց Աբրահամ կթղ. քաղկեդոնացիներն էլ. այսպէս պատուիրելով. «այլեւ ամուսնութեամբ ամենեւին հեռանայ» նրանցից⁶: Նոյն ձեւով մտածում էր նաեւ Անանիա կթղ. Մոկացին եւ Բագրատունի Արաս արքային արգելելուց նրանց հետ ամուսնութիւնն իր իշխանութեան մէջ⁷: Ապացոյց՝ թէ ուրիշներ, ինչպէս եւ Յունաստան եւ Վրաստան գնացող հարսներն, որոնց տեսանք. չէին ճանաչում կամ յարգում այդ խտրութիւնը եւ որը յետոյ բոլորովին ջնջեց Կիլիկիայում⁸: Ուրեմն այստեղ նշելու ենք այլակրօնների հետ կատարւած խնամիրութիւնները միայն:

Արդարեւ այդ վերջին խորշի մամուսնութիւններում անգամ օրէնքները կորցնում էին իրենց ոյժը. երբ ասպարէզ էին գալիս քաղաքական շահերն եւ ստիպում էին մեր իշխաններին նրանց հակառակ գործելու: Այսպէս Դ դարում եւ նոյնպէս յետոյ Հայաստան եկած պարսիկ կանանց⁹, մինչդեռ Պարսկաստան կամ ուրիշներին հարս գնացած հայուհիները չեն յիշում մինչեւ արաբական տիրապետութեանը. որ ստիպողական դարձրեց խնամիրութիւնները. նախ նրանց եւ ապա յաջորդ այլազգիների հետ: Բացի մեր յիշածներից, ամիր Սարգսի որդին՝ Խաւուսն, երկու անգամ ամուսնացել է պարսիկ ազնւական ու քրիստոնէացած կանանց հետ, Խուժիլու խաթունի եւ Ջմրուխտ խաթունի հետ¹⁰: Չմոռանա՞ք Հեթումի արաբ հարձին եւ Ջաքարեան Աւագի, Սմբատ գունդաստապլի եւ Հեթումեան Սմբատի օտար կանանցն էլ¹¹: Եւ եթէ արեւմտեան քրիստոնեայ արքունիքն ու պալատներն իրենց լուսաւոր կրօնով, նրբութեամբ, շուքով եւ ընծայած պատուով հրապոյր ունէին մեր օրիորդների համար, որ նրանց սեմերից ներս

էին մտնում. ինչ հակառակն գգանքով էին գնում հեթանոսների յարկերը. որտեղ պակսում էին հոգեկան ու բարոյական մխիթարութիւն նրանց գգայուն սրտերի եւ կարող էին կրկնել Եսթերի հետ. «Ասում եմ անօրէնների փառքն եւ զարչում եմ նրանց անկողնուց»:

Այդ գոհողութեան փոխարէն՝ նրանցից շատերը յաջողեցին օգտակար հանդիսանալ իրենց ազգին եւ որոշները քաղաքականապէս էլ փայլեցին. մինչ ուրիշներ որեւէ ազդեցութիւն չունեցան լուսաւորների անգգայ սրտերի վրայ. եւ աննշան մնացին նրանց յարկերում՝ կրօնական ու քաղաքակրթական դամբարաններում: Իսկ ո՞վ է կարող թելել ամբողջ այն անանուն հայ մանկամարդերի ու կոյսերի անուններն, որ գերութեամբ կամ յափշտակութեամբ գնացին փակեցին եւ անյայտացաւ նրանց. անպարկեշտ կանանոցների մէջ¹: Ջի կարելի մօտենալ նրանց. այլ միայն տեսնենք նրանց. որ պաշտօնապէս կնութեան գնացին եւ յիշած են եւ կամ որոնց կենսագրական տեղեկութիւնները փոքր ի շատէ մեզ հասել են:

Ա.- Հեթանոսական շրջանում. Կատարեալ լինելու համար մեր աշխատութիւնը. ստիպւած ենք յիշելու նախ այն հայուհիներին, որ մեր քրիստոնէութիւնից առաջ պատմում են օտարներին հարսնութեան տրւած եւ որոնք կամ գոնէ յիշածները, շատ քիչ են թւով. սակայն վկայելով թէ այսպիսի խնամիրութիւններն սկսել են շատ վաղուց: Ես չեմ մօտենալու նրանց, որ պատմութեան ապահով հովանին չունեն իրենց վրայ եւ որոնք մինչեւ հին Եգիպտոս են տանում մեզ խարխափելով: Կան եւ կանայք. որոնց մասին գրւածներն եթէ չենք կարող ճշտել, բայց իրենք գոնէ յիշած են որպէս հայ:

1.- Այսպէս գուտ աւանդական է այն տեղեկութիւնը, թէ Տիգրան Ա իր քրոջը՝ Տիգրանուհուն. կնութեան է տւել Մարերի Աժդահակ արքային եւ կատարել է տիկնութիւնը փառքով մինչեւ Աժդահակի² սպանութիւնն, որ ասում է՝ թէ նա խաղաղութեամբ մահացել է³:

2.- Խորենացին Ա Արտաշէսի դստերը՝ *Արտաշամին*, ամուսնացնում է Վրաց Միհրդատ բղէխի հետ. նրան յանձնելով հիւսիսային լեռների ու Պոնտոսի ծովի կողմնակայութիւնն էլ⁴: Բայց մենք չունենք այս տեղեկութիւնների վաւերացուցիչ արտաքին աղբիւրներ:

3.- Ընդհակառակն ստոյգ է՝ թէ մեծն Տիգրանն սկսելով իր աշխարհակալութիւնը. պարթեւների ձեռքից խլեց բացի ուրիշ տեղերից՝ եւ միջին

1. Մանդ. 161: — 2. Կան. Ժա: — 3. Կան. Բ: — 4. Չառ. 178. Առկ. 105: — 5. Մ. եզ. Խր: — 6. Արք. 1897, 132: — 7. Գր. թղթ. 195: — 8. Աստ՝ 355: — 9. Աստ՝ 355: — 10. Նիւթ. 17: — 11. Աստ՝ 48, 51:

1. Աստ՝ 4, 321-29: — 2. Խոր. Ա. իր. իթ. աստ՝ 280: — 3. Քսեն. Կիւք. Ա. Ե: — 4. Խոր. Բ, Ժա:

Ատրոպատներ կամ Ատրպատականը, ասում է Մտրարանը¹։ Եւ այդ տիրապետութիւնն աւելի ամրացնելու համար, իր զուտրերից մէկին *Տիգրանդուխտ* անուանեալ կնութեան տեց նոյն աշխարհի Միհրդատ արքային, ինչպէս զրում է Դիւնը, նոյն թագաւորին կոչելով «Տիգրանի փեսայ»²։

4. Պատմական է դարձեալ նոյն հայ աշխարհակալի որդու՝ Արտաւազդի խնամփութիւնը պարթեւների հետ։ Նա յաջորդելով իր հօրն, եւ բարեկամացած էր հռոմէացիների հետ, եւ այդ պատճառով թշնամացած պարթեւների հետ, որոնց արքան Որոնդէսը իր բանակի մէկ մասով յարձակեց Հայաստանի վրայ եւ միւսը Սուրէնի զլիաւորութեամբ յոյց հռոմէացի զօրավարի՝ Կրատոսի դէմ։ Սա նեղը ընկած, իրեն օգնութեան կանչեց Արտաւազդին, որը պատասխանեց՝ թէ ինքը կարօտ էր նրա օժանդակութեանը։ Հռոմէացին դառնութեամբ կուլ տուեց այդ մերժումը եւ քիչ յետոյ սպանեց թշնամիներից։ Մինչ այն Հայոց արքան ստիպեց հաշտութիւն կնքել հօր ախոյեանի հետ եւ իր քրոջը - սրան էլ *Տիգրանանոյշ* կոչենք - կնութեան տեց նրա Պակոր որդուն։ Սրան յաջորդեցին երկուստեք խնջոյք եւ ընդունելութիւններ։ Բայց քիչ յետոյ Որոնդէսը նախանձելով Սուրէնի յաջողութեանն, սպանեց նրան։ Ինքն էլ իր որդուն կորսնցրեց եւ ապա կեանքն էլ Փրայատ որդու ձեռքով³։ Եւ Տիգրանի ղուստըր ալրի դարձաւ։

5. Միջնադարեան վկայաբանութիւններից գիտենք եւ հին պատմութիւններում անծանօթ ու ստուգելի է մնում *Մարիամի* անունն, որ երեւում է հայ քրիստոնէութեան սեմի վրայ, Յակոբ Մծրնացու օրով նշանակւած «Հայոց նախարարի ղուստըր կին տուեց Ոտայեցիների քրմապետին» Միջագետքի մէջ, որ տէրն էր աշխարհի։ Մարիամին յաջողեց ամուսնուն հաւատքի բերել, տալով Մարութա անունը եւ այնտեղ եկեղեցի ու քահանայութիւն կարգեց։ Երեք որդի ունեցան, որոնցից մէկը յաջորդեց հօրը եւ երկուսն եղան «թագաւորութեան զօրավարները»։ Փափագեց, աղօթեց եւ ընդունեց իր անդրանիկ որդու զաւակին՝ Մարութա Աստծուն նւիրելու շնորհքը, որ մինչեւ եպիսկոպոսութեանն էլ հասաւ։ Բազմարդին քարոզներից ու հովուութեան կատարելուց յետոյ վախճանեց սրբութեամբ։ Գալով Մարիամին, թողեց ամուսնուն, ուխտի գնաց Երուսաղէմ, առատ ողորմութիւն տուեց եւ վերադառնալով «իր վանքը գնաց, որ նախապէս կառուցել էր եւ կրօնաւոր դարձաւ» մինչեւ իր

վախճանը ու իր թոռան ձեռքով թաղուեց⁴։ Այսպիսով Մարիամը ճշմարիտ առաքելու հի հանդիսացած է լինում, եթէ կարողանայինք իր անձը կամ վարքը պատմականօրէն նկարագրել, որը սակայն անստուգութեամբ է չըջապատւած, յատուկ սրբերի կենսագրութիւնների, որոնց մէջ ոչ ստույգ տեղեկութիւններ չատ կան։

Բ. - *Արար տներում*. Յայտնի են արարքների ասպատակութիւններն ու տիրապետութիւնը մեր աշխարհի վրայ է դարձեց սկսած⁵։ Շատ դառն եղաւ նրանց լուծը⁶։ Սակայն մեր մի քանի իշխանները կարողացան նուրբ քաղաքականութիւն վարել եւ նոյնիսկ թագաւորական զահեր էլ հիմնեցին նրանց օրով։ Այդ յաջողութեան մէջ հայուհին էլ բաժին ունի։ Նրանց հետ ամուսնանալով դիւրին դարձրին մեր իշխանների գործը։

1. - Արար ոստիկաններից էր Մրւանը՝ Մահմետի որդին, որ 742 թւին եկաւ, քաղցրութեամբ ընդունեց նախարարներին եւ Բագրատունի Վասակի որդուն՝ Աշոտին, պատրիկ դարձրեց հայ աշխարհի վրայ։ Նրա այդ պատիւը նախանձի պատճառ եղաւ Մամիկոնեան Սմբատի որդիների՝ Գրիգորի ու Դաւթի համար, որոնք այդ պատճառով «յոյժ խեղութեամբ» էին ապրում Աշոտի հետ։ Մրւանը լսեց ու բանտարկեց նրանց Եմանի մէջ⁷։ Այսպիսով պառակտում ստեղծեց երկու տոհմերի միջեւ։ Նորընտիր Վրթ ամիրապետն ազատ արձակեց նրանց։ Սկսեցին շարունակել իրենց բռնութիւնը նախ Վասպուրականի, ապա Աշոտի դէմ, դաւելով նրա կեանքին, որի համար Դաւթին սպանեց արարների ձեռքով։ Իսկ Գրիգորը փորձեց միաբանել հայ նախարարներին նրանց դէմ եւ ի վրէժ եղբորը գիշերով յարձակեց, ձերբակալեց Աշոտին եւ աչքերը կուրացնել տուեց։ Ինքն էլ յետոյ մեռաւ որովայնի հիւանդութեամբ⁸։

Անցան տարիներ եւ Մրւանին յաջորդեցին ուրիշ խուժողութ իշխաններ։ Եզտի օրով հայ նախարարները վերստին գլուխ բարձրացրին արարների դէմ, նախաձեռնութեամբ նախ Մամիկոնեան Արտաւազդի եւ երկրորդ անգամ նրա տոհմակից՝ Մուշեղի։ Յաջողութեամբ կուեցին, ապա պառակտեցին ըստ սովորութեան, քաշեցին իրենց զաւառներն ու սկսեցին անջատաբար պատերազմել, այդ պատճառով թուլացան, պարտուեցին (772-ին) եւ ընկան զանազան իշխաններ, որոնց մէջ եւ յիշեալ Մուշեղը⁹։

Վարդանը շարունակում է այս պատմութիւնը, գրելով թէ նոյն Մուշեղը թողեց երկու որդի եւ ղուստը, որ յետոյ ապաւինեցին Վասպուրականում։ Մեհրուժան

1. Ստ. Աշխ. ԺԱ, Ժգ, 15: — 2. Առ Սնտ. Բ, 455: — 3. Պլտ. Դ, 106, 112, 138-40:

1. Վկր. Բ, 17 եւն: — 2. Աստ՝ 126: — 3. Աստ՝ 41, 212-13 եւն: — 4. Ղեւ. 112-13: — 5. Ղեւ. 118-24: — 6. Նոյն՝ 127-29, 137-51:

Արժրուներն՝ Համագաստ ու Սահակ նահատակների եղբայրը, որ նրանց փախճանից օրացույթեամբ ապաստել էր՝ Երանց, սպանեց նոյն երկու եղբայրներին, իրենց հօր փոխարեն, որ պատճառ էր եղել աղէտալի ապստամբութեան։ Քույրերից մէկն, որի անունը դժբախտաբար անձանօթ է մնացել, որին կարելի է *Մուշեղղուխտ* անւանել, տեսաւ իր հայրենի գաւառի եւ իշխանութեան խաւարումը եւ Բագրատունի ու Արժրուների մեծ տոհմերի թշնամութիւնն իր տան դէմ եւ առնական դատողութեամբ յանդուգն մի գաղափար ունեցաւ զրա փրկութեան համար։ Ը դարի վերջում եւ Թ-ի սկզբին Մանագկերտի մէջ ապրում ու գործում էր Ջահապ արարը։ Խիզախ մամիկոնունէին խորհեց շահագործել նրան ի նպաստ իր ծրագրին եւ «եւտ գինքն յամուսնութիւն» նրա։ Եւ այդ կերպով «թիկունս առնելով գնա», արարն սկսեց ասպատակել ու գրաւեց Արշակունեաց մէկ մասը, որը տիկնոջ հայրենիքն էր «եւ խորհէր տիրել ի ձեռն կնոջն բոլոր աշխարհին»։

Բայց Բագրատունիները քնած չէին եւ նրանցից երկու եղբայրներ՝ Աշոտ Մսակերն ու Շապուհը, կանգնեցին Մուշեղղուխտի խորամանկութեան դէմ։ Յարձակեցին եւ գրաւեցին Շիրակը, Աշոցքն ու Տալքն, որ նոյնպէս մամիկոնեան ստացւածք էին եւ ի դերեւ հանեցին Մուշեղի դստեր վրէժխնդրութեան ծրագրիր։ Ջահապը չլքեց։ Գնաց ու նստեց Դւինում իր Արդլլա (կամ Արդլմեբեք) որդու հետ։ Պատրաստեց եւ հինգ հազարանոց մի բանակով յարձակեցին Բագրատունի եղբայրների դէմ, որոնք հինգ հարիւր զինւորով ջարդեցին նրանց մեծ մասը եւ Շապուհը զնաց մինչեւ Դւին, մեծ աւար վերցրեց։ Թշնամու զօրքերը հետապնդեցին նրան եւ քաղաքացիները քաջալերւած սպանեցին Արդլմեբեքին՝ եւ զօրքը փախաւ ցրեց։ Այդպէս Մամիկոնեան արի դստեր հաշիւներն ու ճիգերն ֆրկեցին։ Կրկնեց՝ մանաւանդ թէ կանխեց՝ Անձեւացի *Հեղինէի* խորագէտ փորձը, բայց չունեցաւ նրա բախտը՝, յայտնի չէ թէ յետոյ ինչ արեց։ Ջահապի տնից ուրիշ մարտիկներ են յիշուում Վարդանից յետոյ, բայց ինքն էլ անյայտ է մնում։

2. – Նոյն Աշոտի իշխանութեան սկզբին Հայաստանում կար ոմն՝ Սեւադա, ըստ պատմիչների «պարսիկ տոհմից»⁴, կամ աւելի հաւանօրէն «Ջահապի տնից»⁵ կամ «տաճիկ»⁶ եւ համարուում էր Արդլլ Համիդի⁷ որդին։ Նա 821-ին Հայաստան ասպատակեց եւ «աշխարհն աւարի վերցրեց» եւ ամրացաւ Սիւնեաց կողմերում։ Այն ժամանակ Վասակ Սիւնին հրաւիրեց պարսիկ Բաբանին (կամ Բաբիկ), որ եկաւ եւ

խորտակեց ու փախուտով մասնեց նրան՝ Բայց Սեւադան երկիւցալի էր՝ միշտ Հայոց համար եւ երկրորդ անգամ ցոյց տուց իր խաղիցը, չորս հազար բանակով յարձակելով յիշեալ Աշոտի եւ նրա Շապուհ եղբոր դէմ՝ Վերջինս ընկաւ մարտում եւ երկու տարի յետոյ եղբայրն էլ մահկանացուն կոչեց, որին յաջորդեց որդին՝ Սմբատը՝ յետոյ Խոստովանող, որ հաշտութիւն կնքելով բռնաւորի հետ, ընդունեց սպարապետութեան հայրենի պատիւը՝ Այս առթիւ թուում է Սեւադայի հետ ամուսնացած «Արուսեակը՝ Բագրատունի տնից», յայտնի չէ ում զուտորն էր։ Մի ամուսնութիւն, որ արարներին էլ չաւարտեց եւ դրա շնորհիւ «պարզ մասն երկրիս» բռնագրաւելու տիրում էր

Մի օր ամիրապետի կողմից Հովոստիկանն եկաւ եւ զնաց հաստատուեց Դւինում Սեւադան չուգեց նրան հնազանդուել եւ իր հետ միաբանւած Բագրատունին Սիւնեաց տէրը՝ Սահակը, վերոյիշեալ Վասակի որդին եւ ուրիշ ազատներ, որ Արուսեակը յաջողել էր կապել նրա հետ, փորձեց բռնել կամ սպանել Հովին։ Նա պատգամաւոր չղեց Սեւադային եւ զինակիցներին՝ Դաւիթ Բ կաթողիկոսին, խրատելով հանդարտել եւ իրեն թողլ տալ մեկնելու, բայց չլսեցին։ Հօյն ստիպեց բախել նրանց հետ ֆախֆախեց Սահակին սպանեց, միւս երկուսին փախցրեց եւ վերագործաւ Դւին։

863 թին «Շահապն Սեւադայի որդին» - հաւանական չէ Արուսեակից՝ մեծ բանակով եկաւ աւերելու եւ գերելու հայ աշխարհը։ Սակայն իր դէմ գտաւ լիւեայ Սմբատի որդուն եւ Աշոտի (յետոյ թագաւորի) եղբոր՝ Աբաս սպարապետի, քառասուն հազար բանակին, որ խորտակեց, ցրեց նրա բանակը սրի եւ Երասխի բերանը աւրով Շահապը մի քանի հոգով մազապուրծ փախուտով դիմեց՝ Նա այդ տաճիկին հասկացրեց թէ Արուսեակի տոհմի հետ խաղալը շատ դիւրին չէ։

3. – Դաւիթ Թ-դարի կէսերին Հայաստանում փայլում էր Տարսնի Բագարատ բշխանի եւ նրա քաւառի Բագրատունեաց ճիւղից, որդի Աշոտ սպարապետի եւ յաջորդորդը Սահակ եղբոր, մի անձ, որի վրայ ծանրանում էր գլխաւորապէս հայ քաղաքաւանութեան լուծը՝ Նանայի յիշատակարանից նկարագրուում է «մեծն եւ երեւելին սբ իշխանն Հայոց վսամամիտն, որ եւ գրովանդակ յանձին բերէր ունել պախուժութն, որ ի Քրիստոս հաւատոցն» յանդիմանող լինելով հերձաւորներին՝ յոռուութեւ Յրեհանու մեկնութեան նոյն Նանայից՝ եւ կառուցողը Սչոյ մեծածախս ու բաւարարեալ Ս Փռկի՝ եկեղեցու՝ Այսպիսի մի մարդ չգիտենք ինչ առիթով իր քրոջը ու սարսիկ եւք *Աշոտղուխտ* կոչել, - կնութեան էր տուել արար Զօրահայի (կամ

1. Նոյն՝ 162-63: — 2. Վրդ. 76-78: — 3. Աստ՝ 285: — 4. ԹՀ. Կթ. 145: — 5. Վրդ. 79: — 6. Կդն. 263: — 7. Հայ Բգր. 46:

1. Աստ՝ 263: — 2. Վրդ. 79: — 3. ԹՀ. Կթ. 144-46: — 4. Ասդ. 110: — 5. Աստ՝ 215: — 6. Հայ. 266: — 7. Աստ՝ 46: — 8. Աստ՝ 166:

Զորարարային արդյուն Մուսկինը, որ աճի ժամանակ ավելում էր Արզնի գրաստին եւ Աղձնեաց հորատաձին կտրմերին, որ մօտ էր Տարսինի Քաղաքականության պահանջն ուրեմն մղել էր Բաղրատունու եկեղեցու աջ խնամիրութիւնն երկիրդայի դրացու հետ:

Յետոյ Հայաստան եկա Ապուսեթն եւ Հայաստանի վերակացութիւնն յանձնեց Մուսէյն: Նա ուզելով ամիրապետի աչքը մտնել, մոռացաւ ազգականութիւն եւ ամուսին, բարեկամութիւնը թշնամութեան փոխեց Բագարատի հետ եւ նրա դէմ պատերազմեց, որը իր կտրակոր պարտութեամբ վերջացաւ եւ այդտեղում տեսանք իր հայ աղանու մարդասէր եւ հաշտարար մեծ գործը²: Նրա ձախողածը դարմանելու համար 851-ին եկաւ Ապուսեթի որդին՝ Յուսուփն³, որ բարեկամութեան դիմակով իր մօտ կանչեց Բագարատին, նրա ազգականներին եւ այլ իշխանների հետ, չղթայեց ու յրեց Սամառա, իսկ ինքը հանգիստ նստած ձմեռում էր Մշոյ մէջ, սպասելով զարնան՝ որպէսզի աւերակ դարձնէր Հայաստանը: Սասունցիները յսելով իրենց իշխանի գերութեան լուրը, լեռներից վար թափեցին, պաշարեցին Մուշն ու կոտորեցին արաբ զօրքը: Յուսուփը սարսափահար փախաւ, մտաւ եկեղեցու գմբէթի մէջ: Սասունցիները հասան, վեր բարձրացան եւ նիզակի հարւածով տապալեցին նրան⁴:

Փալով Բագարատին, այնտեղ արարական սպառնալիքների ներքոյ, այն քաղաքականութեամբ որ փեսայ էր դարձրել Մուսէին, ընդունեց նաեւ մահմետական կրօնը, գայթազողութեան օրինակ լինելով միւս գերիններին էլ⁵: Եւ իր վարմունքն արդարացնելու նպատակով Հնարեց ծուռ մի վարդապետութիւն՝ թէ բռնութեան տակ կեղծ ուրացութիւնը ներելի է: Բայց Արծրունեաց պատմիչն ստիպւեց հերքել առանձին մի գլխով⁶, իր տոհմակիցներին զգուշացնելու համար: Տարօնի տէրն իր միւս քոյրերի քաջութիւնն⁷ անգամ չունեցաւ այդտեղ, ոչ էլ Աշոտդուխտի զոհը կարողացաւ պահել իրեն այդ աղէտներէից:

4. - Ափշինն, Ապուսեճի որդին, Պարսկաստանի ապստամբութիւնը նւաճելուց յետոյ, որի համար ամիրապետի կողմից էր ուղարկւած, աչքը դարձրեց Հայաստանի վրայ եւ նամակներով սկսեց հայ իշխաններին հպատակութեան հրաւիրել: Նրան առաջին դիմողն եղաւ Վասպուրականի երիտասարդ տէրն՝ Աշոտ Արծրունին, որի դէմ Սմբատ Ա արքան զայրացած գրաւել տւեց նրա աշխարհը: Այս լուրը հասաւ արաբին, որ զօրք տւեց Աշոտին եւ յիցեց տիրանալու իր իշխանութեան: Եկաւ եւ խաղաղութեամբ վերջացաւ

զործր մինչև չհասն ինքն ու եզրաքննելու դատով բռնեցին ու բանտարկեցին՝ և սրի վախճանը ահաանք նախապէս²։

Սմբատ արքան տեսնելով Ափշինի երկի զայի գործի թխնը եւ ինքն անօգնական մնացած իր իշխանների կողմից՝ նրա դէմ ճակատելու համար, հարկադրեց հաշտութիւն կնքել նրա հետ. «սկամայ կամօք» նրան տալով խնդած պատանդներն եւ իր Շապուհ եղբոր անանուն մի դուստրին՝ **Շապուհուհի** անւանենք «նրա կնութեանը»⁵. Ըստ Արծրունեաց պատմիչի՝ «անօրէն ամուսնութեանը»⁴: Ափշինն, «խռովասէր այր, խողաղութեան ատող, անյազ առ արբումն արեան մարդկանց», իր կողմ ունենալով Արծրունի եղբայրների հպատակութիւնը, խորհեց յափշտակել Վասպուրականը եւ մի բանակով յարձակեց⁵: Նրանք ամուր կողմեր փախան եւ երկիրն արարները զրուեցին: Ապա այն յանձնեց Սափի անունով ուրացող մի յոյնի. եւ դիմադրողները բռնուում ու կոտորուում էին⁶: Տեսանք նրանցից մէկի՝ Արշակ Վարաժնունու մահից փրկութիւնը Շապուհուհու միջնորդութեամբ⁷: Սակայն տիկինն չկարողացաւ ամոքել բռնաւորի գազանութիւնն իր ազգակիցների դէմ. այնպէս որ նա վերստին փորձեց ձեռք գցել Սմբատ արքային, բայց չյաջողեց⁸: Յետոյ երբ պատրաստեց երկրորդ յարձակմանը նրա դէմ, մահացու մի ախտ զգետնեց նրան 898-ին եւ ազատեց մեր աշխարհը⁹ Բագրատունեաց դուստրի հետ:

5.- **Վերջերս Յ. Քիւրտեանը հրատարակեց կենսագրական տեղեկութիւններ մասմետականների հետ ամուսնացած երեք հայ կանանց մասին: Ես այստեղ նրանցից միայն մէկի մասին կը գրեմ. որովհետեւ արաբ պատմիչներն անմիաբան են երկրորդի հայութեան մասին եւ երրորդն ժժ դարի շատ անազան է մեր նիւթի համար:**

Արար. Զալալեդինն էլ. Սուրիուտի պատմելով, Բաղդադի խալիֆա՝ Ալ Կալիմ բի-Ամրիլլահի վարքը, ասում է թէ՝ «նրա մայրը գերեալ Հայ մի հարճ էր՝ *Բաղր ու՛ղ Դուժա* (որ Խաւարի լիայութիւն է) կամ ըստ որոշների *Կաղր ու՛ղ Նաղա* (Յօդակաթ) անւամբ»։ Մի ուրիշ պատմիչ. Աբուլ Փարաջ Բար Հեբրայոս, վկայում է նոյնպէս թէ՝ «այս կինն ազգով Հայ էր». որ նախորդ վկայութեան համառօտ ձեւն է։ Տոհմի՞կ էր այդ Հայուհին թէ՛ ռամիկ. ե՞րբ եւ ի՞նչպէս գերի գնաց, մտաւ իբր հարճ Ալ Կաղր Բիլլահ խալիֆայի արքունիքն։ Այդ խալիֆան իբր ժ դարու կէսին ծնւած, 991-ին յաջորդեց իր գահագուրկ եղբօրն եւ մեռաւ 1031 թւականին։ Բար Հեբրայոսը նրան գովում է իբր ժուժկալ ու խաղաղասէր մարդ եւ մեր Հայուհին, գոնէ այդ խնդրով, բախտաւոր էր, որով

1. Աստ' 215: — 2. Աստ' 215-16: — 3. Լստ ԹՀ. 4թ. 149' նոյն ինքն Ապոկալիթ: — 4. Արծ. 129-33: — 5. Նոյն' 177: — 6. Արծ. 182: — 7. Աստ' 168, 332:

1. $U_{P\delta}$. 261-64; 2. $U_{\text{шш}}$. 61; 3. $\beta\zeta$. 418. 227; 4. $U_{P\delta}$. 271; 5. $U_{\text{шш}}$. 211; 6. $U_{P\delta}$. 268-71; 7. $U_{\text{шш}}$. 211; 8. $\beta\zeta$. 418. 233; 9. $\zeta n_j b$. 237. $U_{P\delta}$. 272;

կարողացաւ նաեւ տիրել նրա սրտին. եւ ժառանգ կարգել տալ - եթէ սակայն անդրանիկ չէր արդէն - իր իսկ գաւառն Այ կաշխմ. որ ծնուել էր 1000 թի ին։

Թէ արքունիքի անդորր միջավայրը եւ թէ մանաւանդ հայ մօր ինամքոս տաջնորդութիւնն. այդ պետի մէջ պատրաստել էին շատ գովելի մի անձ. ինչպէս վկայում է Իրն ու Ատիրը գրելով՝ «Վաշերուչ էր. գրաւիչ տեսքով. կենցաղով ժուժկալ. բարեպաշտ. քերմեռանդ. գիտուն. ամրողջովին Աստու վրայ փտահ. ողորմասէր. համբերող։ Մշտաջան էր գրաւոր գարգացման մէջ եւ գրելու ճարտար։ Անյապաղ արդարութեան ու բարեգործութեան մէջ. բոլոր խնդիրները քննող եւ յօժար կատարելու ինչ որ հայցէին իրենից»։ Նրա բարութիւնից օգտւեցին Սելջուկներն եւ սկսած 1058-ից խառնակութիւն տրեց նրա տէրութեան մէջ մինչեւ նրա մահը (1075-ին)։

Յիշւած 1058 թւականին. գրում է Բար Հերրալտը. ձերբակալեց եւ աքսորեց Հաղիտահ եւ Եգիպտոս Մուստանսիր խալիֆան նաեւ Բաղդադի տէրը հուշակեց։ Իր մայրը դեռ կենդանի. ստիպեց ծածկել եւ թագստոցից բանրեր յղեց որդու դաւադիրներին՝ Բասասիրին. թէ «Անսաղութիւնից մեռնում եւ խնդրում եմ. որ զթաս ինձ»։ Նա մեծանձնութեամբ բերել տւեց տիկնոջը. նստեցրեց պալատի սենեակներից մէկում եւ նրա սպասաւոր կարգեց երկու նաժիշտ։ Միանգամայն սահմանեց տալ նրան օր ըստ օրէ հարկաւոր սնունդ։ Այսքան են այս հայուհու մասին հասած տեղեկութիւնները¹։

6. - Դւինի արաբ իշխողն՝ Աբլսուարը. 1072 թւականին Անին Ալփասլանից գնեց եւ նրա ամիրան կարգեց իր մանկահասակ թոռանը՝ Մանուչէին²։ Նա այնտեղ 38 տարի (1072-1110) իշխեց եւ յետոյ քաղաքը ժառանգութիւն թողեց իր սերունդներին³։ Սա իրեն ամուսին վերցրեց *Կատալին*՝ «Բագրատունի տնից»⁴. ամուսնութիւն. որի պարագաներն անյայտ են։ Կատան ձեռներէց եւ ազդեցիկ մի կին. յաջողեց արաբ կենակցի մէջ առաջացնել հայասէր զգացումներ։ Մանուչէն զօրացրեց Անիի պարիսպներն եւ ամրութիւնները։ Խաղաղասէր հոգով այնտեղ հաւաքեց հայ իշխաններին եւ մասնակցեց քաղաքի Բարսեղ արքեպիսկոպոսի ընտրութեանը կաթողիկոսութեան համար⁵։ Կորովի մի երիտասարդ էր. եւ լսելով. որ Ղզիլ սկիւթացի ամիրան յարձակել ու սպանել էր իր եղբորը Դւինում. գնաց զօրք գումարեց Պարսկաստանի կողմերում. զարկեց. սպանեց թշնամուն եւ քաղաքը Պարսկաստանին յանձնեց⁶։

1. *Անհա*. 1937. ապր. 59-60: — 2. *Վրդ*. 103: — 3. *Շիր*. 98: — 4. *Վրդ*. 123: — 5. *Նոյն*. 103-104: — 6. *Նոյն*. 113:

Կատալի հետ ամուսնութիւնից ծնեց Ապսուար. «այր անարի եւ կնամարդի»։ Իր ծնողների նմանութիւնից հետո. որ ուզեց Անին վաճառել Կարսի ամիրային։ Լսելով այս յորր հայաստան հրախրեցին Վրաց Դաւիթ Գ արքային. նրան յանձնեցին քաղաքը։ Նա ձերբակալեց եւ իր հետ տարաւ Ապսուարին որդիների հետ. որոնք այնտեղ մնացին ու մեռան¹։ Որդիներից մէկն՝ Փատուհն. որ նախապէս Խորասանում էր. իմանալով հօր հետ պատահածը. վերադարձաւ. պաշարեց ու գրաւեց Անին² եւ խաղաղեցրեց երկիրը. գրաւեց Դւինն ու Գանձակն էլ³։ Իր ուրիշ մի պատանի եղբայրը. անունն անծանօթ. տեղեկանալով որ պապը քրիստոնեայ ու թագաւորացն էր. «իւր հոգին շարժեց Քրիստոսի սիրով»։ Գնաց Սեպուհի մօտ. մկրտեց ու կրօնաւոր դարձաւ Դրազակի մէջ եւ այնտեղ էլ վախճանեց⁴։ Այդպիսով Կատան իր մահանից յետոյ էլ շարունակում է ազնւացնել այդ բիրտ արաբներին։

7. - Զաքարեան Զաքարէ եւ Իւանէ եղբայրներն անցած հայ ու վրացի զօրքերի գլուխը պալքարում էին օտար թշնամիների դէմ եւ պահում ու պայծառացնում էին իրենց գրաւած բաժինն Հայաստանում։ Ուզում էին գրաւել նաեւ Բզնունեաց Խլաթ քաղաքն արարների ձեռքից եւ երբ Իւանէն մօտեցաւ նրա պարսպին. ձին մի խորխորատի մէջ ընկաւ եւ իրեն վայր գցեց։ Թշնամիներն իսկոյն յարձակելով ձերբակալեցին ու ներս տարան։ Զաքարէն սպառնաց նրանց. որ եթէ եղբորը վտանգ հասնէր. քաղաքն անմարդարնակ էր դարձնելու։ Նրանք դողացին եւ հաշտութիւն խնդրեցին եւ միանգամայն Իւանէի դուստր՝ *Թամթալին*. ամուսնութեան տալ Կուզ (կամ Աւաղ Նեմջեղին) սուլթանին։ Երեւում է թէ Զաքարեանները շահ ունէին համաձայնելու. եւ Իւանէն գաւազին յղեց սուլթանին. - գուցէ դէպի Իկոնիոն. - եւ «Կուզի կիսն եղաւ»⁵։

Բայց այդ օրիորդի ճակատագիրն էր չըլել հեթանոսների խորչելի յարկերում։ Գանձակեցին յարում է. թէ յետոյ կին եղաւ նաեւ Դամասկոսի Աշրափ սուլթանի⁶. ուր Վարդանն ուզում է. որ տրւած լինի եւ ուղղակի Խլաթի Աշրափ իշխանին⁷։ Կիրակոսը պատմում է. թէ «չատ օգուտ եղաւ կնոջը սուլթանի տուն գալը». եւ շատ դիւրութիւն ընծայեցին իրենց քրիստոնեայ հպատակներին. մանաւանդ Տարօնի. որի մենաստանների հարկերը թեթեւացրին կամ բոլորովին ջնջեցին⁸։ Բարիքներ. որ ակներեւ է մեր հայուհու փրկարար ազդեցութիւնն այդ բռնաւորների սրտերի վրայ։

Նրա ասպարէզն այդտեղ չվերջացաւ։ Թաթարները զօրացած. 1225-ին յարձակեցին Խորասանի սուլթան Զալայեղինի վրայ։ Հալածեցին նրան. որ փախաւ Աղւանք ու գրաւեց

1. *Նոյն*. 119: — 2. *Աստ*. 307: — 3. *Վրդ*. 120: — 4. *Նոյն*. 123: — 5. *Կիր*. 80: — 6. *Անդ*. — 7. *Վրդ*. 138. *Կիր*. 119: — 8. *Կիր*. 80-81:

Գտնված քաղաքն. Անցաւ Կոտայքի գաւառը. ուր Իւանէն չհամարձակեց ընդհարել նրա մեծ գործիքան զէմ՝ Յետոյ յառաջացաւ զէպի Խրաթ. պատերազմեց Աշխափի հետ ու գրաւեց քաղաքը. Այնտեղ մնացել էր Թամթան. որ սուլթանն «նրան իր կնութեան վերցրեց». կամ աւելի ճիշտ «գերեց»՝ եւ Ջալալեդինը գնաց աւերեց Արագին սուլթանի գաւառները. Նա օգնութիւն ուզեց Կիլիկիայի հայ ու ծովեզերեայ եւրոպացի գործերից. որոնք եկան ու քաղաքացիներն ասպատակող բանակը եւ ամօթահար վերադարձաւ Ադւանք. Այնտեղ թաթարները կրկին յարձակեցին ու փախցրեցին նրան մինչեւ Ամիթ. Հասան աշխտեղ. կոտորեցին նրա գործը եւ իրեն էլ միասին՝ Այլտեղ Թամթան երկրորդ անգամ գերի ընկաւ թաթարների ձեռքը. որոնք նրան իրենց խանին յղեցին եւ մնաց աշխտեղ «գոյով ամս», երեւի իրրեւ պարզ գերի՝ մինչեւ նորից վերադարձաւ Խրաթ. ուր նրան տեսանք պատուով¹:

Գ. – Թաթար տներում. – Այլ ցեղի տիրապետութիւնը մեր աշխարհում սկսեց ԺԳ դարում եւ բաւական երկար տեւեց եւ ինչպէս արարների. նաեւ սրանց գործիքան առջեւ մեր իշխաններն ստիպւած խոնարհեցին. Բայց դրանց հետ կատարւած խնամօրութիւնը շատ ցանցառ է. դատելով գոնէ մեզ ծանօթներից, որոնք երեք են միայն:

1. Նրանց հպատակ եղած մեր իշխաններից էր Խաչէնի աստուածասէր տէրն՝ Հասան Ջալալն⁵, որ յայտնի չէ ինչ հարկադրանքի մէջ. իր դուստրին Ռուզուքանին, կնութեան տեւց նրանց Չարմաղու մեծ իշխանի որդուն՝ Բուրանուին: Նրանց կողմից 1261-ին ոստիկան եկաւ չարասէր Արդունը: Նւաճեց ու կողոպտեց Վրաստանն. որ ապստամբել էր: Ջերբակայեց ու նեղում էր նաեւ Ջալալին, որի նախանձալոյզ կրօնասիրութիւնը լսել էր: Նրա կարողութիւնից վեր հարկեր պահանջեց, նպատակ ունենալով ուրացնել նրան եւ տարաւ դէպի Խզուն:

Իր դուստրը լսեց հօր գլխին կախւած վտանգը, եւ դիմեց ոստիկանի տիրոջ՝ Հուլաւու (կամ Հուլաւ) խանի կնոջ միջնորդութեանը, ազատելու համար հօրը: Անօրէն Արդունն իմացաւ եւ վերին հրամանը դեռ չհասած՝ կանխեց ու զազանաբար յոչոտել տեւց առաքելի ու բարեպաշտ իշխանին, որ այդպէս հաւատքի մի նահատակ հանդիսացաւ⁶: Իսկ իր դստեր վախճանն անյայտ է մնում: Կուլ տւեց այդ դառն բաժակը, թէ վրէժխնդիր եղաւ հօր մահւանը, չգիտեմք:

2. – Տեսանք այլուր⁷ Ջաբարեան եւ Օրբելեան տոհմերի պայքարն իրար դէմ, որ աւարտեց Օրբելեան Սմբատի յաղթանակով, որ չահեց «մեծ Խոջա սահիպ դիւան»ի

օգնութեամբ. որը դիւանապետ էր եղել Ապագա խանի եւ յաջորդել էր նրան ու իր ձեռքում ունէր նրա տիրութեան բոլոր գաւառները: Սմբատն իր երախտապետութիւնը ցուցաբերելու համար իր բարերարին. կրկնեց իր անկրաւութիւնը Ջաբարեան Աւագի գասեր **Խոջաքի** գէմ. որի իշխանութիւնը յափշտակել էր եւ նրան կնութեան տեւց Խոջային: Այս պատահեց 1269-ին եւ մենք դժբախտ հայուհու մասին աւելի տեղեկութիւն չունենք. բացի այն որ կենակից գնաց դժոխային մի դիւանապետի. որ թոյնով սպանել էր յիշեալ Հուլաւ խանին եւ նրա ամուսին՝ Տոգուզին (կամ Տաուսին). երկուսն էլ սիրող ու պաշտպան քրիստոնեաներին¹: Իսկ ի նչպէս վարեց արդեօք Խոջաքի հետ. Աստուած միայն գիտէ:

3. Յետ դառնանք մի պահ դէպի 1236 թւականը. ուր թաթարները դեռ նոր են սկսել իրենց արշաւանքը: Ջաբարեան հօրների սուրբ բունել է Իւանէի որդին՝ յիշած Աւագը. որը սակայն գուրկ է նրանց կորովից, թէպէտ նոր թշնամիներն էլ բազմամբոխ եւ զօրեղ են: Աւագը սարսափած նրանց ասպատակութիւնից, գնաց ամրացաւ Կայեան բերդում: Թաթարներն եկան պաշարեցին այն եւ հրաւիրեցին իշխանին դալ իրենց ծառայութեան ու չվախենալ: Նա կասկածոտ անոնց խոստման վրայ եւ նրանց վստահութիւնը գրաւելու նպատակով, մեծ վատութիւն կատարեց. «նրանց իր դուստրը տեւց եւ բազում ինչք», իսկ նրանք փոխարէնն աւելի խստացրին պաշարումը: Պատմիչը չի ասում, թէ դուստրը, – որին կարող ենք **Աւագուհի** անւանել, – ո՛ր թաթարին է տւել. ոչ էլ այն որ իրենից պահանջեցին, այնպէս որ թւում է ինքնակամ է տւել. որպէս թէ իր գաւակը չլինէր: Արդէն ինքն էլ խիստ բարոյականի տէր մի անձ չէր²: Յետոյ յաջողեց չահել նրանց խանի պաշտպանութիւնը եւ Անիի կործանման մէջ նրանց գործակիցն էր³: Յետոյ այլեւս չի տեսնում պատմութեան բեմի վրայ իր երէց դուստրը⁴. մինչ կրտսերը՝ Խոջաքը, հօր մահւան ժամանակ դեռ «երեխայ» կամ մանուկ⁵, յետոյ բախտակից պիտի լինէր քրոջն. ինչպէս տեսանք:

Դ. – Թուրք տների մէջ. – Միջին դարում թուրքական ցեղերն իրենք եւս մրցակից էին թաթարներին եւ մեր երկիրն ստիպւած էր երբեմն նրանց ոտքերի էլ կոխան լինել եւ հայուհին սրտի դառնութեամբ գնալ եւ սպասաւորել նաեւ նրանց:

1. Մեծն Լեւոնի իշխանների մէջ էր «պարոն կիւ Վարդը», տէր զանազան բերդերի⁶, եւ Սմբատ պատմիչից կողմէ «Ատոմայ թոռն»⁷, որ Հ. Ալիշանը բացատրում է⁸ «որդի կամ թոռ» Պաղրսայի տիրոջ սիր Ատանայի⁹, ինչ որ հաւանելի չէ. որովհետեւ Սմբատը գատում է Ատոմը վերջինից, եւ ժամանակակից է դնում Վարդին, ուստի սա

1. Նոյն՝ 119, 161: — 2. Նոյն՝ 119-21: — 3. Նոյն՝ 161: — 4. Աստ՝ 283: — 5. Աստ՝ 103: — 6. Կիր. 142, 228-30: — 7. Աստ՝ 284:

1. Մաղ. 31-33. Օրբ. 306-7: 2. Աստ՝ 24: — 3. Կիր. 138: — 4. Նոյն՝ 136-38: — 5. Նոյն՝ 181: — 6. Մմ. Տրգ. 112. Միւ. 47: 7. Մմ. Տրգ. 119: — 8. Միւ. 313: — 9. Աստ՝ 9:

չէր կարող նրա թուր լինել: Արեամբ եւ անւամբ գոյտ հայ էր ուրեմն Վարդն, որի օրով Իկոնիայի գահի վրայ նստեց Այաֆաղին՝ Սելջուկեան թուրքերից, ուսումնասէր ու չինարար մարդ, կամ ինչպէս Սմբատն է ասում՝ «այր իմաստուն եւ աստղարաշխ»: որ երկրի բարգաւաճման հետ գուցեց աշխարհակալութեան բաղձանքն էլ, եւ տիրեց Իստրիայից մինչեւ Սելեւկիա:

Այս վերջինիս սահմանակից էր Վարդի երկիրը: Այաֆաղին պահանջեց ու ստացաւ նրա Կարոնոսս բերդը եւ նրա հետ նաեւ «գլուստր նորա ի կնութիւն» յոչ կամաց» հօրն ու գաւակի: Հաւանական չէ, որ այդ օրիորդը, որ կոչում ենք **Վարդուհի** - տեսնած եւ այնպէս խնդրած ինիքոնաւորից, այճայուհիներին համարաւնէր, որ պահանջել էր տալիս նրանց: Ուրեմն Վարդի դուստրը բռնի կերպով պնաց Այաֆաղինին, «եւ վասն քրիստոնէութեանն չհանգեալ ի հետն աղջիկն»¹: այսինքն չհամակերպեց իր վիճակի հետ ու խոթող նայեց միշտ այն հեթանոսին, ինքն իսկ այդպէս դժբախտ ապրելով:

Կոստանդին պայր խոհեմութեամբ դաշինք կնքեց նրա հետ եւ Կիլիկիան նրա հարկատու դարձաւ: Նա խորհելով թէ դիւրին էր կուլ տալ մեր նոր Հայաստանը, ձեռնարկեց (իր 1222-ին) իր ասպատակութեանց ու գրաւման՝ հնոյն մէջ: Սակայն քիչ յետոյ Զալադէինը զօրացաւ աւելի եւ սկսեց կրծել նրա գրաւած երկրներն, որով ձախողեց նրա ծրագիրը Կիլիկիայի վերաբերեալ: Ո՛ր եւ ի՞նչպէս վերջացրեց տարաբախտ Վարդուհին, պատմութիւնը լուծ է:

2. - Աղթամարի աթոռի վրայ նստեց Զաքարիա Ա (1301-ին), որ իմացաւ խոհեմութեամբ եւ իմաստութեամբ վարել տիրապետող թուրքերի հետ, մանաւանդ «Ալի փաշայի եւ նրա նմանների», որ խրոխտանում էին քրիստոնեաների դէմ եւ յաջողեց մինչեւ իսկ ապահարկ անել մենաստանները: Իր քեռորդին՝ տէր Ստեփանոսը, որ յանդուգն ու բախտախնդիր մի անձ էր եւ քեռու հակառակ քաղաքականութեանն էր հետեւում: Այլազգիներին դէպի իրեն քաշելու համար, բարեկամացաւ նրանց հետ եւ իր քեռդուստր **Շամշա խաթունին** «տարաւ այլազգիներին», անշուշտ նրանց պետերից մէկին, «խառնելով կաթը նրանց արեան հետ», այսինքն նրան մայր դարձրեց նրանց գաւակներին: Այդպիսով համարձակութիւն տալով նրանց խուժելու ներս ու տիրելու «գեղեցիկ եւ անառիկ կղզոյս Աղթամարայ», ասում է յիշատակագիրը, սուգ եւ տրտմութիւն պատճառելով վանքերին եւ եկեղեցիներին: Զաքարիան վշտահար վախճանեց 1326-ին: Իսկ «քիչ ժամանակից յետոյ» մեռան նաեւ Ստեփանոսն ու քեռադուստրը, «բարձան յաշխարհէս եւ չոգան անդ՝ ուր ճշմարիտ դատախազքն եւ քննողքն եւ պահանջողք բանից, գործոց եւ խորհրդոց» են²:

1. Մժ. Տրգ. 119: — 2. Արծ. 365:

3. Նշանուոր է Իպրահիմ սուլթանը (1642-48) իր վաւաչոտութեամբ, որ այդ ախտի հետ միացնում էր գեղխութիւն, անդթութիւն եւ վարչական թուրլութիւն, որով կորոյս պետական երկրներից եւս: Մի օր երբ շրջում էր Սկիւտարի մօտ, փափաղեց իր հարձերի մէջ ունենալ մի կին ամենից բարձր ու գէշ: Որոնեյ տեց եւ իր պատւիրակները գտան հսկայ Հայկուհի անունով մէկին, - այսպէս անւանեց նրան, - եւ տարան պալատ: Այդ նոր հարձն, այնպէս կարողացաւ շահել սուլթանի սիրտը, որ յաղթեց իր մրցակիցների ամբողջին: Խնդրեց ու ստացաւ սուլթանից Դամասկոսի վարչութիւնը, որ կատարեց մի պատւիրակի ձեռքով: Իպրահիմ չկարողացաւ առանց նրան մնալ: Սակայն նախանձոտ մայր սուլթանուհին չհանդուրժեց հայուհու այդ տիրապետութեան, որ հետզհետէ զօրանում էր արքունիքում: Մի օր նրան ճաշի հրաւիրելով խեղդել տեց նրան: Լուր տարածեց՝ թէ կաթնածաղար էր եղել, որ հաւատաց սուլթանը եւ անմխիթար մնաց նրա կորստեան համար¹: Այս եղաւ այդ հայուհու վախճանը:

Ե. - **Պարսիկ տների մէջ**. - Սասանեանների անկումից յետոյ, Պարսկաստանը մերթ զօրանում էր բնիկ կամ օտար իշխողների ներքեւ, ասպատակում ու տիրում էր, փոփոխակի հարւածելով ու հարւած ստանալով միւս տիրապետող ցեղերի հետ: Եւ հայուհին ստիպւել է երբեմն դրանց հետ էլ կապել իր կեանքը:

1. - Վերեւում յիշեցինք Բաբան պարսիկի ընծայած օգնութիւնը Սիւնեաց տիկնոջ Վասակայ²: Վերջինս վախճանեց նոյն տարում եւ Բաբանը կնութեան վերցրեց նրա դուստրը, որի անունն յայտնի չէ եւ կարող ենք **Վասակդուխտ** կոչել: Հինգ տարուց յետոյ (826-ին) Սիւնեաց Բաղդ գաւառն ըմբոստացաւ եւ իրենց ազատարարն նրանց դահիճը դարձաւ: Եկաւ կոտորեց գաւառը, կին ու մանուկ միասին: Յաջորդ տարին նոյն աւերը գործեց նաեւ Գեղարքունիքում, տասնհինգ հազար կոտորածով, եւ այրեց Մաքենեաց նշանաւոր մենաստանը: Եւ այս բոլոր վայրագութիւնների մէջ Սիւնեաց օրիորդը չկարողացաւ ողորդել այդ «անօրէն» գազանը, որ քսան տարի (817-837) Հայաստանի հետ վրդովեց Ատրպատականն եւ ուրիշ կողմերը³: Հուսկ հայ մի քաջին վիճակեց տալ նրա դասը: Սահլ Բագրատունին, որ 837-ին յաջողեց ձերբակալել նրան եւ յանձնեց Ափշինին⁴, ազատելով վիրազից աշխարհն ու Սիւնեաց օրիորդին, եթէ դեռ ողջ մնացել էր նրա ճիրանների մէջ:

2. Հայաստանի մեծագոյն պատուհասներից մէկն եղաւ Ալիաւսլան սուլթանը, եղբայրն ու յաջորդը սելջուկեան Տուղրիլի, որ հազիւ գահ բարձրացած, մեծ մի

1. Համմ. Ժ. 75-6: — 2. Աստ՝ 419: — 3. Կղն. 263-64: — 4. Վրդ. 79:

բանակով սկսեց իր արշավանքն 1064-ին՝ Նա հասավ Ալուանս եւ մահամբ ու գերութեամբ ծածկեց այն եւ սրպէս վարձ իր անօրինութիւններին նրանց արքային՝ Բագրատունի Բ Կիրիկէի դուստրը *Կիւրիկուհի* ասենք կնութեան խնդրեց. «որ յաղագս ասին տուեալ եղեւ»։ Ինչ սոսկալի վիշտ ու սրտաճմրկ տեսարան՝ այդ հայ օրիորդի բաժանումն հայրենի յարկից եւ մեկնումն ատելի թաւկոտութեան խուժողութ բռնաւորի հետ։ Դրա փոխարէն Արիստարան «արար սէր եւ խաղաղութիւն յախտեան»։ ասում է պատմիչը. եւ մեծ պատուով ու նշաններով յղեց Կիրիկէին դէպի Լոռի՝ իր քաղաքը։ Թէեւ վայրագը, կարողացաւ գնահատել մեծութիւնն ու յարգն իր ընդունած պարգեւի. որ երեւում է թէ կարողացաւ նաճել նրա սրտի ըմբոստութիւնը։

Ապա բռնաւորը Վրաստան անցաւ եւ արեամբ ողողեց այն, առանց խնայելու վիճակի ու սեռի։ Յետոյ եկաւ մտաւ մեր աշխարհը եւ «գաստուածասաստ բարկութիւնն հեղոյր ի վերայ տանն արեւելից. եւ արբուցանէր զմաղձն դառնութեան իւրոյ ամենայն ազգին Հայոց ... եւ լցաւ ամենայն տունն Հայոց արեամբ. սրով եւ գերութեամբ»։ Պաշարեց Շիրակի չքնաղ ոստանը, որ քսան տարի առաջ նենգութիւնն յանձնել էր Յունաստանին². եւ ուր հաւաքեաւ էր հայ ազնականութիւնն էլ բիւրաւոր քաղաքակիցների հետ։ Ժողովուրդը սարսափի եւ յուսահատութեան մատնեց եւ կռուողները քաջարար դիմադրեցին ու թշնամին որ մեկնելու եւ հեռանալու էր, եթէ ոստանի պահապան հոռոմ իշխանները վատ անմիաբանութեամբ չքաջայերէին այն. որ վերադարձաւ, գրաւեց քաղաքը, եւ այնպիսի ահաւոր մի ջարդ կատարեց, որի նկարագիրը չի կարելի կարդալ՝ առանց հոգու ալեկոծութեամբ։ Ախուրեան գետը, որ չրջապատում էր ոստանի պարիսպը, կարմիր ներկեց³։ Ո՛ւր էր, ի՞նչ էր անում կամ մանաւանդ ո՞ր անկիւնում խորովում էր իր անշէջ կրակով Կիրիկէի դուստրը լսելով իր հայրենիքի աւերումը։ Գաղտնի՛ք։

3. - Զաքարիա սարկաւազը խօսում է աստապատեցի *Փօղալ* անունով հայ մանկամարդի մասին, որ Շահաբասի դէպի Պարսկաստան վարած ժողովրդի մէջ էր, որ առիթ ունեցանք յիշելու⁴։ Այրի մնալուց յետոյ չխորհեց կրկին ամուսնանալ։ Ջինելով գեղատեսիլ մի կին, ինքզինքը վարձակութեան տուեց։ Երբ մի օր Շահը Զուղայի փողոցներում շրջում էր, ամբոխի մէջ նշմարեց նրան ու հրապուրեց։ Մի ներքինի յղեց քաղաքի աւագներին ու պահանջեց նրան՝ իրեն հարձ գարձնելու համար։ Առաջին անգամ երբ իր առջեւ տեսաւ «խելագար ապուշ մնաց», չափազանց սիրեց եւ իր հետ էր տանում երբ մի տեղ գնար։ Շատ էր ուրախանում, երբ նա պարում էր իր առջեւ⁵։

Այդ վիճակի մէջ Փօղալը պահում էր քրիստոնէական հաւատքը եւ մինչեւ իսկ երբեմն եկեղեցի էր գնում. բայց իսկո՞ծր նրան տանջում էր այդ անկանոն կեանքի պատճառով եւ ցոնկանում էր ազատուել։ Երբ շահը գնաց Բագրատր գրաւելու (1023-ին), այդ անգամ Փօղայն Սպահան մնաց։ Յարմար առիթ էր։ Հաւատաւորի զգեստ հագաւ, գնաց մտաւ մի կուսանոց եւ սկսեց ապաշխարել։ Շահը վերադարձաւ եւ մինչ մի օր ձի հեծած անցնում էր քաղաքում, հանդիպեց նրան, ճանաչեց եւ ասաց. «Ով բող, միթէ դու Փօղալը չե՞ս»։ Հայուհին պարզաբանեց նրան իր հոգեկան վիճակը։ Շահաբասն պղպեղեց եւ նրան իր պալատը բերել տուեց։ Փօղալը լացելով ու վշտով գնաց, կարծելով թէ իր նախկին կեանքին է վերադառնալու։ Ընդհակառակն շահը վարձատրեց նրա վերստացած առաքինութիւնը։ Նրան ազատութեան մի թուղթ տուեց, որպէսզի ոչ ոք նրան չնեղացնէր։ Նոյնպէս յիսուն ոսկի եւ առատ պաշար իր բնակութիւն հաստատած կուսանոցի համար։ Հայուհին այնուհետեւ երջանիկ էր։

Մի օր հանդիպեց Վաղարշապատի Յովհաննէս վարդապետին եւ յայտնեց՝ թէ քաղաքի քահանաները զլանում են իրեն Ս. խորհուրդն իբրեւ մեղաւորի։ Վարդապետը բարկացաւ քահանաների վրայ։ Յաջորդ օրն մի արեղայի պատարագ մատուցանել տուեց եւ երբ աւարտեց Փօղալին կանգնեցրեց բեմի առջեւ՝ ի տես հաւատացեալներին. քարոզեց ապաշխարութեան մասին եւ հաղորդեց հաւատաւորը, որ շարունակեց զղջական կեանքը՝ մինչեւ վախճանեց¹։

4. - Շահաբասը 1600-ին, երբ Հայաստան եկաւ, Երեւանի նահանգին իշխան կարգեց Ամիրզոհնա խանին²։ Զաքարիան նրան արիասիրտ մի մարդ է նկարագրում, պատերազմների մէջ քաջ, շինարար ու քրիստոնէաներին սիրող։ Այնպէս որ հազիւ պաշտօնն ստանձնեց, չինեց ու բազմացրեց քաղաքը գեղեցիկ տներով, պարտէզներով ու ջրերով։ «Այլ եւ սիրեաց զազգս Հայոց», միշտ յաճախում էր նրանց յարկերը եւ ճաշակից էր լինում³։ Հաւանօրէն այդ այցելութիւնների առթիւ էր, որ ճանաչեց *Հռամիխան* հայուհուն, *Աճապխանի* քոյրը, որին նախապէս հանդիպել ենք⁴, «մեծագզի» տան զաւակներ, եւ այն կնութեան առաւ⁵։ Հինգ տարուց յետոյ նոյն իշխանին վիճակեց Այրարարտի բնակչութեան տարագրութիւնը դէպի Պարսկաստան, որին շատերը ընդդիմացան եւ նա իր ցեղի բնազդով թոյլ տուեց իր զօրքին ամէն տեսակի խժոժութիւն հայերի վրայ⁶։ Իր հայ կինն այդտեղ ոչինչ կարողացաւ անել վերին հրամանի դէմ։

1. Զք. սրկ. Ա. 33-36: 2. Դաւր. 19: — 3. Զք. սրկ. Ա. 45-47: — 4. Աստ՝ 173-74: — 5. Զք. սրկ. Ա. 54: 6. Աստ՝ 328:

1. Ուռ. 145-46: — 2. Աստ՝ 367 — 3. Ուռ. 148-49. Լստ. 110-11: — 4. Աստ՝ 135: — 5. Աստ՝ 265:

Պարսիկ ալյու իշխանը պատմում է խոցելով մեռնում. եւ կամ սպանում է իր որդու՝
Թահմազի ձեռքով. որ յախճանի չէ՝ որ կնոջ գաւակն էր:

Այսպէս ուրեմն աշակերտն ալ յարկերը մեր փափկասուն ու փափկասիրտ
օրիորդների համար եղան՝ քիչ բացասութեամբ՝ հեծութեան եւ արտասուքի հովիտներ.
ուր նրանք զրկւած իրենց ընտանի հոգեկան մխիթարութիւնից. ականատես
հեծանոսական բարքերի ու լկտիութիւնների, յաճախ անբաւական՝ իրենց
գոհոգութեամբ սուրն հեռու պահելու հայրենի սիրելի աշխարհի գլխից եւ նրա հետ
թերեւս իրենք՝ նրա գուտորներն էլ արհամարհւած եւ այպանւած. խորովեցին, մաշեցին
ու մարեցին մահացուցիչ լուութեան մէջ այն անմատոյց մորիները:

ՎԵՐՋԱԲԱՆ

Լիովին տեսանք ինչ որ հարկաւոր էր. կամ մանաւանդ ինչ որ անցեալը թողել է
մեզ. հին հայ կնոջ ծանօթութեան համար եւ կնքում ենք մեր աշխատութիւնը: Իր
տիտղոսի ու յառաջարանի մէջ նշեցի. թէ հայուհուն որոնելու եւ ներկայացնելու էի
միայն պատմութեան մէջ, որովհետեւ այնտեղ միայն կարելի էր գտնել ճշմարիտ հայ
կնոջը. մեր հին քաղաքակրթութեան պատրաստած հարագատ հայուհուն: Եւ այնտեղ
նրան ստուգապէս տեսանք իր բարոյական բարձրութեան վրայ. ուր դարերով մնաց
անխախտ իր կենաց բոլոր պայմաններին, պատահածներին եւ յեղաշրջումներին. իր
ցնծութեան ու ցաւալի օրերում անխտիր:

Դիտարկեցի դարձեալ. թէ մեր ազնական դասակարգի ջնջումն եւ ազգի
բազմադարեան ստրկութիւնն իրենից մեծագոր եւ անքաղաքակիրթ ազգերի, անշուք եւ
նւաստացուցիչ դարձրեց հայ կնոջ նկարագիրն էլ¹: Եւ որովհետեւ պատմութեան մէջ ենք
թափառում, այնտեղ է տանում մեզ տեսնելու. եւ ոչ միայն մեր օրերին, նրա անկումն էլ
անգլիացի ուղեւորը՝ Կոռնել Լորունը. որ 1704 թիւն հանդիպում էր Նոր Զուղայում եւ
այնտեղ գտաւ ու նկարագրեց նախկին ալորատեան հայուհու² նոր ու խորթ
կերպարանքն, որը նկարագրում եմ, որպէսզի ընթերցողները տեսնեն դրա եւ հնի
համեմատութիւնն, որոնք անհունի չափ հեռու են միմեանցից:

Տղամարդիկ եւ կանայք, ասում է ուղեւորն, այդ պարսկական հայաքաղաքում
հագնւում են պարսիկի նման եւ կանանց ձեւը մանրամասնօրէն բացատրում է: Նրանք
այդ նոր տարագի հետ երեսի ստորին կէսն էլ ծածկւած էին պահում մի բերանակապով,
բոլորովին չզրկած մեր հին կենդանագրերում, կարծես թէ բերանն ու լեզուն ամօթալի
բաներ լինէին. - մերն է այս դիտողութիւնը. - կամ թէ այն պատշաճօրէն գործածելու
անկարող էին. ճարտարաբան եւ իմաստուն հին հայուհիների³ այդ յաջորդները:
Անգլիացին յարում է. թէ աղջիկների հագածն էլ շատ նման էր կանանց, բացի
գլխանոցից ու բերանակապից⁴, ուր հին հայ կինը մեծագոյն ազատութիւնն էր վայելում
ընկերութեան մէջ քան կոյսը⁵:

Երկու սեռերն էլ շատ մատաղատի ամուսնութեան պատճառով, - որ հնուց կար⁶
եւ հետզհետէ ընդհանրացել էր ազգի մէջ, - դեռ անտեղեակ կենցաղական պահանջներին,
ծնող են դառնում. շարունակում է Լորունը, գաւակների՝ որոնց դաստիարակութեանն

1. Ձբ. սրկ. Ա, 62-63:

1 Աստ՝ 4, 6: — 2. Աստ՝ 321: — 3. Հմմտ. աստ՝ 213-15, 292-94, 379-80 եւն: — 4. Լոր. Ա, 233-34: — 5.
Աստ՝ 14, 113: — 6. Աստ՝ 28-30:

աննշույլ պարպույթեան մէջ, ձեր սէրը հրապ, ձեր ժպիտը վարդ վառելու աշնանդ եւ ձեր պարտականութեան գիտակցութեամբ չէն. անդորր ու գարթ պահեցիք այն. երջանկացրեցիք եւ երջանկացաք. ձեզ՝ որ խնամքոտ զթով ու նւիրումով պատրաստեցիք եւ բնծայեցիք հայ հայրենիքին անհամար ընտիր հոգիներին, արքաներին, իշխաններին ու տիկնանց, քաջերին, դիւցազներին, հովիւներին եւ հովապետներին, հանճարներին, տառաքինի անձերին, սրբերին եւ սրբահիններին, ձեր ընդունածը տարով նրանց հաւատարմութեամբ ու լիութեամբ եւ յաւերժացրեցիք ձեր ցեղի գոյութիւնը, քաղաքակրթութիւնն ու մեծութիւնն, որոնց նւիրեցիք ձեր սիրտն ու տիրեցիք նրանց սրտերին, սգով հողի մէջ գնելով նրանց, որ մահւան բռնութիւնը տարաժամ կորցեց ձեր եւ ազգի գրկից.

ձեզ՝ որ ազնւական շուքով ու ձեր սեռի պատուով հանդէս եկաք հայ ընկերութեան առջեւ, ձեր բարգաւաճանքը, իմաստութիւնն ու ճարտարութիւնը նւիրեցիք նրա օգտին ու բարձրացմանը, գորովայի ձեռքով սպեղանի դրեցիք նրա զանազան ցաւերի վրայ եւ դարման կարօտութիւնների, կերտեցիք ու պննեցիք հայ աշխարհն ու սրբարանները, կանգնեցիք ու մեծարեցիք եկեղեցում եւ հանդուրժեցիք կամ ձեր մտքի լոյսով դիմադրեցիք օտարամուտ սոցէտ նախապաշարումը ձեր սեռի հանդէպ, պահելով այն միշտ իր բարձրութեան վրայ.

ձեզ՝ որ առնական բազկով բռնեցիք արքունի կամ իշխանական լքեալ գաւազանը եւ մայրական զթով պահեցիք եւ առաջնորդեցիք ձեր խնամքին յանձնւած ժողովրդին, մերթ առիւծացաք նրանց անօրէն թշնամիների դէմ, գէնքը ձեռքին կանգնելով ձեր պարիսպների, աշտարակների կամ ճակատի վրայ եւ մերթ մեծ ոգով ողորմութեան ձեռք կարկառեցիք նոյն խաւարամիտներին, ամրացրիք տատանեալ գահերը, ձեր ողորդիչ ձայնով բացեցիք հօգօրների սրտերի պողպատեայ դռները, կամ ձեր անձերը գրաւական դրեցիք անդորրելու համար նրանց կասկածախուռ մտքերը,

ձեզ՝ որ ձեր վիճակի հետ զուգեցիք սրբութեան սէրը, հրեշտակների հետ մնչեցիք ձեր շնորհները պարգեւողի հանդէպ, կամ երեւելի մեծութիւններն ու վայելքը փոխանակեցիք աներեւոյթի հետ եւ ժամանակաւորը մշտնջենաւորի, ձեր պալատները խրճիթների վերածելով, կերպասեայ ոսկեշող պատմուճանը՝ խորգի, բազմախորտիկ սեղաններն՝ անսւղողութեան, եւ ցնծուն զրոյցները՝ մշտամրմունջ աղօթքների.

ձեզ՝ որ հրաւիրեցիք ու տարաք կանգնեցիք հայրենի սահմաններից դուրս, մեծապանծ, նրբապահանջ ու բազմազան արքունիքներում, հայկական գեղը, զգաստութիւնն ու գործունէութիւնը, եւ նրանց փայլով նւաղեցրեցիք ձեր գլխին դրւած ականակուռ պսակների շողն եւ կամ բարձրացաք անձնուրացութեան վշտատոյչոր

սեղանի վրայ, փրկելու համար ձեր վառնդեալ հայրենիքը, տառապեցիք՝ ամօքելու նրա անհուն տառապանքը եւ խմացաք ամենուրեք բարձր բունել հայտատանի անունը, որ անջինջ պահեցիք ձեր սրտում, լեզւին ու գործում եւ ցանկայի բնծայեցիք մերձաւորներին ու հեռաւորներին.

ձեզ՝ որ Յիսուսի մաքուր դրոշմը ճակատներից եւ կառչած նրա նշանին, հայրենի հոգին կամ օտարութեան մէջ միայնակ կամ գունդագունդ գոհեցիք չարագործերի կրքերին, մոլեռանդութեան, անգթութեան եւ ձեր հաւատքի ու պարկեշտութեան նախանձով պայքարեցիք, կախաղան բարձրացաք, չարչարեցիք, խոցեցիք քարերով ու սրերով, ձեր ձիւնաթոյր մարմինները կարմիր ներկեցիք, մարեցիք չղթաների կարծրութեան մէջ, անվեհեր թռաք անդունդներից վար, խաւարեցրիք ձեր կախարդիչ աչքերը, փրկելու համար ձեր պատիւն ու սրբութիւնն եւ յաւերժացաք երկնքի ու երկրի առջեւ.

ձեզ բոլորիդ՝ որ պատում է պատմութեան լոյսը կամ մոռացութեան մոռայր, փառքը կամ անշքութիւնը, թող հասնի՝ ուր եւ ընկաք ու հանգչում էք, մի քարի ներքեւ կամ մայր հողի թաքուն ծոցում, ձեր ցեղի սքանչացումն ու սրտագեղ անսահման, անվախճան երախտագիտութիւնը եւ թող ձեր կեանքն հանդիսանայ հայելին ու խրախոյսը վերածնութեան ձեր սեռի եւ ազգի դէպի լոյս եւ դէպի մեծութիւն, ո՛վ սիրասուն դուստրեր անմահ հԱՐԱՐԱՄԻ:

- Այս — Այուստայ. ԺԲ դ. *Պատմ. եկեղեցեաց եւ վանորէից Եգիպտոսի*. Վենետիկ. 1895.
- Այթ. — Այաթանդեղոս. Դ-Ե դ. *Պատմութիւն*. Վենետիկ. 1862:
- Ազ. հնդ. — *Ազգագրական հանդէս*. Տփղիս:
- Այս — Դաւիթ պանծակեցի կամ Արաւկայ որդի. ԺԲ դ. պատասխանիք հարցմանց. գրչ. 511 Ս. Ղազարու:
- Ազձ. — Սիմէոն եպ. Աղձնեաց. *Վասն զինոյ խմորաց* եւն. գրչ. 633 Ս. Ղազարու:
- Աճո. — Հ. Աճառեան. *Հայերէն արմատական բառարան*. Երեւան. 1926 եւն.:
- Ամմ. — Ամմիանոս Մարկեղինոս. Դ դ. *Պատմութիւն* (յտ.). Պարիս. 1855:
- Այր. — Հ. Ղ. Ալիշան. *Այրարատ*. Վենետիկ. 1890:
- Անգ. — Ամիրդովէթ. *Անգիտաց անպէտ*. Վիեննա. 1927:
- Անյ. — Enlart, L'Art gotique et la Renaissance en Chypre. Պարիս. 1899:
- Անծ. — Անձանօթ նկարադրող հարսանեաց. *Բզմ*. 1889, 232:
- Անհտ. — *Անահիտ*. հանդէս Պարիսի:
- Անյդ. — Դաւիթ Անյաղթ. *Մատենագրութիւն*. Վենետիկ. 1833:
- Աշդ. — Տրդատ եպ. Պայեան. *Հայ Աշուղներ*. Զմիւռնիա. 1911:
- Ապր. — Մխիթար ապարանեցի. ԺԵ դ. *Գիրք ուղղափառաց*. գրչ. 334 Ս. Ղազարու:
- Առ Աթ. — ՅՏ. երուսաղէմացի. Զ դ. *Թուղթ առ Աբաս կթղ. Աղուանից*. Վլրչպ. 1896:
- Առ. Սիւն. — տես *Ծտկ. զգա*:
- Առկ. — Մխիթար Գօշ. ԺԲ դ. *Առակք*. Վենետիկ. 1854:
- Ասդ. — Ստեփ. տարօնացի Ասողիկ. Ժ դ. *Պատմ. տիեզերական Պարբրգ*. 1885:
- Ասպ. — *Ասպարէզ*, լրագիր Փրեզնոյի:
- Արեւ. — *Արեւելք*, լրագիր Կ. պոլսի:
- Արծ. — Թովմա Արծրունի. Թ դ. *Պատմութիւն տանն Արծրունեաց*. Կ. պոլիս. 1852:
- Արր. — *Արարատ*, ամսագիր էջմիածնի:
- Արց. — Մակ. եպս. Բարխուտարեանց. *Արցախ*. Բագու. 1895:
- Բզմ. — *Բազմալէպ հանդիսարան*, ամսաթերթ Վենետկոյ:
- Բուս. — F. Bustron. ԺԵ դ. *Historia de Cipro*. Պարիս. 1884:
- Բսմ. — Կ. Բասմաջեան. *Հայ. արձանագրութիւնք Անեոյ* եւն. Պարիս. 1931:
- Բ. Սրգ. — Հ. Բ. Սարգիսեան. *Մայր ցուցակ հայ. ձեռագրաց Ս. Ղազարու*. Վենետիկ. 1914:
- Բրկ. — Brocardus, ԺԳ դ. *Veridica Terre Sancte*. Վենետիկ. 1519:

- Բրոսս — M. Brosset. *Histoire de la Géorgie*. Պարբրգ. 1849:
- Բցտ. չրկ — Հ. Գ. Աւետիքեան. *Բացատրութիւն շարականաց*. Վենետիկ. 1814:
- Գեղունի — Գեղարուստական հանդէս Վենետիկ:
- Գեւ. եպ. իր. — Գեւորդ եգնկացի. ԺԴ դ. *խրատ վասն պսակի*. գրչ. 1372 Ս. Ղազարու:
- Գլյ. — Հ. Գլյուբեր. *Հետազոտութիւն հայ դիցարանութեան*. Վենետիկ. 1897:
- Գլն. — Կդ. Գալանոս. ԺԷ դ. *Միաբան. Հայոց ս. եկեղ. ընդ մեծի ս. եկեղ. Հռովմայ. Հոռմ*. 1650:
- Գոշ. — I. Goschler, *Diction. de la Théologie catholique*. Պարիս. 1858 եւն.:
- Գոն. Ադ. — ՅոՏ. Գառնեցի. ԺԳ դ. *Աղօթամատոյց*. Վենետիկ. 1911:
- Գոն. Ար. — Նորին՝ *խրատ ոգեշահ ամենայն մարդոյ*. գրչ. 640 Ս. Ղազարու:
- Գր. Թղթ. — *Գիրք Թղթոց*. Տփղիս. 1901:
- Գր. Մագ. — M. Leroy, Grég. Magistros եւն. Բրիւքսել. 1935:
- Գր. Տդ. — Գրիգոր կթղ. Տղայ. ԺԲ դ. *Նամականի*. Վենետիկ. 1865:
- Գրչ. ար. — Գար. եպ. Յովսէփեան. *Գրչութեան արուեստը*. Վլրչպ. 1913:
- Դաստ. — Հ. Վ. Հացունի. *Դաստիարակութիւնն հին Հայոց քով*. Վենետիկ. 1923:
- Դաւր. — Առաքել դաւրիթեցի. ԺԷ դ. *Պատմութիւն*. Վլրչպ. 1884:
- Դիւ. — F. Macler, *Nouvel Archive*. Պարիս:
- Դոս. — Մխիթար Գօշ. ԺԲ դ. *Դասաստանագիրք*. գրչ. 1237 Ս. Ղազարու. եւ տպ. Վլրչպ. 1880:
- Դրդ. — ՅՏ. Դարդէյ ԺԴ դ. *Ժամանակագրութիւն Հայոց*. Պարբրգ. 1891:
- Դրմբ. — Daremberg et Saglio. *Diction. des antiq. Grecques et romaines*. Պարիս. 1877 եւն.:
- Եղշ. — Եղիշէ. Ե դ. *Մատենագրութիւնք*. Վենետիկ. 1859:
- Եպիփ. ծննդ. — Եպիփանի ճառ ի ծնունդ Փրկչին. ի Հյկ. բռ.:
- Եռն. — *Chronique d'Ermoûl et de Bernard le trésorier*. ԺԳ դ. Պարիս. 1871:
- Երդ. — Հ. Վ. Հացունի. *Երդմունք հին Հայոց մէջ*. Վենետիկ. 1932:
- Երգ. — Ռոստոմ բէկ Երզնկեանց. *Տեղագրութիւն Հաղաւտայ*. Վլրչպ. 1886:
- Եւս. Ժմ. — Եւսեբիոս կեսարացի. Դ դ. *Ժամանակագրութիւն*. Վենետիկ. 1818:
- Եփր. — Ս. Եփրեմ. Դ դ. *Մատենագրութիւնք*. Վենետիկ. 1836:
- Եփր. պհց. եւ տպչ. — Նորին՝ ճառեր պահոց եւ ապաշխարութեան. յիշած ի Հյկ. բռ.:
- Զգօն. — Ընծայեալ Յակ. Մծբնացւոյ. Կ. պոլիս. 1824:
- Զեն. — Զենոր Գլակ. է դ. *Պատմութիւն Տարօնոյ*. Վենետիկ. 1832:
- Զրթ. — *Զուարթնոց*՝ հանդէս Պարիսի. 1930:

- Զք. արկ. — Զաքարիա տարկասաց, ժեղ. *Պատմութիւն*. Վերջւոյ, 1870.
- Զբր. — Զաքարիա կիւղ. Թ. դ. *Ճառք* գրչ. 919 Ս. Ղազարու:
- Հնա. — Du Cange, *Les familles d'outre-mer*. Պարիս, 1869:
- Թիկ. — ՅՏ. Թրկուրանցի, ժեղ. դ. *Վասն Յովհաննու Մկրտչի* գրչ. 171 Ս. Ղազարու:
- Թոր. աղբ. — Գար. եպ. Սրուանձտեան, *Թորոս աղբար*. Կ. պոլիս, 1879:
- Թ. Տրցց. — Թէոդիկ, *Տարեցոյց*:
- Ժմ. Օշնի. — Ժմնկզր. Հեթմոյ՝ ի Նկրգ. *Ժամագրին Օշնի*. Արտ. արք. Սիւրմէեան. Անթիլիսս, 1933:
- Ժող. *Ձագայ*. — Սահմանք ժողովոյն *Ձագայ*. ի 1270. ի *Ղլտճեան, Կանոնգիրք* Հայոց. Տփղիս, 1913:
- Լալ. — Եր. Լալայեան. *Album*, յուսանկարք երկու հատոր. Տփղիս:
- Լրբ. — Cor. Le Brun, *Voyage par la Moscovie en Perse* եւն. ամ 1704. Ամստերդամ, 1718:
- Լրբոյ. — Ch. Le Beau, *Histoire de Bas-Empire*. Պարիս, 1756:
- Լիւս. — Stef. Lusignan, *ԺՁ դ. Corografia*. Բոլոնիա, 1572:
- Լծ. Յոր. — Գրիգոր տաթեւացի, ժեղ. դ. *Լուծումն Յորայ*. ամ 1407. գրչ. 1301 Ս. Ղազարու:
- Լմբ. *Թղթ*. — Ներս. Լամբրոնացի, ժբ. դ. *Թուղթ առ Լեւոն*. Վենետիկ, 1865:
- Լմբ. Պտ. — Նորին՝ Մեկն. խորհ. *Պատարագին*. Վենետիկ, 1847:
- Լոյս. — Հանդէս Կոստանդնուպոլսի:
- Լստ. — Արիստակէս Լաստիվերտցի, ժԱ. դ. *Պատմութիւն*. Վենետիկ, 1844:
- Լօր. — J. Laurent, *L'Arménie entre Byzance et l'Islam*. Պարիս, 1919:
- Պղբ. — Գար. արք. Յովսէփեան, *Պաղբականք կամ Պռօշեանք*. Վրչկատ, 1928:
- Խոր. — Մովսէս խորենացի, Ե. դ. *Մատենագրութիւնք*. Վենետիկ, 1865:
- Խսր. Ժմ. — խոսրով անձեւացի, ժ. դ. *Մեկնութիւն աղօթից ժամերգութեան*. Կ. պոլիս, անթուական:
- Խսր. Պտ. — Նորին՝ *Մեկնութիւն աղօթից պատարագին*. Վենետիկ, 1869:
- Մրծ. Թղթ. — Զաքարիա ծործորեցի, ժԳ-ԺԴ դ. *Պատխ. Թղթոյ տէր Յովհաննու Սիւնեաց եպս*. գրչ. 13 Ս. Ղազարու:
- Կաղ. — Radolfus Cadomensis, ժԲ. դ. ի *Պամ. Խչկ. Գ*:
- Կար. խնդ. — Հ. Վ. Հացունի, *Կարեւոր խնդիրներ հայ եկեղ. Պատմութենէն*. Վենետիկ, 1927:
- Կ. եղ. խր. — Կիրակոս եզնկացի, ժԳ. դ. *խրատ* գրչ. 96 Ս. Ղազարու:
- Կիպ. — Բակուրան, *Կիպրոս կղզի*. Կիպրոս, 1903:
- Կիր. — Կիրակոս զանձակեցի, ժԳ. դ. *Համառօտ պատմութիւն*. Վենետիկ, 1865:
- Կզր. — Եզնիկ կոզրացի, Ե. դ. *Եղծ աղանդոց*. Վենետիկ, 1826:
- Կզն. — Մովսէս Կաղանկատուացի, է. դ. *Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի*. Մոսկուա, 1860:
- Կմիւ. — Գրիգոր կամախեցի, ժՁ-Ժէ. դ. *Ժամանակագրութիւն*. Երուսաղէմ, 1915:
- Կնդ. կամ Կնդ. Աղ. — Կոնդակ Աղթամարայ, ի Բզմ. 1859:
- Կոզ. — Հ. Ս. Կոզեան, *Կամսարականները*. Վիեննա, 1926:
- Կոր. — Կորիւն, Ե. դ. *Պատմութիւն Ս. Մեսրոփայ*. Վենետիկ, 1833:
- Համմ. — J. de Hammer, *Histoire de l'Empire Ottoman*. Պարիս, 1839:
- Հայ Բգր. — Յ. Մարկուարտ, *Հայ Բագրատունեաց ճիւղագրութիւնը*. Վիեննա, 1913:
- Հեր. — Հերոդոտոս, Ե. դ. ն. Բ. *Պատմութիւն* (յն.). Պարիս, 1858:
- Հմնգ. — La Grande Encyclopédie. Պարիս:
- Հյկ. կամ Հյկ. բռ. — Բառգիրք հայկազեան լեզուի. Վենետիկ, 1836:
- Հյկ. դրմ. — Կ. Բասմաջեան, Հյկ. ընդհ. *Դրամագիտութիւն*. Վենետիկ, 1936:
- Հյկր. — Հ. Ղ. Ալիշան, *Հայկարանք*. գրչ. Ս. Ղազարու:
- Հյպ. — Նորին՝ *Հայապատում*. Վենետիկ, 1901:
- Հյրն. — *Հայրենիք ամսագիր՝ Բոստոնի*:
- Հնդ. ամս. — *Հանդէս ամսօրեայ*. Վիեննա:
- Հնդ. հյդ. — *Հանդէս հայագիտութեան*. Մարբուրգ:
- Հնիւ. — Հ. Ղ. Ինճիճեան, *Հնախօսութիւն Հայաստանեայց*. Վենետիկ, 1835:
- Հրկլ. — *Histoire de Eracles empereur* եւն. ի Պտմ. Խչկ. Բ:
- Հրց. — Գր. Տաթեւացի, *Գիրք հարմանց*, ամ 1397. Կ. պոլիս, 1729:
- Հւք. յշտ. — *Հաւաքումն յշտկրց. նախնեաց*. գրչ. Ս. Ղազարու:
- Ղեւ. — Ղեւոնդ, Ը. դ. *Պատմութիւն*. Պտրբրգ, 1887:
- Ղրմ. Պտ. — Յակոբ Ղրիմեցի, ժեղ. դ. *Յաղագս պսակի ամուսնացելոց*. գրչ. 70 Ս. Ղազարու:
- Ճաշ. — Հ. Վ. Հացունի, *Ճաշեր եւ խնճոյք հին Հայաստանի մէջ*. Վենետիկ, 1912:
- Մաղ. — Մաղաքիա արեղայ, ժԳ. դ. *Պատմութիւն վասն ազգին նեաողաց*. Պտրբրգ, 1870:
- Մամ. — Յովհ. Մամիկոնեան, է. դ. *Պատմութիւն Տարօնոյ*. Վենետիկ, 1832:
- Մաս. — Mas Latrie, *Histoire de Île de Chypre*. Պարիս, 1861:
- Մարկ. — *I viaggi di Marco Polo*, ժԳ. դ. Վենետիկ, 1847:
- Մաք. — L. Macheras, *Chronique de Chypre*, ամ 1458. Պարիս, 1882:
- Մրբ. — Մամբրէ վերձանոյ, *Ճառք*. Վենետիկ, 1833:

Մգ. Թղթ. Գրիգոր Մագիստրոսի թղթերը. ԺԱ դ. Աղեքսանդրապոլ. 1910

Սեպ. խր. Մովսէս Եգնկապի. ԺԴ դ. խրատ. գրչ. 986 Ս. Ղազարու:

Մեկ. Մտ. Տես Յն. Եպ. Մտ.

Միխ. Աս. Միխայէլ տտորի. Ժամանակագրութիւն. Երուսաղէմ. 1871:

Միք. աս. J.B. Chabot, Chronique de Michel le Syrien. ԺԲ դ. Պարիս. 1899-1910:

Միս. Ժմնկ. Միսիմար ալլրիփանցի. ԺԳ դ. Ժամանակագրութիւն. խմբ. 19 Ս. Ղազարու:

Մծփ. Թովմա մեծօփեցի. ԺԵ դ. Պատմութիւն Հանկթամուրայ. Պարիս. 1860:

Մմբ. Տես Մբբ.

Մնդ. ՅՏ. Մանդակունի. Ե դ. Ճառք. Վենետիկ. 1860:

Մնգ. Մանգուլմէի Էֆքեար. լրագիր Կ. պոլսի:

Մնկ. Վհր. Եպ. Մանկունի. Ալրիփանք կամ Գեղարդոյ վանք. Վրչպտ. 1871:

Մնս. J. Mansi, SS. Conciliorum nova Collectio. Փորենտիա. 1759 Եւն:

Մշկ. Բարսեղ մաշկուացի. Մեկն. Աւետր. Մարկոսի. ամ 1325. Կ. պոլիս. 1826:

Մշտ. — Մաշտոց. գրչք. Խ. Ղազարու:

Յհ. Եգ. Խր. Յովհ. Եգնկապի. ԺԳ-ԺԴ դ. խրատք. գրչ. 1447 Ս. Ղազարու:

Յհ. Եգ. Մտ. — Տես Շն. Մտթ.

Յհ. Եգ. Քեր. — Նորին՝ Մեկնութիւն քերականի. գրչ. 174 Ս. Ղազարու:

Յհ. կթ. — Յովհաննէս կաթող. Ժ դ. Պատմութիւն Հայոց. Երուսաղէմ. 1867:

Յճխ. — Յաճախապատում ճառք. Ե դ. Վենետիկ. 1838:

Յշկ. — Հ. Ղ. Ալիշան. Յուշիկք հայրենեաց Հայոց. Վենետիկ. 1920:

Յտկ. զղս. — Առաքել Եպ. Սիւնեաց. ԺԵ դ. Վասն յատկացուցանելոյ զգասս. գրչ. 363 Ս. Ղազարու:

Նիւթ. — Գ. արք. Յովսէփեանց, Նիւթեր եւ ուսումն. հայ արուեստի եւ մշակ. պամ. Երուսաղէմ. 1935:

Նհպ. — Հ. Գ. Նահապետեան, Աւերակք Ալրարատեան աշխարհի, լուսանկարք երկու հատոր՝ Ի Ս. Ղազար:

Նոր վկ. — Մանանդեան եւ Աճառեան, Հայոց նոր վկաները. Վրչպտ. 1902:

Ն. Սրգ. — Հ. Ն. Սարգիսեան, Տեղագրութիւնք Ի փոքր եւ Ի մեծ Հայս. Վենետիկ. 1864:

Նրկ. — Գր. Նարեկացի. Ժ դ. Մատենագրութիւնք. Վենետիկ. 1840:

Նօտ. — Ղ. Վ. Փիրղալմեան, Նօտարք Հայոց. Կ. պոլիս. 1883:

Շիր. — Հ. Ղ. Ալիշան, Շիրակ. Վենետիկ. 1881:

Շհիս. — Յհ. Եպ. Շահխաթունեան, Ստորագր. կաթողիկէ էջմիածնի. էջմիածին. 1842:

Շհպ. — Կանոնք ժողովոյն Շահապիփանի. 447 թուին. գրչ. Ս. Ղազարու:

Շն. Բրժ. — Ն. Շնորհալի. ԺԲ դ. Պատճառ Բարձրացուցեանց. գրչ. 511 Ս. Ղազարու:

Շն. Մտթ. — Նորին՝ Մեկնութիւն ս. Աւետ. որ ըստ Մատթէոսի. Կ. պոլիս. 1825:

Շն. Նմկ. — Նորին՝ Նամականի. Վենետիկ. 1838:

Շն. Ջափ. — Նորին՝ Բանք չափաւ. Վենետիկ. 1830:

Շն. պրգ. — Հ. Ղ. Ալիշան, Շնորհալի եւ պարագայ իւր. Վենետիկ. 1873:

Շպհ. — Կեղծ Շապուհ Բաղրատունի. Պատմութիւն. էջմիածին. 1921:

Ողբ. — Ներս. Շնորհալի. ԺԲ դ. Ողբ Եղեւոյ. Տփղիս. 1829. եւ գրչ. 928 Ս. Ղազարու:

Ոսկ. Մտթ. — Յհ. Ոսկերեան. Յաւետարանագիրն Մատթէոս. թրգ. Ե դ. Վենետիկ. 1826:

Ոսկ. Պօղ. — Նորին՝ Մեկնութիւն թղթոցն Պաւղոսի. թրգ. Ե դ. Վենետիկ. 1826:

Ուղղ. — Հ. Վ. Հացունի. Ուղղագր. եւ առոգան. հայրենի. Վենետիկ. 1933:

Ուռ. — Մատթէոս ուռհայեցի. ԺԲ դ. Ժամանակագրութիւն. Վրչպտ. 1898:

Չմչ. — Հ. Ս. Չամչեան. Պատմութիւն Հայոց. Վենետիկ. 1784:

Չօպ. — Ա. Չօպանեան, La Roseaie d'Arménie. հտ. Բ. Պարիս. 1923:

Պաւ. — Sebast. Paoli, Codice diplomatico del s. ordine milit gerusalemitano. Լուկկա. 1733:

Պլտ. — Պլուտարքոս. Ա դ. Զուգակշիռք. Վենետիկ. 1834:

Պղ. Օր. — Պղատոն. Տրամախօսութիւն, Յաղագս օրինաց եւ Մինոզս. Վենետիկ. 1890:

Պտմ. Աղ. — Պատմութիւն Աղեքսանդի մակեդոնացւոյ. թրգ. Ե դ. Վենետիկ. 1842:

Պտմ. բզդ. — Corpus Iscriptorum historiae byzantinae. Վենետիկ. 1729:

Պտմ. գրկ. — L'Histoire littéraire de la France. Պարիս. 1865 Եւն:

Պտմ. եկ. — Եւսերիոս կեսարացի. Դ դ. Պատմութիւն եկեղեցւոյ. Վենետիկ. 1877:

Պտմ. Լմբ. — Սամ. Սկեւոացի. ԺԳ դ. Պատմ. վարուց Ներսէսի եպիսկոպոսի. ընդ Սամ. 224:

Պտմ. Խշկ. — Recueil des Historiens des Croisades. Պարիս. 1844 Եւն:

Պտմ. Ռբ. — Պատմութիւն ազգին Ռովբիւնանց. ԺԳ դ. ընդ Սամ. 204:

Պտմ. տրգ. — Հ. Վ. Հացունի, Պատմութիւն հին հայ տարազին. Վենետիկ. 1924:

Ջալ. — Սրգ. արք. Ջալալեանց. Ճանապարհորդ. Ի մեծն Հայաստան. Տփղիս. 1842, 1858:

Ջու. — Ջուանչիր. Պատմութիւն Վրաց. Վենետիկ. 1884:

Սամ. — Սամուէլ անցի. ԺԲ դ. Ժամանակագրութիւն. Վրչպտ. 1893:

Սբբ. — Սերերիանոս եմեսացի, Ճառք. թրգ. Ե դ. Վենետիկ. 1830:

Սեր. — Սերէոս. է դ. Պատմութիւն Ի Հերակլէ. Կ. պոլիս. 1851:

Սեղբ. — Ար. Վ. Սեղրակեան. Հնութիւնք Երեմիակու. Վրչպտ. 1872:

Սիոն — Ամսագիր Երուսաղեմի

Սիպ — Հ. Կ. Սիպիկեան. *Դասաւորութիւն Ռուրիկեան զրամոց*. Վիեննա, 1892

Սիս — Հ. Ղ. Ալիշան. *Սիսուան*. Վենետիկ, 1885:

Սհմ. դատ. — Առաքել եպս. Սիսեանց. *ԺԵ դ. Սահմանադր. դատ. նորածնեայ մանկանց*.
գրչ. 940 Ս. Ղազարու:

Սմ. Տրգ. — Սմբատ սպարապետ. *ԺԳ դ. Տարեգիրք*. Պարիս, 1859:

Սմ. Օր. — Նորին՝ *Օրինագիրք*. գրչ. 107 Ս. Ղազարու:

Սնհ. — Իս. Գարու թիւնեան. *Սանահին*. Տփղիս, 1898:

Սնտ. — Բ. Վ. Սանտալճեան. *Histoire documentaire de L'Arménie*. Հոմմ, 1917:

Սուիդ. — Suidas. *Lexicon*. Ժ դ. Փրանկոփորտ, 1857:

Սոփ. — *Սոփերք հայկականք*. Վենետիկ, 1853 եւն:

Սսկ. — Հ. Ղ. Ալիշան. *Սիսական*. Վենետիկ, 1893:

Ստ. Աշխ. — Ստրարոն. Ա դ. *Աշխարհագրութիւն* (յն.) Պարիս, 1853:

Ստր. Ա. Վ. — Ստ. Վ. Միսիթարեանց. *Ստորագրութիւն Ալրի վանաց ս. Գեղարդոյ*.
Վղրչատ. 1873:

Սրգ. — Սարգիս Վրդ. ԺԲ դ. *Մեկնութ. եօթն թղթոց կաթողիկէից*. Կ. պոլիս, 1744:

Վալտ. — Walter Bachmann, *Kirchen und Moscheen in Armenien und Kurdistan*. Leipzig,
1913:

Վիգ. — Vigouroux, *Dictionnaire de la Bible*. Պարիս, 1895 եւն:

Վիլլ. — Willermus, *Historia rerum in part. Transmarinis gestarum*, ԺԳ դ. Ի Պոմմ. խչկ. Ա:

Վիմ. տրգ. — Կ. Կոստանեանց. *Վիմական տարեգիրք*. Պտրբրգ. 1918:

Վկբ. — *Վարք եւ վկայաբանութիւնք սրբոց*. Վենետիկ, 1874:

Վհր. — Վահրամ րաբունի, ԺԳ դ. Պարիս, 1859:

Վստ. — *Գիրք վաստակոց*. Թրգ. իբր ԺԳ դ. Վենետիկ, 1877:

Վրդ. — Վարդան վրդ. ԺԳ դ. *Հաւաքումն պատմութեան*. Վենետիկ, 1862:

Վրդ. Շնթ. — Վարդան վրդ. *Վասն շնութեան* գրչ. 1533 Ս. Ղազարու:

Վրդ. Բրգ. — Վարդան վրդ. *Բարոց* գրչ. 526 Ս. Ղազարու:

Վցր. — Ս. Բարսեղ, *Ծառք վասն վեցօրեայ արարչութեանն*. Թրգ. Ե դ. Վենետիկ, 1830:

Տակ. — Կուռ. Տակիտոս. Ա-Բ դ. *Տարեգիրք*. Վենետիկ, 1872:

Տաշ. Ծցկ. — Հ. Տ. Տաշեան, *Ծուցակ հլր. ձեռագրաց մատեն. Մխիթ. Ի Վիեննա*. Վիեննա,
1895:

Տեւ. Առ. — Ներս. Լամբրոնացի, ԺԲ դ. *Մեկնութիւն Առական Սողոմոնի*. գրչ. 1627 Ս.
Ղազարու:

Տղ. ուր — Գրիգոր Տղոյ. ԺԲ դ. *Բան ողբերգ. վասն առմանն Երուսաղեմի* գրչ. 928 Ս.
Ղազարու:

Տոհմք. — Les Lignages d'outremer. Ի Պոմմ. խչկ. Lois. II.

Տուռ. — Tournetfort. *Relation d'un voyage du Levant*. Լիոն. 1718:

Տրգ. Կիլ. — *Տարեգիրք Կիլիկիոյ*. գրչ. 1308 Ս. Ղազարու:

Տրց. հիւ. — *Տարեցոյց ազգ. հիւանդանոցին* Կ. պոլիսի:

Ծցկ. Հլւ. — Արտ. արք. Սիւրմէեան. *Ծուցակ հայ. ձեռագրաց Հայէպի*. հտ. Ա յԵ դմ. 1935.
Բ. Ի Հայէպ. 1936:

Փաւս. — Փաւստոս բիւզանդացի. Դ դ. *Պատմութիւն Հայոց*. Վենետիկ, 1832:

Փիլ. — Փիլոն հերրայեցի. *Բանք երեք. Թրգ. Ե դ.* Վենետիկ, 1822:

Փիլ. Ժռ. — Նորին՝ *Ժառք*. Վենետիկ, 1892:

Փիլ. Մնց. — Նորին՝ *Մնացորդք Ի Հայս*. Վենետիկ, 1826:

Փրպ. — Ղազար փարպեցի. Ե դ. *Պատմութիւն Հայոց*. Վենետիկ, 1873:

Քուչ. — *Նահապետ Քուչակի երգերը*. ԺԶ դ. Տփղիս, 1905:

Քսեն. Կիւր. — *Քսենոփոն*, Դ դ. Ն. Ք. *Կիւրամարզ* (յն.) Պարիս, 1625:

Քսեն. Նհլ. — Նորին՝ *Արշաւան Կիւրոսի եւ նահանջ բիւրուն*. անդ:

Քրգ. ամ. — Գր. Տաթեւացի. *Քարոզք ամարան*. ամ 1407. Կ. պոլիս, 1741:

Քրգ. ձմ. — Գր. Տաթեւացի. *Քարոզք ձմերան*. Կ. պոլիս, 1740:

Օձն. — Յովհաննէս կթղ. օձնեցի, Ը դ. *Մատենագրութիւնք*. Վենետիկ, 1833:

Օրբ. — Ստեփ. եպս. Օրբելեան. ԺԳ դ. *Պատմութիւն տանն Սիսական*. Մոսկուա, 1861:

Օրբ. Ողբ. — Նորին՝ *Ողբ Ի Ս. Կաթողիկէն*. Տփղիս, 1885:

Մնթ. — Այն չեղագիր կոչու մներբ. որ չեն նշանակած ցուցակիս մէջ. Աստածաշնչից են:

ԱՆՈՒԱՆԱՑԱՆԿ ԱՆՁԱՆՑ

Աղագրութիւնն սարք արքեպիսկոպոսն զ զուստր եւ ճորայր եւ ճարիսկոպոս թից թագաւոր թից թագաւոր ին իշխան եւ կին կին կաթողիկոս կյս կայսր կոս կայսրուհի Տ. ճայր Տ. տ ճաւատար ժ. ճայր Նճա ճահատակ ո որդի այս սուլտան սարք սպարապետ արկ սարկաւազ վրդ վարդապետ ք թուր ք թահանայ

Աբաս Բագր. ո. Աշոտայ Ա թից 212
Աբաս Բագր. ո. Սմբատայ խոստով 419-20
Աբաս թից. Բագրատունի 96, 415
Աբաս թից. Կարուց 169, 200
Աբաս թից. Կիրիւկեան 35, 45, 56, 63, 129, 170, 236, 286-7
Աբաս ճահեկեցի 382
Աբաս ո. Կիրիկէի Բ թից. 56
Աբդլ Ազիզ արար գորավար 332
Աբդլայ ո. Զահապի 419
Աբդլ Համիզ արար 419
Աբդլմելէք արար գորավար 214
Աբդլ Մելիք ամիրապետ 331
Աբդլմեհ Արծրունի 67, 79, 99, 121, 135
Աբլաուս անձնապահապետ կայսեր 50
Աբուլ Փարաջ Բար Հերէկոս 422
Աբրահամ Ա կթ. 374-75, 415
Ազաթանդեղոս պատմիչ 132, 144, 164, 263, 338
Ազնէս թից. կ. Ամորկան Ա. Երուս. 401
Ազնէս թից. կ. Լեւոնի Գ 70, 390
Ազելայ թից. կ. Բալդուինի Ա 384
Ազարմիլուխտ թից. զ. Խոսրովու Բ. Պարսից 272
Ազիզ զ. Աղւորի 195
Ազիզ կ. Գորգի ք. 104
Ազիզ ժ. Գրիգորի 195
Ազիզ Նճա. զ. Խաչկայ արրացոյ 335
Ազիզ պաշտօնայ Նրջնի 207
Ազիզ սան Պոռեանց 207
Ազիզրէկ իշ. Եղիպարդի 122, 162, 195, 204, 209, 232, 235, 276
Ազնաւուր բաղիշեցի 240
Աթարակ ո. Հասան Զալալի 50, 103, 227
Աթանազիսէս ո. Գուսկան կթ. 31, 41, 156, 257
Աթայ մելիք 210
Աթղահակ թից. Մարաց 280, 416
Արահադին. Արախտին կամ Արադին սլտ. Իկոնիոյ 59, 425, 426
Այեքս Ա. կյս. Բիւզանդիոնի 66
Այեքսիս Գ կյս. Բիւզանդիոնի 371
Այթունպուղայ ամիրա Հայկայ 341
Այի արար ո. Ապուստարայ 44
Այի փաշայ 427
Այիծ զ. Պաղտին մարաջատի 80, 102, 122
Այիծ թից. կ. Լեւոնի Դ 46, 65, 69
Այիծ կ. Բալխանի տիրոջ Բերութի 68, 122, 173, 194, 243, 411, 412
Այիծ կ. Բոհեմոնդի Գ 385
Այիծ Նու Թանգերի 204
Այիծ տարսոնացի կոյս 253, 354

Այիծ կ. Հեթմոյ. Ռայմոնդի եւ Վահրամայ 34, 61, 62, 67, 96, 208, 286, 402-3
Այինախ կամ Ռուբէն ո. Լեւոնի Բ թից. 79, 85, 392
Այիշան Հ. Ղ. 33, 61, 79, 98, 169, 173, 205, 214, 236, 243, 244, 283, 284, 290, 294, 309, 332, 356, 372, 398, 409, 413, 426
Այխա թից. կ. Հենրիկի Ա 388
Այլահեթիսի խան պարսիկ 328
Այ Կադր Բիլլահ 422
Այ Կայիմ Իր-Ամրիլլահ 422
Այփասլան սլտ. սելճիս կիան 326, 423, 428
Ախատեյ ալր Ռուգուսանայ 246
Ախնի թոնդրակեցի 27, 189
Ակաց կ. Սիր Լիկուսի 68, 100-1, 122
Ակաց կ. Ստեփանոսի ո. Թորոսի 104
Ակաց կ. Օշինի Գ յամբրոնացոյ ոյ 68, 161
Ակսայ կամ Ակաս կ. Ռիմայլի բալթացոյ 406
Ահմատ արար գորավար 212
Աղան Արծրունի 93, 206
Աղբերանց կ. Գերգի 83
Աղբուղա Բ Զաքարեան 122, 201
Աղբուղա Բ Զաքարեան 233
Աղեքսանդր թից. մակեդոնացի 126
Աղուանք 54, 56, 124, 307
Աղութ խաթուն վանեցի 240
Աղուս կ. Սմբատայ Համազասպեանց 108, 198
Աղսարթան ո. Արասայ թից. Կիրիկեան 45, 63, 97, 287
Աղւոր Հ. Ազիզի 195
Աճապխան կամ Աթանասիա կ. Գովհաննու երեւանեցոյ եւ Հւտ. 173, 174, 430
Ամադի պատմիչ 172, 173, 394
Ամադին շահուունեցի սպր. 228, 275
Ամադին ո. Վարհամայ շահուունեցոյ 199
Ամբրոսիոս եպ. Մեդիոլանու 154
Ամէկ կ. Սարգսի 167
Ամիր Երկաթ Պահ. ո. Ապուղամրի Գ 99
Ամիր Հասան Պոռեան 125
Ամիր Սարգիս 415
Ամիրա Գորգի ո. Գազկայ թից. Արծր. 349
Ամիրազդին վարիչ Վանայ 333
Ամիրզունայ խան պարսիկ 309, 328, 430
Ամիրտուէթ Բ թիշկ 26
Ամեթայ դալեակ Խորիշահի զ. Մարծպանայ 8
Ամմիանոս պատմիչ 50
Ամփիկրատ Հուետոր աթենացի 111
Ամփիոն դիւցազն 269
Ամորիկ Ա թից. Երուսաղէմի 401
Ամորիկ թից. Կիպրոսի 46, 67

Ամարիկ Լիւս. տէր Տիւրսուի 69, 122, 389-94, 396, 397, 411, 412-13
Աթեամե անեցի 308-9
Անահիտ գիլցու Տի 110, 119, 179-80
Անանիա կթ. մակուցի 96, 276, 415
Անանիա նարեկացի 103
Անաստասիա զ. Թէոփիլոս կայսեր 361
Անաս թից. Ամորկան Լիւսիւնեան 123, 390
Անդովկ տէր Սիւնեաց 38, 42, 50, 55, 132, 301, 324
Անդրկաս Ա թից. Հունդարիոյ 58
Անդրկաս ո. նորին 58, 67
Անդրանիկոս Բ կյս. Բիւզանդիոնի 69, 367-69, 371
Անդրանիկոս Գ կյս. Բիւզանդիոնի 368-71
Անեցիք 380
Անիփիան կ. Հեմոսայի 167
Անյարտ Կամիլ արուեստարտ 173
Աննա զ. Թէոփիլոսի կյս. 360-61
Աննա զ. Միքայէլի Թ կյս. 368
Աննա խաթուն 353
Աննա կ. Բաի Առաւելեան 217
Աննա Կոմնենեան կահ. կ. Լաւկարիսի 371
Անուշատան ո. Արալի 184
Անուշիֆոմ Արծր. կ. Աշուշալի Վրաց 82, 93, 205-7, 373-74
Անտիոքացիք 58, 115
Անտոնինոս ժամանակագիր 133
Աշխաղար Հ. Աշխէնի թից. 32
Աշխէն թից. կ. Տրդատայ 32, 46, 113, 119, 146, 157, 164, 274
Աշոտ Արծր. ո. Դերենի Բ 43, 45, 214, 215, 286, 292, 293, 421-22
Աշոտ Արծր. ո. Դերենի Գ 44, 62, 90, 279, 303-4, 340
Աշոտ Բագրատունի 79-80, 82-83
Աշոտ Ա թից. Բագրատունի 24, 43, 44, 45, 58-60, 95-6, 135, 220-21, 245, 279, 285, 338-39, 347, 348, 419-20
Աշոտ Բ Երկաթ թից. Բագր. 292, 295-96
Աշոտ Գ Ողորմած թից. Բագր. 56, 97, 169, 196-7, 200, 231, 376, 377
Աշոտ Դ թից. Բագրատունի 200, 270
Աշոտ Բագր. իշ. Տարծնոյ 168, 421
Աշոտ Բագր. կիւրապաղատ 212
Աշոտ Բագր. Մսակի 419, 420
Աշոտ Բագր. ո. Դաւթի կիւր. 60, 212, 213
Աշոտ Բագր. ո. Շապուղ սպր. 295-96
Աշոտ Բագր. ո. Սմբատայ Գ 200
Աշոտ Բագր. ո. Վասակայ 317, 418-19
Աշոտ Բագր. պատրիկ 127
Աշոտ ո. Երկաթի 197
Աշոտ ո. Սուփանայ Սիւնեաց 212-13
Աշոտ ո. Փիլիպպէի Սիւնեաց 35, 158, 218, 325, 339, 346
Աշոտ ուրացոյ ո. Օշնի նորեցոյ 298
Աշոտուխտ Բագր. կ. Մուսէի 214-15, 420, 421
Աշոտուխտ թից. կ. Սմբատայ Ա եւ Հւտ. 168-69, 332
Աշոտուհի կ. Վասակ Արծր. ուրացոյի 304-5
Աշուշալ Բ զիշի Վրաց 373-74

Աշուշայ իշ. Տաշրաց 373
Աշրափ իշ. Խրաթայ 283-4, 425
Աշրափ սլտ. Դամասկոսի 425
Աշրաղայ խան Թաթարաց 425
Ապիրատ Պահրատունի 38
Ապիրատ Ա Պահ. թոն Գր. Մաղխարոսի 96, 98
Ապիրատ Գ Պահ. ո. Վապի 398-9
Ապիրաթի Արծրունի 67, 69, 178
Ապրէկ Օրբեան 308
Ապրիլարի Մարգարան Պահ. 223, 351
Ապրտար ո. Մանչի 308, 423
Ապուղամր Գ Պահ. ո. Վահրամայ 98
Ապուղամր Դ Պահ. ո. Գրիգորի 108
Ապուստար արարացի 44
Ապուստան. տես Գազիկ Ապուստան
Ապուսակր Վահուի 62
Ապուսախտ խան Թաթարաց 313-4
Ապուսերճ ալր Վախախի 107
Ապուսեթ արարացի 214, 421
Ապուսէճ Հ. Ափշնի 421
Ապպիանոս պատմիչ 322
Առաքել ք. ո. Հրահատի 106
Առաքել բաղիշեցի 349
Առաքել դաւրեթեցի պատմիչ 128, 192, 328
Առաքել եպ. Սիւնեաց 128, 130, 188, 263, 264
Առաքել սրկ. գրիչ 328
Առիւծ Գաւելեանց 166
Առիւծ Հոգեւորեանց 228, 235
Ասիլ ալր Ընուգ խաթունի 195, 209
Ասլանդէզ Համազասպեան 42, 126
Ասկարունացիք 407
Ասոդիկ. տես Ստ. Տարծնացի
Ասորիք 144, 147
Աստղիկ դիցուհի 110
Աստուածատուր գրիչ 254
Աստուածատուր (պարոն) 195
Ասփայ կ. Աւագ պարոնի 201
Ասփայ կ. Գրիգորի խաչենացոյ 35, 40, 55, 106, 122, 162, 202, 204, 228-29, 236, 275, 351
Ասփայ կ. Լիպարտի 2 Օրբել. 35, 381
Ատան սիր. տես Սիր Ատան
Ատոմ իշխան Հա. կիւր Վարդի 426
Ատրնեքսէ իշ. Սիւնեաց 229
Արարացիք 41, 127-28, 213, 215 եւ
Արամ ո. Համազասպայ 246
Արամազդ դիք 38, 179
Արան խաչենացի 56, 223
Արգաւան Մուրացան 354
Արեւմտեալք 354
Արզու խաթուն կ. Սարգսի ծոճկանանց 229
Արզու խաթուն կ. Վախտանկայ Բ խաչենացոյ 22, 202, 223, 226, 251, 342
Արիստակէս գրիչ 94, 132, 341
Արիստակէս լաստիկերտցի պատմիչ 13, 15, 27, 36, 88, 188, 261, 267, 325, 349
Արիստակէս կթ. ո. Լուսաւորչին 143
Արծրունիք 58, 60, 83, 87, 93, 99, 206, 418
Արդուն խան Թաթարաց 209, 284
Արդուն ոստիկան 425

Արմենու թեղ շաղց 57, 38
Արշակ Բ թեղ Արշակունի 16, 20, 31, 38, 42-3, 49, 50, 70, 91, 113, 118, 126, 136, 137, 144, 183, 84, 261, 277, 297, 301, 315, 322, 338, 39, 373
Արշակ Գ թեղ Արշակունի 54, 71, 91, 92, 111, 278, 290, 297
Արշակ Վարամունի 211, 421
Արշակունիք 13, 21, 51, 54, 87, 113, 128, 132, 143, 168, 182, 184, 255, 273, 278, 301, 354
Արշաիր Կամար զանապետ 359
Արշաիր Կամար երկն 55
Արշաիր Կամար կրտսերն 56
Արուց խաթուն և Տարապիճի 50, 352, 355
Արուս խաթուն և Նասանայ Վաչուտ 197
Արուսեակ Բագր և Սեազայ արարացոյ 420
Արփուկ ալր Տիկնաց տիկնոջ 166
Արսէն Տ. Յուստիանէի 204
Արսէն սան Նըջոի 207
Արսիսոյ թեղ Տեղապտուսի 272
Արտա թեղ Տ. և Բաղուրի Ա 66, 383-84, 400
Արտաշատայ Գ. Արտաշիսի Ա թեղ. 416
Արտաշէս Ա թեղ Նալոց 416
Արտաշէս Բ թեղ. Նալոց 34, 47, 133, 270, 287, 299-300, 348
Արտաշէս Դ թեղ. Նալոց 127, 144, 185
Արտաշէս եղ. Կիրոսի պարսկի 111, 305
Արտաշէս Մամիկ և Նամակայ 87, 93
Արտաշիր Գ թեղ. Պարսից 272
Արտաւազ թեղ. ո. Արտաշիսի Բ 270
Արտաւազ թեղ. ո. մեծին Տիգրանայ 27, 143, 255, 256, 416
Արտաւազ Կամա. ո. Նրահատայ 32, 56, 282
Արտաւազ Մամիկունեան 418
Արտաւազ Մամիկունեան սպր. 57, 91
Արտաւազ Մամիկ ո. Վաչէի 57
Արտաւազ Մանդակունի 136
Արտաւան Արշակունի 168
Արտաւան Արշակունի ո. Յովհաննու 168
Արտաւան թեղ. Պարսից 136
Աւագ Բ Ջաքարեան ո. Իւանէի 46, 51, 282, 283, 286, 293, 415, 425-26
Աւագ Գ. պարոն Մանիլայ 205
Աւագ պարոն իշ. 200
Աւագ տիկին և Սաշոսի Շեխեանց 34, 166, 199
Աւագուհի Ջաքարեան և Թաթարի 425-26
Աւետիս գրիչ 35, 39, 79, 84, 114, 161, 209
Աւետիքեան Հ. Գարրիէլ 244
Աւիթ Գ. Հեթմոյ Բ Լամբ. և. Կոստանդին պալլի. մ. Հեթմոյ Ա թեղ. 65, 66, 69, 80, 100, 122, 175, 241, 371
Աւիթ Գ. Սիր Պաղտնի սպր. 243
Աւշին կամ Ափշին ոստիկան 211, 293, 295, 304, 421
Ափխազք. Ախազք. Լազիկի կամ Սարմատացիք 377-78
Ափշին արար զօրավար 428
Ափրոդիտէ զիցուհի 179, 180
Բարան պարսիկ 419, 428

Բարդէն Սիւնի 83, 196
Բարիկ Սիւնի 296, 330
Բազարատ Բագր. արացոյ՝ ո. Աշոտայ 169, 213, 11, 211, 291-92, 331, 420, 21
Բազարատ Ա թեղ. Ափխազիկի 378
Բազարատ Բ թեղ. Ափխազիկի 378, 79
Բազարատ Բ թեղ. Վրաց 376
Բազարատ չորտորթ 400
Բազարատունիք 13, 60, 61, 66, 83, 96, 121, 127, 132, 171, 194, 222, 245, 260, 288, 295, 299, 307, 377, 378, 418, 420
Բաղին իրիմացի 391
Բաղր ու՝ Գ Գուժա Նալուհի 422
Բաղրուն Ա թեղ. Երուսաղեմի 67-8, 382-83, 384, 400
Բաղրուն Բ թեղ. Երուսաղեմի 383-85
Բաղրուն իրիմացի սենեակայ Կիարուսի 410
Բալիան տէր Բերուսի 122, 411-12
Բալիան տէր Իրիմի 406
Բալիան տէր Սիդունի՝ ո. Ռիմալի 409
Բախտիար պատրիկ 89, 93
Բախտիարեանք 93
Բակուր իշ. Աղմենաց 56
Բակուր Նահապետ Սիւնեաց 49, 118, 260
Բակուրան ո. Շահանդիսի Լամբ. 371
Բակուրան տեղադիր 173
Բակուրան տէր Պապեռունի՝ ո. Սմբատայ 95, 295
Բամբիլ և Աթանազիանայ և մ. մեծին Ներսիսի 41-42, 55
Բալազիկ Իլարուսի սյու. Թուրքաց 312
Բասաիր արարացի 422
Բարթոլոմէոս եպ. Տորոսի 405, 406
Բարթոլոմէոս ո. Բոհեմունդի Լիւս. 398
Բարսեղ արք. եղ. Հեթմոյ Ա թեղ. 100
Բարսեղ արք. Նալոցայ 56, 221, 228
Բարսեղ արք. ո. Ամիր Երկաթի 99
Բարսեղ Ա կթ. 98, 423
Բարսեղ Ա կյս. Բիզանդիոնի 362
Բարսեղ Բ կյս. Բիզանդիոնի 379
Բարսեղ կեսարացի 149, 154
Բարսեղ մաշկուացի 74, 76, 117, 125, 131, 257, 262
Բարսեղ ո. Լեւոնի Ե կյս. 359, 360
Բարսեղ սենեկապետ Ռոմանոսի կյս. 364
Բաւրիանայ Գ. Կիրիկէի Գ 222, 286-87, 354
Բորթ թեղ. և. Ռոսեմի Պարսից 272
Բեկզատայ Գ. Սարգսի 329
Բերթա և. Ռոմանոս կալսեորորդու 364
Բերտանդ կոմս Բիրյուսի 68, 402, 405
Բիշկէն կամ Պեշկէն Օրբիեան 228, 351
Բիզանդացիք 153, 271
Բիւրեղ տիկին Սիւնեաց 116, 282
Բլաուլ Աստուածատուր 329
Բոգորիս թեղ. Բուզարաց 362
Բոհեմունդ Ա իշ. Անտիոքայ 402
Բոհեմունդ Գ իշ. Անտիոքայ 46, 67, 296, 385, 402
Բոհեմունդ Դ իշ. Անտիոքայ 58
Բոհեմունդ Ե իշ. Անտիոքայ 404, 406
Բոհեմունդ Զ իշ. Անտիոքայ 404, 405
Բոհեմունդ Է իշ. Անտիոքայ 404

Բոհեմունդ Լիւս. ո. Անտիոքան 341, 390, 398-99
Բոհեմունդ ո. Բոհեմունդի Գ 402
Բուրա գործակալ Իւանէի 382
Բուրեղիք ալլադի 299
Բուրյարք 359, 362
Բուրյարքայ 41, 293, 325
Բուրյարք Օրբիեան 201
Բուրյարք պատմիչ 172, 173, 390, 391, 394, 398, 407
Բուր Անտիեան 217
Բուրանուն ո. Ջարմալուի 425
Բուրիկ սպր. Օրբիեան 228
Բոհանոր պատրոն 124, 164, 166
Բրարիոն նոտար 254
Բրիգիդա Նու. արուհի 169
Բրուարդ ուղեւոր 19, 118, 210
Բրոսսու պատմադէպ 377
Բրուսսուիեանք 292, 369
Բրիգիդա կթ. Նալոց 128
Գարրիկ կոմս Մեթեմուն 384
Գաղիկ Ապուստուրան Արծր. 59, 62, 63, 279, 303, 332
Գաղիկ թեղ. Արծրունեաց 13, 14, 35, 60, 62, 63, 89, 135, 138, 141, 220, 262, 305, 349
Գաղիկ Ա թեղ. Բազարատունի 40, 62, 108, 125, 200, 201, 220, 349, 378, 380
Գաղիկ Բ թեղ. Բազարատունի 57, 127, 366, 380
Գաղիկ թեղ. Կարուց 123, 294
Գաղիկ կամարական 332
Գաղիկ ո. Մուսէ աղուանի 220
Գալիանեանք ՆՆՆՆ. 154
Գալիանէ Նու. Անտարանոցի 174
Գալիանէ մալլապետ Անտարանոցի 153
Գալիանէ մալլապետ եւ ՆՆՆ. 146, 338
Գանձակեցի. տես Դաւիթ եւ Կիրակոս զանձ.
Գասպար ՆՆՆ. Ջուրիկեան 337
Գարեգին Ռշտունի 132, 331
Գարեգին երկչ 167
Գենուացիք 368
Գէորդ վրդ. եղևկացի 71, 74, 77
Գէորդ ակեցի 42
Գէորդ ակրոպոլիսի 371
Գէորդ Բ կթ. Նալոց 346
Գէորդ ալր. Կատայի 226
Գէորդ կամ Գորդ քունցի 233
Գէորդի թեղ. Վրաց 381
Գիսակ զայեկորդի Արտաշիսի Բ 288
Գիրք ալր Շաքարի 167
Գիւս կթ. Նալոց 143, 144
Գնէլ Արշակունի 14, 42-43, 50, 113, 116, 120, 183, 184, 322, 338, 345
Գոհար երիզացի 204
Գոհար կեսարացի 254
Գոհար Նու. չորոթեցի 253
Գոդ Վասիլ տէր. Քենոյ 66
Գոնցա և. Աւագի Ջաքար. 45, 51, 284
Գոնցա և. Ջալալի Օրբիեան 228
Գոնցա և. Վարձաձայ սպր. 167, 199, 228, 275
Գոշակոտակ թեղ. Դարբանդի 99

Գորանդուխտ Գ. Գորդէնի թեղ. Ափխազ. 380
Գորանդուխտ թեղ. և. Գաղիկայ Կարուց 82, 123, 294
Գորդ ո. Միշի Ռուրիեան 45
Գորդ ք՝ եղ. Կոստանդին Ա կթ. 104
Գորդի թեղ. Ափխազիկի 380
Գորդիկ ալր. Թաճեղի 199
Գուրդոն զուրդատալ Կիարուսի 411
Գուրդոն եղ. Հենրիկի Բ 394
Գուրդոն թեղ. Երուսաղեմի 386
Գուրդոն իրիմ. տէր Բերուսի 69, 410
Գուրդոն Լիւս. կամ Կոստանդին Բ թեղ. Նալոց 69, 298, 341, 390, 399, 413
Գուրդոն ո. Բալիանի բերու թեցոյ 411
Գուրդոն Սիւնեակ 396
Գուրդոն տէր Բիրյուսի 410, 412
Գուրդոն տէր Յուպիկի 408
Գուրդեմ կանոնադրեացի 406
Գուրդաւ խաթուն ոմն 240
Գուրդէն Անձեւացի 62, 304
Գուրդէն Արծր. ո. Ապուպեմի 60, 285
Գուրդէն Արծր. ո. Դերենկան Բ 293
Գուրդէն Արծր. ո. Դերենկան Գ 63, 89
Գուրդէն Բագր. ո. Աշոտայ 212
Գուրդէն կամ Գէորդ թեղ. Ափխազիկի 379
Գուրդէն Ա թեղ. Վրաց 377
Գոփրէլ թեղ. Երուսաղեմի 383, 400
Գրիգոր ալր. Շախաշալի 206
Գրիգոր Ապուստամայ Արծր. 62, 141
Գրիգոր Արծր. խոստովանող 332
Գրիգոր արք. ո. Ապիրատի Գ 99
Գրիգոր արք. ո. Ապուղամրի Գ 99
Գրիգոր Բազարատունի պատրիկ 136
Գրիգոր Դերեն կամ Դերենիկ Ա Արծր. 81, 105
Գրիգոր Դերեն Բ Արծր. 136
Գրիգոր Դերենիկ Գ Արծր. 15, 31, 45-7, 60, 62, 127, 187, 261, 266, 279, 284-85, 302, 315, 338-39, 343, 344, 345, 347
Գրիգոր Ա Դոփեան 35, 56, 106, 122
Գրիգոր Բ Դոփեան 37, 42, 162, 199, 202, 228, 236, 275, 351
Գրիգոր եղ. Կոստանդին Ա կթ. 104
Գրիգոր Եղուսար 35, 217
Գրիգոր եպ. կամարեցի 190-91
Գրիգոր թեղ. Դարբանդի 99
Գրիգոր Ա թեղ. Սիւնեաց 35, 170, 231
Գրիգոր Բ թեղ. Սիւնեաց 57
Գրիգոր թեղ. Փառխոսի 169
Գրիգոր Լուսաւորիչ տես Լուսաւորիչ
Գրիգոր կթ. անապագեցի 333
Գրիգոր կթ. Ապիրատ 98, 176
Գրիգոր կթ. Մուսարեկեան 155
Գրիգոր կթ. Վկայասէր 39, 66, 98, 146, 147, 290, 294
Գրիգոր կթ. Տղայ 61, 68, 98, 105-6, 176, 290, 313, 349
Գրիգոր կթ. Քարապէտ 98
Գրիգոր Լամդէ Պահլ. 132, 159, 193, 206, 207, 210, 230

Գրիգոր Ն. Աղստուղյանի 80
 Գրիգոր Ն. Կապի գանաց 171
 Գրիգոր Նիսուր Մանեան 289
 Գրիգոր Նուսուր բնեցի 187, 256, 259
 Գրիգոր Մաղադարա Ա. Պոսչ 10, 60, 67, 98, 99, 121, 127, 132, 135, 159, 170, 189, 193, 230
 Գրիգոր Մամիկ իշխանապետ 120, 124, 217
 Գրիգոր Մամիկ ու Սմրատայ 318, 418-19
 Գրիգոր մասնիչ 309
 Գրիգոր Մարձանեանց 352
 Գրիգոր նարեկացի 82, 104, 125, 134, 142, 146, 253, 256, 264, 346
 Գրիգոր սմն 226
 Գրիգոր ու Ազիզի 195
 Գրիգոր ու Գորգի քճ 104
 Գրիգոր ու Լևոնի Ե կյա. 359
 Գրիգոր ու Կոստակարսի իշ. 40
 Գրիգոր ու Հասանայ Նախկերպացույ 171
 Գրիգոր ու Վախտանկի խաչենացույ 342
 Գրիգոր ու Օշնի Բ Լամբր. 176
 Գրիգոր Ա պապ 150
 Գրիգոր Թ պապ 64
 Գրիգոր ԺԱ պապ 292
 Գրիգոր (պարոն) Շոթուկանց 124
 Գրիգոր սան Նըջնի 207
 Գրիգոր սարկապապետ 268, 271
 Գրիգոր Սուփան. տես Սուփան
 Գրիգոր վանեցի 206
 Գրիգոր վրդ սկեուացի 271
 Գրիգոր վրդ տաթեւացի 29, 53, 70, 74, 75, 76, 128, 149, 152, 155, 253, 348, 350
 Գրիգոր քճ Արծրունեաց խոստովանող 332
 Գրիգոր քճ. ու Կոստանդնի Բ Լամբր. 21
 Գրիգորեանց տոհմ 54, 144, 184
 Գրիգորիս եղ. Պիծակ Սարգսի 124
 Գրիգորիս եղ. Կարնոյ նհտ. 165
 Գրիգորիս կիթ. Աղուանից նհտ. 54
 Գրիգորիս կիթ. Եղիազուսի 98
 Գրիգորիս կիթ. եղ. Շնորհալուսի 98, 176, 290
 Գոգայ չարճ Շահարասի եւ հւտ. 429-30

Դանիէլ փրանկիսկեան 395
 Դանիէլ քորեպիսկոպոս 182
 Դապտոս խաթուն կ. Ուքան Քարիմաղինի 232
 Դատա թղ. Ափխազաց 355
 Դարդէլ պատմիչ 102, 278, 281, 282, 398, 399, 413
 Դարեհ թղ. Պարսից 126, 300
 Դաւիթ Բագր. կիրապաղատ 60, 212
 Դաւիթ դուռնեցի 380
 Դաւիթ թղ. Արծրունի 57, 90
 Դաւիթ Ա թղ. Կիրիկեան 221
 Դաւիթ Բ թղ. Կիրիկեան 56, 63, 170
 Դաւիթ Բ թղ. Վրաց 377
 Դաւիթ Գ թղ. Վրաց 308, 424
 Դաւիթ Ե թղ. Վրաց 50
 Դաւիթ Ջ թղ. Վրաց 378
 Դաւիթ խաչենացի 56, 222-23
 Դաւիթ կիթ. Աղթամարայ 99
 Դաւիթ Ա կիթ. Հայոց 283

Դաւիթ Բ կիթ. Հայոց
 Դաւիթ Մամիկ ու Սմրատայ 318, 418
 Դաւիթ մարգարէ 163, 206, 269, 346
 Դաւիթ պարոն Գեղեկամից 289
 Դաւիթ Մահաուսնի 123
 Դաւիթ վրդ. դանձակեցի ու Արաւկայ 18, 26, 29, 30, 53, 71, 74, 88, 128, 130, 149, 151, 152, 248, 249, 253, 263, 415
 Դաւրաթ դ. Մելիք Պաղուն 240
 Դերոմյոս մարգարէ 272
 Դեմետրէ ափխազեթացի 379, 380
 Դեմետրէ Բ թղ. Վրաց 378
 Դեմուայ ու Դաւիթ Գ թղ. Վրաց 381
 Դեսու մեանք 225
 Դերենիկ Գրիգոր տես Գրիգոր Դերենիկ
 Դիոն Կապիտա պատմիչ 281
 Դիոնեսիոս արիսպապացի 242
 Դիոնեսիոս տեղ-մահեցի 302
 Դիւզանի պատմապէս 402
 Դիֆա դ. Թորոսի բերութեացույ 411
 Դիֆա դ. Հեթում պատմիչի 411
 Դոլետ կամ Անոյզ դ. Ռուբենի Բ. կ. Բերարանդի 68, 96, 402
 Դոմինիկեանք 233
 Դոմինիկոս Միքիէի դուքս Վենետաց 386
 Դուդայ կ. Պաժածի Օրբէլ. 32, 167, 202
 Դուփէն կ. Վարդանայ Սենիքարիմ. 233
 Դուփ կ. Հասանայ Վերին խաչենոյ 33, 55, 225
 Դոփեանք 33, 204, 353
 Դատրիկ կ. մեծին Վարդանայ. մ. Ս. Շուշանկան 92, 339, 348, 374
 Դրաստամատ ներքինի 16, 261

Եգիպտացիք 172, 309, 315, 327, 383, 387, 390, 405, 410, 411
 Եզուարդ Բ կոմս Բրիենի 386
 Եզդի ամիրայ 320
 Եզիտ արարացի 418
 Եզնիկ կողացի 19, 52, 152
 Երկու մ Օրբեյեան ու Լիպարտի Ջ 171, 284, 382
 Երկու մ Օրբեյեան ու Տարսաթիճի 122
 Եղբայրիկ հ. Վահրամայ 225
 Եղիշէ երէց նկարիչ 219
 Եղիշէ պատմիչ 7, 8, 10, 12, 14, 18, 21, 22, 24, 36, 87, 114, 115, 117, 118, 141, 158, 238, 311, 317, 349
 Եղիշէի տիկնայք տես Տիկնայք Եղիշէի
 Եղիսարեթ թղ. Հունգարիոյ 169
 Եղիսարեթ հւտ. բաբերդացի 254
 Եղիսարեթ մ. Թհ. Կարապետի 148
 Եղիսարեթ նհտ. խառարաստացի 333
 Եղիսիկ կ. Հայրապետի 83
 Եպիփան կիպրացի 152
 Եռնուլ ժամանակագիր 386
 Եսայի կիթ. Հայոց 104-5
 Եսթեր թղ. Պարսից 119, 416
 Երազմակ դահճապետ 43
 Երանեակ կ. Տրդատայ Բագր. 133, 136
 Երանոս հ. Ռորին ուխտին 205

Երասույ թղ. ք Տիգրանի Գ 123, 273, 281
 Երինի հւտ Շենեքի 253
 Երիցակ եղ Սիւնեաց 279
 Երկաթ ալք Ռուզուրանայ 198
 Երնջիկ տիկին Սիւնեաց 277
 Երուանդ Բ թղ. Հայոց 288, 300
 Եւզոքսիա բխ գանդացի 362
 Եւզոքսիա կոհ. կ. Իսահակ Կոմենեոսի 294
 Եւզոքսիա կոհ. կ. Միքայէլ Արքուի 362
 Եւսեբիոս կեսարացի պատմիչ 144, 252
 Եփրեմ վրդ. սատրի 20, 267
 Եփրատիս կոհ. դ. Կոստանդնի Ջ. կ. Միք. Թորոսի 358, 360

Զապէլ դ. Բալիանի տիրոջ Բերուի 411
 Զապէլ դ. Բոհեմոնցի Ջ 404
 Զապէլ դ. Կոստանդնի քճ 253, 255
 Զապէլ դ. Օշնի մասնիչեցույ 413
 Զապէլ թղ. Կ. Լեւոնի Ա. կ. Փրիլպի եւ Հեթումյ Ա 9, 19, 23, 29, 35, 46, 49, 58-9, 67, 68, 79, 91, 101, 106, 118, 121, 151, 160, 161, 172, 194, 198, 209, 227, 234, 241, 273, 281, 286, 356, 387, 403, 404, 408
 Զապէլ թղ. Կ. Հուպոնի Գ Կիպրոսի 392, 393, 394, 395
 Զապէլ կ. Թորոսի բերութեացույ 68, 411
 Զապէլ կ. Հեթում պատմիչի 411
 Զապէլ կ. Մանուէլի Կանտակուզ. 413-14
 Զապէլ կ. Ռուբենի Բ 67, 96, 403
 Զապէլ թղ. Կ. Սմրատայ Կիրիկիոյ 51, 69
 Զապէլ թղ. Կ. Օշնի 69, 81, 121, 161, 397
 Զապիլ կ. Բոհեմոնցի Ջ. տես Սպիլ
 Զապուն (Ա) դ. Լեւոնի Բ թղ. 79, 84
 Զապուն (Բ) դ. Նորին. կ. Ամորկան Լիւս. եւ մ. Գուրգոնի թղ. 65, 69, 79, 84, 122, 205, 298, 387, 389-97, 398, 414
 Զապուն դ. Հեթումյ Ա թղ. 83, 160
 Զապուն թղ. Կ. Լեւոնի Ա 46, 67, 95, 402
 Զարեհ իշ. Հաղրատայ 353
 Զարմանդոխտ թղ. Կ. Պապայ 33, 82, 91, 119, 278, 289-90, 318
 Զարմանդոխտ կ. Տահատայ Մամիկ. 23
 Զարմանդոխտ նհտ. ազգ. Սանատրկոյ 330
 Զարմանուհի կ. Հեթում գորապետի 309
 Զաքարեանք 55, 83, 99, 174, 425
 Զաքարէ ո. Գալուրայ 224
 Զաքարէ ու Շահնշանի Զաքարեան 201, 284
 Զաքարէ ու Սահպ Դիւանի 287
 Զաքարէ ո. Վախթանիկ խաչենացույ 198
 Զաքարէ սպասալար 33, 55, 107, 121, 201, 233, 353, 381, 424
 Զաքարիա արք. ծործորեցի 52
 Զաքարիա Ա կիթ. Հայոց 339
 Զաքարիա Ա կիթ. Աղթամարայ 427
 Զաքարիա սրկ. պատմիչ 210, 265, 429, 430
 Զաքարիա տէր Գաղայ 225
 Զաքարիա Փահլաւունի հեծուպ 122, 240, 275
 Զենոր Դյակ պատմիչ 113
 Զիկ գորավար պարսիկ 277

Զմրուխտ խաթուն կ. Խառնապի Ա 315
 Զմրուխտ խաթուն կ. Սմրատայ Վաչու տեան 197
 Զոյն կոհ. կ. Լեւոնի Ջ 363
 Զոյն կոհ. կ. Ռոմանոս Արքիւրոսի 365-66
 Զոյն կոհ. կ. Միքայէլի Գ 273
 Զոսիմ թղ. Կ. մեծին Տիգրանայ 47, 322
 Զրուանդոխտ թղ. Կ. Խառնապի Գ 355
 Զորավար կամ Շահան Պահ. 31, 66, 67, 82, 98, 121, 176

Հաշի ու Ամիր Հասանայ 126
 Հիւնի մամա անկիրացի 150
 Հիմի կամ Հիմիկ կ. Գէորգ քոնեցույ 233

Հոռէն ու Լեւոնի Բ տես Ալինաի
 Հոուզ քաթուն կ. Ասիի 195, 209
 Հոուզուքան կ. Պապաքի 229
 Հսպիկ կ. Գրիգորի քճ. Տարսնի 204

Թագեր կամ Մարեմ դ. Օշնի Բ Լամբր. 68, 83, 121, 173, 176
 Թագունի թղ. Կ. Սմրատայ Գ Բագր. 200, 274
 Թագունի հւտ. Երուսաղէմի մէջ 129
 Թագունի միճեցի 205
 Թագունի նհտ. բազնացի 331
 Թաղէոս վրդ. սան Հեթումյ Ա թղ. 408
 Թաթար Վասիլ իշխան 51
 Թաթարք 19, 51, 53, 100, 133, 209, 227, 235, 283, 284, 294, 320, 326, 328, 355, 368, 378, 425, 426
 Թահմազ ու Ամիրգունայ խանին 430
 Թահմազդուլի բէկ 328
 Թանէր կ. Ամիր Հասանի Պոռեան 125
 Թանէր կ. Գորգկայ 199
 Թամամ նհտ. դ. Մալխասի 335
 Թամամ խաթուն կ. Հազարչահի 204, 239
 Թամար (անծանօթ) 353
 Թամար կամ Մլէ թղ. տես Մլէ
 Թամար թղ. Կ. Կիրիկէի Գ 97, 222, 353
 Թամար թղ. Վրաց 273, 377
 Թամար կ. Աղրուդաշի Ա Զաքար. 122, 201
 Թամար կ. հեծուպ Վահրամայ 107
 Թամար կ. Մարտիրոսի 226
 Թամար կամ Գոհար նհտ. կ. Թումայի 334
 Թամթա խաթուն կ. Երկու մ Օրբեյեան 122, 352
 Թամթի կամ Թամթա Զաքարեան. կ. Կզի. Ալրափի. Զալալաղինի 283, 287, 381, 424
 Թամուրյան կամ Լանկիթամուր 285, 313, 317, 320, 328, 334
 Թամսեր կ. Դաւիթ պատրոնի 289
 Թալիկ կ. Վահրամայ ու Եղբայրիկ 35, 225
 Թալիկ Պահ. կ. Սանայի 198
 Թանգեր կին Կիրիկեցի 204
 Թանկ խաթուն ոմն 240
 Թեկզ դ. Թէոփիլոսի կյա. 381
 Թեկզ կոյս նհտ. 146
 Թեւանու կ. Հեթումյ Գ Լամբր. մ. Կեռան դշխոյի եւ հւտ. 68, 95, 122, 173, 194, 242, 299, 315, 411

Թեֆանդ կա՝ կ. *Թամանուս* Բ 364
Թեֆանա կամ *Թաեփանի թղճ* կ. *Հենրիկի Ա* 68, 84, 100, 387, 408, 411
Թեֆանա կ. *Ճոֆրի արքայանդեյ* 68
Թեֆանա կ. *Սմբատ գլուխդատապի* 51, 68
Թէնի կ. *Ստիկի* 235
Թէպոս ո. *Լեւոնի Ե* կյս. 359, 360
Թէպոս Ջրքին վաչու տեան 197
Թէպոսիա կո՛Տ. կ. *Լեւոնի Ե* 359-60
Թէպոսէ կոՏ. կ. Կոստանդին Զ 358
Թէպոր Լաւարիտ կյս. 371-72
Թէպորա գ. *Կոստանդինի Լ* կյս. 365
Թէպորա կաշեկու Տիբ Երեք 273
Թէպորա կոՏ. կ. *Թէոփրոսի* 361
Թէպորա կոՏ. կ. *Չմէկկի* 365
Թէպորա կոՏ. կ. *Թովմասի Ա* 363-64
Թէպորոս Ռչտունի 127, 295, 325
Թէոկտիստէ կ. Մարինոսի Մամիկ 361
Թէոկտիստոս խորհրդական 361, 362
Թէոփանէս պատուիրակ 358
Թէոփիրակտոս պինուոր 363
Թէոփրոս կյս. *Յունաց* 360
Թէոփորոս զորավար 361
Թիմուր. տես Թամուրյանկ
Թիֆանս գ. *Լեւոնի Բ* թղ. 79, 367
Թոթիկ Տ. Գրակայ վանուց 31, 147, 148
Թոնդրակեցիք 189
Թունիկ Արծր. ո. Թաղէոսի 99
Թունիկ Մամիկ. տէր Սասնոյ 39
Թունիկ ո. Չորտուանէլի Բ 39, 86
Թովմա Արծր. պատմիչ 13, 45, 62, 89, 116, 132, 221, 421
Թովմա մեծոփեցի պատմիչ 31, 155, 349
Թորոս թղ. ո. Լեւոնի Բ 69, 79-80, 84-85, 102, 136, 291, 368, 388, 389, 390, 410
Թորոս Տ. Վասի 298
Թորոս ո. Գուրգոնի տիրոջ Բերութի 410
Թորոս ո. Հեթմոյ Ա թղ. 101, 172, 315, 411
Թորոս (պարոն) ո. Ուստիանէ խաթունի 195
Թորոս Ա Բուրինեան 48, 66, 67, 101, 384, 400
Թորոս Բ Բուրինեան 34, 60-61, 67, 68, 91, 101, 136, 240, 316, 320, 326, 340, 341, 356
Թորոս Ռոսլին գրիչ 160
Թորոս սրկ. գրիչ 314
Թորոս քճ. ո. Գորգի 104
Թումա ալր Թամարայ նւս. 334
Թումաս իշ. դաստիարակ Ռուբէնի 90-91
Թուրվանդայ խաթուն 240
Թուրվանդայ մ. Ֆանրասի 203
Թուրքմանք 172, 312
Թուրքք կամ Տաճիկք 193, 195, 227, 326, 328, 334, 335, 336, 368, 369, 401, 426-27

Իրլինացիք 406, 419, 410
Իրն ույ Ատիր պատմիչ 423
Իլտրում Պիպզիթ 328
Իկասիա Հարսնացու Թէոփիլի կյս. 360
Ինճիճեան Հ. Ղուկաս 181

Իննափկենտ Գ պապ 286
Իպրա՛նիմ սյու Թուրքաց 428
Իամաշերացիք. տես Արարացիք
Իարալէյ եպ. Աղուանից 124
Իրենէ կաշեկու Տիբ Երկու 273
Իրենէ կոՏ. կ. Լեւոնի Գ 358
Իրենէ կոՏ. կ. Անդրանիկոսի Գ 368-69
Իւանէ սպասալար 33, 45, 51, 55, 100, 107, 121, 122, 189, 201, 283, 352, 353, 382, 424
Իւանէ Օրբել. ո. Ապրէմի 308
Իւանէ Օրբել. ո. Բուրթնի 228
Իւանէ Օրբել. ո. Սմբատայ 56, 107, 121, 194, 381
Իւէտ Տւտ. գ. Բալդուինի Բ թղ. 385

Լաչքար կյս. *Նիկիոյ. տես Թէպոր Լասկ.*
Լամբրունացի տես Ներսէս արք. Լամբրուն.
Լասիւնք 290
Լեւոն Ա թղ. ո. Ստեփանէի 9, 29, 34, 45, 49, 58, 60, 61, 63, 66, 68, 79, 86, 91, 95-6, 100, 101, 122, 151, 160, 178, 243, 281, 286, 306, 313, 371, 386, 401
Լեւոն Բ թղ. ո. Հեթմոյ Ա 11, 35, 49, 51, 59, 68, 69, 79, 84-5, 88, 101, 102, 106, 107, 124, 151, 160, 161, 164, 172, 203, 208, 241, 366, 367, 404-5, 408, 410, 411
Լեւոն Գ թղ. ո. Թորոսի 69, 356, 392
Լեւոն Դ թղ. ո. Օշնի 46, 65, 69, 81, 102, 341, 389, 397, 398
Լեւոն Ե թղ. ո. Յոհաննու Լիւս. 69, 278-79, 292, 297-98, 309, 327, 399-400, 413, 414
Լեւոն Ե կյս. Արծրունի 359-60
Լեւոն Զ կյս. 363
Լեւոն ո. Թորոսի Ա 50
Լեւոն ո. Կոստանդին պալլի 71, 100
Լեւոն ո. Կոստանդին Ռուբինեան 400
Լեւոն ո. Հեթում պատմչի 410
Լեւոն ո. Շահանդիտի Լամբր. 68
Լեւոն ո. Օշնի սարգանդեցւոյ 411
Լեւոն Ա Ռուբինեան 66-7, 326
Լեւոն սիր. տես Սիր Լեւոն
Լեւոն սպր. ո. Սմբատ գունդատապի 291
Լեւոն տէր Բերդկան 403
Լեւոն Փոկաս սպր. 363
Լըրրուն Կոռնէյ ուղեւոր 432-33
Լըրոյ բանասէր 98
Լիկոս սիր. տես Սիր Լիկոս
Լիպարիտ Ա Օրբել. 378
Լիպարիտ Զ Օրբել. ո. Ելիկումի 35, 381-82
Լիպարիտ զորավար 379
Լիտիկին կ. Հրահատայ քճ. 106
Լիւսինեանք 102, 387, 389
Լոնգորարդացիք 407
Լուդուիկ Ս. թղ. Գաղիոյ 404, 407, 409
Լուկիա կ. Ներիոյի տուսեցւոյ 404-5
Լուկիա Տւտ. գ. Յովհաննու երեւան. 174
Լուկուլլոս զոր. հռոմայեցի 111, 322
Լուսաւորիչ Ս. Գր. 8, 41, 48, 78, 92, 98, 99, 105, 112, 113, 124, 143, 146, 147, 155, 163, 181, 202, 217, 251, 274, 307, 330

Խաղիլք 362
Խաթուն գ. Հեճուպ վահրամայ 107, 226
Խաթուն կ. Ելիկումի Օրբել. եւ Տւտ. 171, 382
Խաթուն կ. Զարարիայի տիրոջ Գաղայ 225
Խաթուն կ. Խաւոսաի Ա. տես Խութրու խաթուն
Խաթուն կ. Ստիկենեօի 246
Խալին կ. Յակոբայ 224
Խաղրակեանք կամ Պոօշեանք 228, 229
Խանում Նւտ. խամուրացի 336
Խաչակիրք 370, 400, 401, 407
Խաչեղլարք ալր Սիւմամի 223
Խաչենացիք Ներքին 83
Խաչենացիք Վերին 84
Խաչերէ ս լուեցի 237
Խաչիկ արբացի 334
Խաչիկ կթ. Հայոց 294
Խաչոտ Շէրեանց 166, 199
Խատշեփուփէ թղճ. Եղիպտոսի 272
Խարաման սյու. Արարաց 408
Խուչ գ. Վահրամայ Ա Դոփեան 33, 352
Խաւոսաք Ա ո. Ամիր Սարգսի 226, 415
Խաւոսաք կամ Խաւոսա Բ ո. Սասնայ Ա 35
Խաւոսպեանք 226
Խեթենիկ Արծրունի 34
Խեչա ո. Բակուրի Աղձնեաց 57
Խրիճալան սյու. Իկոնիոյ 384
Խրիճալան տէր Հանձթի 305, 340
Խոչակ կ. Իւանէի Ա Զաքարեան 121, 189, 201, 294
Խոչաք գ. Աւագի Բ Զաքարեան. կ. Խոջայի 122, 284, 287, 425, 426

Խոջայ սալիպ դիւան 425
Խոռեամ թղճ. Պարսից 272
Խոռում Նւտ. սիլիվրեցի 335
Խոստրովիկ Տարսիճեան 199
Խոսրէն Արծրունի 287
Խոսրով Գարայէյեան 40
Խոսրով Գարդմանացի 260
Խոսրով եպ. Անձեւացեաց 104, 256, 259
Խոսրով Ա թղ. Հայոց 9, 82, 136, 144
Խոսրով Բ թղ. Կոտակ ո. Տրդատայ 45-6, 55, 56, 182
Խոսրով Գ թղ. Արշակունի 92, 297, 355
Խոսրով Բ թղ. Պարսից 216, 272-73
Խոսրովանոյշ թղճ. կ. Աշոտոյ Գ 83, 84, 120, 196, 200, 231, 274

Խոսրովիդուխտ Երիզացի 204
Խոսրովիդուխտ Տւտ. գ. Խոսրովի Ա թղ. 9, 82, 112, 113, 120, 146, 157, 164, 167, 274
Խոսրովիդուխտ (անգոյ) ք. Վահանայ գողթանցւոյ 244-45
Խորագմն շահ Պարսից 189
Խորենացի. տես Մովսէս խորենացի
Խորիչահ կամ Արզու խաթուն կ. Զաքարիայի խաչենացւոյ 198, 205
Խորիչահ կ. Տեջուր. Զաքարիայի Փաշակունւոյ 122, 240, 275
Խորիչահ կ. Չեսարու Օրբելեան 233

Խորիչահ կ. Վախտանկայ խաչենացւոյ եւ Տւտ. 22, 55, 100, 103, 166, 171, 224, 352
Խորիչահ կամ Տաւրիտչահ գ. Մարծպանայ. կ. Քրդի Բ վաչու տեան 10, 84, 227, 235, 246
Խուանդ խաթուն կ. Քրդի Գ վաչու տեան 197
Խուանդիկ կ. Շահնշահի Բ Զաքար. 37, 201
Խութրու խաթուն կ. Խաւոսաի Ա 415
Խութրու խաթուն կ. Պոօշի Հաղրակեան 107, 207, 222, 381
Խուչուչ կ. Տրդատ Երիցու 223
Խուչուչ խաթուն թղճ. կ. Սենեքերիմայ Արծրունւոյ 60, 219
Խօշաք կ. Սահիպ Դիւանի 122

Կալամաուի կամ Մարիամ գ. Կոստանդին պալլի. կ. Յոհաննու տիրոջ Յուպպի 68, 84, 100, 173, 408

Կաղանկատուացի. տես Մովսէս կաղանկ.
Կամարայ թոնդրակեցի 27, 189
Կամեն իշ. Անույ 40
Կամսարականք 87
Կանտակու գէն պալատական 370
Կասանոս խան Թաթարաց 133
Կաստեղէն գաղիացի 434
Կատա գ. Վիգէնի. կ. Շահնշահի Դեզեաց 10, 40, 80, 86, 94, 121, 132, 159, 194, 341-42, 343, 351

Կատա Բազր. կ. Մանուչի 423
Կատա թղճ. կ. Հասանայ թղ. Սիւնեաց 57
Կատա կ. Գէորգայ 226
Կատա կ. Մանածիճրի 224
Կատա Տւտ. գ. Սեւաղալի թղ. Աղուանից 120, 170, 197
Կատակալոս իշ. ո. Կամենի 40
Կատարինէ գ. Կիրմաւրոսի 414
Կատարինէ Կոռնարոյ թղճ. Կիպրոսի 400
Կատրանիդէ կամ Կատա թղճ. կ. Գազկայ Ա Բազր. 35, 84, 108, 120, 159, 200, 201, 220, 251, 274, 351

Կարապետ երէց վանեցի 314
Կարապետ Ս. Յովհաննէս 147, 165, 234
Կարապետ քճ. միճեցի 205
Կարէն զորավար Պարսից 277
Կարնեցիք 434
Կեռան գ. Կոստանդին Ա Լամբր. 68
Կեռան կամ Կիր Աննա թղճ. կ. Լեւոնի Բ 17, 21, 35, 68, 69, 79, 84-5, 95, 102, 106, 107, 114, 121, 122, 124, 133, 151, 161, 164, 203, 209, 243, 274, 291, 314-15, 367, 397

Կեսար եպ. Արեւաթի 114
Կիւ Վարդ իշ. 426
Կիրակոս զանձակեցի պատմիչ 17, 22, 30, 53, 63, 161, 202, 209, 224, 239, 276, 284, 286, 424
Կիրակոս Տ. Ս. Ստեփանոս վանաց 309
Կիրակոս վրդ. եզնկացի 53
Կիրմաւրոս իշ. մորէացի 414
Կիւրեղ աւետարանիչ խաղրաց եւ Բուլղարաց 362
Կիւրեղ եպ. Նրուսաղէմի 152
Կիւրիկեանք 55, 63, 83, 97, 98, 170, 351
Կիւրիկէ Ա թղ. Կիւրիկեան 56

Կիրիլիկ Բ թիզ Կիրիլիկան 56, 63, 129
Կիրիլիկ Գ թիզ Կիրիլիկան 56, 97, 121, 170
Կիրիլիկ Դ թիզ Կիրիլիկան 97
Կիրիկոս Տիկ Արիստրանոյ սյու 429
Կիրիկոս կթ Վրաց 374
Կիրոս Բ պարսիկ 37, 38, 110, 11, 306
Կրսիոյ դեպոսն ապամիացի 284
Կղեմէս Գարսնու պատմիչ 133, 290
Կղեմէս ե պոսպ 391
Կղէսպատրա թզ՝ Եղիպոտոսի 272
Կղէսպատրա թիզ՝ Կ մեծին Տիգրանայ 47, 111, 12, 355
Կոպեան Հ ՄՏկ 283
Կոմիտաս կթ 125
Կոնրադ մարզիկ Մոնափերրատի 408
Կոստանդ գրիչ 315
Կոստանդիա թիզ՝ Կ Հենրիկի Բ եւ Լեւոնի Դ 46, 69, 382
Կոստանդիա Կ Յուսէնի եղեսացւոյ 401
Կոստանդին արեղայ գրիչ 102, 162, 194
Կոստանդին Դիոգենէս 364
Կոստանդին եղ Միքայելի Դ կյս. 365
Կոստանդին Ա թզ. ու Լեւոնի Բ 80, 85, 368
Կոստանդին Բ թզ. տես Գուրգոն թզ.
Կոստանդին Գ թզ. ու Պաղտին մարաջիստի 65, 69, 80, 102, 121, 122, 123, 129-30, 163, 340
Կոստանդին Դ թզ. ու Հեթմոյ նորեցւոյ 68, 69, 278, 291, 297
Կոստանդին Ա իշ. Ռուբինեան 66, 101, 400
Կոստանդին Ա Լամբր. 64, 95, 175, 372
Կոստանդին Բ Լամբր. 21
Կոստանդին Ա կթ. Հայոց 104
Կոստանդին Բ կթ. 188
Կոստանդին Ե կթ. 298
Կոստանդին Ջ կյս. Յունաց 358
Կոստանդին է կյս. Միրանաժի 363
Կոստանդին Ը կյս. Յունաց 365
Կոստանդին Ժ կյս. Մոնոմաքոս 380
Կոստանդին ու Անդրոնիկոսի Բ կյս. 369
Կոստանդին ու Լաշքարի կյս. 371
Կոստանդին ու Կեռանի Լամբր. 68
Կոստանդին Հեթմոյ Բ Լամբր. 61, 173
Կոստանդին ու Հեթում պատմչի 65, 411
Կոստանդին ու Ճոֆրի սարվանդեցւոյ 69
Կոստանդին ու Յոհաննու թզ. Երուս. 387
Կոստանդին ու Շահանդիսի Լամբր. 372
Կոստանդին ու Ռոմանոսի Ա կյս. 211, 363-64
Կոստանդին պալլ տէր Պապեռոնի 9, 46, 58-9, 64-5, 70, 71, 79, 100, 171, 281, 371, 403, 407, 408, 426
Կոստանդին քհ. բարձրբերդցի 253
Կոստաս կյս. Յունաց 50
Կորիւն պատմիչ 15
Կուզ սյու. Թուրքաց 424
Կուլինար դ. Ապումարայ 43, 44
Կուկ Սեւտեանց 166
Կունծուկ արեղայ թոնդրակեցի 189
Կուտ ոմն 246
Կրասոս զօրավար հռոմայեցի 417

Կրում թիզ Բուլղարաց 359
Հագարուս խոս զօրավար պարսիկ 324
Հագարչաճ ալբ. Թամաժ խաթունի 204
Հագրակ Կ ու Թալիկի Պաճ 198
Համագասպ Արծր. Նհտ. ու Գաղկայ 146, 419
Համագասպ Մամիկ երկցն 7, 82
Համագասպ Մամիկ. Տ. մեծին Վարդանայ 92
Համագասպ Մամիկ ու Վասակայ 206
Համագասպեան Մամիկ եղ մեծին Վարդանայ 92
Համագասպեանք 8, 40, 197
Համագասպուհի Նհտ. Կ. Գարեգնի Ռչտունոյ 7, 32, 82, 87, 119, 132, 330
Համայդ. Մամիկոնի 204
Համասպուհի զ. Բարդէնի Սիւնոյ 83, 196
Համիկ Համագասպեան ու Սմբատայ 108
Համփրէ տէր Տոյոնի 67, 208
Հալկ Նահապետ Հայոց 135
Հայուհի հարճ Իպրահիմ սուլտանի 428
Հայր մարդպետ 57
Հայր մարդպետ ալլ 301
Հայք 16, 38, 39, 43, 46, 48, 52-3, 54, 56, 57, 58, 59, 110, 111, 114, 119 եւն
Հասան արարացի 302
Հասան Արծր. ու Վասակայ 303
Հասան Գնթունի 295
Հասան Դեսուժեան 225
Հասան Գ Դոփեան ու Սարգսի 33, 199, 275
Հասան թզ. Սիւնեաց 58, 103
Հասան Ա իշ. Հաթերթոյ կամ Վերին Խաչենոյ 35, 56, 275
Հասան Բ իշ. Թոռն առաջնոյն 55, 342
Հասան Կ. Տաղանայ իշ. 224
Հասան Ա իշ. Ներքին Խաչենոյ 171, 224
Հասան Բ Զալայ Դօրա Նհտ. իշ. Ն. Խաչենոյ 52, 83-84, 103, 161, 166, 227, 353, 425
Հասան Սմբատեան 108
Հասան Վաչուտեան ու Քրդի Բ 197
Հասան Տարսիճեան 198
Հեթմեանք գահակալք 69, 83-4
Հեթմեանք Լամբրունի 60, 61, 63, 64, 65, 66, 67-8, 83, 94, 95, 122, 161, 174, 241
Հեթմեանք Պապեռոնի 67, 68, 95
Հեթում զօրապետ 309
Հեթում Ա թզ. ու Կոստանդին պալլի 19, 23, 29, 34, 35, 48-49, 58, 64, 66, 68, 69, 84, 100, 102, 106, 118, 122, 151, 160, 194, 198, 208, 210, 241, 282, 291, 402, 404, 405, 408, 409, 410, 415
Հեթում Բ թզ. ու Լեւոնի Բ 65, 79, 84, 102, 165, 188, 291, 367, 389, 391
Հեթում Ա Լամբր. ու Օշնի Ա 67, 94
Հեթում Բ Լամբր. ու Օշնի Բ 34, 61, 64, 68, 69, 94, 95, 175, 176, 177, 242, 306
Հեթում Գ Լամբր. ու Կոստանդին Ա 69, 95, 173, 411
Հեթում կամ Վասիլ ու Չորտուանէլի Բ 39, 61, 67, 86

Հեթում ու Օշնի Գ Լամբր. 65
Հեթում պատմիչ Կուրիկեցի 16, 65, 69, 85, 100, 123, 161, 390, 393
Հեթում տանու տէր 130
Հեղինէ թիզ Կ Բաղարատայ Բ Ափրապէթի 379
Հեղինէ Կ Գրիգոր Մամիկ իշխանապետի 120, 124, 217
Հեղինէ Կ Մուշեղի Անձեւացւոյ 285-86, 292, 419
Հեղինէ Կ Ռոմանոս Արցիրոս կայսեր 364
Հեղինէ կոհ Կ Կոստանդինի է 363, 364
Հեճու պալբ Անիփանի 167
Հենրիկ Ա թզ. Կիպրոսի 68, 388, 407
Հենրիկ Բ թզ. Կիպրոսի 46, 69, 388-97, 398, 412
Հենրիկ ու Ամորկան Լիսիւնեան 65, 390
Հեստեան կուսանք 180
Հերակ Ա կյս. Յունաց 116, 282, 386, 387
Հերոդոտ պատմագիր 180
Հերովդէս թիզ Հրէից 265
Հիւանդանոցի ասպետք տես Հիւրանոցի
Հիւսէին շահ Պարսից 329
Հիւրանոցի. Հիւանդանոցի կամ Տեստոնեան ասպետք 59, 198, 207, 385-86
Հմայեակ Մամիկոնեան եղ. մեծին Վարդանայ 87, 92, 93, 168, 373
Հոնք 331
Հոռոմք. կես Յոյք
Հովադեղ կին ոմն 129
Հուգոն թիզ. Իտալիայի 364
Հուգոն Ա թզ. Կիպրոսի 387-88
Հուգոն Դ թիզ. Կիպրոսի 397, 398
Հուգոն կոմս Բիրոսի 402
Հուգոն կոմս Ռեթելի 384
Հուգոն ու Ամորկան Լիւս. 67, 390, 396-97
Հուլաու խան Թաթարաց 284, 425
Հուսմիխան Կ. Ամիրդունայի 430
Հոխիսիմեանք 164, 331
Հոխիսիմէ խոստովանող՝ Կ. Դերեկան Բ Արծր. 32, 120, 215, 291, 332
Հոխիսիմէ հւտ. դ. Աշոտոյ Գ Բաղր. 97, 169, 196, 352
Հոխիսիմէ հւտ. դ. Կոստանդին պալլի 100, 172, 205
Հոխիսիմէ հւտ. եւ Նհտ. 132, 146, 154, 251, 308, 338
Հոխիսիմէ մ. Ֆիմի ալոսցոյ 108
Հոխիսիմէ մայրպետ Հալիճորի 253
Հոխիսիմէ մայրպետ Աւետարանոցի 174
Հոխիսիմէ սրկ. Շնհերի 153
Հոխիսիմէ Փիլանդիերի 407
Հոողոսի Ասպետք 65
Հոռմալեցիք 18, 82, 117, 153, 355, 417
Հոուրսիմ դ. Մելիք Պաղուե 240
Հրահատ Կամսար. ու կրտսեր Արչաւրի 38, 40, 55, 324
Հրահատ Կամսար ու Ներսէհի 215
Հրահատ ու Սահակայ Սիւնեաց 35, 129, 196
Հրահատ քհ. կարնեցի 106
Հրանոյ թոնդրակեցի 189
Հրանուշ դ. Դաւիթ Ա Կիրիլեան 221
Հրանուշ Կ. Վահանայ Արծրունոյ 59, 96, 120, 332

Հրեայք 25, 150, 415
Հօլ տաթիւան 420
Հօտարա Կ. Ռաչմանդի Ա Տրխարսի 385

Ջուիկ Կ Հմայեակայ Մամիկ եւ մ մեծին Վահանայ 93, 206, 239, 373

Ղազար փարպեցի պատմիչ 8, 11, 14, 36, 43, 90, 93, 112, 113, 114, 116, 143, 158, 164, 206, 239, 287, 377

Ղամբր Շարար 201
Ղեւոնդ երկց Վանանդացի 238
Ղեւոնդիոս արք. Կեսարու 274
Ղզիկ սկի թացի 423
Ղլար Կ. Սեւա Զաքարիայի 329

Ճար Ա մանձկերտացի 103
Ճուան ու Յուլիանի սիդոնացւոյ 88, 410
Ճօֆրի տէր Սանժանդիքարի 68, 69

Մագիստրոս. տես Գրիգոր Մագիստրոս Ա
Մաթէ ալբ. Թենեայ 235
Մալխաս չաղկերտացի Տ. Թամամի 335
Մահդի բուրտան 302
Մահմատ զօրավար արար 331-32
Մահմատ Ռզայ խան 334
Մահմէտ հ. Մրուանայ 418
Մահմէտ ու Ապուժսարի 43
Մամ խաթուն զ. Խաչերեսի 237
Մամա դ. Վախտանկայ Բ Հաթերթոյ 251
Մամա կամ Մամբան զ. Կիւրէկէի Գ. Կ. Հասանայ Ա Հաթերթոյ եւ հւտ. 35, 56, 84, 97, 121, 170-71, 275
Մամա խաթուն զ. Քրդի Բ Վաչուտեան 27, 227, 235

Մամա խաթուն Կ. Գրիգորիսի 124
Մամա խաթուն Կ. Վաչէի Բ Վաչուտեան 107, 166, 197, 225, 227, 228, 246, 352, 354

Մամա խաթուն զ. Հասան Զալայի Կ. պարոն Ումեկին 84, 103, 162, 239

Մամաք դ. Հասանայ (Դոփեան) 199
Մամաք Կ. Վասակայ Պոսեան 108, 123
Մամբրէ Վերանոց 34, 269, 347
Մամիկոն հ. Համայի 204
Մամիկոնեանք 8, 23, 38, 40, 54-5, 87, 206, 288, 373
Մամուկսիթի դ. Վարհամայ (անծանօթի) 198
Մամբան Բազրատունի հւտ. 97
Մամբան դ. Նրջի Զաքարեան 207
Մամբան Կ. Ամադինի սպր. 275
Մամբան Կ. Համիկի Համագասպեանց 108
Մամբան Կ. Հասանայ Գ Դոփեան 199, 275
Մամբան Կ. Մանուէլի ու Դեմետրէի թզ. Վրաց 55, 378

Մամբան Կ. Մարծպանայ 227
Մամբան մ. Ապուղամրի Դ Պահ. 108
Մամբան մ. Վարհամայ Շահու. 228-29, 275
Մամբան Շուշանիկ Կ. Հասան Բ Զալայի 103, 121, 161, 166, 227, 230, 239, 353
Մանաճիհր պաշտօնեայ Մարծպանի 224

Մանածիր՝ Ռչաունի 365
Մանգու խան Թախարաց 51
Մանդակունի տես Յահան կթ Մանդ
Մանդակունիք 136
Մանիկ (պարսնո) 205
Մանուկ Կանտակու գեան 412
Մանուկ Կոմնենու կյս. 289-90, 320
Մանուկ Մամիկոնեան սպր. 54-55, 90-91, 114, 127, 278, 289, 297, 318
Մանուկ Մամիկ գորավար 360-61
Մանուկ ո՝ Էեմեարէի թղ Վրաց 378
Մանուկ դ. Միքայելի Թ կյս. 367, 368
Մանուկ ու Ռինալդի տես Սիր Մանուկ
Մանուշկ ամիրայ տըր Անուշ 423
Մաշթոց կամ Մեսրոպ վրդ. 22, 143, 154, 184
Մաշտոց կթ 230
Մատ Նիկողոս րանասէր 159, 351
Մասիկ գրիչ 353
Մաս Լատրի պատմաղէտ 395
Մասուտ սրտ. Իկոնիոյ 305
Մատթէոս դպիր 254
Մատթէոս կապպացի 298-99
Մատթէոս ուսնայեցի ժամանակադիր 39, 113, 384
Մարգարէ վրդ. Յովհաննավանից 129
Մարգարիտ դ. Բալիանի բերութեացոյ 411
Մարգարիտ դ. Յոհաննու սիդոնացոյ, մայրպետ
ի Կիպրոս 173, 394, 409
Մարգարիտ թզ՝. Սկովտիոյ 169
Մարգարիտ թզ՝. կ. Լեւոնի Ե 327, 413-14
Մարգարիտ կ. Բոհեմնոյի է 405
Մարեմ դ. Գազկայ թղ. Կարուց 123, 294
Մարեմ դ. Յոհաննու յոպպէացոյ 408-9
Մարեմ դ. Օշնի Լամբր. տես Թագեր
Մարեմ կ. Գարեգոն երիցու 167
Մարեմիկ կ. Վասիլ Պահլ. եւ մ. Գրիգոր Տղայի
կթ. 65-66, 68, 79, 97-98, 305
Մարթա ոմն 129
Մարթուգայ Ղուլի 335
Մարիա հարճ Հեթմոյ Ա թղ. 48
Մարիամ (անգոյ) դ. Ամօրկան Լիւս. 413
Մարիամ դ. Բալիանի բերութեացոյ 411
Մարիամ դ. Թէոփրոսի կյս. 360
Մարիամ դ. Հեթմոյ Ա թղ. կ. Գուրդոնի
բերութեացոյ 69, 101-2, 173, 410-11
Մարիամ թզ՝. կ. Գուրգէնի Ափխազեթի 108, 120, 378-79, 402
Մարիամ թզ՝. կ. Յոհաննու Երուսաղեմի 386
Մարիամ թզ՝. կ. Պետրոսի Բուզարաց 363
Մարիամ կ. Արդլսեհի Արծր. 10, 66, 79, 99, 121, 159, 193, 208
Մարիամ կ. Առիւծի Գաւեղկեանց 166
Մարիամ կ. Գրիգորի Եղուստրի 35, 217
Մարիամ կ. Մարութայի 417
Մարիամ կ. Յոհաննու յոպպէացոյ տես
Կալամառի
Մարիամ կ. Նիկոլի ոմեքացոյ 404
Մարիամ կ. Պալիանի սիդոնացու 410

Մարիամ կամ Մարեմ կ. Վասակ Գարունի եւ
հետ. 34, 59, 97, 120, 168, 209, 217, 230, 244, 45, 280, 339, 348, 351-52
Մարիամ կ. Վարդ պատրիկի Արծր. 88, 118, 147, 48, 151, 154, 165
Մարիամ Ա եւ Բ կանայք Փիլիպպոսի
արտերազոյ 392-3, 412-13
Մարիամ կոհ. կ. Կոստանդին Զ 358, 360-61
Մարիամ հետ. 253
Մարիամ հետ. դ. Թագերի Լամբր. 69, 173, 242
Մարիամ հետ. դ. Կիրիկէի Գ 97, 170, 202, 221-22
Մարիամ հետ. Շնհերի 253
Մարիամ հետ. ք. Շնորհարոյն 98, 171, 207
Մարիամ նետ. կարնեցի 336-37
Մարիամ ոմն տիկին 239
Մարիամ Քարաքաշեան հետ. 246
Մարիանէ հետ. երկու 253
Մարիանու Մամիկոնեան 361
Մարիուն կ. Պաղտին մարաջախտի. մ.
Կոստանդին Գ թղ. 68-69, 79-80, 102, 121, 123, 129, 162-63, 209-10, 341
Մարիուն դ. Հեթմոյ Գ Լամբր. 68-9, 173, 291
Մարիուն թղ՝. կ. Կոստանդին Գ 66, 129, 163, 278-79, 292, 327, 352
Մարծպան Համագասպեան 8, 224, 227
Մարկիոնեանք 152
Մարկոս ալր Շուշկան 166
Մարկոս Պոլոյ ուղեւոր 249
Մարկիտ թզ՝. կ. Թորոսի 69, 389
Մարկրուն կ. Գուրդոնի Բիբրոսի 410, 412
Մարճան դ. Յոհաննէս երիցու 329
Մարութա եպիսկոպոս 417
Մարութա ոսպեցի 417
Մարտիրոս ալր Թամարայ 226
Մարտիրոս տաղասաց 118
Մաքեդոս ժամանակագիր 391, 413
Մեթոդիոս պատրիարք Յունաց 361, 362
Մելգոն ո. Հեթմոյ Ա թղ. 234
Մելիսանդ թզ՝. կ. Փուլիկ Երուսաղէմի 385
Մելիք ամիրայ 299, 327
Մելիք Աշրափ Խալիլ 380
Մելիք էյ Նասր Յուսուփ 409
Մելիք խաթուն կ. Ազնաւուրի 240
Մելքիսեղեկ քհ. գրիչ 130
Մեծտիկին ոման 129
Մեհնդակ Ռչաունի 57
Մեհրուժան Արծրունի ո. Գազկայ 418
Մեյլուր մարակլէացի 406
Մերուժան Արծր. ուրացող 127, 144, 278, 323, 330, 331
Մէլէքսի կ. Վիգէնի Չորտուանէլեան 39, 80, 86, 93, 121, 137, 159, 194, 209, 351
Միլիտոս դիցուհի 180
Միհրդատ րդեշիս Վրաց 416
Միհրդատ թղ. Ատրպատականի 417
Միհրդատ թղ. Պոնտոսի 111, 355
Միհրնեքեհ հազարապետ Պարսից 373
Մինա խաթուն ոմն 130

Մինա խաթուն կ. Տարսաղճի Օրբէլ 50, 55, 121, 162, 189, 201, 227, 233, 236, 289, 352
Միքայէլ Ա Հոանդարէ կյս. 359
Միքայէլ Բ Թոթով կյս. 359, 360
Միքայէլ Գ Արբէլի կյս. 361-2
Միքայէլ Դ կյս. 365
Միքայէլ Ե Կարափատ կյս. 366
Միքայէլ Թ կյս. 367-69, 371
Միքայէլ Կաթար ո. Կոստանդին 369
Միքայէլ Կերույարիտ պտրք. 367
Միշ. ո. Լեւոնի Ա Ռուբինեան 45, 61, 91, 95, 316, 341, 356
Մլքան կ. Արաներեկի Համագասպեան 40
Մլքան կ. Վասակայ 229
Մլք. կամ Թամար թղ՝. կ. Գազկայ Արծր. 35, 63, 83, 120, 200, 203, 205, 218, 219, 340, 349
Մլքի դ. Թորոս քահանայի 104
Միարգրճէլ ո. Շամշադնի Զաքարեան 201
Միւրիմար հերացի բժիշկ 25
Միւրիմար յանձնեցի ո. Սարամիկի 211
Միւրիմար վրդ. ալրիվանեցի 150
Միւրիմար վրդ. ապարանեցի 150, 190
Միւրիմար վրդ. Գոշ 19, 27, 30, 34, 48, 53, 75, 130, 148, 153, 248, 415
Միւրիմար վրդ. սերաստացի 414
Միւրիմար վրդ. տաշրացի 242
Մկրտիչ եպ. Նաղաշ 130
Մոնիմէ կ. Միհրդատայ պոնտացոյ 111
Մոնոմաքոս կյս. տես Կոստանդին Մոնոմ.
Մովսէս եպ. Գուգարաց 373
Մովսէս խորենացի 9, 13, 27, 48, 82, 181, 242, 260, 261, 269, 271, 280, 297, 300, 331, 348, 415
Մովսէս կաղանկատուացի պատմիչ 331
Մովսէս Բ կթ. եղիվարդեցի 144
Մովսէս վրդ. եզնկացի 13, 48, 71, 73, 415
Մովսէս վրդ. սիւնեցի. ապա կթ. 128
Մորփիա թզ՝. կ. Բալլուրի Բ 383, 384-86
Մուհէտք 281
Մուգայ խաթուն ոմն 240
Մուշեղ անձեւացի 285
Մուշեղ Բագր. րանաստեղծ 245
Մուշեղ Բագր. ո. Սմրատայ Ա թղ. 295, 355
Մուշեղ թղ. Կարուց 169
Մուշեղ Մամիկոնեան 295
Մուշեղ Մամիկ. ալլ 418
Մուշեղ Մամիկ. սեպուհ 37
Մուշեղ Մամիկ. սպր. ո. Վասակայ 116, 126, 277, 302, 323, 373
Մուշեղուիտ կ. Զահակի 419
Մուշէ եպ. Սիւնեաց 279
Մուշէ կթ. Հայոց 279
Մուսէ արար գորավար 215, 421
Մուսէ իշ. աղուան 220
Մուստանսիր խալիփայ Եղիպտոսի 423
Մրուան իշ. արարացի 318
Մրուան ստիկան ո. Մահմետի 418
Մրջիւնիկ երէց 20, 183
Յագկերտ Բ թղ. Պարսից 56, 87-88, 144, 164, 312

Յակոբ ալր Խալի 224
Յակոբ դպիր Կանձադիր 254
Յակոբ եպ. գրիչ 161, 173, 274
Յակոբ Բ եպ. Սիւնեաց 196, 230, 275, 276
Յակոբ երէց Աշտարակի 233
Յակոբ Բ թղ. Արազոնի 389
Յակոբ Ա կթ. Հայոց 289
Յակոբ Մծրնայ հայրապետ 165, 417
Յակոբ վրդ. զրիմեցի 53, 71, 73
Յակոբ վիտրեցի պատմիչ
Յակոբոս քհ. գրիչ 275
Յեզարէլ թղ՝. կ. Աքալարու 272
Յեսու քհ. փիլիսոփայ 130
Յիմար նետ. վանեցի 334
Յիսէ ակէացի 304
Յոհան դամասկացի սուտ 149
Յոհան դրան եպ. Գուգարաց 376
Յոհան եղ. Միքայէլի Դ կյս. 366
Յոհան եպ. աղուաշ 11
Յոհան Դ եպ. Երուսաղէմի 145
Յոհան եպ. Մամիկոնեան պատմիչ 148, 265
Յոհան իրլին. տէր Յովպէի 69, 100, 173, 386, 406-8, 410
Յոհան Լիւս. գունդասալլ ո. Ամրկան 390, 397-99, 413
Յոհան Լիւս. ինձակայ Կիպրոսի 414
Յոհան կթ. րազարանեցի 145
Յոհան կթ. Մանդակունի 28, 39, 49, 52, 114, 155, 163, 186, 187, 256-58, 259, 260, 343, 344, 346-47, 348, 413
Յոհան սեպուհ Անձեւացի 120
Յոհան տէր Բերութի 407, 411
Յոհան տէր Յուանվիլի 270
Յոհաննա թղ՝. կ. Օշնի թղ. եւ Օշնի կոռիկեցոյ
65, 69, 163, 292, 370
Յոհաննա կոհ. կ. Անդրոնիկոսի Գ 370
Յոհաննէս թղ. Երուսաղէմի 67, 386-88
Յոյնք կամ Հոռոք 19, 34, 40, 51, 60, 112, 116, 119, 127 եւն
Յոսլէն Բ իշ. Եղեսիոյ 66, 304
Յոսլէն Գ ո. Նորին 401
Յոհաննէս ալր Թանձայի 229
Յովհաննէս Արշակունի 168
Յովհաննէս արք. ո. Կոստանդին պալլի 100, 101, 104, 160, 172, 194, 240, 314, 387, 408, 410
Յովհաննէս արք. Բաբերդի 195
Յովհաննէս գրիչ 125
Յովհաննէս գրիչ ալլ 240
Յովհաննէս գրիչ միւս 254
Յոհաննէս Դուկաս Անգ. Կոմնենեան 368
Յովհաննէս եպ. Արծր. խոստովանող 332
Յովհաննէս եպ. Դոփեան 33
Յովհաննէս եպ. Նորավանից 148
Յովհաննէս եպ. Օրբելեան 275
Յովհաննէս երեւանեցի 174
Յովհաննէս երէց Քանաքեռի 329
Յովհաննէս թղ. Կիպրոսի 388
Յովհաննէս խաչնեացի արք. Հաղարատայ 222
Յովհաննէս կթ. Թլուրանեցի 264, 438

Յովհաննէս կիթ. պատմիչ 17, 101, 116, 168, 218, 251, 263, 303, 325, 376
Յովհաննէս կիթ. անեցի 18, 281
Յովհաննէս կիթ. անեցի 78
Յովհաննէս Կիրիլեան արք. *Հաղորատւոյ* 97
Յովհաննէս Բ Կոմնենոս կյս. 326
Յովհաննէս Ե Պալէոլոց կյս. 413
Յովհաննէս Ն. Հուսեց պատկ. ու խաին 275
Յովհաննէս Ոսկերեան տես Ոսկերեան
Յովհաննէս ո. Խոսրովու եպ. Անձեւ. 104
Յովհաննէս ԻԲ պապ 292, 398
Յովհաննէս Է պատրիարք Յունաց 362
Յովհաննէս Սարկուսայ վրդ. 76
Յովհաննէս Սմբատ թղ. տես Սմբատ Գ.
Յովհաննէս Վանական վրդ. 106
Յովհաննէս Վատակէս կյս. Նիկիոյ 387
Յովհաննէս վրդ. դասնեցի 108-9, 130, 210, 256, 259
Յովհաննէս վրդ. դաստիարակ Ներսէսի
Համբուռնացոյ 105
Յովհաննէս վրդ. Էգնկացի 52, 54, 74, 77, 89, 103, 152, 239, 349, 439
Յովհաննէս վրդ. ոմն 129
Յովհաննէս վրդ. Վաղարշապատու 430
Յովհաննէս վրդ. քանեցի 53, 233
Յովսէփ գեղեցիկ 102
Յովսէփ կրօնաւոր 130
Յուլիան տէր Սիդոնի 172, 409, 410
Յուսիկ կիթ. ո. Վրթանիսի 28, 31, 41, 48, 54, 135, 182, 261
Յուսուփ ոստիկան ո. Սաճի 168, 250, 292-93, 295, 319, 325
Յուսուփ ո. Ապուսեթի 421
Յուստիանէ դ. Արսէնի 204
Յուստիանէ դ. Բլաւուի 329
Յուստիանէ Հւտ. ոմն 254
Յուստինիանոս Ա կյս. 34

Նագինիկ հարճ Բակուրի Սիւնւոյ 47, 118, 260
Նահապետ Քուշակ քերթող 345
Նանա թգճ. կ. Արասայ Կիրիլեան եւ Հւտ. 35, 45, 55, 56, 100, 129, 171, 232, 236, 287, 354
Նանայ կ. Վախտանկի Սմբատեան 108, 166, 202
Նանայ սրկ. ասորի 209, 245, 420
Նանէ դիցունհի 110
Նարեկացի տես Գրիգոր Նարեկացի
Նեղոս Դոքսոպատրիոս զաւագանագիր 94
Ներիոյ տուեսցի ծովակալ 404
Ներսէ թղ. Պարսից 301
Ներսէ Կամսար ո. Արշաւիրի 41, 42, 56, 87, 120, 324
Ներսէ Կամսար. ո. Արտաւազդայ 214, 283
Ներսէս արք. Համբուռնացի 55, 61, 68, 94, 95, 98, 105, 122, 154, 173, 176-78, 241-42, 274, 290, 350
Ներսէս գրիչ անեցի 195
Ներսէս կիթ. աշտարակեցի 19, 128
Ներսէս կիթ. Շինող 124, 261

Ներսէս կիթ. Շնորհալի 29, 31, 42, 53, 68, 69, 77, 79, 94, 98, 101, 105, 143, 145, 167, 171, 176, 178, 206, 254, 261, 271, 304, 343, 346, 348
Ներսէս կիթ. պորթիւ 49, 53, 13, 52, 135, 143, 145, 167, 182
Ներսէս կրակեցի գրիչ 128, 129
Ներսէս քճ. գրիչ 207, 275
Ներսէս քճ. ո. Թաղերի Համբ. 68, 173, 242
Ներսէս քճ. ո. Լեւոնի Բ 85, 102, 106
Նրսր ոստիկան արար 319
Նիկեփոր Գրեկորաս պատմիչ 371
Նիկեփոր զօրավար յոյն 367
Նիկեփոր Ա կյս. Յունաց 358
Նիկեփոր Բ կյս. Յունաց 211
Նիկեփոր պատրիարք Յունաց 359
Նիկոյ տէր Ս. Ոմերի 404
Նիկողայոս Դ պապ 291
Նիկոտրիս թգճ. Ասորեստանի 272
Նորջուղալեցիք 430-34
Նուշիկ կ. Աղազարի 83
Նուսթի դ. Իսանհի Օրբեր. ո Սմբատայ 107
Նուսթի ալլ 129
Նրջիս Հւտ. դ. Սարգսի Բ Զաքարեան 100, 171, 207

Շախալայ կ. Գրիգորի 206
Շահարաս Ա թղ. Պարսից 211, 309, 314, 321, 328, 329, 429, 430
Շահան Պաճ. տես Զօրավար
Շահանդուխտ դ. Կոստանդինի Ա Համբ. 66, 372
Շահանդուխտ դ. Մելիք Պաղուն 240
Շահանդուխտ թգճ. կ. Գրիգորի Ա Սիւնեաց եւ Հւտ. 35, 83, 120, 170, 197, 231
Շահանդուխտ թգճ. կ. Սմբատայ Սիւնեաց 37, 82, 197, 200, 232, 275
Շահանդուխտ Հւտ. դ. Վարազ Տրդատայ (Բ) 307
Շահանդուխտ կամ Մարիամ դ. Շահանի. կ. Օշնի Բ Համբ. մ. Ներսէսի եւ Հւտ. 67, 68, 79, 83, 94-5, 98, 105, 121, 166, 173, 176-78, 193, 242
Շահապ արարացի ո. Սեւադայի 420
Շահդիշէն կին վանեցի 240
Շահգաման դ. Բլաւուի 329
Շահինշահ ո. Գրիգորի. տէր Դեգեաց 40, 86
Շահմելիք ո. նորին 86
Շահնշահ Բ Զաքարեան 35, 201, 235
Շահնշահ Գ Զաքարեան
Շահնշահ ո. Չորտուանէի Բ 61, 86
Շամիրամ թգճ. Ասորեստանի 272
Շամշադին Սահիպ Դիւան Զաքարեան 201
Շամշայ խաթուն կ. Թուրքի 427
Շամշիդամար կին վանեցի 240
Շամունէ մ. Մակարեանց 109
Շանուշ կ. խաչերեսի 237
Շապունհի Բագր. կ. Ափշի 422
Շապուն Ամատունի 62
Շապուն Բագր. ո. Սմբատայ 419, 420
Շապուն Բագր. պատմիչ 245
Շապուն Բագր. սպր. ո. Աշոտոյ Ա 61, 63, 211, 212, 218, 422

Շապուն զատախարակ Գառնի Արծր 90
Շապուն թղ. Հալայ 260, 268
Շապուն Բ թղ. Պարսից 10, 116, 126, 144, 184, 277, 311, 322, 24, 330, 355
Շապուն Գ թղ. Պարսից 355
Շապուն պատմիչ կեղծ 43, 45, 215, 347
Շարափշտճ Պաճ. ո. Ապիրատի Գ 198
Շասապ Արծր ո. Վաշէի 57
Շաքար կ. Գրքի 167
Շաքար Հւտ. երասաղմի 254
Շնորհալի տես Ներսէս կիթ. Շնորհալի
Շնորհատուր բարձրերգցի 205
Շնորհատուր նճա. բարերգացի 334
Շուշան դ. Թորոսի քճ. 104
Շուշան թգճ. կ. Բագր. Արասի 84
Շուշան կ. Աշոտոյ ո. Փիլիպպէի եւ խոստովանող 34, 37, 120, 158, 218, 229, 319, 325, 338, 348
Շուշան կ. Ապրատիպ մարգպանի 351, 352
Շուշան կ. Արտաւազդ Կամսարականի 34, 57, 283
Շուշան կամ Շուշիկ կ. Գրիգորի Համգէի Պաճ. եւ Հւտ. 37, 84, 120, 132, 170, 194, 205, 208, 210, 230
Շուշան կ. Ներսէհի Կամսար. ո. Արտաւազդայ 37, 120, 209, 213-15, 283
Շուշան կ. Սիր Պաղանի սպր. 121, 193, 208, 243, 406
Շուշան կ. տանուտէր Հեթմոյ 130
Շուշան Հւտ. դ. Օշնի Բ Համբ. 94, 121, 176-78
Շուշան Հւտ. Շուռթի 253
Շուշան մանապկերտացի 205
Շուշան նՀւտ. դ. Վահանայ Կամսար. 331
Շուշան ոմն 166
Շուշանիկ մ. Արտաւանայ եւ Հւտ. 168, 352
Շուշանիկ ք. Կոստանդինի Ա կիթ. 104
Շուշանիկ Վարդենի դ. մեծին Վարդանայ. կ. Վազգէնի եւ խոստովանող 21, 37, 83, 84, 92, 118, 146, 154, 164, 239, 331, 338, 353, 374-77
Շուշանիկ տիկին Աղուանից 32
Շուշիկ կ. Գրիգոր Համգէի տես Շուշան
Շուշիկ կ. Մարկոսի 166
Շուշիկ կ. Վահրամայ. մ. Կոստանդինի Ա կիթ. 104

Ոգոճի նՀւտ. ազգական Սանատրկոյ 330
Ոթոն իշ. Բրունտուիկի 292
Ոթոն կյս. Գերմանիոյ 286
Ոգոմպի թգճ. կ. Արշակայ Բ 20, 50, 183, 252
Ոնորիս Գ պապ 387
Ոսկերեան Յոհաննէս 14, 18, 19, 20, 76, 89, 90, 91, 115, 116, 133, 134, 155, 185, 252, 257, 258, 259
Ոսկի դ. Մուսէի իշ. 220
Ռաուրաս կ. Սահմադին պատրոնի 200
Ռրմիգուխտ կ. Վահանայ Մամիկ. 355
Ռրոգէս Ա թղ. Պարթեւաց 417
Ռուլու խաթուն (պարոն) 122
Ռուդուրու տէր Շաղկերտի 335
Ռամեկ ո. Ճարի Ա 103

Ռափանէ խաթուն դ. պարսն Աստուածաբարի 195
Ռափանէ ք. Աստուածատուր գրչի 254
Ռափան ո. Վահրամայ Ե Պաճ. 228
Ռափան Քարիմալին 232
Ռափաներ 197

Ջաղատա իշ. թաթար 294
Ջամեան Հ. Միք. 56, 294, 332, 399
Ջարմադան խան Թաթարաց 316
Ջարմադա իշ. Թաթարաց 225
Ջուար Օրբեկան 233
Ջիխ Սարգսի 246
Ջմէկիկ կյս. Յունաց 211
Ջորտուանէեանք 62, 341, 348
Ջորտուանէյ Ա իշ. Սամոյ 39
Ջորտուանէյ Բ ո. Վիգէնի 39, 66, 86, 95, 135, 341, 343
Ջորտուանէյ ո. Տաճատայ տէր Տարսնի 23

Պալիան ո. Յուլիանի տիրոջ Սիդոնի 410
Պաճաճ Օրբել. ո. Լիպարտի 32, 167, 202
Պակոր ո. Որոգեսի թղ. 417
Պահալունիք 42, 66-7, 83, 94, 98, 120, 145, 159, 174, 240, 290
Պաղտին մարաթախտ տէր Նիքի 68, 80, 102, 341, 398
Պաղտին ո. Հեթում պատմչի 411
Պաղտին սիր. տես Սիր Պաղտին
Պապ թղ. ո. Արշակայ Բ 36, 51, 54, 56, 90, 91, 144, 184, 277, 316, 350
Պապ ո. Յուսկան կիթ. 32, 41, 50, 56, 257
Պապաք խաղրական 126, 229, 289
Պապան Վախրատին 232
Պարթեւք 267, 354, 416
Պարկէշտ երէց 189
Պարսիկք 10, 11, 12, 38, 39, 43, 41, 45, 48, 50, 56, 58, 93 և և

Պետրոնաս Մամիկ ո. Մարինոսի 361
Պետրոս առաքեալ 178
Պետրոս թղ. Բուլղարաց 363
Պետրոս Ա թղ. Կիպրոսի 413
Պետրոս Բ թղ. Կիպրոսի 413-14
Պետրոս կիթ. Գետադարճ 380
Պերոգ թղ. Պարսից 144, 312, 375
Պիաղրիժ կ. Կոստանդին պալլի. մ. Հեթմոյ Ա թղ. 68, 79, 83, 100, 106
Պիլարդու խան Թաթարաց 391
Պուլտարքոս պատմիչ 322
Պետուխտար սլա. Եղիպտոսի 315
Պոմպէոս զօրավար հռոմայեցի 322
Պուլքերիա դ. Թէոփիլոսի կյս. 361, 362
Պուշ խաղրական ո. Վասակայ 108, 207, 222, 229, 284, 381
Պոզոս առաքեալ 53, 133
Պոզոս վրդ. մոկացի 128

Ջալալ Հասան. տես Հասան Ջալալ
Ջալալ Օրբել. ո. Տարսալիճի 199, 228

Ջաբրիլյան պա. Խորասանի 424, 427
 Ջաբրիլյան պա Սուխուտի պատմիչ 422
 Ջոհադ Կարապետի 419
 Ջորգի փառյալ 328
 Ջոհուսի և իշ. ո. Խաղարակի 203
 Ջափր ամիրապետ 215, 325
 Ջափր տէր Տփլիսի 380
 Ջոֆիկ ո. Անուշաքի Վրաց 376
 Ջուանչիր իշ. Բաղաց 276
 Ջուանչիր պատմիչ 379

Թալմոնդ Ա կոմս Տրիպուրի 385
 Թալմոնդ ո. Բոհեմոնցի Գ 402
 Թալմոնդ պատուիրակ 393-95
 Թեմուս ո. Հեթմոյ յուպպէացույ 409
 Թիթա կամ Ըոլիթա կ. Կոստանդին սարգանդեցույ 69, 101, 122

Թիթա կ. Հեթմոյ Բ Լամբր. 34, 60, 64, 67, 69
 Թիթա կ. Ստեփանէի Թուրինեան. մ. մեծն Լեւոնի 67, 68, 95-6, 121, 286, 296, 306, 340-41

Թիթա կա՛. դ. Լեւոնի Բ. կ. Միքայէլի Թ 79, 80, 367-71, 392

Թիթա Ստեփանի թղճ. դ. Լեւոնի Ա. կ. Յոհաննու Երուսաղէմի 34, 67, 86, 95, 282, 381, 386-87

Թինայր ըառլացի 406
 Թինայր իշ. Անտիոքայ 326
 Թշտունք 58, 87, 119
 Թորերդ թղ. Սիկիլիոյ 69
 Թորերդ իշ. Իտալիոյ 371
 Թոմանոս Ա Լեկապեն կյա. 362-63
 Թոմանոս Բ կյա. 211, 363
 Թոմանոս Գ Արգիրոս կյա. 355, 364
 Թոմանոս ո. Կոստանդնի ի կյա. 363
 Թոտրուդա դ. մեծն Կարոյոսի Փրանկաց 358
 Թուրէն Ա Թուրինեան 101
 Թուրէն ո. Թորոսի Ա Թուր. 50
 Թուրէն ո. Թորոսի Բ Թուր. 91, 341
 Թուրէն ո. Լեւոնի Բ թղ. 79, 85
 Թուրէն ո. Հեթմոյ Ա թղ. 101
 Թուրէն Թայմոնդ ո. Թայմոնդի ո. Բոհեմոնցի Գ 281, 286, 403

Թուրէն ո. Ստեփանէի 61, 63, 67, 95-6, 101, 208, 296, 371, 403

Թուրինեանք 12, 58, 60, 63, 64, 66-7, 83, 121, 238, 240, 299, 356, 389, 398, 399

Թուզուքան կ. Ախաւեյի 246
 Թուզուքան կ. Բուրառուինի 425
 Թուզուքան կ. Երկաթի 198
 Թուզուքան կ. Հասանայ Սմրատեան 108
 Թուսուանդ դ. Կիւրիկէի Գ. կ. Իւանէի Օրբել. ո. Սմրատայ եւ հւտ. 56, 97, 108, 121, 170, 194, 222, 289, 354, 381

Թուսուգնայ ք. Կիւրիկէի Գ 222
 Թուսուդան թղճ. Վրաց 273, 283
 Թուսք 166
 Թստակէս գրիչ 161

Սադոն իշխան 284
 Սադոն արարացի 50
 Սաթինիկ թղճ. կ. Արտաշէսի Բ 34, 120, 271, 355
 Սարոհատին պա. Եղիպտոսի 312, 383, 405
 Սահուեանք 289
 Սահակ Արծրունի 242
 Սահակ Արծր. Նհտ. ո. Գաղկայ 146, 419
 Սահակ Արծր. ո. Աշոտոյ 80
 Սահակ Բագր. ասպետ Երկջ 57, 295
 Սահակ Բագր. ասպետ կրտսեր 36, 124
 Սահակ Բագր. ո. Աշոտոյ Ա թղ. 293
 Սահակ Բագր. ո. Աշոտի սպր. 302, 303, 420
 Սահակ եպ. գրան Հալեպեաթին 319
 Սահակ կթ. Գ 331
 Սահակ կթ. պարթեւ 8, 82, 92, 143, 144, 164, 185, 238

Սահակ Կոմնէն իշխան 66
 Սահակ ո. Աշոտոյ Սիւնեաց 158, 230
 Սահակ ո. Խոսրովու եպ. Անձեւացեաց 104
 Սահակ ո. Վասակ Գարուսի 168
 Սահակ ո. Վասակայ Սիւնեաց 420
 Սահակ տանուտէր եղիպարդեցի 336-9
 Սահակ փեսայ Օշնի Ա Լամբր. 67
 Սահականոյլ դ. Ս. Սահակայ կ. Համագասպայ. մ. մեծին Վարդանայ 82, 92

Սահակուիտ կ. Սարգսի Բ Զաքարեան. մ. Զաքարէի եւ Իւանէի 100, 107

Սահակուիտ հւտ. ք. Ստեփանոսի Ա եպ. Սիւնեաց 82, 174, 207, 244, 254

Սահակա տիկին Սիւնեաց 279
 Սահիպ Դիւան ո. Աւագի Բ Զաքարեան 45, 122, 287

Սահյ Բագր. ո. Սմրատայ 428
 Սահմադին պատրոն Անույ 200
 Սամուէլ անեցի պատմիչ 308
 Սամուէլ եպ. Ապահունեաց 189
 Սամուէլ Մամիկ ո. Վահանայ 331, 355
 Սամուէլ մարգարէ 105
 Սամուէլ սկեռացի պատմիչ 176, 178
 Սանատուկ թղ. 146, 287-8, 330
 Սանդուիտ Նհտ. դ. Սանատր. 146, 330
 Սանդուիտ կ. Վահրամայ Ե Պահյ. 228
 Սանոտ կ. Խոսրենի Արծր. 287
 Սանուդոյ պատմիչ 387
 Սառա կ. Աբրահամու 161
 Սառայ խաթուն անկիւրացի 203
 Սասանեանք 426
 Սասնայ ո. Խառուգի Ա 226
 Սասնեցիք 420
 Սարակինոսք 359, 385, 388, 402
 Սարայ Ամատունի 62
 Սարգիս արեղայ Գլաճորի 129
 Սարգիս այր Ամեկի 167
 Սարգիս գրիչ Հաղարատացի 289
 Սարգիս եպ. Խաչնոյ 106
 Սարգիս եպ. Սիւնեաց 233
 Սարգիս Բ Զաքարեան մեծն 33, 55, 56, 107, 171, 207

Սարգիս կոտեցի 309

Սարգիս Համագասպեան 197
 Սարգիս հ. Գնդեփոնից 219
 Սարգիս Ճոհանեանց 229
 Սարգիս ո. Զախրայ 224
 Սարգիս ո. Զինն 246
 Սարգիս պատմիչ 310
 Սարգիս Պիծակ նկարիչ 124
 Սարգիս վրդ. աշկրտ. Գր. կամախեցույ 190
 Սարգիս վրդ. մեկնիչ 13, 188, 262, 266, 374, 377
 Սարգիս վրդ. սեւանացի 245
 Սարգիս քճ. կարրեցի 329
 Սարգիս քճ. Մոզոնց 106
 Սարգիս քճ. ո. Վասիլ Պահյ. 98
 Սարգիսեան Հ. Ներսէս 223
 Սարկուայ գրիչ 312
 Սարտար Զղայ օղի 314
 Սարուդ թղ. Իսրայելի 346
 Սափի յուն ուրացույ 422
 Սեւան Զաքարիա այր Ղլարի 329
 Սերբերիանոս եպ. եմեսացի 87, 266, 270
 Սերէոս եպ. պատմիչ 272
 Սեղա դ. Վասակայ Պահյ. կ. Վահրամայ Պահյ. 35, 83, 121, 193

Սեղա կ. Արիւծի Հոգեւորեանց 229, 235
 Սեղա կամ Իսեղա կ. Աշոտոյ Արծր. ո. Դերենի Գ 62, 120, 211, 304, 340, 348

Սեյամա կ. Դաւթի խաչնեացույ 223
 Սեյճուկեանք 402, 423
 Սենեքերիմ Դեսուեան 225
 Սենեքերիմ թղ. Արծր. 57, 60, 90, 108, 378, 379
 Սենեքերիմ թղ. Դարբանդի 100
 Սենեքերիմ թղ. Սիւնեաց 120, 170, 197, 232
 Սենեքերիմ թղ. Փառխոսի 169
 Սենիերի Հ. Պ. 246
 Սենիքարիմանք 233
 Սեւադա Դեսուեան 225
 Սեւադա թղ. Դարբանդի 100
 Սեւադայ արարացի 419
 Սեւադայ թղ. Աղուանից 170
 Սեւադայ իշ. Աղուանից 197
 Սեւադայ ո. Սմրատայ թղ. Սիւնեաց 274-75
 Սեֆեյին տէր Աղթամարայ 34
 Սիթի խաթուն կ. Աղուդայի Բ 233
 Սիմէոն այրիփանեցի 130
 Սիմէոն եպ. Աղձնեաց 81, 188, 257, 262, 264
 Սիմէոն սանահանեցի 231
 Սիմոն մոնտոլիփացի դաւաճան 393
 Սիւլիլ թղճ. կ. Լեւոնի Ա. եւ մ. Զապէլ դշխոյին 46, 59, 67, 96, 160

Սիւմամ կ. Խաչեղարայի 223
 Սիր Ատան իշ. Պաղրսայ 9, 281, 426
 Սիր Լեւոն ո. սիր Լիկոսի 100
 Սիր Լիկոս ո. Կոստանդին պալլի 68, 100
 Սիր Պաղտին սպր. 121, 209, 243, 406
 Սիր Պաղտին տէր Մարաշի 243
 Սիրամար կին ոմն 246
 Սիրուիկ կ. Սասնայի Խառուգեան 83
 Սիւնիք 58, 83, 148, 282
 Սիւրկիանէս պալատական 370

Սկլաունք 362
 Սկլերենէ Տարճ Մոնոմարոսի կյա. 366
 Սմրատ Բագր. խոստովանույ 96, 420
 Սմրատ Բագր. կիրապաղատ 212, 332
 Սմրատ Բագր. ո. Բիւրատայ 82, 288, 300
 Սմրատ Բագր. ո. Սահակայ արքայորդույ 293, 295

Սմրատ Բագր. սեպուհ 213
 Սմրատ գուցատապ տարեցիր 28, 30, 51, 59, 68, 96, 153, 176, 242, 415, 426

Սմրատ թղ. Ափապաց 378
 Սմրատ Ա թղ. Բագր. 24, 44, 62, 96, 168, 212, 245, 251, 293, 295, 304-5, 316, 319, 326, 339-40, 355, 421

Սմրատ Բ թղ. Բագր. 31, 125, 196-97, 220
 Սմրատ Գ թղ. Բագր. 200, 355
 Սմրատ թղ. ո. Լեւոնի Բ 51, 68, 79, 85, 102, 368, 392, 415

Սմրատ Ա թղ. Սիւնեաց 35, 200, 289
 Սմրատ թոնդրակեցի 189
 Սմրատ իշխան 284
 Սմրատ Համագասպեան 197-98
 Սմրատ Մամիկ. ո. Գալլ Վահանայ 265
 Սմրատ Մամիկ. կրտսեր 418
 Սմրատ ո. Աշոտոյ ո. Փիլիպպի Սիւնեաց 35, 88, 158, 197, 219, 230, 276, 319

Սմրատ ո. Լեւոնի Ե կյա. 359
 Սմրատ ո. Կեռանի Լամբր. 69
 Սմրատ ո. Շահանդիսի Լամբր. 372
 Սմրատ ո. Սենեքերիմայ թղ. Սիւնեաց 58
 Սմրատ Վաչուեան 197
 Սմրատ Ա տէր Պապեռունի 60, 67, 69, 339
 Սմրատ Օրբել. ո. Ելիկոււմի 283, 425
 Սմրատանոյլ դ. Սմրատայ ո. Բիւրատայ 82, 300
 Սմրատուհի կ. Սահակայ Արծր. ո. Աշոտոյ 80, 82, 105

Սմրատուհի դ. Սմրատայ ո. Բիւրատայ 83, 300
 Սոհիէր Դուկարտ 300
 Սոդոմէ դ. Հերովի թղ. 264
 Սոդոմոն եպ. Սիւնեաց 129
 Սոսթենէս այր Խաթունի 246
 Սոսթենէս հ. Մարմաչէն ուխտին 378, 380
 Սուրդաս պատմիչ 287

Սուլթան կ. Յոհաննու Լիւս. գունդա. 399
 Սուրէն գորավար պարթեւ 417
 Սուրէն կամ Ճիւղիք Վշնասպ 126
 Սուրէն մարգպան պարսիկ 278, 290
 Սուրմակ կթ. Հայոց 144
 Սուփան իշ. Սիւնեաց 59, 97, 280
 Սոփի դ. Բազարատայ Բագր. 215
 Սոփի թղճ. կ. Բազարատայ Բ Վրաց 201, 377-78, 380

Սոփի կ. Դերենկան Գ Արծր. եւ մ. Գաղկայ թղ. 13, 29, 43-45, 59, 60, 62, 89, 97, 116, 132, 279, 285, 303, 339-40, 345, 346, 347, 349, 350

Սոփիա կ. Սմրատայ Սիւնեաց ո. Աշոտոյ 35, 88, 89, 97, 120, 158, 219, 229, 276, 319, 325

Սոփիա կ. Վահրամայ Ա Պահյ. 353
 Սոփիա կ. Քրիստոփոսի 363

Սպիլդ Անդրեասի Բժիշկ 79, 85
 Սպիլդ Բժիշկ Կարին 79, 84, 388, 9
 Սպիլդ Կոստ Զառարիկ Կ Հեթիմյան Ա թիվ 4 Բաժնեմանդի 2, 69, 84, 102, 103, 5
 Սպրամ Կ Ասրնեբեկ Սիւնեացի 229, 307
 Սպրամիկ ժ Սիմիթարայ չանձիթեյոյ 211
 Ստեփաննոս Կ Կոստանդինի Ա Լամբր 69, 95, 161
 Ստեփանն Կ Անտոնի Բ Ռուբինեան 67, 68, 95, 326, 340, 356
 Ստեփաննոս Արուս Կ Արդմեսնի Արծր 99
 Ստեփաննոս աշտկերտ Մաշտոցի կթ 230
 Ստեփաննոս Գոյն կամ Գոյնիեր երիցանց 64, 173, 194, 243
 Ստեփաննոս գրիչ 161
 Ստեփաննոս գրիչ երուսաղէմացի 254
 Ստեփաննոս եպ. աղթամարեցի 427
 Ստեփաննոս եպ. Կ Գորգի քճ. 104
 Ստեփաննոս Ա եպ. Սիւնեաց 174, 186
 Ստեփաննոս Գ եպ. Սիւնեաց 382
 Ստեփաննոս Ե եպ. Օրբէլեան պատմիչ 50, 186, 187, 207, 230, 237, 244, 256, 284, 325, 343
 Ստեփաննոս Լիւս. տեղագիր 394, 396, 397
 Ստեփաննոս Կ Թորոսի քճ. 104
 Ստեփաննոս Կ Ռոմանոսի Ա կյս. 364
 Ստեփաննոս Կ Վարդ պատրիկ Արծր. 88
 Ստեփաննոս տարօնացի կամ Ասողիկ 24, 221, 230, 256
 Ստեփաննոս քճ. գրիչ Ի Կիլիկիա 274
 Ստեփաննոս քճ. միճեցի 205
 Ստրարոն աշխարհագիր 110, 179-81, 417
 Սքանդար թգ. Պարսից 320
 Վագգէն բղեշխ Գուգարաց 37, 373-77
 Վախախ Կ Աղիգրեկի եղիվարդեցոյ 122, 162, 195, 204, 207, 208, 232, 235, 276
 Վախախ Կ Ապուսերճի 107
 Վախախ Կ Բուրթլի Օրբել. 228, 275, 351
 Վախթանգ թգ. Վրաց 377
 Վախթանկ Կ Մամբայ Կ. Հասանայ 189
 Վախթանկ Կ Ումեկի 103, 239
 Վախթանկ Տօնկիկ իշ. Ներքին խաչենոյ 22, 55, 103, 171, 224
 Վախտանկ Բ իշ. Վերին խաչենոյ 223, 342
 Վախտանկ Սմբատեան 108, 166, 202
 Վահագն դիթ 270
 Վահան Ամատունի 62
 Վահան Արծրունի 61, 332
 Վահան Կամարական 332
 Վահան Մամիկ. ուրացող 323, 330, 331, 355
 Վահան Մամիկ. սպր. Կ. Հմայեկայ 36, 37, 38, 41, 56, 87, 93, 112, 206, 288, 323
 Վահան նհտ. գողթնացի 146, 244, 282-83
 Վահրամ ալսանցի 206
 Վահրամ ալր Փառանցի 166
 Վահրամ Դոփեան 33, 353
 Վահրամ Տ. Կոստանդինի Ա կթ. 104
 Վահրամ (հեճուպ) 107, 226
 Վահրամ Կ. Եղբայրական 35, 225
 Վահրամ Պահլ. Կ. Աշոտոյ 35

Վահրամ Ա Պահլ. Կ Գրիգորի Համգէի 159, 219, 353, 541, 366
 Վահրամ Պահլ. Կ Վասիլ 98
 Վահրամ Ե Պահլ. Կ Վաստկայ 228
 Վահրամ Պահլ. Կ Կոստանդինի 98
 Վահրամ վրդ. պատմիչ 160, 241
 Վահրամ տէր Կոստանդին 54, 281, 403, 412
 Վաղարշտկ Կ Պապայ թգ. 54, 71, 90, 278, 290, 297
 Վաղինակ Սիւնի 57
 Վանանկ Կ Միսրիքի Զաքարեան 201
 Վանանի Կ Կոստանդին Սեւաստեանց 122, 166, 203
 Վանանի ք. Կոստանդինի Ա կթ. 104
 Վանկ Կ Ապիրատի Պահլ. Կ Մ. Գրիգորի Ե Ենոթնայի կաթողիկոսաց 98
 Վանկ Կ Արանի իսաչենացոյ 56
 Վանինկ Կ Զորատունի Կ. Վիդլին 39, 66, 86, 342
 Վաչկ Արծրունի 57
 Վաչկ Մամիկունեան 57
 Վաչկ Ա կամ Վաչուտ Վաչուտեան 100, 246
 Վաչկ Բ Վաչուտեան 107, 166, 197, 225, 226
 Վաչուտեանք 84
 Վաչագան թգ. Դարբանդի 99
 Վառվառ նհտ. Զուրիկեան 336-37
 Վառվառ Տ. Կ Սիւնիս 254
 Վասակ ալր. Մլքանայ 229
 Վասակ Արծրունի Տ. Անուշի Կ Վառվառ 373
 Վասակ Արծր. ուրացող 304
 Վասակ Բագրատունի 418
 Վասակ Գարուռ իշ. 59, 230, 339, 343
 Վասակ թգ. Սիւնեաց 159, 274
 Վասակ խորակեան 108, 123
 Վասակ Մամիկ. Կ. Հմայեկայ 36, 87, 93, 120, 124
 Վասակ Մամիկ. Կ Վարդայ Կ. Վասակայ 126
 Վասակ Մամիկ. սպր. 57, 90, 183-84, 277, 297, 330
 Վասակ նոր նհտ. Սիւնեաց 129, 419, 428
 Վասակ Կ. Դաւիթ Բ թգ. Կիւրիկեան 63
 Վասակ Կ. Վասակ Գարուռի 168
 Վասակ Կ. Փիլիպպէի Սիւնեաց 324
 Վասակ Զորատունիեան 341
 Վասակ Պահլ. իշ. Թերալդի 98
 Վասակ Պահլ. Կ. Ապիրատի տես Վասիլ
 Վասակ Պահլ. Կ. Գրիգոր Համգէի 85, 193
 Վասակ Սիւնի ուրացող 43, 56, 87, 261, 318, 323, 373
 Վասակ տէր Ճանճոյ բերդին 100
 Վասակդուխտ Սիւնեաց Կ. Բարանայ 428
 Վասիլ Բ կյս. տես Բարսեղ Բ
 Վասիլ Կ. Թորոսի 298-99
 Վասիլ Կ. Զորատունի Բ. տես Հեթում
 Վասիլ կամ Վասակ Պահլ. Կ. Ապիրատի 31, 39, 66, 67, 79, 98, 305
 Վարագ պարսիկ 118, 322
 Վարագ Տրդատ (Ա) իշ. Աղուանից 124
 Վարագ Տրդատ (Բ) իշ. Աղուանից 230, 307
 Վարագդատ թգ. Հայոց 18, 278, 289, 331
 Վարագդուխտ Կ. Պապայ Կ. Գուսկան 41, 55
 Վարագդուխտ տիկին Սիւնեաց 216
 Վարագվաղան Սիւնի ուրացող 43

Վարագդուխտ մարգարան 217
 Վարդ Արծր. գործակետ
 Վարդ Արծր. պատրիկ 88
 Վարդ Մամիկ. Կ. Հմայեկայ 87, 93
 Վարդ Մամիկ. Կ Մարինոսի 361, 63
 Վարդան Ա Մամիկ 15, 16, 183, 84, 297
 Վարդան Բ Մամիկ նհտ. 56, 82, 87, 92, 93, 145-6, 168, 238, 373, 374, 376, 377
 Վարդան Գ Մամիկ 126
 Վարդան Սենիքարիմանց 233-34
 Վարդան վրդ. անձանթ 48, 154
 Վարդան վրդ. պատմիչ 170, 189, 221, 241, 294, 360-61, 377, 379, 418, 419, 420
 Վարդան վրդ. սեւեռնայ 242-43
 Վարդան քճ. գրիչ 239-40
 Վարդանք 23, 87, 90, 92, 112, 116, 307, 310, 318, 324, 373
 Վարդանդուխտ թգ. Կ. Արշակայ Գ 55, 114, 297
 Վարդանդու Կ. Արշաուրի կամար. 56
 Վարդանդու Կ. Մանուկի Մամիկ. սպր. 82, 127
 Վարդենի տես Շուշանիկ Վարդենի
 Վարդենի Տ. Կ. Խոստովանող 333
 Վարդուհի Կ. Այազային 427
 Վահրամ Տ. Մամուկայեան 228, 275
 Վահրամ սպր. Շահունեցի 228, 275
 Վենետք 368
 Վեստ Սարգիս 66, 200, 299, 380
 Վիդլին Զորատունիեան 39, 40, 66, 81, 86, 93-4, 159, 341-2
 Վիլլերմոս պատմիչ 383, 384, 386, 401
 Վինկենտ բեկովակեցի ուղեւոր 53
 Վիրք 56, 294
 Վիրթ Ա մարապետ 331
 Վիրթ Բ մարապետ 418
 Վոնոն թգ. Հայոց 281
 Վոմ թգ. Պարսից 144
 Վոմաչապուհ թգ. Հայոց 185
 Վոմիտ թոնդրակեցի 189
 Վրթանէս կթ. Կ. Լուսաւորչին 28, 54, 55, 143, 181
 Վրիկ Կ. Պապայ Կ. Գուսկան 48
 Տարալի արար պատմիչ 215
 Տաթևեացի տես Գրիգոր տաթևեացի
 Տալիթա շիրակացի 226
 Տալիթայ Կ. Թորոսի քճ. 104
 Տալիթայ Տ. Կ. Օշնի Բ Լամբր. 94, 176-78
 Տակիտոս պատմիչ 273, 281
 Տաճատ Աշոցան 136
 Տաճատ իշ. Տարօնոյ 23
 Տաճատ Կ. Մենդակայ Ռչատունոյ 57
 Տաճարական ասպետք 59, 167, 409
 Տաճիկք տես Թուրքք
 Տալուկնք 302
 Տարախոս պատրիարք Գուսնաց 358
 Տարապիճ Օրբելեան 50, 55, 121, 162, 198, 201, 202, 228, 233, 236, 289, 352, 355, 378, 382
 Տաւղան 225
 Տերենտ լոյն գործարար 266, 316
 Տեստեան ասպետք. տես Հիւրանդի

Տիգրան Ա թգ. 82, 135, 280, 416
 Տիգրան Բ թգ. 27, 47, 111, 112, 281, 322, 355
 Տիգրան Գ թգ. 273
 Տիգրան Դ թգ. 123, 273
 Տիգրան Ե թգ. 281
 Տիգրան մարգարան 352
 Տիգրան Կ Արմենոսի թգ. 38, 306
 Տիգրան Կ. Տիգրանայ Բ 322, 355
 Տիգրանանդ Կ Պապար պարթեւի 417
 Տիգրանդուխտ Կ Միհրդատայ թգ. Ասրապատականի 417
 Տիգրանեանք 143
 Տիգրանուհի Տ. Տիգրանայ Ա. Կ. Աժդահակայ 82, 280, 416
 Տիկնաթ Եղիշի 7, 8, 12, 15, 18, 19, 21, 22, 23, 24-6, 39, 90, 92, 114, 115, 116, 117-18, 134, 136, 138, 141, 155, 158, 163, 239, 307, 312, 317, 349
 Տիկնաթ նհտք. Դ Կարու 323, 329
 Տիկնաց կին ոմն 128
 Տիկնաց տիկին Կ. Արմուկի 166
 Տիկնաց տիկին Կ. Վեստ Սարգսի 66, 121, 200
 Տիրան (Ա) թգ. 133
 Տիրան (Բ) թգ. 29, 41, 54, 57, 87, 118, 144, 182, 183, 301, 322
 Տիրիթ Արշակունի 14, 42, 43, 71, 136, 338, 345
 Տիրոս Տ. Շաղատայ ուխտին 148
 Տղայ Վասիլ տէր Քեսնոյ 66
 Տղայ տիկին Կ. Բաժնուորի 124, 164, 166
 Տղուզ Կ. Հուրաուրի 426
 Տուգրիկ սյտ. սեյիւկեան 428
 Տուռնիփորտ ուղեւոր 72, 115, 434
 Տրդատ Բագրատունի 136, 260
 Տրդատ երեց Արճոյ 223
 Տրդատ թգ. 9, 32, 48, 110, 113, 143, 146, 157, 164, 181, 251, 273, 348
 Տրդատ ճարտարապետ 221
 Տրիքալ իշխան Հայոց 111
 Տրիպոլսեցիք 404, 405

Փամագոստացիք 394
 Փաշայ Կ. Բիշկենի Օրբելեան 351
 Փաշայ խաթուն Կ. Ամիրագորին 333-34
 Փառանձեմ թգ. Կ. Անդովկայ. Կ. Գնէլի եւ Արշակայ Բ 14, 20, 32, 38, 42-3, 49-50, 51, 70, 91, 114, 116, 117, 119, 132, 136, 137, 183-84, 277, 297, 301, 322, 323, 338, 343, 344, 345
 Փառանց Կ. Վահրամայ 166
 Փառխուհի թգ. Կ. Մուշեղի. եւ Հիմնադիր ու մայրապետ Թրիքի 169, 229
 Փատուր Կ. Ապուստոսի 308, 424
 Փարպեցի. տես Դազար փարպեցի
 Փաւստոս Բուզանդ պատմիչ 11, 18, 24, 32, 50-1, 77, 118, 131, 132, 137, 142, 144, 181, 253, 256, 257, 260, 266, 271, 345
 Փիլարեոս Հայ տոնմիկ 358
 Փիլիպ թգ. Հայոց 9, 29, 58, 67, 282
 Փիլիպ թգ. Դարբանդի 99
 Փիլիպպէ իշ. Սիւնեաց 325
 Փիլիպպոս իշ. Տարեւտայի 292

Փիլիսոփայության իրավունքի տեսությունը	389, 391, 392, 397, 412, 413
Փիլիսոփայության պատմություն	407, 412
Փնտրումները պատմության մասին	405
Փոստ-պոստիվային Յունացի	362, 367
Փոստ-կամ Փոստ-կամ Փոստ-կամ	384, 406
Փոստ-կամ Փոստ-կամ Փոստ-կամ	223, 354
Փոստ-կամ Փոստ-կամ Փոստ-կամ	355, 416
Փոստ-կամ Փոստ-կամ Փոստ-կամ	46
Փոստ-կամ Փոստ-կամ Փոստ-կամ	387, 404, 407
Քաղաքականության	382
Քաղաքականության	103
Քաղաքականության	389, 405
Քաղաքականության	409
Քաղաքականության	422
Քաղաքականության	35, 129, 196
Քաղաքականության	27, 199, 227, 235, 246
Քաղաքականության	302
Քաղաքականության	23, 24, 37, 47, 111, 317, 321
Քաղաքականության	129
Քաղաքականության	363
Օձնեցի, տես Յովհաննէս կթ. օձնեցի	
Օչին թգ. ո. Լեւոնի Բ	65, 67, 79, 81, 85, 102, 333, 392, 393-95, 397, 398, 411
Օչին Ա. Լամբր.	65, 67, 69, 178
Օչին Բ. Լամբր.	31, 34, 60-1, 64, 67, 79, 176, 193, 327, 340, 411
Օչին Գ. Լամբր. մարաջախտ ո. Կոստանդին Ե.	տե՛ր Մանուկյոյ 65, 68, 95, 291, 412
Օչին ո. Կեռանի Լամբր.	68
Օչին ո. Հեթմոյ Բ. Լամբր.	61, 64, 94, 175
Օչին ո. Ճօֆրի սարգիստյոյ	68, 411
Օչին ո. Օչին պալլի	100
Օչին պալլ ո. Կոստանդին պալլի	100
Օչին սպր. ո. Սմբատայ գունդստալի	392
Օչին տե՛ր Կոռնիկոսի	48, 66, 163, 393

Օչինյան թգ. ո. Կոստանդին Գ	298, 299
Օտայ Ամասունի	9
Օրբելյան տես Ստեփանոս Ե. եպ. Օրբ.	
Օրբելյան Հայր.	55, 83, 284, 381, 425
Օրբելյան վրացիք	381
Ֆանատ լողիչ	203
Ֆեթման Արշակ	253-4
Ֆիլիպ կոհ. ո. Խորհրդի Բ. կ. Լաչբարի	64, 67, 96, 371-72
Ֆիլիպ ո. Յոհաննիս լողիչ	408-09
Ֆիլիպ ո. Հեթմոյ Ա թգ. ո. Կոստանի սիդոնայոյ.	
Ե. մայրաքաղաքի Կիլիկիոս	34, 49, 69, 84, 87, 102, 122, 160, 172, 173, 194, 207-8, 233, 240-41, 388, 391-92, 394, 408-10
Ֆիլիպ թգ. ո. Լեւոնի Բ թգ. ո. Հեթմոյ Բ	79, 84-5, 387, 388, 389, 390
Ֆիլիպ կ. Վահրամայ ալապոյ	108, 206, 243
Ֆիլիպ կամ Ֆիլիպ ո. Պաղտի մարաջախտի. կ.	
Բոհեմոնի Լիւս. Ե. Սոհեթի	68-69, 102, 129, 328, 341, 398, 399-400

Բովանդակություն

Երկու խօսք	3
Յառաջաբան	5
Գլուխ Ա. Սնունդ եւ դաստիարակություն	8
Գլուխ Բ. Տնային կենցաղ	13
Գլուխ Գ. Անուսնութեան մէջ	29
Գլուխ Դ. Մայրութեան մէջ	79
Գլուխ Ե. Ընկերութեան մէջ	111
Գլուխ Զ. Վայելչագիտութեան մէջ	132
Գլուխ Է. Եկեղեցու մէջ	143
Գլուխ Ը. Բարեպաշտութեան եւ առաքինութեան մէջ	157
Գլուխ Թ. Չարութեան մէջ	180
Գլուխ Ժ. Բարեգործութեան մէջ	194
Գլուխ ժԱ. Շինարարութեան մէջ	217
Գլուխ ժԲ. Ուսումնասիրութեան մէջ	238
Գլուխ ժԳ. Արեստների մէջ	248
Գլուխ ժԴ. Քաղաքական կենցաղ	273
Գլուխ ժԵ. Քաջութեան մէջ	301
Գլուխ ժԶ. Տառապանքների մէջ	311
Գլուխ ժԷ. Սգոյ մէջ	339
Գլուխ ժԸ. Օտար պալատների մէջ	355
Ա. Քրիստոնեայ յարկերի տակ	358
Բ. Այլակրօն յարկերում	416
Վերջաբան	433
Գործիս աղբիւրները	438
Անանագանկ անձանց	446
Բովանդակություն	465